SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER

ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR

CİLT 1

EDİTÖR:Dr. Öğr. Üyesi
Hasan Selim KIROĞLU

gece kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel
Editör / Edıtor • Dr. Öğr. Üyesi Hasan Selim Kıroğlu
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Karaf Ajans

Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2020
ISBN • **978-625-7884-58-7**

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR
Telefon / Phone: +90 312 384 80 40
web: www.gecekitapligi.com
e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar -II

Cilt 1

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Selim Kıroğlu

gece kitaplığı

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

BEŞİNCİ GENİŞLEME SÜRECİNDE AVRUPA BİRLİĞİNE ÜYE OLAN GEÇİŞ EKONOMİLERİNİN PARASAL VE MALİ DİSİPLİN UYUMU
Ahmet Fatih AYDEMİR 1

Bölüm 2

SİNEMADA 'TÜR' TEORİSİNİN DİSİPLİNLERARASI KÖKENLERİ
Ali BALABANLAR 25

Bölüm 3

HOLLYWOOD SİNEMASININ BAKIŞ AÇISI VE "ÖTEKİ"NİN SUNUMU
Ali ÖZTÜRK 35

Bölüm 4

ELEKTRONİK BANKACILIK ENSTRÜMANLARINDA TARİHSEL GELİŞİM
Ayşe N. YERELİ 55

Bölüm 5

REKLAM, YENİ MEDYA VE ETİK
Banu AKGÜN[1] 89

Bölüm 6

DAVRANIŞSAL İNOVASYON EKONOMİSİ:
İNOVASYON KARARLARINDA Kendine aşırı güven VE davranışsal TUZAKLAR
Bilgehan TEKİN 99

Bölüm 7

ÖZ-KONTROL KAVRAMINA KURAMSAL BİR YAKLAŞIM
Cem Güney ÖZVEREN 121

Bölüm 8

İRAN'IN DIŞ POLİTİKA YAPIM SÜRECİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR
Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAİL - Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇORA - Dr. Andaç KARABULUT 133

Bölüm 9

OSMANLI'DA SİLAH KAÇAKÇILIĞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1908-1910)
Ercimet SARIAY 145

Bölüm 10

EVRİMSEL PSİKOLOJİ AÇISINDAN BEHÇET NECATİGİL'İN KAN ŞİİRİ
Ferda ATLI 183

Bölüm 11

MARKA DEĞERİ VE MUHASEBEYE YANSIMASI
Filiz ASLAN ÇETİN , Seyhan ÖZTÜRK 207

Bölüm 12

TÜRKİYE'DE YATIRIM HARCAMALARININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Görkemli KAZAR , Altuğ KAZAR, Remzi HARK 221

Bölüm 13

KÜRESEL İLE YEREL ARASINDA FESTİVALLER
Gül ŞİMŞEK , Selcan AKKUŞ 235

Bölüm 14

GÜNEY KORE'DE HAN NEHRİ MUCİZESİ NASIL MÜMKÜN OLDU? TEKNOLOJİK İLERLEME SÜRECİNDE TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ
İbrahim DAĞLI , Levent KÖSEKAHYAOĞLU 253

Bölüm 15

XVI. YÜZYILDA DEMİRCİ KAZASINDA KONAR- GÖÇERLER
Kadir ADAMAZ 275

Bölüm 16

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE AR-GE HARCAMALARI, İHRACAT VE EKONOMİK BÜYÜME: ZAMAN SERİSİ ANALİZİ
Mehmet Emre ÜNSAL 297

Bölüm 17

TÜRKİYE'DE LİSANSÜSTÜ YEREL TARİH ADLI TEZLER ÜZERİNE YAPILMIŞ ARAŞTIRMALARA GENEL BİR BAKIŞ
Mehmet ORAN 311

Bölüm 18

PATERNALİST LİDERLİĞİN POZİTİF SES ÇIKARMA ÜZERİNE ETKİSİ
Mustafa Nal 337

Bölüm 19

TÜRKİYE İÇİN EKONOMİK BÜYÜME, İTHALAT VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİNİN FİSHER TİPİ NEDENSELLİK TESTİ İLE İNCELENMESİ
Mücahit AYDIN 355

Bölüm 20

SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM DAVRANIŞI OLARAK ORGANİK GIDA SATIN ALMA NİYETİ: GENÇLERLE BİR ARAŞTIRMA
Mükerrem Atalay Oral 371

Bölüm 21

METAL AMBALAJ VE METAL OFSET BASKI
Osman ŞİMŞEKER 399

Bölüm 22

MARKA KİŞİLİĞİ HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA
Pınar KAYIKÇI, Nil Esra DAL 411

Bölüm 23

MUHAFAZAKAR MODERNİST BİR TOPLUMBİLİMCİ ŞERİF MARDİN
Salih Emir MUTLUER 431

Bölüm 24

OSMANLI DEVLETİ'NDE LONCALARIN İKTİSADİ VE SOSYAL HAYATA ETKİLERİNİN İNCELENMESİ
Seçil ŞENEL UZUNKAYA 443

Bölüm 25

KAMUSAL MAL VE HİZMET SUNUMU AÇISINDAN KAMU-ÖZEL ORTAKLIK MODELİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE BİR ANALİZ

Bölüm 26

DEVLET TEŞVİKLERİNİN MUHASEBE STANDARTLARI UYGULAMA GENEL TEBLİĞİ, TMS-20, BOBİ FRS-16 VE KÜMİ FRS-14'YE GÖRE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Tevfik EREN, Semih BÜYÜKİPEKCİ 485

B

ölüm 27

ULUSLARARASI LOJİSTİK FİRMASI BİLGİ TEKNOLOJİLERİ SORUMLULARININ BİLGİ GÜVENLİĞİ VE SİBER SALDIRI KORUMA YAZILIMI SATIN ALMA TERCİHLERİ ÜZERİNE KALİTATİF BİR ÇALIŞMA

Sezer YILDIZ 505

Bölüm 1

BEŞİNCİ GENİŞLEME SÜRECİNDE AVRUPA BİRLİĞİNE ÜYE OLAN GEÇİŞ EKONOMİLERİNİN PARASAL VE MALİ DİSİPLİN UYUMU[1]

Ahmet Fatih AYDEMİR[2]

1 Bu çalışma Ahmet Fatih Aydemir'in Avrupa Birliğine 2004'te Üye Olan Ülkelerin Mali Ve Parasal Disiplin Uygulamaları İle Ekonomik Büyüme İlişkileri: Türkiye İçin Çıkarımlar adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr.Öğr.Üyesi, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, aydemir@atauni.edu.tr

GİRİŞ

II. Dünya savaşından sonra büyük bir çöküş yaşayan Avrupa'da, barışın tesisi ile birlikte bölgede olası savaşların önlenmesi ve istikrarlı bir yapı oluşturulması birçok düşünür ve bilim insanının tartışma konusu olmuştur. II. Dünya savaşından sonra yaşanan ekonomik yıkım ve bölgede her an çıkabilecek savaşların önlenmesi amacı, bu bölgede birlik oluşturma düşüncelerini sürekli taze tutmuştur. Bu düşünceler doğrultusunda, 1951 yılında imzalanan Paris Antlaşması'yla altı ülke (Belçika, Almanya, Fransa, Hollanda, Lüksemburg ve İtalya) öncülüğünde Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT) kurulmuştur. Paris Antlaşması'ndan altı yıl sonra, 1957'de topluluğun altı üyesi arasında Roma Antlaşması imzalanmış ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) oluşturulmuştur. 1969'da topluluğun tüm kurumları tek çatı altında birleştirilmiş ve Avrupa Ekonomik Topluluğu adını almıştır. AET kurulduğu ilk zamanlarda sadece ekonomik bir birlik iken, zaman içerisinde tarım, sanayi, ticaret, maliye ve para politikaları uluslar üstü kurumlar tarafından idare edilen, ortak bir para birimi (Euro) kullanan ve üye ülkeler arasında sınırların kaldırıldığı ekonomik ve siyasi gücü olan bir yapıya dönüşmüştür. Kuruluşuna altı üye ile başlayan bu oluşum, günümüze kadar altı genişleme (beşinci genişleme sürecinin ikinci fasılası) süreci izlemiş ve 1 Ocak 2007 tarihinde üye olan ülkeler ile hâlihazırda 27 üyeye ulaşarak büyük bir ekonomik ve siyasi birlik halini almıştır. Yaşadığı genişleme süreçleri ile günümüzde Türkiye sınırlarına komşu olan AB'nin 2005 yılında Türkiye ile başlattığı tam üyelik müzakere süreci önem arz etmektedir. Bu yönüyle çalışmada, beşinci genişleme süreci ile AB'ye üye olan 8 geçiş ekonomisinin üyelik öncesi parasal ve mali disiplin göstergeleri incelenmiştir.

1. AVRUPA BİRLİĞİ ENTEGRASYONU

Birlik haline gelmiş bir Avrupa düşüncesi, gerçek bir siyasi projeye dönüşüp ülkelerin hükümet politikalarında uzun vadeli bir hedef haline gelmeden önce, sadece filozoflarla öngörülü kişilerin düşüncelerinde yaşamaktaydı. Avrupa Birleşik Devletleri hümanist ve barışçı bir hayalin parçasıydı. Avrupa yüzyıllarca, sık sık yaşanan kanlı savaşlara sahne olmuştur. 1870-1945 yılları arasında Fransa ve Almanya üç kez savaşmış, bu savaşlarda birçok insan hayatını kaybetmiştir. Yaşanan bu felaketler üzerine bazı Avrupalı lider ve düşünürler, barışın sürdürülebilmesinin tek yolunun, ülkelerinin ekonomik ve siyasi yönlerden birleşmesi olduğu fikrine varmışlardır. Avrupa'da ulusal uzlaşmazlıkları aşabilecek bir örgütlenmenin kuruluşu, İkinci Dünya Savaşı sırasında totaliter yönetimlere karşı savaşan direniş hareketlerinden kaynaklanmıştır. (https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html)

1.1. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Bugün dünya ekonomisinde söz sahibi olan en önemli aktörlerden biri Avrupa Birliği'dir. Batı-Avrupa ülkelerinin yaklaşık 300 yıllık bir düşüncesinin ürünü olarak hayata geçirilen Avrupa Birliği, bugün 27 üyesi bulunan ve dünya nüfusunun % 7'sini içerisinde barındıran büyük bir ekonomik birlik haline gelmiştir. Tarih boyunca, Avrupa'da bir birlik kurma özlemi Roma imparatorluğuna kadar uzanmaktadır.

Roma imparatorluğunun yıkılışından, 1957'de imzalanan Roma Antlaşmasına kadar geçen süre içerisinde siyasetçiler, din adamları, filozoflar ve askerler Avrupa'da bir birlik oluşturma düşüncesine katkıda bulunup desteklemişlerdir. Gerek destanlara gerekse mitolojiye konu olan Avrupa'da birliktelik düşüncesi, günümüzde hem ekonomik hem de siyasi gücünü artırarak genişleyen süper bir gücü ortaya çıkarmıştır. Avrupa, tarihi geçmişi içerisinde birçok savaşa ve iç karışıklığa sahne olmasına rağmen bugün bir yakınlaşma ve birleşme yeri olmuştur. Ekonomik ve parasal olarak kendini Avrupa Birliği (AB) olarak tanımlayan koordinasyon sistemi, süregelen ve devam edecek bir tartışma konusu olan Avrupa Birleşik Devletleri haline gelme fikrini hep saklı tutacaktır. Ekonomik, parasal ve siyasi bütünleşme aşamaları ile her geçen gün yakınlaşan bir birlik haline gelen AB, gelecekte de daha güçleneceğinin ve genişleyeceğinin sinyallerini vermektedir (Özpençe, 2009:5).

Winston Churcill, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra savaşın etkileri nedeniyle Avrupa'yı, bir moloz yığını, mezarlık ve nefret yuvası olarak nitelendirmiştir. Bu durumdan kurtulmak için Avrupa'nın yeniden dizayn edilmesinden, insanların barış ve özgürlük içerisinde yaşayacağı bir yapı oluşturulmasından bahsetmiştir.

Bu aslında Avrupa Birleşik Devletleri'ni oluşturma önerisinden başka bir şey değildir (Moussis, 2004:5).

Bunun yanında Avrupa'da sosyal, siyasal, ekonomik anlamda bir birlik oluşturma fikri, Fransa orijinlidir. Fransa Planlama Teşkilatının Başkanı Jean Monnet; güçlü bir ekonomik yapı oluşturmak ve Avrupa'da çıkacak olan savaşların önlenebilmesi amacıyla kömür, çelik üretiminin kontrol altına alınmasının gerektiğini belirtmiştir. Monnet, sektörün iki devi olan Fransa ve Almanya arasında dengenin sağlanabilmesi halinde ilerleyen dönemlerde olası sorunların ve savaş ihtimalinin ortadan kalkacağını ileri sürmüştür.

Literatüre Schuman Planı (schuman deklarasyonu) olarak geçen ve Jean Monnet'in görüşlerinden hareketle bir bildiri yayınlayan Fransa dış işleri bakanı Schuman, Avrupa ülkelerinin katılımına açık olmak üzere Fransız ve Alman kömür, çelik üretimini uluslarüstü nitelikte yüksek otorite emrine veren bir örgütlenme içerisine gidilmesini önermiştir.

Diğer taraftan, Dünya'nın en önemli stratejistlerinden biri olarak kabul edilen Brezezinski bu konuyu; " Fransa, Avrupa olarak tekrar doğmak; Almanya ise, Avrupa aracılığıyla kurtuluş istemektedir" şeklinde başka bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Tüm bu gelişmeler çerçevesinde, 18 Nisan 1951'de imzalanan Paris Antlaşması ile Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT) kurulmuştur.

AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) nin doğuşunun habercisi olan AKÇT, altılılar adı verilen ülkelerin (Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, İtalya, ve Lüksemburg) birlikteliğiyle hayata geçmiştir. Daha sonra Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu (EURATOM) kuran Roma Antlaşması (1957) imzalanmıştır.

AB'nin temelini teşkil eden Roma Antlaşması aşağıdaki esaslara dayanmaktadır;

- Üyeler arasındaki gümrük tarifeleri, kotalar ve diğer ticari engeller zamanla ortadan kaldırılarak serbest ticaret bölgesi oluşturulacak,
- Üretim faktörlerinin serbest dolaşımını engelleyici sınırlamalar kaldırılacak,
- Sermayenin az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere yönlendirilmesi için yatırım fonu kurulacak,
- Ortak ticaret, tarım, sanayi, vs politikalar geliştirilecek,
- Grup dışı ülkelerden yapılacak ithalatta standart gümrük tarifelerinin uygulanacağı gümrük birliği kurulacaktır.

Hükümlerini içermektedir. zaman içerisinde, Avrupa Tek Senedi (1986) ve 7 Şubat 1992'de imzalanan Maastricht antlaşması ile AB bugünkü şeklini almıştır (Kutlu-Ekşikanat:2002:303).

Maastricht Antlaşmasında sonraki antlaşmalar genelde AB'de hukuki ve yapısal düzenlemeleri yerine getirmek için yapılmıştır. Yeni yapılan antlaşmaları ile eski antlaşmalar birleştirilerek, kurumsal açıdan yeni fonksiyonların yüklenmesi ve hukuki bağlayıcılıklarının arttırılması sağlanmıştır.

1.2. AVRUPA BİRLİĞİ'NE ÜYELİKTE SİYASİ VE EKONOMİK KRİTERLER

Roma Antlaşması'nın 237. maddesine göre AB'ye tam üye olabilmek için Avrupa Devleti olma şartı yeterli iken, Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin (MDAÜ) üyelik başvurusu ile AB, üyelik şatlarını daha ayrıntılı hale getirilmesi kararına varmıştır. Dolayısıyla 1992'de imzalanan ve 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile bu şartlar daha da ayrıntılı hale getirilmiştir. 1993'te Kopenhag'da yapılan Avrupa Konseyi toplantısında Avrupa Birliği'ne aday bir ülkenin tam üyeliğe kabulü için ger-

çekleştirmesi gereken siyasi ve ekonomik kriterler belirlenmiştir. Bununla birlikte, Kopenhag Ekonomik ve Siyasi Kriterlerinin hayata geçirilmesi Avrupa Birliği'ne üyelikte en önde gelen şartlardandır (Morgil, 2006:92).

Ekonomik ve Parasal Birliğin gerçekleştirilmesi için Kasım 1993'te yürürlüğe giren, üye ülke ekonomileri arasındaki farklılıkların giderilebilmesini teminen, bazı makro ekonomik değişkenler bağlamında "Maastricht Kriterleri" olarak bilinen yakınlaşma kriterleri düzenlenmiş ve bunlara uyulmaması durumunda ortaya çıkacak yaptırımlar belirlenmiştir. Maastricht Kriterleri, AB'ye üye ülkelerin uyması gereken şartları ifade ederken, Kopenhag Ekonomik Kriterleri ise AB'ye üye olmak isteyen aday ülkelerden istenen şartları ifade etmektedir (Dilekli-Yeşilkaya, 2002:3).

Bu yönüyle AB'ye üyelikte hem ekonomik hem de siyasi kriterler olarak ifade edilebilecek olan Maastricht ve Kopenhag Kriterleri aşağıda verilmiştir.

1.3. SİYASİ VE EKONOMİK KRİTERLER (KOPENHAG KRİTERLERİ)

22 Haziran 1993'te Kopenhag'da toplanan Avrupa Konseyi, AB ile Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri (MDAÜ) ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmış, alınan kararlar doğrultusunda MDAÜ'nin belirli kriterleri sağlamak koşuluyla AB'ye tam üye olabilecekleri ifade edilmiştir. Kopenhag zirvesi sonrasında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuşlardır. Kopenhag Zirvesi'nde öne sürülen kriterler; siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının benimsenmesi olmak üzere üç grupta toplanmıştır.

(http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/437-438.pdf).

i) Siyasi Kriter Demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlık haklarını güvence altına alan kurumların varlığı.

ii) Ekonomik Kriter İşleyen ve aynı zamanda birlik içinde rekabetçi baskılara ve diğer serbest piyasa güçleriyle başa çıkabilecek bir serbest piyasa ekonomisinin varlığı.

iii) Topluluk Mevzuatının Benimsenmesi Siyasi, ekonomik ve parasal birliğin hedeflerine bağlı kalmak üzere üyelik için gerekli yükümlülükleri yerine getirebilme kapasitesine sahip olmak.

Kopenhag zirvesi sonucuna göre, siyasi kriterler üyeliğe kabul öncesi müzakereler başlamadan önce yerine getirilmelidir. Ekonomik, hukuki ve idari kriterler ise katılım için hazırlıklar sırasında yerine getirilmek zorundadır.

1.4. EKONOMİK VE YAKINLAŞMA KRİTERLERİ (MAASTRCİHT KRİTERLERİ)

AB'nin aday ülkelere tam üye olabilmek için şart koştuğu Kopenhag Kriterlerinin yanında, halen AB'ye üye olan ülkelerin de yerine getirmesini istediği başka kriterler de vardır. Maastricht Antlaşması ile öne sürülen bu kriterler, AB üyesi ülkelerin ekonomik bütünleşmenin daha ileri aşaması olan Ekonomik ve Parasal Birlik (EPB) alanına dâhil olabilmek için yerine getirmesi gereken kriterlerdir (Akçay, 2008:13).

1 Kasım 1993'de yürürlüğe giren Avrupa Birliği Antlaşması'nda (Maastricht Antlaşması), Ekonomik ve Parasal Birliğin (EPB) aşamaları, bu aşamalarda izlenecek ekonomik ve parasal politikalar ve bu politikaların uygulanması için gerekli kurumsal değişikliklere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Bu düzenlemeler çerçevesinde, EPB'nin gerçekleştirilmesi amacıyla, üye ülke ekonomileri arasındaki farklılıkların giderilebilmesi için, bazı makro ekonomik değerler açısından, "Maastricht Kriterleri" olarak adlandırılan yakınlaşma kriterleri tespit edilmiş ve bunlara uyulmaması durumunda uygulanacak yaptırımlar belirlenmiştir. Söz konusu kriterler aşağıda yer almaktadır (Dilekli-Yeşilkaya, 2002:3-7).

i) Toplulukta fiyat istikrarı bakımından en iyi performansa sahip üç ülkenin yıllık enflasyon oranları ortalaması ile bir üye ülkenin enflasyon oranı arasındaki fark 1,5 puanı geçmemelidir. (Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma, m. 121(1); Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşmanın 121'inci Maddesinde Öngörülen Yakınlaşma Kriterlerine İlişkin Protokol, m. 1).

ii) Üye ülkelerin kamu açıklarının GSYİH'lerine oranı %3'ü geçmemelidir. (Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma m.121(1); Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşmanın 121'inci Maddesinde Öngörülen Yakınlaşma Kriterlerine İlişkin Protokol m. 2; Aşırı Kamu Açığı Prosedürüne İlişkin Protokol).

iii) Üye devletlerin kamu borçlarının GSYİH'lerine oranı %60'ı geçmemelidir. (Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma m. 121(1); Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşmanın 121'inci Maddesinde Öngörülen Yakınlaşma Kriterlerine İlişkin Protokol m. 2; Aşırı Kamu Açığı Prosedürüne İlişkin Protokol).

iv) Üye ülkelerde uygulanan uzun vadeli faiz oranları, 12 aylık dönem itibarıyla, fiyat istikrarı bakımından en iyi performansa sahip 3 ülkenin faiz oranını 2 puandan fazla aşmamalıdır. (Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma m.121(1); Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşmanın 121'inci Maddesinde Öngörülen Yakınlaşma Kriterlerine İlişkin Protokol m. 4).

v) Son 2 yıl itibariyle, bir üye ülkenin para birimi, diğer bir üye ülkenin para birimi karşısında devalüe edilmemiş olmalıdır. (Avrupa Topluluğunu

Kuran Antlaşma m. 121(1); Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşmanın 121'inci Maddesinde Öngörülen Yakınlaşma Kriterlerine İlişkin Protokol m. 3).

Maastricht Antlaşması ile getirilen hükümler, üye ülke merkez bankalarının bağımsızlığı hususuna da yer vermektedir. Bu hususa ilişkin olarak, Maastricht Antlaşmasının 107'nci maddesinde, "Avrupa Merkez Bankası (AMB), ulusal merkez bankaları ve bunların karar alma organlarında görev yapan kişiler, bu antlaşma ve Avrupa Merkez Bankaları Sistemi (AMBS) tarafından kendilerine verilen görev ve sorumlulukları icra ederken ve yetkilerini kullanırken; topluluk kurum ve organlarından, üye devlet hükümetlerinden veya herhangi bir başka makamdan talimat istemez ve almaz. Topluluk kurum, organları ve üye ülke hükümetleri, bu ilkeye riayet etmeyi ve AMB'nin veya ulusal merkez bankalarının karar alma organlarının üyelerini, görevlerini yerine getirirken etkileme girişiminde bulunmamayı taahhüt eder." hükümlerine yer verilmiştir. Maastricht ekonomik kriterleri, Avrupa Topluluğu'nu Kuran Antlaşma (ATKA)'nın 121(1). Maddesinde belirtilen, fiyat istikrarı, faiz oranı, devletin mali durumu (bütçe ve borç kriteri) ve döviz kuru kriterlerinden oluşmaktadır. Bu kriterlerin üçü (enflasyon, faiz, döviz kuru kriterleri) parasal disiplini, diğer kriter ise (devletin mali durumu) mali disiplini sağlamaya yöneliktir. Bu yakınlaşma kriterlerine, ATKA'nın eki olan 21 numaralı Yakınlaşma Kriterlerine İlişkin Protokolde detaylı olarak yer verilmiştir. Üye ülkeler, para ve maliye politikalarını belirlerken AB normlarına uyum sağlamak durumunda kalacaklardır. Üye ülkelere yukarıda sıralanan şartları yerine getirmedikleri takdirde, nitelikli çoğunluk ile Maastricht Antlaşması'nda yer alan dört yaptırımdan bir tanesi veya hepsi uygulanacaktır. Bu yaptırımlar; üye ülkelerin bonolarının sağlıksız olduğu yönünde bildiri yayımlanması, Avrupa Yatırım Bankasının ilgili ülkeye borç vermemesi, Avrupa Birliğine faizsiz depozito yatırılması zorunluluğu ve para cezası seklindedir (Akçay, 2007:39).

2. AVRUPA BİRLİĞİNDE GENİŞLEME SÜREÇLERİ

1950'li yıllarda Jean Monnet'in görüşleriyle başlayıp Robert Schuman'ın yayınladığı plan sonrası, temelleri Paris Antlaşması ile atılan Avrupa Birliği, ilk önceleri bir birlikten ziyade her an savaşabilecek Avrupa ülkelerinin ve bu ülkelerin uhdesinde bulunan kömür, çelik gibi hammaddelerin kontrol altında tutulması düşüncesiyle ortaya çıkmış bir oluşumdu. Bugün ise altı genişleme sürecini ardında bırakmış 27 üyesi bulunan, Dünya nüfusunun % 7'sini içinde barındıran, Dünya'nın en büyük ekonomik ve parasal entegrasyon örneğidir.

AB'nin genişleme politikası, Birliğin derinleşme sürecine paralel olarak ve her yeni genişleme dalgasıyla birlikte yeniden şekillenerek bugünkü halini almıştır. Özellikle Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin üye olduğu

son genişleme dalgası, genişleme politikasının şu andaki şeklini almasında öncü adım olmuş ve "koşulluluk" ilkesinin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Katılım koşulluluğu kısaca AB'ye üye olmak için başvuran ülkelerin, üyelik öncesinde yerine getirmesi için üstlenmesi gereken yükümlülükler bütünü olarak tanımlanabilir.

Bununla birlikte AB aday ülkelere üyelik öncesi yerine getirmelerini beklediği koşullar sunmakla kalmamış, özellikle aşağıda anlatılacak 5. Genişlemeden bu yana aday ülkelerin üyelik koşullarını karşılamak için yapmakla yükümlü olduğu çalışmaları sistematik olarak çeşitli toplantılar, belgeler ve izleme mekanizmalarıyla yönlendirmiş ve değerlendirmiştir.

2.1. GENİŞLEMENİN TARİHÇESİ

Genişleme süreci, temel olarak 6 döneme ayrılabilir. Burada sadece 5.genişleme süreci üzerinde durulmuştur.

Tablo: 2.1. Avrupa Birliği Genişleme Süreçleri

Yıllar	AB Genişleme Süreçleri	AB'ye Üye Olan Ülkeler
1957	Roma Antlaşması (AET)	Lüksemburg, Hollanda, Almanya, Fransa, Belçika, İtalya
1973	Birinci Genişleme Dönemi	Danimarka, İngiltere, İrlanda
1981	İkinci Genişleme Dönemi	Yunanistan
1986	Üçüncü Genişleme Dönemi	Portekiz, İspanya
1995	Dördüncü Genişleme Dönemi	Avusturya, İsveç, Finlandiya
2004	Beşinci Genişleme Dönemi	Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Slovakya, Slovanya, Malta, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
2007	Altıncı Genişleme Dönemi	Bulgaristan, Romanya

2.2. BEŞİNCİ GENİŞLEME (Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Letonya, Litvanya, Estonya, Malta, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi - 2004)

Soğuk Savaş'ın sona ermesi Avrupa kıtası açısından gerçek bir dönüm noktasıdır. Yarım yüzyıllık bölünmüşlüğün sona ermesi tüm Avrupa'da coşkuyla kutlanmış, Malta ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile kendi iradelerine bağlı olmadan Avrupa bütünleşmesinin dışında kalan Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri AB üyesi olmak için başvuruda bulunmaya başlamışlardır. Bununla birlikte hem aday ülkelerin nitelik ve nicelikleri hem de Avrupa bütünleşmesinin ulaşmış olduğu derinlik açısından daha önceki genişlemelerden çok farklı olan beşinci genişleme süreci aday ülkeler açısından da AB açısından da oldukça sancılı geçmiştir.

Bu genişleme sürecinde üyelik başvurusu yapan ülkeler yukarıda da değinildiği üzere Kopenhag üyelik koşulları çerçevesinde toplumsal yaşamın hemen her alanını yeniden düzenlemişlerdir. AB de genişleme sürecini kendine has yönlendirme ve izleme mekanizmalarıyla diğer genişlemelere kıyasla çok daha kapsamlı bir şekilde yürütmüştür. Ardından AB Konseyi Aralık 1997'de Lüksemburg Zirvesi'nde, genişlemeyi olası kılan süreci başlatmıştır. Bu süreçte ilk seferde aşağıda belirtilen on iki ülke aday ülke statüsü almıştır: Bulgaristan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Polonya, Romanya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya.

Avrupa Komisyonunun tavsiyesi üzerine 31 Mart 1998'de GKRY, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Polonya ve Slovenya olmak üzere altı ülke ile müzakerelere başlanmıştır.

Malta, 1996'da dondurmuş olduğu üyelik başvurusunu Ekim 1998'de tekrar yürürlüğe koymuştur. AB Konseyi Aralık 1999'da Helsinki Zirvesinde katılım sürecinin kapsamlı niteliğini teyit etmiş ve Avrupa Komisyonunun tavsiyesine dayanarak altı aday ülkeyle daha resmi katılım müzakerelerini başlatmaya karar vermiştir: Bulgaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Romanya ve Slovak Cumhuriyeti. Bu altı ülke ile katılım müzakereleri 15 Şubat 2000'de resmen açılmıştır. AB Konseyi Helsinki'de, Türkiye'nin diğer aday ülkelerle aynı kriterlere göre Birliğe katılma yolunda bir aday olduğunu da teyit etmiştir.

1 Mayıs 2004 tarihinde 10 yeni üye ülkenin (Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovakya, Slovenya, Litvanya, Letonya, Estonya, Malta ve GKRY) AB'ye resmen katılması ile AB tarihinin en kapsamlı genişlemesi tamamlamıştır.

2.3. ÜYE OLAN GEÇİŞ EKONOMİLERİNİN PARASAL VE MALİ GÖSTERGELERİ

a. Para ve Para Benzerlerinin GSYİH'ya Oranı

Günümüz dünya ekonomisinde hemen hemen tüm ülkelerde sık sık enflasyon ile karşılaşılmasının temel nedeni, devletin para arzını tekelinde tutması ve para arzına doğrudan veya dolaylı yollardan müdahale etme gücüne sahip olmasıdır. Enflasyonun ortaya çıkışına neden olarak, devletin para arzına yaptığı müdahaleler olduğu görüşü hemen hemen bütün iktisatçılar tarafından da paylaşılmaktadır.

Günümüzde enflasyonu önlemek için siyasal iktidarların ve merkez bankasının para piyasasına müdahalesini azaltıcı, hatta tümüyle ortadan kaldırıcı önlemlerin alınması yönünde eğilimler mevcuttur.

Para arzının, mal ve hizmet üretim artış oranından daha hızlı artması enflasyona yol açan durumlardan birisidir. Para arzının kontrolsüz artışı ile

üretime yönelik olmayan ve kısa vadede getiri sağlayan yatırım araçlarının daha popüler olduğu dikkat çekmektedir. Bunun sonucunda ortaya çıkan devalüasyon, yüksek faiz ve enflasyon sarmalına giren bir ekonomi, çareyi borçlanmakta aramaktadır.

Para ve para benzerlerinin GSYİH'ya oranı arttıkça ülkenin üretim yapısının, yani reel ekonominin yerini finans sektörünün, yani parasal sektörün aldığı söylenebilir. Burada para benzeri olarak adlandırılan finansal varlıklardan, vadeli mevduatlar da bu tanıma dâhil edilmiştir. Bu bağlamda çalışmada incelenen sekiz geçiş ekonomisinin parasal disiplin göstergesi olarak tablo 2.2'de, 1994-2008 dönemi için para ve para benzerlerinin GSYİH'oranı verilmiştir.

Tablo: 2.2. Para ve Para Benzerlerinin GSYİH'ya Oranı

	ÇEK	**EST**	**MAC**	**LİT**	**LET**	**POL**	**SLVK**	**SLVN**	**AB-15**	**AB-25**	**AB-27**
1994	64.97	23.99	48.26	20.80	28.45	30.34	54.83	27.59	**39.63**	52.66	50.80
1995	65.64	22.37	44.19	18.53	24.16	27.53	55.98	28.06	**36.63**	51.46	49.82
1996	66.57	22.59	43.77	16.38	19.59	29.25	58.87	31.01	**36.16**	53.21	51.75
1997	64.34	25.18	42.70	15.67	21.82	31.17	59.56	33.89	**36.39**	54.97	49.95
1998	59.83	26.54	42.47	17.33	23.80	33.91	57.97	37.25	**37.67**	56.15	51.71
1999	59.13	28.46	43.48	19.71	23.41	37.33	58.50	38.69	**38.00**	58.05	53.53
2000	61.48	30.90	41.80	21.24	24.81	38.50	59.87	41.25	**98.23**	84.78	78.85
2001	43.12	33.91	42.48	23.85	27.77	41.60	62.79	46.51	**141.38**	110.29	103.59
2002	40.82	35.41	43.40	26.49	30.18	42.41	62.43	50.15	**139.16**	109.15	103.21
2003	57.27	35.07	46.24	28.59	32.21	41.35	56.25	50.53	**138.59**	109.63	103.78
2004	56.09	38.24	47.71	31.88	33.89	39.45	53.05	50.76	**142.29**	111.60	105.95
2005	57.80	43.97	49.28	36.01	37.21	40.66	53.34	51.93	**151.86**	**117.69**	112.09
2006	59.96	48.13	51.49	39.90	42.20	43.64	52.64	51.81	**160.07**	**123.50**	117.78
2007	62.65	48.32	53.73	40.89	39.97	45.05	53.56	24.34	**165.91**	**127.27**	**121.41**
2008	68.90	50.57	56.42	39.77	37.94	48.34	53.31	32.41	**171.14**	**134.24**	**127.46**
Ort	59.24	34.24	46.49	26.47	29.83	38.04	56.86	39.75	102.21	90.31	85.45
Std Hata	2.05	2.52	1.17	2.36	1.84	1.62	0.88	2.57	14.75	8.31	7.95
Std Spm	7.93	9.78	4.54	9.13	7.11	6.27	3.42	9.93	57.11	32.20	30.80
En Kçk	40.82	22.37	41.80	15.67	19.59	27.53	52.64	24.34	36.16	51.46	49.82
En Byk	68.90	50.57	56.42	40.89	42.20	48.34	62.79	51.93	171.14	134.24	127.46

Kaynak: WDI

Ele alınan dönem içerisinde Çek cumhuriyetinde para ve para benzerlerinin GSYİH'a oranı ortalama %59,24'dür. Bu oranı %56,86 ile Slovakya takip etmektedir. Sekiz geçiş ekonomisi içerisinde en düşük oran ise %26,47 ile Litvanya'ya aittir. 2004 öncesi AB-15 ülkelerinde para ve para benzerlerinin GSYİH oranı 2003 yılı için %138,59'dur. 1999 yılında AB-25 ülkelerinde Para ve para benzerlerinin GSYİH oranı %38 seviyelerinde iken, bu oran 2000 yılında %98,23 seviyelerine çıkmış ve ilerleyen zaman

içerisinde bu artış devam etmiştir. 2004 yılında AB'ye üye olan 10 ülke bu artışı frenlemiştir. Hali hazırda beşinci ve altıncı genişleme süreçleri yaşanmamış olsa idi, AB'nin 2008 yılı için para ve para benzerlerinin GSYİH'a oranı 2008 yılı için %171.14 seviyelerinde gerçekleşmiş olacaktı. Dolayısıyla bu veriler dikkate alındığında, birliğe yeni katılan ülkelerde parasal genişlemenin görece AB'den daha düşük olduğu gözlenirken, diğer taraftan AB'nin finansal açıdan daha ileri bir ekonomik düzeyde olduğu söylenebilir.

b. Reel Faiz Oranı

Maastricht Kriterleri olarak da bilinen, Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşmanın 121 maddesinin birinci bendi ve bu antlaşmanın 121'inci Maddesinde Öngörülen Yakınlaşma Kriterlerine İlişkin Protokolün 4.maddesine göre; "Üye ülkelerde uygulanan uzun vadeli faiz oranları, 12 aylık dönem itibariyle, fiyat istikrarı bakımından en iyi performansa sahip 3 ülkenin faiz oranını 2 puandan fazla aşmamalıdır." şartını getirmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki tablo 2.3'ta birliğe 2004 yılında üye olan sekiz geçiş ekonomisinin reel faiz oranları gösterilmiştir.

En basit şekliyle reel faiz oranı hesaplanırken nominal faiz getirisinden ekonomide gerçekleşen enflasyon oranının düşülmesi yolu izlenmektedir. Faiz işlemlerinde temel esas, borçlunun fon sahibine ek bir bedel ödemesidir. Enflasyonist ortamın hakim olduğu bir ekonomide ise nominal olarak bu durum devam ederken, aslında reel olarak paranın satın alma gücü değer kaybetmektedir. Örneğin, nominal net faizin % 10 olduğu bir ekonomide enflayon oranının % 15 olması durumunda eksi % 5 reel faiz durumu ortaya çıkacaktır. Yani herhangi bir kişinin, dönem başında faiz geliri elde etmek amacıyla bankaya yatırdığı para ile dönem sonunda elde edeceği gelir nominal olarak artmış gözükse de ekonomideki enflasyonist etki, dönem başına göre kişi için eksi % 5'lik bir götürüye neden olmuştur. Yani kişi faiz geliri elde etmek yerine parasının tutulması için bir bedel ödemiştir. Diğer taraftan teorik olarak bir ekonomide reel faiz oranlarını belirleyen temel unsurlar enflasyon ve nominal faiz oranlarıdır. Büyümeyi etkileyen unsurlar ise tüketim, yatırım ve dış ticaret ile yakından ilgili iken reel faiz oranı özellikle yatırımlarla ters yönlü bir ilişkiye sahiptir. Bu açıdan reel faiz oranı büyümeyi etkileyen faktörlerdendir. Reel faizlerin arttığı dönemlerde büyüme oranlarında bir düşüş, reel faiz oranlarında bir azalış olduğu dönemlerde ise ekonomik büyümede bir artış beklenmektedir. Çalışmada ele alınan sekiz geçiş ekonomisinin 1994-2008 dönemleri için reel faiz oranları tablo 2.3 te gösterilmiştir.

Tablo:2.3. Reel Faiz Oranı

	ÇEK	EST	MAC	LİT	LET	POL	SLVK	SLVN	AB-15	AB-25	AB-27
1994	-2,02	-10,75	6,62	0,41	14,39	3,92	0,98	13,28	**6,39**	5,56	4,95

1995	-3,62	-9,51	4,64	-17,59	5,52	-5,19	7,07	-3,96	**4,89**	3,34	3,67
1996	2,00	-8,25	4,73	2,13	9,50	6,92	10,44	10,16	**5,97**	5,90	9,33
1997	4,45	0,47	2,53	2,28	7,74	9,90	13,16	10,61	**5,46**	5,94	1,62
1998	1,56	7,96	6,20	8,69	9,26	12,08	15,32	8,49	**5,44**	6,30	5,50
1999	5,68	4,18	7,37	14,75	9,42	10,23	12,77	5,46	**5,26**	5,91	6,44
2000	5,57	2,39	0,85	11,10	7,37	11,99	5,01	9,90	**5,00**	5,20	5,23
2001	2,22	2,54	3,49	10,04	9,31	14,38	5,92	5,88	**4,23**	4,78	4,81
2002	3,80	3,32	2,21	6,65	4,21	9,57	6,14	5,08	**3,33**	3,96	4,21
2003	4,97	0,91	3,64	6,67	1,75	6,88	2,99	4,89	**2,63**	3,01	3,07
2004	1,43	2,97	7,96	3,13	0,41	3,34	3,02	5,11	**2,86**	3,25	3,61
2005	6,08	0,11	6,12	-1,26	-3,69	4,08	4,20	6,08	**1,55**	**2,64**	2,78
2006	4,43	-1,29	3,98	-1,34	-2,35	3,94	4,59	5,23	**2,20**	**2,54**	2,52
2007	2,33	-3,46	2,81	-1,51	-7,80		6,80	1,60	**2,76**	**1,58**	**1,44**
2008	4,34	0,12	6,09	-1,14	-3,04		2,81	2,75	**2,68**	**2,51**	**2,53**
Ort	2,88	-0,55	4,62	2,87	4,13	7,08	6,75	6,04	4,04	4,16	4,11
Std Hata	0,72	1,38	0,53	1,97	1,63	1,43	1,11	1,08	0,40	0,40	0,53
Std Spm	2,79	5,33	2,07	7,65	6,31	5,16	4,28	4,19	1,54	1,57	2,05
En Kçk	-3,62	-10,75	0,85	-17,59	-7,80	-5,19	0,98	-3,96	1,55	1,58	1,44
En Byk	6,08	7,96	7,96	14,75	14,39	14,38	15,32	13,28	6,39	6,30	9,33

Kaynak: WDI

Söz konusu dönem için ortalama % 7,08 reel faiz oranı ile Polonya'nın en yüksek olduğu, %-0,55 ile Estonya'nın en düşük olduğu gözlenmektedir. Söz konusu dönem içerisinde sekiz geçiş ekonomisinden Çek Cumhuriyeti, Estonya, Litvanya ve Letonya AB-25 oranının altındadır. Diğer dört ülkede ise reel faiz oranları AB-25 oranının üzerinde bir seyir izlemektedir. Burada dikkat çeken bir husus da tabloda görülebileceği gibi üyelik öncesi ve sonrası bazı ülkelerde eksi reel faiz oranlarının olduğudur. Bu açıklamalardan hareketle sekiz geçiş ekonomisi içerisinden Estonya, Litvanya ve Letonya'nın enflasyonist bir ortamda bulundukları ifade edilebileceği gibi bahse konu ülkelerde nominal faiz oranlarının enflasyon düzeyinin altında olduğu da söylenebilir. Özellikle Maastricht Kriterleri'ne göre toplulukta en düşük enflasyona sahip (en iyi performans gösteren) üç ülkenin yıllık enflasyon oranları ortalaması ile, ilgili üye ülke enflasyon oranı arasındaki fark 1,5 puanı geçmemelidir şartı göz önüne alındığında bu ülkelerde nominal faiz oranlarının AB-25 oranlarının altında olduğu ileri sürülebilir. Enflasyon-faiz kriteri açısından değerlendirildiğinde, negatif reel faiz olgusunun yatırımları besleyemeyeceği açıktır. Zira yatırım-reel faiz ilişkisinde ters yönlülük boyutu, yatırımın karşılığı olan tasarrufları olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir. Dolayısıyla yüksek faiz ile negatif faiz uygulamalarının her ikisinin de olumsuzluklar doğuracağı dikkate alınırsa, bu geçiş ekonomilerinin tümünün faiz politikası açısından uçlarda bulunduğu ve dolayısıyla kurumsallaşmaya ihtiyaç duydukları söylenebilir.

c. Kamu Harcamalarının GSYİH'ya Oranı

Kamu harcamaları kavramı "devletin üstlenmiş olduğu fonksiyonları yerine getirebilmesi amacıyla yaptığı bütün işlerin maliyetinin toplamı" olarak tanımlanabilir (Aksoy, 1998:91).

Başka bir tanım olarak kamu harcaması, "kamu otoritesinin toplumun ihtiyaçlarını karşılamak, sosyal ve ekonomik hayata müdahalelerde bulunmak üzere belirli kriterler çerçevesinde yaptığı harcamalar toplamıdır (Türk, 1999: 27).

Kamu sektörü, bir yandan özel sektörce etkin üretilemeyen mal ve hizmetlerin üretimini gerçekleştirip ekonomik hayatın gelişmesine katkı sağlarken, diğer yandan bu faaliyetler için gerekli olan girdileri temin etmek amacıyla değişik kaynaklara başvurmaktadır. Bu yönüyle kamu büyüklüğü içerisine farklı birimler girmekte ve bu birimlerin gerçekleştirdiği faaliyetler hem üretim, hem de kaynak yönünden ekonomik hayatı etkilemektedir. Bu etkiler bazen ekonomik hayatı düzenleyici ve geliştirici yönde gerekli girdileri sağlarken, bazen de ekonomik kaynakların kullanımında talebi arttırmakta veya kaynakların yanlış kullanımı nedeniyle maliyetleri arttırıcı bir etkiye yol açmaktadır (Melicher and Norton, 1997: 126-127).

Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ilk olarak, Alman iktisatçı Adolph Wagner tarafından savunulan ve "Wagner Yasası" olarak ifade edilen yaklaşımla ortaya konmuştur. "*Kamu harcamaları artış kanunu*" olarak adlandırılan ve Wagner Yasası olarak tanınan bu yasaya göre, kamu harcamalarının milli gelirden daha hızlı artış gösterdiği ve bu nedenle kamu harcamalarının GSMH'ya oranının zaman içerisinde arttığı ileri sürülmektedir. Bir diğer ifadeyle Wagner yasası, ekonomide kişi başına gelir arttıkça, kamu sektörünün nispi hacminin büyüyeceğini savunmaktadır (Sachs ve Larrain, 1993: 192).

Wagner'den sonra yapılan çalışmalarda da kamu harcamalarının zaman içinde sürekli arttığı ortaya konulmuştur. Peacock ve Wiseman isimli İngiliz maliyeciler, İngiltere'de 1890-1960 yılları arasında kamu harcamalarındaki artışın basamaklı bir gelişme kaydettiğini ileri sürerek "sıçrama etkisi" tezini ileri sürmüşlerdir (Cullis ve Jones, 1992: 385). Bu tez, kamu harcamalarının savaş vb. olağanüstü dönemlerde sıçrama etkisi yaptığını, yani aşırı yükseldiğini; olağanüstü dönem geçtikten sonra ise bu harcamaların azalmayıp aynı seviyede kaldığı, ülkelerin harcama grafiklerine bakıldığında devamlı fakat düzenli olmayan artışların görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu tez aynı zamanda kamu harcamalarının giderek merkezileştiği görüşünü de savunmaktadır. Diğer taraftan literatürde bazı çalışmalarda, kamu harcamalarının büyüme üzerine etkisinin pozitif olacağı belirtilirken, bazı çalışmalarda ise kamu harcamalarının büyümeyi geciktireceği ya da negatif etkileyeceği ileri sürülmüştür (Grossman, 1988:33-43;

Rosen ve Weinberg, 1998:139-166; Kormendi ve Meguire, 1985:146).

Yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar ortaya çıkmasının nedeni, kamu harcamalarının verimli ve verimli olmayan unsurlarından kaynaklanmaktadır. Verimli olmayan unsurları içeren kamu harcamaları gelişmiş ülkelerde ekonomik büyümeyi kısa ve orta dönemde negatif etkilerken, gelişmekte olan ülkelerde ise ekonomik büyümeyi kısa dönemde pozitif fakat orta dönemde negatif bir şekilde etkilediği savunulmaktadır (Uzay,2002:152).

Kamu harcamalarının GSYİH içindeki oranı Maastricht Kriterlerin de toplam kamu borcunun GSYİH'ya oranı kriterini etkilemesi nedeniyle önem arz etmektedir. Zira kamu harcamalarının yüksekliği ve bunun da sağlam kamu gelirleri diye nitelendirilen vergi gelirleri ile karşılanamaması halinde kaçınılmaz sonuçlardan birisi, merkez bankası kaynaklarının kullanılması ve borçlanmadır. Dolayısıyla kamu harcamalarının küçüklüğü ilkesi aynı zamanda klasik iktisadın da önermesidir. Bu noktada aşağıdaki tablo 2.4 kamu harcamalarının 1994 den 2008'e gelişimini vermektedir.

Tablo:2.4.Kamu Harcamalarının GSYİH'ya Oranı

	ÇEK	**EST**	**MAC**	**LİT**	**LET**	**POL**	**SLVK**	**SLVN**	**AB-15**	**AB-25**	**AB-27**
1994	21.61	25.90	12.08	19.63	20.10	17.63	22.18	20.20	**19.61**	19.89	19.72
1995	20.89	25.51	11.25	20.81	24.43	19.62	21.66	18.56	**19.43**	19.82	19.61
1996	20.22	23.17	10.58	21.36	21.61	19.25	23.92	18.43	**19.26**	19.62	19.43
1997	20.94	20.91	10.71	22.13	20.85	18.76	21.81	18.25	**19.00**	19.18	19.07
1998	20.02	20.74	10.46	23.92	23.50	18.25	22.25	18.22	**19.17**	19.12	18.98
1999	21.18	21.98	10.60	21.95	22.65	18.45	20.15	18.23	**19.09**	19.00	18.92
2000	21.06	19.75	10.21	22.77	20.80	18.46	20.16	18.78	**19.20**	18.93	18.82
2001	21.12	18.80	10.29	21.44	20.47	18.89	20.65	19.39	**19.38**	19.14	19.02
2002	22.30	18.42	10.49	20.92	20.97	18.93	20.30	19.12	**19.72**	19.44	19.35
2003	23.41	18.31	10.49	19.85	21.45	19.16	20.43	19.03	**19.93**	19.80	19.75
2004	22.08	17.65	9.99	19.39	19.52	18.53	19.02	18.90	**19.84**	19.56	19.41
2005	22.07	17.20	9.88	18.74	17.45	19.00	18.34	18.97	**19.70**	**19.29**	19.22
2006	21.32	16.36	10.22	19.29	16.61	19.17	18.91	18.76	**19.69**	**19.27**	19.22
2007	20.31	16.86	9.70	17.88	17.42	18.81	17.29	17.33	**19.34**	**18.90**	**18.84**
2008	20.42	19.40	9.48	19.31	19.71	19.45	17.39	18.14	**20.04**	**19.76**	**19.65**
Ort	21.26	20.06	10.43	20.63	20.50	18.82	20.30	18.69	19.49	19.38	19.27
Std Hata	0.24	0.77	0.16	0.43	0.57	0.13	0.49	0.17	0.08	0.09	0.08
Std Spm	0.91	2.98	0.63	1.66	2.19	0.51	1.88	0.66	0.32	0.34	0.32
En K	20.02	16.36	9.48	17.88	16.61	17.63	17.29	17.33	19.00	18.90	18.82
En B	23.41	25.90	12.08	23.92	24.43	19.62	23.92	20.20	20.04	19.89	19.75

Bu geçiş ekonomileri içerisinde Macaristan 1994-2008 dönemi için ortalama %10,43 oranı ile hem analize konu diğer ekonomilere göre, hem de genelde AB-25 oranının oldukça altındadır. AB-25'in kamu harcamaları-

nın GSYİH oranı 1994-2008 dönemi için %19,38'dir. Macaristan'ın standart sapmasına bakıldığında analiz edilen süre içerisinde kamu harcamalarının GSYİH içindeki payı gerek üyelik öncesi gerekse üyelik sonrası istikrarlı bir seyir göstermektedir. Kamu harcamalarının GSYİH oranı en yüksek olan ülke ise Çek Cumhuriyeti'dir. Macaristan, Polonya ve Slovenya bu dönem içerisinde AB-25 oranının altında bir ortalama gösterirken, diğer geçiş ekonomileri AB-25 oranının üzerinde bir durum sergilemektedirler.

d. Gayri Safi Yurt İçi Tasarrufların GSYİH'ya Oranı

Ekonomiler dengeli bir büyüme oranına ulaşabilmek için yatırımlara ihtiyaç duymaktadırlar. Yatırımların kaynağı ise tasarruflardır. Tasarrufların en önemli belirleyicisi de gelir düzeyidir. Gelişmekte olan birçok ülke de gelir seviyesinin düşük olması, tasarruf eğiliminin düşmesine neden olmaktadır. Bazı çalışmalarda gelişmekte olan ülkelerdeki tasarruf oranının ve yatırımların düşük oranda olması, kişi başına düşen milli gelirin düşmesine yol açtığı, kişi başına düşen gelirin azalması da tasarruf oranını azalttığı, bu sürecin devam ederek bir kısır döngü oluşturduğu ileri sürülmektedir (Kar, Kara, Kaplan, 2004:1).

Tablo: 2.5 Gayri Safi Yurtiçi Tasarrufların GSYİH'ya Oranı

	ÇEK	MAC	EST	LİT	LET	PLN	SLVK	SLVN	AB-15	AB-25	AB-27
1994	27.33	14.53	18.81	14.77	24.05	18.54	25.06	25.03	**20.44**	21.06	20.66
1995	29.07	17.08	23.60	11.95	13.90	20.12	27.03	23.13	**22.30**	21.58	21.26
1996	27.08	19.65	19.32	11.28	12.34	19.84	23.86	23.48	**22.12**	20.82	20.26
1997	24.37	20.28	19.47	14.19	13.89	20.08	24.77	24.61	**23.05**	21.52	20.99
1998	26.28	19.83	22.15	13.66	14.34	21.22	23.34	25.02	**23.27**	22.06	21.44
1999	24.54	18.74	20.60	11.30	14.53	20.05	22.60	24.41	**22.85**	21.22	20.61
2000	24.85	19.78	22.72	13.04	18.93	18.75	22.19	24.45	**22.74**	21.36	20.82
2001	24.41	19.49	22.31	14.41	19.05	17.60	-	24.77	**22.40**	21.06	20.66
2002	23.13	18.00	21.37	15.36	20.05	15.63	20.61	24.64	**21.55**	20.55	20.34
2003	21.18	16.76	21.90	15.01	20.58	16.06	22.97	24.29	**21.62**	20.46	20.13
2004	22.30	17.33	21.65	14.93	20.31	15.94	23.05	24.71	**22.51**	20.88	20.53
2005	24.63	18.11	23.63	16.94	22.46	17.97	20.22	25.64	**21.99**	**20.95**	20.59
2006	24.61	18.24	22.09	15.85	17.68	18.35	19.01	26.68	**22.05**	**20.75**	20.39
2007	24.20	16.52	22.88	16.38	18.26	19.77	21.99	27.21	**22.46**	**21.16**	**20.70**
2008	22.28	14.69	20.29	14.57	20.04	18.67	22.26	26.02	**20.63**	**19.54**	**19.47**
Ort	24.68	17.94	21.52	14.24	18.03	18.57	22.78	24.94	22.13	21.00	20.59
Std Ht	0.54	0.46	0.39	0.45	0.90	0.44	0.55	0.28	0.21	0.15	0.12
Std Sp	2.09	1.80	1.52	1.72	3.48	1.69	2.07	1.09	0.81	0.58	0.47
En K	21.18	14.53	18.81	11.28	12.34	15.63	19.01	23.13	20.44	19.54	19.47
En B	29.07	20.28	23.63	16.94	24.05	21.22	27.03	27.21	23.27	22.06	21.44

Kaynak:WDI

Tablo2.5'te gayri safi yurt içi tasarrufların, GSYİH'a oranı verilmiştir.

Tablodaki verilerden hareketle çalışmada ele alınan sekiz geçiş ekonomisinin 1994-2008 dönemi için, AB'ye üyelik öncesi ve sonrası gayri safi yurt içi tasarruf oranları incelenmektedir. Bu yönüyle sekiz geçiş ekonomisi içerisinde gayri safi yurt içi tasarrufları en yüksek olan ortalama %24,94 ile Slovenya'dır. Slovenya'yı takiben %24.68 ile Çek Cumhuriyeti gelmektedir. Diğer geçiş ekonomilerinden Slovakya % 22.78, Estonya %21.52, Polonya %18.57, Letonya %18.03, Macaristan %17.94 ve en düşük düzey ile Litvanya %14,24 ile son sıradadır. Bahse konu dönem içerisinde AB-25'in gayri safi yurtiçi tasarruf oranı %21'dir. AB-25 ile sekiz geçiş ekonomisinin gayri safi yurt içi tasarrufları 2008 yılı baz alınarak karşılaştırıldığında, Macaristan, Litvanya, Letonya ve Polonya'nın 2008 yılı ortalamaları hem AB-25'in hemde AB-27 oranının altında olduğu gözlenmektedir. Söz konusu ülkelerin standart sapmaları incelendiğinde, AB-15, AB-25 ve AB-27'nin standart sapmasına göre yüksek olduğu; bu durumun da geçiş ekonomilerinde gerek üyelik öncesi, gerekse üyelik sonrası gayri safi yurt içi tasarruf oranlarında dalgalanmalar yaşadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca düşük tasarruf - düşük yatırım - düşük gelir sarmalının aşılabilmesi tasarrufları artırıcı politika uygulamalarına gereksinim duymaktadırlar.

e. Kişi Başına Düşen GSYİH Oranı

Gayri safi yurt içi hasıla, ülke içerisinde üretilmiş nihai mal ve hizmetlerin değeridir. Günümüzde bazı ekonomistler GSMH'dan ziyade GSYİH üzerinde durmakta ve ekonominin üretim gücünün asıl kriteri olarak GSMH değil, GSYİH olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Buna neden olarak, uluslararası ekonomik entegrasyonun yoğunlaşması, ekonomik sınırların çizilmiş sınırları tanımamasıdır. Gelişmiş ekonomiler genelde GSMH yerine GSYİH kullanma eğilimi içerisindedirler. Bir başka neden ise GSYİH'nın ölçümünün daha kolay olmasıdır. Çünkü net dış faktör gelirlerini hesaplamak istatistiki açıdan oldukça güçtür. Başka bir neden ise ekonominin istihdam yaratma gücünü GSYİH'nın daha iyi temsil ediyor olmasıdır (Yıldırım-Karaman-Taşdemir, 2006:52-53).

Tablo:2.6. Kişi Başına Düşen GSYİH

	ÇEK	EST	MAC	LİT	LET	POL	SLVK	SLVN	AB-15	AB-25	AB-27
1994	11148.87	5788.567	8489.148	5839.761	5202.357	6183.483	7764.388	11875.78	**19110.05**	15574.86	14904.12
1995	12808.24	6320.414	8806.607	6216.403	5342.28	7419.729	8304.651	12940.16	**19995.34**	16448.42	15745.51
1996	13642.65	6931.867	9134.498	6674.878	5702.725	8050.42	9023.926	13714.61	**20792.62**	17114.29	16346.47
1997	13826.37	7988.072	9760.289	7313.22	6391.184	8787.72	9738.411	14735.31	**21848.52**	18033.81	17198.42
1998	13961.6	8459.055	10434.09	7997.804	6929.679	9373.63	10316.42	15573.75	**22990.75**	18967.72	18084.68
1999	14312.2	8774.854	11011.08	8000.321	7415.588	9905.209	10399.99	16578.51	**24231.28**	19968.39	19018.11
2000	14991.2	9880.434	12264.15	8602.978	8031.59	10512.66	10995.6	17471.98	**26099.7**	21502.17	20491.25
2001	16173.94	10715.79	13515.41	9555.152	8903.919	10951.31	12062.93	18342.42	**27141.94**	22437.43	21414.16
2002	16865.57	11989.22	14694.25	10566.8	9869.931	11563.13	12955.51	19712.26	**28486.34**	23605.2	22564.4
2003	17981.87	13394.62	15487.19	12032.57	10622.87	11982.01	13587.62	20454.17	**29198.01**	24319.69	23289.39
2004	19286.74	14781.41	16217.48	12977.42	11740.05	13013.84	14648.14	22203.79	**30709.21**	25688.07	24655.83
2005	20362.30	16547.92	16955.16	14197.35	13040.53	13784.16	16163.6	23497.61	**32044.61**	**26938.77**	25862.4
2006	22344.29	18920.12	18329.16	16051.96	14989.86	15063.79	18384.41	25444.74	**34989.98**	**29448.56**	28333.43
2007	24551.43	21003.72	19187.28	18141.84	17131.72	16760.2	20910.94	27238.36	**37142.24**	**31486.11**	**30348.87**
2008	25858.30	21760.69	20699.91	19462.67	17981.57	18057.56	23312.03	29250.04	**38547.88**	**32887.39**	**31796.98**
Ort	17207.71	12217.12	13665.71	10908.74	9953.057	11427.26	13237.9	19268.9	27555.23	22961.39	22003.6
Std Hat	1144.861	1372.496	1044.469	1136.12	1089.985	882.4982	1204.947	1380.938	1607.479	1416.828	1381.989
Std Sp	4434.028	5315.655	4045.212	4400.176	4221.493	3417.901	4666.739	5348.35	6225.738	5487.349	5352.422
En K	11148.87	5788.567	8489.148	5839.761	5202.357	6183.483	7764.388	11875.78	19110.05	15574.86	14904.12
En B	25858.3	21760.69	20699.91	19462.67	17981.57	18057.56	23312.03	29250.04	38547.88	32887.39	31796.98

1994-2008 yılları içerisinde beşinci genişleme süreci ile AB'ye üye olan sekiz geçiş ekonomisinin kişi başına düşen GSYİH düzeyleri şöyledir. 1994-2008 dönemi ortalaması ele alındığında, 19268,9 dolar ile Slovenya diğer geçiş ekonomilerine göre en iyi konumdadır. Yine Slovenya'nın 2008 yılı kişi başına düşen GSYİH'sına bakıldığında, 29205,04 dolar ile diğer geçiş ekonomilerinden daha iyi bir göstergeye sahiptir. Fakat AB-25 oranı ele alındığında Slovenya her ne kadar diğer geçiş ekonomilerine göre iyi bir göstergeye sahip olsa da, AB-25 göstergelerinin altında bir kişi başına GSYİH düzeyine sahip olduğu görülecektir. Slovenya'yı takiben Çek Cumhuriyeti gelmektedir. Çek Cumhuriyeti'nin kişi başına düşen GSYİH düzeyi ortalama 17.207,71 dolardır. 2008 yılı verisi ele alın-

dığında, yine Çek Cumhuriyeti'nin Slovenya'dan sonra diğer geçiş ekonomilerine nazaran 25.858,30 dolar ile iyi durumda olduğu gözlenmiştir. Bu geçiş ekonomilerinde kişi başına düşen GSYİH düzeyi diğerlerine ve AB-25 ortalamasına göre en kötü durumda olan, ortalama 9953,05 dolar ile Letonya'dır. Fakat Letonya'nın böyle bir skor vermesinin nedeni geçiş döneminden AB'ye üye oluncaya kadar geçen süre içerisindeki GSYİH düzeyinin düşük seyretmesidir. AB'ye üyelik sonrası Letonya'da kişi başına düşen GSYİH oranında zaman içerisinde bir artış görülmektedir. İncelenen dönem içerisinde bu geçiş ekonomilerinin standart sapmaları dikkate alındığında, 1994 ile 2008 arasında kişi başına düşen GSYİH'sını en fazla artıran ülke Slovenya ve Estonya olmuştur. Estonya'da 1994 yılı kişi başına düşen GSYİH düzeyi 5788 dolar iken, 2008 yılında 21760 dolar seviyelerine ulaşmıştır. AB-15 ve AB-25 ortalamaları dikkate alındığında, 2004 yılında AB'ye üye olan ülkelerin AB-25 ortalamasını düşürdükleri gözlenmektedir. Bu ülkeler 2004 yılında AB'ye üye olmasalardı, AB-15 ortalaması AB-25 ortalamasına göre yaklaşık 4600 dolar daha fazla olacağı tespit edilmiştir. Dolayısıyla incelenen bu geçiş ekonomilerinin, AB'ye üyelik sonrası ülke içinde kişi başına düşen GSYİH düzeyleri artmasına rağmen, üyeliklerinden itibaren zayıf bir performans sergilemişlerdir. Bu nedenle AB-25 ortalamasının AB-15 ortalamasına göre azalış yönünde olumsuz bir sonuç ortaya çıkmıştır.

f. Vergi Gelirlerinin GSYİH'ya Oranı

1929 Büyük Buhranından sonra Keynsesyen teori ile ortaya çıkan "Devletin ekonomiye müdahale etme " önermesi zaman içerisinde ekonomide kamunun payının artmasına yol açmıştır. Hali hazırda gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere kamu, artan hizmet talebini karşılamanın yanında istikrarlı bir ekonomik büyüme performansı yakalamayı öncelikli bir amaç olarak benimsemişlerdir (Demircan,2003:97). Dolayısıyla kamunun, mali ve sosyal amaçlı talepleri karşılamak için yapacağı kamu harcamalarına kaynak teşkil eden unsurların en önemlilerinden biri vergilerdir. Vergi devlet otoritesi kullanılarak, nakden ve zorunlu olarak alınan ekonomik değerlerdir. Verginin etki alanı içerisine başta büyüme olmak üzere makro ve mikro ölçekte birçok unsur girmektedir (Mucuk ve Alptekin, 2008:160). Kamunun harcamalarına kaynak teşkil eden vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatürde geniş yer bulmaktadır. Barro (1991) çalışmasında, kamu harcamaları ve büyüme arasında negatif ilişki bulmuştur. Bu çalışmada, kamu harcamalarının özel sektör verimliliği üzerinde hiçbir pozitif etkisinin olmadığı ama finansmanı için gerekli vergilerin bozucu etkileri yüzünden tasarruf oranını düşürdüğü savunulmaktadır. Kamu yatırımları ile büyüme oranı arasında ise anlamlı bir ilişki ortaya çıkmamıştır. Cashin (1995) transfer harcamaları, kamu yatırımları ve vergilemenin büyüme üzerindeki etkilerini araştırmak için yapmış ol-

duğu çalışmada 23 gelişmiş ülkenin 1971-1988 yıllarını kapsayan panel veri setini kullanmıştır. Sonuç olarak transfer harcamaları ve kamu yatırımlarının büyümeyi pozitif yönde, vergilerin ise büyüme oranını negatif yönde etkilediğini tespit etmiştir (Cashin,1995:237-269). Agel, Lindth ve Ohlsson'un 23 OECD ülkesi üzerinde 1970-1990 yıllarını kapsayan çalışmasından artan vergi oranının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği çıkmıştır (Agell vd.1997:33). Bleaney, Kneller ve Gemmel 1999 yılında 22 OECD ülkesi üzerine panel veri analizi ile yapmış oldukları çalışmada, bozucu vergilerin büyümeyi engellediği ancak bozucu olmayan vergilerin büyümeyi engelleyici bir rolünün olmadığı sonucuna ulaşmışlardır (Bleaney vd.,1999:171-190).Beşinci genişleme süreci ile AB'ye üye olan sekiz geçiş ekonomisinin vergi gelirlerinin GSYİH'ya oranı tablo 2.7'de verilmiştir.

Tablo:2.7. Vergi Gelirlerinin GSYİH'ya Oranı

	ÇEK	EST	MAC	LİT	LET	POL	SLVK	SLVN	AB-15	AB-25	AB-27
1995	17.09	19.24	23.97	-	13.22	-	-	19.9	**21.37**	21.20	21.24
1996	16.44	22.17	23.55	-	14.11	-	-	20.4	**21.88**	21.67	21.63
1997	15.89	18.29	21.51	-	16.67	-	-	20.71	**22.22**	21.68	21.61
1998	15.34	17.96	21.39	-	17.11	-	-	21.12	**22.54**	22.06	21.96
1999	15.85	16.63	22.11	-	15.51	-	-	22.08	**23.08**	22.55	22.41
2000	15.44	15.77	21.93	14.56	14.16	-	-	20.56	**22.58**	22.18	22.06
2001	15.91	15.48	21.51	14.39	13.74	15.99	-	20.53	**22.06**	21.51	21.38
2002	15.76	16.03	21.12	17.29	13.73	17.01	-	18.86	**21.71**	21.27	20.71
2003	16.15	16.19	20.85	17.08	14.1	16.96	17.25	20.81	**21.36**	21.26	20.83
2004	15.7	15.96	20.67	16.96	13.61	15.69	15.85	20.56	**21.37**	21.11	20.83
2005	15.56	16.06	20.3	17.26	15.05	16.67	14.93	20.52	**21.80**	**21.58**	21.26
2006	14.66	16.36	20.05	17.86	15.87	17.36	13.93	20.99	**22.01**	**21.88**	21.53
2007	15.18	16.84	21.42	17.75	15.64	18.31	14.17	19.64	**22.26**	**22.43**	**22.09**
2008	14.83	15.12	23.61	17.43	14.93	18.34	13.44	20.01	**21.70**	**21.88**	**21.80**
Ort	15.70	17.01	21.71	16.73	14.82	17.04	14.93	20.48	22.00	21.73	21.52
Std. Ht	0.17	0.50	0.33	0.44	0.32	0.34	0.58	0.20	0.14	0.12	0.14
Std. Sp	0.63	1.88	1.22	1.31	1.20	0.96	1.42	0.75	0.51	0.46	0.52
En.K	14.66	15.12	20.05	14.39	13.22	15.69	13.44	18.86	21.36	21.11	20.71

Kaynak: WDI

1994-2008 arası verilerin ele alındığı tabloda Litvanya'nın 2000, Polonya'nın 2001 ve Slovakya'nın ise 2003 yıllarından itibaren verilerine ulaşılabilmektedir. Diğer geçiş ekonomilerinden Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya ve Slovenya'nın 1994-2008 yıllarına ait verilerine kesiksiz ulaşılmıştır. Söz konusu geçiş ekonomilerinin istatistiksel analizinde sadece verilerin olduğu yıllar incelenmiş, ortalama, standart sapma ve standart hata değerleri bu yönde hesaplanmıştır. Vergi gelirlerinin GS-

YİH'ya oranı en fazla olan ülke %21.71 ile Macaristan'a aittir. Macaristan'ın gerek 1994 gerekse 2008 yıllarına ait verileri dikkate alındığında bu oranın hemen hemen hiç değişmediği üyelik öncesi ve sonrası süreçte vergi gelirlerinin GSYİH'a oranının çok az iniş çıkışlarla stabil kaldığı görülmüştür. Bu geçiş ekonomileri içerisinde Macaristan'ın diğerlerine göre vergi gelirlerinin GSYİH'a oranı daha yüksektir. Letonya ise vergi gelirlerinin GSYİH'a oranlanmasında en son sırada gelmektedir. Söz konusu sekiz geçiş ekonomisinin AB-25 oranının altında bir seyir izledikleri fakat Macaristan'ın AB-25 oranına yakın bir skor verdiği gözlenmiştir. AB-27 oranları dikkate alındığında 2008 yılı için sadece Macaristan'ın, AB-27 oranının üzerinde olduğu dikkat çekmektedir. Kamu harcamalarının başlıca kaynaklarından olan vergi gelirlerinin AB-25 ve AB-27 ortalamalarına yakın seyretmesi beşinci genişleme ile AB'ye üye olan bu geçiş ekonomilerinin, birliğin mali politikalarına gün geçtikçe uyum sağlayarak ve bu yönüyle kurumsallaştıkları söylenebilir.

SONUÇ

Beşinci genişleme süreci ile AB'ye üye olan geçiş ekonomilerinin mali ve parasal verilerine göre; 1994–2008 dönemi ekonomik verileri tanımlayıcı istatistikler ile incelendiğinde, kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasılanın ortalama 13486 dolar olduğu gözlenirken, söz konusu dönemler için standart sapma değerinin yüksek olması, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılada önemli ölçüde istikrarsızlığın olduğuna işaret etmektedir. Parasal ve mali disiplin uygulamalarını temsilen alınan Para ve para benzerleri ve Kamu harcamaları incelendiğinde, her iki verinin istatistiki işaret açısından negatif olduğu; ancak sadece Kamu harcamalarının istatistikî olarak anlamlı olduğu görülmüştür. İktisat literatüründe mali ve parasal genişlemelerin belirli bir noktaya kadar büyümeyi desteklediği fakat genişleme politikalarının sürekliliği halinde büyümeyi bozucu etkiler yarattığı bilinmektedir. Yani paranın vücutta dolaşan kana benzetildiği dikkate alınırsa, para miktarındaki eksikliğin ekonomik aktiviteye cevap verememesi durumunu ortaya çıkaracaktır. Aşırı parasal genişleme durumunda ise, enflasyonist bir durum ortaya çıkacak ve beraberinde belirsizliği getirecektir. Benzer şekilde yeterli düzeyde olmayan kamusal boyut, sosyal sermaye yatırımlarının kısılmasına ve dolayısıyla olumlu dışsallıkların ortaya çıkmamasına neden olacaktır. Aşırı mali genişleme durumunda ise kaynak dağılımının etkinliği bozulacak ve bürokratik yapının derinleşmesine yol açacaktır. Dolayısıyla mali ve parasal disiplinden sapmaların büyüme üzerine olumsuz yansımalarının olduğuna dair genel olarak liberal iktisat literatürüyle ve özelde de Maastricht kriterleriyle örtüştüğü söylenebilir.

KAYNAKÇA

Agell, J., Lindth, T., Ohlsson, H. (1997). "Growth and the Public Sector: A Critical Review Essay". European Journal of Political Economy, Sayı:13, 33-52.

Akçay, B. (2007). "Avrupa Birliğinde Ekonomik Kriterler". Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 56 (3), 11-53.

Akçay, B. (Temmuz-Aralık 2008). "Avrupa Birliğinin Ekonomik Kriterleri ve Türkiye". Maliye Dergisi, Sayı:155, 12-13.

Barro, R. J. (1991). "Economic Growth in a Cross Section of Countries". The Quarterly Journal of Economics, 106 (2), 407-443.

Cashin, P. (1995). "Government Spending, Taxes, and Economic Growth". IMF Staff Papers, 42(2), 237-269

Cullis, John ve Philip Jones (1992). Public Finance and Public Choice: Analytical Perspectives. London: McGraw-Hill Book Company.

Demircan S. E. (2003). "Vergilendirmenin Ekonomik Büyüme ve Kalkınmaya Etkisi". Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, Sayı: 21

Dilekli S., Yeşilkaya K. (2002). Maastricht Kriterleri. Ankara: Avrupa Birliği ile İlişkiler Genel Müdürlüğü.

Grossman, P. (1988). "Growth in Government and Economic Growth: The Australian Experience". Australian Economic Papers, No:27, 33-43.

Kar, M., Kara, M.A. ve Kaplan, M. (2004). "Sermaye Hareketlerinin Makroekonomik Etkileri", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:1. 123.

Kneller, R., Bleaney, M., ve Gemmel, N. (1999). "Growth, Public Policy and the Government Budget Constraint: Evidence from OECD Countries", University of Nottingham, School of Economics, Discussion Paper No.98/14, Discussion Paper No.98/14.

Kormendi, Roger C. and Meguire, Philip G. (1985). "Macroeconomic Determinants of Economic Growth: Cross-Country Evidence". Journal of Monetary Economics, 16 (2), 141-163. Moussis, N. (2004). Avrupa Birliği Politikalarına Giriş Rehberi. (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Mega Press. 125

Kutlu, E., Eşkinat, R. (2002). Dünya Ekonomisi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı. Yayın No:150.

Melicher, R.W and E. A. Norton (1997). Finance, tenth ed., South-Western College Publishing, USA., 126-127

Morgil, O. (2006). "Kopenhag Ekonomik Kriterleri ve Türkiye'nin Uyum Süreci", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 5(2), 91-102.

Mucuk M., ve Alptekin, V. (2008). "Türkiye'de Vergi ve Ekonomik Büyüme ilişkisi: VAR Analizi (1975 – 2006)". Maliye Dergisi, Sayı:155.

Özpençe, Ö. (2009). Avrupa Parasal Birliği'nde Maliye Politikası

Koordinasyonu ve Türkiye Analizi. Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2009/391.

Rosen, S., Weinberg, B.A. (1998). "Incentives, Efficiency and Government Provision of Public Services", Annual World Bank Conference on Development Economics 1997, The World Bank,139-166.

Sachs, J.D., Larrain, F. (1993). Macroeconomics in the Global Economy. New Jersey: Prentice-Hall Inc., 192.

Türk, İ. (1999). Maliye Politikası. (Güncelleştirilmiş 13. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi

Uzay Nisfet (Temmuz-Aralık 2002). "Kamu Büyüklügü Ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri : Türkiye Örnegi (1970-1999)". Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 19.

Yıldırım. K., Karaman. D., Taşdemir. M. (2006). Makro Ekonomi. Eskişehir: Seçkin Yayıncılık.

World Development Indicators – worldbank.org

Bölüm 2

SİNEMADA 'TÜR' TEORİSİNİN DİSİPLİNLERARASI KÖKENLERİ

Ali BALABANLAR[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi alice@marmara.edu.tr

GİRİŞ

Evrenin var oluşundan beri dünyayı anlamlandırmaya, tanımlamaya çalışan insanoğlu, bu tanımlamaları yaparken doğru ve kalıcı olgulara ulaşmak için sınıflandırma yöntemine başvurmuştur. Bu sınıflandırma işlemi, doğa bilimlerinde başlayarak daha sonra tarihte yaşanan siyasal, ekonomik, kültürel ve teknolojik yenilik ve değişikliklere göre, kültür ve sanat (edebiyat, resim, tiyatro, mimari, sinema) başta olmak üzere birçok alana uygulanmıştır. ***Tür*** kelimesi ilk olarak resim, edebiyat ve tiyatro ile ilgili sanat anlayışında yapılan sınıflandırmalarda ortaya çıkmıştır. Teknoloji ile iç içe gelişen ve yedinci sanat olarak adlandırdığımız sinema sanatına 'tür' teriminin girişi, bu alanda çalışan birçok kuramcı ve sanatçının 'sinemada türler' başlığı altında sınıflandırmalar yapmasına neden olmuştur.

Sinemayı yalnızca bir grup ticari faaliyet ya da anlamlı ürünler olarak ele almayıp, ayrıca sürekli değişim gösteren bir anlamlandırma süreçleri dizisi olarak tanımlamalıyız. Türler ise bu dizinin bileşikleridir. Anlam ve durumun ifade biçiminin sistemleştirilmiş kalıpları gibi, bunlar da sinemanın 'zihinsel aracı'nın temel unsurlarıdır. (Balabanlar, 1992, s.198). 1970'ler boyunca yeni filizlenen sinema çalışmaları, geçerli bir akademik disiplin olarak saygınlık kazanmak için mücadele etmiştir. Akademisyenler diğer disiplinlere ait kavramlardan yararlanarak, sinemanın algısal, estetik ve sosyal etkilerini açıklamak için yapısal dil bilimi, politik teori ve psikanaliz kuramlarını adapte ederek ve bu süreçte "bir disiplin olarak sinema çalışmalarını değerlendirmek suretiyle" (Wexman, 2009, s.144) çalışma alanlarını genişlettiler. Özellikle de dili, gösterge sistemi olarak kullanan kuramlar, farklı bir kodlama sistemi ile anlam üreten filmin çözümlenmesi için de yararlı bulundu.

Rick Altman, kategorisiz filmler ve tür kategorileri arasındaki ilişkiyi anlamaya yardımcı olmak için göstergebiliminde kullanılan kavramları uyarladı. Altman'a göre türler, sözdizimi ve anlambiliminin kombinasyonu yoluyla şekillenir ve anlam üretirler. Göstergebilimde söz dizimi, cümlelerin anlam oluşturmasını mümkün kılan kelime düzenine dair dilbilgisi kurallarını tanımlar. (Örneğin İngilizce'de özne fiilden önce gelir.) Anlambilimi, bazı kelimelerin birlikte işlev gördüğü bazılarının ise görmediği daha belirsiz olan çağrışım sürecine işaret eder. Mesela şu cümle Türkçe dilbilgisinin kurallarını takip ettiği için sözdizimsel olarak doğru (özne/nesne/yüklem) olsa da, anlamsal olarak hiçbir şey ifade etmiyor: "*Gürültülü saç teli elime düştü.*" Bu cümle yapısal olarak doğru olabilir fakat cümle hiçbir anlam ifade etmiyor, çünkü "*gürültü*" sıfatı "saç teli" ismini nitelemek için kullanılmaz.

Altman'ın tür teorisinde 'anlambilimi' apartmanlara benzetilir: Film öğelerinden oluşan kümeler uyum içerisinde olan bir kelime dağarcığı

üretir. Okuyucuların bir cümle içinde yer alan belirli kelimelerin mantık içerisinde işlev gördüğünü anlaması gibi, izleyiciler bazı kodların bir türe ait olup olmadığını bilirler. Örneğin izleyiciler fırtınalı karanlık bir gecede korkunç bir şatoya doğru ilerleyen bir kovboy görmeyi ummazlar. Bu iki görüntü anlambilimsel olarak uyumsuzdur, çünkü izleyiciler kovboyu açık alan ve canavarı da şato ile gruplamayı öğrenmişlerdir.

Fakat anlambilimi tek başına türlerin nasıl üretildiğine ve anlaşıldığına açıklık getiremez. Tıpkı okuyucunun bir cümlenin anlamını idrak etmek için kurallara uygun bir sözcük dizilimi araması gibi, izleyiciler de filmin sözdiziminin yapısal düzenlemesine karşılık verir. Tür filmleri, ayırt edilebilir anlatılar ve tematik kalıpları kullanarak, anlambilimsel ayrıntıları düzenler. Mesela Western türünde kullanılan yaygın sözdizimi şudur: -Yalnız bir kovboy bir grup çaresiz yabancıyla karşılaşır, gönülsüz bir şekilde de olsa gün batımına doğru atını sürmeden önce tehlikeyi etkisiz hale getirmelerine yardımcı olur.- Bu ayrıntıların tanıdık kurgusu Western türünün ana temasını belirler: Bireyin bağımsızlık arzusunun, sosyal sorumluluğun manevi havasıyla dengelenmesi. Bir Western filminin son karesinin günbatımına doğru atını süren bir kovboy olması büyük önem taşır. Hikâyedeki olayların sözdizimsel kurgusu kahramanın kendi hayatına bağımsız bir şekilde devam ederek topluma katkı sunabileceğini doğrular.

Fakat Altman sözdizimi ve anlambiliminin arasındaki ilişkinin hiçbir zaman sabit olmadığını tartışır. Bazı filmler tipik olarak ilişkilendirilen sözdizimsel öğeleri kullanmadan da bir türle anlamsal benzerlik gösterebilir. Altman bu durumu şöyle ifade etmiştir: "*Bir türün* sözdizimi ile *bir başka türün anlambilimselliğini bir araya getirerek çığır açan çok sayıda filmi hesaba katmadan Hollywood sinemasını doğru bir şekilde tarif etmek mümkün değildir.*" (Altman, 1999, s.12)

Sözdizimi ve anlambilim arasındaki bu akışkan ilişki melez tür ya da Altman'ın da dediği gibi "farklı seviyelerde "kendi türüne has olma'" olarak görülebilir (Braudy, 1999, s.636). 1970'e uzanan bu teori günümüz izleyicilerine *Avatar* filminin neden bilimkurgusal bir Western olarak nitelendiğini açıklayabilir. *Avatar*, bilimkurgunun anlambilimselliğini taşısa da (hikâye devasa mavi savaşçılar tarafından işgal edilmiş uzak bir gezegende geçiyor ve konusu uzay yolculuğu, bilgisayar teknolojisi ve genetik mühendisliği ile ilgili) birçok yazar, filmi James Fenimore Cooper'ın *Son Mohikan'ı* gibi Avrupa'nın Amerika kıtasını işgaliyle ilgili edebiyat eserleriyle ve *Kurtlarla Dans* gibi Western filmlerle karşılaştırdı. Bu belirgin karşıtlık izleyicinin eski bir anlatı geleneği olan Avrupa sömürgeciliğine ait sözdizimine benzer bir dizim ile filmin bilimkurgu anlatısını kaynaştırma biçimini göz önünde bulundurması durumunda açıklanabilir. Bu anlatılar kaçınılmaz bir şekilde içeridekiler ve dışarıdakilerin oluşturduğu zıtlığı merkezine alır: Endüstriyel olarak gelişmiş bir toplumdan gelen bir kişi

göründüğü kadarıyla ilkel bir "yeni dünya"ya ayak basar ve karşılaştığı yerlilerle kişisel ilişkiler kurar. Sonunda (resmi ya da gayri resmi olarak) yerliler onu aralarına kabul eder ve bu kişi topluluktan birisine romantik olarak bağlanır. Yerli halkı yok etmek isteyen güçlü imparatorluk ve yerliler arasında bir taraf seçme zamanı geldiğinde, kahraman yerli halkına olan sadakati üzerine ant içip yeteneklerini ve her iki kültürden edindiği bilgeliği imparator kuvvetleriyle savaşmak için kullanır.

Bir röportajında James Cameron *Kurtlarla Dans*'tan etkilendiğini kabul etmiştir. Tasarım sürecini tarif edişi anlambiliminin ve sözdiziminin nasıl işlediğine dair sezgisel bir anlayışı ortaya çıkarıyor: "*Ben sadece tüm bu materyalleri topladım ve bunlara bilimkurgu penceresinden baktım ve ortaya oldukça farklı gözüken ama hala bilindik evrensel* öykü *formunda olan bir* şey çıktı. İzleyiciler için şunu söylemek *neredeyse kolay – 'Bunun ne tür bir hikâye olduğunu biliyorum.*'" (Boucher, 2000) Dikkatli izleyiciler Cameron'un western'den aldığı bazı anlambilimsel öğeleri bilimkurgu hikâyesi ile kaynaştırdığını da fark edebilir: Na'vi'nin kıyafetleri klasik western'lerde Amerikan Yerlileri için üretilen kostümlere, Na'vi'nin sürdüğü uçan yaratıklar ise atlara benziyor.

Bu noktaları incelerken aynı zamanda da tür oluşumunda anlatı yapısına dikkat etmek gerekmektedir. Türler, yalnızca filmlerin kendisinden ibaret değildir. İzleyicinin belirli beklenti ve varsayım sistemlerinden meydana gelirler. Bir filmde herhangi bir karakterin, örneğin ortada hiçbir sebep yokken, birdenbire şarkı söylemeye başlaması halinde; izleyici büyük olasılıkla bu filmin müzikal türde bir film olduğu varsayımında bulunacaktır. (Neale, Çev. Yılmaz, 2018, s.108). Nitekim, anlatılan öykünün olay örgüsünün bilimsel verilere uygunluğu bir filmi bilim kurmaca yaparken, bir diğerinin korku filmlerinin arasına sokabilmektedir. Ağırlıklı olarak bir aşk ilişkisini işleyen bir film İkinci Dünya Savaşı yıllarına yerleştirilmiş olsa bile yine de bir aşk filmi ya da melodramken; bir başkasında yanardağın patlaması sırasında yaşanan aşk, onu aksiyon/fantastik film olmaktan çıkarmayacaktır. (Abisel, 1995, s.53).

SİNEMADA TÜRLERİN DÖNÜŞÜMÜ

Toplumların değişim süreci ile birlikte, sinemada film türlerinin temel türleri olarak bilinen western, korku ve müzikal film türlerinde işlenen temalar kapsamında birçok yeni akımın ve bu sayede de melez, alt türlerin ortaya çıkışı söz konusu olmuştur. On dokuzuncu yüzyılla beraber gerçekleşen Sanayi Devrimi ile birlikte oluşan kapitalist yaşam tarzı; geleneksel anlatı biçimlerinden farklı olarak yeni anlatı biçimlerine gereksinim doğurmuştur. (Abisel, 1995, s.17) Bu bağlamda da popüler kültür ile ortaya çıkan belli bir sanatsal veya toplumsal amaç etrafında toplanan akımlar ve türler ortaya çıkmıştır.

Benitto Mussolini yönetimindeki İtalya'da, 1944-1955 yılları arasında sinemada oluşan 'İtalyan Yeni Gerçekçi Akım' kısa sürede topluma aktardığı mesajlarla birlikte, İtalya'nın söz gelimi siyasal ve toplumsal durumunu, Roma Açık Şehir (*Roma, Citta Aperta*, Roberto Rossellini 1945), Bisiklet Hırsızları (*Ladri Di Biciclette*, Vittorio De Sica, 1948) filmleri ile halkına ve dünyaya anlatmayı başarmıştır. Sinemanın gücünün farkına varan diktatör lider Benitto Mussolini, 1937 yılında Roma'daki Cinecittà film stüdyosunu devlet adına kurdurmuş, böylece 'Beyaz Telefon Filmleri' olarak adlandırılan film türleri ortaya çıkmıştır. Halkın dikkatini baskı rejiminden uzaklaştırmak ve halkı eğlendirmek amacı taşıyan filmler, kurulan bu stüdyolarda çekilmiştir (Kavrakoğlu 2013).

Nazi döneminde Almanya'da yaşanan toplumsal olayların her alanda olduğu gibi sinema sanatına da yansıması kaçınılmazdı. O dönemin film üreticileri sinemaya Ekspresyonizm – Dışavurumculuk akımını getirmişlerdi. İşlenen konular toplumun ortak psikolojisine otoriteryan eğilimlerin yansımaları idi. (Siegfried, 1974, s.77). Bu akımın en önemli filmleri arasında yer alan, Praglı Öğrenci (*Der Student Von Prag*, Stellan Rye, Paul Wegener, 1923), Metropolis (Fritz Lang, 1927), Doktor Caligari'nin Muayenehanesi (*Das Cabinet Des Dr.Caligari*, Robert Wiene, 1920) filmlerinde oluşturulan ikonografi ve görüntüleme teknikleri son derece dramatik bir yapıya sahipti. Bu filmlerin çoğu, göstergeleri ve içerikleri ile korku film türü sınıfında yer alırken, Fritz Lang'ın Metropolis filmi o dönemde yapılan bir bilim kurgu türü örneğidir. Dönemin etkisi altında bu bilim kurgu filmi, emeğin en alt değer olduğu, toplumsal ve politik sorunları işlerken, daha sonraları günümüze kadar çekilen bilim kurgu filmlerinde ise savaş, uzay ve yapay zeka üzerine temalar işlenmiştir.

1960'lı yıllarda İtalya'da Western film türü içinde yeni bir alt tür doğmaya başlamıştır. Birçok İtalyan yönetmenin düşük bütçe ile başladığı bu filmler sonradan "Spaghetti Western" adıyla anılmaya başlamış; filmlerin düşük bütçeli oluşu yüzünden Spaghetti Western gibi küçümseyici bir isim almışlardır (Haasbroek, 2018). 1970'lere kadar bu türe ait birçok film çekilmiştir ve bugün Western türünün geniş bir alt türü olarak bilinmektedir.

Sınır tanımayan teknoloji, yıllarca siyasal ve ekonomik gelişmelerin eşliğinde yol alan sinema sanatını günümüzde en fazla etkileyen unsurdur. Dijital çağ olarak adlandırdığımız bu dönemde, özellikle son on yıldır hayatımıza giren yapay zeka olgusu insan yaşamının her alanını etkisi altına almıştır. Dijital teknolojinin, yapay zeka sayesinde ses ve görüntü işleme olanakları, beraberinde sinema alanında yeni anlatım biçimleri, yeni teknikler ve yeni türleri getirmiştir.

Gün geçtikçe teknolojiye dayalı bir kültür endüstrisi halini alan sinemaya teknolojinin kazandırdığı en önemli anlatı tarzları arasında animas-

yon yer almaktadır. Animasyon türü, görüntülü hikaye anlatım tarihinde karşımıza ilk olarak çizgi filmlerle çıkmıştır. Objeleri ve hareketlerini anime ederek bize aktaran çizgi filmlerin ilki 1919 "*Felix the Cat*" adlı sessiz çizgi filmdir. Başlangıçta hitap ettiği kitle çocuklardan oluşan bu anlatım türü, teknolojinin ilerlemesi ile birlikte yerini gerçekçi ve çarpıcı insan hikayeleri sunan ve yetişkin kitleye de hitap edebilen animasyon filmlerine bırakmıştır. Son yıllarda öykü anlatımında oluşturulan dünya, sanal bir uygulamanın ürünü olsa da en etkili türlerden biri olan 'canlandırma sineması' yani animasyon türünün, başlı başına bir tür olma özelliği vardır diyemeyiz. Bilgisayar destekli bu animasyonlar işledikleri temalarla melez bir tür olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Örneğin; 2009 Amerikan yapımı, Pete Docter'ın yazıp yönettiği '*Up* – Yukarı Bak' adlı animasyon filmde, karısının ölümünden sonra ilerleyen yaşına rağmen eşinin vasiyetini ve hayatı boyunca yaşamak istediği macera hayalini gerçekleştirmek için çabalayan Carl'ın öyküsü anlatılmaktadır. Gelişen olaylar sonucu, evine binlerce balon bağlayıp Güney Amerika'nın vahşi doğasına doğru yolculuğa çıkan 78 yaşındaki baloncu Carl Fredricksen'ın bu öyküsü, komedi/macera/dram türlerinin semantik ve semiyolojik özellikleriyle doludur. Savaş ve aksiyon olgularını işleyen 2008, ABD yapımı '*Kung Fu Panda*' ve aynı şekilde 2010, ABD yapımı '*How to Train Your Dragon* – Ejderhanı Nasıl Eğitirsin' animasyon filmleri de western türüne ait birçok sembolü içinde barındırır. Bu bağlamda animasyon, bir yandan içeriğinde dram, komedi, western gibi kült türleri barındırırken, diğer yandan 'dijital tabanlı görüntüleme tekniği' olarak yeni bir türün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Paul Wells, (Wells, 2012) animasyonun bir tür olup olmadığını tartıştığı yazısında, köklü bir geçmişi olan animasyonun bizzat anlatım dili ile kendine has bir tür olduğunu savunsa da, bu türün Western gibi asıl sinema türlerini işleyen bir dijital anlatım olduğu üzerine tartışmaları da ortaya koymaktadır. Nitekim bu dijital anlatım türünün kendi içinde de 3D Animation (3 Boyutlu Animasyon), Stopmotion, VFX – Visual effects (Görsel Efektler), Rotoskopi gibi alt animasyon türlerinin olması animasyonu başlı başına bir ana tür haline getirmektedir.

Sinemada yeni türlerin oluşumunda ciddi teknolojik katkısı olan yapay zeka unsuru ile ilgili olarak, 2018 yılında Netflix yapımı, her bölümü adeta bir film uzunluğunda olan, ana teması yapay zeka olup her bölümde işlenilen konuların birbirinden bağımsız olması ile bilinen 'Black Mirror' dizisinin '*Bandersnatch*' bölümü üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. Genç bir programcının maceralarını konu edinen bu bölümde genç adam, kapsamlı bir fantastik romanı video oyunu haline getirir. Ancak romandan dönüştürdüğü bu oyun, onun hayatının alt üst olmasına neden olur. Genç adam bir süre sonra gerçeklik ve sanal dünyayı sorgulamaya başlar. Bölümü özel kılan şey ise 'interaktif' özelliğe sahip olması ve netflix'in yeni

geliştirdiği "kendi maceranı kendin seç" özelliği kapsamında hikayenin izleyicinin seçimlerine göre ilerlemesidir. Hikaye-olay örgüsünün birkaç sonu vardır ve seyirci bu interaktif-etkileşimli ortam sayesinde istediği sonu seçerek hikayenin gidişatını belirleme şansına sahiptir. Djiital sinema anlatısı üzerine çalışma yapan Lev Manovich'in sinemada interaktif etkileşim üzerine değerlendirmesi ise şöyledir: "*Dijital çağda yapılan sinema tartışmalarının çoğu interaktif – etkileşimli anlatı olasılıklarına odaklanmaktadırlar. Bu konu üzerinde tartışmaların yaşanmasını ve dijital medya ortamında yaşanan egemen katılımcı kültürü göz önünde bulundurduğumuzda, dijital medyanın sinema anlatısını yeniden yapılandırma olasılığı büyüktür. Anlatı biçimine izleyici katılımı ve karakterlerle etkileşimleri fikri heyecan verici olsa da, bu etkileşimin yeni bir anlatı türü getirip getirmeyeceği meçhuldür.*" Dolayısıyla bu tür gelişmeler ister istemez sinema ile ilgili bazı soruları da beraberinde getirmektedir. Gelecekte interaktif filmler televizyonda olduğu gibi sinemada da yer alacak mıdır? Bu seçenek sinemada yeni bir tür anlayışının oluşmasına neden olabilir mi? Teknoloji ile birlikte sinema sanatına bir tür olarak yerleşen animasyondan sonra, interaktif bir sinema türü anlayışının da hayatımıza yerleşmesi olasıdır. Yukarıda bahsedilen tüm disiplinlerarası anlamlar aslında insanoğlunun bilinci ile oluşturulurken, bilinçaltlarında oluşan anlam ve göstergelerle birlikte herhangi bir filmin hikayesine seyirci tarafından yapılacak müdahaleler birçok film türünün sözdizimi ve anlambilimsel öğelerini aynı anda kullanması argümanının belki de en somut göstergelerinden biri olacaktır.

SONSÖZ

Dünya sinema tarihi toplumsal olaylardan ve yeniliklerden, birçok farklı kültür anlayışlarından etkilenme geleneğini günümüzde en büyük etki alanı olan teknolojinin getirdiği, dijital anlatım biçiminden etkilenmesi ile sürdürmektedir ve sürdürmeye de devam edecektir. "Sinemada tür nedir?" sorusunu yanıtlamak yıllardır süregelen bir serüvendir. Bu konuda çalışan birçok kuramcı, mevcut farklı disiplinleri de göz önünde bulundurarak türler üzerine oluşturdukları sınıflandırmalarla sinema tarihinde yerini alan temel film türlerini belirlemişlerdir. Bir türün karakteristik özelliklerini oluşturan belli nitelikleri bulabilmek için anlambilim ve sözbilimi - semantik ve sentaktik yaklaşımlara başvuran Altman, oluşturulan anlam ve söz dizilimlerinin toplamının sonucu ile oluşan belirli bir film türü üzerinde, o film izleyicisinin bilinçaltında oluşan anlamlar bütününün tartışmasını ortaya koymuştur. Çünkü bir türün vazgeçilmez bir olgu olarak kabul edilmesinde onu kurgulayan hikaye yazarı, görüntüleme biçimini oluşturan reji dışında, izleyicinin o türü benimsemesi ve anlamsal/sözsel göstergelerin onlarda oluşturduğu algının da etkisi büyüktür.

Elimizdeki kavramsal araçlarla tür tartışmasını bir filmin belirli bir

türe ait olup olmadığı argümanından, bir filmin birçok türün sözdizimi ve anlambilimsel öğelerini aynı anda kullanması ve belki de, bu tür melez türlerin yeni bir tür biçimi oluşumuna yol açıp açmadığı tartışmasına taşımak mümkün görünüyor.

Referanslar:

Altman, R. (1999), "Film/Genre", British Film Institute Publishing, London.

Altman, R. (1999), "A Semantic/Syntactic Approach to Film Genres." Film Theory And Criticism, 5th ed. Eds. Braudy L., Cohen M. New York: Oxford University Press, 636.

Abisel, N. (1995), "Popüler Sinema ve Türleri", Alan Yayıncılık, İstanbul, 17.

Balabanlar, A. (1992), "Tür ve Sinema", Marmara İletişim Dergisi, Sayı 1, İstanbul, 198.

Boucher, G. (2000), "James Cameron:Yes, Avatar is Dances with Wolves in Space…..Sorta" Part II of the Hero Complex Blog Interview, L.A.Times, August 10,2000.

Dirlikyapan, J. (2018), "Edebiyatta, Sinemada, Televizyonda Tür Kuramı", Steve Neale "Türe İlişkin Sorular", Çeviren: Cansu Yılmaz, 108.

Haasbroek P. (2018), "Spaghetti Westerns".

Kavrakoğlu, F. (2013), "İtalyan Yeni Gerçekçi Sineması", İstanbul.

Manovich L. (1995-2012), "What is Digital Cinema", manovic.net.

Neale S. (1981), "Genre and Cinema", Popular Television and Film, Tony Bennett (ed.) London, British Film İnstitute in assosiation with the Open University Press, 6-26.

Pramaggiore, M. (2011), "Wallis Tom, FILM A Critical Introduction", Third edition, Laurence King Publishing Ltd, London, United Kingdom.

Siegfried K. (1974), "From Caligari to Hitler, A Psycological History of the German Film", Princeton University Press, 5.th edition, New Jersey, 77.

Wells P. (2012), "Animation and the Animated Film", Oxford University Press, London, England.

Wexman,W.V. (2009), "Media Studies and The Academy: A Tangled Tale" Cinema Journal, 49.1, 144.

İnternet Erişimleri:

http://latimesblogs.latimes.com/herocomplex/2009/08/james-cameron-the-new-trek-rocks-but-transformers-is-gimcrackery.html.

https://www.sinemalar.com/en-iyi-animasyon-filmleri

http://spaghettiwesterns.co.za/

https://kavrakoglu.com/italyan-yeni-gercekci-sinemasi/

http://www.indianz.com/boardx/topic.asp?ARCHIVE=true&TOPIC_ID=38191

Bölüm 3

HOLLYWOOD SİNEMASININ BAKIŞ AÇISI VE "ÖTEKİ"NİN SUNUMU

Ali ÖZTÜRK[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi İstanbul Ayvansaray Üni.- Güzel Sanatlar,Tasarım ve Mimarlık Fakültesi-Radyo, Televizyon ve Sinema aliiozturkk@gmail.com

"Biz"im hakkımızda olumlu şeyleri, "Onlar" hakkında olumsuz şeyleri vurgula

"Biz"im hakkımızda olumsuz şeyleri, "Onlar" hakkında olumlu şeyleri vurgulama

Teun A. van Dijk

GİRİŞ

"Öteki" (other) ve *"ötekililik" (otherness)* kavramları, ideolojik çözümlemelerde son yıllarda öne çıkan ve üzerinde yoğun olarak tartışılan kavramlardan birisidir. Sözcük anlamı, *"ben"* ve *"biz"*in dışında olanı belirtmek için kullanılan *öteki* kavramı, aynı zamanda bunu aşan bir çeşitliliği de bünyesinde barındırır. Bu çeşitlilik içerisinde farklı disiplinlerde sıkça başvurulan bu kavram, kullanıldığı yere ve amaca göre yeni anlamlar alabilen bir yapıya sahiptir. Bu yapı içerisinde var olduğu kültür ve tanımlamayı yapanın tümüyle dışında kalanları sınıflandırmak, değersizleştirmek, tarif etmek için de başvurulan bir kavramdır.

Öteki, bir kimlik olgusuna işaret ettiği ölçüde gruplar arası ilişkiler açısından da ele alınmayı gerektirir. Çünkü yaşamın her alanda etkisi hissedilen birey ve toplumların kendilerini mevcut sistem içerisinde konumlandırması ve kendi durumlarını yorumlamasında bir referans noktası belirlemelerinde bu kavramın yaşamsal öneme sahiptir. Bu bağlamda gerek birey gerekse grup ya da topluluklar, var olmak için farklı olana ihtiyaç duyar. Bu hissediş kendi varlığını güven altına almak için farklı olanı ötekileştirmek şeklinde gerçekleşir. Başka bir ifadeyle kendisinin ya da ait olduğu topluluğun kimlik inşası için ötekinin varlığına ihtiyaç duyar. Bu inşa süreci olumlu yâ da olumsuz da olsa ötekinin varlığına bağımlıdır. Ancak çoğu zaman, kimliğin oluşma sürecine etkisi ötekinin olumsuzlanmasıyla gerçekleşir. Bu olumsuzlanma, belli bir mesafede durulan veya ait olunan grubunun dışında konumlandırılanlar hakkında ön yargılar, imajlar ve farklı bilişsel unsurlar üretilerek sağlanır. Bunların yaygınlaşması için ise kitle iletişim araçları kullanılır.

İdeolojiyi yeniden üreten ve de yaygınlaştıran güçlü kitle iletişim araçlarından olan sinema, toplum ve birey nezninde öteki algısının oluşması ve kitleler tarafından kabul görmesinde önemli bir görev üstlenir. Üstlendiği bu görev öteki olana ait bazı görselleri temsili olarak gösterip, bazılarını eleyerek zihinlerde anlam şemaları oluşturması yönündedir. Böylece sinema perdesi sadece görüntülerin yansıdığı bir alan olmanın dışında kimliğin tanımladığı ve inşa edildiği, *öteki* olanla ilgili korkular veya isteklerin yansıtıldığı yer olur.

Bir olay görgüsü anlatma sanatı olan sinema, anlatısını ikili karşıtlıklar üzerinden oluşturur. Öykünün anlatı yapısının oluşturulmasında izleyicinin kendisini karakterle özdeşleştirebilmesi için *"biz"*e ve öyküdeki çatışmayı oluşturabilmek için de *"öteki"* olana ihtiyaç duyar. Bu *öteki* olana duyulan ihtiyaç sinema tarihinin ilk filmleriyle başlamış, anlatının ön plana çıktığı başta Amerikalı yönetmen Griffith olmak üzere bazı filmler ile devam etmiş ve günümüz sinemasında da etkin bir şekilde devam etmektedir. Bu ikili karşıtlıkları her türlü tanımlamalarda kullanılabilmektedir. Örneğin birey, grup ya da topluluktan kendilerini tanımlama-

ları istendiğinde genellikle ne olduğunu değil, gerçekte ne olmadığını açıklamaya çalışmakta ve kendisini öteki olana göre konumlandırabilmesidir.

Sinema filmlerinde *öteki* olanın temsili, öykünün kimin tarafından aktarıldığıyla yakından ilgilidir. Amerikan Hollywood filmlerinde Afro Amerikalılar, Asyalılar, Soğuk Savaş yıllarında Ruslar, Latin Amerikalıların öteki olarak konumlandırıldıkları görülmektedir. Bu konumlandırmanın etkinliği ise öykü anlatı dili ve sinemasal estetiğin iyi yapılması ile sağlanmıştır. Olay örgüsünün aktarımında yönetmenin kurduğu dramatik yapı, karakterlere yüklediği anlam ve birbirlerine olan yaklaşımlar öteki olanın yaratılmasında başat rol oynar. Bunun yanı sıra, sinemasal estetiğin kullanılma becerisi da ötekinin yaratılmasında önemlidir ve yönetmenin görsel estetik anlayışı çerçevesinde kamera konumlandırması, ışık, müzik ve ses kullanımı da doğrudan etkilidir.

Çalışmanın temel amacı ise öteki olgusunun toplumsal kimliklerin inşa sürecindeki rolünü açığa çıkarmak ve Hollywood sinemasında öteki olarak yansıtılan Kızılderililer, Asyalılar, Ortadoğulular, Latin ve Afro Amerikalılar üzerinden toplumsal bakışı ortaya koymaktır. Bu çerçevede, çalışma iki kısımda oluşmaktadır. İlk kısımda literatür taraması üzerinden *öteki* kavramı tartışılmakta, ikinci kısımda ise Hollywood sinema anlatısında ötekileştirmenin nasıl ve kimlere yapıldığı ortaya konulmaktadır.

ÖTEKİ KAVRAMI

Kendi varlığını tanımlama biçimi olarak görülen *öteki,* tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde farklı olanı anlatma biçimi olarak kullanıldığı görülmektedir. Kendinden olmayana bakış, stereotip, ön yargı, ötekileştirme ve dışlama üzerinden gerçekleştirilmektedir. Etimolojik bir çerçeveden öteki kavramına bakıldığında 4.yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Greklerin *"yabancı"* olanlar için kullandıkları bir terim olduğu görülmektedir. 12-18. Yüzyıl arası Hristiyan olmayanlar için kullanılan bu kavram; 18. yüzyılda Rönesans'ta *"aydınlanmamış"* olanlar için kullanılmıştır. 20. yüzyılda ise Avrupa ve Amerika'nın *"cahil", "geleneksel"* ve *"kendilerinden daha az akıllı"* gördükleri üçüncü dünya ülkelerinin temsilleri için bu kavram kullanılmıştır. Günümüzde ise *"öteki"* terimi Batı idealine tehdit olarak görülenler için kullanılmaktadır (Sözen, 1999, 24-25)

Öteki sözcüğünün Türkçe kullanımı Latince *ceterus'a* (geri kalan) daha yakındır (Noy, 2000, s.2-4). Türk Dil kurumuna gör *öteki* terimi *"sözü edilen veya benzer iki nesneden önem ve konum bakımından uzakta olan", "Mevcut kültürün içinde dışlanmış olan"* olarak tanımlanmaktadır (TDK 2019). Bir başka öteki tanımı *"Bir şeyin, bir nesnenin zihindeki ve zihne ait tasarımı; soyut düşünme faaliyetinde kullanılan ve belli bir somutluk ya da soyutluk derecesi sergileyen bir düşünce, fikir ya da ideal"* şeklindedir (Cevizli, 1999, s. 499). Bu bağlamda bakıldığında geçmişten, günümüze *öteki* terimi çeşitli değişimler geçirmiş olsa da yüklenen anlam hep olumsuz göndermeler içermekte olduğu görülmektedir. Yukarıda ya-

pılan bu tanımlar sorunlu bir aktarımı işaret etmekle birlikte, öteki olana bakışta toplumsal anlam öngörülerini açığa çıkarması açısından önemlidir. Çünkü bu tanımlarda *"biz"* ve *"bizim dışımızda olan"* ikiliği ve olumlu-olumsuz vurgusu gibi ön kabul barındırmaktadır. Dolayısıyla, ötekinin değişmez bir anlam yapısı olmadığı söylenebilir. Bu doğrultuda, öteki ile ilişkisinin anlaşılması ve öteki ile bağlarının kurulabilmesi için mevcut kavramların açıklanması gerekir.

Yaşamın her alanda etkisi hissedilen, birey ve toplumların kendilerini mevcut sistem içerisinde konumlandırmasında ve kendi durumlarını yorumlamasında, bir referans noktası almalarında öteki kavramı yaşamsal öneme sahiptir. Tanım olarak *öteki kimdir?* Sorusuna yanıt arandığında, bu soruya verilebilecek cevap *"ben"* olanın ya da *"bizim"* olanın dışında olanlardır. Bu yanıt ekonomik, siyasal, toplumsal, kültürel ve psikolojik perspektifle değerlendirildiğinde ise ötekinin gerçek anlamda nasıl bir işleve sahip olduğu anlaşılmaya başlanır.

Hepimiz bir diğerimizin ötekisiyiz, ancak bir gurup ya da topluluk söz konusu olduğu zaman, öteki, bir toplumsal bütünlüğün bir diğerini ezmesi ya da tahakküm altına almasına neden olan bir unsur olarak karşımıza çıkar. Öteki kavramı birden çok bağlantılı kavramın toplamından daha fazlasıdır. Çok kültürlülük, duygudaşlık, kimlik, yabancılaşma, kültür, önyargı, farklılaşma, bütünleşme gibi kavramların ifade ettiklerinin doğurduğu nesnel bir gerçeklik olarak öteki; bizden olmayan demenin bilimsel adıdır.

Öteki zemininin oluşmasında ve ötekileştirmede, ideolojik yapı ve iktidar ilişkilerinin yanı sıra siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal yaşam da belirleyici olabilmektedir. Başka bir ifadeyle ötekileştirme sadece kimlikler üzerinden değil, aynı zamanda farklılıklar üzerinden de inşa edilebilmektedir. Bu bağlamda ötekinin değişebilen ve ucu açık bir kavram olduğu söylenebilir. Bakışa göre değişkenlik gösteren öteki, kelime anlamında benzerlik ve önem derecesine göre farklılık gösteren, daha az önemli, kendi kendine yetemeyecek olan, olarak tanımlanabilir. Bu tanım doğrultusunda *"Biz"* ve *"Onlar"* dışındaki ötekinin oluşturulması toplumsal bir sürecin sonucudur. Bu süreç bir grubun bir başka grubun üyeleri hakkındaki ortak ön yargıları ve bu önyargıların olumsuzluk içermesi yoluyla oluşturulur (Tekeli, 1998, s.87)

Öteki kavramı, farklı disiplinlerin çalışma alanını oluşturmuş, bununla birlikte farklı düşünce yapılarıyla yorumlanmış olsa da özünde kimlik kavramının bir parçası olarak *"ben"*in karşıtını ifade etmektedir. Gerek birey açısından gerekse grup ya da topluluklar açısından kimlik, varlığını sürdürebilmek için farklılığa gereksinim duyar. Bu farklılığı var olma nedeni olarak görür ve farklı olanı öteki olmaya dönüştürür. Bu anlamda hem kendi kimliğini hem de ait olunan grubun kimliğini inşa etmek bir ötekinin

varlığını zorunlu kılmasıyla olur. Bu inşa süreci olumlu yâda olumsuz da olsa ötekinin varlığına bağımlıdır. Ancak çoğu zaman, kimliğin oluşturma sürecine etkisi ötekinin olumsuzlaşması ile gerçekleşir. Hobsbawm'ın *Öteki kimdir?* Sorusuna cevabı; öteki, "*biz"* olmayandır ve derilerinin rengi, başka fiziksel farklılıkları ya da konuştukları dille tanımlanmaları şeklindedir (Hobsbawm, 2002, s.23). Ancak sahip oldukları deri renkleri, bunun dışında fiziksel farklılıklar ya da dille ilgili olmayan ötekiler ve ötekileştirmelerin de var olduğu söylenebilir.

Biz olanın dışında bulunan herhangi bir grup ya da topluluk, aynı dili konuşsa ya da aynı fiziksel özelliklere sahip olsa bile bizim dışımızda tanımlıyorsak, onlar bizim için öteki olandır. Birey, grup ve topluluklar, kendilerinden olmayanları reddederek benliklerini en iyi biçimde belirlemekte ve diğer benliklerden farkını ortaya koymaktadır. Mevcut olan bu durumda, reddedilecek olan öteki daima kendi kimliğiyle vardır. *Öteki* olan hangi ölçüde var olduğunu belirtiyorsa ve belirginse, kimlik de bu durum içerisinde fark edilmektedir. Bugün bu kimlik bilincinin, ötekiliği düşünmeden, öteki olanın varlığını hesaba katmadan düşünülmesi mevcut durum içerisinde zorlaşmıştır (Hentch, 1996, s. 270).

Ötekileştirme aynı zamanda siyasal iktidara alternatif arayışların toplumsal yapıda değer bulmasına yönelik bir tavırdır ve bu tavır, ideolojik meşruiyete dayanan siyasal iktidarların tercih ettiği bir yol olarak belirir. Siyasal iktidarın başlıca sorunu, siyasal güç ve toplumsal düzen arasındaki birlik, bütünlük ve uyumu sağlayamamasıdır. Bu uyumun sağlanabilmesinin yolu birlik, bütünlük ve uyumun bozulmasını tehdit eden ötekileştirici unsurların toplum ve siyasi yapıdan sökülüp atılmasıyla gerçekleştirilebilir. Foucault, *öteki'*yi sistemin kendilerine iktidar alanı olarak tanımladığı, var ettiği toplumsal grup olarak tanımlamaktadır. *Öteki* kavramının kapsam alanını da, iktidarın sistem dışına ittiği deliler ve suçlular gibi alt gruplarla sınırlamaktadır. Foucault, totaliterleşmiş düşüncenin farklılığını, öteki olanı baskı altına alan bir düşünce olarak görmektedir (Foucault, 2018, s.43). Dominique Schnaser, yeni dünyanın keşfedilmesiyle birlikte sonlu bir dünyada halkların, yaşanılan yerlerin ve yaşam biçimlerinin çeşitlilik gösterdiği ve dayattığını ileri sürmektedir.

Schnaser'e göre, modern toplumun ortaya çıkması iki değişkenliği beraberinde getirmiştir. Bu değişkenler, *"aşağıda olma"* ya da Levinas'ın *"dışarıdalık"* kavramıyla da özetlenebilir. Burada *"Ben-Biz", "öteki"* olana sahip olduğu değeri belirlerken *"ben-Biz"*in sahip olduğu kültürün ölçütlerini kullanır. Bu durumda *öteki*nin kendisini yetersiz hissetmesinden başka bir şey olmaz. *Öteki* bu değişkenlikle onay alır ve değiştirilmesi (Schnapper, 2005, s.25) imkânsız bir aşağıda olma hali içinde bocalayıp durur.

Foucault, 19.yy'da iktidar alanında ciddi bir değişimin yaşandığını da hapishane örneğiyle açıklamaktadır. Cezalandırma alanında, eskiden olduğu gibi halka açık olarak yapılan infazlar, işkenceler, yerini hapsetme olgusuna bırakmıştır. Gösterinin ortadan kalkması, acı vermenin yerine özgürlükten mahrum bırakması ve ıslah edici disipline geçmesi kamusal kolektif modele dayalı bir toplum düzeninin ortadan kalkmasıdır (Giddens, 2000, s.43) . Foucault'nun iktidar ilişkisi içerisinde gördüğü *öteki* ve ötekileştirmenin, eleştirisini ilk söyleyen ve onu ortaya koyan ise Baudrillard olmuştur. Foucault'nun iktidar-birey ilişkisi sonucu beliren toplumcu düşünce, Baudrillard da tersi bir durum kazanmış ve bireyci bir anlayışla kendine iktidar alanı arayan bireyin, kendisini var etme çabası içerisinde ötekileşmesine dönüşmüştür. (Baudrillard, 2013, s. 33) . Sonuç itibariyle iktidar kendi hareket alanını tanımlarken aynı zamanda öteki olanın sınırlarını da çizmektedir. Çizilen bu sınır, hem toplumun hem de siyasal otoritenin meşruluk sınırıdır. Bu çerçeve içerisinde yapılan eleştiri, görüş alışverişi ve faaliyetler meşru, bunun dışındakiler meşruluk sorunu yaşar ve sistemin dışına itilirler. Bu durum da meşruiyet kurgusu içinde bir ideolojinin inşasına imkân verir. Ancak hiçbir meşruiyet çabası kendi varlığı dışında başka bir sebep, yasa ve kaynağa hoşgörüyle bakmaz. Bundan dolayıdır ki kendisine alternatif meşruiyet iddialarını düşman olarak görür.

"BİZ VE "ONLAR" AYIRIMI

Sosyolojik bir vurgu olarak öteki kavramına bakıldığında toplumsal kategorileri (din, dil, etnitise) açıklamak için tercih edildiği gibi, bu kavram ile *biz* ve *onlar*'ın farklılığını vurgulamak açısından gerekli bir toplumsal sürec de işaret edilebilmektedir. *'Öteki kimdir?'* sorusuyla bizim dışımızdakini nitelemek için kullanılan bir kategorileştirmeye gidilebilmektedir. *Biz* ve *onlar* ayrımı üzerinden öteki olanı irdeleyen Bauman, ötekinin bireylerin kimliğinden bağımsız olarak kendi kimliği, nedeni, nasıl ortaya çıktığı ve ötekinin hakları üzerinde durur. Kimliğin yaratım aşamalarında meydana getirilen ve iyi özelliklerden oluşan *biz'*im dışında kalanlar, iyi olmayan *onlar'*ı oluşturmaktadır. Bu durum zihinsel yaratım süreçleri içinde *onlar'*ın yabancılaşarak ötekileştirilmesine yol açmaktadır. Başka bir ifadeyle kimliğin düşünsel süreçte yaratımı, iyi özelliklere sahip *biz'*i ve iyi olmayan özelliklerle yüklü *öteki'*yi oluşturmaktadır. Bundan dolayı "Sosyolojide nitelendirilen iç ve dış guruplar olarak *biz* ve *onlar* ancak karşılıklı çatışma içinde varlıklarını sürdürebilmektedir (Bauman, 2009, s. 52). Etiketlemenin *biz* ve *öteki* arasındaki ayırımı derinleştiren en temel etmenlerden biri olduğunu ileri süren Howard Becker'a göre bir davranış bireyler tarafından yargılanıp anormal, sapkın, gayrimeşru veya kötü olarak nitelendirildiğinde, o davranış ve o davranışı uygulayanlar etiketlenmektedir (Laughey, 2010, s.118).

Marjinal kesimleri dışlama ve pasivize etmeyi hedefleyen ötekileştirme, aynı zamanda bir etiketleme biçimidir. Diğer bir ifadeyle toplumun değer yargıları ve normlarının dışında kalan birey, grup ya da topluluklara uygulanan bir tecrit etme stratejisidir. Öteki olanın en belirgin özelliği dışlanmaları, olumsuzluk içermeleri, marjinal ve homojen bir yapıya sahip olmalarıdır.

Ötekileştirme bağlamında üretilen stereotip kavramı *biz* ve *onlar* karşıtlığı üzerinden kendisine zemin bulmakta ve kafalardaki statik resimleri karşılayacak tanımlarla var olmaktadır (Marshall, 1999, s.701) Sterotipler, dış dünyanın çekilen bir fotoğrafından çok, içinde bulunulması mümkün olan bir dünyanın fotoğrafıdır. Bireyi ve toplumu gerecek unsurlara karşı bilgi sahibi olabilmeyi mümkün kılmaktadır. Bir bütünün bir diğerine karşı oluşturduğu düşünceler toplamı olarak tanımlanan önyargılar ise; kendi düşünce ve yaşayış evrenimizin dışındaki biri hakkında sahip olduğumuz düşüncelerimiz olarak tanımlanabilir. Öteki olana önyargılarla olumsuz yüklemeler yapılmasının temelinde, ötekinin farklı olmasıdır. Bu önyargılar aynı zamanda mevcut gerçeklik karşısında teste tabi olmamış, daha çok kişinin kendi duygu, düşünce ve tutumlarına bağlı stereotipleşmiş inançlarla karakterize edilen, sorunlu ve esneklik göstermeyen bir genellemedir (Marshall, 1999, s. 559).

Farklılığın sesi, ötekileştirmeyle birlikte hastalığın, daha aşağı ya da kötü olmanın sesine dönüşür. Yani, kimliğin oluşumunun önemli bir unsuru, kendi dışında, farklı olana olumsuzluk atfederek tanımlamak ve onu "öteki" olarak konumlandırmak biçiminde işler. Sonuç olarak dünya *ben* ve *biz* ile *sen* ve *öteki* arasındaki ilişki üzerine kurulu olsa da *ben/biz* ile *sen/öteki* arasında çeşitlilik vardır ve bu ilişki uygarlıklar, toplumlar ve kültürler arasında çok boyutlu sorunları içermektedir. *Biz* ve *öteki* arasındaki ilişki bir güç ve iktidar ilişkisidir ve bu ilişkide *"ben/biz"* olanın, "sen/öteki" karşısında güçlü bir konumda yer almaktadır. Bizim sahip olduğumuz özelliklere sahip olamayan varlığa karşılık gelen *öteki*, *var*'ların ve *yok*'ların mekânına indirgenmektedir. Sosyal bilimleri etkileyen bu sorunun insanları iki ayrı sınıf gibi düşünmeye yönlendirmektedir. Bu iki sınıf ayrımında, Batı dışı kültürlere mensupların *"antropos"* (primitif insan), Avrupalıların *"etnos"* (uygar, ulus mensubu insan) olarak adlandırılmıştır (Sözen, 1999, s. 29-30). Mevcut olan bu durumda göre *"gerçek insanlar"*ı Avrupalılar temsil ederken, diğerlerinin ise *"evrim tablosunun ilk halkalarında kalmış ilkeller"* başka bir ifadeyle *"ötekiler"* olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla oluşturulmak istenen biz ve ötekinin kitle üzerinde etkili olması, öteki olanı yaratanın bakış açısıyla doğrudan ilişkilidir. Sinema da bakış açısını oluşturan unsurların başında ise olay örgüsünün sunumu, karakter konumlandırılması, görüntü çerçeveleme teknikleri ve bu unsurları yönlendiren filmin yönetmeni gelmektedir.

SİNEMADA BAKIŞ AÇISI VE ÖTEKİ İLE İLİŞKİSİ

Bakış açısı *(point of view), film anlatısında olayların ve eylemlerin kimin algısıyla veya görüşüyle izleyiciye sunulmaktadır?* Sorusuyla doğrudan bağlantılı bir kavramdır. Bakış açısı terimi temel olarak iki ayrı unsur üzerinden hareket etmektedir. Bu unsurlardan ilki, bakışın *"şey"*lere olan fiziksel konumu, ikincisi ise bakış noktasının sahip olduğu düşünsel durumdur. İlki anlatıcının, ikincisi ise izleyicinin anlatıya karşı durduğu yeri ve zihinsel duruşunu açıklamaktadır (Chatman, 1990, s.139). Bunun sinemadaki bakış açısının karşılığı ise, kameranın karaktere göre konumlandırılması ve bakış açısıyla ulaşılan çekim tekniğidir.

Sinemada öteki olmak neyi ifade eder? Öteki olana karşı duruş nasıl tarif edilebilir? Sinemanın bakış açısında bakıldığında öteki olmanın ötekileştirilme deneyimi nedir? Gibi yaklaşımlar, öteki ile ötekileştiren arasındaki ilişkiye anlam kazandırır. Bu ilişki biçimi film yoluyla aktarılan öykünün yaratıcılarının (senarist, yönetmen) bakış açılarıyla seyirciye aktarılarak sağlanır (Foss, 2016, s. 15-16). Bu aktarım şekli ise bazen direkt, bazen de dolaylı olarak yapılır.

Bakış açısını ele alan 2008 yapımı "Bakış Açısı" *(Vantage Point)* filmi buna örnek olarak verilebilir. Filmde Amerikan başkanının İspanya da yaptığı konuşma sırasında suikasta uğramasını sekiz farklı karakterin gözünden aktarmaktadır. *Peki, sinemada bakış açısı nasıl gerçekleştirilmektedir?* Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için *"anlatı mesafesi"* ve *"anlatı perspektifi"* kavramları üzerinde durmak gerekir. Bu kavramlardan ilki olan anlatı mesafesi, anlatıcının alıcıya anlatıyı iletme biçimi olarak tanımlanabilir. Anlatma üzerinden ilerleyen diegesis ile canlandırmaya dayanan mimesis olarak ikiye ayrılan mesafe kavramı sinemada tür bağlamında ve film içerisinde kullanılan biçimlerdir. Yanılsama yaratma açısından mimesise dayalı anlatım biçimi diegesise dayalı anlatım biçiminden daha yetkin olduğu söylenebilir. Sinemanın da temelde mimesis esasına dayalı bir anlatımdır. Sinemada diegetik anlatım biçimi de kullanılmakta, kurmaca karakterler diyalog yoluyla ilişki kurmaktadır. Ancak sinema; temelde mekânsal, zamansal ya da karakterlerle/olaylara ait bilgilerin görüldüğü bir aktarım biçimidir (Henderson 1986, s.15). Bu bağlamda sinemada klasik öykülü filmler ağırlıklı olarak dolaysız iletilen bir söyleme sahiptir.

HOLLYWOOD SİNEMASI

Bir popüler kitle iletişim ürünü olan Amerikan Hollywood sineması, egemen ideolojiye dayalı içerik aktarımları yapan ve burjuva ideolojisi ile ilerleyen bir anlayışı temsil eder. Burada üretilen farklı türlerden filmlerin ortak özellikleri izleyicileri gündelik hayatın sıkıntılarından uzaklaştırmayı amaçlar. Bu filmlerin içerikleri ise belirli konular etrafında tekrarlanan statü, cinsiyet rolleri, gençlik ve etnisite gibi temalardır. Seyircinin ken-

disine sunulan bu tür filmlere karşı bir tutum geliştirmesi, karakterlerle özdeşleşmesi ve mevcut ideolojik söyleme eklemlenmesi hedeflenir. Telkin edilen bakış açısı iki unsur üzerinden ilerler. Bunlardan ilki biçimsel görenekler, ikincisi ise tematik göreneklerdir. Biçimsel görenekler yoluyla konumlanmanın içselleşmesi sağlanmaya çalışılırken tematik görenekler ile de eril kahramanlık serüvenleri, ötekileştirme, ırkçılık ve suça ilişkin klişe gerçekliği toplumsal değerlerle bağlantılandırılmak suretiyle, değişmez bir dünyanın göstergeleri olarak algılanmasını sağlanır. Bu iki unsurla izleyiciye belirli bir toplumsal düzenin temel varsayımlarını benimsemeye ve bunların içerdiği akıldışılık göz ardı edilmeye alıştırılır (Kellner ve Ryan, 1997, s. 13- 18). Bununla savaş ya da toplumsal sorunların kişisel yaşam öyküleri düzleminde mevcut olan sistemin iyi ve insanlık değerleriyle bağdaştırılması sağlanır.

HOLLYWOOD SİNEMADA ÖTEKİNİN SUNUMU

Egemen olan ideoloji, kendi kültürünü, yaşamsal kodlarını yönlendirmek istediği toplumsal yapının genel kabulleri haline getirmek için sinemanın gerçekliği yeniden inşa edebilme gücünden yararlanmıştır. Dünyanın farklı coğrafyalarında pek çok toplumsal yapı, tarihin farklı evrelerinde egemen olan ideolojinin sinemanın kitleler üzerindeki etkinliğini kullanarak başlattığı toplum mühendisliği çalışmalarının hedefi olmuştur. Sinema sektörü filmler aracılığıyla toplum içindeki egemen ideolojik söylemleri olumlayarak, sistemin ve egemen ideolojik kodların yeniden üretimini gerçekleştirmiştir. Bu üretim sürecinde egemen ideolojinin olumlamadıkları ise ötekileştirilmiştir.

Yaşanılan dünyanın önemli sorunlarından biri olan *öteki* ve ötekileştirme ne yazık ki popüler kültür ürünleri yoluyla bir ön kabuller silsilesi oluşturmaktadır. *Öteki* olana ilişkin temsil politikalarının profesyonellerce düzenlenmesi kadar, kitle iletişim araçları vasıtasıyla olağanlaştırılmasının sorgulanması gereken bir konudur. Dolayısıyla ekranın ya da sinema perdesinin yansıttıkları aslında yaşamın, gündelik örüntülerin bir uzantısıdır ve güç-iktidar dengeleri tarafında belirlenir. Berger ve Luckmann'a göre her birey, kendi sosyalizasyonunda olan anlamlı ötekilerle karşılaştığı nesnel bir dünyaya doğmaktadır. Bu anlamlı ötekiler, ona empoze edilmiştir. Bu dünya ile birey arasında aracılık eden anlamlı ötekiler, bu aracılık esnasında söz konusu dünyayı dönüştürmektedir. Bu durum da bireye hazır bir referans çerçevesi sunmakla birlikte, içinde yer aldığı konumu özümsemesini kolaylaştırmakta ve bilincin sınırlarını çizmektedir. Eş anlamlı bir ifadeyle birey, kendi anlamlı ötekileri tarafından atfedilen şey haline gelmektedir. Bu durum tek taraflı ve mekanik değil, diyalektik bir süreçtir ve (Berger ve Luckmann, 2008, s. 192-193) bu süreç, dil vasıtasıyla kurulmaktadır. Heiddeger'in üzerinde durduğu gibi, *"dil varoluşun evidir"*

Dolayısıyla biz ve öteki arasındaki ilişki de aslında bu yanıyla *dil* sorunu haline gelmektedir. Bu bağlamda sinemanın anlatım diliyle bizlere toplumsal anlam ve kabul çerçevemizin sınırlarını çizen aktarımlarda bulunur. Bu aktarımlar, parçalama ve yeniden bir araya getirme uğraşları çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu durumda bir anlamda, sinemanın var olan hayatı parçalara ayıran ve belli bir düşünce etrafında yeniden oluşturmasıdır. Dolayısıyla bu durum da bize sinemanın bir inşa faaliyeti olduğunu söylemektedir ve yönetmenin filmdeki gerçeğidir. Bu gerçek ise filmde yaratılan anlatım dilidir. Bu anlatım dilinin seyircide karşılık bulabilmesi kullanılan imgelerin anlaşılabilmesi gerekir. Bir diğer önemli unsur *"temsil"* meselesidir. Stuart Hall'a göre temsil, anlamın üretildiği ve bir kültüre ait üyeler arasında paylaşıldığı sürecin önemli bir parçasıdır. Dilin kullanımını, işaretlerin ve imgelerin şeyleri temsil etmesini ya da yerine kullanılmasını içermektedir ve bir mücadele alanıdır (Kırel, 2010, s. 327-329). Bu değerlendirmeden sonra sinemaya baktığımızda anlam inşa etme potansiyelinin yanı sıra temsillere yönelmekte ve toplumsal yapı içerisinde oluşan değer ve beğenileri aktarmaktadır. Bu aktarım sürecinde toplumda öteki olarak görülen unsurların görmek mümkündür.

Sinemanın büyülü dünyasında düşünsel dünyaya yönelik inşa süreçleri ve temsilleri seyircinin gerçek dünyaya ait bakış açılarını ve değer yargılarını ağırlıklı olarak biçimlendirir. Bu temsiller içinde en etkili olanlardan biri de *ben* ve *öteki'*nin farklılıklarına yönelik yapılan aktarımlardır. Bu aktarımlarla filmler öteki olana ilişkin temsiller aracılığıyla bireylerin ve ulusların kendi kimliklerini ve kendilerine ait değerleri tanımlamakta da etkin bir rol oynarlar.

Seyircinin kadın ya da erkek oluşuyla ilgili düşüncelerini sınıf, etnik farklılık, ırk, cinsellik, yaş ve milliyetle ilgili fikirlerle şekillendirmektedir. *Biz* ve *onlar* arasında yaratılan katı ayrımlarla hem kendi kimliklerini tanımlayan, kendinden olmayan, yâda düşmanlarının kim olduğunu ve tehditlerin nereden gelebileceğini belirleyen temsiller içerir (Kellner, 2009, s. 5). Bununla birlikte öteki, sadece kültürün veya bireyin tümüyle dışında kalan şeyleri değil aynı zamanda bireyin içinde bastırılan, yadsınan bir şeymiş gibi değer atfedilmeyen, küçük görülen ve aynı zamanda nefret edilen şeyleri temsil etmesidir. Bu yaklaşım içerisinde birey bünyesinde bastırdığı şeyi, dışlamak, aşağılamak ve elden gelirse yok etmek için öteki olana yakıştırır. Sinemada rastlanıla bilen şekliyle *öteki*'nin ağırlıklı olarak, başkaları, başka kültürler, kültürün içindeki etnik gruplar, alternatif ideolojik yaklaşımlar, cinsel normlardan sapmalar gibi unsurlarla karşımıza çıkar.

HOLLYWOOD SİNEMASINDA YERLİLER, AFRO-AMERİKALILAR, ASYALILAR, LATİNLER VE ORTADOĞULU'LARIN "ÖTEKİ" OLARAK SUNUMU

Çalışmanın bu kısmında sinema tarihi açısında olay örgüsünün anlatımında *öteki* olanın ele alınış şekli incelenmiştir. Sinemanın icadı olan 1895 yılından kısa bir süre sonra farklı içeriklerle filmler üretilmeye başlandı. Bu film türlerinden biri de western filmlerdir. Bu türe egemen olan temel husus intikam ve film başrol oyuncusunun kahramanlığıdır. Filmlerde güçlü erkek imgesi, ölme veya öldürmenin estetik bir aktarım içinde ritüelleştirilmesi ve ataerkil toplumların geleneksel yapısı vurgulanır (Abisel, 1995, s. 67-68). Bu filmlerinin büyük bir çoğunluğunun konusu Batı'nın keşfi veya ele geçirilmesi için yapılan sömürüler, baskılar ve savaşlardır. Bu filmlerin temelinde ise, Batı'nın tarihini anlatmasının yanı sıra, Amerika'nın sömürgeci tutumunun sunum şeklidir. Bu dönemde çekilen filmlere örnek olarak, Sigmund Lubin'in The "Bold Bank Robbery" (1904), Edwin S. Porter'ın "Büyük Tren Soygunu" (The Great Train Robbery-1903) verilebilir. Bu ve benzeri filmlerde başrol oyuncusu, kararlı, zor durumda olanlara yardım eden, yerlilere karşı çiftçileri koruyan, özgürlüğünden ödün vermeyen beyaz erkek kahraman olarak sunulmaktadır. David Wark Griffith'in 1915 yılında çektiği "Bir Ulusun Doğuşu" (The Birth of A Nation) adlı filmiyle bu filmlerde Amerika'daki Kuzey-Güney arasındaki iç savaşı da konuları arasına girdi. Film, iç savaşla birlikte, Amerikan tarihi, siyahilerin sorunu, Abraham Lincoln dönemi ve sonrasını içeriyordu. Filmin senaryosu ise ırkçı ve Ku Klux Klan'ı öven rahip Thomas Dixon'ın *"The Clansman"* adlı romanından uyarlanmıştır. Yapımın gerek kurgusu ve gerekse de çekim tekniği açısından dönem itibariyle etkileyici bir çalışmadır (Abisel, 2007, 70-72). Filmin ötekileştirici ve yoğun ırkçılık mesajları içermesi, gösterim sırasında ve sonrasında büyük tartışmalar yaratmıştır. Çünkü filmde siyahiler ötekileştiriliyor, verilen emirlere körü körüne uyan esirler, ya da ırz düşmanı caniler olarak gösteriliyordu.

Birinci Dünya Savaşı sonrası filmlerde Batı'nın, Batılının yüceltildiği hikâyelerin anlatıldığı yapımlar görülmekte. Hikâye içerisindeki başrol oyuncuları ise kendine güvenen, inançlı, iyimser, şık giyenler olarak konumlandırılmaktadır. Her türlü kargaşa ortamına müdahale ederek kanun gücünü kabul ettiren kahraman, görevini yerine getirdikten sonra da yeni maceralara atılmak için oradan uzaklaşmaktadır. Öte taraftan bu filmlerde toplumda güvenilir bir kanun koyucuya gereksinim olacağı ve bu kişinin bilek, silah ve moral gücüyle düzeni korumayı başarabileceğine olan inanç ta aktarılıyordu. Bununla birlikte Batı'ya göç, yerlilerle yapılan savaşlar, demiryolu öyküleri gibi konulara da yer verilmeye başlanmıştır. Bu hikâyelere sahip filmlere örnek olarak James Cruze, 1923 yılında çektiği Amerika'nın batısına uzanan göçlerin hikâyesini anlatıldığı "Kervan" (The Covered Wagon), John

Ford'un Kızılderililere ve Kızılderililerle beyazlar arasındaki savaşlara yer verdiği "Demir At" (The Iron Horse) verilebilir. Bu filmlerde elinde silahıyla dolaşan, vatansever, ahlakçı ve birçok gereksiz şeyden arınmış bir kahraman sunumu söz konusu. Bununla birlikte ötekileştirici. faşizan eğilimlerin etkisiyle iyice ortaya çıkan yerli düşmanlığının da körükleyen bir aktarım söz konusu. Bu filmlerde yerliler ötekidir ve iyi beyazların yüce amaçlarını gerçekleştirmede büyük bir engel olarak sunulmuştur. Bu sunum biçimleriyle öteki olarak görülen yerlilerle yapılan savaşlar, ülkenin öteki olandan temizlenmesi gibi çıkarımlar oluşturulmuştur.

Sinemada1960'lı yıllara gelindiğinde filmlerde şiddet ile birlikte cinselliğin ağırlık kazanmaya başladığı görülmektedir. Bu filmlerde ağırlıklı olarak öne çıkan Amerika'nın ilk yıllarında Püriten göçmenlerle öteki olarak görülen yerli Kızılderililer arasındaki ilişkilerdir. Püritenler, Kızılderililerin kültürünü yadsıyarak onları vahşi ve birer *"şeytan"* olarak görüyorlardı. Püriten bilincinde şeytanla cinsellik de ayrılmaz biçimde bağıntılı olduğundan Kızılderilileri cinsel yönden disiplinsiz, libidoları baskısız birer varlık olarak algılıyorlardı. Bu algılanış biçimiyle püriten ahlakın öz baskısı arasındaki ilişkiyle bağlantılıdır. Kişinin kendi içinde bastırdığı şeyi dışlamak, aşağılamak ve yapabiliyorsa yok etmek için öteki olana yakıştırması, onun üstüne atmasıdır. Buda bize, öteki olanın otonomluğunu ve var olma hakkını tanımayan, kabul etmeyen öz baskının klasik, belirgin bir örneğini verir (Wood, 1989, s. 147-148).

Hollywood sineması Amerikan kültürünün aktarımında önemli bir ikon olarak kabul edilse de, aynı zamanda bu ülkenin ötekileştirci politikalarının da önemli temsil unsurlarından biri olmuştur (Regester, 2006, s.164). Bu temsillerden biri de Afro-Amerikalıların sinema temsillerinde *"siyah köle"* imgesi ile sunularak ötekileştirilmesidir (Frost, 2008, s.38-39). Bu ötekileştirme süreci sinemanın ilk yıllarına kadar gitmektedir. Bu dönemde beyaz Amerikalılardan oluşan oyuncular, yüzlerini siyaha boyayarak Afro-Amerikalıları karikatürize ederek tutum ve davranışlarını, şarkılarını ya da danslarını taklit ederek onları küçük görmüş, ötekileştirmiş hatta bu durumu Amerikan kitle kültürünün bir eğlence formu haline gelmiştir.

Ekran önünde görünen en belirgin Afro-Amerikan imajlarından biri de "Uncle Remus" (Remus Amca) karakteridir. Remus Amca, öncesinde bu insanlar üretilen çeşitli sterotipler söz konusudur. Örneğin baskın olan Afro-Amerikan karakterinin çoğunlukla Tom olan bir köledir ve bu köle efendisine hizmet eden, itaatkâr ve tahammüllüdür. Bununla birlikte zıttı bir karakter örneği de aktarılır. Bu Afro-Amerikan karakter kurnaz, eğlencelik zenci ya da palyaço olarak sunulmaktadır (Frost, 2008, s.41). "Güneyin Şarkısı" (Song of the South -1946) filmindeki eğlenceli bir karakter olarak sunulan Remus Amca gibi, "Rüzgâr Gibi Geçti" (Gone with the

Wind -1039) filmindeki Mammy karakteri de, Afro-Amerikalılar ile ilgili daha önce belirtilen stereotipik sunumlardan biri olmuştur.

Siyahi adamın sistemin onaylayıcıları ve nerede duracağını bilen karakterler olarak sunulması, Hollywood Sineması'nın bir aktarımı olarak 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. 1970'lerden sonra Afro-Amerikalıların sunumunda, değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Örneğin yönetmenliğini Edward Zwick'in yaptığı 1989 yapımı "Zafer" (Glory) ve yönetmenliğini Steven Spielberg'in yaptığı 1997 yapımı "Amistad" filmleri Afro-Amerikalıların Amerikan tarihindeki yeri hakkında bilgi aktarımında buluyor. Bu filmler Afro-Amerikalılar ile ilgili ötekileştirici filmlerin nasıl farklılaştığını göstermesi açısında önemli bir yerde durmaktadır (Stoddard ve Marcus, 2006, s.26). Glory filmindeki Afro-Amerikalılara bakıldığında karakter kompozisyonlarını üçe ayırmak mümkündür: Birinci karakter kompozisyonunda Afro-Amerikan karakter sinirli, kaçak bir köledir. İkincide daha iyi, insancıl bir karakterdir. Üçüncüsü ise orta sınıf, özgür bir Afrikalıdır. Yönetmenliğini Steven Spielberg'in "Amistad" filmi karakterleri açısından ele alındığında, yapımda (Yosso, 2002, s.53) Afrikalıların gemiden kaçmasına yardımcı olan beyaz karakterlerin dışında, onları gemide tutmak isteyen diğer beyaz karakterler de vardır.

Hollywood sinemasında ötekileştirilen bir başka grupta Asyalılardır. Hollywood sinemasının Asyalı imajını oluştururken başvurduğu film türü ağırlıklı olarak savaş temalı filmlerdir. Bu filmlerdeki kötü adamı, *"korkunç Japonlar"* olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda, Amerika'nın düşmanı olan Japonlar, beyazperde de en büyük düşman olarak yansıtılmıştır. Bununla birlikte konu olarak Vietnam Savaşı'nı temel alan filmlerde de Asyalılara yönelik ötekileştirici aktarımların yapıldığı görülmektedir. "Vietnam Cehennemi" (Go Tell The Spartans-1978), "Kıyamet" (Apocalypse Now-1979) ve "Hamburger Tepesi" (Hamburger Hill-1987) gibi filmler buna örnek olarak verilebilir. Bu filmlerde *"Vietnamlı Düşman"* temsil edilirken düşmanın karakteristik özellikleri de sunulmuştur. Düşmanı ötekileştirmek suretiyle oluşturulmuş bir sunum söz konusudur (Woodman, 2003, s.45). Bu konuda 1993 yılanda çekilen "Güneşin Kalkışı" (Rising Sun) filmi, Asyalılara yönelik temsillerinde nasıl yer aldığı konusunda iyi bir örnektir. Gerek pozitif ve gerekse de negatif stereotip özellikleri taşıyan filmde ülkedeki Asyalılar ülkede yaşayan azınlıklar içindeki en uyumlu grup olarak görülmektedir. Ancak aynı zamanda bu grup, Amerika ve beyaz adam egemenliği için bir tehdit unsuru olarak da aktarılmıştır (Kawai, 2005, s.111)-(Cloud, 1992, s. 314; Condit, 1989, s. 109).

Amerikan sinemasında birçok stereotip kalıbı içinde temsil edilen Asyalılar, diğer ırklar gibi ötekileştirilerek farklılaştırılmıştır. Bu farklılaştırılma pozitif ya da negatif anlamlar içermekle birlikte, tıpkı diğer ırksal ayrıştırmalar gibi sonucu negatif olmuştur. Çünkü toplumsal algı, kendisi

gibi düşünmeyen ya da yaşamayana karşı her zaman önyargılı bir duruş sergilemiştir. Amerikan sinemanın anlatısında yer alan ötekileştirmeye maruz kalanlardan biri de Latinler olmuştur.

Sinemanın sesiz döneminin önemli oyuncuları olan bazı Latinler, ilerleyen süreçle birlikte bulundukları yeri koruyamadıkları görülmektedir. Bunun temel nedeni sessiz sinema döneminin diyalogların perdeye yansımamasıdır. Ancak sesli sinema ile birlikte aksanları yadırganmıştır. Bu durum farklı bir etnisiteye ait olan Latinler için, sinem da var olabilmelerini zorlaşmıştır (Berg, 2002, s. 271). Latinlerin Amerikan Sineması'nda sahip oldukları imajları baştan itibaren olumsuz olmuştur. Amerika'da yaşayan bu azınlık grup, özellikle Amerika'nın kapı komşusu Meksikalılar, sinemada seyirciye öteki olan algısı üzerinden sunulmuştur. Her ne kadar 1980'ler ve 1990'lar ve sonrası Amerikan Sineması'nda kendisine daha pozitif bir yer edinmiş olsalar da yine de olumsuz klişelere maruz bırakılmışlardır. Yaratılan olumsuzluklar Latin kültür ve geleneklerine ait konular üzerinde yoğunlaşan filmlerde kendisini göstermektedir. . Kimlik problemleri, toplumla bütünleşme çabaları ve geçmişin bilgisi gibi konuları sorun edinen sosyal sinema açısından bakıldığında, Hollywood yönetmenleri, Meksika sınırı, Amerika sınırı ve yaşanmışlıkların tarihi gibi noktalara eğilerek farklı ırkları konu edinen yapımlar üretmişlerdir (Acuna, 2010, s.402-404).

Amerikan Hollywood sinemada *"biz"* ve *"öteki"* ayrımının sıkça işlendiği konulardan biri de Doğu ve Batı ekseni üzerinden yapılan ötekileştirici aktarımlardır. Hollywood sinemasında yer alan bu ötekileştirici yaklaşımın temeli 18. ve 19. yüzyılda Avrupalı sanatçı ve yazarların eserleriyle başladığı söylenebilir. Bu eserler tembel Müslüman Araplar, *öteki*ler tarafından işgal edilmiş ıssız çöller, yozlaşmış saraylar, kirli pazarlar" imgeleriyle doludur. Yazarların stereotipik hikâyelerinde geçen sahtekâr satıcıların ve köle pazarlarının içinde rehin tutulan egzotik cariyelerin tarifi geçerli kabul edilmiş ve Avrupa popüler kültürünün silinmez parçaları olmuştur (Shaheen, 2001, s. 2-9). Bu aktarımlarda Batı düşünsel dünyasında ürettiği hayali bir doğuyu ötekileştirerek kendi kimliğini inşa ederken kendisini aklın, bilimin, teknolojinin, rasyonel düşüncenin demokrasinin, ilerlemenin temsilcisi olarak sunar. Batılı beyaz adamın kendisine biçtiği rol doğunun sahip olamadığı erdemleri, onun iyiliği için onu yönetmeye, temsil etmeye ve eğitmeye yöneliktir (Said, 2004, s. 300)

Filmlerde öteki olarak sunulan Doğulu karakterler, yapılan kötülüğün sorumlusu olarak gösterilerek insani özelliklerden yalıtılır, sonra da Batılı bir kahramanın öne çıkıp yapılan kötülükleri ortadan kaldırılması gösterilir. Filmlerdeki karakter özelliklerinde öteki olan Doğulu çirkin, şehvet ve para düşkünü, despot, gelenekçi, entrikacı, ahlaksız, korkak olarak sunulurken Batılı karakter yakışıklı, güzel, cesur, adaletli, erdemli, güçlü, vatansever ve verdiği söze sadık olarak aktarılır. Hollywood sinemasındaki

"öteki" imajı tek tip bir Doğu algısının olmasıdır. Burada ülke ya da belirli bir bölge farkı yoktur.

Sinemanın ilk yıllarından 2000 sonrası döneme Doğuyu temel alarak çekilen filmlerin birçoğunda bu yaklaşımın farklı versiyonları görülebilmektedir. Örneğin 1937 yapımı "The Sheik Steps Out" filminde kadın karakterin *"Onların (Ortadoğulu) tamamı bana aynı görünüyor"* yâda ondan yaklaşık 30 yıl sonra çekilen bir başka film olan Commando'da (1968) da başrol oyuncusunun yine *"Bütün Araplar bence aynı"* aktarımında bulunabiliyor. 1986 da çekilen Hostage filmindeki ABD Büyükelçisinin *"Ben Arapları birbirinden ayırt edemiyorum, çarşafların içine sarılmışlar, bana hepsi aynı görünüyor"* ifadeleri verilebilir.

1990'ları öncesi cehaleti ve barbarlığıyla küçümsenen ve gelişebilmek için Batı'nın yardımına ihtiyacı olduğu düşünülen öteki olana bakış göreceli bir değişikliğe uğradığı söylenebilir. Bu içerikli filmlerde Doğulu "öteki" için biçilen roller daha çok inançla ilişkilendirilmiş ve Amerika için büyük tehdit oluşturan Ortadoğulu teröristler olarak yansıtılmıştır. Özellikle 11 Eylül saldırılarıyla birlikte önceki "öteki" daha tehlikeli bir yeni "öteki" dönüşmüştür. Bu çerçevede çekilen filmlerde Ortadoğulu kimliği Amerika'ya saldırılar planlayan ancak Amerikalı kahramanlar tarafından yenilgiye uğratılan teröristler olarak temsil edilmiştir (Uluç, 2009, s.375-379).

Sonuç olarak, Amerikan Hollywood filmlerinin dünya çapında yaygınlığı ve ulaştığı seyirci sayısı göz önüne alındığında temsil ve *öteki* olan ile ilişkisi bağlamında etkilerinin küresel boyutlara ulaşabileceği yadsınamaz bir gerçektir. Film anlatısında gerek ana karakterler, gerek yan karakterler ve gerekse de kötüyü oynayan karakterler düşünüldüğünde, özellikle ırka dair temsillerin niyetinin ne olduğu anlaşılabilmektedir (Kırel, 2010, s. 362). Bu bağlamda Amerikan Hollywood filmlerinin tarihine bakıldığında ötekileştirilenin hep olduğu ancak belirli zamanlarda kimlik inşası ve kültürel farklılık vurgusu daha ön plana çıktığı görülmektedir. Amerikan sineması, ilk yıllarından itibaren film öykü aktarımlarında *öteki* hep kullanmıştır. Bu dönemde başlayarak Kızılderililer, Afro-Amerikalılar, Uzak Doğulular, Latin Amerikalılar ve Orta Doğulular üzerinden *biz-onlar* ayrımları yapılmış, bu durum bazı yapımlarda ırkçı söylemlere bile varmıştır. Gelişen siyasi olaylara bağlı olarak Almanlar, Japonlar, Komünistler (Ruslar), Güney Asyalılar ve Orta Doğulular benzer bir "biz-onlar" ayrımıyla ötekileştirilmeye maruz bırakılmıştır. Hollywood sinemasının bu özelliği Amerikan devletinin bakışıyla da örtüşür ve bundan dolayı gerek Pentagon ve gerekse de Amerikan hükümetinin maddi manevi desteğini alarak çektiği filmlerle siyasi şartlara uygun düşmanlar yaratarak tehdit algısını canlı tutmaya ve Amerikan halkı arasında milli birlik sağlanmaya çalışılır. Örneğin Soğuk Savaş döneminde (Valantin, 2006, s. 32). ABD'yi yenilgiye

uğratarak onu ortadan kaldıracak olan yakın bir tehlikenin varlığını işleyen çok sayıda filmle Sovyet komünist tehdidin altı çizilerek ortak bir düşman yaratılmaya ve milli güvenlik politikaları çerçevesinde bir milli uzlaşma oluşturulmaya çalışılmıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

"Hollywood Sinemasının Bakış Açısı ve *"Öteki"*nin Sunumu" adlı çalışmada ana akım sinemada öteki olana bakış ele alınmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak kendi dışında olan bireyi, grupları, olayları ve durumları kategorize ederek bulunduğu çevreyi basit ve anlaşılır kılma eğilimiyle ilgili olarak *"öteki"* söyleminin teorik çerçevesi oluşturulmuştur. Bu çerçeve çizildikten sonra ötekileştirici söylemin toplumsal alanda dolaşıma sunulduğu önemli alanlardan biri olan sinemada aktarım şekline bakılmıştır. Sinemanın toplumsal bir güç ve aydınlanma aracı olarak tanımlanması, siyasal veya ekonomik olarak iktidarla pragmatik ilişkisi bulunması, bunun dışında ideolojik bir güç olarak toplum üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak etki sağlayan bir yapıya sahip olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla sinema egemen ideolojik yapı ve siyasal söylemleri toplumla buluşturan, toplumda meşruiyet sağlayan bir araç olarak konumlandırılabilir. Bu konumlandırılma ötekinin sinemada temsil biçimleri ve bu biçimler etrafında oluşan izleyici algısı, dışlanan ötekiyi izlemekten haz duyan bir kitle varlığının kabulünü de getirmiştir. Seyircinin iki duyguyu (korku, haz) bir arada yaşadığı bu seyir durumu, ötekini seyretme isteğinin bir diğer yüzünü temsil etmektedir. Bu bağlamda Freud'un kuramsallaştırdığı bir olgu olan Skopofili'ye bakmak gerekir. Skopofili, nesneler olarak konumlandırılan insanların acı çekiyor olmalarının seyrinden duyulan hazzı ifade eder. Bu hazzın temel sebebi, nesne olarak görülen bireylerin acı çekiyor oluşudur. Bu bağlamda sinemada *"öteki olana bakış"ın* bir haz doğurduğu söylenebilir.

Hollywood sinemanın bu haz hali sadece bireyler için değil, başka milletlerin ve etnik grupların da *öteki* olarak resmetmesini getirmiştir. Bu resmedilişte "*Biz" ve "Onlar"* algısını yaratılmasında önemli bir görev üstlenen sinema, bu algıyı şekillendirmekle kalmamış, güçlü ya da güçsüzü, kimin muktedir, kimin aciz olduğunu meşrulaştırmayı da etkilemiştir. Dolayısıyla örtük göndermeleriyle önemli ideolojik kitle iletişim kaynaklarından biri olan sinema, kültürlerarası bilginin hem üreticisi hem de görselini teşkil etmektedir. Bu doğrultuda sinemada *öteki* olanın sunumu öykünün kimin tarafından ve hangi bakış açısıyla anlatıldığı ile doğru orantılı olduğu söylenebilir. Eş doğrultuda Hollywood sinemasına bakıldığında bir çok filmde Afro-Amerikalılar, Kızılderililer, Uzakdoğulular, Asyalılar, Latinler, Ortadoğulular başta olmak üzere birçok halk yâda topluluk öteki olarak konumlandırılmıştır. Yapılan bu konumlandırma, öteki olarak görülenlerin sahip olduğu haklarını sınırlandırmak ya da yok saymaktır.

Ötekileştiren tarafından ötekileştirilenler için üretilen sterotipler ve ya önyargılarla, ötekileştirilen değersizleştirilme çabası olarak görülebilir. Bu bağlamda öteki olarak görülenin sahip olduğu haklara müdahale etmek, sınırlandırmak veya yok etmek için bireyler nesneleştirilir. Başka bir ifadeyle bireyler, *"şey"*leştirilir. Böylece bireyler varlıklarıyla değil, ötekileştirici unsurlarla nitelendirilir. Örneğin, etnik kimliğinden dolayı ötekileştirilen bireyin artık ismiyle değil, etnik kimliği ile tanımlanır. Cinsiyet, inanç gibi ötekileştirme türlerinde de birey aynı duruma düşürülür. Bu doğrultuda bakıldığında sinemada *öteki*nin inşa ediliş sürecinde iki önemli unsurun varlığından söz edilebilir. Bunlardan birincisi filmin anlatı dili, diğeri ise sinemasal estetiktir. Yönetmenin filmde kullandığı bu unsurlar ile filmin anlatı yapısı, görsel aktarımlar ve karakter sunum şekliyle öteki olanın aktarımında belirleyici rol oynar. Bununla birlikte film anlatım dilini oluşturan kamera konumlandırılması, ışığın kullanım şekli, renk ve müziğin kullanılması gibi unsurlar da sinemasal anlatımdaki ötekinin aktarım şeklini doğrudan etkiler. Bu bağlamda geniş kitlelere ulaşması açısından etkili bir sanat dalı olarak bilinen sinemanın ana akım film endüstrisi olarak kabul edilen Hollywood'un amaçları doğrultusunda film anlatı dilini etkin bir şekilde kullandığı bir gerçektir.

Sonuç olarak Hollywood sineması ağırlıklı olarak sanatsal bir proje olmaktan ziyade belli bir ideolojiyi aktarımlar üzerinden varlığını sürdürmektedir. Ürettiği filmler aracılığıyla dünyaya bir yandan örtülü bir Amerikan kültür propagandası yapılırken, diğer yandan da sinema izleyicisini Amerika'nın kendi düşünsel dünyasına paralel olarak şekillendirme çabası göstermektedir. Dolayısıyla Hollywood sineması tarihsel süreç içerisinde kendinden olmayan ya da onun gibi düşünmeyenleri *"öteki"* olarak sunmuş ve hala da sunmakta olduğunu söyleyebilir. Örneğin John Wayne'in başrolde olduğu Western filmlerinde Kızılderilileri masum Amerikalılara saldıran vahşiler olarak yansıtılmış ve kitlelerin hafızasında böyle bir algı yerleşmiştir. Bugün bu klişelere uymayan filmler olsa da ağırlıklı olarak film anlatıları bu ötekileştirici yaklaşımlar vardır ve bu aktarımlar üzerinden ilerlemektedir. Soğuk Savaş döneminin kominstleri olan Ruslar günümüzün zengin ancak kaba ve görgüsüzü, Asyalılar komplocu, Doğulular medeniyetten uzak, Araplar fundamentalist veya terörist, Latin Amerikalılar uyuşturucu satıcısı, Afro-Amerikalılar ise acımasız birer gangster olarak ötekileştirilebilmektedir.

KAYNAKÇA

Abisel, N. (1995) "Popüler Sinema ve Türler", 1.b. (İstanbul: Alan Yayıncılık

Abisel, N. (2007) "Sessiz Sinema", 1. Baskı, Ankara, De Ki Yayınları,

Acuna, B. P., (2010) "Latinos in U.S. Film Industry, Journal of Alternative Perspective in the Social Sciences". 2.1, 399-414.

Baudrillard, J.,(2013) "Simülakrlar ve Simülasyon", Çev. Oğuz Adanır, .6. Basım, Ankara, Doğu Batı Yayınları

Bauman, Z. (2009) "Sosyolojik Düşünmek", Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları

Berg, C. R., (2002) "Latino İmages in Film: Stereotypes, Subversion, and Resistance. TX Austin": University of Texas Press.

Berger, P. ve Luckmann, T. (2008) "Gerçekliğin Sosyal İnşası". (Çev: Vefa Saygın Öğütle). İstanbul : Paradigma Yayıncılık.

Cevizci, A. (1999)," Felsefe Sözlüğü", Paradigma Yayınları, İstanbul

Chatman, S., (1990) "Coming to Terms-The Rhetoric of Narrative in Fiction and Films". USA: Cornell University Press.

Cloud, D. L., (1992) "The Limits of Interpretation: Ambivalence and the Stereotype in Spenser: For Hire, Critical Studies in Media Communication". 9,

Condit, C. M., (1989) "The Rhetorical Limits of Polisemy. Critical Studies in Media Communication". 6.2,

Foss, Bob (2016) "Sinema ve Televizyonda Anlatım Teknikleri ve Dramaturji " (Çeviren: Mustafa K. Gerçeker). İstanbul: Hayalperest Yayınevi.

Foucault, . M. (2018) Toplumu Savunmak Gerekir, Çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul, Yapı KrediYayınları

Giddens, A. (2000) "Sosyoloji", Çev. Hüseyin Özel ve Cemal Güzel, Ankara, Ayraç Yayınları

Hegel, G. W. F., (1977) "Phenomenology of Spiril", çev. A. V. Miller, Oxford Univ. Press, UK.

Hobsbawm, Eric J. (2002) "1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik", İstanbul, Ayrıntı Yayınları

Hentch, T. (1996) "Hayali Doğu" (Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı), İstanbul, Metis Yayınları

Henderson B (1986) "Filmde Zaman", Kip ve Çatı, Nilgün Abisel (çev), Ankara BYYO, Yıllık-VIII, 1-22

Kawai, Y., (2005) "Stereotyping Asian Americans: The Dialectic of the Model Minority and the Yellow Peril". The Howard Journal of Communication.

Kellner, D. (2009) "Toward a Critical Media/ Cultural Studies", Media/ Cultural Studies Critical Approaches, der. Rhonda Hammer , Douglas

Kellner, New York, Peter Lang,ss. 5-24.
Kellner, D., Ryan M, (1997) "Politik Kamera: Ça da Hollywood Sinemasının deolojisi ve Politikası", Çev: Elif Özsayar, stanbul, Ayrıntı Yayınları
Kırel, Serpil. (2010) "Kültürel Çalışmalar ve Sinema". İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi
Laughey D. (2010) "Medya Çalışmaları: Teoriler ve Yaklaşımlar", Çev. Ali Toprak, İstabul, Kalkedon Yayınları
Marshall, G. (1999) "Sosyoloji Sözlüğü", Çev. Osman Akınay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim Sanat Yayınları, 1999, s. 701.
Noy, D. (2000) "Foriegners at Rome: Citizens and Strangers", London: Gerald Duckworth Publishing
Said,, E. (2004). "Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları", çev. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları.
Schnapper, D. (2005) "Sosyolojinin Ötesinde Ötekiyle İlişki", Çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
Shaheen, Jack G. (2001) "Reel Bad Arabs How Hollywood Vilifies a People", New York, Olive Branch Press
Stoddard, J. D., Marcus, A.S., (2006) "The Burden of Historical Representation: Race, Freedoom, and "Educational" Hollywood Film, Film and History" Special In-Dept Section, 36.1.
Sözen, E. (1999) "Demir Kafesten Plastiğe Kimliklerimiz", İstanbul, Birey Yayıncılık
İlhan T. (1998) "Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek", Dost Kitabevi, Ankara
Uluç, G, (2009) "Medya ve Oryantalizm", İstanbul, Anahtar Yayınları
Valantin, J.M. (2006) "Hollywood, Pentagon ve Washington", çev. Ömer Faruk Turan, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılık
Wood, R. (1989) "Amerikan Korku Filmine Devrimsel Açıdan Bir Bakış". çev. Nihal Yeğinobalı, Argos. sayı 13 (Ağustos)
Woodman, B. J., (2003) "A Hollywood War of Wills: Cinematic Representation of Vietnamese Super-Soldiers and America‟s Defeat in the War", Journal of Film and Video 55, 2-3.
Yosso, T. (2002) "Critical Race Theory: Challenging Deficit Discourse About Chicanas/ os." Journal of Popular Film and Television. 30.1, 52-62.

Bölüm 4

ELEKTRONİK BANKACILIK ENSTRÜMANLARINDA TARİHSEL GELİŞİM[1]

Ayşe N. YERELİ[2]

1 Bu çalışma 121767 nolu M.C.B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bölümü "Elektronik Bankacılık ve Türkiye Uygulaması" isimli Ayşe N. Yereli'nin Doktora tezinden üretilmiştir.

2 Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü Muhasebe & Finansman Anabilim Dalı ayseyereli@gmail.com

1.GİRİŞ

Finansal sistem; gelişmiş bir ekonomide belirli kurumların ve pazarların, temel bazı işlevleri gerçekleştirmek üzere bir araya gelmeleriyle oluşan bir sistem olup; genel olarak finansal piyasalar (tahvil ve bono piyasaları) ve finansal aracılardan (bankalar, sigorta şirketleri, sosyal güvenlik kuruluşları) oluşmaktadır (Mishkin, 2001, s.20).

Finansal yapının, en önemli fonksiyonu; borç alma ve borç verme işlemlerini kolaylaştırmak ve düzenli bir şekilde işleyişini sağlamaktır. Bu süreç; kişilerin, işletmelerin ve devletin öngördükleri yatırımları gerçekleştirmek için mali piyasalardan fon talep etmesi ve öbür taraftan, kişi ve işletmelerin tasarruf haline dönüştürebildikleri fazla fonları piyasaya arz etmeleri ile anlam bulmaktadır. Dolayısıyla, fon arz edenler (tasarrufçu) ile fon talep edenler (kredi alanlar) olarak iki grup ortaya çıkmaktadır.

Borç almak isteyenler finansal piyasalarda, doğrudan kredi verenlere menkul kıymet satarak fon sağlayabilmektedirler. Bu durumda, borçlu olan ekonomik birimler borçlarını, gelecekte elde edecekleri gelirlerden ödemeyi taahhüt etmektedirler. Doğrudan yapılan finansmanın yanı sıra; tasarrufçunun fon kaynağını finansal aracıya aktardığı ve kredi kullanmak isteyenin de fon gereksinimini finansal aracılardan sağladığı, dolaylı finansman yöntemi de kullanılabilinir. Burada buluşma yüz yüze olmaz, aracı kurum vasıtasıyla birbirlerini görmeksizin fonların aktarımı sağlanır. Eğer finansal sistem olmasaydı, borç vermek isteyenlerle almak isteyenler birbirlerini bulamayacak, dolayısıyla parasal ilişki kurulamayacaktı. Böylece, kurulamayan bu ilişki sonucunda iktisadi faaliyetin de sadece takas işleminden ibaret olacağını söylemek mümkündür. Kurmuş olduğumuz bu dizgi; bankacılığın ortaya çıkmasının nedenini de açıklamaktadır.

Bu süreç içerisinde; fon fazlası bulunan birimlerle, fon açığı bulunan birimler arasında bağlantı kuran finansal kurumları üç başlık altında toplamak mümkündür (Öçal, 1998, s.198):

i) Para yaratan finansal kurumlar :
- Merkez Bankaları
- Mevduat (Ticaret) Bankaları
- Özel Finans Kurumları

ii) Para yaratmayan finansal kurumlar :
- Kalkınma ve Yatırım Bankaları
- Sosyal Güvenlik ve Sigorta Kurumları
- Kredi ve Kefalet Kooperatifleri

iii) Sermaye piyasasına hizmet veren kurumlar :
- Menkul Kıymet Borsaları
- Aracı Kurumlar ve Finansman Şirketleri

Bugünkü çağdaş bankacılık anlayışı; işlemlerinin çok çeşitli ve karmaşık olması nedeniyle klasik çağların bankalarından çok değişik ve seçkin bir kurum niteliğini kazanmış durumdadır. Bu nedenle finansal sistem içinde çok sayıda kurum bulunmakla birlikte, bankalar bu yapı içinde en önemli olma özelliğine sahiptir.

2. BANKACILIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Dünyanın her yerinde ekonomik yaşamın en yaygın ve vazgeçilmez kuruluşlarından olan bankaların tarihsel kökeni çok eskilere dayanmaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde, ilk bankacılık hizmetlerinin eski Sümer ve Babil'e kadar uzandığı sanılmaktadır. Sümerler'de M.Ö. 2000 yılında kurulan "Mabet", bilinen ilk ve en eski banka kuruluşudur (Urgancı, 1982, s.49).

Hamurabi yasalarında, banka sayılan bu mabetlerde kredi işlemlerinin nasıl yürütüleceği, borcun vadesinde nasıl tahsil olunacağı, borçlunun hangi mallarının ne suretle borcun tasfiyesinde kullanılacağı belirtilmiştir. Yine bu kanunlarda, yapılan ödünce karşılık her türlü taşınır (menkul) mal rehinine, taşınmaz (gayrimenkul) mal ve özellikle tarla ipoteğine, hatta saygın kişilerin kefaletine yer verilmiştir (Öçal, 1988, s.14).

Sümerler'de ayrıca, uzak ülkelerle olan mal değişimlerinde banknot gibi dolaşan (tedavül eden) ve çek yada itibar mektuplarına benzeyen bazı belgelerin de kullanıldığı görülmüştür. Eski Mısır, eski Yunan ve Roma uygarlıklarında da banka işlemleri ile uğraşan bir takım kurumlardan bahsedildiği görülmektedir. M.Ö. 3. Yüzyılın sonlarından itibaren, Roma'da "Argentarii" denilen özel bankacılar ve "Numularii" denilen para değiştiriciler ortaya çıkmıştır. Dünya politikası ve ticaretinin o dönemde Roma merkezli olarak odaklanması Roma bankerlerinin işlerinin genişlemesine yol açmıştır. Bankerlik çeşitli şubelere ayrılmış ve banka işlemlerini ilgilendiren pek çok hukuki yapılanmalar oluşmuştur. Tüm bu hukuki oluşumlar İmparator Justinyen döneminde birleştirilerek döneme damgasını vuran ilk modern kanunlar olan "Justinyen Kanunları" oluşturulmuştur.

Rönesans ve reform hareketleriyle uzun süre Batı dünyasında gelişimi önleyen bağnaz kilise hukukunun yerini eski Roma hukukunun daha liberal ilkeleri almıştır. Böylelikle uzun süre illegal kabul edilen faiz yasağı ortadan kaldırılmıştır. Bu değişiklik başlı başına bankacılığın gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Bu nedenle, Avrupa mali kuruluşları yeniden yapılanma dönemine girmişler ve ilk kez 1609'da Amsterdam Bankası, 1637'de ise Venedik Bankası kurulmuştur. Bu bankalar ile "Banka florini" ve **"**Contadi di Banka" olarak ta adlandırılan ilk banknot kullanımı devreye girmiştir. 17. Yüzyılda bankaların para piyasası içerisinde önemli işlevle-

rine karşın, paranın istikrarsız bir gidiş göstermesi piyasalarda güvensizlik yaratmaktaydı. Buna bağlı olarak, 1694 yılında istikrarsızlığı gidermek ve hazinenin gereksinimlerini karşılamak üzere para çıkarma yetkisine sahip ilk merkez bankası olarak kabul edilen İngiltere Bankası kurulmuştur (Tarlan, 1986, s.21).

Yirminci yüzyılda bankacılık, kaynağını yasal düzenlemelerden, köklü geleneklerden ve hatta uluslararası anlaşmalardan alan bir hukuk sistemine, daha açık bir ifadeyle bağımsız bir banka hukukuna kavuşmuş bulunmaktadır. II. Dünya savaşı sonrasında Avrupa'nın ve Japonya'nın yeniden yapılanmasının öne çıkan bir sorun olması, çözüm süreci içerisinde Kalkınma ve Yatırım Bankalarının bankacılık sistemi içerisindeki yerlerini genişletmiştir. Özellikle 1945 - 1960 yılları arasında Dünya Bankasının da desteği ile reel sektör uzun vadeli para ve sermaye piyasası araçları ile finanse edilmiştir. Bu gelişimin yansıması doğal olarak ticari bankalar üzerinde de olmuştur.

Ancak ticari bankacılığın yeniden atağa kalkışı, bankacılık sektörüne kaynak girişimi arttırıcı etki yaratan 1973 petrol krizi olmuştur. Petrol krizi sonrası Eurodollar (Petrodollar) olarak Batı ülkelerine akan parasal kaynaklar bankaların kredi hacmini yükselttiği gibi, aktifteki ürün sayısını arttırmaya yönelik bir zorlayıcı etki yaratmıştır. Bu gelişmenin teknolojik değişim ile desteklenmesi, bankacılık sektöründe elektronik donanım kullanılmasının hızlanmasına, aktifteki ürünler içerisine bireysel ürünlerin de katılmasına ve sektördeki vade yapısının da kısalmasına neden olmuştur. Teknolojik gelişimin sistem tarafından benimsenmesi, bankaları; müşterilerini riskten korunmalarını sağlayıcı işlemler yapmaya yöneltmiş, bu da yeni finansal araçların tüketilmesini sağlamıştır (Davies, 1996, s.700).

3. BANKACILIK SEKTÖRÜNDE GLOBAL DEĞİŞİMLER

3.1. EKONOMİK ORTAMDA DEĞİŞİMLER VE FİNANSAL YENİLİKLER

Özellikle 1960'lı yıllardan sonra başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, tüm dünya ülkelerinde enflasyon oranının yükselmesi, buna paralel olarak faiz oranlarında gözlenen önemli artışlar ve bilgisayar teknolojisinde yaşanan hızlı gelişmeler finansal sisteme damgasını vurmuştur. Bununla birlikte, 1970'li yılların başlarında uluslararası para sisteminde; ayarlanabilir sabit kur sisteminden, esnek kur uygulamasına geçilmesi finansal sistemi daha karmaşık oluşumlarla karşı karşıya bırakmış, faiz ve döviz ekonomisi çerçevesinde risk olgusunu ve riskten korunma yöntemlerindeki hızlı gelişmeleri ön plana çıkarmıştır (Moore, 1987, s.156).

Ekonomistlere göre; yeniliklerin ana nedeni bireylerin getirilerini ve yatırımcıların karlarını en üst seviyeye ulaştırabilme istekleridir. Diğer bir deyişle, yenilik zengin olabilme arzusuna bağlı bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çıkarım da bizi şu yargıya götürebilir; ekonomik çevredeki bir değişiklik olası karlı yeniliklerin araştırmasını teşvik etmektedir (Parasız, 2018, s.3).

1960'lı yıllarda finansal pazarlarda faaliyet gösteren bireyler ve finansal kurumlar önemli ekonomik değişikliklerle karşı karşıya kalmışlardır. Enflasyon ve faiz oranları hızla yükselirken, bilgisayar teknolojisindeki hızlı gelişmelere rağmen öngörülerin yapılması güçleşmiştir. Finansal kurumlar ise, artık eski biçimde iş yapma yollarının aynı derecede karlı olmadığını görmüşlerdir. Halka sunulan eski tip finansal ürünleri ile pazarda yer bulmak zorlaşmıştır. Birçok finansal aracı, geleneksel yatırım araçları ile yeterli fon sağlayamayacaklarını anladıklarında işlerini terk etmek zorunda kalmışlardır.

Yeni ekonomik ortamda yaşayabilmek için finansal aracılar, kendilerine kar sağlayıcı yeni ürün araştırma ve geliştirme sürecine girmişlerdir. Böylelikle bu pazarda kalabilme gerekliliği yeniliklerin de temelini oluşturmuştur. Finansal ve finans dışı sektörler; bu ortamda meydana gelen değişmelerden karlı çıkabileceklerini görmüşler ve karı oluşturacak yeni finansal ürünlerin piyasaya sunulmasını sağlamışlardır.

Önceki dönemlerle karşılaştırıldığında 1970 ve 1980'li yıllarda finansal piyasalar önceki yıllara oranla daha yüksek risk seviyesine ulaşmıştır. Özellikle faiz oranlarında ortaya çıkan dalgalanmalar; yatırım getirilerinde büyük belirsizliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Faiz oranındaki ve getirilerdeki dalgalanmalara bağlı olarak ortaya çıkan bu belirsizlik faiz oranı riski olarak adlandırılmaktadır. Yatırımcılar karşılaştıkları bu riski azaltmak için yeni finansal piyasalarda alışveriş yapma ihtiyacını hissetmişlerdir (Dawyer, 1993, s.5).

1970'li yıllarda uluslararası para sisteminde; esnek döviz kuru sistemine geçilmesi uluslararası ticarette bu kez döviz kuru riskinin artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, döviz kuru riskinden kaçınmak için de finansal yeniliklerin ortaya çıkışı söz konusu olmuştur (Minsky, 1986, s.233).

3.2. BİLGİ TEKNOLOJİSİNDE DEĞİŞİMLER

Günümüzde finans sektörünü etkileyen ana unsurlar olarak; küreselleşme akımı ve teknolojide yaşanan sürekli gelişmeler gelmektedir. Bu unsurlar; finans sektöründe hiç bitmeyen bir değişimin yaşanmasına yol açmıştır. Piyasaların serbestleşmesi, küreselleşmeyi arttırmakta ve dünya tek bir piyasa olgusuna doğru hızla ilerlemektedir. Küreselleşme ile beraber finansal kurumlarda da, rekabet artışı ve kar oranlarında belirgin azalmalar

ortaya çıkmış buda, bu tip kurumların yeniden yapılanmalarına yol açmıştır. Yapılanmanın ana bileşeni de baş döndürücü bir hızla gelişen teknoloji olmuştur. İletişim alanında yaşanan gelişmelerle; bankalar ve kurumsal yatırımcılar, dünyanın bütün piyasalarında gerçek zamanlı alım-satım yapabilme olanağını sağlayacak hale gelmişlerdir. Bilgi işlem alanında gelişen ofis dışı işlemler sayesinde, özellikle bireysel bankacılık alanında banka şubeleri gibi geleneksel dağıtım kanallarının işlevleri göreceli olarak azaltmıştır (Humprey, 1990, s.45).

Ancak unutmamak gerekir ki; her şeyin olduğu gibi, finans sektöründeki teknolojik yatırımların da bir maliyeti vardır. Bu maliyet pek çok kurum tarafından kolaylıkla karşılanamadığı için, finans sektöründe teknolojik yatırım maliyetinin karşılanabilmesi için konsolidasyona yönelme gerçekleşmiştir. Avrupa'da yapılan bir araştırmaya göre 1988 ve 1995 yılları arasında teknolojiye yapılan yatırımların bankacılık maliyetlerini yıllık %3 azalttığı ortaya çıkmıştır. Teknolojik gelişmeler sonucu ortaya çıkan bu maliyet azalışının, daha düşük maliyetli donanım ve yazılımların sunulmasıyla daha da artacağı kaçınılmaz bir gerçektir (Mayer, 1997, s.133).

Tüm bu gelişmeler; finansal kuruluşların verimliliklerini arttırmaya, sermaye ve diğer kaynakları en doğru şekilde kullanmaya, risk yönetimi sistemlerini geliştirmeye ve karlılıklarını arttırmaya itmiştir. Yine bu gelişmeler; pazarlama alanında, finansal kuruluşların pazarlama stratejilerini, müşteri portföy dağılımlarını, hizmet alanlarını ve dağıtım kanallarını yeniden yapılandırma sürecine sokmuştur.

Günümüzde dünyayı sarsan en önemli yenilik ise, bilgi teknolojileri alanında olmuştur. Bu oluşum bankacılık sektörünü iki şekilde etkilemiştir;

i) Kağıda dayalı işlemlerin otomatik bilgi yönetim sistemleri (veri toplanması, işlenmesi, saklanması ve dağıtılmasını sağlayan sistemler) sayesinde azaltılarak maliyetlerin düşürülmesi,

ii) Tüketicinin banka ürünlerine, daha az maliyetli alternatif kanallarla ulaşması sağlanmıştır.

Genelde teknolojinin gelişiminde doğrudan bir etkileri bulunmayan bankaların ana sorunu, gelişen teknolojiyi üretim ve dağıtım kanallarına sokarak kullanmak olmaktadır. Bu nedenle de, gelişen teknoloji bankalara şu fırsatları sunabilmektedir :

i) Yapılan işlem başına maliyet belirgin olarak azaltılabilmektedir.

ii) İşlem başına düşen maliyetin yanı sıra şube dışı bankacılığın gelişmesi ile maliyeti düşük şubesiz bankacılık ortaya çıkacaktır.

iii) Dünya piyasalarında yapılan gerçek zamanlı işlemler ile bankaların pazar payları kolaylıkla artabilmektedir.

iv) Müşterilerin alışkanlıkları ve ihtiyaçlarına dayanan müşteriye özel bankacılık yapabilmek mümkün olacaktır.

v) Elektronik sistemler ile yeni iş alanlarına girilecek ve finans dışı hizmetlerin de bankalar tarafından verilebilmesi sağlanacaktır. Bunun yanında müşteriye özel "tüm hizmetlerin tek elde toplanması" mümkün olacaktır.

Bilgi teknolojisindeki gelişmelerin bankacılığa her açıdan etkisi olmuştur. Özellikle bu gelişmelerin bankacılık sektöründe ki değişimleri harekete geçiren güçlerden biri olduğu düşünülmektedir (Parasız, 2014, s.309).

Bilgi teknolojilerinin yaygın olarak kullanımı küreselleşen dünyamızda bankalararası ödeme sistemlerinin de elektronik olarak gelişmesini sağlamıştır.

4. BANKACILIKTA KULLANILAN BİLGİ YÖNETİM SİSTEMLERİ

Yazılım ve donanım alanında yaşanan hızlı gelişim bankacılıkta farklı tipte bilgi yönetim sistemlerinin kullanılmasına neden olmuştur.

Şekil 4.1.: Bankacılıkta Kullanılan Bilgi Yönetim Sistemleri

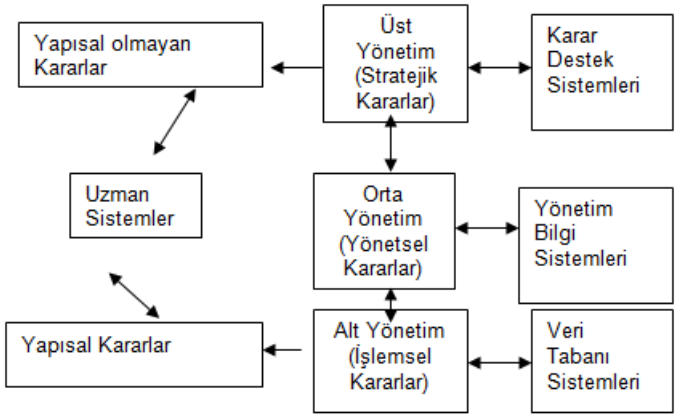

Genelde bilgisayar destekli bilgi sistemleri olarak da adlandırılan ve bu yapıları kısaca açıklamak gerekirse;

4.1. YÖNETİM BİLGİ SİSTEMLERİ

Bir bankanın işletme içi faaliyetlerini, dış operasyonlarla ilgili geçmiş, şu anki durum ve geleceğe yönelik bilgilerini organize edebildiği bir yazılım sistemidir (Tiwana, 2001, s.104).Bankanın bir bölümünde gerekli olan

bilgileri sağlamaya yönelik olan bu sistem bilgilere bölümlerin; planlama, kontrol, operasyon veya karar verme aşamalarından birinde doğru yerde ve doğru zamanda ulaşılmasını sağlar. Özellikle çok şubeli ticari bankalarda giderler, müşteriler ve hizmetlerle ilgili verilerin gerçek zamanlı olarak sunulması; bankaların bilgi teknolojisine dayalı yönetim bilgi sisteminin oluşturulabilmesi için bir fırsat yaratılmıştır. Eskiden bu verilerin belirli periyotlarla genel müdürlüklere ulaştırılması ve değerlendirilmesi söz konusu olurken, şimdi verinin oluştuğu yerde sisteme girilmesi ve istenilen anda ve nitelikte raporlar halinde yöneticiye sunulması, yönetim kararlarında etkinliği arttırmaktadır.

4.2. KARAR DESTEK SİSTEMLERİ

Banka yönetimine, problem çözme ve doğru karar verme sürecinde yardımcı olabilmek amacıyla hazırlanmış bir yazılımdır.

Bu sistemlerin en önemli özelliği, esnek olmaları ve yöneticilerin kendi görüş ve deneyimlerini modele katarak farklı senaryolarla farklı sonuçların elde edilmesidir.

Özellikle finansal planlama, fon yönetimi ve bütçeleme gibi konularda karar destek sistemlerine sıkça başvurulmaktadır (Cash, 1994, s.132).

Özellikle üst yönetimin stratejik kararlarına destek olabilecek bu sistemler, teorik olarak yönetim bilgi sistemleri içinde yer almasına karşın, uygulamada bu sistemin yetersiz kalması nedeniyle, yeniden konumlandırılmıştır (Turban, 1990, s.19).

Karar destek sistemleri ile yönetim bilgi sistemleri arasındaki ayırım kesin sınırlarla belli olmasa da yönetim bilgi sistemleri; yönetimin her kademesinde bulunanlar için karar vermeyi sağlayıcı bilgiler ürettiği gibi, genelde orta yönetim düzeyindeki problemlerin çözümüne katkıda bulunmaktadır. Buna karşın, karar destek sistemleri; üst yönetim düzeyinde alınan, yapısal olmayan (programlanmayan- karmaşık yapılı, önemli oranda belirsizlikler taşıyan ve dolayısıyla risk unsuruna sahip kararlar) problemlere çözüm seçenekleri sunmaktadır. Aynı zamanda; yönetim bilgi sistemleri geçmişe odaklanarak, neyin gerçekleştiğini ve neyin doğru olduğunun cevaplarını verirken, karar destek sistemleri; bugün ve gelecekle ilgilenir.

4.3. UZMAN SİSTEMLER

Yapay zeka teknolojisine dayanılarak oluşturulmuş yazılım esasına dayanırlar. Amaç iyi tanımlanamayan bölümleri bulma, yani subjektif açıdan karar vermeyi gerektirecek problemleri çözebilmektir. Bu açıdan hazırlanan sistemlerde, çok geniş bir veri tabanı altında çalışan karar verme sürecine yönelik mantıksal verileri işleyip sonuçlandıran ve esnek yapıda çözümler üretebilen yazılımlar tercih edilir. Bankacılık sektöründe, özel-

likle Kredi Tahsis Sistemlerinde bu tür yazılımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun yanında nakit yönetimi, personel eğitimi, yatırım danışmanlığı, bilanço analizi, kredi analizi ve risk yönetimi konuları da belli başlı yapay zeka uygulamaları arasındadır (Laudon, 2014, s.175).

Uzman sistemlerin diğer sistemlerden ayırt edici özelliği, kullanıcının verdiği cevapları temel alarak, çıkardığı sonuçları nedensel açıklamalar yaparak doğrular ve böylece kullanıcının sorgulanmasını sağlar. Bu açıdan öğretici niteliği olan bu sistem; aldığı bilginin eksik veya kesin olmadığı durumlarda bile öneri getirmektedir. Yeni veriler girilerek, yeni çözümler üretilebilir. Programın istenilen aşamasında; herhangi bir soruyu neden sorduğunu, sorunun ne anlama geldiğini ve o ana dek ulaşılmış kısmi sonucu vermesi sağlanabilir.

4.4. VERİ TABANI YÖNETİM SİSTEMLERİ

Bilgiyi depolayan veri tabanı yazılımları ile kullanılan uygulama yazılımları arasında etkileşimi sağlayan programlardır. Amaç bir veya daha çok yerde bulunan aynı tabanlı bilginin bir defada güncellenebilmesidir. Böylelikle veri haline dönüştürülen güncellenmiş bilgi farklı farklı yazılımlarda bile aynı özellikleri taşıyabilecektir. Veriler bu yazılımla güncel ve güvenli olarak daha az bellek harcanarak depolanabilecektir.

Ayrıca yazılım içerisinde yer alan istatiksel analiz, raporlama, endeksleme ve grafiğe dönüştürme bölümleri ile verinin kolaylıkla işlenmesi ve kolayca elde edilebilmesi sağlanmaktadır (Laudon, 2014, s.65).

Bu sistemlerde yaşanan gelişmeler özellikle günümüz bankaları için büyük önem taşımaktadır. Günümüz bankacılığında artık geniş kitlelere yönelik ve ortalama bir varsayımla pazarlanan ürünler yerine, birebir mantığını taşıyan kişiye özel ürünler önem kazanmaktadır. Tüm bu kişiselleştirilmiş hizmetler için müşterilerin doğum tarihinden başlayıp alışkanlıklarına dek giden tüm bilgilerinin saklandığı veri tabanı yönetim sistemlerine ihtiyaç bulunmaktadır. Günümüz bankacılığında banka; müşterisini iyi tanımalı, eğilimlerini ve isteklerini iyi tanıyarak hizmetini sunmalıdır. Bu durum; müşterinin bankaya daha fazla bağlanmasına, dolayısıyla bankasına daha fazla iş olanakları yaratmasına neden olacaktır.

Bilgi yönetim sistemlerindeki gelişmeler, uzun süredir bankacılık sektöründe gözlenmesiyle birlikte, alternatif dağıtım kanalları olarak ta niteleyebileceğimiz elektronik bankacılık son on yılda bankacılık içerisinde kendine yer bulmuştur.

5. ELEKTRONİK BANKACILIK

Son yıllarda özellikle bilgisayar ve iletişim alanında yaşanan baş döndürücü teknolojik değişim; bankacılık alanında, bireysel bankacılık ürün-

lerinde de büyük bir gelişimin yaşanmasına sebep olmuştur. Yeni bankacılık ürünleri de diyebileceğimiz bu hizmetler bireylerin modern toplum yaşamında hızla çeşitlenen gereksinimlerini kolayca karşılamada aracılık etmektedirler. Teknoloji; bankacılık işlemlerinin kağıt ve kalem ilişkisini en aza indirirken, bireylerin, para ile fiziki temaslarının mümkün olduğunca azaltılmasını sağlamaktadır. Teknolojinin bireysel bankacılık hizmetleri tanımı içinde kullanıma sunduğu bu ürünler, ticaret hayatına ve tüketici davranış kalıplarına da yepyeni biçimler vermektedir. Büyük yatırımlar sonucunda ortaya çıkan bu teknolojik değişim yalnızca bankacılık uygulamalarında yenilikler ve kolaylıklar yaratmamış, aynı zamanda iki yönlü bir kültür değişimini de beraberinde getirmiştir. Bu kültür değişiminin bir tarafında, bankaların bilgisayarla çalışmaya başlamalarından sonraki iş düzeni ve çalışma biçimlerinin değişmesinden kaynaklanan yeni yapılanma yer alırken; diğer tarafta, teknolojiyi kullanan müşterinin alışkanlıklarının değişmesi yer almaktadır.

Bilgisayarın yaygın olarak kullanılması özellikle ödeme sistemleri üzerinde de değişim yaratmıştır. Günümüzde ödemeler; otomasyon sistemleri sayesinde dünyanın dört bir yanında son derece düşük maliyetle gerçekleştirilebilmektedir. Bu otomasyon sistemleri bankanın verimliliğinin artmasına, dolaylı olarak bankanın kar marjlarının genişlemesine yol açmaktadır. Günümüz bankacılık sektöründe bilgisayar desteği ne denli fazla ise elde edilen kar oranı da o denli fazla olacağı kaçınılmaz bir gerçektir.

5.1. ELEKTRONİK BANKACILIK TANIMI

Elektronik bankacılık;

- Maliyetlerin düşürülmesi,
- Bilgi toplumunun taleplerinin karşılanması,
- Teknolojik rekabet üstünlüğü kazanılması,
- Stratejik ve taktik seviyede etkin karar verilmesi gibi amaçlar göz önünde bulundurularak, günün teknolojik olanaklarının, bankacılık faaliyetleri için uygulanması, geliştirilmesi sonucunda elde edilen ürün ve hizmetlerdir.

Bir başka tanıma göre ise; elektronik kanallar vasıtasıyla bireysel ve kurumsal bankacılık ürünlerinin ve hizmetlerinin sağlanması demektir (Scalzi, 2000, s.7). Günlük yaşamımızın bir parçası haline gelen bu tür ürün ve hizmetler; mevduat alma, borç verme,hesap yönetimi, finansal hizmet sunma, fatura ödeme ve elektronik para gibi işlemleri kapsamaktadır.

Elektronik bankacılığın iş aleminin geleneksel yapısını çok anlamlı bir şekilde değiştirdiği bir gerçektir. Modern bankacılığın etkinliğindeki temel değişimlerden üçü de elektroniktir. Bunlar; bilgisayar, iletişim ve ya-

zılım alanlarıdır. Diğer önemli değişimde stratejik planlama, etkin pazarlama ve bilgisayardan faydalanma gibi ana unsurları içeren örgütsel yapıda gerçekleşmektedir.

Bu tür bankacılık hizmetleri, bankalara klasik anlamda sunulan mevduat toplama ve kredi verme aktivitelerinden öte, piyasaların geliştirilmesi, yeni ürünlerin yaratılması ve sunulması, ödeme yöntemlerinin kullanılarak rekabet pozisyonunun güçlendirilmesi olanağı da sağlamaktadır.

Daha genel anlamda elektronik bankacılık, finansal sistemde ve ödeme kanallarında etkinliğin ve verimliliğin artmasını sağlayarak, ulusal ve uluslararası bazda ticari alışverişin maliyetlerinin azalması ile birlikte bireysel ve kurumsal müşterilerin bankalara olan doğrudan bağımlılığını azaltmaktadır (Sikorovsky, 2001, s.25).

Bu tür bankacılık hizmetlerini kullanan müşteriler, bilişim teknolojisinde artan etkinlik ve verimlilik nedeniyle finans sisteminde sunulan hizmetlerden daha hızlı, güvenilir, istenilen tutarda ve sıklıkta, çok ucuza yararlanabilmektedirler.

5.2. ELEKTRONİK BANKACILIKTA AĞ TEKNOLOJİLERİ

Alternatif dağıtım kanalları ve elektronik ürün ve hizmetlerin bir bütünü olarak karşımıza çıkan elektronik bankacılığın teknolojik alt yapısını incelediğimizde intranet (içsel ağ), ekstranet (dışsal ağ) ve internet (ara ağ) kavramları karşımıza çıkmaktadır.

5.2.1. INTRANET KAVRAMI

Bilgisayar ağları ile banka içi iletişim ağı yaratılması intranet olarak tanımlanmaktadır. İntranet sistemleri genellikle banka içi kapalı ağlar olarak bilinirler. Sadece o banka içinde belirli güvenlik koşullarını sağlayan kullanıcılar arasında bilgi paylaşmaya yönelik sistemlerdir. İntranet ağına bütün personelinin ulaşabiliyor olması, bilgi bütünlüğü ve kuruluşun yaklaşımı açısından büyük önem taşımaktadır ve bu işlem için ayrıca ek bir yatırım gerekmemektedir.

Sistem genellikle sunucu (server) ismi verilen bir ana bilgisayara bağlı çok sayıda istemci (client) adı verilen terminallerden oluşmaktadır. İstemci sayısı kullanıcı personel sayısı kadar olabilir ve yeni terminaller eklenmesi sisteme ek yük ve maliyet getirmemektedir (Gotcher, 2000, s.32).

Bankalarda yapılandırılabilecek intranet ağlarının tek amacı, kurum içi çalışmalara hizmet etmek olmayabilir. Birlikte çalışılan diğer işletmeler, destek kuruluşları, ortaklar veya bankanın müşterileri de belli yetkilerle intranet ağına dahil edilebilirler. İntranet ağlarının kurulmasındaki avantajları genelleyecek olursak; kurum içi kağıt kullanımının azaltılması,

performans kontrolünün ve yönetiminin kolaylaştırılması, kurum bilgilerinin kolaylıkla güncellenebilmesi ve kurum içi birimlerin birbirlerinden haberdar olabilmesi sayılabilmektedir.

5.2.2. EKSTRANET KAVRAMI

Farklı türde bilgi işlem platformları içeren banka işletmeleri arasında bilgisayar ağları kurulması ekstranet kavramı olarak kabul edilmektedir. Bu farklılığın getirdiği en önemli kısıtlamaların başında çalışma yöntemlerinin birbirine benzer olmaması gelmektedir.

Ekstranet sistemleri ile birlikte, benzer çalışmaların bankalararasında standartlaştırılması gerçekleştirilebilir. Bu standartlaşma, çalışmaların ortak gerçekleştirilmesi anlamına gelmeyip, yalnızca bilgi değişimini de içerebilir (Szuprowics, 1998, s.17).

Özellikle bankaların bünyesinde çeşitli amaçlara yönelik olarak hazırlanan intranet sistemlerine özel müşteri ilişkilerinin de eklenmesi sonucunda ortaya ekstranet sistemleri çıkabilmektedir. Ekstranet sistemleri ile hem işletme içi bilgi sistemleri kontrol altında tutulabilmekte, hem de elektronik ortamın potansiyellerini değerlendirebilmek için fırsatlar oluşturulabilmektedir. Ekstranet sistemlerinin bu kapsamdaki yeri; müşteriler hakkında bilgi elde etme ve bu bilgilerin veriye dönüştürülüp değerlendirilmesiyle, kurum içi tedarik, hizmet ve sunum fonksiyonlarının geliştirilebilmesidir.

5.2.3. INTERNET KAVRAMI

Internet kavramı ilk kez 1960'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletlerinde savunma amaçlı olarak oluşturulan ARPANET isimli projenin geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. ARPANET projesine daha sonraları, hükümete ait bilgisayar ağları da bağlanarak geliştirilmiştir (Cronin, 196, s.105).

Zamanla internet teorik olarak; dünya üzerindeki tüm bilgisayarların kablolu veya kablosuz olarak birbirlerine bağlanabilip bilgi paylaşımı sağlayabileceği; bir sahibi, bir başlama noktası veya ana sunucusu olmayan, tamamen bağımsız açık bir ağ sistemi haline gelmiştir.

İnternet günümüzde en hızlı yayılan ve dünyanın büyük kesimini etkisi altına almış bir teknoloji durumundadır. Bu denli hızlı yayılmasının başlıca nedenleri; bilgisayarların her geçen gün daha rahat ve herkes tarafından kullanılabilir olması, bilgisayarların günlük yaşamın her alanına hızla girmekte olması, bilgiye ulaşma istek ve ihtiyacının hızla artması ve teknoloji maliyetlerini düşürmesi olarak sıralanabilmektedir.

Bankalar ise her geçen dakika internete daha fazla bağımlı hale gelmektedirler. Bankaların internetten yararlanma nedenlerine bakılacak olunursa;

i) Bankaların küresel imajını yaratmak ve güçlendirmek,

ii) Müşteriler ile ilişkileri ve etkileşimi yaygınlaştırmak,

iii) Yeni hizmet alanları yaratabilmek,

iv) Görselliği ve ulaşılabilirliği sağlamak,

v) Kurum içi çalışmaların takibini ve standardizasyonunu sağlamak,

vi) Bankaların ulusal ve uluslararası düzeyde pazar payını arttırmak,

vii) Müşteri memnuniyetini arttırmak,

viii) Maliyetleri en aza indirebilmek olarak sayılabilmektedir.

Internetin günümüzde büyük bir kullanıcı kesimi tarafından kullanılıyor olması; internet üzerinden haberleşen, çeşitli bilgi kaynaklarına ulaşan, tartışan ve ürün ve/veya hizmet satın alan "Elektronik topluluk" diye de isimlendirebileceğimiz bir topluluğun doğmasına yol açmıştır. Bu topluluk; bir bakıma küreselleşen dünyanın yeni müşteri profilini belirleyerek, günümüz işletmelerinin ürün/hizmet sunumunda göz ardı edilemeyecek ana potansiyel kitleyi oluşturmaktadırlar.

5.2.3.1. EDI (ELECTRONİC DATA INTERCHANGE) ELEKTRONİK VERİ DEĞİŞİMİ TEKNOLOJİSİ KAVRAMI

EDI (Electronic Data Interchange) Elektronik Veri Değişimi ticaret yapan iki banka arasında, insan faktörü olmaksızın kapalı bilgisayar ağları aracılığı ile belge ve bilgi değişimini sağlayan elektronik bir sistemdir. Faturalar, sipariş formları ve teslim belgeleri benzeri standart şekilde yapılanmış dokümanların bankalararası elektronik ortamda değişiminde EDI sistemi kullanılmaktadır.

EDI uygulamalarında bu belgelerdeki veri, özel yapısal bir formatta transfer edilmektedir. Bu formata EDIFACT (İdari, Ticari ve Nakliyata ilişkin Elektronik Veri Değişimi Formatı) adı verilmektedir. Böylelikle, standart bilgilerin diğer kurumların bilgisayar sistemlerine kolayca aktarımları sağlanabilmektedir. EDIFACT formatı 1987 yılından itibaren Birleşmiş Milletler tarafından standart hale sokularak kullanılmaya başlanmıştır (Merill, 2000, s.190).

EDI'nin en önemli kullanım alanlarından biri dış ticaret sektörü olup, bu uygulama sayesinde gümrük idaresi ile gümrük partnerleri (ithalatçı / ihracatçı şirketler, gümrük komisyoncuları), ticari bankalar, diğer kamu kuruluşları ve uluslararası kuruluşlarla elektronik ortamda veri alışverişi sağlanabilmektedir (Vijayasarath, 1997, s.73).

EDI uygulamasıyla, zaman ve işlem maliyetlerinden tasarruf sağlanmasının yanı sıra, bilgilerin elektronik ortamda değişimleri nedeniyle

insan faktöründen kaynaklanan hatalar da ortadan kalkmış olacaktır. EDI kullanımı özel bir iletişim sistem altyapısı ve standart formlar gerektirdiğinden küçük çaplı bankaların bu maliyetlerin altından kalkması oldukça güç olmaktadır. Sadece kayıtlı kullanıcılara açık olduğu için çok güvenli kabul edilen bu sistemde donanım ve bağlantı maliyetlerinin yüksek olması kolaylıkla yaygınlaşmasını önleyen ana faktör olarak kabul edilmektedir.

Teknik açıdan önceleri bankacılıkta, internet üzerinden EDI uygulaması güvenlik açıkları nedeniyle tercih edilmemekteydi. Günümüzde kriptografi (şifreleme) teknolojisinde yaşanan gelişmeler EDI'nin de internet üzerinden belli ölçülerde kapalı olarak yapılabilmesini sağlamaktadır.

5.3. ELEKTRONİK FON TRANSFERİ (EFT)

Finansal kurumların ve özellikle bankaların, bilgisayar ağlarının kullanımında öncü oldukları söylenebilir. Bankaların çoğunda gerçek zamanlı işlem görebilen terminaller yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Bu terminaller bilgisayar ağları yardımıyla ana bilgisayara ve birbirlerine bağlanırlar. Elektronik Fon Transferi (EFT); bankaların bu bilgisayar ağları sayesinde birbirleri ve müşterileri arasında yaptıkları fon transferinde tercih ettikleri bir yöntemdir (Kidwell, 1990, s. 458).

Bankalarca ödemelerde bilgisayarların kullanılması sonucu, klasik nakit ve kağıda dayalı ödeme sistemlerinin yerini, EFT sistemi ile yapılan ödemeler almıştır. EFT herhangi bir tutarın bir hesaptan başka bir hesaba elektronik terminaller, manyetik saklama araçları ve yazılı talimatlar yolu ile aktarılması işlemi olarak tanımlanabilir.

EFT sisteminin kuruluşundaki amaçlar;

i) Bankalararası güvenli para transferini sağlamak,

ii) Bankalararası para transferini hızlandırmak,

iii) Merkez Bankası ile yapılan işlemlerde hız ve kolaylık sağlamak,

iv) Piyasadaki nakit dolaşımını azaltmak olarak sıralanabilmektedir.

EFT sisteminin bankalar tarafından kullanılmaya başlanmasıyla bankacılık işlemleri büyük hız kazanmıştır. EFT genel olarak klasik bankacılıkta olduğu gibi; fonların bir yerden bir başka yere banknot, çek ve ödeme emri gibi şekillerle fiziki olarak değil, modern iletişim teknikleri ve bilgisayarların kullanılmasıyla çok kısa sürede ve kaydi olarak elektronik yöntemlerle transfer edilmesidir. Böylelikle, EFT sistemleri bir bakıma kaydi para (hesap parası) ile ödeme sisteminin bankalararasında ilk olarak yaygın kullanılmaya başlanmış halidir (Vartanian, 2000, s.7). Ödemelerin tamamının bu kaydi parayla yapılması, daha az nakit para veya çek kullanılmasına bağlı olarak kaynaklanabilecek hırsızlık, sahtecilik veya taşıma maliyeti sorunlarını daha doğmadan, önlenebilmesini sağlamıştır.

Bu faktörlerin dışında EFT; banka müşterilerinin transfer sürecini yani, bir kişiden diğerine para aktarılmasındaki süreyi azaltarak, düşük maliyetle yüksek meblağlardaki paranın bir yerden diğerine aktarılmasını sağlar ve böylece para transferlerinde uluslararası sınırlara ulaşımı kolaylaştırır (Wood, 1991, s.203).

6. ELEKTRONİK BANKACILIKTA DAĞITIM KANALLARI

Elektronik bankacılığın iki temel kavramı; sunulan hizmetlerin elektronik kanallarla yapılması ve müşterilerin bu kanallara kolaylıkla ulaşabilmesidir. Elektronik kanallar daha çok kurumsal amaçlı hizmetlere tahsis edilmiş kapalı kanallar ve bireysel müşterilerin kullanabileceği açık kanallar olmak üzere ikiye ayrılır. Kapalı kanallar arasında otomatik takas sistemleri, uluslararası ödeme sistemleri ve elektronik nakit yönetim sistemleri yer alırken, herkes tarafından kullanılan açık kanallar ise; terminal noktası POS (Point of Sale), otomatik para çekme makinaları (ATM), telefonlar ve sanal kanallar şeklindedir. Elektronik ortamda sunulan bu olanaklar bu ortamda yapılan ticaretin gelişmesinin yanı sıra, bankaların sundukları hizmet ve ürünlerin çeşitlenmesi, müşteriye ulaştırılması yönünde bankacılık sistemine yeni fırsatlar sunmaktadır.

6.1. ELEKTRONİK BANKACILIKTA KURUMSAL DAĞITIM KANALLAR

6.1.1. OTOMATİK TAKAS SİSTEMLERİ (AUTOMATED CLEARİNG HOUSE SYSTEMS / ACH)

Kuruluşlar arasındaki ticari ödemelerin gerçekleştirilmesinde; çek takas işlemlerinin daha hızlı ve verimli bir şekilde yürütülebilmesine olanak veren bir sistemdir. İlk defa Amerika Birleşik Devletlerinde 1972 yılında oluşturulan sistemin büyük bir kısmı Amerikan Merkez Bankası tarafından yönetilmektedir. Avrupa'da ise NACHA (National Automated Clearinghouse Association) adıyla benzer bir oluşum 1977 yılında oluşturulmuş ve Avrupa Birliği içinde ödeme sistemlerinde kolaylık sağlaması amaçlanmıştır.

Genellikle maaş ödemelerinde, ipoteklerin ödemesinde, sigorta ödemelerinde ve fatura ödemelerinde kullanılan bir sistem olarak; 1975 ile 1980 arasında yaygın olarak kullanılmıştır. Bu uygulama; elektronik nakit yönetiminin hızlı gelişimi karşısında günümüzde önemini yitirmiştir (Mishkin, 2001, s.54).

6.1.2. ELEKTRONİK NAKİT YÖNETİMİ

Fonların, bankalar veya hesaplar arası transferini sağlamak amacıyla elektronik iletişim hatlarını kullanarak gerekli mesajların verilmesidir.

Banka ile müşteri arasındaki bilgi alışverişini sağlamak amacıyla oluşturulmuş bu sistem, müşteri konumundaki işletme fonlarını daha etkin ve verimli olarak kullanabilme olanağı sağlamaktadır. Hesap detayları, çek, senet, havale ve yatırım işlemleri, benzeri bankacılık hizmetleri işletmenin kapalı sistem içinden verdiği talimatlar yardımıyla gerçekleştirilmektedir.

Elektronik nakit yönetimi ilk olarak 1975'ten sonra Amerika Birleşik Devletlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Amerikan bankacılık sisteminin parçalı yapısı nedeniyle değişik bankalarda açılan hesapların bilgileri ve detaylarını bir araya getirmenin güçlüğü elektronik nakit yönetimi sistemlerinin geliştirilmesinde en etkili faktör olarak öne çıkmıştır (Parasız, 2014, s.321).

Elektronik nakit yönetimi sisteminin işletmeler tarafından kullanılmasıyla;

i) İşletmeye ait banka hesap detayları, faiz oranları ve döviz bilgilerine ilişkin veriler kolaylıkla elde edilip değerlendirilebilmiş,

ii) İşletme içi karar verme aşamalarında özellikle fonların elde edildiği kaynaklar ve kullanıldığı yerler açısından hızlı ve kolay veriler elde edilebilmiş,

iii) Çok kısa ihbar sürelerinde ödeme yapabilme olanağı bulunabilmiş,

iv) Döviz riskinin ve yönetim giderlerinin azalması sağlanmış,

v) İşletmenin gelecekteki nakit yönetiminin kolaylıkla planlanabilmesi olanağı elde edilebilmiştir.

6.1.3. ULUSLARARASI ÖDEME SİSTEMLERİ

Bankalar arasında uluslararası tabanda iletişim kurmayı sağlayan çok sayıda ağ vardır. Finansal sistemlerde globalleşme eğilimlerinin artması bu tür hizmet birimlerinin de artmasına neden olmuştur. Genelde dünya çapındaki tüm üyelerine açık olan bu yapıları kısaca açıklamak gerekirse;

6.1.3.1. SWIFT (SOCIETY FOR WORLDWIDE INTERBANK FINANCIAL TELECOMMUNICATION) ULUSLARARASI BANKALAR MALİ İLETİŞİM BİRLİĞİ

SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) kendi başına bir elektronik fon transferi aracı olmamasına rağmen, para transferleri konusunda bir talimat gönderme yöntemidir.

1973 yılında kurulan ve 1977 yılında faaliyete geçen SWIFT bankacılık hizmetleri temeline dayalı olarak çalışan 137 ülkeden yaklaşık 5200 finansal kuruluşun üye olduğu bir elektronik bilgi iletişim örgütü olup, kar amacı gütmemektedir. Biri Leiden, Hollanda ve diğeri Washington, Ame-

rika Birleşik Devletleri'nde iki ana merkezi olan örgüt; üye bankalarına burada bulunan ana bilgisayar sistemleri ile hizmet sunan kapalı bir ağa sahiptir (Crede, 1998, s.299).

Uluslararası düzeyde bankalararası mesaj alışverişi sağlayan SWIFT; üyelerine eğitim, bilgi-danışma, uygulama desteği vermektedir. Sistemde bankalar başka bir ülkedeki şubesi veya muhabir bankaları ile iletişim kurmakta; müşteri ve banka havaleleri, döviz teyitleri, borç ve alacak teyitleri, uzun vadeli kredi ve mevduatlar, faiz ödemeleri, alacak ihbarnameleri gibi çeşitli tipte mesajlar taşınmaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde; 194 ülkede toplam 7000 üyesi bulunan kuruluşun yıllık yaklaşık 476 milyon Euro geliri ve 1 milyon Euro karı bulunmaktadır. Örneğin; 2000 yılında toplam 1.2 trilyon mesaj taşınmıştır ve bu mesajlarla günde 5 trilyon USD'lık ödeme yapılmıştır. Bu sistem ile bankaların uluslararası işlem hacminde önemli artışlar sağlanmıştır (Kamp, 2001, s.10).

Uluslararası fon transferlerinde, SWIFT sisteminin kullanılmasının kağıda dayalı sistemlere göre bazı üstünlükleri bulunmaktadır. Bunlar;

i) Üye bankalar SWIFT'e ortaklaşa sahip olmaları nedeniyle sistem üzerinde eşit kontrol hakkına sahiptirler,

ii) SWIFT sistemine ait standart bir format kullanılması nedeniyle dil sorunlarından kaynaklanan hatalar veya belirsizlikler ortaya çıkmamaktadır,

iii) SWIFT ile saklanan tüm ödeme mesajları 4 ay süreli olarak sistemde saklandığından gerektiğinde kolaylıkla incelebilmektedir,

iv) Mesajı gönderen banka; yerine ulaşıp ulaşmadığını kolaylıkla öğrenebilmektedir. Çünkü, SWIFT tarafından ulaştırılan her talimat yerine ulaştığında otomatik olarak doğrulanmaktadır. Böylelikle, oluşabilecek herhangi bir hata veya gecikmeye anında müdahale imkanı doğabilecektir.

v) SWIFT sayesinde yüksek miktarlarda paranın uluslararası dolaşımı gizli ve güvenli bir biçimde sağlanabilmektedir.

6.1.3.2. CHIPS (CLEARING HOUSE INTERNATIONAL PAYMENT SYSTEMS) ULUSLARASI TAKAS ÖDEME SİSTEMİ

CHIPS (Uluslararası Takas Ödeme Sistemi); Amerika Birleşik Devletleri'nin New York kentinde kurulu bulunan New York Takas Birliği isimli bir kuruluş tarafından 1971 yılından beri yönetilen ve sadece Amerikan Doları transferine dayanan uluslararası bir ödeme sistemidir (Kidwell, 1990, s.668).

Özel bir kuruluş tarafından yönetilmesi ve sadece dolar bazlı ödemeler yapılabilmesi nedeniyle SWIFT'e oranla daha az tercih edilmektedir.

6.1.3.3. FEDWIRE (FEDERAL RESERVE'S FUND TRANSFER SYSTEM) AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ MERKEZ BANKASI FON TRANSFER SİSTEMİ

FEDWIRE (Amerikan Merkez Bankası Fon Transfer Sistemi); Amerikan Bankalarının uluslararası piyasalarda gerçek zamanlı işlem yapabilmeleri amacıyla Amerika Birleşik Devletleri Federal Merkez Bankası tarafından geliştirilmiş bir sistemdir (Koch, 1988, s.319).

Çoğunluğu Amerika kıtasında bulunan 11.000 kadar üyesi bulunan sistemin, Avrupa ve Asya pazarında büyük etkisi bulunmamaktadır.

6.1.3.4. CHAPS (CLEARING HOUSE AUTOMATED PAYMENT SYSTEMS) OTOMATİK TAKAS ÖDEME SİSTEMLERİ

1984 yılında Londra kökenli bir firma tarafından geliştirilen CHAPS (Clearing House Automated Payment Systems); sadece İngiliz Sterlini transferine izin vererek, transfer süresi gerçek zamanlı (on-line) olmayıp maksimum bir gün olarak belirlenmiştir.

İngiliz Merkez Bankasının da aralarında olduğu toplam 14 ana banka üyesi ve yaklaşık 400 adet kurumsal üyesi bulunan sistemde Birleşik Krallıktaki para transferlerinin yarıdan fazlası gerçekleştirilmektedir. 1993 yılından itibaren işlemlerin gerçek zamanlı gerçekleştirilmesi üzerine başta İngiliz Merkez Bankasının başkanlığında olmak üzere çalışmalar yapılmaya başlanan sistemin, İngiliz Milletler Topluluğu üye bankaları dışında yaygın kullanıcısı bulunmamaktadır (Heffernan, 2000, s.78).

7. ELEKTRONİK BANKACILIKTA BİREYSEL DAĞITIM KANALLARI

Elektronik bankacılıkta açık alternatif kanallar olarak da isimlendirilebilecek bu dağıtım kanallarının ana amacı banka şubeleri dışında hizmetlerin sunularak, şubeleri operasyon yapan merkezler yerine, müşteriyle birebir ilişkiye giren satış ve pazarlama birimleri haline dönüştürebilmektir.

Bu tür dağıtım kanallarına bankalar tarafından yatırım yapılmasının ana amacı; sürekli artan rekabet, devam eden teknolojik gelişmeler ve buna bağlı olarak değişen müşteri ihtiyaçlarıdır. Müşterilerin bu tür alternatif kanallara yönlendirilmesi ile şubelerin iş yükü azaltılmaya çalışılmakta ve şube maliyetlerinden tasarruf sağlanmaktadır. Aynı zamanda yapılan pek çok bankacılık işlemleri için şube içerisinde belli bir ücret istenmesine rağ-

men, bireysel kanallarda yapılan aynı işlemler ücretsiz gerçekleştirilmektedir. Yine müşterilerin alternatif kanallara yönlendirilmesi, şubenin operasyon işlemlerini giderek azaltmakta ve şube personelinin operasyondan sorumlu elemanlar olmaları yerine bankaya yeni müşteri kazandıran veya eski müşterilere yeni hizmetleri tanıtan pazarlama elemanlarına dönüşmelerini sağlamaktadır. Bu durum bankalarda; CRM (Customer Relationship Management) adı verilen Müşteri İlişkileri Yönetimi kavramının gelişmesine neden olmuştur. Böylece, bankanın müşterilerini tanıyarak müşterinin ihtiyaçlarının saptanması, onlarla ilgili her türlü bilginin veri tabanlarına aktarılması ve müşteriye özel ürünlerin sunularak; kalıcı hale getirilmeleri sağlanmaktadır.

7.1. ATM (AUTOMATED TELLER MACHINES) OTOMATİK VEZNE MAKİNALARI

Bankalardaki otomasyon hizmetleri ve elektronik fon transferi sistemlerinin gelişmesine paralel olarak otomatik vezne makinaları olan ATM'ler de gelişme göstermiştir. İlk olarak nakit para sağlama makinaları olarak ortaya çıkan ATM'ler, günümüzde elektronik fon transfer sistemleri içinde yer alan, müşterilerin günde 24 saat ve haftada 7 gün zaman sınırı olmaksızın nakit yatırıp çekebilmelerini sağlayan, kendilerine veya başkalarına ait hesaplara havale yapabilmelerine olanak veren, düzenli ödemelerini nakit çekmeksizin gerçekleştirebildikleri ve hesap detayları öğrenme, kredi talebinde bulunma gibi bir çok bankacılık işleminin görülebildiği en önemli açık dağıtım kanalı haline gelmiştir.

ATM'ler üzerinden hizmet sunmak pek çok banka için zaman, eleman ve şube maliyetlerinden tasarruf etmenin yanı sıra büyük bir gelir kaynağı yaratmak ve prestijlerini artırmak gibi yan unsurları da beraberlerinde getirmektedir.

Çok şubeli büyük bankalarda, şubeler için gerekli bina ve personel yatırımlarını kısmak ve dolayısıyla maliyetleri azaltmak için ATM'lere ilgi duyulurken, daha küçük bankalar çoğunlukla pazar paylarını, dolayısıyla gelirlerini arttırmak için aynı hizmeti sunma yoluna gitmişlerdir. Sonuçta her iki grup da; banka faaliyet giderlerini azaltmak ve pazar paylarını arttırmak yönünde ATM'lere yönelmişlerdir (Channon, 1988, s.306).

7.2. SATIŞ NOKTASINDAN ELEKTRONİK FON TRANSFERİ (EFTPOS)

Bu sistemin hizmete sunulması EFT sistemlerindeki en büyük gelişmelerden birisi olarak kabul edilmektedir. Mağazalardan yapılan satış bedellerinin mağaza ile banka arasında kurulu terminaller vasıtasıyla ve

plastik kartlar aracılığıyla ödenmesinde kullanılan sistem EFT uygulamaları içinde oldukça önemli bir yere sahip bulunmaktadır.

Satış noktasından elektronik fon transferi (EFTPOS / Point of Sale) sistemi; mağazalardan mal ve/veya hizmet alımında alıcının banka hesabından satış tutarı için gerekli miktarın banka veya kredi kartının yerleştirildiği POS cihazı yardımıyla satıcının hesabına transfer edilmesi olarak tanımlanabilmektedir (Şener, İstanbul, 2000, s.7).

Bu sistem özellikle ülkemiz benzeri çek kullanımının yaygın olmadığı ve karşılıksız çek riskinin yüksek olduğu ülkelerde tercih edilen bir yöntem olarak gelişmektedir. Üç taraflı olan bu sistem; satıcısına, karşılıksız çek riskini ortadan kaldırma, işlemlerin hızlı oluşu sebebiyle kasa sayısından tasarruf sağlama, paranın otomatik olarak banka hesabına yatırılması ile işlem maliyetlerinin azaltılması ve nakit hırsızlığı olasılığının ortadan kaldırılması gibi avantajlar sağlamaktadır. Müşteriler açısından bakıldığında; bu satış kanalını kullanmak onlara, kredi veya banka kartlarının sağladığı avantajlardan yararlanabilme olanağı vermektedir. Bankalar ise; düşük işlem maliyetleri ve satıcılardan tahsil ettikleri komisyonlar ile sistemden kazanç sağlamaktadırlar.

EFTPOS işlemlerinin büyük bir çoğunluğu bir plastik kart ve kişisel belirleyici numara (Personel Identification Number - PIN) kullanımına dayanmaktadır. Kullanılan plastik kart; kredi kartı veya banka kartı şeklinde olmakta ve çoğunlukla ATM işlemlerinde kullanılan kartlarla aynı özellikleri göstermektedir (Allen, 1995, s.71).

7.3. EV BANKACILIĞI

Bilgisayar ve iletişim sistemi maliyetlerinde gözlenen düşüş ile evden bilgisayar yardımıyla yapılan ve ev bankacılığı olarak isimlendirilen bir kavram gelişmiştir. Buna göre banka müşterisi; ev yada işyerindeki bilgisayarından modem ve telefon hattı yardımıyla, bankanın ana bilgisayarına doğrudan giriş yaparak; kendi hesapları üzerinden bir takım ödeme, havale, menkul kıymet satın alma veya kredi alma gibi benzeri işlemleri gerçekleştirebilmektedir (Brown, 2001, s.89).

Bu sistem günümüzde internet bankacılığının yaygınlaşması ile müşteriler için pahalı kalmış ve bir kaç yatırım şirketi dışında önemini yitirmiştir.

7.4. TELEFON BANKACILIĞI

Telefon bankacılığı bir banka müşterisinin bankacılık işlemlerini iletişim aracı olarak telefon kullanarak gerçekleştirmesi esasına dayanmaktadır. Müşteri, banka tarafından verilen belli bir telefon numarasını arayarak insan aracılığı olmaksızın telefona bağlanan bir bilgisayar ortamındaki veri

tabanına giriş yapar. Telefon tuşlarına basarak isteklerini belirten müşteriye bilgisayar; ses kayıtları ile yanıt vermektedir. Bazı telefon bankacılığı sistemlerinde telefon tuşları yerine doğrudan müşterinin sesini ve verdiği yanıtları tanıyabilen bilgisayarlar kullanılabilmektedir ancak bu sistemlerde hata oranları oldukça yüksektir (Ramors, 1999, s.97).

Günümüzde sadece telefon bankacılığını kullanan sistemler yerine, telefon bankacılığının çağrı merkezleri ile entegre edildiği sistemler tercih edilmektedir.

7.5. ÇAĞRI MERKEZLİ BANKACILIK

Çağrı merkezleri; telefonu iletişim ortamı olarak kullanarak müşteriye bir operatör yardımıyla bire bir hizmetin, 24 saat süreyle kesintisiz olarak verildiği bir alternatif dağıtım kanalıdır. Günümüzde çağrı merkezleri tarafından verilen hizmetler sadece bankacılık alanında değil sağlık, sigorta, turizm ve pazarlama alanındaki pek çok sektör tarafından tercih edilmektedir. Ancak özellikle, bankacılık alanında telefon bankacılığının soğuk yüzünden kurtulmak için başlatılmış çağrı merkezleri uygulaması ile nakit çekim dışında, tüm bankacılık hizmetleri gerçekleştirilebilmektedir. Bankalar açısından da, çağrı merkezleri; şubeye oranla daha az maliyetli bir dağıtım kanalı olmasının yanı sıra, daha fazla müşteriye ulaşmak için bir yol olmuştur. Müşterinin hızlı ve kolay bir şekilde hizmet alabilmesi bu alternatif kanalın bankalara prestij kazandırmasına da neden olmuştur (Guru, 2001, s.135).

7.6. MOBİL BANKACILIK

Günümüzde cep telefonları ve onlara ait teknolojilerin hızlı gelişimi banka müşterilerinin bankacılık hizmetlerine bu yolla da ulaşabilme isteğini doğurmuştur. Klasik telefon bankacılığı veya çağrı merkezli bankacılıkla yetinmeyen yeni çağın aktif ve dinamik müşteri profiline uygun olan yeni kanallara gereksinim duyulmuş ve böylelikle cep telefonları üzerinden bankaların bilgisayar sistemlerine giriş yapabilmeyi sağlayan teknolojiler geliştirilip, bu sistemler üzerinden çalışan mobil bankacılık kavramı ortaya koyulmuştur.

Mobil bankacılık, WAP (Wireless Application Protocol) adı verilen cep telefonu sistemi üzerinden gerçekleştirilmektedir. Ancak bu sistemin yavaşlığı, kullanım zorluğu ve maliyeti yeni sistem arayışlarını da beraberinde getirmiştir. 2002 yılından itibaren dünyada yaygınlaşan ve alt yapısı oldukça maliyetli olan HSCSD (High Speed Circuit Switched Data), GPRS (General Packet Radio Services), EDGE (Enhanced Data Rates for Global Evolution) ve UMTS (Universal Mobile Telephone System) adı verilen yeni teknolojiler ile mobil bankacılık kanalının daha çok yaygınlaşarak kullanım alanı bulmuştur (Ertekin, 2000, s. 68).

7.7. SAYISAL (DİJİTAL) TELEVİZYON BANKACILIĞI

Uydu teknolojileri ile hizmet veren sayısal televizyon yayınlarının yaygın olarak kullanılmaya başlanması bankacılık için de yeni bir alternatif dağıtım kanalının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Evden karşılıklı iletişimin televizyon üzerinden sağlanabildiği bu yöntemde, gelen veriler sayısal olarak kodlanmış ve şifrelenmiş olarak uydudan alınırken, müşterinin evden bankaya yolladığı bilgi ve istekler doğrudan telefon hatlarını kullanarak ulaştırılmaktadır. Tüm bunları televizyona bağlanan ve adına STB (Set top box), bağlayıcı üst kutu denen dijital sinyalleri analog haline dönüştüren bir elektronik alet sağlamaktadır. Geleceğin etkileşimli televizyonun bir parçası kabul edilen bu yöntemle sağlanan bankacılık hizmetleri henüz müşterileri tatmin edici boyutlara ulaşamamıştır(Crede, 1995, s.7).

7.8. INTERNET (SANAL) BANKACILIĞI

Çağın en büyük teknolojik gelişimi olarak kabul edilen internetin bankacılık alanında da kullanımı bir bakıma devrim yaratmıştır. Günümüzde nakit çekme dışında her türlü bankacılık hizmeti internette yer alan ve sanal şube olarak isimlendirilen ortamda gerçekleştirilebilmektedir. Fiziksel şubelerden yapılan her türlü işlem bu sanal şubelerden ücretsiz olarak sağlanabildiği için günümüz bankaları şubesiz bankacılık da denilen bu iletişim ortamına yatırım yapmaktan çekinmemektedirler (Harvest, 2001, s.11).

Internet bankacılığı beş ana adımda tanımlanabilmektedir :

i) Internet üzerinden banka hakkında bilgi verme, ürünlerini tanıtma ve halkla ilişkileri içeren ilk adım daha çok pazarlamaya yöneliktir.

ii) Interaktif adı verilen karşılıklı etkileşimin ilk basamağı olan bu adımda; ilgili programlar sayfadan indirilebilinir ve basit hesap fonksiyonları gerçekleştirilebilinir. Bilgi formları doldurulabilinir, adres değişiklikleri ve hesap hareket sorgulamaları yapılabilinir.

iii) Bu adımda gerçek bankacılık işlemlerine ilk giriş yapılmaktadır. Her türlü hesap işlemleri, fatura ödemeleri, EFT yapılabildiği gibi yeni hesap açtırmak da mümkündür.

iv) Bu adımda bir öncekine ek olarak müşterinin; yatırım, döviz ve kredi işlemlerini gerçekleştirmek mümkündür.

v) Internet bankacılığının en son gelişmesi olarak ta kabul edilen bu adım henüz uygulama aşamasına geçmemiştir. Bu adımın gerçekleşmesiyle müşteri internet bankacılığının da yapamadığı son işlem olan nakit çekmeyi de elektronik cüzdan adı verilen bir sistem ile yapabilecektir (Furst, 2000, s.11).

Internet bankacılığı yüksek alt yapı maliyetleri içerdiğinden, bankaların sundukları bu hizmetlerden ilk başlarda kar sağlamaları mümkün olamamaktadır. Ancak bu yatırımları yapmamaları halinde pazardaki rekabet şansları giderek azalmaktadır. Bu değişim süreci uzun vadeli bir strateji olarak görülüp önlemlerin ona göre alınması şarttır.

8. ELEKTRONİK BANKACILIĞIN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

1980'li yılların başından beri kabul gören ve hızlı bir şekilde yayılan elektronik bankacılık, daha 1960'lı yıllarda öngörülen yenilikçi ve devrimci nitelikli etkilerini ancak bu yıllarda göstermeye başlamıştır. 1980 ve 1990 arasındaki on yıl içerisinde çoğu ülkede bankacılık sektörü; yeni düzenlemelerin, yoğun rekabetin ve teknolojinin etkisinde bankacılık hizmetlerinin ve işlevlerinin yeniden gözden geçirildiği bir süreç olmuştur. Dünya ülkelerinde, 2020'li yıllarda da devam edeceği kaçınılmaz bir gerçek olan bu değişim ve gelişimlerin ana nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz;

i) Demografik Değişiklikler; Günümüzde insan hayatının süresinin uzaması ile beraber popülasyonda yaşlanma eğilimi görülmektedir. Sadece şu anda Amerika'da 44 milyon emekli bulunmaktadır. Bu arada ekonomik kriz nedeniyle artan işsizlik insanların geleceklerini planlamada önemli yer tutmuş ve özellikle müşteriler emeklilik planlarının bankalar tarafından yapılmasını istemektedirler.

ii) Bankaların Konsalidasyonu; 1980'lerde Amerika Birleşik Devletleri'nde 14 bin 400 ticari banka varken, 1994'de bu rakam 10 bin 200'e düşmüştür. Bunun nedeni bireysel bankaların yerine birden fazla bankaya sahip holdinglerin kurulmasıdır. Bankalar bu şekilde holdingleşerek operasyon masraflarını azaltmaktadırlar. Bu masrafların azaltılması, on-line teknolojilerinin bankalar tarafından kullanılmasında ana faktör olmuştur (Dial, 1995, s.20).

iii) Düzenleyici Reformlar; 1994'ten itibaren Amerika Birleşik Devletleri'nde birçok banka, müşterilerine ortak hizmet sunan dağıtım kanallarından yararlanarak operasyon maliyetlerini bölüşerek azaltmayı amaçlamışlardır.

iv) Finans Bölümü Hizmetlerinde Teknolojik Gelişme; Son 20 yılda gelişen teknolojinin bankalarda kullanılması, bankaların operasyon masraflarından ve fiziksel şubelerden zaman içerisinde kurtulmalarını sağlamıştır.

v) Değişen Müşteri İstekleri;Günümüzde müşteri anlayışı da zaman azlığı nedeniyle büyük değişkenlik göstermektedir. Buna bağlı olarak fi-

nansal hizmetlerin kullanılışı da zamandan ve yerden bağımsızlık, esneklik ve hareketlilik kavramlarından etkilenmektedir. Elektronik bankacılığın gelişimi de işte bu gelişen teknoloji altyapısında değişen müşteri isteklerine bağlı olarak çok sayıda ve esnek dağıtım kanallarının kullanılarak; çeşitli müşteri profillerine uygun, özel bireysel ürünlerin hizmete sokulmasıyla başlamıştır.

Bu süreç içerisinde; kullanılan ödeme sistemleri de değişim göstermiştir. Ödeme sistemleri itibarıyla gelişmiş ülkeleri iki ana gruba ayırdığımızda; Almanya, Hollanda, Avusturya ve İskandinav gibi ülkelerdeki kişilerin, genellikle bir bankada hesap açarak ödemelerini bu banka üzerinden gerçekleştirdiklerini görmekteyiz (Revell, 1985, s.603). Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve İngiltere gibi ikinci grup ülkelerde ise; ödemelerde esas itibarıyla çek sistemi kullanılmaktadır. Örneğin, 1991 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde tüm ödeme işlemlerinin %90'ı çek ve kredi kartı aracılığıyla, %10'u ise nakit olarak gerçekleştirilmekteydi (Arkan, 1991, s.2). Zamanla her iki grup ülkede de ödeme sistemleriyle ilgili büyük sorunlar ortaya çıkmıştır. Ödemeleri gerçekleştirecek bankalar çok sayıda kağıt belge inceleme yükü altına girmişlerdir. Bu yük, özellikle çekle ödemenin önem kazandığı ülkelerde daha yoğun olarak ortaya çıkmıştır. Sözü edilen yük özellikle; bankaların personel ve şube giderlerinde büyük bir artışla kendini göstermiş ve personel giderleri, banka işletmelerinin tüm giderlerinin; %70 - 80'inini oluşturmaya başlamıştır.

Her iki grup ülkede de nakit ödemelerinin tutar itibarıyla düşük olarak kalmasına rağmen işlem sayısının önemli boyutlarda olması da aşılamayan bir sorun olarak kendini göstermeye devam etmiştir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde 1981 yılında tüm mali işlemlerin %87'sinin nakit olarak ve bununda %95'inin 10 USD altında gerçekleştirildiği gözlenmiştir. Oysa bankadan yapılan her nakit para tahsilatı maliyetinin, işlem başına 1 USD'dan daha fazla olduğu da görülmüştür (Baker, 1988, s. 6). Bütün bu nedenlerle bankalar; işlemlerinin rasyonelleştirilmesi ve bu arada elektronik sistemlerden yararlanılması konusu üzerinde durmaya başlamışlardır.

Bu çalışmalar sonucunda ilk olarak müşterinin banka veznesine gitmeden hesabından nakit çekmesini sağlayan sistemler (cash dispensers - CD) ilk kez Haziran 1967'de İngiltere'de Barclays Bank tarafından kullanıma sunulmuştur.Bugünkü benzerlerinden farklı olarak delikli kartlar esasına bağlı olarak çalışan bu sistemi, 1968 yılından itibaren Fransa, İsveç ve İsviçre'de ki bankalar da kullanmaya başlamıştır. 1969 yılında ise Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya bankaları; benzeri makineleri kullanmaya başlamışlardır. Bu sistem, zaman içinde geliştirilerek, para çekmenin yanı sıra hesaba para yatırma, başka bir hesaba havale yapma, hesap bakiyesi öğrenme vb. diğer bankacılık işlemlerinin de yapılabilmesine olanak verebilecek hale getirilmiştir. Bu şekilde 1983'ten itibaren kullanıma giren

otomatik vezne makinaları (ATM), bankacılık işlemlerinde maliyetlerin büyük ölçüde düşmesine neden olmuşlardır. Örnek olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1983 yılında yapılan bir araştırmada bir çek işleminin bankaya olan maliyeti 0.42 - 2 USD olarak hesaplanırken, benzeri bir işlemin ATM'de gerçekleşme maliyeti 0.15 - 0.5 USD olarak saptanmıştır (Baker, 1988, s. 14).

ATM sayısının artışına bakıldığında ise, 2000 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde başta süpermarketler olmak üzere yoğun trafiğin yaşandığı yerlerde toplam 200.000 ATM olduğu gözlenmiştir (Nelson, 1999, s. 265).

1970'lerin e-bankacılığının ilk aşaması bir dokunmatik telefon yardımıyla müşterilerin hesaplarına ulaşabildiği bir sistem olmuştur. 1970'lerin Amerika Birleşik Devletleri'nde herkesin bir telefonu olduğu görüşünden hareketle o günlerde telefonun e-bankacılık için ideal bir araç olduğu düşünülmüştür. Fakat bu iyimser görüş zamanla ortadan kalkmış ve telefon, e-bankacılık için yeterli bir dağıtım kanalı olmamıştır. Bunun nedenleri olarak 1970'lerde tuşlu ve dokunmatik telefonların henüz tam anlamıyla kullanıma girmemiş olması ve müşterilerin telefonda bulunmayan görsel doğrulamaya fazlasıyla önem vermeleri olarak sayılabilir.

1980'lere gelindiğinde ise yine Amerika Birleşik Devletleri'nde ideal dağıtım kanalı olarak kablolu televizyon düşünülmeye başlanmıştır. Bu araç telefonda eksik olan görsel doğrulamayı yapabilmesine rağmen yeni sorunlara da yol açmıştır. Bu sorunların en büyüğü verilerin müşteri ve banka arasında iki yönlü olarak iletilebilmesini sağlayan kablolu televizyon teknolojisi o yıllar için çok yeni olması ve gelişme olanağı bulamamasıdır. Bu nedenle bu dağıtım kanalı da yaygınlaşmadan eskimiştir.

1990'ların başında ise kişisel bilgisayarların (Personel Computer - PC) yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla PC bankacılığı adı verilen bir kavram ortaya çıkmıştır. Ne yazık ki gerçek zamanlı işlem yapılmasına olanak vermeyen PC bankacılığının ömrü de daha önceki dağıtım kanalları gibi olmuş ve Amerika Birleşik Devletleri'nde çok fazla gelişim olanağı bulamamıştır.

1995 yılına gelindiğinde iletişim teknolojisinin vardığı son nokta sayılan internetin tüm dünyada yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla PC bankacılığı yerini gerçek zamanlı işlem olanağını sağlayan internet bankacılığına bırakmıştır.

Elektronik ortamda finansal işlemler; 1970'li yılların başında Reuters'in bilgisayar ağları yardımıyla, kurumsal müşterileri için bir saat içinde borsa işlemlerini gerçekleştirmesi ile başlamıştır. Internet bankacılığının atası sayılabilecek on-line bankacılığın ilk örnekleri 1980'lerde New

York'ta bulunan Citibank, Chase Manhattan, Chemical ve Manufacturers Hanover isimli dört banka tarafından ortaya konmuştur. 1983 yılında Chemical bankasının Pronto isimli ev bankacılık sistemi devreye sokulmuştur. Bu sistem müşterilerin aylık 12 USD ödeyerek hizmet aldıkları bir çevirmeli ağ sistemidir. Sistemin kuruluşundan iki yıl sonra 1985'te AT&T firmasının katılımıyla, Covidea adını almış ve daha gelişmiş bir sisteme dönüşmüştür. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen 1989 yılında sistem müşterisizlik nedeniyle hizmetlerine son vermiştir. Diğer bankaların sundukları sistemlerde de benzeri problemler yaşanmıştır. Citibank'ın sunduğu Direct Access ve Chase Manhattan'ın sunduğu Spectrum servisleri de bu gibi nedenlerle ortadan kalkmıştır (Szmigin, 1998, s.459).

Banc One bankası tarafından uygulamaya konulan Applause sistemi kısa sürede 1000'den fazla üyeye sahip olmuş ve 1980'lerde Amerika Birleşik Devletleri'nde ki en çok tutulan on-line finans sistemi olmuştur. 1990 yılına kadar 5000 kullanıcıyı aşamayan sisteme bu yıldan sonra son verilmiştir.

1980'li yıllardaki tüm bu on-line finans sistemlerinin kolay kullanım özelliklerine rağmen çok tutulmayış nedenleri arasında, yüksek maliyetli ve düşük güçlü ev bilgisayarlarına yatırım yapma gereksinimi, 300 - 1200 Kbps (Kilo byte per second) gibi düşük hızlarda çalışan iletişim teknolojileri ve sadece kapalı sistemler içinde yapılabilen on-line işlemler sayılabilmektedir (Dolanay, 2000, s.182).

1984 yılına gelindiğinde yıldızı yeni parlamaya başlayan Microsoft firmasının kişisel finans yazılımı Quicken'e, on-line bankacılık özellikleri ekleyen Intuit firması kurulmuştur. Bu servis sırasıyla 1990, 1993 ve 1994 yıllarında hizmetlerini geliştirerek Amerika Birleşik Devletleri'nde kapalı sistem üzerinden hizmet veren en son ve en büyük on-line bankacılık şirketi olmuştur. 1995 yılında America Online (AOL) isimli internet servis sağlayıcı, bir firma tarafından tüm hizmetleri devir alınan Intuit firmasının kapalı sistem hizmetine 1996 yılında tamamıyla son verilmesini sağlamıştır.

1995 yılından itibaren gelişen PC teknolojisi, Microsoft'un Windows 95 versiyonuyla bilgisayar kullanımının yaygınlaşması ve yüksek hızlı modem teknolojisinin internete ulaşmada kullanılmaya başlanması açık bir sistem sayılan internet üzerinden yapılan elektronik bankacılık hizmetlerinin başlamasına neden olmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri'nde 1995 yılında ilk internet bankacılık hizmetini Security First Network Bank (SFNB) isimli firma vermeye başlamıştır. Ve bir sene içinde internet üzerinden açılan toplam 7000 hesaba ve 20 milyon USD'lık bir hacme sahip olmuştur. 1996 yılına gelindiğinde ise artık Amerika Birleşik Devletleri'nde 23 bankanın internet bankacılığına başladığı gözlenmektedir.1998 yılında yüksek karlılık gösteren ilk

gerçek internet bankası SFNB, Royal Bank of Canada tarafından satın alınmıştır. 1996 yılında sanal dünyanın en büyük rakipsiz bankası olmak üzere kurulan Atlanta Internet Bank şirketi 1997 yılında ismini Net.B@nk olarak değiştirmiş ve 1999 yılında toplam 54.000 hesapla işlem yapar duruma geçmiştir. Toplam 17 ülkedeki 130 banka üzerinde yapılan bir araştırmada 1998 yılında müşterilerin bankacılık işlemlerinin %13'ünün internet üzerinden gerçekleştiği ve 2000 yılında ise bu oranın %60'a ulaştığı gözlenmiştir.

1998'de Amerika Birleşik Devletleri'ndeki evlerin %7'sinde internetin bankacılık hizmetleri için de kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Bu rakam 1999 yılında %20'ye ve 2000 yılında %60'a dek çıkmıştır. Yapılan diğer araştırmalarla özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde internet bankacılığının klasik şube bankacılığından %40 - 90 oranında daha ucuz olduğu hesaplanmıştır. Bu doğrultuda, bankaların yeni bilgi teknolojilerini benimsemeleri ve hizmetlerinde artan bir şekilde yer vermeleri tavsiye edilmektedir. (Uzun, 2017, 54).

Amerikan Bankerler Birliği (American Bancers Association - ABA) tarafından yapılan bir çalışmada 1995 ile 1998 yılları arasında banka müşterilerinin evlerinden gerçekleştirdikleri işlemlerin %600 oranında artış gösterdiği gözlenmiştir. Ayrıca, 2000 yılında Amerikan bankaları internet temelli çalışmalara 700 milyon USD yatırım yaptıklarını bildirmişlerdir. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nde 1998 yılında 24 milyar USD olarak hesaplanan internet bankacılığı gelirlerinin, 2001 yılında 75 milyar USD ulaşırken; 2003 yılında 235 milyar USD erişmesi beklenmektedir. 2003 yılında internet bankacılığı hizmetinden yararlanan hesap sayısının ise 100 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Her ne kadar Amerika Birleşik Devletleri internet bankacılığının doğduğu yer olarak kabul edilse de bazı Avrupa ülkelerinin internet bankacılığında daha da ileri konumda olduğu görülmektedir. Finlandiya'da bulunan Merita Nord Bankası'nın 1998 yılında 550.000 internet bankacılığı müşterisi olduğu saptanmıştır. Bu banka, müşterilerine SoloBank adını verdiği özel yazılımı yardımıyla ulaşarak 600 farklı ticari şirketle ortak sunduğu ürün ve hizmetleri pazarlamaktadır. Yine 1998 sonu itibarıyla bakıldığında; İsveç'te toplam 549.000 internet bankacılığı müşterisi olduğu saptanmıştır. İspanya ve Portekiz gibi ülkeler ise kendi yerel müşterilerine ek olarak Latin Amerika'da bulunan müşterilere de hizmet verebilecek internet bankacılığı ürünleri üzerinde çalışmalar yapmaktadırlar. İngiltere'de ise en büyük internet bankası olarak kabul edilen Loyds TSB bankasında tüm bankacılık işlemlerinin %75'inin internet kanalıyla gerçekleştirildiği gözlenmiştir. 1998 yılında ise; İngiltere'de müşterilerine sadece internet üzerinden hizmet veren Egg adlı banka kurulmuştur. Egg bankası kuruluşundan sonraki 18 ay içinde 1 milyon müşteriye hizmet vermeye başlamıştır. 1999 yılı sonunda yapılan bir araştırmada

son bir yıl içinde İngiltere'de açılan hesapların %22'sinin Egg bankasında olduğu görülmüştür. Almanya'da internet bankacılığı üzerine en fazla eğilen Deutsch Bank; 2001 yılında bu işe 1 milyar USD yatırırken, Fransa'da BNP Paribas aynı iş için yaklaşık 690 milyon USD ayırdığını belirtmiştir (Veibs, 2000, s.2).

Günümüzde bankalar internet stratejilerini dört farklı şekilde ortaya koymuştur. Bu stratejilerden ilki sadece internet bankacılığı yapan yeni bankaların kurulması şeklindedir. Buna Amerika Birleşik Devletleri'nde Banc One firmasının kurduğu Wingspan, İngiltere'de Abbey National bankasının kurduğu Cahoot ve Fransa'da BNP Paribas'ın kurduğu E-cortal örnek verilebilinir. Yeni bir isimle sadece internet bankacılığı hizmeti verme diğer dağıtım kanallarıyla iş yapma karmaşasını ortadan kaldırırken, daha az bürokratik işlemle uğraşan bir işletmeye sahip olunmasını sağlamıştır. İkinci alternatif strateji ise bankaların mevcut faaliyet alanlarına aynı isimde internet bankacılığını ilave etmeleri şeklinde gelişmektedir. Buna örnek olarak Citibank.com verilebilmektedir. Bu yöntemde bilinen bir bankanın ismiyle hizmetler sunulacağı için banka sitesi internette kolaylıkla bulunabilecek ve markaya olan güven ve bağlılık nedeniyle müşteriler tarafından daha fazla tercih edilecektir. Üçüncü alternatif olarak ise internet bankacılığı hizmeti sunacak bankanın alt yapısını güçlü olarak kurmak için bir telekom firması veya internet servis sağlayıcı firmayla işbirliğine gidilmesidir. Bu tip gelişmeye örnek olarak; İtalya'nın en büyük bankalarından Sanpaolo ile internet servis sağlayıcı şirket Ticali işbirliği ve Almanya'da Commerzbank ile internet servis sağlayıcı şirket T-online'ın ortak iştiraki olan Comdirect verilebilini. (Ellinger, 2011, s.14). Son alternatif strateji olarak ta, büyük bankaların küçük internet bankaları ile gizli ortak durumunda kalmaları gösterilebilmektedir. Bu son stratejinin en önemli örneği İngiltere'de ki küçük internet bankası Sainsbury's Bank'ın gerçekte Royal Bank of Scotland ile Tesco arasında kurulan bir ortaklık şeklinde faaliyet göstermesidir (Nixon, 2019).

Internet bankacılığında farklı yaklaşımları savunanlar, gelecekte normal bankacılık işlemlerinin yerini; para aktarımında bankaları devreden çıkaran P2P (Person to Person) "Kişiden kişiye" kavramının alacağını belirtmektedirler. Amerika Birleşik Devletleri'nde 2000 yılında kurulan x.com ve paypal.com isimli iki internet sitesi birbirlerine para aktarmak isteyen kişilerin işlemlerini ücretsiz sağlamakta ve bir nevi P2P işlemleri sağlayan sanal banka olarak hizmet vermektedirler. Bu sürecin sonunda, bankaların mevcut yapılarının değişim temelleri atılmıştır (O'connell, 2020).

Bilgi teknolojilerindeki gelişmelerin güncel yaşamımızda pek çok alanı etkilediği yadsınamaz bir gerçektir. Bu alanlardan belki de en çok değişim, bankacılık sektöründe olmuştur. Rekabetin yoğun yaşandığı bu sektörde ayakta kalmak isteyen bankalar bilgi teknolojilerini, elektronik

bankacılık uygulamalarında kullanarak çağa hızla ayak uydurmaya çalışmışlardır. Türk bankacılık sektörü; manyetik kartlar, ATM'ler, çağrı merkezleri ve son olarak internete dayalı teknolojilerle düşük işlem maliyetine sahip hizmet ve ürünleri hızla sunarak Amerika ve Avrupa'da örneklerine benzer bir tutum sergilemişlerdir. Amaç, bu yeni kanallarla rutin şube işlerini azaltmak ve şubelere bir pazarlama köprüsü hizmetinden ötesini yüklememektir. Dünyada son yıllarda akıllı kartlara dayanan elektronik cüzdan uygulamalarına artık yerini bankadan bağımsız sanal para uygulamalarına bırakmaktadır.

Nakit kullanım alışkanlığının fazla oluşu, gelir ve kültür düzeyindeki düşüklük, toplumun büyük kesiminin teknoloji kullanımına yatkın olmaması, telekomünikasyon yapısının tam olarak oturmamış olması ve yüksek enflasyon ekonomisi; Türkiye'nin geleneksel bankacılıktan şube dışı kanalların yoğun olduğu elektronik bankacılığa geçişindeki en büyük engelleri oluşturmaktadır. Tüm bu olumsuz faktörlere rağmen genç nüfusun fazla oluşu bu süreci hızlandırabilecek en büyük etken durumundadır. Bankalar geleneksel yönetim anlayışlarını günümüzün müşteri odaklı yönetim anlayışı ile tam olarak değiştirip, bu anlayışı benimsediklerinde ve Türkiye'de tüm teknolojik altyapı ve resmi oluşumlarını da kapsayan e-Türkiye eylem planı tam olarak hayata geçirildiğinde, AB'ne girme çalışmaları yapan ülkemizde elektronik bankacılığın daha fazla önem kazanacağı beklenmelidir.

KAYNAKÇA

Allen, L. (1995), *Electronic Banking*, New York: John Wiley & Sons Inc.

Arkan, S. (1991), *Bankacılıkta Kullanılan Yeni Elektronik Sistemlerle İlgili Hukuki Sorunlar*, Ankara: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

Baker, D., Brandel, R. (1988), *The Law of Electronic Fund Systems*, New York: John Wiley & Sons Inc.

Brown, P. (2001), *Home Banking Without Breaking the Bank*, Portland: CFI Proservices Inc.

Cash, J. (1994), *Building the Information Age Organization : Structure, Control and Information Technologies,* Boston: The Irwin Case Book Series in Information Systems Management.

Channon, D., F (1988), *Global Banking Strategy*, New York: John Wiley & Sons.

Crede, A. (1995), Pulling the Plug on TV Banking, *Electronic Payments International*, 5, 7-10.

Crede, A. (1998), International Banking and the Internet, M.J. Cronin içinde, *Banking and finance on the internet* (s.299-300), New York: John Wiley & Sons.

Cronin, M.J. (1996), The Internet as a Competitive Business Resource, içinde, The *Internet Strategy Handbook* (s.105), Boston: Harvard Business Scholl Press.

Davies, G. (1996), *A History of Money From Ancient Times to The Present Day*, Cardiff: University of Wales Press.

Dawyer, G.P. (1993), *Rules and Discretion in Monetary Policy*, New York: Federal Reserve Bank Review.

Dial, T. (1995), Differentiate Strategies for Future Success, *Bank Management*, 71(5), 20-23.

Dolanbay, C. (2000), *Yeni Ekonomide Başarının Anahtarı E-ticaret Strateji ve Yöntemler*, Ankara: Meteksan A.Ş.

Ellinger, E.,P., Lomnicka, E., Hare, C., V., M. (2011), *Ellinger's Modern Banking Law*, New York: Oxford University Press.

Ertekin, Ö., Özbay, A. (2000), *Mobil & WAP İletişim Teknolojileri*, İstanbul: Hayat Yayınları.

Furst, K., Lang, W., Nolle, D. (2000), Internet Banking: Developments and Prospects, *Economic and Policy Analiysis Working Paper 2000/9*, Washington D.C., 1-60.

Gotcher, R. (2000), Technology Choices Behind the E-commerce Boom, *InfoWorld*, 22(3), 32-34.

Guru, B., K. (2001), *Electronic Banking : A Note on Evolution of Services and Consumer Reactions*, Wiesbaden: Hott Guide.

Harvest, J. (2001), *Transforming Consumer Banking Through Internet Technology*, Santa Clara: USWeb Corporation.

Heffernan, S. (2000), *Modern Banking in Theory and Practice*, West Sussex: John Wiley and Sons Ltd.

Humprey, D.B. (1990), *The Payment System,* Boston: Kluwer Academic Publishers.

Kamp, J. (2001), SWIFT Facts, *SWIFT Bulletin*, 16, 10.

Kenneth Laudon, K., Laudon, J. (2014), *Yönetim Bilişim Sistemleri: Management Information Systems*, İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.

Kidwell, D., Peterson, R. (1990), *Financial Institutions, Markets and Money*, New York: The Dryden Press.

Koch, T. (1988), *Bank Management*, New York: The Dryden Press.

Mayer, M .(1997), *The Bankers: The Next Generation*, New York: Truman Talley Books.

Merill, S. (2000), *E-commerce development: Business to business,* Redmond:Microsoft Press.

Minsky, H. (1990), *Stabilizing an Unstable Economy*, New Haven: Yale University Press.

Mishkin, F. S. (2001), *The Economics of Money Banking and Financial Markets*, Boston: Addison Wesley Company.

Moore, G. (1987), *The Banker's Life*, New York: W.W. Norton Press.

Nelson, M. (1999), Bank Marketing and Information Technology: A Historical Analysis of the Post - 1970 Period, *International Journal of Bank Marketing*, 17(6), 265-274.

Nixon, G. (2019), *The death of the supermarket banking* dream?, 3 Ocak 2020 tarihinde Thisismoney.co.uk:https://www.thisismoney.co.uk/money/saving/article-7477643/Sainsburys-joins-Tesco-axing-mortgages-end-supermarket-bank-dream.html adresinden alındı.

O'conell, B. (2020), *History of PayPal: Timeline and Facts*, 3 Ocak 2020 tarihinde Thestreet.com: https://www.thestreet.com/technology/history-of-paypal-15062744 adresinden alındı.

Öçal, T. (1990), *Para Teorisi,* Ankara: G.Ü. İ.İ.B.F. Yayınları.

Öçal, T., Çolak, F. (1988), *Para-Banka,* Ankara: İmge Yayınevi.

Parasız, İ. (2014), *Modern Bankacılık Teori ve Uygulama*, Bursa: Ezgi Kitap Evi Yayınları.

Parasız, İ. (2018), *Para Banka ve Finansal Piyasalar*, Bursa: Ezgi Kitap Evi Yayınları.

Ramors, J. (1999), *Bringing Remote Bank into Mainstream*, New York: Transactions Systems Architects Inc.

Revell, J., R. (1985), Banking and Electronic Fund Transfers, *Journal of Banking & Finance*,9(4), 603-605.

Scalzi, J. (2000), *The Rough Guide to Money Online,* New York: Rough Guides Ltd.

Sikorovsky, E., Case, L. (2001), Virtual Banking and the Bottom Line, içinde, *Electronıc Banking* (s.25-26)*,* Wiesbaden: Vieweg & Sohn Gmbh.

Szmigin, I., Foxall, G. (1998), Three Forms of Innovation Resistance: The Case of Retail Payment Methods, *Technovation*, 18(6),459-461.

Szuprowics, B. (1998), *Extranets and Intranets: E-Commerce Business Strategies for the Future,* Indiana: CTRC.

Şener, O., H. (2000), *Satış Noktasından Elektronik Fon Transfer Sistemi (EFTPOS) ve Hukuki Niteliği,* İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

Tiwana, A. (2001), *The Essential Guide to Knowledge Management,* New York: Prentice Hall PTR.

Turban, E. (1990), *Decision Support and Expert Systems,* New York: Macmillan Publishing Company.

Urgancı, H. (1982), *Para ve Banka*, Adana: Önder Matbaası.

Uzun, U., Berberoğlu, M. (2017), Internet bankacılığı hizmetlerinin banka performansı üzerine etkisi, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi,* 20, 51-62.

Vartanian, T. (2000), *The Future of Electronic Payments,* Committee on Banking and Financial Services of Georgetown University, Washngton D.C.:Cyberspace Law Committee Reports.

Veibs, Z. (2000), Internet Banking, *ABA Banking Journal*, Vol. 92(3), 2-4.

Vijayasarath, L., Robey, D. (1997) The Effect of EDI on Market Channel Relationships in Retailing, *Information & Management*, 33(5), 73-75.

Wood, J., Dolores, S. (1991), Electronic Transfer of Government Benefits, *Federal Reserve Bulletin,* 77, 203-204.

Yarlan, S. (1986), *Tarihte Bankacılık*, Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Yayınları.

Bölüm 5

REKLAM, YENİ MEDYA VE ETİK

Banu AKGÜN[1]

1 Öğr. Gör. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Görsel-İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü. banu.akgun@hbv.edu.tr

1. Giriş

Reklam, bir ürünün veya hizmetin basın ve yayın araçları yoluyla belli bir ücret karşılığında tanıtılarak kamuoyuna iletilmesine yönelik faaliyetlerin tamamı olarak tanımlanabilir. Tüketicilerin bilgilendirilmesi açısından en çok tercih edilen iletişim yöntemi olarak da değerlendirilebilen reklam uygulamaları beş amaca hizmet etmektedir. Bunlar: dikkat çekme, istek yaratma, ilgi uyandırma, ikna etme ve reklamı yapılan ürünün veya hizmetin nasıl sağlanacağı konusunda bilgilendirmedir. Bir ürünün veya hizmetin tanıtımında kullanılan görsel ve işitsel iletişim araçlarının tümü medya olarak nitelenmektedir (Becer, 2015: 221-223; Aktuğlu, 2006: 3,4). Reklam, özellikle sanayi devrimi sonrasında etkin bir hale gelmiş olsa da ilk reklamların, insanların yerleşik yaşama geçtiği Neolitik Dönem'e kadar uzandığını gösteren kaynaklar mevcuttur (Özdel, 2018:3). Son yıllarda sıklıkla kullanılan "Yeni medya" terimi ise geleneksel medyadan farklı olarak internet ağları ve sosyal iletişim medyasını nitelemek için kullanılmaktadır. Yeni medya terimi, bilgi ve iletişim teknolojileri ile bunlarla bağlantılı sosyal ağları, iletişim becerilerini arttıran cihazları ve bu cihazlar etrafında şekillenen sosyal düzenleme ve örgütlenmeleri kapsamaktadır. Yeni medya ortamlarının en önemli özelliklerinden biri etkileşimdir. İnternetin interaktif olma özelliği hem kullanıcılara hem de işletmelere benzersiz kolaylıklar sağlamakta ve pazarlama konusunda önemli avantajlar yaratmaktadır. İnternette kitle iletişimiyle beraber kişisel iletişim de önemli yer tutmaktadır. İnternetteki reklam mecralarının hemen hepsi yapılan reklamla ilgili bütün veri trafiğini elektronik olarak tutar ve reklam verene raporlar. Reklam verenlerin bu şekilde internet reklamları ile ilgili geri dönüşlere çok kısa zamanda ulaşmaları mümkün hale gelmektedir. İnterneti bir reklam mecrası olarak geleneksel olanlardan ayıran en önemli özellikleri interaktif oluşu, kişiye özel olabilmesi ve kısa sürede ölçülebilir olmasıdır. (Öztürk, 2015: 288; Kalan, 2016: 73).

Günümüzde etkisini yoğun olarak hissettiğimiz küresel, ekonomik ve kültürel değişimler doğrultusunda yeni medyanın şekillendirdiği bu yeni iletişim ortamı, pazarlama amaçlı faaliyetler gösteren reklam sektörüne yeni bir ivme kazandırmıştır (Kırık, 2017: 233).

2. Etik

Aristoteles, Nikomakhos'a Etik adlı kitabında kendisinden önce ortaya konulmuş tüm ahlak öğretilerini sistematik ve eleştirel bir biçimde ele almış olmasıyla, etiğin kurucusu sayılır (Özlem, 2004:49). "Etik" teriminin "töre bilimi" anlamını içeren Yunanca "ethos-ethikos" sözcüğünden türetildiği belirtilmektedir. Yunan dilinde bu sözcük "ahlâk sistemi, ilke, insan davranışı, gelenek" anlamlarını ifade etmektedir. Belirli bir davranışın etiğe uygun olup olmadığı, yalnızca bireylerin kişisel etik ve değerleri

tarafından değil, kitle iletişim, çıkar grupları ve örgütleri de içine alan toplum tarafından belirlenmektedir (Aktaş, 2014: 23).

Etik ilkeler yıllarca süren tartışmalar sonunda belirlenir ve bundan sonra yasal düzenlemeler gerçekleşir. Yeni medya ile ilgili sorunlarda da süreç böyle ilerlemektedir. Dijitalleşmenin getirdiği yeni medya ortamı ile kullanımı hızla artmış, özgürlüğün, katılımcılığın ve etkileşimin sembolü haline gelmiştir. Ancak geniş kitleler tarafından yoğun bir biçimde kullanılmaya başlamasının ardından yeni medyanın toplumsal etkileri hakkında sorular ve etik tartışmalar da gündeme gelmeye başlamıştır.

Günümüzde dijital bölünme, dijital gözetim, nefret söylemi gibi kavramlar tartışılmaya başlanmıştır. Yasal düzenlemeler de yavaş yavaş bu tartışmaların arkasından gelmektedir. (Aktuğlu, 2006: 8).

3. Reklam ve Yeni Medya

Yeni medya aracı olarak internet çeşitli ve farklı sosyal medya kanallarına sahiptir. Sosyal medya kanalı olarak sosyal ağlar, bloglar, içerik paylaşım toplulukları, podcastler ve forumlar örnek gösterilebilir. Reklamların yeni medya ortamında boy göstermesi ve internet reklamcılığının giderek büyümesi, reklamcıların dijital çözümler üretmesini sağlamıştır. Halen televizyon, gazete ve açık hava reklamcılığı gibi geleneksel reklam işleri yapılıyor olsa da yeni medya reklamcılığı giderek daha önemli hale gelmektedir. Dijital reklam, internet reklamcılığı üzerinden ilerlemiş ve yeni medya kavramlarının hayatımıza girişiyle çok daha genişlemiştir. Dijital reklamların yeni medya içerisine girmesi, gerek içerik üretimi adına çeşitlilik sağlaması gerekse reklamcıdan çok daha etkin mesaj üretimlerinin yapılmasını sağlamaktadır. En önemli etken ise dijital reklamın aslında sıradan insanları kullanarak, bireylerin satın alma davranışlarını çok daha hızlı sonuçlandırıyor olmasıdır (Özdel, 2018: 5; Akyol Çekiç, Akyol ve Yılmaz, 2014: 122).

4. Yeni Medyada Reklam Kaynaklı Etik Sorunlar

Geleneksel reklam ortamları olarak tanımladığımız gazete, radyo, TV gibi yayın organları için etik standartlar mevcuttur. Ancak yeni medyada henüz yeterli etik standartlar oluşturulamamıştır. Etik kurallar ve yasalar bu ortamlar kullanıldıkça ve bu alanda araştırmalar yapıldıkça ortaya çıkacak sonuçlar doğrultusunda oluşturmaya devam edecektir.

Üretici ve tüketici arasındaki bu yeni medya iletişiminin ekonomik kaynaklı oluşu etik sorunların oluşmasına da neden olmaktadır. Genel olarak reklam ile ilgili eleştirilerin temel birleşme noktası reklamın tüketim odaklı ve ekonomik düzene hizmet eden bir iletişim biçimi olarak görülmesine dayanmaktadır.

Tüketim toplumuna karşı olan görüşler reklama da eleştirel yaklaşmaktadır. Çünkü reklamın etkileme gücü vardır; reklam aynı zamanda çok önemli bir siyasal olgudur. Oysa reklamın ulaşma alanı geniş olsa da sundukları sınırlıdır. Reklamın temel amaçları bilgi vermek, ikna etmek, hatırlatmak ve pekiştirmek olarak sınıflandırılır. Ancak günümüzde reklam çalışmaları çok daha karmaşık bir iletişim sürecine dönüşmüştür. Reklam bugün sosyal, kültürel ve ekonomik yapıları yansıtan ve etkileyen bir fenomen haline gelmiştir (Aktuğlu, 2006: 4; Ahmed, 2020: 2,3).

Uygulamalı etik, farklı uzmanlık alanlarının etik sorunlarını inceleyen ve kurallarını belirleyen bazı alt dallara ayrılmıştır. Bunların başında meslek etiği, çevre etiği, bilim etiği gibi dallar gelmekte, onlar da kendi içlerinde alt dallara ayrılmaktadır. Reklam etiğini de bu belirtilen dallardan meslek etiği içinde yer almaktadır.

Yeni medyanın etik sorunlarına ilişkin ana başlıklar "özel yaşamın gizliliği, telif/patent hakları, içeriğin asıl kaynağının gösterilmemesi, üretilen içeriklerin olgunlaşmadan ve doğruluğunun teyit edilmeden yayılması, kişisel verilerin güvenliğinin sağlanamaması, veri madenciliği, dijital gözetim, haber ve ticari enformasyonun sınırlarının belirsizleşmesi, yeni medya ortamındaki yoğun reklam içeriği, yanıltıcı etiketleme, nefret söylemi, bireyin yeni medya ortamında sadece tüketici olarak konumlandırılması" olarak tanımlanmaktadır.

Bu etik sorunlar, pazarlama ve reklam açısından: Kişisel verilerin ticari amaçlı olarak kullanımı, haber ve reklam ayrımının kaybolması, reklamın belirsizleştirilmesi, reklam kirliliği olarak sınıflandırılabilir.

Yeni medyada dijital pazarlama ve reklama ilişkin bu başlıklar altında toplanabilecek etik sorunlar alt başlıklar halinde incelenebilir ve bazı noktalarda yeni medyanın genel etik sorunlarıyla da kesişmektedir. Örneğin kişisel verilerin ticari amaçlı kullanımı sorunu aynı zamanda özel yaşamın gizliliği, veri madenciliği sorunlarıyla da ilişkilidir.

Bireyin yeni medya ortamında sadece tüketici olarak konumlandırılması da reklam kirliliğini yaratan bir sorundur. En çok karşılaştığımız yanıltıcı etiketleme de reklamların haber gibi algılanmasını sağlamak amacıyla kullanılan etik olmayan yöntemlerden biri olarak gözlenmektedir. Ayrıca geleneksel reklam ortamlarında yasak olan ya da toplum tepkisi nedeniyle oluşturulamayan mesajların yeni medya ortamında rahatça kullanılması da bu alandaki yasal boşlukların ticari amaçlı olarak kötüye kullanılmasına ilişkin başka bir etik sorun olarak karşımıza çıkmaktadır (Aktuğlu, 2006: 8,9; Taylor ve Pagliari, 2018: 2,3; Moreno, Goniu, Moreno ve Diekema, 2013: 709-712).

4.1. Kişisel Verilerinin Ticari Amaçlı Kullanımı

Günümüzde kişisel bilgilerin ekonomik değer kazanması sonucu şirketler ürünlerini daha iyi pazarlayabilmek için kullanıcıların internet üzerinde yaptığı her hareket sonrasında bıraktığı izleri toplayıp sınıflandırarak kişisel bilgilerini toplamanın yollarını aramaktadır.

Kullanıcıların haberleşme, bilgi toplama, alışveriş ve eğlence için internet üzerinde gerçekleştirdikleri her eylem yani onların yaşam tarzlarının şifreleri olan bilgiler toplanmakta, bu bilgiler tüketici davranışlarını anlamada ve uygun pazarlama stratejileri kullanmada önemli bir 'veri madeni'ni oluşturmaktadır.

Arama motorunda aradıklarımızdan, e-postamızda yazdıklarımızdan, sosyal medyada paylaştıklarımıza, takip ettiğimiz sayfalara, arkadaşlık kurduğumuz insanlara, gittiğimiz yerlere kadar kendimizle ilgili her tür bilgiyi farkında olmadan iletişim teknolojileri yolu ile pazarlamanın hizmetine sunmuş oluruz.

Arama motorunda arama yaptığımız anahtar kelimelerle, aradığımız sağlık sigortası konusu hakkında hemen internet sayfamızda beliriveren sigorta şirketi reklamı gibi sosyal medyada konuşup güldüğümüz bir olayın kısa süre sonra bir viral reklamda yer alması bir tesadüf olabilir mi?

Başarılı bir reklam yaratıcılık, yaratıcılık da bilgi ve gözlem gerektirir. Bugün hedef kitleye ait bu bilgiyi elde etmenin yolu internetten geçmektedir. Sosyal medya platformları kişisel verilerin toplanması analiz edilerek işlenmesi ve pazarlamanın hizmetine sunulması konusunda önemli bir role sahiptirler. Burada etik olmayan, son yıllarda kullanıcıların kişisel bilgilerinin haberleri ve istekleri dışında ticari bir amaçla kullanımıdır.

Ücretsiz e-posta, arama hizmeti, sosyal platform üyelikleri, mobil uygulamalar sayesinde bu küresel şirketler kişisel bilgilerin ve internet hareketlerinin verilerini devlet kurumları dışında pazarlama şirketleriyle de paylaşarak kişinin özel alanına saldırmaktadırlar. Bu etik dışı teknolojik durum dünyadaki pek çok devlet tarafından engellenmek bir yana politik olarak da kullanılmaktadır.

Kişinin mahremiyetine saygı duyma ve sınırlarını ihlal etmeme hem hukuki hem etik bir gerekliliktir. Haberleşme hakkı ve bunun gizliliği de mahremiyet hakkına dahildir. Ancak günümüzde internet, haberleşme mahremiyeti bakımından oldukça karmaşık problemleri ve olanakları gündeme getirmektedir.

İnternet üzerinde yapılan her paket alımı ve gönderiminin bir "dijital iz" bıraktığı bilinmektedir. Bu dijital iz, "internetin özgür bir iletişime olanak verdiği" yönündeki teorikle çelişmektedir. Dijital iz, izleyene, izlenen aleyhinde bir güç kullanma potansiyeli kazandırmaktadır (Atabek, 2006: 3; Özkaya, 2010: 463; Savaş, Topaloğlu ve Yılmaz, 2012: 2,3)

Günümüzde yaygın olarak kullanılan ve cep telefonları üzerinden yapılan mobil pazarlama, firmaların kendilerinden alışveriş yapan ya da bir şekilde iletişime geçmiş kişilerin kişisel bilgilerini başka firmalara vermesi ya da satması yoluyla gerçekleşen istenmeyen e-postalar ya da mesajlara yol açmaktadır. Bu işlemler etik dışı uygulamalardır.

Kişiye özel olan cep telefonu bilgilerinin firmalarca bu şekilde istismar edilerek kullanılması başka bir etik sorun oluşturmaktadır. Bunların yanında son zamanlarda "bulut" olarak tanımlanan bilişim hizmetleri, fotoğraf ve video gibi son derece kişisel verilerin depo alanı olarak kullanmaktadır. Bu hizmetler; kullanım kolaylıkları, hız ve verimli bağlantıları nedeniyle son yıllarda daha çok tercih edilmektedirler (Fernando, Loke, ve Rahayu, 2013: 102-103).

4.2. Reklam-Haber Ayrımının Kaybolması

Yeni medyada reklamların bütün özgül özellikleri tanımlanabilen belirli kişiler ya da gruplara ulaştırılması olanaklıdır. İnternet kullanıcılarının ilgilerini belirli reklamlara çekebilmek için son zamanlarda çoğunlukla reklamlar haber gibi sunulmaktadır. Yeni medya ortamlarında en çok ortaya çıkan etik sorunlardan biri de web sayfaları ya da bloglarda reklam ve haber içeriği arasındaki sınırın olmayışıdır. Web sayfalarında haber içeriği ve reklâm için kullanılan alanların net olarak ayrılmaması sonucu genellikle haberlere linkler eklenerek ağ üzerindeki başka bir sayfaya yönlendirme yapılması şeklinde hazırlanan reklamlar ve uygulamalar güvenilirliği ciddi anlamda zedelemektedirler. Haber sitelerinde haberin hemen yanında haberin içeriği ile benzer reklam biçimleri çok sık görülmektedir. Genellikle sağlık, zayıflama, estetik gibi konularda web siteleri, bloglar ya da sosyal medya sayfalarında görülen bu reklamlar tüketiciyi yanıltması açısından etik dışı uygulamalardır.

Bazı popüler bloglar, pek çok firma tarafından kullanılmak istenmektedir. İnternet günlükleri olarak adlandırılabilecek bloglar, haber duyurularından yorum yazılarına, beğenilen sitelerin tanıtımlarından toplulukların fikirlerini paylaştıkları bir ortam olmalarına kadar esnek bir içerik kullanıma sahiptir. Blogların yaygınlaşmasında en önemli etkenlerden birisi internet sitelerine kıyasla çok daha kolay hazırlanabilir olmalarıdır.

Bloglar reklam alabilirler ancak bir firmanın reklam formatı dışında ve bazı çıkarlar doğrultusunda tanıtımını yapmak etik dışı bir pazarlama stratejisidir. Bu nedenle blog kullanıcıları, reklamcılar ve özel ilgi grupları lehine hareket etmeyi kabul etmemeli, içeriği etkileme konusundaki baskılarına karşı koymalıdırlar (Dilmen, 2007: 119-121; Sinha, Ahuja ve Medury, 2011:187-192).

4.3. Reklamın Belirsizleştirilmesi

Reklam, bir ürün, hizmet ya da kurum mesajının hedef kitlelere iletilebilmesi amacıyla hazırlanmış çeşitli duyuruların bir bedel karşılığında ve reklam verenin kimliği özellikle belirtilerek çeşitli mecralarda yayımlanmasıdır. Oysa yeni reklam biçimlerinde reklam verenin kimliği, ürün ya da marka reklam duygusundan uzak ya da gizlenmiş şekilde verilebilmektedir. Bu reklamlar hızla yayılan viral reklam, oyun içi reklam ve gerilla reklam gibi bazı etik olmayan uygulamalardır (Kalan, 2016: 84).

5. Sonuç

Kitle iletişim araçlarının hızlı gelişiminden sonraki toplumsal değişikliklerin sonrasında etik sorunlar gibi yeni medyanın özgün niteliklerinin yarattığı değişimler de bazı etik sorunların oluşmasına neden olmaktadır. Bu sorunların çözülebilmesi için en kısa zamanda etik sorunların tespit edilmesi, mesleki etik kuralların bu yeni mecraya uygun olarak güncellenmesi, kullanıcıların bu yeni teknolojiler konusunda bilinçlendirilmesi, özellikle ticari amaçlı birçok uygulama konusunda yasal düzenlemelerin getirilmesi giderek artan bir zorunluluk halini almaya başlamıştır. Bilinçli internet kullanıcısının, kişisel bilgilerinin korunması, saklanması ve başka amaçlar için kullanılması konusunda kamuoyu yaratmayı başarabilirse daha sonra dev arama motoru şirketleri karşısında haklarının korunmasını da sağlayabilirler. Aksi taktirde yeni medyanın en özgün ve değerli yanı kaybolmuş olur.

Sonuç olarak, kullanıcının bilinçlendirilmesi, yeni medyanın anlaşılması, burada oluşan etik sorunların ortaya çıkarılması ve duyurulmasıyla mümkün olacaktır. Bu nedenle bu yönde yapılacak bilimsel çalışmalara ağırlık verilmesi ayrı bir önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Becer E. (2015), *İletişim ve grafik tasarım*, Ankara: Dost Kitapevi.

Aktuğlu, I. K. (2006). Tüketicinin bilgilendirilmesi sürecinde reklam etiği. *Küresel İletişim Dergisi,* 2, 1-16.

Özdel, G. (2018). Yeni reklam ortamı olarak vlog'larda ürün tanıtımı ve anlam üretimi. *Yeni Medya Elektronik Dergisi,* 2(1), 1-15.

Öztürk, Ş. (2015). Sosyal medyada etik sorunlar. *Selçuk İletişim*, 9(1), 287-311.

Kalan, Ö. (2016). Yeni medyada reklam ve etik sorunlar. *Atatürk İletişim Dergisi*, 10, 71-89.

Kırık, A.M. (2017). Yeni medya aracılığıyla değişen iletişim süreci: sosyal paylaşım ağlarında gençlerin konumu. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi,* 5 (1), 230-261.

Özlem, D. (2004). *Etik – Ahlak felsefesi*, İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Aktaş K. (2014). Etik-ahlâk ilişkisi ve etiğin gelişim süreci. *Journal Of International Management And Social Researches,* 1(2), 22-32.

Akyol Çekiç, A.; Akyol, M. ve Yılmaz, A. (2014). Yeni medya araçlarında görsel iletişim: otomobil markalarının sosyal medya kullanımları üzerine bir inceleme. *Selçuk İletişim*, 8(2), 119-131.

Ahmed, K.M. (2020). Effects of Design Elements for Social Media Ads on Consumer's Purchasing Decision. *Global Media Journal*, 18, 1-12.

Taylor, J. ve Pagliari, C. (2018). Mining social media data: How are research sponsors and researchers addressing the ethical challenges?. *Research Ethics*, 14(2), 1–39.

Moreno, M. A., Goniu, N., Moreno, P. S., ve Diekema, D. (2013). Ethics of social media research: common concerns and practical considerations. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking,* 16(9), 708–713.

Atabek, Ü. (2006). İnternette Etik Sorunların Ekonomi Politik Bağlamı. *Küresel İletişim Dergisi,* 2, 1-9.

Özkaya, B. (2010). Reklam aracı olarak advergaming. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 29, 455-478.

Savaş, S., Topaloğlu, N. ve Yılmaz, M. (2012). Veri madenciliği ve Türkiye'deki uygulama örnekleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi,* 11(21), 1-23.

Fernando, N., Loke, S.W. ve Rahayu, W. (2013). Mobile cloud computing A Survey. *Future Generation Computer Systems,* 29, 84-106.

Dilmen, N.E. (2007). Yeni Medya Kavramı Çerçevesinde İnternet Günlükleri-Bloglar ve Gazeteciliğe Yansımaları. *Marmara İletişim Dergisi,* 12 (12), 113-122.

Sinha, N., Ahuja, V. ve Medury, Y. (2011). Corporate blogs and internet marketing – Using consumer knowledge and emotion as strategic variables to develop consumer engagement. *Journal of Database Marketing & Customer Strategy Management*, 18, 185–199.

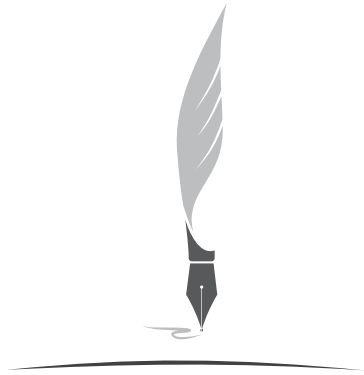

Bölüm 6

DAVRANIŞSAL İNOVASYON EKONOMİSİ: İNOVASYON KARARLARINDA KENDİNE AŞIRI GÜVEN VE DAVRANIŞSAL TUZAKLAR

Bilgehan TEKİN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi., İşletme Bölümü, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı, Türkiye, btekin@karatekin.edu.tr

Giriş

Girişimcilik yeni bir firmayı ekonomik sisteme dahil etme ile ilgili bir kavramdır. Girişimin faaliyete geçme süreci ise girişimcinin kim olduğu ve nasıl davrandığı ile yakından ilişkilidir. Köklü firmaların inovasyonları nasıl benimsediği ve uyguladığı konusunda literatürde önemli çalışmalar yer almaktadır. Bir organizasyonda, inovatif ve girişimci davranışların geliştirilmesinde üst ve orta yönetimin önemli rollerinin olduğu (Kuratko ve diğerleri, 2004) belirtilmektedir. Yiğit (2014), işletmelerdeki inovasyon süreçlerinin, ister işletme içinde Ar-Ge faaliyetlerine dayandırılarak yürütülmeye çalışılsın ister açık inovasyon yaklaşımı ile işletme sınırları dışındaki kaynaklardan yararlanılsın, cevap verilmesi gereken asıl sorunun süreci kimin başlatacağı olduğunu belirtmektedir. Yiğit (2014), inovasyon sürecinin kendi kendine başlamadığını, birinin pazardaki talebin niteliğini, işletme içindeki Ar-Ge faaliyetlerinin sonuçlarını ve işletme dışında kullanılabilecek bilgi kaynaklarını göz önüne alarak süreci başlatması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu faaliyetler ise proaktiflik, rekabetçilik, inovatif olma, risk alma ve bağımsızlık gibi unsurları içeren girişimcilik davranışı gerektirmektedir (Yiğit, 2014:414). İşletmelerde inovasyon faaliyetlerinin yönetilmesi yöneticilerin inovasyona nasıl baktıklarıyla ilgilidir. Taşgit ve Torun (2013), inovasyona yönelik yönetici algısının farklı olmasının, inovasyon faaliyetlerinin yönetilmesi süreçlerindeki farklılıklara neden olduğunu vurgulamaktadırlar. Farklı bir ifade ile inovasyon yatırımlarını riskli bir yatırım olarak algılayan yöneticiler, ihtiyaç duyulan inovasyon faaliyetlerinin hayata geçirilmesi noktasında kararsız kalacaklar ve sonuçta inovasyon çalışmalarından beklenenler gerçekleşmeyecektir (Taşgit ve Torun, 2016:122).

İnovasyon ya da yenilikçilik, ekonomik sistemde yer alan her ölçekten ekonomik birim için oldukça önemli bir olgudur. Drucker (2001) her türlü organizasyon yapısının temel bir yetenek olarak inovasyona ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. İnovasyonun bu denli önem arz etmesi, günümüz rekabet koşullarında ve teknolojik ilerlemeler ve hızlı değişimler karşısında çevreye uyum sağlamada gün geçtikçe daha çok zorlanan işletmeler için adeta bir can simidi fonksiyonu görmesinden ileri gelmektedir (Yiğit, 2014:415).

Bununla birlikte, inovasyon faaliyetlerine yatırım yapmayı diğer işletme faaliyetlerine göre zorlaştıran iki önemli faktör söz konusudur. Bunlardan birincisi inovasyonun belirsizliklerle dolu olmasıdır. Bu belirsizlikler gelecekle ilgilidir ve gelecekteki piyasa koşulları, piyasa trendleri, geleceğin hakim teknolojileri, geleceğin modası gibi diğer birçok faktör hakkında varsayımlar yapılmasına bağlıdır. Bu gibi nedenlerle inovasyon projelerinin sonuçları son derece belirsizdir. Yapılan araştırmalara göre yeni ürün geliştirme projeleri yüzde 40 ile 90 arasında başarısızlıkla so-

nuçlanmaktadır (Castellion ve Markham, 2013:977). İkincisi kısa vadeli amaçlar ile uzun vadeli amaçlar arasındaki çatışmadır. Gerçekleştirilmesi düşünülen bir inovasyon projesi, firmanın geleceği için ya da uzun vadeli refahı için çok yararlı olabilir ancak bu yatırımın yapılabilmesi kısa vadeli acil nakit akışlarına ihtiyaç duyulmamasına bağlıdır. Bu durum inovasyon faaliyetlerini kısa vadeli baskılara karşı savunmasız hale getirebilir. Yüksek düzeylerde belirsizliklerle karşılaşmak ve kısa vadeli sabit ihtiyaçlar ve giderler nedeniyle ve firmaların çoğunun mevcut şirket değerini korumak ve maliyet tasarrufu endişelerinden dolayı umut vadeden inovasyon yatırımlarından çoğu zaman vazgeçilmektedir (Börsch ve Andersen, 2014:3).

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde öncelikle literatürdeki çalışmalardan hareketle ve özellikle Potts (2015) tarafından yapılan çalışmaya dayanılarak "davranışsal inovasyon ekonomisi" paradigması tanıtılacak devamında kendine aşırı güven önyargısının inovasyon projeleri üzerindeki etkisi anlatılacak ve sonrasında Börsch ve Andersen (2014) tarafından yapılan çalışmada değinilen inovasyon faaliyetlerinde davranışsal tuzaklara ve bilişsel önyargılara değinilecektir.

1. Davranışsal İnovasyon Ekonomisi

İnovasyon çalışmaları, davranışsal ekonominin temellerini, sınırlı rasyonellik ve uyarlanabilir karar önyargıları bağlamında örtük tercihi temsil ederek, inovasyon süreçleri modelleri üzerine çekmiştir (Simon, 1955; Loasby, 1976). Sınırlı rasyonel olarak kabul edilen girişimciler, yöneticiler, yatırımcılar ve tüketiciler inovasyon süreçleri modellerinin düzenli birer katılımcılarıdırlar (Dosi, 1988; Earl, 1990; Dosi ve diğ., 2005). Son yıllarda uluslararası finans alanında yapılan çalışmalara bakıldığında firma yöneticilerinin firmaların finansal kararlarını ne derece etkilediği konusu üzerinde sıklıkla durulduğu görülmektedir (Bertrand ve Schoar, 2003; Baker, Pan ve Wurgler, 2009). Yeni iş yapma metotları ve yeni teknolojiler geliştirme ya da yeni ürünler ya da hizmetlerin piyasaya sürülmesi gibi farklı inovasyon projeleri, risk ve rekabet olgularını birlikte içerirler (Hirshleifer, Low ve Teoh, 2012). Aynı zamanda yenilikçi projelerin çıktılarının çözümlenebilmesi için uzun sürelere ihtiyaç duyulmaktadır. İnovasyon projelerinin benimsenmesi ve işletmeye uyarlanması üstün yönetimsel vizyon göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Bu nedenle inovasyon projeleri aynı zamanda yöneticilerin kendilerini yücelterek öz benliklerine hitap etmesine neden olan bir olgudur (Hirshleifer, ve diğ., 2012:1460).

Firma davranışı teorisi (Cyert ve March, 1963; Nelson ve Winter, 1982; Kay, 1984), firmaları bilgi taşıyıcı birimler olarak temsil etmesi nedeniyle inovasyon çalışmalarında merkezi bir rol oynamaktadır. Morrison ve Potts (2008), bu durumun firmanın yeterliliklerini ve yeteneklerini oluşturan alışkanlıkları ve rutinlerine, yeteneklerinin dahil edilmesi ile ger-

çekleştiğini bildirmektedir. Bir başka deyişle inovasyon süreci, davranışsal ekonomik temeller üzerine inşa edilmiştir. Fakat ilginç bir şekilde, bir alt alan olarak davranışsal inovasyon ekonomisinden söz edilmemektedir (Morrison ve Potts, 2008:2).

Greve (2003), karar verme teorisinin organizasyonların yenilikler ve örgütsel istikrar, meşruiyet ve riskten kaçınma arasındaki karşıtlığı nasıl çözdüğünü incelediğini bildirmiştir. Yazar, çalışmasında, gelişim teorisi ile karar verme teorisini karşılaştırmakta ve gelişim teorisinin ne tür kuruluşların yüksek düzeyde yenilikçiliğe sahip olduğunu incelerken, karar verme teorisinin yöneticilerin içinde bulundukları hangi koşulların risk almalarına izin verdiğine odaklandığını aktarmaktadır. Yazar, her iki sürecin de organizasyonel yeniliklere katkısının, bu teorilerin daha yakın entegrasyonunun gerekli olduğunu gösterdiğini vurgulamaktadır. Firma davranışı teorisi, yeniliklerin gelişimi ve karar alma fikirlerini entegre etmek için iyi bir platform sunmaktadır. İnovasyonların geliştirilmesi bir örgütsel araştırma şeklidir, bu nedenle inovasyon geliştirme teorileri firma davranışı teorisinin arama aşamasına karşılık gelir. Yenilikleri başlatma kararları, firma davranışı teorisinin karar verme aşamasına aittir. Arama ve karar vermenin firma yeniliklerine birlikte katkıda bulunduğunu kabul etmek, organizasyonel inovasyon oranlarının zaman içinde ve kuruluşlar arasında neden çok değişken olduğunu açıklamaya yardımcı olur. Ayrıca kuruluşların neden Ar-Ge işlevlerinde geliştirilen yenilikleri başaramadıklarına dair bir açıklama da sunar (Greve, 2003:685).

Shiller (2005), diğer sosyal bilimlerden (özellikle psikoloji) devşirilen metotların ekonomiye uygulanmasını ifade eden davranışsal ekonominin, kurumsal inovasyonun merkezinde yer aldığını belirtmektedir. Bunun sebebi yeni bir ekonomik birim için büyük bir fikri, uygun olmayan bir şekilde ele alınmazsa işlevsiz hale getirebilen detayları, sürtünmeleri veya kusurları ortaya koymasıdır. Shiller (2005)'e göre, yeni faaliyet kollarına yönelik olarak ekonomik birimlerin icadı, mühendislik icatlarından farklı değildir: buluşu kullanması gereken kişilerin kendilerinin kusurlu olması da dahil olmak üzere çok sayıda sorun ve engelle uğraşması gerekir. Mühendislerin "insan faktörleri mühendisliği" dediği şey, ekonomik kurumların icadında da özellikle önemlidir (Shiller, 2005:3).

Herbert Simon, 1998 yılında hazırladığı "Yeni Palgrave Ekonomi ve Hukuk Sözlüğü'"nde davranışsal ekonomi teriminin, bir tür pleonazm olduğunu, başka bir deyişle ekonomi hakkında insan davranışının incelenmesinden daha farklı bir şeye karşılık geldiğini belirtmiştir (Shiller, 2005:4). Psikoloji, sosyoloji ve antropoloji alanlarında yapılan çalışmaların ekonomi ile ilgisi ilişkisi kurulmuştur. Son 15-20 içerisinde davranışsal ekonominin keşfedilmesi ile birlikte, rasyonel optimizasyon modelinin ekonomi için tek gerçek çerçeve olduğunu ileri süren baskın paradigma

yerini gerçekçi bakış açılarına bırakmaya başlamıştır. Shiller (2005) ekonomide, aynı zamanda, genellikle davranışsal ekonomi devrimi ile ilişkili olmayan bir kurumsal ekonomi devrimi yaşandığından bahsetmiştir. Bu iki alanın tanımlayıcı özelliklerine bakıldığında ilişkili oldukları görülmektedir. Davranışsal ekonominin en önemli ilkelerinden biri, alanının önde gelen araştırmacıları Daniel Kahneman ve Amos Tversky (1979) tarafından belirtilen, çerçeveleme denilen insan eylemlerinin referans çerçevelerinden büyük ölçüde etkilendiği gerçeğidir. Sahip olduğumuz kurumsal yapı, tüm ekonomik kararlarımız için temel bir çerçevedir (Shiller, 2005:4).

Shiller (2005), davranışsal ve kurumsal iktisatın, iktisat teorisinin merkezi olmadığı düşünülen ve iktisadi düşünce tarihinde yeniden canlanma ve atılma dönemlerinden geçmiş iki ayrı iktisat teorisini temsil ettiklerini vurgulamaktadır. Davranışsal ekonomi uzun zamandır bu alanda çalışan pek çok kişi tarafından çok çeşitli koşullara kolayca uygulanabilen zarif bir teorik çerçeve üretmediği ileri sürülerek başarılı görülmemiştir. Shiller (2005)'a göre aynı zamanda kurumsal ekonomi de mevcut ekonomik kurumlar ve geleceğe yönelik sunduğu önermeler hakkındaki değerlendirmeleri nedenleriyle eleştirilmiştir. Ancak, sık sık kötülenmelerine rağmen, bu alanlar kurumsal inovasyonu gerçekleştirme yetenekleri nedeniyle gelişmiştir (Shiller, 2005:5).

Davranışsal inovasyon ekonomisi davranışsal iktisat teorisi ve ilkelerinin inovasyon eknoomisi konusuna uygulanmasını ifade eder. Potts (2015)'a göre davranışsal inovasyon ekonomisi henüz ayrı ve tanınmış bir çalışma alanı değildir, ancak çok gizli bir potansiyele sahiptir. Bunun nedeni, davranışsal ekonominin inovasyon ekonomisi ile ilişkisiz olması değil, daha ziyade davranışsal varsayımların halihazırda inovatif firmaların modellerine derinden gömülü olmasıdır. Bu noktada Potts (2015), Nelson ve Winter'ın (1982) 'evrimsel ekonomik değişim teorisi' nin, açıkça, finansal aktörlerin sınırlı bir şekilde rasyonel olduğu varsayılan bir firmanın davranışsal teorisinin üzerine inşa edilmiştir (Nelson ve Winter, 2002). Potts (2015), uzaktan bakıldığında, davranışsal inovasyon ekonomisi kavramının, davranışsal iktisadın inovasyon ekonomisine uygulanması olarak çerçevelenebileceğini belirtmektedir. Burada, hedef disiplin inovasyon ekonomisidir ve bu nedenle inovasyon ekonomisinin sorunları ve konusu, davranışsal inovasyon ekonomisinin araştırma programını şekillendirir. Buradaki davranış, basitçe, inovasyon kararlarında olduğug gibi belirsizlik altında alınan kararlarda yer alan bilişsel süreçleri incelemektir. Dolayısıyla bu, bir mevcut bir çalışma alanına (inovasyon ekonomisi) bir yaklaşımın (davranışsal ekonomi) nispeten basit bir uygulaması gibi görünmektedir. Potts (2015)'a göre modern Schumpeterian ve girişimcilik ekonomisi, güçlü ve açık davranışsal temelleri olan modeller üzerine inşa edilmiştir, ve bu nedenle, davranışsal ekonominin inovasyon ekonomisine uygulandığı farklı bir davranışsal yenilik ekonomisi alanı ortaya çıkmamıştır.

Potts (2015)'a göre davranışsal inovasyon ekonomisi, birçok bakımdan, kamu sektöründe yenilikçi düşünceye ilişkin davranışsal kavrayışları benimsemeye çalışan pratik hükümet politikası sanatlarının bir parçasıdır. Dahası, bir tür stratejik yönetim halk bilgeliği olarak davranışsal yenilik ekonomisi, yenilikçi karar verme sürecini ve bilgi birikimi ve başarılı yenilikçi faaliyetlere yol açan işbirlikçi faaliyet türlerini 'dürtmek' için teşvikler ve seçim mimarisi tasarlamaya çalışan birçok firma (ve danışmanlar) tarafından zaten uygulanmaktadır. Potss (2015), uygulamalı davranışsal yenilik ekonomisi olarak adlandırılamamasına rağmen, bu olgunun, karar verme aşamalarında daha iyi ve daha etkili kararlar almak için sezgisel ve önyargılarda yer alan bilişsel süreçleri anlamak isteyen birçok girişimci ve girişim kapitalisti tarafından yaygın olarak uygulandığını belirtmektedir. Potts (2015), pek çok açıdan, davranışsal inovasyon ekonomisinin vahşi doğada zaten var olduğunu ancak çalışmasında bunun evcilleştirilmiş laboratuvar versiyonundan bahsettiğini belirtmektedir. Aynı zamanda bu olgunun biçimselleştirilip test edilebilen ve daha sonraki uygulamalarda daha da geliştirilebilen tutarlı bir teorisi ortaya koymak istemiştir.

Potts (2015)'a göre, davranışsal inovasyon ekonomisinin, açıkça, üreticiler ve tüketiciler açılarından uygulama alanları olacaktır. Arz tarafında, inovasyon üretimine ve bunu başarmak için gerekli koordinasyona, yani girişimciliğe, firmaların oluşumuna ve büyümesine, rekabetçi rekabete vb. davranışsal modeller uygulanacaktır. Fırsatların algılanması, yatırım kararları ve işbirlikçi davranış ve rekabetçi yanıt hakkındaki kararlara ilişkin davranışsal bakış açılarından yapılmış uygulamalar söz konusudur. Ayrıca, bireysel olarak riskli ve belirsiz önermeler olsa bile, insanları grup veya toplumun çıkarlarına uygun şekilde hareket etmeye teşvik etmek için teşvik sistemleri kurmakla ilgili inovasyon politikası ve stratejisinin tasarımına yönelik uygulamalar da mevcuttur (Greve 2003 , Blinder 2014).

Tüketici tarafında ise, davranışsal inovasyon ekonomisi doğal olarak, yeni malların seçimi, yeni tercihlerin kazanılması ve tüketici yaşam tarzının inovasyona uyarlanması ile ilgili sorunlara odaklanacaktır (Witt 2001, Lades 2013). İnovasyon, hem üretici hem de tüketici tarafında yeni şeyler düşünmek ve yapmak anlamına gelirken, inovasyon aynı zamanda fikir ve bilgileri bir araya getirmek ve paylaşmak ve yeni organizasyonlar ve kurumlar oluşturmak anlamına gelir. Yenilik yaratmanın ve onunla başa çıkmanın her iki yönü de, davranışsal yenilik ekonomisinin odağı olabilecek bilişsel ve davranışsal zorluklar ortaya çıkarır (Potts, 2015:2).

Potts (2015)'a göre, davranışsal inovasyon ekonomisi, inovasyonun neden bu kadar zor olduğu ve kamu otoritesinin desteğinde hızlı bir şekilde ilerlemesine rağmen, genellikle desteklediğinden daha fazla kısıtlama getirdiği gibi temel soruları ele almaya çalışacaktır. Davranışsal inovasyon ekonomisi aynı zamanda, örgütlerin, özellikle kamu veya özel sektör

olmak üzere büyük kuruluşların neden yenilikçi olmayı bu kadar zor bulduğuna odaklanır. Ekonomik inovasyon teorisi, tümleşik ilginin bir uygulaması olarak son derece açıktır: her zaman daha fazla yatırım yapmalı ve daha sonra değil, daha erken yapılmalıdır (Thaler ve Benartzi, 2004). Yine de bu, insan ekonomik aktörlerinin yapılması zor bulduğu bir şeydir. Davranışsal inovasyon ekonomisi, bunun nedenini anlamaya ve ister firmalarda, ister endüstrilerde veya tüm toplumlarda olsun, bu durumları hem bireysel hem de toplu olarak nasıl geliştirebileceğimizi anlamanın yollarına odaklanmaya çalışır (Potts, 2015:3).

2. Kendine Aşırı Güven Önyargısı ve İnovasyon

Ekonomik modeller, inançların ortalama olarak doğru, rasyonel ve makul seviyede olduklarını varsaymaktadırlar. Fakat uygulamalı psikoloji alanında yapılan çalışmalar göstermektedir ki kişiler rutin bir şekilde kendi yeteneklerini abartmaktadırlar (Svenson, 1981). Bu sonuç, birçok teorik ve deneysel çalışmalara dayanırken diğer yandan kendine aşırı güveninin etkisinin ölçülmesine yönelik olarak artan sayıda çalışmalara rastlamak mümkündür.

Psikoloji bilimiyle ilgilenenlerin geniş bir şekilde yaptıkları çalışmaların bulgularına bakıldığında bireylerin kendi yeteneklerini abarttıkları görülmektedir. Örneğin çoğu kişi ortalamadan daha iyi araba kullanma yeteneğine (Svenson, 1981) ve daha iyi hafızaya sahip olduklarını (Moore ve Cain, 2007) iddia ederler (Galasso ve Simcoe, 2011:1475). Bu sonuçlar kendine aşırı güvenin bireyler arasında yaygın olarak gözlendiğini ortaya koymaktadır.

Kurumsal yöneticilerde ortaya çıkan "aşırı güvenin" hissedarlar ile yöneticiler arasındaki asimetrik bilgi ve vekalet çatışmaları altında hissedar servetini etkilediği bulunmuştur (Landier ve Thesmar 2009). Bu "Aşırı Güven" özelliği zaman içinde nispeten sabittir ve bu nedenle kalıcı bir özellik olarak düşünülebilir. Bununla birlikte, yetenekler işin gerekleriyle doğru bir şekilde eşleştiğinde kendine güvenin yüksek performansla sonuçlanması da söz konusudur (Baek ve Neymotin, 2019:2). Böyle bir eşleşme olmadığı durumlarda ise kendine aşırı güven aslında zararlı olabilmektedir (Ireland, Hitt ve Williams 1992). Özellikle, büyük şirketlerin aşırı kendine güvenen yöneticileri devralma veya birleşme yatırımlarında çok fazla ödeme yapabilmektedirler (Roll, 1986) ve bu özellikle yöneticinin iç finansmana erişimi olduğu durumlarda tam olarak karşılığını bulmaktadır (Malmendier ve Tate 2008). Aynı şekilde, aşırı iyimser yöneticiler ise dış kaynaklarla finanse edilen projelere karlı bir yatırım fırsatı olsa dahi yetersiz yatırım yaparken eş zamanlı olarak kendi kurumsal kaynakları ile finanse ettikleri projelerine daha fazla yatırım yaparlar (Malmendier ve Tate 2005a). İnovasyon faaliyetleri açısından ise aşırı güven, kurumsal

yöneticileri, firmayı aşırı riske maruz bırakan yüksek dışbükey tazminat sözleşmelerini kabul etme ile karşı karşıya bırakabilmektedir (Gervais, Heaton ve Odean 2011). Bununla birlikte, bu tarz yöneticiler aynı zamanda, daha öncü ürünler üretilmesini destekler, yeniliğe daha fazla yatırım yapar ve patentlerin kalitesini ve yoğunluğunu arttırır (Galasso ve Simcoe 2011; Hirshleifer, Low ve Teoh 2012). Baek ve Neymotin (2019), buna karşılık, girişimci aşırı güveninin incelenmesi sırasında, kurumsal yönetici aşırı güven yapısına göre dikkate alınması gereken en az üç önemli farklılık olduğunu bildirmektedir. Birincisi, girişimciler sahip-yöneticilerdir ve bu nedenle, klasik yönetici-temsilci ilişkisiyle ilişkili çatışmaları yaşamazlar (Baek ve Neymotin, 2019:2). İkincisi, çoğu girişimcinin, iyimserlik ve aşırı güven düzeyleri yüksektir. Üçüncüsü, küçük işletmelerin daha büyük firmalar tarafından kullanılan yönetişim mekanizmalarını dahil etmesi nadir görülür (Baek ve Neymotin, 2019:2). Galasso ve Simcoe (2011), şirketin beklentileri konusunda aşırı iyimser olan CEO'larda görülen kendine güvenin daha fazla ve daha iyi inovatif faaliyetlere yol açtığını belirtmektedirler. Herz ve diğ. (2014) ise teorik ve deneysel olarak aşırı iyimserlik ve inovasyon arasında pozitif bir ilişki olduğunu, ancak aşırı güven ve inovasyon arasında negatif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Tang ve diğerleri (2015) yaptıkları çalışmada literatürde daha önce yapılmış çalışmaları örnek göstererek, kendine aşırı güvenin genellikle firmalar için zarar verici olduğunun tespit edildiğini vurgulamaktadır. Kendine aşırı güven, şirket devralma primlerini (Hayward ve Hambrick, 1997), kurumsal finansal politikaları (Malmendier ve Tate, 2005) ve yönetimsel risk almayı olumsuz etkileyebilmektedir (Li ve Tang, 2010). Yazar, buna karşın, işletmelerde inovasyon faaliyetleri söz konusu olduğunda bunun tam tersinin geçerli olduğunu belirtmektedir. İnovasyon faaliyetlerinin yüksek risk içermesi nedeniyle kilit yöneticilerin kendine aşırı güvenen bir eğilime sahip olmaları yararlı olabilir. Sahip olduğu yeteneklerine ilişkin abartılı pozitif düşüncelere sahip yöneticilerin başarılı inovasyon için gerekli daha büyük riskleri alma olasılığı daha yüksektir. Nitekim, ABD gibi gelişmiş pazarlarda yönetimsel aşırı güven ve inovasyon arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur (Galasso ve Simcoe, 2011; Hirshleifer ve ark., 2012). Dahası, Çin gibi daha istikrarsız ve zor piyasa ortamlarında da sağlam destekler tespit edilmiştir (Li ve Tang, 2010; Tang ve diğerleri, 2015).

Tang ve diğ. (2015), yönetimsel aşırı güvenin daha yüksek inovasyon düzeylerine yol açmasının bir takım nedenlerini ortaya koymaktadır. İlk olarak, kendine güvenen yöneticiler problem çözme yeteneklerini ve buna bağlı olarak inovasyon projelerinden beklenen getirilerini abartırlar. Kibir olarak tarif ettiği bu durumun, yöneticilerin daha fazla risk almasına neden olarak, kibirli olmayan yöneticilerin sadece küçük bir başarı şansı atfettikleri projeleri seçmelerini sağladığını bildirmektedir. İkincisi,

kibirli karar vericilerin kendilerini daha basit olanlardan ziyade daha zor olan görevleri üstlenmeye yönlendirdikleri belirtilmektedir (Zorluk etkisi). Üstelik inovasyon projelerinin başarısı, başkaları tarafından da güçlü yönetim vizyonu veya yeteneğinin bir göstergesi olarak algılanabileceğinden, aşırı kendine güvenen yöneticiler "yetenek ve görülmeye duyarlı projelerin" sömürülmesini kendi imajlarını geliştirmenin bir yolu olarak görürler. Buna karşılık, bu onların iş piyasası değerlerini artırır (Galasso ve Simcoe, 2011). Gerçekten de, kendine güvenen yöneticiler genellikle inovasyona yoğun endüstrilerdeki kendine güvenmeyen yöneticilere göre daha fazla toplam patent ve patent atıfı elde etmektedir (Hirshleifer ve diğerleri, 2012: 1458). Üçüncü olarak, kendine güvenen yöneticiler güçlü bir "iç kontrol odağı" sergilerler. Bu tür bireyler davranışlarının sonuçlarının kendi çabalarının sonucu olduğuna ikna olmuşlardır (Rotter, 1966). Karar vermelerinin, kontrolleri dışındaki faktörler tarafından daha az ve içsel faktörler tarafından daha çok belirlendiğine inanıyorlar. Dış kontrol odağı sergileyenlere kıyasla çevrelerini etkileme yeteneklerinden daha fazla emindirler. Dışsal kontrol odağında iser yöneticiler olayların kontrollerinin ötesinde olduğuna inanarak daha pasif olma eğilimindedirler. İç kontrol odağına sahip yöneticiler bu nedenle girişimcilik faaliyetlerine daha yatkındır (Tang ve diğerleri, 2015). Ampirik araştırmalar, aşırı güvenen yöneticilerin Ar-Ge'ye daha fazla yatırım yaptıklarını ve daha fazla inovasyon çıktısı elde ettiklerini göstermiştir (patent ve atıf sayılarına göre) (Hirshleifer ve ark., 2012). Bu ilişki gelişmiş pazarlarda (yani ABD) doğrulanmış olmakla birlikte, daha değişken, yüksek riskli piyasalarda da tespit edilmiştir (Wang ve diğerleri, 2018:42). Genellikle fikri mülkiyet haklarının zayıf olduğu bu piyasa ortamlarında inovasyon daha da zorlayıcı olabilir ve bu nedenle aşırı güven özellikle önemlidir (Li ve Tang, 2010; Tang ve diğerleri., 2015).

İnovasyon projelerinin seçiminde kendine aşırı güven önyargısının etkisi iki şekilde ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bunlardan birincisi, beklenen nakit akışlarının abartılı tahmin edilmesi, diğeri ise riskin olduğundan düşük değerlendirilmesidir. Kendine aşırı güvenen yöneticilerin Ar-Ge harcamalarını kontrol etmelerinden sonra iyi birer inovasyon yatırımcısı olup olamayacakları konusu net değildir. Bir yandan saldırgan bir şekilde inovasyon yatırımlarını sürdüren kendine aşırı güvenen yöneticiler düşük getirili yatırım projelerini üstlenebilirken, diğer yandan hissedarlar açısından yöneticilerin riskli projelerden ziyade oldukça güvenilir ve yenilikçilik açısında umut verici olan projelerin tercih edilmesi istenir. Kendine aşırı güvenen yöneticiler uygun fakat riskli projeleri kabul etmeleri dolayısıyla potansiyel olarak yüksek düzeylerde başarılı inovasyon üretkenliği sağlamaktadırlar. Yönetsel kendine aşırı güvenin bu faydası son zamanlarda yapılan çalışmalarda oluşturulan teorik modellemelerde de ifade edilmektedir (Goel ve Thakor, 2008; Gervais, Heaton ve Odean, 2011).

Wang ve diğerleri (2018), yönetimsel bilişsel önyargıların ve özellikle yönetimsel aşırı güvenin (bazen yönetimsel kibir olarak da adlandırılır), özellikle gelişmiş piyasalarda, sıklıkla, firmaların inovasyon yoğunluğu, çıktısı ve verimliliğinin önemli bir pozitif belirleyicisi olarak görüldüğünü vurgulamaktadır (Hirshleifer ve diğerleri, 2012; Tang ve diğerleri, 2015). İnovasyon faaliyetlerinin çoğu zaman önemli riskler içermesi ancak bu risklerin göz ardı edilerek inovasyon faaliyetleri gerçekleştirmek isteyen firmalar için kendine aşırı güvenen yöneticilerin uygun oldukları öne sürülmektedir (Galasso ve Simcoe, 2011:1474). Elbette bu karakter özelliği, gelişmekte olan ve belirsizlik içeren, zor ve riskli yapısı bağlamında bir pazar için ayrıca önemli bir faktördür (Tang ve diğerleri, 2015:1710). Yine, zayıf iç kurumlar ve mükemmel olmayan piyasalar, inovasyonun potansiyel engellerini ve zorluklarını yoğunlaştırmaktadır. Dolayısıyla, gelişmekte olan bir piyasa bağlamında sınırlı rasyonelliğin etkilerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Wang ve diğerleri, 2018:40).

Yönetimsel inançlar ve şirket politikaları üzerine mevcut araştırmalar tarafından gündeme getirilen en büyük problem, firmaların yönetimlerine sıklıkla kendine aşırı güvene sahip bireylerin getirilmesi ve onlara, kendi inançlarını ve sezgilerini takip ederek büyük miktarlarda yatırım ve finansal kararlar almalarına olanak sağlayan geniş hareket alanları tahsis edilmesidir (Malmendier ve Tate, 2005a; 2005b; 2008; Ben-David, Graham ve Harvey, 2010). Sonuç olarak inovasyon projelerinin uygulama sonrası başarıları ölçülerek kendine aşırı güvenen yöneticilerin iyi birer inovasyon yatırımcısı olduklarının söylenmesi abartılı olmayacaktır. Bu iddiayı test eden Hirshleifer, Low ve Teoh (2012), Malmendier ve Tate (2005a) tarafından da kullanılan opsiyon kullanımını ve basın yayın kuruluşlarında yöneticiler ile ilgili çıkan haberlerden yola çıkarak yöneticilerin kendine aşırı güven önyargılarını ölçmüşlerdir. Firmasının kendine özgü risklerine maruz kalmayı tercih eden bir yönetici yine firmasının geleceğiyle ilgili olarak güven içindedir. Bu yaklaşım altında hak ediş tarihinden sonra hisse senedi opsiyonlarını kullanma haklarını gönüllü olarak hala muhafaza eden yönetici kendine aşırı güvenen yönetici olarak kabul edilir. Diğer bir ölçek olan basın yayın kuruluşlarında çıkan haberlerde ise kendine aşırı güven kelimesi ya da benzerleri ile bu kelimeye zıt anlamda olan kelimeler hangi sıklıkla ilgili yöneticinin ya da firmanın tasvir edilmesi amacıyla kullanıldığı tespit edilerek bir çıkarımda bulunulur. İnovasyon ya da ilgili yatırımlar ise firmanın yaptığı Ar-Ge harcamalarının düzeyi ile ölçülür. İlgili çalışmada inovativ çıktıya ve Ar-Ge başarısına ilişkin ilk ölçek bir faaliyet dönemi içerisindeki alınan patent sayısı ikinci ölçek ise patentlere alınan atıf sayısı olarak alınmıştır (Trajtenberg, 1990; Hirshleifer, Low ve Teoh, 2012).

Davranışsal finans alanı bireylerin rasyonel karar verme süreçlerine etkisinin olduğu düşünülen onlarca bilişsel önyargıyı incelemiş ve belge-

lemiştir. Börsch ve Andersen (2014), yatırım karar verme süreçleriyle bağlantılı olarak inovasyon kararları için özel öneme sahip dört davranışsal tuzaktan bahsetmektedir. Bunlar; yetersiz yatırım, tercih etmeme tercihi, tek tek ağaçlara odaklanmak suretiyle ormanı gözden kaçırma, aşina olunana bağlılıktır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde söz konusu tuzaklar, Börsch ve Andersen (2014) tarafından yapılan çalışmadan alıntılanarak anlatılmıştır.

3. İnovasyonda Yetersiz Yatırım Riski

Bireyler aynı oranda olsalar dahi, kazançlara oranla, kayıplara karşı daha hassastırlar (kayıptan kaçınma). Yapılan çalışmalara göre insanlar, kayıplardan duydukları üzüntü kazançların verdiği mutluluktan iki kat daha fazladır. Mevcut tüketimin azaltılması bir kayıp olarak görülmekte ve bu nedenle insanlar bunu engellemeye çalışmaktadırlar (Börsch ve Andersen, 2014).

Yetersiz yatırım, inovasyon faaliyetleri için ciddi bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Ekonomik açıdan bakıldığında, yetersiz inovasyon yatırımlarına yönelik güçlü bir eğilim olduğu görülmektedir. Modern inovasyon teorisinin kurucusu Joseph Schumpeter' a göre organizasyonlar inovasyonlara çok az yatırım yapacaklar çünkü yeni elde edilen bilgiyi saklı tutmak güçleşecek ve bu yatırımlardan elde edilen getiriler bilgiyi elde edenler tarafından kendilerine mal edilecektir. İnovasyonun belirsizlik doğası da buna eklendiğinde, projelerin doğal avantajı daha güvenli nakit akışları sebebiyle kısa dönemde daha baskın gelmektedir (Börsch ve Andersen, 2014).

Firmalar uzun dönemde inovasyona bağımlı olsalar dahi her zaman yetersiz yatırım riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu nedenle firmalar riske karşı bu mekanizmaları kullanabilirler. İnovasyon bütçelerini koruyabilir ve gelecekte belirli bir düzeyde Ar-Ge harcaması yapılma taahhütü verebilirler. Örneğin firmalar satışlara göre Ar-Ge harcamalarını (Ar-Ge yoğunluğu) uzun dönemli stratejik büyüme hedefleriyle inovasyon bütçelerinin uyum sağlaması adına başta belirleyebilirler. Eğer yıkıcı inovasyon firmalar için bir risk unsuru ise radikal inovasyon girişimlerini finanse etmek için ayrı bir yerde kaynak toplama yoluna gidebilirler. Aslında bir inovasyon bütçesi kısa vadeli projelerle rekabet etmekten ziyade, bir stratejik yol olarak ele alınmalıdır (Börsch ve Andersen, 2014). 39 ülkeden 1200 şirket üzerine yapılan bir araştırmaya göre belirli miktarlarda Ar-Ge harcaması yapan firmalar bulundukları endüstrinin standartlarının oldukça üzerinde yer alarak yüksek düzeylerde piyasa kapitalizasyonlarının keyfini sürmektedirler (Deutsche Bank Research, 2011).

4. Tercih Etmeme Tercihi

Yapılan araştırmalar tercih sayısı ne kadar fazla ise söz konusu durumun bir o kadar ilgi ve dikkat çektiğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan

böyle bir durumla karşı karşıya kalındığında bireylerin karar verme süreçleri zarar görmektedir. Söz konusu durum her hangi bir düşük mal satın alımında geçerli olmasıyla birlikte her türlü yatırım kararlarında da geçerlidir. Örneğin emeklilik şirketlerinin emeklilik planları ne kadar çeşitlendirilir ve sayısı arttırılırsa bireyler tarafından tercih edilme oranı bir o kadar düşmektedir (Mottola ve Utkus, 2003). Kısacası alternatif ya da seçenek sayısının artması karar verme sürecinin felce uğratmaktadır. Bu durumda bireyler eğer seçenekler arasında varsayılan tercih (default option) seçeneği varsa, tercihleri bu yönde yani tercih etmeme tercihi kendiliğinden oluşmaya bırakma yönünde olmaktadır. Böylece varsayılan tercih ya da tercih etmeme tercihi en popüler seçenek durumuna gelmektedir (Börsch ve Andersen, 2014).

Çok sayıda çalışma bireysel emeklilik yatırım fonlarına olan düşük katılım oranlarının varsayılan seçeneğin değiştirilerek arttırılabileceğini göstermektedir. Normal olarak çalışanlar bir emeklilik planına katılabilmek için etkili ve bilinçli bir tercih yapma durumundadırlar. Bu bireyler katılmak için kutucuk işaretlemelidir ve bu varsayılan bir seçenek olamaz. Buna rağmen kayıt altına alınan varsayılan seçenektir ve çalışanlar çıkmak için aktif bir tercih yapmaları durumunda katılım oranları önemli ölçüde artmaktadır (Börsch ve Andersen, 2014).

Bir firmanın inovasyon cesaretinin arttırılması, açıkça, bir kere verilecek karar setinin değiştirilmesinden daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte bu karşılaştırma önemli bir noktayı da göstermektedir o da şudur; inovasyon kendiliğinden gerçekleşen bir süreç olmadığı gibi aynı zamanda inovasyon teşvikleri ve içerikleri kurumsallaşabilir. Bu inovasyon projelerinin işyeri rutinlerinin, iç ve dış paydaş beklentilerinin ve kurumsal kültürün ayrılmaz bir parçası olarak görülmesine ve bu şekilde normalleşmesine zemin hazırlar. Bir başka deyişle bir firma için inovasyon davranışı varsayılan seçenek haline dönüşmeli ve sıklıkla ve kolaylıkla tercih edilebilmelidir. Davranışsal ekonomi deyişiyle, referans noktası ya da dayanak noktası değişmeli ya da kaymalıdır (Börsch ve Andersen, 2014).

5. Ormanın Gözden Kaçırılması

Yatırım olgusu portföy ile ilgilidir ve ekonomi teorisine göre yatırımcılar portföylerindeki tek bir menkul kıymetdeki aşağı yönlü hareketler nedeniyle üzülmemelidirler. Onları ilgilendirmesi gereken sadece risk ve portföylerinin genel performansıdır. Portföylerindeki bir kısım menkul değerler aşağı yönlü hareket ediyorken diğerleri yukarı yönde hareketli ise endişelenmelerini gerektirecek herhangi bir durum söz konusu değil demektir. Bununla birlikte bu durum, hisse senedi yatırımcılarının gerçek dünyada yatırımlarını nasıl değerlendirdikleri ve ele aldıklarıyla ilgili değildir. Çoğunlukla tek bir menkul kıymete odaklanarak işlem yapılmakta

ve o menkul kıymetin tüm portföyün sadece bir parçası olduğu gerçeği gözden kaçırılmaktadır. Yatırımcının zihninde gerçekleşen ve mental muhasebe denilen olgunun bu durumun oluşmasındaki en büyük etken olduğu belirtilmektedir (Börsch ve Andersen, 2014).

Yatırımcıların zihninde her türlü yatırım çeşidi için bir mental ya da zihinsel muhasebe yapılmaktadır ve her yatırımın başarısı o yatırımın başlangıç tutarına göre değerlendirilmektedir. İyi performansa sahip hisse senetlerinin satılması yatırımcıya keyif verirken düşük performans gösteren hisse senedi satışı ise zihinsel bir acıya ne oluyor. Özetle yatırımcılar çok hızlı kazanımlar elde etmenin peşindedirler ve bu nedenle kayıplara karşı güçlü bir şekilde engellemeler ve önlemler almaya çalışırlar (Börsch ve Andersen, 2014).

İş hayatında birçok davranışsal etki ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bunlardan biri de kayıplara karşı ayrımcı bir davranışı ifade eden kayıptan kaçınma bilişsel önyargısıdır. Bir diğeri sahip olma etkisidir. İnsanlar sahibi oldukları şeylere sürekli olarak değer verirler. Bu ister hisse senedi olsun, ister kahve fincanı, ister sahibi oldukları arabaları, ister evleri ya da yatırım projeleri olsun fark etmez. Bir şeye sahip olmanın anlamı onu korumak ve sürdürmek istenmesidir. Üçüncü etki referans ya da dayanak noktası etkisidir. Bireyler karar verirken rasgele referans noktaları kullanırlar. Örneğin bir hisse senedi söz konusu olduğunda bu hisse senedini aldıkları fiyat referans noktası olarak alınır. Bu referans noktasına bağlı olarak ortaya çıkan gelişmeleri ya da hareketleri değerlendirir ve ilgisiz bir zihinsel kıyaslama yaparak kararlarına temel oluştururlar. İşte tüm bu ve benzeri eğilimler birlikte ele alındığında, güçlü bir şekilde birleşmekte ve bütüncül düşünmeyi zihinsel karar verme sürecinin dışında tutmaktadırlar(Börsch ve Andersen, 2014).

Yatırım kararlarında görülen mental muhasebe, proje ve inovasyon yatırımlarında ortaya çıkan batık maliyet yanılgısı kavramına karşılık gelmektedir. Belki daha umut verici projeler pahasına, en azından başlangıç yatırımını karşılayacağı umuduyla projenin devam ettirilmek istenmesi Daniel Kahneman' ın deyişiyle bağlılık tırmanmasını yansıtmaktadır (Kahneman ve Tversky, 1979).

İnovasyon projelerinin yukarıda bahsedilen yatırım portföyleri gibi algılanması bağlılık tırmanması eğiliminin frenlemesi için bir önlem olabilir. Örneğin inovasyon ve performans ölçümleri bireysel projelerin yönetimi yerine, bütün olarak bir inovasyon portföyüne uygulanabilir. İnovasyon projelerinin içsel belirsizlikleri göz önüne alındığında bazı projelerin başarısız, diğerlerinin ise başarılı olacağını düşünmek ve beklemek daha sağlıklı ve güvenli olacaktır. Burada söz konusu kritik hedef bir bütün olarak inovasyon portföyünün iyi bir performans gösterebilmesidir. İkinci bir il-

gili nokta ise portföy yapılandırılmasıdır. Bireysel yatırımcı portföylerinde görüldüğü gibi inovasyon projelerinden oluşan portföylerde de risk ve getiri potansiyelleri çeşitli düzeylerde ölçülmektedirler. Bu düzeyler radikal (yüksek risk ve getiri taşıyan) olabileceği gibi ihtiyatlı (düşük risk ve getiri taşıyan) da olabilir ya da bu iki nokta arasında çeşitli derecelerde sıralanabilir. İnovasyon projelerini risk ve getiri oranlarına göre sınıflandıracak ve portföy çıktılarını önceden belirlenen hedeflere göre yönetecek ve bunu yaparken bireysel projelere odaklanmak yerine portföy bütününe odaklanacak bir bilinçli çaba gerekmektedir (Börsch ve Andersen, 2014).

Bireysel yatırımcıların, devlet tahvili gibi riski düşük ve hisse senedi gibi riskli yatırımlar arasında bir portföy oluşturmalarına benzer şekilde inovasyon yöneticileri yüksek risk ve getiri ile düşük risk ve getiri kutupları arasında değişecek şekilde bir inovasyon portföyü oluşturabilir ve portföy ile risk bütçesini yönetebilirler. Söz konusu inovasyon portföyü, şirketin genel büyüme hedefleriyle uyumlu olmalıdır. Ayrıca hırslı ve iddialı büyüme hedefleri yüksek potansiyel getiri oranlarına paralel olarak nispeten riskli inovasyon portföyleri oluşturulmasını gerektirebilir (Börsch ve Andersen, 2014).

6. Aşina Olunana Bağlılık

Bireyler bildiklerine odaklanma açısından güçlü bir eğilime sahiptirler. Bu eğilim kolaylıkla geri çağrılabilen mevcut bilgilere dayanmaktadır. Alışılmadık veya belirsiz olan her zaman yeni ve bilinmeyen riskler taşır ve bu nedenle aşina olunan her zaman daha güvenli hissettirir. Bu durum aynı zamanda duygusal düzeyde de kendini gösterir. Bireylerin aşina oldukları durumları ya da olguları tercih ettiklerini ileri süren ve kanıtlanmış bir eğilim vardır (Börsch ve Andersen, 2014).

Herhangi bir yatırım faaliyeti bağlamında değerlendirildiğinde, bilinçli bir şekilde portföy çeşitlendirilmesi yapılmak suretiyle aşina olunana duygusal bağlılık ortadan kaldırılabilir. Bu şekilde aşina olma önyargısının etkisi en aza indirilmiş olunur (Börsch ve Andersen, 2014).

İnovasyon alanında aşina olma önyargısı icat edilmemiş olma sendromu olarak adlandırılmaktadır. İçgüdü denilen olgu içsel olarak üretilen fikirler dış kaynaklardan gelen fikirlerden daha üstün ve uygun olduğunu ifade etmektedir. Yeni fikirler kapsamında ve arka planında aşinalık daha yüksektir ve bu sayede noktaları bağlamak daha kolay olmaktadır. Diğer bir husus ise hangi kaynakların bir inovasyon portföyünü besleyeceği ve hangi fikirlerin inovasyon portföyüne dahil edileceği ile ilgilidir. Özetle aşina olunana bağlılık önyargısının olumsuz etkilerinden korunmak için inovasyon yöneticilerinin fikir kaynaklarını ve düşüncelerini çeşitlendirmelidirler (Börsch ve Andersen, 2014).

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüz dünyasında mevcut piyasalarda rekabet edebilmek için geleneksel araçlar artık yetersiz kalmaktadır. Buna rağmen, yöneticiler çoğu durumda ısrarla bu araçlardan yararlanmaya devam etmektedirler. Bu olgunun açıklanmasına yönelik en iyi kavram "sınırlı rasyonalite" olabilir. Kimi ekonomi ve finans çevrelerinde, çoğu zaman, eleştirel manada avangard olarak kabul edilen fizyolojik ve davranışsal model ve teorilerin daha fazla sonuçlarla ilgilenen bakış açıları ve önermeleri, genellikle statükoya bir tehdit olarak algılanır. Bu, doğal olarak ekonomik sorunlarla başa çıkmada etkililik konusundaki şüpheciliği arttırmaktadır. Bugünün dünyasında, ekonomik yaşamdaki her şey daha hızlı değişen, kararsız ve dinamik bir hale geldiğinden ekonomik değişkenler üzerinde daha az kontrol hissine neden olmaktadır (Neto ve diğerleri, 2019:12).

Genel anlamda insanlar, paralarını nasıl değerlendirecekleri ile ilgili kararlarda rasyonel hareket etmezler. Önyargılar ve duygusal faktörler parasal durumlarda yargılamaları ve alınacak kararları bulanıklaştırır. Bireylerde görülen bu durum kurumlar için de geçerlidir. İşletmelerde, çoğu zaman, iyi niyetli ve karlı inovasyon projesi fırsatları, rasyonaliteden sapmalar neticesinde kaçırılır. İşletmelerde gerçekleştirilen inovasyon faaliyetlerinin, kurumsal performansı pozitif etkilemesi ve işletmenin mevcut pazardaki rekabet gücünü yükseltmesi beklenir. Bununla birlikte, dünyadaki diğer ülkelerle birlikte ve Türkiye'den de birçok örnek gösterilebileceği gibi inovasyon faaliyetleri genel olarak bu beklentiden uzak bir şekilde; henüz fikir, uygulama veya ticarileştirme aşamasında iken terkedilmekte ve başarısız kılınmaktadır. Sonuç olarak işletmelerde büyük oranlarda maddi ve manevi kayıplar ortaya çıkmakta ve bu durum işletmelerin ticari faaliyetlerini ve örgütsel yapılarını etkilemektedir. Bu bağlamda ele alındığında işletmelerdeki inovasyon faaliyetlerini etkileyen olası tüm faktörlerin detaylı analizlerinin yapılması önemlidir. Ayrıca inovasyon çalışmalarının nasıl yönetildiği ve aslında nasıl yönetilmesi gerektiği konuları büyük önem taşımaktadır (Taşgit ve Torun, 2016:122).

Bu çalışmada, literatürde son yıllarda sıkça yer almaya başlayan; davranışsal finans çerçevesinden, inovasyon projeleri ve faaliyetleri konusuna bakış açısı yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, öncelikle Potts (2015) tarafından dile getirilen davranışsal inovasyon ekonomisine ve bununla bağlantılı olduğu düşünülen kendine aşırı güven önyargısının inovasyon yatırımları üzerindeki etkisi konusuna literatürdeki çalışmalar bağlamında değinilmiştir. Çalışmanın devamında ise Börsch ve Andersen (2014) tarafından dikkat çekilen davranışsal tuzakların ve önyargıların inovasyon ve diğer yatırım kararlarına etkisi ve bu etkiden korunma yolları kendi ifadeleriyle anlatılmaya çalışılmıştır.

Psikoloji ve davranışsal ekonomi son zamanlarda işletmelerdeki inovasyon faaliyetlerinin önemli bir faktörü olarak daha fazla görülmeye başlanmıştır. Davranışsal finans alanının başlıca bulgularından biri olan bilişsel önyargı ve sezgilerin yatırım ve yatırımcı davranışlarındaki etkisi inovasyon faaliyetleri için de söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda "davranışsal inovasyon ekonomisi" şeklinde kavramlaştırılan olgu ilk defa Potts (2015) ortaya atılmıştır.

Davranışsal inovasyon alanının henüz emekleme dönemlerinde olduğu ifade edilebilir. Davranışsal inovasyon anlayışının ana teorik çerçevesi davranışsal ekonomiden alınmıştır. Davranışsal inovasyon ekonomisi, davranışsal ekonominin tipik insani davranışsal yanlılıkları yaklaşımının basitçe inovasyon faaliyetleri çerçevesine uygulanmasıdır. Ancak bundan daha fazlası olmalı. Davranışsal inovasyon, işletmelerdeki inovasyon faaliyetlerinde ve inovasyon çabalarında, psikolojik faktörlerin olumlu ve olumsuz etkisine odaklanır.

İnovasyon ile kendine aşırı güvenin ilişkisinin incelendiği çalışmaların sonuçlarına bakıldığında kendine aşırı güvenen yöneticilerin daha fazla risk aldıkları, daha fazla inovasyon yatırımları yaptıkları, bu inovasyon yatırımlarının değerinin daha yüksek olduğu, aynı zamanda daha karlı projelere imza attıkları ve daha fazla patent ve atıf aldıkları görülmektedir. Bu başarı aynı zamanda kendine aşırı güvenen yöneticilerin rekabet ortamında oldukça avantajlı bir konuma gelmelerini sağlamaktadır. Ayrıca literatürdeki diğer çalışmalardan hareketle, kendine aşırı güven önyargısına sahip yöneticiler tarafından yönetilen işletmelerde riskli projelere yapılan yatırımlar nedeniyle hissedarlara daha çok fayda ve getiri sağlanmaktadır. Bununla birlikte kendine aşırı güvenen yöneticiler tarafından büyük çapta inovasyon başarılarının elde edilebilmesinin inovatif endüstrilerde gerçekleşeceği belirtilmektedir (Hirshleifer, Low ve Teoh, 2012:12).

Börsch ve Andersen (2014) inovasyon faaliyetlerine davranışsal açıdan yaklaşılmasının daha etkin inovasyon süreçlerinin oluşmasına imkan sağlayabileceğini, bununla birlikte inovasyon projelerinin sonuçlarının arzu edilene daha yakın olması sonucunu doğurabileceğini belirtmektedirler. Bu anlamda davranışçı yaklaşım diğer inovasyon yönetimi yaklaşımlarıyla bir rekabet içerisinde değildir. Amacı mevcut uygulamaların yansıtılması, zayıf noktaların belirlenmesi ve süreçlere yön vermek adına bir çerçeve oluşturmaktır. İnovasyon faaliyetlerine davranışsal yaklaşım, rutinler ve sezgiler şeklinde ortaya çıkan önyargıların farkındalığının desteklemesini sağlamaktadır.

Davranışsal finans alanında yapılan çalışmaların ortaya koyduğu üzere, bilişsel önyargılar dikkate alınarak yatırımların performansı arttırılabilmektedir. Bununla beraber inovasyon projelerinin başarıyla ulaşması açısından insan davranışlarının bu süreçlerdeki etkisinin daha fazla dikkate alınmasının olumlu sonuçlar ortaya çıkaracağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Baek, H. Y., ve Neymotin, F. (2019). Overconfident entrepreneurs: Innovating more and paying the piper. *Economics Bulletin*, *39*(2), 1144-1153.

Baker, M., Pan, X., ve Wurgler, J. (2009). *A reference point theory of mergers and acquisitions* (No. w15551). National Bureau of Economic Research.

Ben-David, I., Graham, J. R., ve Harvey, C. R. (2010). *Managerial miscalibration* (No. w16215). National Bureau of Economic Research.

Bertrand, M., ve Schoar, A. (2002). Managing with style: The effect of managers on firm policies.

Binder, M. (2014) 'Should evolutionary economists embrace libertarian paternalism?' *Journal of Evolutionary Economics, 24*: 515-39.

Börsch, A. ve Andersen, N., (2014). Behavioral traps and innovation: What innovators can learn fom investors' failures, *Deloitte Review*, 15, June.

Castellion, G., ve Markham, S. K. (2013). Perspective: New Product Failure Rates: Influence of Argumentum ad Populum and Self-Interest. *Journal of Product Innovation Management*, *30*(5), 976-979.

Cyert, R. M., ve March, J. G. (1963). A behavioral theory of the firm. *Englewood Cliffs, NJ*, *2*.

DellaVigna, S., ve Pollet, J. M. (2009). Investor inattention and Friday earnings announcements. *The Journal of Finance*, *64*(2), 709-749.

Deutsche Bank Research, Capital markets reward R&D, June 2011, https://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD0000000000275167/Capital+markets+reward+R%26D.PDF, Erişim: 15/02/2019

Dosi, G. (1988). Sources, procedures, and microeconomic effects of innovation. *Journal of economic literature*, 1120-1171.

Dosi, G., Marengo, L., & Fagiolo, G. (2001). *Learning in evolutionary environments* (No. 2003/20). LEM Working Paper Series.

Drucker, P. F., ve Wilson, G. (2001). *The essential drucker* (Vol. 81). Oxford: Butterworth-Heinemann.

Earl, P. E. (1990). Economics and psychology: a survey. *The Economic Journal*, 718-755.

Galasso, A., ve Simcoe, T. S. (2011). CEO overconfidence and innovation. *Management Science*, *57*(8), 1469-1484.

Gervais, S., Heaton, J. B., ve Odean, T. (2011). Overconfidence, compensation contracts, and capital budgeting. *The Journal of Finance*, *66*(5), 1735-1777.

Goel, A. M. ve Thakor, A. V. (2008). Overconfidence, CEO selection, and corporate governance. *The Journal of Finance*, *63*(6), 2737-2784.

Greve, H. (2003), A behavioral theory of R&D expenditures and

innovations: Evidence from shipbuilding, *Academy of Management Journal 46:* 685–702.

H. Herz, D. Schunk, ve C. Zehnder (2014), "How do judgmental overconfdence and overoptimism shape innovative activity?" *Games and Economic Behavior, 83*(1), 1–23.

Hayward, M. L., ve Hambrick, D. C. (1997). Explaining the premiums paid for large acquisitions: Evidence of CEO hubris. *Administrative science quarterly*, 103-127.

Hirshleifer, D., Low, A., ve Teoh, S. H. (2012). Are overconfident CEOs better innovators?. *The Journal of Finance*, *67*(4), 1457-1498.

Ireland, R.D., Hitt, M.A., ve Williams, J.C. (1992), Self-confidence and decisiveness: Prerequisites for effective management in the 1990s, *Business Horizons Jan/Feb, 36*-43.

Kahneman, D. ve Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 263-291.

Kay, N. M. (1984). *The emergent firm: Knowledge, ignorance, and surprise in economic organisation*. St. Martin's Press.

Kuratko, D.F., Hornsby, J.S., and Goldsby, M.G. (2004) Sustaining corporate entrepreneurship: Modelling perceived implementation and outcome at organizational and individual level, *Entrepreneurship and innovation,* 5, 77-89.

Lades, L. (2013), Behavioral and evolutionary economics on impulsive consumption and reflexive thought: nudging ethical consumer behavior, *Journal of Economic Psychology, 41*: 114-28.

Landier, A., ve Thesmar, D. (2009) Financial contracting with optimistic entrepreneurs *Review of Financial Studies 22*(1), 117-150.

Li, J. ve Tang, Y. I. (2010). CEO hubris and firm risk taking in China: The moderating role of managerial discretion. *Academy of Management Journal*, *53*(1), 45-68.

Loasby, B. J. (1976). *Choice, complexity, and ignorance: an enquiry into economic theory and the practice of decision-making*. CUP Archive.

Malmendier, U. ve Tate, G. (2005a). CEO overconfidence and corporate investment. *The journal of finance*, *60*(6), 2661-2700.

Malmendier, U. Ve Tate, G. (2005b). Does overconfidence affect corporate investment? CEO overconfidence measures revisited. *European Financial Management*, *11*(5), 649-659.

Malmendier, U. Ve Tate, G. (2008). Who makes acquisitions? CEO overconfidence and the market's reaction. *Journal of financial Economics*, *89*(1), 20-43.

Malmendier, U. ve ve Tate, G. (2008) Who makes acquisitions? CEO overconfidence and the market's reaction, *Journal of Financial Economics 89,* 20-43.

Morrison, K. ve Potts, J., (2008). Toward Behavioral Innovation Economics – Heuristics and Biases in choice under Novelty,

Mottola, G. R. ve Utkus, S. P. (2003). Can there be too much choice in a retirement savings plan. *Vanguard Center for Retirement Research*.

Nelson, R. R., & Winter, S. G. (2009). *An evolutionary theory of economic change*. Harvard University Press.

Nelson, R. ve Winter, S. (1982) An Evolutionary Theory of Economic Change. Harvard University Press: Cambridge, MA.

Nelson, R. ve Winter, S. (2002), Evolutionary theorizing in economics, *Journal of Economic Perspectives 16*: 23-46.

Neto, J. C., Filipe, J. A., & Caleiro, A. B. (2019). Creativity and innovation: A contribution of behavioral economics. *International Journal of Innovation Studies*, *3*(1), 12-21.

Potts, J. (2015). Behavioral innovation economics. *Handbook for Behavioral Economics, Routledge: London.(Sept 2016), Forthcoming*.

Roll, R., (1986) "The hubris hypothesis of corporate takeovers" Journal of Business 59(2), 197- 216.

Shiller, R. J. (2005). Behavioral Economics and Institutional Innovation. *Southern Economic Journal*, *72*(2), 269-283.

Simon, H. A. (1955). A behavioral model of rational choice. *The quarterly journal of economics*, 99-118.

Sundbo, J. (1999) Empowerment of employees in small and medium-sized service firms, *Employee relations, 21*, 105-127.

Svenson, O. (1981). Are we all less risky and more skillful than our fellow drivers?. *Acta Psychologica*, *47*(2), 143-148.

Tang, Y., Li, J., & Yang, H. (2015). What I see, what I do: How executive hubris affects firm innovation. *Journal of Management*, *41*(6), 1698-1723.

Taşgit, Y. E., & Torun, B. (2016). Yöneticilerin İnovasyon Algısı, İnovasyon Sürecini Yönetme Tarzı ve İşletmelerin İnovasyon Performansı Arasındaki İlişkiler: KOBİ'ler Üzerinde Bir Araştırma. *Journal of Administrative Sciences/Yonetim Bilimleri Dergisi*, *14*(28).

Trajtenberg, M. (1990). A penny for your quotes: patent citations and the value of innovations. *The Rand Journal of Economics*, 172-187.

Tuncer, N. (2019). Örgüt İçi İnovasyon Tetikleyicilerinin Yönetim İnovasyonu Yaratma Üzerine Etkileri (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Wang, D., Sutherland, D., Ning, L., Wang, Y., & Pan, X. (2018). Exploring the influence of political connections and managerial overconfidence on R&D intensity in China's large-scale private sector firms. *Technovation*, *69*, 40-53.

Witt, U. (2001), Learning to consume: A theory of wants and the growth of

demand, *Journal of Evolutionary Economics 11*: 23-36.

Yiğit, S., (2014). İnovasyona Davranışsal Yaklaşımın Bir Yansıması: Kurumsal Girişimcilik, *International Journal of Social Sciences,* 30(1), 411-428.

Bölüm 7

ÖZ-KONTROL KAVRAMINA KURAMSAL BİR YAKLAŞIM

Cem Güney ÖZVEREN[1]

1 Arş. Grv. Dr. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Örgütsel Davranış Anabilim Dalı cem.ozveren@istanbul.edu.tr

Giriş

Öz-kontrol kavramı psikoloji başta olmak üzere birçok alanda incelenen benlik kavramlarından biridir. Literatürde öz-kontrol kavramının olumlu etkileri ve diğer birtakım değişkenler ile arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara rastlanmış olup konun teorik açıdan fazla ele alınmadığı anlaşılmıştır. Bu çalışmada öz-kontrol kavramına yönelik kuramsal yaklaşımlar ve bu kuramsal yaklaşımlar ışığında ilişkili olduğu birtakım değişkenler ele alınmıştır. Ayrıca kavramın psikoloji literatüründe ele alınan diğer kavramlardan farkı ve alan yazında süreç içerisinde nasıl evrildiği incelenmiş olup öz-kontrol gelişimine dair bazı önerilerde bulunulmuştur.

Kavramsal Çerçeve

Öz-kontrol bireyin duyularını, düşüncelerini ve davranışlarını kontrol etmesi ve yönetebilmesi anlamına gelmektedir (Nebioğlu ve ark., 2012). Alan yazın incelendiğinde öz kontrol sürekli öfke ile yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (Restubog, Garcia, Wang ve Cheng, 2010). Alan yazında birtakım araştırmacılar öz kontrolü içgüdüsel ihtiyaçların baskılanması ve istenmeyen davranışların sergilenmemesi olarak tanımlar (Tangney, Baumeister ve Boone, 2004).

Alan yazın incelendiğinde öz kontrol kavramının zaman zaman öz düzenleme (self-regulation) ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Oysa öz kontrol düşünce, duygu ve davranışları kontrol edebilme becerisini ifade eder. Öz düzenleme ise bireyin öğrenme esnasında bilişsel, duygusal ve davranışsal olarak kendisini düzenleme becerilerini ifade eder. Daha açık bir ifadeyle öz düzenleme amaç belirleyebilmek ve bu amaçları gerçekleştirebilmek için stratejiler geliştirebilmek ve bu stratejilerin bireye kazandırdıklarını süreç içerisinde denetleyebilmek anlamına gelir (Risemberg ve Zimmerman, 1992).

Her iki kavram da özellikle eğitim alanında öğrenciler ile yapılan çalışmalarda birlikte kullanılmıştır. Öğrencilerin öğrenmeye kendilerini hazırlamak ve motive olmak için bilişsel, duygusal ve davranışsal olarak kendilerini yönetebilmelerinin ve öz düzenleme becerilerini kullanmalarak kendisine en uygun öğrenme stratejilerini kullanabiliyor olmasının başarılarının artmasında önemli bir etken olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dewey (1938)' e göre eğitimciler öz kontrolün akademik başarı için önemli bir faktör olduğunu düşünürler. Bu noktada motivasyon hem sürecin önceli hem de sürecin kendisi konumundadır. Motivasyonun olmadığı durumda şüphesiz öz kontrol de tartışmalı bir hale gelecektir Richardson ve ark., 2012; Robbins ve ark., 2004; Duckworth, 2019).

Rosenbaum (1980), öz kontrolün birbiriyle yakından ilişkili üç işlevi olduğunu ortaya koymaktadır:

Yenileyicilik (Reformative) İşlevi: Öz kontrol seviyesi yüksek olan bireyler yeni bir davranışı daavranış repertuvarına katmakta daha az zorluk çekerler.

Onarıcı (Redressive) İşlevi: Birey amaçlarına ulaşmak için çabalarken zaman zaman istemediği sonuçlarla karşı karşıya kalabilir. Birtakım yaşamsal olaylar kişinin hedefine ulaşması yolunda önünde engel olabilir. Ancak öz kontrol düzeyi yüksek olan bireyler karşısına çıkan olumsuzluklarda pes etmezler ve duygusal olarak kendilerini yenileyebilirler.

Yaşantısal (Experiental) İşlev: Birey düşüncelerini ve duygularını kontrol ettikten sonra zevk aldığı aktivitelerine dönebilir ve keyif almaya devam eder. Kendisini kontrol etme süreci xevk aldığı aktivitelere dönmesine engel olmaz.

Hedonizm bakış açısı çerçevesinde birey için haz veren şey her ne ise onu yapmalıdır. İyi ya da kötü, yanlış ya da doğru…Tek kıstas bireye haz verip vermediğidir ve haz veren eylemi seçmek ahlaki olarak doğrudur (Veenhoven, 2003). Öz kontrol kavramının iç dinamikleri ise bu anlayışın karşıtı bir pozisyondadır. Tice ve Bratlavsky (2000)'nin yargısı konuyu aydınlatmak açısından dikkat çekicidir. Tice ve Bratlavsky'ye göre öz kontrol bireyin hedonistik arzuları baskılamasını ifade eder. Bu noktada Freud'un yapısal modeli özelinde temel dinamikleri olan id, ego ve süperego çatışmaları konuyu aydınlatmak açısından önemlidir.

Bilindiği gibi id kişiliğin en ilkel tarafıdır ve sürekli tatmin edilmek ister. Onun için ayıp, yanlış, yasak gibi kavramlar hiçbir şey ifade etmez. Yaşadığı topluma ait olan ilkeler ve kurallar onun için hiçbir şey ifade etmez. İd için önemli olan tek bir gerçek vardır: Tatmin olmak. Haz ilkesiyle hareket eder ve onun ihtiyaçlarını ve arzularını tatmin etmek her şeyden önemlidir. İd kişiliğimizin en ilkel tarafıdır, çünkü doğduğumuz andan itibaren kişiliğimizin gelişen ilk tarafıdır ve tam da bu yüzden mazisi en eski olan yanımızdır. O yüzdendir ki Freud'un meşhur buz dağı metaforunda en dipte olan kısımdır.

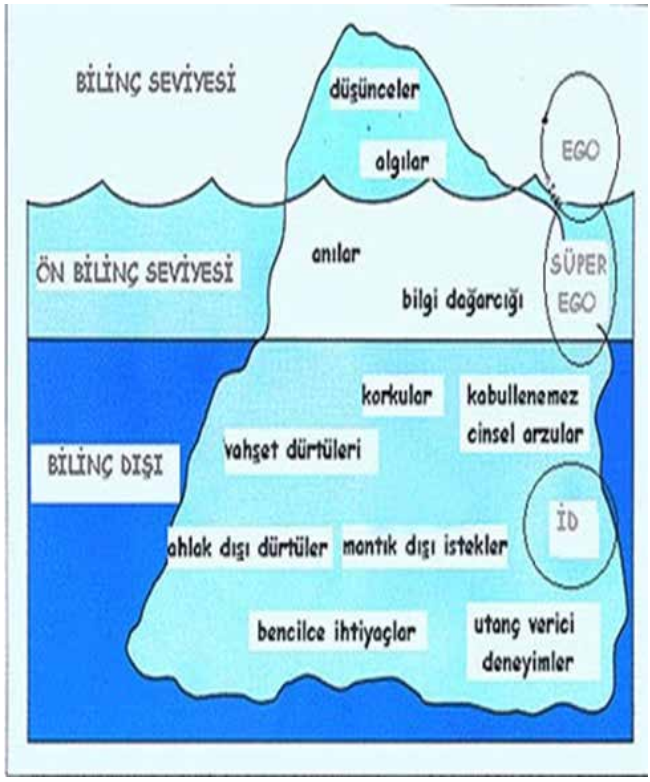

Şekil 1: Freud Buz Dağı Metaforu

https://gelisimogrenme.wordpress.com/2014/01/10/sigmund-freudun-topografik-kisilik-kurami/

Çocuk doğduğu andan itibaren kişiliğinin ilk gelişen taraf id'dir. Çocuk için başta önemli olan haz almak iken daha sonra ailesi vasıtasıyla toplumun gerçekleri ile karşı karşıya kalır. İyi kötü, doğru, yanlış, yasak… İşte tam da bu noktada süper ego gelişmeye başlar. Gayet tabiidir ki id ve süper ego talepleri zaman zaman çatışır. İşte tam da bu noktada buzdağının görünen yüzeyindeki ego gelişmeye başlar ve id ile süper ego arasında bir denge kurmaya başlar. Bazı kaynaklarda bu dengenin kimi zaman id, kimi zaman ise süper ego lehine kurulduğunu yazar. Sosyal bilimlerde meşhur olan ''it depends'' yani ''duruma göre değişir'' cevabı hususta geçerli değildir. Birey id ile süper ego arasındaki çelişkiyi giderirken temel amacı id'i tatmin etmektir. Yani id'i süper egoya rağmen tatmin eder. Neden sorusunun cevabı ise oldukça basittir. Çünkü id haz ilkesinden yola çıkar ve bireyin hayattaki temel amacı haz almak, daha açık bir ifadeyle mutlu olmaktır. Ego id'in ihtiyaç ve arzularını topluma aykırı olmayacak şekilde gidermeye çalışır. Bu husus hedonizm'e bir tepki değil, sadece bir ekleme niteliği taşımaktadır. Psikanalitik Yaklaşım çerçevesinde birey id ve süperego arasındaki çatışmayı çözemezse üç farklı kişilik bozukluğu meydana

gelmektedir. Bu üç kişilik tipi obsesif kişilik, erotik kişilik ve narsistik kişiliktir (Maccoby, 2004).

Obsesif Kişilik: Obsesif kişilikler çok şüphecidirler, insanları sürekli eleştirirler. Kolay kolay etkilenmezler ve çok ufak ayrıntılara takılabilirler. Ayrıca yaşamları süresince başka takıntıları da olabilir.

Narsistik Kişilikler: Dünyanın merkezinde kendilerinin olduğunu, herkesin kendilerine hizmet etmesi gerektiğini düşünürler. Kimseyi kolay kolay beğenmezler, kendilerini beğenme ve kusuru hep başkalarında arama eğilimindedirler.

Erotik Kişilikler: Kalabalıklardan çok hoşlanırlar, yalnız kalmayı sevmezler. Onlar için başkalarının yaptıklarını yani popüler olanı yapmak önemlidir. Ayrıca abartmayı çok severler.

Yukarıdaki kişilik tipleri id, ego ve süperego'dan birinin diğerlerine göre daha baskın olduğu durumlarda ortaya çıkar. Bu kişilik tiplerinden obsesif kişiliklerin hayatında, kontrol kavramı çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Hem birçok şeyi kontrol etmeye çalışırlar, hem de kontrol edemedikleri düşüncelerden ötürü kaygı duyarlar ve obsesyon diye tabir edilen bu rahatsız edici düşünceler ile başedebilmek için kompulsif davranışlar sergilerler. Freud bu kişiliklerin anal dönem takılması yaşadıklarını ifade eder (Topçuoğlu, 2003).

Dürtü kontrolü ile yakından ilişkili olan öz kontrol kavramı ile ortak alanı olan kişilik bozukluklarında birisi de antisosyal kişilik bozukluğudur. Birtakım araştırmacıların yaptıkları tanımlar ve tarifler incelendiğinde iki kavramın da birbirleriyle olan ilişkisi daha da netleşmektedir. DSM-5 kişilik bozuklukları sınıflandırması içerisinde üç küme bulunmaktadır (Kring ve ark., 2015).

A kümesi tuhaf-sıra dışı

B kümesi dramatik-değişken ve

C kümesi kaygılı-korkulu

Antisosyal kişilik bozukluğu bu üç kümeden B kümesi yani dramatik-değişken kümesinde yer alan kişilik bozukluğudur. Bazı kaynaklarda antisosyal kişilik bozukluğunun psikopati ve sosyopati kavramları ile eş anlamlı kullanıldıkları görülmektedir. Antisosyal kişilik bozukluğu bireyin başkalarının haklarına karşı tutunduğu saygısız bir yaklaşımdır (Kring ve ark., 2015). Antisosyal kişilik bozukluğu olan bireyler tutasız davranışlar, saldırganlık, yasaları çiğneme, kaygısız olma, ileriye dönük planlamalardan kaçınma ve dürtüsel davranışlar sergileme eğilimindedirler. Dolayısıyla öz kontrol seviyelerinin oldukça düşük olacağını söylemek yanluş olmayacaktır.

Alan yazında yapılan çalışmalardan anlaşıldığı üzere öz-kontrolün olumlu etkilerinden ötürüdür ki öz kontrol gelişimini sağlamak bireyler için önem arz etmektedir. Öz kontrol nasıl geliştirilebilir sorusuna Duckworth ve ark. (2014) yararlı bir model ile yanıt getirmişlerdir. Öz kontrol ile ilgili tanımlamalara ve alan yazında ortaya ölçeklere bakıldığında öz kontrolün önemli bir göstergesinin de dürtüleri kontrol etmek olduğu anlaşılmaktadır. Duckworth ve ark. (2014)'da bu ana fikir üzerinde hareket etmiş ve dürtülerin nasıl üretildiği ve birden fazla dürtünün nasıl aktive olduğunu ve kişinin bu süreçte nasıl motive olduğunu incelemişlerdir. Bu model üzerinde her bireyin yaşantısının sübjektif olduğu ve ortama farklı bir nakış açısı ve anlayış getirdiği kabul edilir. Özetle bireysel farklılıkların açığa kavuşması bu model özelinde önemlidir.

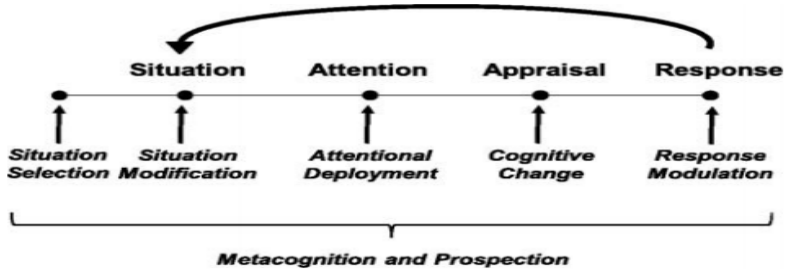

FIGURE 1 Process model of self-control, adapted from Gross & Thompson (2007). © Guilford Press. Adapted by permission of Guilford Press. Permission to reuse must be obtained from the rightsholder.

Şekil **2: Process model of self-control, adapted from Gross & Thompson (2007), Duckworth ve ark. (2014)**

Modelin perspektifi içerisinde süreç ortamın incelenmesi ve akabinde dikkat ile başlar. Dikkatimizi ortamda bulunan sayısız uyaranlardan sadece ufak bir kısmına verebiliriz. Diğer uyaranlar algının işleyiş prensibi gereği dışarıda bırakılır. İkinci aşamada bireyin subjektif yargıları rol oynar. Birey kendisi için doğru olanın ne olduğuna karar verir, bir değerlendirme yapar. Bu değerlendirmeler davranışı yönlendirmede önemlidir. Değerlendirmeler neticesinde birey bir karara varır ve tepki verir, yani duygu ve düşüncelerini davranışa döker. Süreç bu kadar basit ve net gözükse de hayatımızın her alanında tecrübe ettiğimiz ikilemleri ve bu ikilemlerin üstesinden gelme noktasında dikkatin önemini vurgulamaktadır.

*Konuyu bir örnek ile açıklamak gerekirse, üniversite öğrencisisiniz ve yarın çok önemli bir sınavınız var. Çalışma odanıza geldiniz, masanıza oturdunuz yani ortama girdiniz. Bir yandan arkadaşınız arıyor ve akşam sinemaya gitmek için soruyor. Sinemaya gitmeyi çok istiyorsunuz ancak mezuniyetiniz için yarınki sınav da çok önemli. Tam o sırada gözünüze bir finans kitabı ilişti ve mezun olunca çalışmak üzere aldığ*ınız iş teklifini hatırladınız. O kitap bu işi almanın *sizin için ne kadar önemli olduğunu*

bir kere daha düşündürttü. Arkadaşınıza gelemeyeceğinizi söylediniz ve yarınki sınava çalışmak için bilgisayarınızın başına geçtiniz ve bir plan eşliğinde çalışmaya başladınız.

Yukarıdaki örnekte anahtar olgunun kitabın öğrencinin dikkatini çekmesi olduğu düşünülebilir, nitekim öyledir de. Fakat bu hususu her zaman şansa bırakmak doğru mudur? Bu noktada asıl sorulması gereken soru şudur: Dikkatimizi yönlendirmek elimizde midir? Yüzde yüz olmasa da evet. Bu noktaya ışık tutan bilişsel-davranışçı yaklaşımlardır.

Bilişsel Davranışçı Yaklaşım, Bilişsel ve Davranışçı yaklaşımların her ikisinin de prensiplerini bir araya getiren bir kuramdır. Bilişsel davranışçı yaklaşım bireyin sahip olduğu fonksiyonel olmayan düşüncelerin yerine sağlıklı düşünceler geliştirilmesi ve bireyin psikolojik açıdan iyilik halini devam ettirmesini sağlayacak yaklaşımları içermektedir (Beck, 2008). Birey sahip olduğu fonksiyonel olmayan düşünceleri uzun zaman dilimi içerisinde oluşmuştur. Dolayısıyla bu düşünceleri fonksiyonel olan ile değiştirmek zaman alacaktır. Bilişsel davranışçı yaklaşımların günlük hayatın pratiğine yansıyan uygulamaları sayesinde beklenmedik olayların yönetimi söz konusu olduğunda ödül ve ceza sisteminin varlığı ile bir davranışın sonucu önceden kestirilebilir (Higgins ve ark., 2000). Bu sayede dürtüsellikle de mücadele edilebilir (Özdemir ve Aydın, 2012).

De Ridder ve ark. (2012), öz-kontrolün bireye fayda sağlayan ve doğru davranışa yol açan bilinçli bir çaba olduğunu ve öz kontrol düzeyi yüksek olan bireylerin duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını kontrol edebileceğini belirtmektedir. Muraven ve ark. (1998) tarafından yapılan tanımlamaya göre, öz kontrol bireyin düşünce ve davranışların kontrol edebilme ve duyguları etkileyen faktörlerin düzenleyebilme yeteneğini ifade eder. Öz kontrol kavramı, klinik psikoloji, sosyal psikoloji ve psikiyatri gibi birçok disiplinde incelenmiş bir kavramdır.

Kontrol kavramı konusunda alan yazında dış faktörlerin bireyin davranışına etkisi ve kabul edilebilir ve edilemez kontrol üzerine odaklanıldığı görülmüştür. İnsan özgürdür ancak bu özgürlük başkalarının özgürlüğünü kısıtladığı yerde biter. Dolayısıyla özgürlüğün sınırını belirleyebilmek, daha doğrusu özgürlüğün toplumca kabul ölçüsünü belirleyebilmek çok önemlidir. Kuşkusuz insan davranışlarını anlamak için sadece içsel süreçleri anlamak doğru ve yeterli sonucu vermekten çok uzaktır. İnsan davranışı üzerinde psikososyal birçok etmen rol oynamaktadır. Dolayısıyla dürtüselliği sadece Freud'cu bir bakış açısıyla çocukluk dönemindeki takılmalarına dayanarak ya da bilişselselci bir yaklaşım ile dayanarak açıklamaya çalışmak güvenilir bir sonuç vermeyecektir.

Her meslek için hatayı minimize etmek temel amaçlardan biridir. Bazı meslekler vardır ki ufacık bir hatayı dahi kaldıramaz, telafisi mümkün ol-

mayan sonuçlar meydana gelir. Havacılık, sağlık sektörü, ağır metal sanayi, ilaç sektörü ve daha nice pek çok sektör için yapılacak ufacık bir hata telafisi mümkün olmayan birtakım sonuçları da beraberinde getirir. Bu meslekler için hatayı minimize etmek adına birçok araştırma geliştirme çalışmaları yapılmış, yapılmaya da devam etmektedir. Kuşkusuz hatanın kabul edilmediği alanlarda dürtüselliği kontrol etmek büyük bir önem arz etmektedir. Bu noktada dürtüselliğin kontrol edilmesinin ve böylelikle risk alma davranışlarının daha makul ve rasyonel bir zemin üzerinde gerçekleşebilmesi oldukça önemlidir. Sicard ve ark. (2003) pilotların risk eğilimini ölçebilmek adına bir ölçek geliştirmişlerdir. Bu ölçek içerisinde risk eğilimini ölçebilmek adına beş faktör bulunmaktadır. Bu faktörler:

- Dürtüsellik
- Öz–Kontrol
- Tehlike Arayışı
- Enerji
- Yenilmezlik

Sicard ve ark. (2003) tarafından yapılan çalışmada öz kontrol yenilmezlik ve enerji boyutlarıyla ilişkili bulunmuştur.

Öz-kontrol ile ilgili yapılan ölçek geliştirme çalışmalarından birir de 2004 yılında Tangney, Baumeister ve Boone tarafından geliştirilen öz-kontrol ölçeğidir (Tangney, Baumeister ve Boone). Bu ölçeğin Türkçe uyarlaması ise Nebioğlu ve ark. Tarafından 2012 yılında yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda ölçek iki faktörlü bir faktör analitik yapı göstermiştir:

- Öz disiplin
- Dürtüsellik

Öz-Kontrol kavramına kuşkusuz en iyi açıklamayı getiren araştırmacılardan biri de Rosenbaum olmuştur. Rosenbaum 1990 yılında geliştirdiği öz kontrol modeli ile alan yazına farklı bir perspektif sunmuştur. Bu modele gelmeden önce konu ile alakalı kendisinin çalıştığı ve ve modelin ana temalarını oluşturan çalışmalara değinmek gerekecektir. Rosenbaum (1980) öz kontrol kavramını bireyin düşünce, duygu ve davranışlarını kontrol edebilme becerisi şeklinde tanımlamıştır. Ancak 1983 yılında yaptığı çalışmada bu kavramın sınırlarını genişleterek öğrenilmiş güçlülük (learned resourcefulness) kavramından bahsetmiştir. Rosenbaum ve Jaffe (1983)'ye göre öğrenilmiş güçlülük kişinin stresli yaşamsal olaylara karşı geliştiği baş etme yöntemlerinden oluşan bir davranış repertuvarıdır. Kişi zorluklarla başettikçe bu repertuvar genişleyecek ve öz kontrol düzeyini olumlu yönde etkileyecektir. Rosenbaum (1990)'un öz kontrol modelinde dört önemli husus dikkat çekmektedir:

- İnsan davranışları belli bir amaca yöneliktir.
- Öz kontrol bireyin bilişsel süreçleri düzenleyebilme becerisidir.

- Birey amacına yönelik davranışlar sergilerken birtakım engeller ve zorluklarla karşı karşıya kalabilir. Bu engeller ve zorluklarla başedebilme becerisi bireyin öz kontrolünü ifade etmektedir.

- Bireyin öz kontrol davranışını ve bilişsel düzenleme becerilerini etkileyen birtakım faktörler bulunmaktadır.

Yukarıda sıralanan dört hususun üçüncüsünün öğrenilmiş güçlülük kavramının tanımıyla örtüştüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bazı kaynaklarda öz kpontrol kavramı yerine öğrenilmiş güçlülük kavramının kullanıldığı görülmektedir.

Öz kontrol seviyesinin sonuçları ile ilgili alan yazında birtakım çalışmalar bulunmaktadır. Baumeister ve Heatherton (1996) tarafından yapılan çalışmada düşük seviyedeki öz kontrole sahip bireylerin duygusal ve davranışsal problemler yaşamaya eğilimli oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Buckner ve ark., 2009).

Eğitim alanında öğrencilerle yapılan çalışmalarda da öz kontrolün öğrencilerin akademik başarıları üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkisi olduğu görülmektedir. Akademik başarının yanında, öz kontrolü yüksek öğrencilerin sosyal ilişkilerinde de daha başarılı oldukları, daha sağlıklı ilişkiler kurdukları sonucuna ulaşılmıştır. Tangney, Baumeister ve Boone (2004) tarafından yapılan çalışmada öz kontrol seviyesi yüksek olan öğrencilerinm daha az agresif davranışlar sergiledikleri, sağlıklı ilişkiler kurdukları ve notlarının görece daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Mele (1992) tarafından yapılan çalışmada öz kontrol seviyesi yüksel bireylerin sorunlarla ve stresli yaşamsal koşullarda daha mücadele ettikleri ve zorlayıcı koşulları fırsat olarak gördükleri sonucuna ulaşmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Yukarıda belirtilen kuramsal yapı ve yapılan çalışmalar ışığında öz-kontrol'ün psikoloji başta olmak üzere birçok disiplin içerisinde önemli bir yer tuttığu aşikardır. Yapılan çalışmalar öz-kontrol seviyesi yeterli düzeyde olan bireylerin psikolojik olarak daha sağlam olduğu, sosyal ililşkilerini yürütmekte daha başarılı oldukları ve gerek iş, gerek ise eğitim hayatında daha başarılı oldukları anlaşılmaktadır. Öz-kontrolün yaşamın her mecrasında önemli olduğu gerçeğinden hareketle konu ile ilgili daha fazla araştırma yapılması sosyal bilimlerdeki birçok alan için önemli bir katkı olacaktır. Alan yazına olan katkı dışında öz kontrolü sağlamaya ve geliştirmeye yönelik kuramsal çerçeve içerisinde geliştirilecek yöntemlerin (özellikle bilişsel davranışçı yaklaşım çerçevesinde) geliştirilmesinin pratikte de önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Kuşkusuz öz denetimini daha iyi yapabilen bireylerden oluşan bir toplumda daha sağlıklı bireylerin yetişeceği ve sağlıklı bir psikolojik iklimin hüküm süreceği yadsınamaz bir gerçektir.

Öz-kontrol kavramıyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde öz-kontrolün iş hayatı, sosyal ilişkiler, eğitim ve hayatın diğer alanı üzerindeki pozitif etkilerinin yoğunluklu olarak incelendiği anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili yeterli çalışma olmadığı söylenebilmekle birlikte önemli bir hususa daha değinmekte fayda görülmektedir. Öz-kontrol seviyesinin olması gereken seviyeden daha yüksek olması acaba aynı pozitif etkileri meydana getirebilir mi? Alan yazında öz-kontrol kavramı özelinde fazla kontrolün etkilerine yönelik yeterli çalışma bulunmadığı tespit edilmiştir. Kavramsal çerçeve kapsamında bahsedildiği üzere obsesif kompulsif kişilik bozukluğu örneğinde olduğu gibi sürekli kontrol altında tutma kaygısının kişilik bozukluğu olmayan başka bireylerdeki etkisini incelemenin alan yazına gerek akademik, gerek ise uygulamada çok önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Baumeister, R. F., & Heatherton, T. F. (1996). Self-regulation failure: An overview. *Psychological inquiry*, *7*(1), 1-15.

Beck AT (2008). Bilişsel Terapi ve Duygusal Bozukluklar: Litera Yayıncılık, İstanbul, s.41-207

Buckner, J. C., Mezzacappa, E. ve Beardslee, W. R. (2009). Self-regulation and its relations to adaptive functioning in low income youths. American Journal of Ortopsychiatry, 79(1), 19–30.

De Ridder, D. T., Lensvelt-Mulders, G., Finkenauer, C., Stok, F. M., & Baumeister, R. F. (2012). Taking stock of self-control: A meta-analysis of how trait self-control relates to a wide range of behaviors. *Personality and Social Psychology Review*, *16*(1), 76-99.

Dewey, J. (1938). Experience and education. New York: Simon and Schuster.

Duckworth AL, Gendler TS, Gross JJ. 2014. Self-control in school-age children. Educ. Psychol. 49:199–217

Duckworth, A. L., Taxer, J. L., Eskreis-Winkler, L., Galla, B. M., & Gross, J. J. (2019). Self-control and academic achievement. Annual Review of Psychology, 70, 373-399.

Duckworth, A. L., Taxer, J. L., Eskreis-Winkler, L., Galla, B. M., & Gross, J. J. (2019). Self-control and academic achievement. *Annual Review of Psychology*, *70*, 373-399.

Higgins ST, Wong CJ, Badger GJ, Ogden DE, Dantrona RL. Contingent reinforcement increases cocaine abstinence during outpatient treatment and 1 year of follow-up. J Consult Clin Psychol 2000; 68:64-72.

https://gelisimogrenme.wordpress.com/2014/01/10/sigmund-freudun-topografik-kisilik-kurami/

Kring, A. M., Johnson, S. L., Davison, G., & Neale, J. (2015). Anormal Psikolojisi (Çeviri Ed M Şahin). *Ankara, Nobel*.

Maccoby, E. E. (2004). Aggression in the Context of Gender Development.

Mele, A. R. (1992). *Irrationality: An essay on akrasia, self-deception, and self-control*. Oxford University Press on Demand.

Muraven, M., Tice, D. M., & Baumeister, R. F. (1998). Self-control as a limited resource: regulatory depletion patterns. *Journal of personality and social psychology*, *74*(3), 774.

Nebioglu, M., Konuk, N., Akbaba, S., & Eroglu, Y. (2012). The investigation of validity and reliability of the Turkish version of the Brief Self-Control Scale. *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni-Bulletin of Clinical Psychopharmacology*, *22*(4), 340-351.

Özdemir, P. G., Selvi, Y., & Aydın, A. (2012). Dürtüsellik ve tedavisi. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 4(3), 293-314.

Restubog, S. L. D., Garcia, P. R. J. M., Wang, L., & Cheng, D. (2010). It's all about control: The role of self-control in buffering the effects of negative reciprocity beliefs and trait anger on workplace deviance. *Journal of Research in Personality*, *44*(5), 655-660.

Richardson M, Abraham C, Bond R. 2012. Psychological correlates of university students' academic performance: a systematic review and meta-analysis. Psychol. Bull. 138:353–87

Risemberg, R., & Zimmerman, B. J. (1992). Self-regulated learning in gifted students. *Roeper Review*, *15*(2), 98-101.

RobbinsSB, LauverK, LeH, DavisD, LangleyR, CarlstromA. 2004. Dopsychosocialandstudyskillfactors predict college outcomes? A meta-analysis. Psychol. Bull. 130:261–88

Rosenbaum, M. (1980). A Schedule for assessing self-control behaviors: Preliminary findings. Behavior Therapy, 11(1): 109–21.

Rosenbaum, M., & Jaffe, Y. (1983). Learned helplessness: The role of individual differences in learned resourcefulness. *British Journal of Social Psychology*, *22*(3), 215-225.

Sicard, B., Taillemite, J. P., Jouve, E., & Blin, O. (2003). Risk propensity in commercial and military pilots. *Aviation, space, and environmental medicine*, *74*(8), 879-881.

Tangney, J. P., Baumeister, R. F., & Boone, A. L. (2004). High Self-Control Predicts Good Adjustment. *Less athology, Better Grades*.

Tice, D. M., & Bratslavsky, E. (2000). Giving in to feel good: The place of emotion regulation in the context of general self-control. *Psychological inquiry*, *11*(3), 149-159.

Topçuoğlu, V. (2003). Obsesif kompulsif bozuklukta psikanalitik görüşler. *Klinik Psikiyatri*, *6*, 46-50.

Veenhoven, R. (2003). Hedonism and happiness. *Journal of happiness studies*, *4*(4), 437-457.

Bölüm 8

İRAN'IN DIŞ POLİTİKA YAPIM SÜRECİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR

Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAİL[1] - Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇORA[2] - Dr. Andaç KARABULUT[3]

1 Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, E-posta: emikail@turansam.org ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9574-4704
2 Dr. Ögretim Üyesi, Istanbul Okan Üniversitesi, E-posta: corahakan@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5780-549X
3 Ögretim Gorevlisi, Istanbul Esenyurt Üniversitesi, E-posta: andaç.karabulut@hotmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5620-2344

Giriş

Devletlerin, kendi politikalarını belirlemesinde özellikle belli başlı faktörler etkileyici olmaktadır. Hans Morgenthau bu konuda "Milli Güç Unsurlarına" atıfta bulunurken, pek çok bilimsel araştırma değişkenlerin bir birinden bağımlı ve bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Morgenthau, 1970: 285).

İran'ın Ortadoğu bölgesinde, bölgesel bir aktör olduğu gerçeği uluslar arası sistemde kabul görmeye başlamıştır. Özellikle İran'ın tarihsel tecrübesi, yabancı devletlerin İran iç siyasi sistemine müdahalede bulunması, heterojen nüfus yapısı gibi faktörlerde düşünüldüğünde İran dış politika yapım sürecini etkilemektedir.

Coğrafik konum, fiziksel askeri yapı, askeri ve ekonomik imkânlar, tarım alanları, siyasal sistemler gibi güç unsurları, devletin ulusal gücünün özelliklerini belirleyen faktörlerdir (Morgenthau, 1970: 290). Dış politika analizi üzerine çalışmada bulunan akademisyenler, ulusal özellikler ve karar vericilerin tutumlarının ülke dış politika üzerinde etkisi olduğunu belirtmektedir (Efegil, 2012: 54, Roskin, 2014: 240)).

Yukarıda yer alan açıklamaya ithafen; literatürlerde "Orta Büyüklükteki Devlet"ler arasında yer alan İran'ın dış politika yapımını etkileyen unsurlarda ise; İran'ın jeopolitik durumu, etnik yapısı, sosyal yapısı, siyasal kültürü, ekonomisi, kamuoyu ve din başlıca dikkat önde gelenleridir. Ancak hem etki alanın geniş olması, hem de İran tarihinde etkili bir durum sergileyen "din"; özellikle "Şii" mezhebi, İran'ın iç ve dış politikasının belirlenmesinde önemli bir faktör oluşturmaktadır (Doster, 2016: 56).

Bu açıklamalar doğrultusunda İran dış politikasını etkileyen unsurlar:

Bağımsız Değişkenler	**Karar Verme Süreci**	**Bağımlı Değişken**
Tarihsel Tecrübe Jeopolitik Durum Siyasi Kültür Toplumsal Değerler Etnik Yapı Sosyal Yapı ve Petrol Gelirleri Kamu Oyu Şii İslam Anlayışı	Dini Liderlik Anayasal Kurumlar	Dış Politika Davranışları

Kaynak: Ertan EFEGİL "İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar" **Ortadoğu Analiz, Cilt 4, Sayı 48, 2012,** sf. 55.

Çalışmada İran'ın Dış Politikasını etkileyen faktörlerin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada literatür araştırmalarına yer verilecektir. Çalışma Tarihsel Süreç, Jeopolitik Durum, Siyasi Kültür, Toplumsal Değerler, Etnik Yapı, Sosyal Yapı ve Petrol Gelirleri, Kamu Oyu, Şii İslam Anlayışı başlıkları ile ölçeklendirilmiştir.

1. TARİHSEL TECRÜBE

Pers ülkesinin konumu, Doğu ile Batı arasında önemli bir ticaret yolu ve Orta Doğu ile Asya arasındaki bağlantılardan biri haline gelmiş olan İran, pek çok açıdan Çin'e benzeyen yönü ile sürekli istilalara gebe kalmıştır. Medeniyetlik açısından köklü bir geçmişe sahiptir (Telhami and Bernelt, 2002: 111).

Arap-Pers akımları ile birlikte Fars kültürünün etkin olduğu İran'da Şii din mezhebi tarihsel bir kökene dayanaraktan, İran'ın iç ve dış siyasetinde çok etkili olmuştur. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra trajik bir şekilde Arap coğrafyasında halifelik seçimi için yaşanan iç savaşta, Hz. Ali taraftarları, halifenin Hz. Ali olması gerektiğini savunmuşlardı. Bu doğrultuda Arap coğrafyasında dönemin "Şiatül Ali" (Ali'nin Partisi) olarak Şii'ler anılmaya başlandı. Dönemin Arap yarım adası hükümdarlığı olan Emevi devleti, yöneticilik için sadece Arap olanların olabileceğini savunmuş bu durumda "harici" hareketini başlatmıştı. Haricilere ve Arap olmayanlara göre yönetim hakkı her Müslüman olana aitti. Ancak bu durum Emeviler tarafından kabul edilmemiş ve iç savaş körüklenmişti. Harici ve muhalif hareketin en önemli ismi Abdullah ibn al-Zubeyr ve muşap hem Emevilere karşı savaşmış hem de Irak ve İran'da Şii kültürünü yaymışlardı (Vali, 2007: 151).

Bu tarihsel süreç zarfında Şiilik geçmişte olduğu gibi günümüzde de İran için etkin bir faktör olmuştur. Ortadoğu bölgesinde önemli bir aktör olma gayesi içerisinde olan ve bunu başaran İran, tarihsel tecrübe ile birlikte dış politikasını belirlemede sahip olduğu mezhebin dünyada liderliğini üstlenmeye çalışmıştır.

2. JEOPOLİTİK DURUM

Deniz seviyesinden 1,200 metre yükseklikte olan ve çorak bir platoya sahip İran'ın, bazı bölgeleri yağışsız ve çöldür. Sulama alanları tarihsel zamanda gelişmiş bir coğrafyadır. Güney Batısı Asya'dadır. Kafkaslar, Orta Asya, Hazar Denizi, Umman Körfezi, Türkiye, Irak, Türkmenistan sınır komşularıdır.

Jeo-Stratejik açıdan oldukça önemli bir coğrafyaya sahip olan İran, bu özelliği ile Asya'da etkinliğini arttırmaya çalışmaktadır. Kendisini körfez ülkelerinde etkin bir rol hatta etkileyen bir rol güden İran, Körfez ülkelerinde askeri güç desteği sunma hem de coğrafyada en güçlü askeri güce sahip olma gayesindedir. Bu durumun sebepleri arasında coğrafyanın sürekli istilalara uğramış olması ve orta doğuda azımsanamayacak Şii mezhebinin varlığıdır. Bu sebepledir ki İran kendisini Şii mezhebinin halifesi ve destekçisi olarak görmektedir.

3. SİYASİ KÜLTÜR

İran'da hızla Fars milliyetçiliği artmaktadır. Bu durumun sebepleri arasında Batılı ülkelerin emperyal tutumları, İran'da milliyetçilik duygularını arttırmıştır. Şii geleneğine sahip olması aile bağlarını güçlendirirken, "vatan" algısını milliyetçilik ile korumaya çalışmaktadır. Şiiliğin aile bağlarına etki etmesi ve güçlendirmesi, siyasetçinin aile bağlarının referans olmasına sebep olmaktadır.

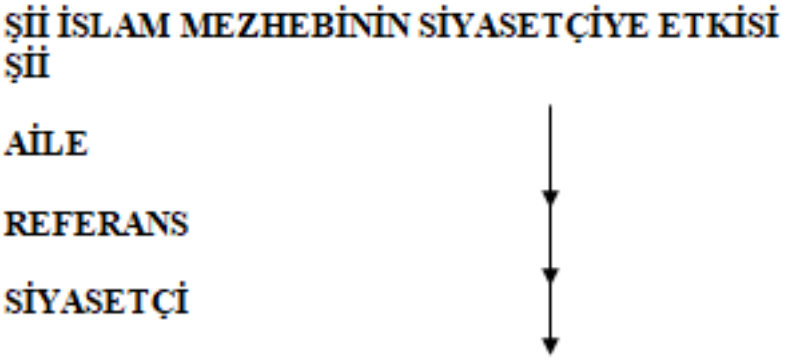

İran'da radikaller, Humeyni tasarsısına sıkı sıkıya bağlıdır. Ekonomi açısından sosyalist olan bu grup, ekonomi üzerinde devletin kontrolünden yanıdırlar. İran'da muhafazakârlar, reformcular ve liberal düşüncelerde bulunmaktadır. Ancak radikaller İran'da diğer düşüncelere nazaran daha etkilidir.

Siyaset kültürü, gençler ve yaşlılar arasında da farklılık göstermektedir. Bunların sebepleri;

Tablo.1. Genç ve Yaşlılar Arasındaki Siyasi Kültür Farklılığı

GENÇLER	**YAŞLILAR**
Avrupa'da aldıkları eğitim	Tecrübeleri
Sekülerleşme	Şiiliğin vermiş olduğu muhafazakarlık
Batı'nın veya batılılaşmanın cazip hale gelmesi	Batı'ya karşı duyulan güvensizlik

Geçmiş zamanda İran'da eğitim din üzerine gerçekleşmesi sebebi ile eğitimcilerde din adamlarından oluşmaktaydı. 1929-73 yılları arasında ise İran'ın modern eğitim hayatına geçme politikaları neticesinde yabancı misyoneriler İran'a gelmeye başlamıştır. 1979 yılı sonrasında ise İran "laik ve modern eğitim anlayışı"ndan çıkarak Humeyni devrimini devam ettirecek devrimci kadrolar yetiştirmek için müfredat geliştirdi (Domazeti, 2018: www.insamer.com.tr). Ancak 21 Yy ile birlikte İran'dan Avrupa'ya eğitime giden genç nesil İran'a döndüklerinde ise Jön İran nesil ortaya çıkmıştır. Jön İranlılar ise mevcut yönetime muhalif olmuşlardır.

4. ETNİK YAPI

İran nüfusunun %51'i Fars, %24'ü ise Azeri Türklerinden oluşmaktadır. İran'ın etnik bölünmüşlüğü İran'ın dış güçler tarafından parçalanma girişiminde bulunulacağı düşüncesine kapılmasına sebep olmaktadır. Merhum Ebulfeyz Elçibey, 1990'larda Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan'ın birleşeceği tezini savunmuştur. Nitekim İran'ın doğusunda Türkmenistan'ın, Batısında Irak Türkmenleri, Kuzeyinde Türkiye'nin olması, İran'ın olası Türkçülük akımına karşı endişelendirmektedir.

Azerbaycan'ın çoğunluğunun Şii olması ve Irak Türkmenlerinin kısmi çoğunluğunun Şii olması ile İran, kendi sınırları içerisinde Türkçülük hareketine karşı önlemi ise Şii mezhebini kullanarak gerçekleştirmektedir.

5. SOSYAL YAPI VE PETROL GELİRLERİ

İran, gelirlerinin çoğunu petrolden elde etmektedir. Petrolden elde edilen gelirin çoğu ise askeri harcamalara ayrılmıştır. Bu durum bölgede rüşvet, adaletsiz gelir dağılımını etkilemiş, muhafızlar konseyini güçlendirmiştir (Erişen, Kesgin and Efegil, 2013: 14).

Artan askeri harcamalar İran'ı, bulunduğu coğrafyada güçlü devlet olma beklentisine itmiştir. Ayrıca petrol'ün verdiği güç sadece ekonomik olmamıştır. Petrol için Rusya gibi ülkeler ile ittifak kurma girişimleri gerçekleşmiştir.

6. KAMUOYU

İran'da kamuoyu Şii geleneğinden ötürü yadsınamayacak etkililiğe sahiptir. Çünkü İran toplumu siyasi tartışmaya açıktır. Ancak Muhafızlar Konseyi'nin amacı dış politika kararlarının İran Anayasasına uygunluğunu sağlamak olduğu için kamuoyunun politikadaki etkisini azaltmaktadır.

7. Şİİ İSLAM ANLAYIŞI

İran halkının %89'u Şii'dir. Irak, Lübnan, Pakistan, Afganistan ve Körfez ülkelerinde yer alan Şii azınlıklar ile Şii İslam inancı ortak paydasına dayanaraktan İran, yakın ilişkiler kurmaktadır. Humeyni ile birlikte Şii İslam anlayışı devlet yönetimi ve sisteminde etkin bir faktördür. Bu sebeple Humeyni tarafından İran siyasi iktidar temeli "velayet-i fakih" sistemi olmuştur. Fakih: Şia din hukuk âlimi demektir. İlk ve kurucu fakih olan ise Humeyni'dir (Efegil, 2012: 29).

1980'lerde İran yayılmacı Şii anlayışını benimsemiştir. Dünya'da Şii'ler üzerinde bir hegemonya kurmak istemiştir. Coğrafya'da Şiilik üzerinden etkili olmak isteyen İran, karşısında Sünniler üzerinde etkili olmaya

çalışan Suudi Arabistan'ı tehdit olarak görmektedir. İran'ın kendi anlayışını yayma girişimi, Arabistan gibi olmak Şii azınlıkların sempatisini kazanmasına sebep olurken, Arabistan gibi çoğunluğu Sünni olan devletlerde de bu durum güvenlik endişesini doğurmaktadır (Şahin, 2018: 8).

Şiilik dayanağı ile oluşturulan velayet-i fakih yönetimi din adamlarının devlet yönetiminde güçlenmesini ve devlet kültürünü oluştururken, Muhafızlar Konseyini de güçlendirmiştir. Muhafızlar konseyi seçimlerde muhalifleri/rakipleri denetlemektedir. Bu durum seçimlerde güvensizliğe neden olmaktadır (Lewis, 2011: 199) .

1980 yıllarından sonra Irak ve İran savaşı sona ermesiyle İran'da, pragmatist liderlerde yönetimde bulunmuştur. Bu durum Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinden sonra İran, dış politikasında revizyonda bulunmasına sebep olmuştur. Özellikle Şiiliğin etkili olduğu Suriye ile yakın ilişkiler kurmuş, Hamas gibi örgütleri Suriye üzerinden desteklemiş, illegal gruplar ile ilişkilerde bulunmuştur.

İran, Orta doğuya açılma politikasındaki kozu "din"dir. İran, Arap yarım adasına "rejim ihracı" politikası gütmektedir. Ayrıca ABD'nin Irak'ı işgal etmesi ile ABD, İran için bir tehdit oluşturmuştur. Din söylemini bu doğrultuda bölgede arttırmaktadır. Özellikle Irak'ta Şii illegal örgütler desteği bölge halkınca belirtilmektedir. İran "din"i referans alarak Bağdat ve Bağdat Güneyinde etkililiğini arttırmıştır.

8. LİDERLİK ve DIŞ POLİTİKA YAPIM SÜRECİ

Tablo.2. *İran; Liderlik ve Dış Politika Yapım Süreci*

Devlet Başkanı	-İran'ın dış politikasını belirleme ve yönetme yetkisine sahiptir
Ulusal Güvenlik Konseyi	-Devlet Başkanı kontrolü altındadır -Dış politika gelişmelerinin görüşüldüğü yer -Dini liderin temsilcisi de Konseyde yer almaktadır
Dini Lider	-Dış politikayı eleştirebilir veya tavsiyede bulunabilir
Dışişleri Bakanlığı	-Dış Politikayı yürütmekle yükümlü
Meclis, Dış İlişkiler Komitesi	-Bakanlıklardan detaylı açıklama isteye bilir -Dış politikaya ilişkin görüşler açıklayabilir
Sivil Toplum ve Siyasi Partiler	-Oldukça Zayıf
Kamuoyu	-Dış politika üzerinde tartışabilir -Muhafızlar konseyi bu etkiyi azaltır

Cumhurbaşkanı İran'ın dış politikasını belirleme ve yönetme yetkisine sahiptir. Cumhurbaşkanlığı, yürütme gücünün merkezidir. Ulusal

güvenlik konseyi de Cumhurbaşkanlığı kontrolü altındadır. Ulusal Güvenlik Konsey'i dış politika gelişmelerinin görüşüldüğü temel organdır. Konseyde dini lider temsilcisi yer alır. Bu sayede Dini lider dış politika planlama sürecini etkileme gücüne sahip olmaktadır. Meclis sözcüsü Yardımcısı Ulusal Güvenlik Konseyi'nin sekreteri olarak görev yapmaktadır. Ayrıca Konseyde dini lideri temsil eder.

Dışişleri Bakanlığı dış politika yapım sürecini doğrudan Cumhurbaşkanına rapor eder. Cumhurbaşkanı Bakanlar kurulunun başkanıdır. İran Meclisi, Dış İlişkiler Komitesi aracılığı ile dış politika yapım sürecini etkileyebilmektedir.

SONUÇ

İran Ortadoğu coğrafyasında etkili bir aktördür. Dış Politika karar alma sürecince devlet yapısının etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle teokratik devlet olması sebebi ile iç siyasetinde rejimi güçlü bir hale getirmektedir. Ayrıca parlamentonun, İran'da güçlü bir kurum olması; İran Dış Politikasını etkileyen bir faktör haline gelmesine sebep olmuştur.

Tablo.3. *İran Dış Politikasını Etkileyen Faktörler*

RESMİ KURUMLAR (Bağımsız Değişken)	**DEVLET DIŞI AKTÖRLER VE SOSYOLOJİK FAKTÖRLER (Bağımsız Değişken)**	**ULUSLAR ARASI FAKTÖRLER**
Anayasal Yapı: İran İslam Cumhuriyeti Velayet-i Fakih Yönetimine sahiptir. Teokrasi.	**Jeopolitik Durum:** Deniz seviyesinden 1,200 metre yükseklikte olan ve çorak bir platoya sahip İran'ın, bazı bölgeleri yağışsız ve çöldür. Güney Batısı Asya'dadır. Kafkaslar, Orta Asya, Hazar Denizi, Umman Körfezi, Türkiye, Irak, Türkmenistan sınır komşularıdır.	**Karşılıklı Bağımlılık/ Ekonomik:** Ekonomik İşbirliği teşkilatı, Şangay İşbirliği Örgütü üyesidir.

Parlamento: Meclis dört yıllık süreyle seçilirler. 290 millet vekilinden oluşan tek kamaralı sistemdir. Dış İlişkiler Komitesi aracılığı ile dış politika yapım sürecini etkileyebilmektedir.	**Ekonomi:** Petrol geliri en önemli geliridir. Sanayileşme politikaları vardır. İşsizlik, düşük üretim düzeyi mevcuttur.	**Karşılıklı Bağımlılık/Üye Olduğu Uluslar arası Kuruluşlar:** Birleşmiş Milletler, İslam İşbirliği Teşkilatı, İslam Konferansı Örgütü Parlamentolar Arası Birliği, Bağlantısızlar Hareketi, Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü
Dış Politika Bürokrasisi: Cumhurbaşkanı İran'ın dış politikasını belirleme ve yönetme yetkisine sahiptir. Ulusal Güvenlik Konsey'i dış politika gelişmelerinin görüşüldüğü temel organdır. Konseyde dini lider temsilcisi yer alır. Bu sayede Dini lider dış politika planlama sürecini etkileme gücüne sahip olmaktadır.	**Din ve Dil:** Nüfusun çoğunluğu Şİİ İslam inancına sahiptir. Ancak azda olsa Sünni ve diğer dinlerden insanlarda İran'da yaşamaktadır. Şİİ inancı etkisi devlet ve toplum alanında hissedilmektedir. Resmi dil Farsçadır. Diğer yaygın olarak kullanılan dil ise Türkçedir. Çok azda olsa Kürtçe gibi azınlık dilerlide konuşulmaktadır.	
İstihbarat (VEVAK): ABD/CIA yardımı ile 1957-1979 yıllarında faaliyet göstermiş olan Milli İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü (SAVAK) vardı. 1979 İran İslam devrimi ile İstihbarat Bakanlığı (VEVAK), SAVAK'ın yerini almıştır.	**Etnik:** İran nüfusunun %51'i Fars, %24'ü ise Azeri Türklerinden oluşmaktadır. Geri kalanları ise Kürt, Kaşgarlar gibi azınlıklardan oluşmaktadır.	

Danışmanlar/ Danışmanlar Konseyi: Danışmanlar Konseyi dini lidere yasal görevleri konusunda danışmanlık yapmakla sorumludur. Danışmanlar Konseyi, yılda bir kez toplanır, sekiz yıllığına genel oy ile seçilen 86 "yetenekli ve eğitimli" hukukçudan oluşur.	**Kamuoyu:** İran toplumu siyasi tartışmaya açıktır. Ancak Muhafızlar Konseyi Kamuoyunda baskı oluşturabilmektedir.	
Bürokratik Kurumlar (Muhafızlar Konseyi): Dış politika kararlarının İran Anayasasına uygunluğunu sağlamaktır. Muhafızlar konseyi seçimlerde muhalifleri/rakipleri denetlemektedir.	**Medya:** Medya, kitle iletişim araçları İran devlet denetimi altındadır. Bu durum medya'nın özgür olmadığı kanaatini doğurmaktadır.	
Siyasal Parti: *Radikaller;* Ahmedinecad gibi başkanların, Humeyni tasarılarına sıkı sıkıya bağlıdırlar. Ekonomide sosyalist bir tutum sergiledikleri gibi, Batı dayatmasına sert şekilde kaşı çıkmaktadırlar. *Muhafazakarlar;* Radikallere göre daha ılımlı politika izlerler. Fanatik olmayan bir İslam Cumhuriyeti istemektedirler. *Reformcular;* eğitimli sınıftandırlar. Muhafızlar Konseyinin yetkisinin azaltılmasından yanıdırlar. Katılım Cephesi adında partileri mevcuttur. *Liberaller;* özellikle İranlı öğrenciler tarafından sevilirler. Muhafızlar konseyi liberallere karşı serttir.	**Sosyolojik Faktör/Siyasal Kültür:** *Gençler;* Avrupa'da aldıkları eğitim ile seküler eğilim söz konusudur. Batı cazip hale gelmektedir. *Yaşlılar;* tecrübeleri ve Şİİ inancının bir sonucu olarak muhafazakar yapıdadırlar. Humeyni'ye ve sistemine sıkı sıkıya bağlıdırlar. Başta ABD olmak üzere Batıya güvenmezler.	

Seçimler: İran Anayasa Konseyi seçimleri kontrol eder. Konsey 12 üyeden oluşur. Seçimlerde adaylık sadece erkekler tarafından olunur. Genel olarak seçimlere Şİİ mezhebinden olanlar aday olarak seçilir.	**Sosyolojik Faktör/Kültür:** Toplum genelinde Fars kültürü etkilidir.	

Tablo.3.'de görüleceği üzere İran'ın danışma meclisi ve istihbarat servisi de İran Dış Politikasında önemli bir etkiye sahiptir. Çünkü İran Ulusal Güvenlik Konseyi, dış politika bürokrasisini oluştururken, istihbarat servisi de bürokratik süreçte bilgi alma ve koruma görevini üstlenmiştir. Bürokratik kurumlar ve siyasal seçimlerde İran dış politikalarında kısa süreli stratejilerden ziyade uzun vadeli politikalarda etkilidir. Çünkü siyasal rejimin iktidarın devamlılığı seçimler ile sağlanmaktadır.

İran'ın heterojen nüfus yapısına sahip olması sebebi ile bu demografik yapı özellikle din ile kontrol edilmektedir. Ayrıca Şii mezhepsel yaklaşımı İran'ın uzun vadeli politikası olan "Orta Doğu'da Sunni Körfez Ülkelerine Karşı Şii Hilali" stratejisini uygulamada önemli bir faktör oluşturmaktadır. Ancak Şii'liğin mezhepsel yaklaşımdan ziyade bir ideoloji haline gelmesi, İran Kamuoyu ile sağlanmıştır. İran Şiiliğinin ideoloji haline gelmesi de İran Dış Politikasını etkileyen diğer bir faktördür.

KAYNAKÇA

Abbas Vali, **"Kapitalizm Öncesi İran"** Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.

Barış DOSTER "İran'ın Devlet Kapasitesi ve Dış Politikası" **Ortadoğu analiz, Cilt. 5, Sayı.54, 2013,** Sf. 55-61.

Bernard LEWIS **"Ortadoğu"** Arkadaş Yayınları, Ankara 2011.

Cengiz ERİŞEN ve Barış KESGİN & Ertan EFEGİL **"Dış Politika Analizi"** Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yayın No 2947/1903, Eskişehir 2013.

Domazeti, Riad, "İran'da Eğitim: Batı Eğitim Mirasından Devrimci Eğitime" Yayın Tarihi: 27.08.2018 https://insamer.com/tr/iranda-egitim-bati-egitim-mirasindan-devrimci-egitime_1597.html Erişim Tarihi: 01.04.2020 Ertan EFEGİL "İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar" **Ortadoğuanaliz, Cilt 4, Sayı 48, 2012,** Sf.53- 68.

Ertan EFEGİL **"Dış Politika Analizi: Ders Notları"** Nobel Yayınevi, Ankara 2012.

Hans Morgenthau, **"Uluslararası Politika Cilt.1"** Çvr: Baskın Oran,

Ünsal Aksoy, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1970

Mehmet ŞAHİN "İran Dış Politikası Dini Retoriği" **Akademik Orta Doğu, Cilt 2, Sayı 2, 2008,** Sf. 7–17.

Michael. G. ROSKİN **"Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür"** Adres Yayınları, Ankara 2014.

Shibly Telhami ve Michael Bernett, **"Identity and Foreign Policy in the Middle East",** (New York: Cornell University Press), 2002.

Bölüm 9

OSMANLI'DA SİLAH KAÇAKÇILIĞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1908-1910)

Ercimet SARIAY[1]

1 Öğretim Görevlisi Dr. Aksaray Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü ercumentsariay@gmail.com

Giriş

Silah ticareti ve kaçaklığı, geçmişten günümüze hemen hemen her devletin karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardan biri olmuştur. Özellikle bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin yoğunlaştığı XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında söz konusu soruna ilişkin hassasiyet daha da artmıştır. Osmanlı Devleti gibi geniş topraklara sahip olan ve bu toprakları kontrol etmekte zorlanan bir devlet için de bu mesele hayati bir önem arz etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, toprak bütünlüğünü koruyabilmek adına silah kaçakçılığını engellemeye çalışmıştır. Ancak Avrupalı büyük güçler Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden etnik ve dini topluluklara silah yardımında bulunmaktan kaçınmamışlardır. Bu gibi durumlar silah kaçakçılığını arttırmakla kalmamış devletin iç ve dış güvenliğini de sarsmıştır.

Osmanlı Devleti'nde, 1908'de meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesi her alanda bir değişim süreci başlatmıştır. Ancak bu süreç bazı sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Merkezi hükümetin baş etmekte zorlandığı önemli sıkıntılardan biri de silah kaçakçılığı meselesi olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, II. Meşrutiyet'in ilanının ilk yıllarında ortaya çıkan siyasi, askeri ve ekonomik belirsizlik ortamında silah kaçakçılığının boyutlarını, kaçakçılık güzergâhlarını, kaçakçıların faaliyetlerini, devletin kaçakçılığı önlemek için aldığı tedbirleri ve kaçakçıların ne şekilde cezalandırıldıklarını genel hatlarıyla ortaya koyabilmektir. Çalışmada ağırlıklı olarak arşiv kayıtlarından istifade edilmiştir. Ayrıca konuyla ilişkili araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır.

Osmanlı öncesi İslâm dünyasında hemen hemen her türlü silah üretilmiş ancak siyasi, askeri, iktisadi vb. değişen şartlara göre dış ülkelerden de silah tedarik edilmiştir. Bu süreçte İslam dünyası, özellikle Hıristiyan Avrupa ve Bizans'ın bazı engellemeleriyle karşılaşmıştır. Her ne kadar bu tür engellemeler silah ticaretini önleyememiş ise de bu ticaretin şeklini yasal olmaktan çıkarıp kaçakçılığa dönüştürmüştür. Bu bağlamda devletler, silah ticaretini sıkı bir şekilde takip ederek kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Müslümanların silah satışına yönelik getirdikleri kısıtlamalar karşısında, Bizans ve Papalık da bir tepki olarak Hıristiyanların İslâm ülkelerine silah ve türevlerinin satışını yasaklamıştır. Bu tür yasaklamalara rağmen zor ama kârlı bir iş kolu olan silah ticareti, kaçakçıların her zaman ilgisini çekmiştir. İtalyan tüccarlar (özellikle Venedikliler), söz konusu ticareti (yasaklı malları ticareti serbest olan malların içine gizleyerek) kaçak yollarla yapmaktan geri durmamışlardır (Özdal, 659-660).

Osmanlı Devleti'nin kurulması ve hızla geniş bir coğrafyaya yayılması dünya ticaretini önemli ölçüde etkilemiştir. Anadolu, Güney Avrupa, Karadeniz, Akdeniz ve Orta Doğu'ya hâkim olan Osmanlı Devleti bu bölgelerdeki ticari yapıyı XVI. yüzyılın ortalarına değin kontrol altında tut-

mayı başarmıştır. Ancak iç ve dış gelişmelere bağlı olarak değişen siyasi, askeri ve ekonomik yapı, yüzyılın sonlarına doğru devleti bazı sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştır. Özellikle ordunun ve başkentin iaşesinin karşılanmasında önemli sıkıntılar yaşanmıştır. Devlet, bu tür sıkıntıları önlemek için bazı maddelerin ihraç edilmesini yasaklamıştır. Ancak bu maddelerin yüksek fiyatlarla ve kaçak yollarla dışarıya satılmasının önüne bir türlü geçilememiştir. (Akdağ, s.35; Braudel, 399).

Osmanlı hükümeti ilerleyen süreçte, hububat ve hayvan ticaretinin yanı sıra barut ve silah ticaretine de bazı yasaklamalar getirmiştir. Silah ticaretine getirilen yasaklamanın temel nedenleri arasında, askeri mühimmat, silah, top, barut, güherçile gibi maddelerin diğer kaçakçılığı yapılan emtialardan farklı olarak can ve mal kaybına neden olması, eşkıyalık ve isyan hareketlerinde kullanılması, kitleleri bir imha gücüne dönüştürmesi gibi etkenler gösterilebilir. Ayrıca silahın nerede, ne zaman, kime karşı kullanılacağı da her zaman kestirebilecek bir durum değildir. Dolayısıyla silah ve mühimmat kaçakçılığının önlenmesi son derece önemli ve bir o kadar da zor bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişliği, pek çok limana sahip olması ve sahillerinin fazlalığı gibi faktörler silah kaçakçılığının geniş bir alana yayılmasına olanak tanımış, dolayısıyla kaçakçılığın engellenmesini daha da zorlaştırmıştır. (Hamzaoğlu s.59-63).

XVI. yüzyılda çıkarılan Mısır Kanunnamesi, silahlarla ilgili hükümler ihtiva eden ilk kanunnamelerden biridir. Kanunnameyle devlet görevlileri dışında silah taşımak veya üretmek yasaklanmıştır. Ayrıca ateşli silahların üretim ve tamirinin sadece devlet tarafından görevlendirilen zanaatkârlarca yapılmasına müsaade edilmiştir (Özkan, s.297). Ancak bu yasaklamaların, özellikle devlet otoritesinin zayıf kaldığı dönemlerde (eşkıyalık, savaş, isyan vs.) uygulanmasının oldukça zor olduğu da bir gerçektir.

Osmanlı Devleti'ndeki silah ve çeşitlerine dair yasaklama ve uygulamalar sadece reayanın üretim ve taşımasına yönelik kısıtlamalar olmayıp, yabancı devlet ve tüccarlarına da bu tür kısıtlamalar uygulanmıştır. Örneğin, 1846 tarihinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ticaret antlaşması, ateşli silahlar konusunda Rus tüccarlara bazı kısıtlamalar getirmiştir. (Muâhedât Mecmûası, s.104-106). Benzer şekilde 1861 tarihinde Fransa ile imzalanan ticaret antlaşmasında da bu gibi kısıtlamalara yer verilmiştir. Antlaşmanın, özellikle on ve on birinci maddeleri tütün, tuz, top, barut, esliha ve harb mühimmatlarının yasaklanmasını öngörmektedir. 1872 tarihli Barut Nizamnamesine göre de ithal edilen yanıcı ve patlayıcı maddelere el konulacağı ve bedelinin iki misli para cezası alınacağı belirtilmiştir. 1907'de silah taşıma şartları ile çeşitli sebeplerle el konulacak silahlar ve evlerde bulundurulması yasak olan patlayıcı maddeler konusunda on beş maddelik bir nizamname yayımlanmıştır (Hamzaoğlu,

s.61-62). Buna rağmen silah ve patlayıcı maddelerin gayrimeşru yollardan Osmanlı coğrafyasına ithali devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde silah kaçakçılığı hem kara hem de deniz yoluyla yapılmıştır. Deniz yoluyla yapılan kaçakçılık karadan yapılana nazaran oldukça yoğundur. XIX. yüzyılda buharlı gemi teknolojisinin gelişmesi, ticaret kumpanyaların kurulması, ticari anlaşmalar sonucu deniz yollarının daha çok kullanılması bunun başlıca sebebidir.

Silah kaçakçılığının, bazen siyasi amaçlarla yapılması merkezi otoriteyi de olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda silah kaçakçılığı devletin iç güvenliğini tehdit etmekle kalmamış, devletin vergi gelirlerinin azalmasına, boşa zaman harcamasına ve çaba sarf etmesine neden olmuştur. Bununla birlikte alınan önlemler yetersiz kalmış, silah kaçakçılığı da zaman azalarak zaman da artarak devam etmiştir.

KAÇAKÇILIK GÜZERGÂHLARI

Silah kaçakçılığına, Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde tesadüf edilmiştir. Ancak, bu tür kaçakçılığın, merkezi idarenin denetiminden uzak bölgelerde, sınırlarda ve sahil kesimlerinde, daha yoğun olarak yaşandığı Osmanlı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Silah kaçakçılığının yaşandığı bölgeleri başlıklar altında vermek kaçakçılık güzergâhlarının anlaşılmasında daha yararlı olacaktır.

Karadeniz Bölgesi

Karadeniz bölgesinin geniş bir kesiminde özellikle kıyı bölgelerinde silah kaçakçılığı ve ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Kastamonu vilayetine tabi Ayancık kazası iskelesinin, Rusya sahillerinden getirilen silah, yanıcı madde ve kaçak eşyanın iç bölgelere gönderilmesinde kullanıldığı anlaşılmıştır (DABOA, DH. ŞFR. 398/121).[1] Trabzon vilayeti sahilleri de silah kaçakçılığı için kullanılmıştır. Yunanistan ve diğer mahallerden tedarik edilen silahlar, Yunan şirketlerine ait posta vapurları aracılığıyla İstanbul boğazından geçirilerek Trabzon sahil ve limanlarına taşınmıştır (DABOA, DH. MUİ. 7/8). Yine bu minvalde 17 Nisan 1324/30 Nisan 1908 tarihinde, Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Osmanlı ve Rus limanları arasında öteden beri kaçak silah ve pasaportsuz yolcu taşındığı, bu yolcular arasında Ermeni komitecilerin de yer aldığı ve bu durumun ileride tehlikeli sonuçlar doğurabileceğine dikkat çekilmiştir (DABOA, DH. MUİ. 7/8) Trabzon'a sokulan kaçak silahların memleketin farklı yerlerine gönderildikleri de bir gerçektir. Örneğin Erzurum valisi Abdulvahab Bey Sadaret'e gönderdiği şifreli telgrafta, Lazların Rusya'dan getirdikleri kaçak silah ve eşyayı Tunceli ve Erzincan'daki asi

1 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA).

Kürt gruplarına ve eşkıyaya sattıklarını ve kaçakçıların bir an önce yakalanmaları gerektiğini belirtmiştir (DABOA, DH. TMIK. M. 270/29). Karadeniz bölgesinde yer alan Kastamonu vilayetine bağlı Zonguldak sancağının sahillerinde de kaçakçılık yapıldığı tespit edilmiştir. Apos Esperidon isimli Yunan vapuru kaçak silah yüklü olduğu halde Zonguldak sahillerine demir attığı ve buradan İskenderiye'ye hareket ettiği Kastamonu valisinden Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir (DABOA, DH. MKT. 2898/69). Diğer yandan yine Trabzon vilayetine tabi Giresun kazasına, Yunan Vasituni kumpanyasına ait Kostantinus adlı vapurda yapılan aramalarda çeşitli marka ve çapta kaçak silah ele geçirilmiştir. Yapılan tahkikatta kaçakçıların Giresun ahalisinden bazı kişilerle işbirliği yaptıkları anlaşılmıştır (DABOA, DH. MKT. 2915/51). Yunanistan'ın Pire şehrinden getirilen silahların Of kazasına sevk edildikleri ve kazada silah kaçakçılığı yapıldığı, Trabzon valisinin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 19 Ağustos 1325/2 Mayıs 1909 tarihli telgrafından anlaşılmaktadır (DABOA, DH. MUİ. 1/8).

Karadeniz'de Yunan ve Rus şirketlerine ait gemilerle yapılan silah kaçakçılığı, Avusturya menşeli şirketlerin gemileriyle de icra edilmiştir. Örneğin 8 Mayıs 1324/21 Mayıs 1908 tarihinde Batum Şehbenderliğinden Emniyet Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda, Avusturya Lloyd kumpanyasına ait Helyos isimli vapurda gümrük memurlarınca yapılan aramada garra tüfekleriyle birlikte külliyetli miktarda fişek bulunduğu, tüfek ve fişeklerin Trabzon limanına çıkarılmak üzere Yunanistan'dan getirildiği ancak buraya çıkarılamayınca Batum'a ihraç edildiği ve tüfek ve fişeklerden bir kısmına Rize'de el konulduğu belirtilmiştir. Yine Avusturya kumpanyasına ait Elektra vapuru İnebolu, Giresun, Samsun iskelelerine uğrayarak Trabzon limanına ulaşmıştır. Vapurda kaçak silah bulundurulduğu ve bu silahların Anadolu'ya sevk ve ihraç edileceği yetkililer tarafından yapılan inceleme sonucunda anlaşılmıştır (DABOA, ZB. 383/44; DABOA, ZB. 384/72).

Görüldüğü üzere Karadeniz bölgesinin hemen her yerinde özellikle de sahil şeridinde silah kaçakçılığın yapıldığına şahit olunmuştur. Kaçak silahlar, bilhassa Rusya, Yunanistan ve Avusturya'dan çeşitli güzergâhlar izlenerek Karadeniz'e getirilmiş, buradan iç bölgelere ihraç edilmiştir.

Güney Bölgeleri

Osmanlı coğrafyasının güneyinde yer alan ve Osmanlı'ya bağlı olan Arap vilayetlerinin çoğunda doğrudan veya dolaylı olarak silah kaçakçılığı yapılmıştır. Özellikle kıyı kesimlerinde ve körfezlerde yer alan yerleşim birimlerinde silah kaçakçılığının yoğun olarak yaşandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Beyrut, Basra, Yemen, Hicaz gibi bölgeler bu hususta ön planda yer almışlardır.

Beyrut vilayeti sahillerine çeşitli ülkelerden genellikle deniz yoluyla kaçak silah getirilmiştir. Örneğin Avusturya'ya ait Nemçe adlı vapurun Trablusşam limanına yanaşması üzerine durumdan şüphelen mutasarrıf, rüsumat görevlilerini bir tercümanla birlikte vapurda inceleme yapmak üzere görevlendirmiştir. İnceleme neticesinde kasalara gizlenmiş muhtelif tip ve markada kaçak silah ele geçirilmiştir (DABOA, HR. 1141/52). 31 Ocak 1909 tarihinde Tömbeki Reji Şirketi'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda, Beyrut'a getirilen kaçak tütün ve silahların Sisam, Suriye ve Ayvalık ahalisinden bazı kişilerce memleketin çeşitli yerlerine ihraç edildikleri belirtilmiştir. (DABOA, DH. MKT. 2714/25). Paris Sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda ise, Beyrut'tan Marsilya'ya gelip giden sandalcıların silah kaçırmakla kalmayıp, pasaportsuz insan taşıdıkları bu konuda Fransa ve İtalya devletleri nezdinde gerekli girişimlerin yapılması gerektiği ifade edilmiştir (DABOA, MKT. 2753/2). Beyrut vilayetine tabi Lazkiye sancağı sahillerinin yeterince korunamaması bölgeyi silah kaçakçılığı için cazip bir hale getirmiştir (DABOA, DH. MKT. 1224/4; DABOA, DH. MKT. 1225/16). Dahası bu dönemde mutasarrıflık görevinde bulunan Abdüllatif Paşa'nın silah kaçakçılığına göz yumması kaçakçıları da daha da cesaretlendirmiştir. Lazkiye ahalisinin durumdan şikâyetçi olması üzerine Dâhiliye Nezareti, Beyrut vilayetine bir yazı göndererek mutasarrıf hakkında tahkikat yapılarak neticenin bildirilmesini istemiştir (DABOA, BEO, 3279/245889).

Bu dönemde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Basra vilayeti, ekonomik ve stratejik konumu nedeniyle ilgi çeken bölgelerden biri olmuştur. Bölgedeki ticaretin canlılığına paralel olarak silah ticareti de ilgi görmüştür. Ancak bu ticaretin her zaman meşru yollardan yapılmadığı, yerel yönetimle merkezi hükümet arasında yapılan yazışmalardan anlaşılmıştır. Spesifik bir örnek vermek gerekirse, 20 Kanunusani 1324/2 Şubat 1909 tarihinde Basra valisinden Dahiliye Nezareti'ne çekilen şifreli telgrafta, Basra vilayetine tabi Müntefik sancağı ahalisinden bazı kişilerin Halep ve Bitlis vilayetlerinden yüksek fiyatlarla kaçak silah satın alındığına dikkat çekilmiştir. Nezaretten verilen cevapta ise herhangi bir vukuata meydan verilmeden silahların toplatılması istenmiştir (DABOA, DH. MKT. 2737/76).

Basra Körfezi'ndeki kaçak silah ticareti, bu konuda çıkarı olan ülkeleri özellikle İngiltere ve Fransa'yı zaman zaman karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı hükümeti de bu durumu yakından takip etmiştir. Bu bağlamda Londra'da neşredilen *Times Gazetesi'nin* 28 Aralık 1910 tarihli nüshasında yer alan "Basra Körfezi'nde Esliha Kaçakçılığı ve Fransa'nın Vaziyeti" başlıklı yazı tercüme edilmiştir. Makalede, her iki ülkenin de Kızıldeniz'de ve Basra'da silah ticareti konusunda önemli çıkarları olduğu, fakat bu konuda bir türlü anlaşamadıkları, Brüksel'de yapılan son konferanstan da bir sonuç çıkmadığı belirtilmiştir (DABOA, HR. TO. 541/33). Bu be-

lirsizlik, Basra Körfezi'ndeki kaçak silah ticaretinin devam etmesine yol açmış ve Osmanlı çıkarlarına zarar vermiştir.

Osmanlı merkezi idaresine oldukça uzak bir konumda bulunan Yemen vilayetinin sahillerinde de silah kaçakçılığı yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 10 Teşrinievvel 1325/23 Ekim 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen yazıda Yemen'de silah kaçakçılığı yapıldığı belirtilmiştir (DABOA, DH. MUİ. 1/3). Yine bu minvalde Yemen valisinden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Yemen ve Hicaz'da silah kaçakçılığı yapıldığı ve kaçakçılığın önlenmesi için bölgeye birkaç gambot ile senbuk gönderilmesi talep edilmiştir (DABOA, DH. İD. 78/1).

Arap yarımadasına gelince, kaçak silahların iki şekilde bölgeye sokulduğu söylenebilir. Birincisi, sahil yolundan gemiler vasıtasıyla, ikincisi de demiryolu kullanılmak suretiyle. Arap Yarımadasında, Cidde ve Yenbu arasındaki sahillerin uzunluğu ve denetimden uzak oluşu silah kaçakçılığına son derece elverişli bölgeler olmasına neden olmuştur. Bu bölgelerden Hicaz bölgesine sık sık silah nakledilmiştir. Kuveyt ve Maskat Arap yarımadası ve Irak için son derece önemli güzergâhlardır (Sapan, s.84-85). Öte yandan Avrupa'dan Afrika'daki Fransız ve İtalyan sömürgelerinden Cibuti ve Assab Körfezi ile Musavva'ya gönderilen kaçak silahlar, buradan senbuklarla Yemen sahilinde bulunan Vesim, Midi ve Cah gibi ıssız iskelelere nakledilmiştir. Bu iskelelerden teslim alınan silah ve mühimmat bazı kabileler aracılığıyla Yemen vilayetinde satılmıştır (Akalın, s.665).

Balkanlar Bölgesi

Osmanlı idaresindeki Balkan topraklarında yasadışı ticaret ile meşru ticaretin birbirine paralel yürüdüğünü söylemek mümkündür. Ancak, bazı mallara özellikle de silah ve cephane gibi harp malzemesine getirilen yasaklama ve kısıtlamalar zaman zaman spekülasyonlara ve silah kaçakçılığına ortam hazırlamıştır. Bu durumun bir yansıması olarak incelen dönemde, Balkanların çeşitli kesimlerinde silah kaçakçılığı yapıldığı arşiv kayıtlarından tespit edilmiştir. Bu bağlamda İşkodra ve Yanya vilayetlerindeki bazı bölgelerde bu tür kaçakçılığın ön plana çıktığı görülmüştür. Bununla birlikte Sırbistan, Karadağ ve Romanya'dan çeşitli yollarla getirilen kaçak silahlar Osmanlı ülkesinin farklı bölgelerine sokulmuştur. Bu minvalde Osmanlı merkezi yönetimi ile yerel yönetimler arasında yapılan yazışmalara değinmek, konuya açıklık getirmesi bakımından yararlı olacaktır.

10 Nisan 1324/23 Nisan 1908 tarihinde İlbasan Jandarma Taburu Komutanının yazısı umumi müfettişlik tarafından Sadarete gönderilmiştir. Yazıda, İşkodra vilayetine bağlı Draç ve İlbasan sancağına tabi Peklin kazasında silah kaçakçılığı yapıldığı ve bunun arkasında gümrük kolcusu Yusuf Efendi'nin olduğu belirtilmiştir (DABOA, BEO, 3306/247916).

Bölgede güvenlik zafiyetinin yaşandığı dönemlerde silah kaçakçılığı da buna paralel olarak artış göstermiştir. 16 Kanunusani 1324/29 Ocak 1909 tarihinde İşkodra valisinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İşkodra gölünde bulundurulan son Osmanlı gemisi Şahin-i Derya'nın satılmasının göl kenarındaki kale ile diğer mevkiler arasındaki irtibatı kestiği ve böylece bölgenin silah kaçakçılığına açık bir hale geldiği, acilen iki vapurun İşkodra'ya gönderilmesi istenmiştir (DABOA, DH. MKT. 2724/91). Bunun yanı sıra kimi zaman Rusya'dan deniz yoluyla Karadağ'ın Bar limanına getirilen silah ve mühimmatın İşkodra gölünün Karadağ'a ait kısmına çıkarılması, İşkodra yerel yönetimini tedirgin etmiştir. Bu konuda İşkodra valisi Bedri Bey, 30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, konunun çok hassas olduğunu ve ileride vilayetin herhangi bir tehditle karşılaşmaması için Boyana nehrinin ve vilayet sahillerinin gözetimi için en azından bir vapur ve bir istimbotun acilen gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir (DABOA, DH. MKT. 2900/57). Yine bu dönemde İşkodra'nın Leş kasabası yakınındaki bir adaya Drin nehri vasıtasıyla kayıklarla kaçak silah ve güherçile getirilmiş ve bunlar civar mahallere nakledilmiştir (DABOA, BEO, 3737/280274).

Bu dönemde Osmanlıya tabi Yanya vilayetinin kimi kesimlerinde de hem karadan hem de sahilden yapılan silah kaçakçılığına tesadüf edilmiştir. Örneğin 5 Teşrinisani 1324/18 Kasım 1908 tarihli bir kayıtta, Arnavutluk hududunda bulunan Himara kazasında silah kaçakçılığı yapıldığı ve yöre ahalisinin tamamen Hıristiyan olduğu belirtilerek, silahların gizlendiği ve ahalinin kaçakçılar hakkında bilgi vermedikleri ve bu durumun ileride asayişi tehdit edebileceği bilgisine yer verilmiştir (DABOA, DH. ŞFR. 407/17). 6 Temmuz 1325/19 Temmuz 1909 tarihinde Yanya valisinin şifreli telgrafında, Yunanistan'dan bölgeye kaçak silah sokulduğu, kaçakçılığın bir türlü önüne geçilemediği, bunun temel nedeninin jandarma, gözetleme kulesi ve karakol eksikliği olduğunu ifade etmiştir (DABOA, DH. MUİ. 12/16). Bu konuda Korfu şehbenderi de kaçakçılığın önlenmesi için Atina sefaretiyle iletişime geçilmesini önermiştir (DABOA, HR. SYS. 137/10). Gerçekten de Yunanistan'ın Korfu adasında öteden beri silah kaçakçılığı yapılmakta ve bu silahlar İşkodra, Yanya ve Selanik sahillerinden Osmanlı iç kesimlerine nakledilmektedir (DABOA, DH. MKT. 2737/88).

İncelenen yıllarda Balkan devletlerinden biri olan Sırbistan'dan Osmanlı topraklarına gizlice kaçak silah ve cephane geçirilmiştir. Bu silah ve cephane, Sırbistan'a sınır olan Kosova vilayeti topraklarına sokulmuş, buradan da Osmanlının farklı yerlerine gönderilmiştir. Bu konuda merkezi hükümet Kosova'daki mahalli yöneticileri önlem almaları için sık sık uyarmıştır. Kosova valisi ise Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, sorunun kaynağının Sırplar olduğunu çünkü Sırbistan yönetiminin meseleyi görmezden geldiğini hatta inkâr ettiğini ifade etmiştir (DABOA, DH.

MUİ. 73/22). Daha sonra Sırp yönetiminin kendi tebaası olan kaçakçılardan rahatsız olduğunu Osmanlı yetkililerine bildirmesi oldukça dikkat çekicidir (DABOA, HR. SYS. 136/11).

Seyrek de olsa silah kaçakçılığının Belçika-Romanya-İstanbul güzergâhını izlediği durumlar da söz konusudur. 19 Ağustos 1909 tarihli belgede, büyük bir kısmı Belçika'dan olmak üzere hem denizden hem de karadan her çapta Rovelver ve muhtelif sistemde tüfeğin Köstenceli tüccarlar tarafından gizlice Romanya'dan İstanbul'a götürüldüğü bilgisine yer verilmiştir (DABOA, HR. İD. 2125/21).

Ege ve Marmara Bölgesi

Ege ve Marmara Bölgeleri göz önüne alındığında, silah kaçakçılığının genellikle Yunan sahillerindeki yerleşim birimlerinden, Aydın vilayetine bağlı bazı sancak ve kazaların yanı sıra Ege'deki kimi adalardan yapıldığına şahit olunmuştur.

Özellikle Yunan menşeli gemi şirketlerinin birçoğu silah kaçakçılığını bir meslek haline getirmişlerdir. Bu şirketlere ait vapurlarla taşınan kaçak silah ve eşyalar, önce Osmanlı'ya ait adalara ve sahillere çıkarılmış, daha sonra da buradan iç kesimlere nakledilmiştir (DABOA, DH. MKT. 1246/21). Örneğin Zaptiye Nezareti'nin 1 Eylül 1324 tarihli yazısında, Beyrut isimli kaçakçı vapurunun Yunanistan'dan aldığı kaçak silah ve yanıcı maddeleri Beyrut civarına getirdiğinin haber alınması üzerine, Beyrut vilayet polisinin harekete geçerek kaçak eşyaya el koyduğu bilgisine yer verilmiştir (DABOA, ZB. 490/36). Bunun yanı sıra Trablusgarp vilayetine bağlı Bingazi sancağına gidip gelen Yunan vapurlarında kaçak silah bulundurulduğu Bingazi mutasarrıflığının 25 Teşrinisani 1325/8 Aralık 1909 tarihli yazısından anlaşılmıştır (DABOA, DH. MKT. 2696/46). Yunanistan'dan ithal edilen kaçak silahların güvenlik açısından zayıf olan bölgelere kolaylık sokulduğu anlaşılmaktadır. Selanik vilayetine tabi Kesendire kazası limanlarının denetim ve gözetimden uzak olması, Yunanistan'dan bu limanlara kolaylıkla kaçak silah getirilmesine yol açmıştır (DABOA, DH. MKT. 2793/17). Öte yandan Yunanistan'ın canlı bir ticarete sahip olan Pire limanından Aydın vilayeti ile İstanbul sahillerine sık sık kaçak silah ve tütün taşındığı kayıtlardan anlamıştır (DABOA, DH. MKT. 2906/53; DABOA, HR. İD. 1141/59).

Ege'nin kuzeyinde yer alan Ayvalık kazası, küçük bir yerleşim birimi olmasına rağmen silah kaçakçılığının oldukça yoğun olduğu mevkilerden biridir. 1 Haziran 1325/14 Haziran 1909 tarihinde Sadarete çekilen telgrafta, her ne kadar abartılı gibi görünse de Ayvalık kazasının Anadolu silah kaçakçılığının merkezi olduğu iddia edilmiştir. Bölge halkının tamamen silahlı olması ve kaçakçıları koruması bu durumun temel sebebi olarak

gösterilmiş, hükümetin bölgede nüfuzunun kalmadığı ve bir an önce askeri ve idari tedbirlerin alınması istenmiştir (DABOA, BEO, 3577/268251). Balıkesir civarında yaşayan Hıristiyan ahalinin silah depoladığından şüphelenen Balıkesir mutasarrıfı, bir tahkikat yaptırmıştır. Tahkikat neticesinde Hıristiyanların silah depoladıkları, bu silahların da Ayvalık ve civarından getirildiği anlaşılmıştır (DABOA, DH. ŞFR. 412/77). Ayvalık kazasına getirilen silahların ağırlıklı olarak Yunan vapur şirketlerine ait gemilerle getirildiğini söylemek mümkündür (DABOA, DH. MUİ. 67/8).

Bu dönemde birkaç adadan oluşan Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetine bağlı Midilli, Sakız ve İstanköy adaları kullanılarak Osmanlı sahillerine kaçak silah sokulmuştur. Örneğin 19 Şubat 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetine gönderilen yazıda, bazı kasa hırsızlarının satın aldıkları tütün, barut, fişek, silah vs. yasak eşyayı Midilli, Sakız ve İstanköy adalarına getirdikleri belirtilerek gerekli incelemenin yapılması ve neticenin bildirilmesi istenmiştir (DABOA, DH. MUİ. 67/8).

İç ve Doğu Anadolu Bölgesi

Şu ana kadar verilen bilgiler silah kaçakçılığının Osmanlı coğrafyasının geniş bir bölümüne özellikle de sahil ve sınır kesimlerine yayıldığını göstermektedir. Bununla birlikte Anadolu'nun iç ve doğu kesimlerinde de silah kaçakçılığı yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Dış ülkelerden genellikle deniz yoluyla taşınarak Osmanlı limanlarına çıkarılan silah ve mühimmat, aracılar tarafından teslim alınarak iç bölgelere nakledilmiştir. Nitekim Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığının 2 Haziran 1324/15 Haziran 1908 tarihli yazısında son bir yıldır dışarıdan ithal edilen yüklüce miktar kaçak silah ve eşyanın Karahisar-ı Sahib sancağı üzerinden Ankara, Konya ve Sivas cihetlerine nakledildiği belirtilerek, bu merkezlerin gerekli önlemleri alması istenmiştir (DABOA, DH. TMIK. M. 272/40). Yine bu minvalde Hısn-ı Mansur'da (Adıyaman) kaçak silahlarla yakalanan şahısların sorgularında bu silahları Hama ve Antep'ten aldıkları ve kendilerinin Hasenanlı aşiretinden oldukları anlaşılmıştır.

Karadeniz üzerinden de zaman zaman Amerikan, İngiliz ve Rus silahlarının kaçak yollarla yurda sokulduğu ve Rumlar aracılığıyla iç bölgelerdeki eşkıyalara satıldığı anlaşılmaktadır (DABOA. DH. EUM. 6. Şb. 37/49). Ankara vilayetindeki kaçakçılığa dair vali Reşit Bey'in 1908'deki yazısı oldukça aydınlatıcıdır. Vali Reşit Bey, kaçakçıların bir kısmının Akdeniz havalisinden gelip Bursa, Konya, Kayseri ve Sivas'a, bir kısmının da Karadeniz sahilinden aldıkları silahlarla Kastamonu'yu geçip Yozgat ve Çorum'a ulaştıklarını belirtmiştir. Reşit Bey'e göre kaçakçılığın stratejik noktaları, Ereğli, Zonguldak, Ayvalık gibi yerlerdir. Reşit Bey, kaçakçılığın gerçek anlamda önlenebilmesi için öncelikle kıyı kesimlerinde ciddi önlemlerin alınması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü kaçak silahlar is-

kele ve limanlardan içeriye dağıtılmaktadır. Vali Bey'e göre kaçakçıların çoğunluğu Erzurum ve Sivas çevresinden Kürt, Çerkez ve Ermeni gruplarından oluşmaktadır. Özellikle Ermenilerin bu konuda mahir olduklarını ve Müslümanları da bu yönde teşvik ettiklerini söyleyen Reşit Bey, tütün kaçakçılarının da ekseriyetle silah kaçakçılığı yaptıklarını ifade etmiştir. Vali Bey, kaçakçılığın önlenmesi için kaçakçılarla mücadele eden kolcuların görevlerini güvenlik güçlerine devretmelerini önermiştir. Ayrıca kaçakçılara verilen cezaların yetersiz olduğunu ve kanunda gerekli değişikliklerin yapılması gerektiğini vurgulamıştır (BOA, Y. MTV. 310/181). Vali Reşid Bey'in tespitlerinin oldukça gerçekçi olduğu söylenebilir. Keza kendisinden sonra da kaçakçılık sorunu benzer bir süreç izlemiştir.

Anadolu'nun doğu kesimlerinde ise öteden beri silah kaçakçılığı yapıldığı bilinen bir gerçektir. Bu bölgelerde yapılan silah kaçakçılığının faillerinin büyük çoğunlukla Ermeniler ve aşiret mensupları oldukları görülmektedir. Ermenilerin bu işi hem ticari hem de siyasi mülahazalarla yaptıkları kayıtlardan anlaşılmıştır. Ermeni komitacılarla işbirliği içinde olan silah kaçakçıları, Avrupa menşeli her türlü silah ve cephaneyi gizli yollardan Ermeni vatandaşlara ulaştırmışlardır. Bu hususta Osmanlı arşivinde birçok kayıt bulunmaktadır. Ancak burada konumuzun sınırları dâhilinde birkaç örnek vermek yeterli olacaktır. Örneğin Ermeni terör örgütü Taşnak komitesi üyeleri Sivas'ta Ermenilere sistematik olarak kaçak tüfek ve fişek tedarik etmişlerdir (DABOA, DH. ŞFR. 414/111). Ekonomik düzeyi yüksek Ermenilerin kaçakçılar tarafından Samsun limanından getirilen silahları fahiş fiyatlarla satın aldıkları ve bunun ileride büyük bir tehdit oluşturacağı, Dâhiliye Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne yazılan 18 Şubat 1324 tarihli yazıda ifade edilmiştir (DABOA, ZB. 25/102). Ermenilerin yanı sıra kimi bazı aşiretler de silah kaçakçılığına karışmışlardır. Aşiretlerin Kafkas, İran ve Suriye sınırlarından geçişleri kolaylıkla yapabilmeleri, kaçakçılık konusunda daima onlara bir avantaj sağlamıştır. Merkezi hükümet, sık sık doğudaki yerel yöneticilere sınırlarda yasadışı geçişleri önlemeleri için güvenlik gücünü güçlendirmeleri emri vermiştir. Ancak jandarma müfrezelerinin çoğunlukla bölgede yaşayan insanlardan oluşması ve kaçakçılık yapanlarla irtibatlı olmaları bu emirlerin uygulanmasını oldukça zorlaştırmıştır. Dolayısıyla silah kaçakçılığı tam olarak önlenememiştir (Shaw, s.277).

KAÇAKÇILIK FAALİYETLERİ

Silah Kaçakçılığının Nasıl Yapıldığına Dair

Osmanlı coğrafyasında silah kaçakçılığının nasıl yapıldığı, bölgelerin ekonomik, toplumsal ve jeopolitik konumuna göre hem benzerlik hem de farklılıklar gösterebilmiştir. Silah kaçakçılığı, genel olarak vapurlar, san-

dallar, kayıklar kullanılarak gece karanlığından yararlanılarak gizli olarak icra edilmiştir. Örneğin Yemen sahillerinde senbuk ve yerli kayıklar kullanılarak esliha-i memnua kaçırılmıştır (DABOA, DH. MUİ. 1/46). Habsburg'da Berdetüdiç fabrikası tarafından Nemçe vapuruna yüklenen silahlar Trablusşam sancağına getirilmiştir. Şüphe üzerine vapurda arama yapılmıştır. Arama neticesinde sandıklara ve kasalara gizlenmiş kaçak silah ele geçirilmiştir (DABOA, HR. İD. 1141/52).

Silah kaçakçıları faaliyetlerini daha rahat yürütebilmek için zaman zaman güvenlik güçlerinin yardımına başvurmuşlardır. 31 Ocak 1909 tarihinde Tömbeki Reji şirketinden Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazıda, Suriye ve Aydın sahillerinde silah kaçakçılığı yapanlara, polis komiserlerinden Hacı Halil ve Hacı Elvan, polis memurlarından Şıh Ali ve Seyyid Ahmed, jandarmadan Muhiddin Çavuş'un yardım ettiği belirtilmiştir (DABOA, DH. MKT. 2714/25).

Kaçak silah yüklü vapurların sahillerden birkaç mil açıkta bekledikleri ve kaçakçıların sandal ve kayıklarla bu vapurlara yanaşıp, silah ve cephaneyi alarak kıyılarda kuytu bölgelere götürdükleri de kayıtlardan anlaşılmaktadır. İtalya, Fransa, Yunanistan, Avusturya gibi devletlerin kumpanyalarına ait bazı vapurların bu tür kaçakçılıklara karıştıkları görülmektedir (DABOA, BEO, 3775/283072; DABOA, DH. MKT. 2753/2). Buna benzer bir kaçakçılık olayında, Beyrutlu Reşid Berberi, Mehmed Berberi'ye ait silah yüklü bir gemiyi sahilden birkaç mil açıkta karşılamıştır. Yapılan ihbar üzerine güvenlik güçleri gemide arama yapmış, gübre torbaları altına gizlenmiş bulunan silahlara el koymuştur (DABOA, DH. MKT. 1271/62).

Bu dönemde, Avrupalıların Kudüs'e olan alakaları kaçakçılık faaliyetlerinin artışında etkili olmuştur. Nitekim Avrupa'dan, Kudüs sancağına çok miktarda kaçak silah getirilmesi bunun işaretidir. Örneğin, İngilizlerin bölgeye ihraç ettiği Winchester tüfekler, tüccarlar aracılığıyla Suriye bölgesindeki Araplara satılmıştır. Diğer yandan Gazze ve Yafa sahillerinden kaçırılan silahlar Kudüs üzerinden Filistin sahillerine taşınmıştır (Togral, s.382-383). Bu örnekler Osmanlı coğrafyasının güneyinde silah kaçakçılığının nasıl yapıldığını göstermektedir.

Balkanlarda ise, genellikle Rusya, İtalya ve Avusturya'dan getirilen kaçak silahlar, İşkodra ve Yanya vilayetlerinin sahilleri, gölleri ve nehirleri kullanılarak iç kesimlere nakledilmiştir. Örneğin İşkodra'ya tabi Leş kasabası civarında yer alan Drin nehrinden kayıklarla silah kaçırıldığı ve civar mahallere nakledildiği Dâhiliye Nezareti'nin 22 Nisan 1326/5 Mayıs 1910 tarihli yazısından anlaşılmaktadır (DABOA, DH. MUİ. 74/14). Yine Balkan yarımadasının en büyük gölü olan İşkodra gölü de silah kaçakçılığı için kullanılmıştır. Rus gemileriyle getirilen silahlar gölün Karadağ tarafında kalan kısmından hem Karadağ'ın iç kesimlerine hem de Arnavutluk

tarafına sevk edilmiştir (DABOA, BEO, 3737/280274). İşkodra valisinin 30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909 tarihinde Sadarete gönderdiği şifreli telgrafta Karadağ'ın Bar limanına Rus gemileriyle yüklü miktarda silah getirildiği ve bu silahların İşkodra gölündeki bazı adalara çıkarılacağının haber alındığı belirtilerek durumun takibi için bir vapur ve bir istimbot gönderilmesi istenmiştir (DABOA, DH. MKT. 2900/57).

Karadeniz'in kıyı kesiminde yer alan kimi yerleşim birimleri de silah kaçakçılığı için kullanılmıştır. Bilhassa İnebolu, Giresun, Samsun ve Trabzon limanları, Rus, Avusturya ve Yunan vapurlarıyla taşınan silah ve mühimmatın bırakıldığı bölgeler olarak görünmektedir. Vapurlarda çeşitli biçimlerde gizlenen silahlar, bu bölgeler yaşayan ahali ve özellikle de Rumlar tarafından iç kesimlere nakledilmiştir (DABOA, ZB. 384/72). Örneğin Avusturya Lloyd kumpanyasına ait Galiçi isimli vapurunda yapılan aramada vapurun kış ambarına gizlenmiş kaçak silah bulunmuştur (DABOA, HR. İD. 1141/57). 26 Temmuz 1325 tarihli bir belgede ise, Trabzon'dan Giresun'a gelen Yunan Vasituni şirketine ait Kostantinus vapurunda yapılan aramada tahta varil ve sandıklara gizlenmiş Rum menşeli garra tüfeği ve fişek ele geçirildiği ve bunları askeri yetkililere teslim edildiği bilgisine yer verilmiştir. Yapılan soruşturmada silah ve fişeklerin Pire'den Yovani Hristo Lara tarafından gönderildiği anlaşılmıştır (DABOA, DH. MKT. 2915/51).

Ege ve Marmara'da yer alan adalarda ve sahil kesimlerinde de çoğunlukla Yunan şirketlerine ait vapurlarla Osmanlı coğrafyasının değişik kesimlerine kaçak silah çıkarılmıştır. Nitekim İmfitrit isimli kaçakçı vapuru, Yunanistan'dan aldığı silah ve yanıcı maddeleri Beyrut civarına getirip sandallara yüklediği esnada polis tarafından suç üst yakalanarak kaçak eşyaya el konulmuştur (DABOA, ZB. 490/36).

İç ve doğu bölgelerine ihraç edilen kaçak silahlar, genellikle Karadeniz, Batı Anadolu ve Kafkaslardan çeşitli yollarla getirilmiştir. Bu silahlar yük havanlarıyla gizli yollardan taşınarak ülkenin iç ve doğu kesimlerine nakledilmiştir. Silahların Ermeni, Rum ve kimi aşiretler tarafından kaçırıldığı ve yine bu kesimlere verildiği ya da satıldığını söylemek mümkündür. Örneğin, Konya valisinden merkezi hükümete gönderilen 27 Nisan 1325/10 Mayıs 1909 tarihli yazıda, Kayseri'de Ohan Ohanyan ve Yervant Efendi'ye teslim edilmek üzere Ereğli'de komisyoncu İbrahim Baltayan'ın gönderdiği silahlara Niğde sancağına bağlı Ulukışla kazasında el konulduğu belirtilmiştir (DABOA, ZB. 332/79). Kaçak silah ve yanıcı maddeler yük hayvanlarının yanı sıra kim zaman da tren vagonlarıyla iç kesimlere kaçırılmıştır. İzmit sancağına tabi Derince mevkiine ecnebi vapurlarından çıkarılan kaçak eşya ve silahlar, posta trenine binen kaçakçılar tarafından zenbil ve çuvallar içine gizlenmiş ve kendilerini bekleyen diğer kaçakçılara yol güzergâhı üzerinde bulunan Bostancı köyünde teslim edilmiştir. Bunun

üzerine Zaptiye Nezareti Konya ve Ankara vilayetlerine durumu bir telgrafla bildirmiştir (DABOA, ZB. 399/23).

Doğu Anadolu'da ise silah kaçakçılığının başlıca müdavimleri Ermeniler ve bazı aşiret gruplarıdır. Ermeniler, silah kaçakçılığını siyasal amaçlarını gerçekleştirmek için yapmışlardır. Aşiretler ise daha çok kar elde etme amacıyla yapmışlardır (DABOA, ŞFR. 414/111; DABOA, BEO 3244/243295).

Kaçakçıların Kimlikleri

Silah kaçakçılarının kimliklerine bakıldığında, hemen her kesimden kişi veya kişilerin bu işle meşgul olduğu söylenebilir. Özellikle aşiretlerin, eşkıyaların, Ermenilerin ve Rumların silah kaçakçılığında ön planda yer aldıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra kısmen de olsa muhacirlerin ve Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da kaçakçılığa bulaştıklarını söylemek mümkündür. Diğer yandan çok nadir de olsa devlet memurlarının ve güvenlik güçlerinin bu kaçakçılık türüne karıştıklarına şahit olunmuştur.

Osmanlı coğrafyasının doğu ve güney kesimlerindeki sosyal ve ekonomik yapının aşiretler biçiminde örgütlenmesi, silah kaçakçılığı yapanların kimliklerini de şekillendirmiştir. Dolayısıyla bu bölgelerde yapılan hemen her türlü kaçakçılığın arkasında aşiret mensupları yer almıştır. Örneğin doğu Anadolu'da Milli aşireti, Hasenanlı aşireti gibi aşiret mensuplarının silah kaçakçılığı yaptıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır (DABOA, DH. ŞFR. 393/45; DABOA, DH. MKT. 2799/6; DABOA, DH. ŞFR. 391/101; DABOA, TMIK. M. 227/50; DABOA, TMIK. M. 244/39).

Arap nüfusun yaşadığı güney kesiminde yapılan silah kaçakçılığı büyük ölçüde Arap aşiretlerince yürütülmüştür. Örneğin, İngilizler, Cidde ve Yenbu arasındaki uzun Kızıldeniz sahillerini kullanarak, Arap yarımadasına silah nakletmişler ve bu iş için yerel kabileleri kullanmışlardır. (Y.PRK. BSK. 27/42). Silah kaçakçılığını yalnızca yabancılar değil, bölgede nüfuz sahibi olanların bazıları da para ve mal kazanmak amacıyla bu işi yapmışlardır. Bu minvalde Mübarek al-Sabah ve Casım al-Sani gibi nüfuz sahibi kimseler kaçakçılığa bulaşmışlardır. Ayrıca bölgede yerel yöneticilerden bazıları aşiretlerin silahlanmalarını görmezden gelerek aşiretler arası çatışmalara yol açmışlardır. (DABOA, DH. MKT. 2831/5; DABOA, HR. TO. 541/32).

Eşkıyalığı meslek edinenlerin de fırsat buldukça silah kaçakçılığı yaptıklarını söylemek mümkündür. Eşkıyaların faaliyetlerini yürütmeleri büyük ölçüde silahlanmalarına bağlıdır. Bu da onları çeşitli yollardan silah edinmeye sevk etmiştir. Bunun da en kolay yolu kaçak yollardan silah sağlamaktır. İncelenen dönemde ülkenin değişik kesimlerinde yer alan irili ufaklı eşkıya çeteleri silah kaçakçılığının müdavimi olmuşlardır. Kaçırdık-

ları silahları hem kendileri kullanmışlar hem de ufak çapta ticaretini üstlenmişlerdir (DABOA, DH. ŞFR. 395/22; DABOA, Y. PRK. DH. 14/35).

Silah kaçakçılığı yapanların kimlikleri göz önüne alındığında Ermeni ve Rum Osmanlı vatandaşlarının Osmanlıya silah sokan ecnebilerle irtibatlı olarak silah kaçakçılığı yaptıklarına şahit olunmuştur. Bunların kimi zaman siyasi, kimi zaman da ticari amaçlarla silah kaçaklığı yaptıkları kayıtlardan anlaşılmıştır. Rumlar silah kaçakçılığı için bilhassa Ege ve Karadeniz sahillerini kullanırken, Ermeniler Doğu Anadolu ve Kafkaslar başta olmak üzere ülkenin değişik kesimlerini bu iş için kullanmışlardır (DABOA, ZB. 604/16; DABOA, DH. MKT. 2887/33; DABOA, DH. ŞFR. 412/35; DABOA, DH. TMIK. M. 268/52; DABOA, BEO, 3244/243295; DABOA, ZB. 25/102; DABOA, EUM. VRK. 1/8). Silah kaçakçılığı yapanların kimlikleri ana hatlarıyla bu şekildedir. Bununla birlikte çok önemli bir yer tutmasa da küçük veya büyük rütbeli olsun sivil ve askeri görevliler de silah kaçakçılığına bulaşmışlardır.

Kaçak Silahların Mahiyetine ve Miktarına Dair

İncelenen dönemde, mülki ve askeri yetkililerce yapılan operasyonlarda ele geçirilen kaçak silah ve mühimmatın genellikle Rus, İngiliz, Fransız, Avusturya, İtalya ve Belçika menşeli oldukları belgelerden anlaşılmaktadır. Bu silah ve mühimmatın büyük bir kısmının garra tüfeği, Martini tüfek, Winchester tüfek, mavzer tüfek, Revolver tabanca ile çeşitli tipte fişek, dinamit ve baruttan oluştuğu söylenebilir. Örneğin Arap yarımadasına getirilen silahların çoğu Belçika malı olup, silah ticaretinin oldukça karlı bir iş olduğunu söylemek mümkündür. (DABOA, DH. MUİ. 37-2/22). Avrupa devletlerinden İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya ve Belçika gibi devletlerin, Arap yarımadası ve Körfez'e önemli miktarda silah soktukları söylenebilir. İngiltere silah kaçakçılığına karşı olmasına rağmen siyasi ve ekonomik çıkarları için zaman zaman buna göz yummuştur (DABOA, DH. MKT. 2753/2; DABOA, HR. TO. 541/32). Karadeniz'e sokulan silahlar, Avusturya, Rusya ve Yunanistan'dan getirilmiştir. Ege, Balkanlar ile iç ve doğu kesimlerine nakledilen silahların da yine aynı devletlerin ürettiği silahlar olduğu söylenebilir (DABOA, HR. İD. 1141/59; DABOA, DH. MKT. 2715/64; DABOA, ZB. 383/44; DABOA, DH. TMIK. M. 268/52; DABOA, HR. SFR. 608/17; DABOA, DH. MKT. 2900/57).

Osmanlı güvenlik güçleri tarafından derdest edilen silah ve cephane miktarı ise bölgelere ve şartlara göre değişiklik gösterebilmiştir. Merkezi ve yerel otoritenin etkin olduğu dönemlerde yakalanan silah miktarı artmış, tersi durumlarda ise azalmıştır. İncelenen dönem yeni bir döneme geçişin ilk yılları olması hasebiyle merkezi otoritenin henüz bütün ülkeye tam olarak nüfuz edemediği yıllardır. Dolayısıyla bu yıllarda kaçakçılığın tam olarak önlenemediği ve ele geçirilen silahların da kaçak silahların tamamı-

nı kapsamadığı söylenebilir. Bu bağlamda ele geçirilen silah ve mühimmat miktarına ilişkin kayıtlarda birçok veri yer almıştır. Konuya açıklık getirmesi bakımından bazı bölgelerden örnekler vermek yerinde olacaktır.

Ege bölgesine ilişkin Atina sefaretinden Hariciye Nezareti'ne yazılan 5 Haziran 1909 tarihli yazıda, Yunan ve Trablusgarp limanları arasında vuku bulan silah kaçakçılığında son birkaç yıl içinde 209.000 garra tüfeği ve beheri on kilogram olan 2200 fıçı barutun nakledildiği ancak bunların çok azının derdest edilebildiği bilgisine yer verilmiştir (DABOA, DH. MKT. 2855/78). Bundan başka Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti civarındaki Kopanüs ismindeki küçük bir Yunan adasına Zakirus adındaki Yunan vapuru tarafından yüz seksen torba tömbekü ile iki garra tüfek ve on iki bin fişek çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti'ne bağlı Suriye, Arap yarımadası ve Kuzey Afrika kesimleri İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük devletlerin sömürge alanlarına komşu ya da sınır bölgeleri olduğu için meşru ticaretin yanı sıra gayri meşru ticaretin de ilgi alanı içinde yer almıştır. Gayri meşru ticaret içinde yer alan silah kaçakçılığının getirdiği büyük kârdan yararlanmak için bu devletler adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Kaçırılan silahların büyük bir kısmı da Osmanlı topraklarına dağılmıştır. Örneğin Londra'da yayımlanan "Times" gazetesinin 28 Aralık 1910 tarihli nüshasında yer alan haberde, son iki yılda Basra Körfezi'ne ihraç edilen 85.820 tüfekten 43.280 adedinin Belçika tüfeği, 25.600 adedinin ise İngiliz tüfeği olduğu belirtilmiştir (DABOA, HR. TO. 541/32). Keza büyük bir tehdit oluşturan bu silahların yerel güvenlik güçleri tarafından ne kadarının ele geçirildiği tam olarak bilinememektedir. Bununla birlikte zaman zaman bazı silahların derdest edildiğine dair somut veriler bulunmaktadır. Örneğin Rakka'da yapılan bir kaçakçılık operasyonunda kaçakçılardan beşi ölü, yedisi yaralı olarak ele geçirilmekle birlikte, yüz elli bir mavzer tüfeği ile beş binden fazla fişeğe el konulmuştur (DABOA, DH. ŞFR. 393/89). Paris sefaretinden 10 Şubat 1910 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda ise, Marsilya'dan hareket eden "Oranuk" isimli vapur içinde birçok sandıkta büyük miktarda kaçak silah bulunduğu, sandıklardan sekizinin İtalyan bandıralı "Governor" vapuruna yüklendiğini ve bu silahların da Beyrut'a götürüldüğünü belirtilerek durumun Beyrut vilayetine bildirildiği ifade edilmiştir (DABOA, DH. MKT. 2753/2). Bununla birlikte Gazze sahilinde parçalanan bir gemiden çıkarılanlar kaçakçılığın boyutunu göstermektedir. Gemiden, 67 adet garra ve mavzer, 2 adet revolver, 500 küsür garra ve martini fişenk, 30 kutu torpil kapsülü, çıkarılmıştır. Söz konusu silah ve patlayıcılara el konulmuş ve kaçakçılar derdest edilmiştir. (Togral, s.382-383).

Karadeniz sahillerinde öteden beri silah kaçakçılığı yapıldığı bilinmektedir. Bu bölgede yapılan takibatlar neticesinde de bazı silahlar ele geçirilmiştir. Örneğin 8 Mayıs 1324 tarihli bir belgede, Avusturya Lloyd

kumpanyasına ait "Helyos" vapurunda yapılan aramada otuz garra tüfeği ile külli miktarda fişek bulunmuş ve gümrük memurlarınca bunlara el konulmuştur (DABOA, ZB. 383/44).

Osmanlı ülkesinin iç ve doğu kesimlerinde özellikle Ermenilerin silah kaçakçılığında başı çektikleri görülmektedir. Bunun temel nedeni büyük devletlerin ayrılıkçı Ermenileri silahlandırma çabalarıdır. Buna karşın Osmanlı hükümeti Ermenileri gözetim altında tutarak silah kaçırmalarını önlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda yapılan operasyonlarda birçok silah ve mühimmata el konulmuştur. Örneğin Van vilayetinde yer alan ve Ermeni cemaatine ait olan Kopanis Manastırında jandarma müfrezesi tarafından yapılan aramada, çeşitli yerlere gizlenmiş yüzden fazla mavzer tüfeği, birkaç sandık revolver, külliyetli miktarda fişek ve dinamit, birkaç adet dürbün ile siyasi propaganda evrakı bulunmuş ve bunlara el konulmuştur (DABOA, ZB. 383/44). Buradan Ermenilerin ileriye dönük ayrılıkçı eylemler için hazırlık içinde oldukları açıkça anlaşılmaktadır.

Kaçakçılık ve Asayiş

Askeri mühimmat, silah, top, barut, güherçile ve türevleri olan kaçakçılıklar, diğer kaçakçılığı yapılan, emtialardan farklı olarak şahısları ve devletleri ekonomik olarak zarara uğratmanın yanı sıra can ve mal kaybına neden olmuş, isyan ve eşkıyalık hareketlerinde kullanılarak kargaşaya yol açmıştır. Şiddeti körükleyen, yıkıcı ve yakıcı tahribatlara yol açan silah kaçakçılığı kitleleri bir imha gücüne dönüştürmesi hasebiyle yüzyıllardır devletler açısından önlenmesi zorunlu faaliyetlerden biri olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı devleti de bu gayri meşru ticareti elinden geldiğince önlemeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişliği, pek çok limana sahip olması ve kıyı şeritlerinin fazlalığı silah kaçakçılığının geniş bir yelpazede yapılmasına imkân vermiştir.

Silah ve cephanenin yasa dışı yollardan ülkeye girişi, Osmanlı merkezi otoritesini zaafa uğratmıştır. Silahın ne amaçla kullanılacağı kestirilemediği için silah kaçakçılığı diğer malların kaçakçılığından her zaman daha tehlikeli olmuştur. Silah kaçakçılığının kullanım alanının genişliğine bakıldığında asayiş ve emniyete zarar verdiği de bir gerçektir. Bu bağlamda Ermeni ve Rum silah kaçakçılarının faaliyetleri, ecnebi devletlerin bu konudaki rekabeti, aşiret ve eşkıya çetelerinin eylemleri ülke genelinde asayişi olumsuz etkilemiştir. Buna bağlı olarak da güvenlik güçleriyle silah kaçakçıları sık sık karşı karşıya gelmişler, neticede irili ufaklı birçok çatışma yaşanmıştır. Bu çatışmalar birçok kez ölüm ve yaralanmalarla sonuçlanmıştır. Aşağıda Ermeni, Rum, aşiret, eşkıya gibi grupların silah kaçakçılığı ile olan irtibatları ve işin güvenlik boyutu ve bunun Osmanlı asayişini ne ölçüde etkilediği üzerinde durulmuştur.

Rumların silah kaçakçılığına yönelik faaliyetleri Osmanlı'nın siyasal bütünlüğüne zarar verici şekilde gelişmiştir. Örneğin Mora İsyanı sırasında kilise ve manastırlarda depolanan silahlar yasa dışı yollarla temin edilmiştir. İlerde aynı yöntem Yunan İsyanında da uygulanmıştır. Rumlar silahları daha çok eşkıyalık yapan yerli Rumlara vermişlerdir. Gerçekte ise temel hedefleri Yunan Megali İdea'sını gerçekleştirmek için Batı Anadolu'daki Rumlara yardım edebilmektir. İncelenen dönemde de Rumların bu tür faaliyetlere devam ettiklerine şahit olunmuştur. 14 Temmuz 1325/27 Temmuz 1909 tarihinde Sadaretten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda, Yunan Bandıralı bir vapurun iki haftadan beri Pire iskelesinden kalkarak ahalisi Rum olan adaları dolaştıktan sonra Makri'ye geldiği ve daha sonra tekrar Pire'ye döndüğü, bu vapurla ticaret yapılmadığı çünkü vapurda yolcu ve eşya olmadığı ve yalnız beş on Rum'un Kaptanla kamarada gizlice konuştukları ve bunların kaçak silah ve cephaneyi Rum ahaliye vermek suretiyle Rumların bir isyan hazırlığı içinde oldukları ifade edilmiştir (DABOA, DH. MKT. 2887/33). Yine Yunanistan'ın İdre adasında Damyaş ismindeki silah deposundan Osmanlı sahilinin muhtelif noktalarından Osmanlı vatandaşı Rumlara yedi bin adet tüfek verilmiştir. (DABOA, ZB. 604/16). Daha sonraki yıllarda da Rumların silahlanmaları devam etmiş, bu durum iç güvenliği tehdit etmenin yanı sıra Balkan Savaşlarına da bir hazırlık mahiyeti taşımıştır.

Ermenilerin özellikle 1880'lerden itibaren silah kaçakçılığına daha fazla ilgi gösterdikleri söylenebilir. Büyük devletlerin de tahrikleriyle Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmak amacıyla harekete geçen Ermeniler, ülkenin hemen her bölgesinde silahlanmışlardır. Silahlanırken de gayrimeşru yollara başvurmuşlardır. Merkezi ve yerel yönetimler Ermenilerin silahlanma girişimlerini önlemek için devamlı surette tetikte olmuşlardır. Her türlü ihbar dikkate alınarak Ermeni silah kaçakçıları takip edilmiş, silahlara el konulmuş ve failler derdest edilmiştir. Böylesi durumlara incelenen dönemde de tesadüf edilmiş, Ermenilere ait manastırlarda, işyerlerinde ve hanelerde yapılan aramalarda birçok silah ve mühimmat ele geçirilmiştir. Nitekim bu tür aramalar esnasında çatışmalar yaşanmış güvenlik güçlerinden ve Ermenilerden ölenler ve yaralananlar olmuştur. Örneğin Van'da ele geçirilen bir Ermeni muhbirin, şehre iki saat mesafedeki Kobanis Manastırında silah ve patlayıcı madde bulunduğunu ve yerlerini bildiğini söylemesiyle öncelikle manastırın çevresinde tertibat alınmış, daha sonra sabaha karşı bir jandarma müfrezesi yola çıkarılmıştır. Jandarma yolda rastladığı iki Ermeni'yi derdest ederek ellerindeki bir mavzer ve bir kamayı aldıktan sonra muhbirle birlikte manastıra ulaşmıştır. Manastırda yapılan aramada mahzene gizlenmiş yüzden fazla mavzer ve sair tüfekle birkaç sandığa gizlenmiş revolver, külliyetli miktarda dinamit, birkaç dürbün, fotoğraf ve siyasi broşür bulunmuştur. Diğer yandan aynı

bölgede Ermeni hanelerine yapılan bir baskın esnasında çıkan çatışmada bir jandarma şehit olmuş, üç jandarma yaralanmıştır. Ermenilerden de ölen ve yaralananlar olmuş ise de bazıları gecenin karanlığından yararlanıp kaçmışlardır. (DABOA, BEO, 3244/243295). Bu gibi olaylar Van vilayetinin yanı sıra Ermenilerin yaşadığı diğer doğu vilayetlerinde de yaşanmıştır. Kısacası Ermenilerin kaçak yollardan elde ettikleri silahlarla yaptıkları eylemler, devletin kolluk kuvvetlerini bir hayli uğraştırmakla kalmamış, asayiş ve emniyete de zarar vermiştir.

Rum ve Ermeni silah kaçakçılarıyla güvenlik güçleri arasında yaşanan çatışmalar genellikle Karadeniz, Batı Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Ancak Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde de silah kaçakçılarıyla güvenlik güçleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. Bu gibi durumlar da çatışma bölgelerindeki asayişi olumsuz etkilemiştir. Basra vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne 30 Kanunuevvel 1324/12 Ocak 1909 tarihinde çekilen şifre telgrafta Müntefik sancağına dışardan birçok kaçak silah sokulduğu, bu silahların aşiretlerin eline geçtiği ve bunun aşiretler arasında çatışmaları alevlendirildiği ve bölgedeki asayişi bozduğu dile getirilmiştir. Nezaretten verilen cevapta ise asayişi bozmadan ve herhangi bir vukuata meydan vermeden silahların toplanması önerilmiştir (DABOA, DH. MKT. 2737/76).

Yukarıda silah kaçakçılarıyla güvenlik güçleri arasındaki çatışmalarda ölenler ve yaralananlar olduğundan söz etmiştik. Nitekim Rakka (Suriye) sancağında silah kaçakçılarıyla güvenlik güçleri arasında yaşanan ve akşamdan sabaha kadar süren çatışmada, Çeçen kaçakçılardan beşi ölü, ikisi yaralı olarak derdest edilmiş, yüz elli bir mavzer tüfeği ile beş binden fazla fişek ele geçirilmiştir (DABOA, DH. ŞFR. 393/89).

Kaçak silah ticaretinin yalnızca Osmanlı Devleti için değil diğer devletler için de büyük bir tehdit oluşturduğu bir gerçektir. Bu bağlamda 28 Ocak 1910'da Londra'da yayımlanan *Times Gazetesi'ndeki* uzun bir makale durumu bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Makale Londra sefiri tarafından tercüme ettirilerek İstanbul'a gönderilmiştir. Buna göre, Kızıldeniz'de yer alan Cibuti adlı Fransız sömürgesinde yapılan silah ticaretinin Basra Körfezi'ndeki silah kaçakçılığıyla doğrudan ilişkili olduğu bir gerçektir. Daha önce Brüksel'de yapılan fakat sonuç alınamadan dağılan konferansın amacı Afrika ve civarında yapılan silah ticaretini yasaklayarak bölgeyi daha güvenli hale getirmekti. (Akalın, s.672-673). Son Brüksel Konferansı'nın bitmesinden sonra İngiltere ve Fransa hükümetlerinin müzakerelere devam etmeye hazırlandıkları anlaşılmıştır. Fakat daha sonra alınan bilgiye göre bu müzakerelere dair henüz kesin bir karara varılamadığı anlaşılmıştır. Silah ticaretiyle iştigal eden Fransız tacirlerinin menfaatleri ve Cibuti Limanı'nın ticari canlılığı sorunun çözümünü engellemektedir (DABOA, HR. TO. 541/33). Bu tacirlerin Fransa meclisinde yeteri kadar

vekilleri yoksa da onların menfaatlerini müdafaa eden milletvekillerinden mürekkep bir heyet istediği zaman etkin bir direnç göstermek kudretindedirler. Bunlar başka iktisadi heyetlerle müttefiktirler ve aynı fikirdedirler. Bundan başka bu heyet, Fransa'nın müstemleke işleriyle oldukça alakadardır. Bu işle alakadar olanlar da bu heyete destek vermektedirler. Silah ticareti tamamen kaldırılacak olursa Habeşistan iskelesi ve Habeşistan demiryolu hattının silah ticareti gibi önemli bir gelirden mahrum kalmasından endişe edilmektedir. Maskat'a ait silah ticaretiyle doğrudan doğruya ilişkisi bulunan İngiltere'nin de tereddütleri olduğu Paris'çe tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti ise Avrupa devletleri arasında cereyan eden bu görüşmeler hakkında bilgi toplayarak kendi topraklarını da tehdit eden bu ticareti etkisiz kılmaya çaba göstermiştir. (Akalın, s.673).

Silah ticaretiyle ilgili yine 28 Ocak 1910 tarihli Times gazetesinde yer alan bir başka yazı yine Londra sefiri tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Burada da silah ticaretine dair mühim bilgiler yer almıştır. Yazıda, Basra Körfezi'nde yer alan Dubai adlı mahalde karaya çıkarılan bir miktar İngiliz denizcisi ile bir Arap müfrezesi arasında meydana gelen çarpışma silah kaçakçılığının kaldırılması için İngiltere'nin Hindistan filosu tarafından sarf edilmekte olan mesaisine bir delildir (DABOA, HR. TO. 541/32). Dubai "sulhperver umman" namıyla anılan memleketin ufak limanlarında biri Basra Körfezi'nin Arabistan sahilinde Lince Limanı'nın karşısında bulunan birkaç bin nüfusa sahip ve İngiltere ile yakın ilişkileri bulunan bir şeyhin idaresindedir. Kumlu sahiller ve korsan sahili namıyla bilinen gayet sıcak olan bütün sahiller boyunca diğer şehir ve kasabalardan ayrılan farklı bir yönü yoktur. Dubai ile diğer şehir ve kasabalar arasında bir fark varsa o da oldukça müteşebbis olan bir adam olan Dubai şeyhinin kendisidir. Belçika gümrük idaresi Lince tacirlerini bir takım düzenlemelere tabi tuttuğu zaman tacirlerden bazıları ticarethanelerini körfezin diğer sahiline nakletmeye karar vermişlerdir (DABOA, HR. TO. 541/32). Bu maksatlarını Dubai şeyhinin tüccarlara karşı fevkalade kolaylıklar sağlayacağına dair teklifi üzere bu tarafa gelmişlerdir. İşte bu suretle bundan 5-6 sene evvel bu limana posta vapurları uğramaya başlamış ve bunun neticesi olarak Dubai gerek Arabistan sahilleri ve gerek İran sahilleri için mühim bir merkez haline gelmiştir. Dubai'nin silah ticaretinde yer aldığına dair şimdiye kadar hiçbir emareye rastlanılmamış ise de şimdilerde oradaki tacirlerden bazıları daha karlı olduğuna şüphe olmayan bu işten zevk almaya başlamışlardır. Daha sonra "Mekran" sahilinde devam etmekte olan silah ticaretinin merkezi olan Maskat'ı geride bıraktığından silah kaçakçıları Dubai'de kendi yakalarını bu işlere engel olan memurlardan daha kolay kurtarabileceklerini düşünmüşlerdir ifadeleri yer almıştır (Akalın, s.673-674).

Gazetede yer alan ifadelerin devamında, Maskat için bu ticaret devletlerarasında kararlaştırılan anlaşmalarla kontrol altına alınmış ise de Du-

bai için böyle bir siper mevcut değildir. Aşiretler arasındaki gerginlikler İngiltere hükümetine müracaatla çözülecektir. Bölgedeki şeyhler 1892 tarihinde bir adım daha ileri gitmişler ve İngiltere'den başka bir devlet ile mukavele yapmayacaklarını açıklamışlardır. Bunun yanında kendilerine ait bir arazinin bir kısmını o devlete terk veya teslim etmeyeceklerine dair bir taahhüt dahi vermişlerdir. İngiltere'nin "sulhperver umman" üzerinde bugün sahip olduğu nüfuz İngilizlerin Basra Körfezi'nde gerçekleştirmiş oldukları en yüksek başarılardan birini teşkil eder (DABOA, HR. TO. 541/32). İngiltere bu iş için çok kan dökmüş ise de sonunda şu korsan yuvalarını ortadan kaldırmaya muvaffak olmuş, aşiretler arasında devam eden kavgaların sürmesine mani olmuştur. Basra Körfezi'ndeki İngiliz politika memuru bir süreden beri bu savaşçı aşiretler arasında yegâne bir hâkim sıfatını kazanmıştır (Akalın, s.674-675).

Gazetedeki açıklamalarda, Bender-i Abbas'daki İngiliz konsolosluğunun bir hücuma karşı mukavemet edebilecek bir surette tahkim ve takviye edilmiş olduğuna dair yazılardan silah ticaretinin değiştirilmesine niyet edildiği anlaşılmaktadır. Bu konsolosluk şehir haricindedir. Arabistan sahillerinden gelecek silahları almak üzere bu civarda birtakım Afgan çetelerinin bulundukları şayiası vardır. Gerçi İran'da silah ticareti gayri meşru ve kanunen yasak ise de şimdilerde memleketin güneyinde kanunların ve nizamlarının hiçbirinin hükmü ve geçerliliği olmadığı hatırdan çıkarılmamalıdır. Şayet Afganlar niyet ettikleri silahları alamayacak olurlarsa konsolosluğa hücum edebilecekleri çok açık ve aşikârdır. Son zamanlarda birtakım Afgan çeteleri Mekran sahilinde olan Casın namındaki telgraf noktasını birçok defa tehdit etmişlerdir. Zannımızca silahların İran sahiline nakline hazırlık olmak üzere Dubai bir merkez olma noktasına gelmektedir. Mahalli memurlardan bu şekilde haberler gelmiş Amiral Seled, Maskat'ta yapılması mümkün olmayan muameleyi buradan yapmaya teşebbüs etmiştir. Kendisine mahsus gemisi ile Dubai'ye giderek silah araması yapmak üzere bir miktar askeri karaya çıkarmıştır. Korsan sahilindeki Araplar hem fakir hem de gayet hırslı olduklarından kendilerine büyük bir servet toplama ümidini vermiş olan bir ticarette bu suretle oldukça zarar görmüşlerdir. Bu çarpışmayı takip eden mücadele esnasında İngiliz askerlerinden 4'ü ölmüş, 1 kayıp olmuş ve 9'u da yaralanmıştır. Arapların zayiatı ölü ve yaralı olmak üzere 40 kişiyi bulmuştur. Bu karşılığın sulhperver şeyhlerin limanlarında artık silah ticaretine kesin olarak son vermekle neticelenmiş olması mümkündür (DABOA, HR. TO. 541/32). Gerek şu hadise ve gerek geçen ilkbaharda ihbar olunan silah toplanması ispat ediyor ki İngiltere bu ticaretin yasaklanması ve belki de tamamen kaldırılması hususunda ne kadar kararlı olursa silah kaçakçılarının da buna karşı o derecede direnç gösterme niyetinde olduklarını göstermektedir. Bu mesele Hindistan için fevkalade önemdedir. Hindistan'ın kuzey batı sınırlarının İngiltere arazisi kısmında

sakin kabilelere şimdiye kadar Basra Körfezi yoluyla 50.000 adet tüfek ile buna yetecek miktarda da mühimmat götürüldüğü tahmin edilmektedir. Bundan yaklaşık 3 sene evvel Sir James Wilvocki tarafından yapılan seferden beri bu sınırdaki hal ve mevkide büyük değişiklikler olmuştur. Kabilelerin yaşadığı bu memleketler silahlar ile dolmuş olduğundan ileride İngiltere için ne kadar zararlı olduğu görülecektir. Silah ticaretinin muntazam ve düzgün bir usul dairesinde yasaklanmasını hedefleyen bu ilk teşebbüs Hindistan hükümetinin talebi üzerine bu sene sonunda Amiral Seled tarafından icra edilmiştir (Akalın, s.675).

Gazetede yer alan ifadelere göre Amiral, maiyetindeki kruvazörlerle gambotlara ve bunlara eşlik eden bir miktar silahlı vapurlar ile aşama aşama yapılan teftişler sayesinde Mekran sahilini etkili olabilecek bir surette kontrol altına almış ve birçok silah ve mühimmat müsadere etmiştir. İngiltere donanmasının sürekli kontrol altında tutması mümkün olmayan sahilleri sonsuza kadar denetim altında da tutması mümkün olamayacağı ortadadır. Bu işin ara verilmesini müteakip yine silah ticaretinin yeniden başlayacağı a şikârdır. İngiltere korsan sahili üzerinde bu ticareti men ediyorsa da kesinlikle ortadan kaldıramaz. Amiral Seled kumanda ettiği gemileri alıp gider gitmez Maskat Limanı'ndaki silah ticareti yeniden başlayacaktır. Umman hâkimi bu ticareti büsbütün ortadan kaldırmak arzusunda bulunsa da hâkim, ecnebi devletlerden gördüğü tazyiklerden dolayı bunun devam etmesine mecbur oluyor (DABOA, HR. TO. 541/32). Fransa 1862 tarihinde muktedir bir anlaşma mucibince Maskat'ta bazı ticari haklara sahip olmuştur. Amerika hükümeti ile Felemenk dahi bir dereceye kadar aynı hukuka malik bulunsalar da asıl silah ticareti Maskat'ta Fransa'nın himayesi altında gelişmekte ve yapılmaktadır. Şimdiye kadar Brüksel'de 2 defa toplanmış olan milletler arası silah konferansı bu halin çözülmesi konusunda hiçbir neticeye varmamıştır. Bu noktada Fransa nezdinde münasip surette yeniden teşebbüsler yapmanın zamanının geldiğine asla şüphe yoktur. Umman'da olan Sur adlı limana mensup olup kanuna aykırı hareket eden mavnaların Fransız bayrağı açmaları bu duruma bir delil gibidir (Akalın, s.676-677). Silah kaçakçılığı ile kabilelerin ahvali arasındaki irtibat ve münasebata dair bugünkü nüshamızda derç edilmiş mukaveleden dahi anlaşılacağı üzere Hindistan'daki İngiliz menfaatleri noktasından son derece önemli olan şu mesele hakkında Fransa hükümeti ile bir mukavele yapılmasından asla vazgeçilmemelidir. Mamafih İngiltere bu mühim meselede evvela kendi kusur ve hatalarını bir kere dikkate alması ve sonra Fransa ile görüşmeye geçmesi gerekmektedir. Bir konsolos raporuna göre 1908 senesinden 1909 senesine kadar geçen sürede karaya çıkarılan 85.820 adet tüfekten 280 adedi Belçika tüfekleri ve 25.600 adedi de İngiliz martini tüfeklerinden oluşmaktadır. 1907-1908 seneleri zarfında ihraç olunan tüfeklerin daha büyük bir toplama vardığı rivayet edilmekte-

dir. Geçen Martın 15'inde Londra'da icra edilen bir muhakeme esnasında İngiliz tüfeklerinin Maskat'a vardığı ortaya çıkmıştı. Bu ciheti bu makalede zikretmekten maksat İngiliz tüfeklerinin şu anda Maskat'ta satılmakta olduğunun mahkeme esnasında bazı ifadelerden anlaşıldığıdır (DABOA, HR. TO. 541/32). Bunu silahların vahşi kabileler tarafından İngilizlere karşı kullanılmaması teminatı olmaksızın Times nehrinden vapurlara nakli mümkün olduktan sonra Mekran sahilinin kontrol altında olmasından ne fayda sağlanabilir. İngiltere hükümeti ilk önce yalnız Arabistan denizlerinde değil belki İngiliz limanlarında dahi makul ve münasip bazı tedbirler aldığını beyan etmesinden sonra bu konuda Fransa hükümetiyle daha etkili bir surette müzakereye girmelidir. Maskat'ın silah ticaretine karşı kapatılması gibi hususlar Fransa'nın kararına bağlıdır. Bu ticaretin kendi kendine bitmesi mümkün olmayacaktır (DABOA, HR. TO. 541/32). Times gazetesinde yer alan bu bilgiler silah ticaretinin ne boyutlarda olduğunu ve ileriye dönük büyük bir tehdit olabileceğini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Buradan hareketle silah ticaretinin bölgede yaşanan asayişsizlikle doğrudan ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Silah kaçakçılığının hemen her bölgede olduğu gibi Ege ve Balkanlarda da güvenliği tehdit ettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Özellikle Yunan ve Sırp kaçakçıların zaman zaman ticari zaman zaman da siyasi amaçlarla yaptıkları silah kaçakçılığı bölgedeki asayişe zarar vermiştir. Yunan komiteleri silah kaçakçılarıyla işbirliği yaparak elde ettikleri silahları gizlice Osmanlı köylerinde Rumlara dağıtmışlardır (DABOA, DH. ŞFR. 664/16). Rum köylülerin silahlanmaları güvenliği tehdit edici bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde Sırp silah kaçakçıları da Sırp köylüleri silahlandırmışlardır. Örneğin Preşova kazasında Sırp köylerine tüfek dağıtıldığı ve köylülerin Sırp silah kaçakçıları tarafından silahlandırıldığı bölgede görevli Yüzbaşı Şevki Bey tarafından merkezi hükümete bildirilmiştir (DABOA, DH. MUİ. 116/34). Balkanlarda yer alan bazı köy ve kazalarda Hıristiyan nüfusun yoğun oluşu bu köy ve kazaların silahlanmalarını kolaylaştırmıştır. Bunun arkasında Sırp ve Yunan silah kaçakçılarının yer aldığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim ahalisi Hıristiyan olan Yanya vilayetine tabi Himara kazasında silah kaçakçılığı yapıldığı ve bu durumun asayişi tehdit ettiği Yanya valisinin 5 Teşrinisani 1324/18 Kasım 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır (DABOA, DH. ŞFR. 407/17). Bunun yanı sıra İtalya ve Karadağ'dan Arnavutluk'a sokulan kaçak silahlar da güvenliği tehdit etmiştir. Arnavutların silah merakı öteden beri bilinmektedir (DABOA, BEO, 3837/287736). Elde ettikleri silahlar Balkan Savaşları esnasında Balkan devletlerine karşı kullanılmakla birlikte bazen de Osmanlı güvenlik güçlerine karşı kullanılmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, silah kaçakçılığı Osmanlı ülkesinin hemen her yerinde güvenliği tehdit eden önemli bir sorun olmuştur. Kaçak-

çılarla yapılan mücadele esnasında birçok insan hayatını kaybetmiş ya da yaralanmıştır. Bunun yanı sıra silah kaçakçılığı Osmanlının iç güvenliğini tehdit etmekle kalmamış uluslararası güvenliği de zarar vermiştir. Öte yandan kaçak silahların ayrılıkçı bir takım komitelerin ele geçmesi ileri de Osmanlının toprak bütünlüğü için büyük bir tehlike oluşturmuştur.

SİLAH KAÇAKÇILIĞINI ÖNLEMEYE YÖNELİK TEDBİRLER

İncelediğimiz dönem Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesinin ilk yıllarıdır. Kanun-u Esasi'ye yeniden işlerlik kazandırılmış yasama, yürütme ve yargı organlarındaki ilişkiler yeniden düzenlenmiştir. Bu yıllarda İktidarı kısmen nüfuzu altına almış olan İttihat Terakki Cemiyeti, yapılan düzenlemelerde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu düzenlemeler içerisinde yasaların gözden geçirilerek yeniden ele alınması oldukça önemlidir. Ancak bunun bir anda yapılamadığı, zamana yayıldığı da bir gerçektir. Bu bağlamda silah kaçakçılığını önlemeye yönelik yasal düzenlemelerin de zaman aldığını söylemek mümkündür. Nitekim incelenen dönemde bu konuda köklü adımların atılamadığı, mevcut nizamnamelerin uygulanmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin silah kaçakçılığını önlemeye yönelik aldığı tedbirleri genel ve yerel tedbirler olmak üzere iki başlıkta incelemek mümkündür.

Genel Tedbirler

Osmanlı sınırlarının genişliği ve sınır güvenliğinin tam olarak sağlanamaması kaçakçıların ülke içine kolaylıkla sızmalarına yol açmıştır. Bu konuda artan şikâyetler üzerine merkezi hükümet bazı önlemler alma gereği duymuştur. Örneğin pasaportsuz geçişlerin önlenmesi, gemilerle gelen yolcuların kayıt altına alınması, mürur tezkerelerinin muayene edilmesi ve bilhassa Ermeni ve Rum kaçak ve kaçakçılarının titizlikle kontrol edilmeleri mahalli birimlere bildirilmiştir (DABOA, HR. İD. 1141/55; DABOA, HR. İD. 2125/83).

Silah kaçakçılığının genellikle gemilerle yapıldığı ve kaçakçılara gemi tayfalarının yardım ettikleri bir gerçektir. Bu hususta da bir adım atılmış, Osmanlı sularında seyreden gemi personelinin, silah kaçakçılarına yardım etmeleri durumunda gemi kaptanlarının da bundan sorumlu tutulmaları kararlaştırılmıştır (DABOA, DH. EUM. THR. 39/45).

Silah kaçakçılığının önlenmesinde en önemli görev güvenlik güçlerine düşmektedir. Ancak kaçakçılık yapılan bölgelerden gelen yazılara bakıldığında kaçakçıları takip edip yakalayacak yeterli güvenlik gücü olmadığı anlaşılmaktadır (DABOA, DH. MKT. 2877/51). Devletin mali gücü çoğu kez bu eksikliği gidememiştir. Öte yandan bu yıllarda yeni bir döneme

girildiğinden henüz Jandarma tensikat düzenlemesinin tamamlanamamış olması jandarma eksikliğinin mühim bir sebebidir.

Mahalli idarelerden gelen taleplerden biri de silah kaçakçılarına verilen cezaların arttırılması yönünde olmuştur. Merkezi hükümet ise Ceza Kanunu'na bir madde ilave edilmesi hususunun Adliye Nezareti'ne bildirildiğini ancak bu konuda henüz bir karar verilmediğinden mevcut kanunla iktifa edilmesi gerektiğini mahalli yönetimlere bildirmiştir (DABOA, DH. MKT. 2736/79).

Osmanlı hükümeti, silah kaçakçılığının önlenmesi için uluslararası alanda da işbirliği yapmak istemiştir. Fransa, İngiltere, İtalya arasında 1906'da Brüksel'de yapılan konferans her herhangi bir sonuç alınamadan dağılmıştır. Tekrar yapılacak konferansa ise Osmanlı yönetimi Petersburg Sefiri Ragıp Raif Bey'in katılmasını öngörmüştür. Konferansın Osmanlıyı ilgilendiren kısmı bu devletlerin sömürgelerinden, Osmanlı toprağı olan Hicaz, Yemen, Basra'ya kaçak silah sokulmasıdır. Ragıp Bey konferans başlamadan önce Fransız delege Mösyö Lugont'la uzun bir görüşme yaparak edindiği izlenimi hükümete bildirmiştir. Ragıp Bey'e göre bu konferanstan da bir sonuç çıkmayacaktır. Çünkü katılımcı devletlerin çıkarları birbiriyle çatışmaktadır. Osmanlı hükümetinin yapacağı en iyi şey bu devletlerle ikili anlaşmalar yaparak sorunu çözmesidir (DABOA, BEO, 3668/275050; DABOA, BEO, 3678/275792). Ragıp Bey'in önerisinin havada kaldığını söylemek mümkündür. Zira Hicaz, Yemen ve Basra'ya kaçak silah ihracı devam etmiştir.

Osmanlı nizamnamelerine göre silah satışı için resmi makamlardan ruhsat alınması şart koşulmuştur (DABOA, DH. EUM. THR. 2/40). Satış ruhsatına sahip olan bayilerin belirlenmiş tip ve marka haricinde silah satmaları yasaklanmıştır. Örneğin, namlusu on beş santimetreyi geçen Revolverler ile bunlara mahsus fişeklerin satışı Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin kararıyla yasaklanmıştır (DABOA, BEO, 3733/279940). Öte yandan otomatik tabancaların Memalik-i Osmaniye'de alınıp satılması ve taşınması da yasaklanmıştır (DABOA, MV. 151/69).

Silah kaçakçılığının bahar aylarıyla birlikte yoğunlaşması üzerine, hükümet mahalli idareleri, aşiretlerin elinde kaçak silah ve mühimmat bulunmasının olumsuz neticeler doğuracağı gerekçesiyle sık sık uyarmıştır. Buna mukabil yerel güvenlik güçleri genel asayişi bozmadan bu silah ve mühimmatı toplamaya çalışmıştır (DABOA, DH. MKT. 2799/6; DABOA, DH. MKT. 2735/22). Ancak güvenlik güçlerinin bu konuda kısmen başarılı oldukları da bir gerçektir.

Silah kaçakçılığının önlenmesinde sahillerin sürekli gözetim altında bulundurulması son derece önemlidir. Bunun yapılabilmesi için de sahillerde yeterli sayıda vapurun sürekli dolaşması gerekmektedir. Ancak kayıtlardan anlaşılan bu hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Örneğin Tersane-i

Amire Fabrikası başmühendisi Ferik Ahmet Paşa, acilen on bir vapurun Avrupa fabrikalarından birine inşa ettirilmesi için yüz on bin Osmanlı altınının bütçeye eklenmesini önermiştir. Meclis-i Mahsus konuyu görüşerek, maliyenin bu maliyeti karşılamasının mümkün olmadığını, tersaneden alınacak iki vapurla bu işin üstesinden gelinmesini kararlaştırmıştır (DABOA, MV. 118/68). Osmanlı sahillerinin genişliği düşünüldüğünde iki vapurla bu işin yapılması mümkün görünmemektedir.

Silah kaçakçılığı yapanlara zaman zaman jandarma, polis ve bazı sivil memurların iştirak etmeleri veya kaçakçılara yardımcı olmaları kaçakçılığın önüne geçilmesini zorlaştırmıştır. Bu gibi durumlarda merkezi hükümet yerel yöneticileri uyararak gerekli soruşturmaların yapılarak bu kişiler hakkında kanuni işlem yapılmasını istemiştir (DABOA, DH. MKT. 2714/25; DABOA, DH. MKT. 2901/22).

Ceza Kanununda yer alan kaçakçılıkla ilgili maddelerin kaçakçılığı caydıracak nitelikte olmayışının kaçakçıları cesaretlendirdiği de bir gerçektir. Nitekim bu minvalde Dahiliye Nezareti, Adliye Nezareti'nden kaçakçılara verilecek cezaların arttırılmasını talep etmiş, Adliye Nezareti de 3 Ocak 1910 tarihli cevabi yazısında kaçakçılık cezasının ağırlaştırıldığını, hapis cezasının iki aydan bir yıla, para cezasının da 2,5 liradan 50 liraya çıkarıldığını bildirmiştir. Bu değişikler 13 Şubat 1910 tarihinde, yabancılara ait kumpanyalara da bildirilmiştir (DABOA, DH. MUİ. 37/22). Ancak bu dönemde devletin içinde bulunduğu zor şartlar ve maddi sıkıntılar göz önüne alındığında silah kaçakçılığının tamamen engellendiğini söylemek oldukça zordur. Öte yandan batılı devletlerin, özellikle de İngiltere ve Fransa'nın silah ticaretindeki rolleri düşünüldüğünde kaçakçılığın engellenmesi daha güç bir hal almıştır. Buna karşın Osmanlı hükümeti sahillerde gerekli tarassutta bulunmak ve kaçakçıları takip etmek için yeterli sayıda savaş gemisini kaçakçılık yapılan bölgelere gönderememiş, sadece bir kaç gemi bulundurmakla yetinmek zorunda kalmıştır.

Alınan bütün önlemlere rağmen, sahilleri denetleyecek yeterli sayıda vapur bulunmaması, jandarma ve polis sayısının kâfi miktarda olmayışı, jandarma ve polis maaşının düşük olması nedeniyle mesleğin cazibesini kaybetmesi, büyük devletlerin kaçakçılara göz yumması gibi nedenlerle silah kaçakçılığı bir türlü önlememiştir.

Mahalli Tedbirler

Osmanlı hükümeti silah kaçakçılığının önlenebilmesi amacıyla genel tedbirlerin yanı sıra taşra vilayetlerine gönderdiği emir ve talimatlarla bir takım önlemlerin alınmasına çalışmıştır. Alınan ve alınacak önlemlerin bölgelerin sosyal, ekonomik ve coğrafi konumlarıyla yakından ilişkili olduğu, dolayısıyla bu önlemlerin bölgeler arasında farklılıklar gösterdiği söylenebilir.

Ege bölgesi ve sahilleri silah kaçakçılığının oldukça canlı olduğu bölgelerdir. Ayvalık kazasının bu konuda başı çektiği söylenebilir. Ahalinin tamamı kaçakçılıkla meşgul olup silahlı oldukları için buradaki kaçakçılığı önleme çabaları yetersiz kalmıştır. 1 Haziran 1325/14 Haziran 1909 tarihli yazıda Ayvalık'ta kaçakçılığın artık bir meslek haline geldiği, hükümetin bölgede nüfuzunun kalmadığı belirtilerek acilen ilave güvenlik gücünün bölgeye gönderilmesi ve ardından idare-i örfi ilan edilmesi bilgisine yer verilmiştir (DABOA, BEO, 3577/268251). Tabi bölgedeki kaçakçılığa yakinen şahitlik edenler mahalli yöneticilerdir. Sorunun çözümünde onların önerileri her zaman daha gerçekçi olmuştur. Bu bağlamda Hüdavendigar vilayeti valisi, Ayvalık sahillerinin gözetiminde kullanılan ve tamire gönderilen Fırat Gambotu yerine Avrupa'dan getirilen vapurlardan birinin gönderilmesini, bölge jandarmasının takviye edilmesini ve üç polisin acilen bölgede görevlendirilmesini talep etmiştir. Valinin talepleri kısmen kabul edilerek bölgeye bir tarassut vapuru ve ilave jandarma gönderilmiştir (DABOA, TMIK. M. 272/40; DABOA, TMIK. M. 274/3). Ege'de Yunan adalarından ve sahillerinden yapılan silah kaçakçılığının önlenmesi için, sahiller gözetim altında tutulmaya çalışılmış, Rumların pasaportsuz giriş çıkışlarına dikkat edilmiştir. Ancak bu tedbirlerin yeterli olmadığı, Trabzon, Trablusgarp, Selanik gibi vilayetlerden gelen yakınmalardan açıkça anlaşılmaktadır (DABOA, DH. MKT. 2855/78; DABOA, DH. MKT. 2793/17; DABOA, DH. ŞFR. 664/16). Silah kaçakçılığının önlenmesinde yerel yöneticilerin yetkinliği de son derece önemlidir. Örneğin Kastamonu valisi, Ayancık kazası iskelesinin Rusya sahili ile sürekli münasebeti olduğunu, bu iskelelerden silah ve patlayıcı madde ithaline çalışılması hasebi ile önem arz ettiğinden kaymakamın ehliyetli ve emniyetli olması bir olması gerektiğini belirterek, İnebolu'da kaymakam vekilliği yapmış olan Ahmet Aziz Bey'in buraya atanmasını istemiştir (DABOA, DH. ŞFR. 398/121).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı devletlerin Afrika, Akdeniz ve Orta Doğu'ya ilgilerinin artmasıyla birlikte bu bölgelerde ticari bir canlanma olmuştur. Buna paralel olarak silah ticareti de canlanmıştır. Ancak bu ticaretin çoğu kez gayri meşru yollarla yapıldığını söylemek mümkündür. İngiltere, Fransa, İtalya gibi devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda sömürgelerine sattıkları veya hibe ettikleri silahlar, bu bölgelere yakın ve sınır olan Osmanlı topraklarına sokularak hem güvenlik hem ekonomik açıdan önemli sıkıntılara yol açmıştır. Buna karşın Osmanlı Devleti, bölgede kendisine bağlı idari birimlerle sürekli iletişim kurarak gayri meşru silah ticaretini engellemeye çalışmıştır. Merkezi hükümet, yerel yöneticilerden, halkın elinde bulunan bu tür silahların toplatılmasını ve bu silahların devlete karşı eylemlerde kullanılmasının önlenmesi için de gerekli tedbirleri almalarını istemiştir.

6 Eylül 1908 tarihinde bölge vilayetlerine gönderilen bir genelgede, silah kaçakçılığının önlenmesi için, Osmanlı sahillerine gelen gemilerin denetim altında bulundurulması istenmiştir. Beyrut vilayetinden Bab-ı Ali'ye gönderilen 29 Kasım 1910 tarihli bir telgrafta, silah kaçakçılığının bölgede önlenebilmesi için, yabancı gemilerin yalnızca büyük limanlara uğramalarına izin verilmesi ve kaçakçılara verilen cezaların da arttırılması talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, bölge limanlarında gerekli sahil güvenlik gücünün ve yeterli gambotun bulundurulmasını istemiştir. Maalesef bölgede bu görevi yürütecek sayıda gambot bulunmadığı gibi yerel yönetimin istediği gambotlar dahi gönderilmemiştir. Buna karşın, yalnızca bir süvari birliği oluşturularak bölgede devriye görevi yapması sağlanmıştır (DABOA, DH. MUİ. 37/22).

Suriye vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne yazılan aşağıdaki yazı bölgedeki kaçakçılığı ve alınması gereken tedbirleri açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Devri menhusu sabıkta a'zam ricali devletin esliha kaçakçılığıyla iştigal idenlerle netice-i iştirakleri olarak, Beyrut, Cünye, Sayda, Trablus ve sair Suriye'nin sevahillerine daima esliha-i memnua ihrac olunarak, Cebel-i Lübnan ve Cebel-i Düruz ve Havran'a Esliha-i cedide ile teslih olunmuşlar ise de, Bahr-i Sefid sahillerinde bulunan iskelelere ihraç olunmuş ve hâlâ ihraç olunmakta bulunmuş olan eslihadan Kerek sancağına yerinden silah gelmektedir. Gerçi livamızda bulunan bila istisna kâffe-i ahalinin Gaza ve hatta Osmanlı martiniyle müsellah bulunduğu inkâr olunamayacak bir hakikat ise de, esliha-i mezbure Hicaz cihetinden celp edilmekte ve Bahr-i Ahmer sahilinde bulunan Yenbu ve Rabiğ ve Cidde ve el-Vecih iskelelerinde ve hiç bir tarassuda tabi olmayan sevahil-i vesi'esinin hutte-i mubareke-i Hicaziye ve dolayısıyla Kerek sancağına ihraç olunmaktadır. Vakıa Kerek sancağı eslihe-i memnua anbarı hükmünde bulunmuş ise de, ahalimizin esliha-i memnuayı taşımaları, bilahira sair mahallerde tasavvur olunmakta olduğu, hükûmet-i seniyye'ye karşı istimal etmek fikir ve emelinden munbais olmayıp, levazım-ı hususan beyi ve ziraatta herc-ü merc iden Beni Sahr ve Huvaytat ve Şerarat urbanına tamamen izale ve ahalinin masuniyetleri temin olunursa nihayet bir mah zarfında toplanabileceği muhakkaktır. Buralar esliha-i memnuanın men-i idhali için başlıca tedabir müessire bir vecih zir arz olunur. Malumdur ki Bahr-i Ahmer sahilinde serpilmiş olan ufak adacıklar ile suyun sathına kadar yükselen saplardan dolayı tarassuda memur olan ganbot ve sair sufun-i harbiye, sahile yanaşamadıklarına binaen, işbu musaadat-i tabiiyeden bi'l-istifade esliha kaçakçılığı sünbuk denilen kayıklarla icra ve o vasıta ile hutta-i Hicaziye ve oradan Kerek sancağına idhal ve ahalimiz teslih edilmektedir. Buralara esliha-i memnuanın men idhali, sevahilin her tarafına yanaşabilmek ve her an tarassudat-ı lazımeyi ifa edebilmek üzere, İtalya devletinin Musavva cihetle-

rinde tatbik edip, fevaid-i azimesini istihsal edebildiği usul mehasın şümulü taklid etmektir ki, o da birer topla mücehhez bir kaç sünbuk ve istimbot, sevahilimizi tarassud ve muhafaza etmek memuriyetinde kullanmaktadır. Bu tedbire müracaat olunursa, Hicaz'a esliha-i memnua idhali bittabii mümkün olamayacağından, şimdi Hicaz ahalisinde bulunan esliha-i cedidenin müruru zamanla bozulacağından, cihet-i mezburede emniyet ve asayiş istikrar edeceği ve binaenaleyh Kerek sancağında dahi esliha ticareti mefkud olacağı derkardır. Diğer cihetten şimendifer memurları vasıtasıyla, Medine-i Münevvere'den tüfenkler celp ve ahaliye füruht edilmekte bulunduğuna nazaran, trenlerde bu mislu ahvalin vuku'unu men ve sair tedabir-i tahaffuziyeyi ittihaz etmek üzere, açıkgözlü iffet ve istikameti mücerrep bir polis memuru bulundurmak, vücup kat'i tahtında bulunmuş olduğu arz olunur (DABOA, DH. MUİ. 37/22.). Belgeden de anlaşılacağı üzere kaçakçılığın önlenmesi için kaçakçılık güzergâhlarının sıkı bir şekilde gözetim ve kontrol altında bulundurulması, kaçakçılık yollarının kesilmesi, bunun yanı sıra demiryolu üzerinden yapılan kaçakçılığın önlenmesi için de yetenekli bir polis memurunun görevlendirilmesi istenmiştir.

Beyrut vilayetine tabi Lazkiye sancağında kaçakçılığın önlenmesi için, sahilin gözetim ve muhafazası için karakolhane ve kule yapılması Lazkiye ecza-yı nariye müfettişi Şükrü Bey tarafından merkezi hükümete bildirilmiştir (DABOA, DH. MKT. 1224/4).

Avrupa devletlerinin bölge üzerindeki nüfuzları göz önüne alındığında, silah kaçakçılığının önlenmesi devletlerle yapılacak işbirliği iş birliğine bağlıdır. Ancak bunun kolay olamadığı da bir gerçektir. Buna rağmen Osmanlı Devleti kendi hukukunu korumaya gayret etmiştir. Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin sömürgelerinde bulunan silahların birçoğunun Osmanlı topraklarına çeşitli yollarla sokuldukları aşikârdır. Örneğin Avrupa'dan gönderilen silahlar Cibuti ve Maskat'a ulaştırılıp buradan Yemen içlerine sokulmuştur. Bu silahların ileride yaratacağı tehdidin farkına varılmış ise de sorun bir türlü çözülememiştir. Yeterli donanıma ve uzman kadrolara sahip olunmaması da çözümsüzlüğün temel nedenlerindendir. Maalesef bu dönemde Yemen sahillerini koruyacak yeterli sayıda gemi yoktur (DABOA, DH. MUİ. 1/3). Üstelik çok sayıda limana sahip olan Yemen'de karadan da yeterince önlem alınamamıştır. Osmanlı Devleti'nin Yemen'e silah girişini önleyemeyişinin diğer bir nedeni de Fransız silah tacirlerinin Fransız siyasetindeki nüfuzlarıdır. Osmanlı Devleti'nin Paris sefiri bu hususa dikkat çekerek Marsilya'daki yetkililer aracılığı ile topladığı istihbarı bilgileri sık sık İstanbul'a iletmiştir (DABOA, DH. MKT. 2753/2). Bütün bunların yanı sıra uluslararası alanda silah ticareti ile ilgili bağlayıcı kararların alınmamış olması da sorunun çözümünü zorlaştırmıştır. Bu sebeple Osmanlı coğrafyası her daim silah tüccarlarının ve kaçakçılarının faaliyet gösterdiği alanlardan biri olmuştur.

Balkanlar'da da bölgenin yapısına uygun bir şekilde silah kaçakçılığına karşı bazı önlemlerin alındığını söylemek mümkündür. Bu bölgedeki kaçakçılığın genellikle sahil, göl ve nehirler aracılığıyla yürütüldüğü söylenebilir. Bu sebeple sahillerin gözetlenmesine, göl ve nehirlerde sürekli vapur veya gambot dolaştırılmasına, limanların kontrol altında tutulmasına dikkat edilmiştir. Nitekim merkezi hükümet ile mahalli birimler arasındaki yazışmalara bakıldığında durum daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İşkodra vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İtalya'nın Boyana nehri vasıtasıyla silah kaçırıldığı için Adriyatik deniziyle Boyana nehrinin gözetim altında bulundurulması istenmiştir. Rusya ve İtalya, Karadağ cihetinden Boyana nehri ve Adriyatik deniziyle Arnavutluk'a silah ithal etmektedirler. Bunu engellemek için vilayetçe bazı önlemler alınmış ise de bunlar yetersiz kalmıştır. Vilayet sahillerinin hem nehirden hem de denizden kontrolü için vapur, istimbot ve karakol gerekmektedir. Bölgede bunların bulunmaması kaçakçılığın sürmesine neden olmaktadır. Valilikçe istenen istimbot ve takviye jandarma ise henüz gönderilmemiştir (DABOA, BEO, 3837/287736). Yanya valisi de buna benzer yakınmalarda bulunmuştur. Silah kaçakçılığının meni için vilayet tarafından alınan iki gemiden biri Seranduz'da, diğeri ise Pireveze'de kontrol görevlerini titizlikle yürütmekte ve güvenlik güçleri de bunlara yardımcı olmaktadırlar. Ancak kaçakçıların hem vapurların hareketlerini takip etmeleri hem de hudutlardaki kalelerin hal ve vaziyetlerini iyi bilmeleri bu çabaları boşa çıkarmaktadır. Dolayısıyla kaçakçıların yakalanması oldukça zorlaşmaktadır. Bunun önüne geçebilmek için bir an önce kâfi miktarda jandarma istihdam edilmesi gerekmektedir (DABOA, DH. MUİ. 12/16). Bu minvalde, Yanya ve İşkodra vilayetlerinden merkezi hükümete aynı mahiyette birçok yazı gönderilmiştir. Ancak valilerin istekleri mali yetersizliklerden dolayı tam olarak karşılanamamıştır.

Karadeniz bölgesinde icra edilen silah kaçakçılığına karşı alınan önlemlerin de yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Karadeniz sahil ve limanlarına birçok Rus, Yunan ve Avusturya gemisi gelip gitmekte ve bu gemilerle silah kaçakçılığı yapılmaktadır. Buna karşın mahalli yöneticiler ellerindeki imkânlar çerçevesinde kaçakçılığı önlemeye çalışmışlardır. Fakat onlar da yukarıda bahsedilen sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır (DABOA, DH. ŞFR. 398/121; DABOA, DH. ŞFR. 408/142; DABOA, DH. MUİ. 1/8; DABOA, DH. EUM. VRK. 1/8). Dolayısıyla ecnebi vapurlarını gözetlemek, yolcuları kayıt altına almak ve kaçakçıları derdest etmek için gerekli olan donanıma, teçhizata ve kâfi miktarda kolluk gücüne sahip olamamışlardır.

SİLAH KAÇAKÇILARININ CEZALANDIRILMASI

Osmanlı ceza kanununda silah, mermi, dinamit, güherçile ve barut cinsi her nevi yakıcı ve yanıcı madde kaçakçılıklarına verilen ceza-

lar, tuz, tütün, müskirat kaçakçılıklarına verilen cezalardan farklı olarak, cünha cezası kapsamında görülmeyip, daha ağır cezaları öngören cinayet kapsamında değerlendirilmiştir (DABOA, ZB. 609/94; DABOA, BOA, DH. MKT. 2083/73). Daha önceleri kaçakçılara verilen para cezalarının silah kaçakçılığını önlemede yetersiz kalması, cezai müeyyidelerin artırılmasına yol açmış, silah kaçakçılığı yapanlara para cezasının yanı sıra hapis, sürgün ve kürek cezası da verilmeye başlanmıştır (DABOA, ZB. 431/140; DABOA, DH. MKT. 1258/58; DABOA, DH. MUİ. 79/45; DABOA, ŞD. 2769/53).

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip çıkarılan affın (DABOA, BOA. Y. PRK. A. 15/13) silah kaçakçılarını kapsayıp kapsamadığı sorusu bir süre cevapsız kalmış, bu durum karar almada bazı belirsizliklere neden olmuştur. Belirsizliğin temel sebebi ise silah kaçakçılarının adi suçlu olarak mı yoksa siyasi suçlu olarak mı değerlendirilmesidir. Bu konuda nezaretler arasında yapılan yazışmalarda dile getirilen görüşlerde dahi muğlaklık olduğu görülmektedir. Örneğin Sadaretten Adliye Nezareti'ne gönderilen 6 Teşrinievvel 1324/19 Kasım 1908 tarihli yazıda, bazı vilayet istinaf müdde-i umumiliklerinin tutuklu veya mahkûm olarak hapishanelerde bulunan silah kaçakçılarının af kapsamına girip girmediklerini sordukları, dolayısıyla bu hususta nasıl hareket edilmesi gerektiğinin bildirilmesi istenmiştir. Adliye Nezareti ise verdiği cevapta maznun ve mahkûm olan eşhasın yakalandıkları esnada ne miktarda silah ele geçirildiğine ve başka bir suç işleyip işlemediklerine bakılarak hüküm verilmesi gerektiğini belirtmiştir. (DABOA, BEO, 3417/256274). Daha sonra bu konudaki belirsizlik ortadan kaldırılmış, silah kaçakçıları siyasi suçlu olarak kabul edilmiş ve affedilmişlerdir. (DABOA, BEO, 3692/276838). Böylece kısa süre içinde birçok silah kaçakçısı hapishanelerden çıkmış ve serbest kalmıştır. Örneğin dinamit ve silah kaçakçılığından dolayı kürek cezasına çarptırılmış olan Yenişehirli Kaptan Dimitri Yorgi Mandalo ve Kondo Esmo isimli kişiler af kapsamında değerlendirilerek serbest bırakılmışlardır (DABOA, DH. MKT. 2872/55). Serbest kalan silah kaçakçılarının büyük bir kısmı daha sonra bu işle meşgul olmaya devam etmişlerdir.

Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra patlak veren 31 Mart hadisesinin bastırılmasından sonra ülke genelinde örfi idare (sıkıyönetim) ilan edilerek Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri (olağanüstü yetkili mahkemeler) kurulmuştur. Bu mahkemeler, değişik türde suç işleyen faillerin yanı sıra silah kaçakçılığı yapanları da yargılamış ve çeşitli cezalara çaptırmıştır. Örneğin, Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Temmuz 1325/9 Ağustos 1909 tarihli yazıda, Yunda nahiyesinin Penayi mahallesinden olup maznunen mevkuf bulunan Manul oğlu kayıkçı Dimitri ve Anton oğlu kayıkçı Foti'nin icra kılınan muhakemeleri neticesinde esliha-i harbiden olan yedi adet tüfek ile dört adet kasaturayı kaçak suretiyle memalik-i Osmaniye'nin bir mahallesinden diğer mahallesine nakl

ve emrar itdikleri sabit olmasına mebni Mülkiye Ceza Kanunnamesi'nin elli sekizinci maddesinin üçüncü zeyli mucibince ibtidayı tevkifleri olan 15 Haziran 1325/28 Haziran 1909 tarihinden itibaren tayin olunacak bir mahalde beş sene müddetle küreğe konulmalarına dair Ayvalık Divan-ı Harbi Örfisinden tanzim olunan fezleke-i hükmiyenin takdimiyle vaki olan arz ve iş'ar âcizi üzerine 13 Temmuz 1325 tarihinde irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi müteallik buyurulduğu buyuruldu-ı sami tebli' ve izbar buyurulmakla ber mantuk emrü ferman-ı humayun icabının icrası İzmir fırka kumandanlığına tebli' ve iş'ar idilmiş olduğundan bu babda icab idenlere o emrü lazıma ika buyurulması bilgisine yer verilmiştir. Yukarıda ismi geçen sanıklar bilahare kürek cezalarını çekmek üzere Kastamonu vilayetine bağlı Sinop sancağına gönderilmişlerdir (DABOA, İ. AS. 88/31; DABOA, DH. MKT. 2899/102). Diğer bir yargılamada ise, Kosova vilayetine tabi Yakova kazasının Çarşı mahallesinden Ahmet bin Yahya'nın külli miktarda silah ve cephane kaçırdığı sabit olmasına binaen Mülkiye Ceza Kanunu'nun ek maddesi gereğince 25 Mayıs 1326/7 Haziran 1910 tarihinden itibaren üç sene müddetle küreğe konulmasına Yakova Divan-ı Harb-i Örfisince karar verilmiş, daha sonra verilen bu karar padişah iradesiyle de tasdik edilmiştir (DABOA, BEO, 3792/284345). Görüldüğü üzere her iki kararda da konu silah kaçakçılığı olmasına rağmen faillere iki farklı ceza verilmiştir. Bunun sebebinin Mülkiye Ceza Kanunu ile Askeri Ceza Kanunu'nun Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde zaman zaman birlikte uygulanmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Silah kaçakçılığıyla yargılanan faillere her ne kadar kürek cezası verilmesi yaygın ise de yargılamalar neticesinde faillere sürgün cezası da verilmiştir. Örneğin, Beyrut'un Zaylan Mahallesi ahalisinden Hacı Abbas Beyzun bin Said, silah kaçakçılığı ve tehdit fiillerinden dolayı yargılanmış, İdare-i Örfiye kararnamesinin altıncı maddesine tevfikan beş sene müddetle Bodrum'a sürgün edilmiştir (DABOA, DH. MUİ. 15/20). Silah kaçakçılarına yukarıda ki cezaların yanı sıra sık sık para cezası da verildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Ancak verilen para cezasının son derece düşük olması cezanın caydırıcılığını zayıflatmış, bu durum bazı yakınmalara neden olmuştur. Bu minvalde Dâhiliye Nezareti Adliye Nezareti'nden kaçakçılık cezasının artırılmasını talep etmiştir. Buna mukabil Adliye Nezareti de 3 Ocak 1910 tarihli cevabi yazısında kaçakçılık cezasının ağırlaştırıldığını, hapis cezasının artırılmasına paralel para cezanın da 2,5 liradan 50 liraya çıkarıldığını bildirmiştir (DABOA, BEO, 3417/256274; DABOA, DH. MUİ. 37/22).

Silah kaçakçılarının eylemleri esnasında zaman zaman güvenlik güçleriyle karşı karşıya geldikleri ve çatıştıkları bilinmektedir. Bu gibi durumlarda her iki taraftan da ölenler ve yaralananlar olması durumunda yargılamaların da seyri değişmiş, failler çok daha ağır cezalara çaptırılmışlardır.

Kısaca söylemek gerekirse, Osmanlı ceza hukukunda aynı türden suçlara zaman zaman farklı cezalar verildiği görülmüştür. Silah kaçakçılığına verilen cezalarda da bu gibi durumlara tesadüf edilmiştir. Bu tür suçlara para ve kürek cezaları verilebildiği gibi, aynı suça hapis ve sürgün cezaları da verilebilmiştir. Bunun kanuni düzenlemelerin farklı yorumunun yanı sıra, yöneticilerin keyfi uygulamalarından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Kaçakçılık suçlarına verilen cezaların çeşitliliği, (cinayet, cünha veya kabahat) mahkemelerdeki yargılamalarda kimi zaman karışıklıklara sebep olmuştur. Öte yandan silah kaçakçılarına verilen cezalarda suçun işleniş biçimi, mahiyeti ve suçlunun ailevi konumu da cezanın derecesini belirlemede etkili olmuştur.

SONUÇ

Silah ticareti ve kaçaklığı, geçmişten günümüze hemen her devletin karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardan biridir. Osmanlı Devleti gibi geniş topraklara sahip olan ve bu toprakları kontrol etmekte zorlanan bir devlet için de bu mesele hayati bir önem arz etmiştir. Bu bağlamda devlet, bir taraftan toprak bütünlüğünü koruyabilmek, diğer taraftan da iç güvenliğini muhafaza etmek için silah kaçakçılığını önlemeye çalışmıştır. Ancak Avrupalı büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden etnik ve dini topluluklara sürekli olarak silah yardımında bulunmaları kaçakçılığın önlenmesini güçleştirmiştir. Bu gibi durumlar silah kaçakçılığını arttırmakla kalmamış devletin iç ve dış güvenliğini de sarsmıştır. 1908'de meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesinden sonra da merkezi hükümet her alanda olduğu gibi silah kaçakçılığı meselesi ile de yakından ilgilenmiştir. Ancak devletin içinden geçtiği sıkıntılı süreçte merkezi hükümetin baş etmekte zorlandığı önemli sıkıntılardan biri de silah kaçakçılığı meselesi olmuştur.

Silah kaçakçılığına, Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde tesadüf edilmiştir. Ancak, bu tür kaçakçılığın, merkezi idarenin denetiminden uzak bölgelerde, sınırlarda ve sahil kesimlerinde, daha yoğun olarak yaşandığı görülmüştür. Silah kaçakçılığının genellikle, atıl kullanılan iskelelerde, güvenliğin az olduğu ve eşkıyalığın hâkim olduğu bölgelerde, gümrük uygulamalarının ve denetimin zayıf olduğu yerlerde daha çok yapıldığına şahit olunmuştur.

Osmanlı coğrafyasında silah kaçakçılığının nasıl yapıldığı, bölgelerin ekonomik, toplumsal ve jeopolitik konumuna göre hem benzerlik hem de farklılıklar gösterebilmiştir. Silah kaçakçılığı, genel olarak vapurlar, sandallar, kayıklar kullanılarak gece karanlığından yararlanılarak gizli olarak icra edilmiştir. Bunun yanı sıra kaçakçılığın demiryolu kullanılarak da yapıldığı görülmüştür.

Silah kaçakçılarının kimliklerine bakıldığında, hemen her kesimden kişi veya kişilerin bu işle meşgul olduğu söylenebilir. Özellikle aşiretlerin,

eşkıyaların, Ermenilerin ve Rumların silah kaçakçılığında ön planda yer aldıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra kısmen de olsa muhacirlerin ve Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da kaçakçılığa bulaştıklarını söylemek mümkündür. Diğer yandan azda olsa devlet memurlarının ve güvenlik güçlerinin bu kaçakçılık türüne karıştıklarına şahit olunmuştur.

İncelenen dönemde, mülki ve askeri yetkililerce yapılan operasyonlarda ele geçirilen kaçak silah ve mühimmatın genellikle Rus, İngiliz, Fransız, Avusturya, İtalya ve Belçika menşeli oldukları belgelerden anlaşılmıştır. Bu silah ve mühimmatın büyük bir kısmının garra tüfeği, Martini tüfek, Winchester tüfek, mavzer tüfek, Revolver tabanca ile çeşitli tipte fişek, dinamit ve baruttan oluştuğu görülmüştür.

Silah ve cephanenin yasa dışı yollardan ülkeye girişi, Osmanlı merkezi otoritesini zaafa uğratmıştır. Silahın ne amaçla kullanılacağı kestirilemediği için silah kaçakçılığı diğer malların kaçakçılığından her zaman daha tehlikeli olmuştur. Silah kaçakçılığının kullanım alanının genişliğine bakıldığında asayiş ve emniyete zarar verdiği de bir gerçektir. Bu bağlamda Ermeni ve Rum silah kaçakçılarının faaliyetleri, ecnebi devletlerin bu konudaki rekabeti, aşiret ve eşkıya çetelerinin eylemleri ülke genelinde asayişi olumsuz etkilemiştir. Buna bağlı olarak da güvenlik güçleriyle silah kaçakçılarının sık sık karşı karşıya gelmeleri, irili ufaklı birçok çatışmaya yol açmış, neticede birçok insan ölmüş veya yaralanmıştır.

Silah ticareti ve kaçakçılığı Osmanlı coğrafyasında ayrılıkçı faaliyetler içinde bulunan Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Arnavut ve Arap topluluklarının kışkırtılmasında mühim bir rol oynamıştır. Yabancı devletlerin destek ve stratejilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durum ileride Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğüne zarar vermiştir. Nitekim kaçırılan silahlar hem Balkan savaşlarında hem de I. Dünya Savaş'ında Osmanlıya karşı kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti, silah kaçakçılığını önlemek için hem merkezi hem de bölgesel ölçekte bir takım tedbirler almıştır. Ancak, siyasi, askeri, mali ve idari sıkıntılar sebebiyle alınan tedbirler yeterince etkili olamamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu meselede sonuç alamamasının bir nedeni de henüz uluslararası alanda silah ticareti ile ilgili bağlayıcı kararların alınmamış olmasıdır. Buna rağmen devlet bu konuda uluslararası hukuktan doğan haklarını ikili ilişkiler çerçevesinde korumaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti silah kaçakçılığının önlenmesi amacıyla cezai müeyyidelere de başvurmuştur. Ancak bu müeyyidelerin yetersiz kaldığı da bir gerçektir. Silah kaçakçılığına verilen cezalarda da bu gibi durumlara tesadüf edilmiştir. Bu tür suçlara para ve kürek cezalarının yanı sıra hapis ve sürgün cezaları da verilmiştir. Bununla birlikte kaçakçılık suçlarına verilen cezaların çeşitliliği, (cinayet, cünha veya kabahat) mahkemelerdeki

yargılamalarda kimi zaman karışıklıklara sebep olmuştur. Öte yandan silah kaçakçılarına verilen cezalarda suçun işleniş biçimi, mahiyeti ve suçlunun ailevi konumu da cezanın derecesini belirlemede etkili olmuştur.

Sonuç olarak, merkezi hükümet, Osmanlı sahillerine tecavüz eden yabancıları tarassut altında tutmak, yeteri kadar savaş gemisi bulundurmak ve gerekli görülen yerlerde yeterli güvenlik gücü bulundurmak gibi konularda etkili önlemler alamamıştır. Dolayısıyla silah kaçakçılığı ilerleyen süreçte de devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA).

DABOA, DH. ŞFR. 398/121; 407/17; 412/77; 414/111; 393/45; 391/101; 395/22; 412/35; 393/89; 664/16; 407/17; 664/16; 398/121; 408/142.

DABOA, DH. MUİ. 7/8; 1/8; 1/3; 12/16; 73/22; 67/8; 1/46; 74/14; 37/22; 116/34; 79/45; 15/20.

DABOA, DH. TMIK. M. 270/29; 272/40; 227/50; 244/39; 268/52; 268/52; 272/40; 274/3.

DABOA, DH. MKT. 2898/69; 2915/51; 2714/25; 2753/2; 1224/4; 1225/16; 2737/76; 2724/91; 2900/57; 2737/88; 1246/21; 2696/46; 2793/17; 2906/53; 2714/25; 2753/2; 1271/62; 2900/57; 2915/51; 2799/6; 2831/5; 2887/33; 2753/2; 2715/64; 2900/57; 2855/78; 2753/2; 2887/33; 2737/76; 2877/51; 2736/79; 2799/6; 2735/22; 2714/25; 2901/22; 2855/78; 2793/17; 2872/55; 2753/2; 2083/73; 1258/58; 2899/102.

DABOA, ZB. 383/44; 384/72; 490/36; 25/102; 384/72; 490/36; 383/44; 383/44; 383/44; 332/79; 399/23; 604/16; 25/102; 604/16; 609/94; 431/140.

DABOA, HR. İD. 1141/52; 2125/21; 1141/59; 1141/57; 1141/59; 1141/55; 2125/83; 78/1.

DABOA, BEO, 3279/245889; 3306/247916; 3737/280274; 3577/268251; 3775/283072; 3737/280274; 3244/243295; 3244/243295; 3244/243295; 3837/287736; 3668/275050; 3678/275792; 3733/279940; 3577/268251; 3692/276838; 3837/287736; 3417/256274; 3792/284345; 3417/256274.

DABOA, HR. TO. 541/32; 541/33.

DABOA, HR. SYS. 137/10; 136/11.

DABOA, EUM. VRK. 1/8.

DABOA. DH. EUM. **6. Şb**. 37/49.

BOA, Y. MTV. 310/181.

Y. PRK. BSK. 27/42.

DABOA, Y. PRK. DH. 14/35.
DABOA, BOA. Y. PRK. A. 15/13.
DABOA, HR. SFR. 608/17.
DABOA, DH. EUM. THR. 39/45; 2/40.
DABOA, MV. 151/69; 118/68.
DABOA, ŞD. 2769/53.
DABOA, İ. AS. 88/31;

Araştırma Eserleri

AKALIN Durmuş, "Kızıldeniz'de Cibuti Üzerinden Yapılan Silah Kaçakçılığının Yemen'e Etkileri ve Osmanlı Devleti (1898-1914)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. 34/ S. 58, 2015, 651-686.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları",* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989.

HAMZAOĞLU, Kubilay, Trabzon Vilayeti'nde Kaçakçılık (1855-1908) Yüksek Lisans Tezi Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Samsun, 2019.

MUÂHEDÂT MECMÛASI, C. IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.

ÖZDAL Ahmet N., "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)" , *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* Yıl 10, Sayı XXXII Aralık 2017. 659-674.

ÖZKAN, Selim Hilmi, "Arms Smuggling Across Ottoman Borders in the Second Half of the 19th Century", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18/3, 2016. 297-312.

SAPAN, Süheyl, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arap Yarımadasında Silah Kaçakçılığı (1892-1910)", *Journal of Academic Studies,* yıl 7, sayı 27, Kasım 2005-Ocak 2006. 81-94.

SHAW, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

TOGRAL, Özge, "Osmanlı Kudüs'ünde Kaçakçılık Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (1886-1914)", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, 19 (3), 2019. 375-388.

Bölüm 10

EVRİMSEL PSİKOLOJİ AÇISINDAN BEHÇET NECATİGİL'İN KAN ŞİİRİ

Ferda ATLI[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Ferda ATLI, İnönü Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ferdaatli@hotmail.com/ferda.atli@inonu.edu.tr.

GİRİŞ

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı'nda hem şairliği hem de kendisinden sonra gelen kuşakları eğitmesiyle dikkatleri üzerine çeken Behçet Necatigil, Türk şiirinin gelişmesine katkı sağlayan önemli isimlerin başında gelmektedir. Türk edebiyatı ile ilgili yazdığı yazıların yanında radyo oyunları da kaleme alan şair, adını şiirleriyle duyurmuştur.

İstanbul Çapa Eğitim Enstitüsü'nden öğrencisi Sabit Kemal Bayıldıran öğretmenini şöyle özetler: *"Dil kuyumcusu. Sorumluluklara tutkulu.* Çölü içinde taşıyan Bedevi. *Neresine dokunsan ah! Bezirgânlar çağında derviş. İnce gülümseme. Tevekkül. Asfalt abdalı. Kaygulu."* (Bayıldıran, 2004: 33). Öğretmenlikle hayatını sürdüren Necatigil, zarif ve titiz kişiliğiyle bilinmekte, edebiyat, özellikle de şiir hayatının merkezinde yer almaktadır. Necatigil'in kendi kişiliğinin yanı sıra eğitimciliğinin de ahlaki tarafının ağır basmasında etkili olduğu söylenebilir: *"Necatigil hayatı boyunca 'etik' bir kişi olmuştur. 'Dar' bir 'Çağ'da yaşayan, kıt imkânlarla geçinen biridir ve bunun hep böyle devam edeceğini bilir. Bu dar hayatın içinde yükümlülüklerini yerine getirecektir. Onun etik kurallarını benimsemeyen, herkesi ite kaka öne geçmeye çalışanların çoğunluğu oluşturduğu bu çevrede yaşadığını da bilir. Buna kar*şı da yapılacak bir şey yoktur *-onlara 'uymamak'tan başka. Necatigil her an bir etik dünyada yaşamakla birlikte, alışık olduğumuz türden bir 'ahlakçı' yazar da değildir. Böyle olmamayı başarmasını, etiğini hemen estetiğe çevirmeyi bilmesine bağlıyorum."* (Belge, 2018: 317). Necatigil, estetik duyarlılığı yüksek ince bir söyleyişin şairidir. Dil işçiliği günlük hayatın içinden çekip çıkardığı sıradan olayları değerli hâle getirmektedir. Hüseyin Cöntürk onun önemli bir şair oluşunu şu iki özelliğe bağlamaktadır: *"İyi bir şair olmanın en az iki koşulu var: Klişeleşmiş dille yazmamak ve birşeyler getirmek. Günümüz şairlerinden Behçet Necatigil'de bu iki özellik de var."* (Cöntürk, 1964: 7).

Yazmış olduğu düzyazılarda poetikasını ortaya koyan Necatigil, kendi şiirini dönemlere ayırır. İlk şiirleri olarak isimlendirilebilecek şiirlerinde öyküleme tarzını kullanırken 1955 sonrası şiirlerinde daha derin ve kapalı bir anlatıma, boşluklara ve okuyucuyu zorlayacak bir tarza kaymıştır: *"Başlangıçta, yani 1945-1955 arası yazdıklarımda anlatma unsuru ağır basmış. Yani, yaşama durakları bir kere de benden geçerken gözlemler, tesbitler üzerinde durmuşum hep! Geri planı olmayan tesbitler bunlar. Düşündürmüyor, yormuyor, çağrışımlara kapalı, ayrıntıları belli, anlamları açık. 1955'ten sonra beğenmez oldum bu anlayışla yazılmış şiirleri ve öykü unsurunu azaltıp, kısıtlayıp sadece bir duyarlığı sezdirme, bir telkin, bir yaşantı birliği sağlama yoluna saptım. Modern şiirin biraz da okuyucu tarafından doldurulması gerekli boşluklar taşıdığını bilmeyen, böyle bir şiir tecrübesinden geçmemiş kimselere bu tür şiirler biraz katıdır, kapalıdır, kabul ediyorum. Ama, şiirin ilk bakışta çapraşık ve bilmeceli*

görünmesi, onun çözülemeyeceği anlamına gelmez. Ön planla geri plan arasında bağlar, belirli motif örgüt ve atkıları varsa, her şiir, bir kumaş gibi iplik iplik açılabilir." (Necatigil, 1997: 84). Şair için kapalı olarak sıfatlandırılan şiirleri bağlantılar kurularak çözülebilecek olan şiirleridir. Nitelikli okuyucu bu şiiri çözebilecek okuyucudur.

Necatigil, her şairin şiir yaşamında üç burçtan geçtiğini, acemilik/çıraklık döneminin şairin kendisine uzak olduğu gurbet burcu, olgunlaşmaya başladığı/kalfalık döneminin kendisini keşfetmeye başladığı ve asıl benliğini bulmayı özlediği hasret burcu ve nihayetinde kendisini ve evreni anlamaya vakıf olduğu ustalık/olgunluk döneminin ise hikmet burcu olduğunu belirtmektedir. *"Bence her şair, şiir hayatı boyunca, üç burçtan: Gurbet, hasret ve hikmet burçlarından geçiyor...."* (Necatigil, 1997: 62). Necatigil üzerine doktora çalışması yapan Yılmaz Taşçıoğlu da şairin bu tespitlerinden yola çıkarak Necatigil'in şiir hayatını bu üç burca göre tasnif etmiştir. Taşçıoğlu, Necatigil şiirini üç evrede özetlemektedir:*"1)Gurbet Burcu: Halk şiiri/Hececiler; Dışa Kapalılık/bencillik; 1934-1945. 2)Hasret Burcu: Garip şiiri/Sosyal gerçekçiler; Dışadönük/gerçekçi/çevre gözlemi; 1945-1955. 3)Hikmet Burcu: İkinci Yeni; Mistik/dışavurumcu/kendine yönelme; 1955-1979."* (Taşçıoğlu, 2006: 73). Necatigil sadece şairleri değil şiir tarzlarını da kendisinin belirlediği bu üç burca göre kategorize eder. Ve çağın şiirinin henüz en orijinal hâline kavuşmadığını, toplumsal şartlarla uğraşma çevreyi anlama ve algılamaya çalışma aşamasında olduğunu belirterek kendi şiir anlayışından yola çıkarak genel bir şiir tasnifine varır. *"İşi en basit yönden ele alınca üç türlü şiir var diyebiliriz: 1) Bir çeşit bencillik, dışa kapalı oluş, romantik ve masum 'narcissizm', egosentrizm; bize yalnız kişisel yaşantılar, şehir idil'leri yazdırır.2) Dışarı ile,* dışarının ekonomik, toplumsal şartları ile temas, yurt ve dünya olaylarını izleme; bize çağ durumu, çağıyla çevrili kişinin bir çeşit mahpusluk, sürgünlük durumu üzerine bireysel-toplumsal şiirler yazdırır. 3)İç ve dış algılar ötesinde biz, deneyüstü(*transcendental) sorunlarla da uğraşabiliriz, ki bu da bizi mistik, metafizik şiirlere götürür. Çağımızın şiiri, yine de kesin çizgilerle ayrılması imkansız, bu üç bölümün ikincisidir."* (Necatigil, 1997: 44). Makalede incelenecek olan *Kan* şiiri de şairin hasret burcu olarak adlandırdığı olgunlaşmaya başlaması aşamalarında kaleme aldığı öyküsel yapıdaki şiirlerinden biridir. Şiir 1955 yılında yayımlanmış, şairin "bireysel-toplumsal" olarak kategorize ettiği şiirlerdendir.

Kendisini, mistik bir şair olarak gören ve birçok eleştirmen tarafından mistik olduğu düşünülen Necatigil, hem Doğu hem Batı şiirini bilmekte ve Divan edebiyatının önemli şairlerinin yanı sıra mutasavvıf şairleri de konu edinmektedir: *"Necatigil, mistik bir şair olarak, Doğu'nun mutasavvıflarını da şiirine konu edinir. Necatigil, Söyleriz'de iki mutasavvıfın adıyla iki şiir yazar: Abdal Musa ve Eşrofoğlu* Rûmî." (Bayıldıran, 2004: 124).

Her ne kadar mistik bir şair olarak anılsa da Necatigil'in özellikle insanlık ve uygarlık üzerine yazdığı kimi şiirlerde natüralizm etkisi hissedilmekte özellikle de makalenin konusu olan *Kan* şiiri okuyucuyu soyaçekim yasalarına götürmektedir. Nurullah Çetin, toplumsal realist olarak sıfatlandırdığı Necatigil için şöyle bir yorum yapmaktadır: *"Necatigil sosyal konulu şiirlerinde yeni bir düzen önermez ya da mevcut düzeni bütün bütün onaylamaz. O, mevcut düzen karşısında kendini yalnızca yakınan ve eleştirel bir tutum sergileyen bir konumda bulur."* (Çetin, 1997: 48). Cöntürk'e göre de onun mizacı ve kader anlayışı mutsuzluk üzerine kurulmuştur: *"Necatigil mutsuzluğu insanın kaderi olarak gören bir şair. Kader deyince iki anlamı var. Biri insanın elinde olmayan bir şey. Yani insan mutsuz ise bu elinde değil. Öteki anlam da şu: İnsan başında, ortasında, şu anda bu anda mutlu olabilir. Ama en sonunda mutsuzdur."* (Cöntürk, 1964: 36). Kader, Necatigil'e göre atalardan soyaçekimle alınan ve değiştirilemeyecek olan mecburi seçimler hâlindedir. Kişi kendini seçememekte, kendisini ne kadar değiştirmek isterse istesin genetik onu her yerde bekleyecektir beklemektedir. Bu çalışmanın amacı *Kan* şiiri üzerinden şiirde evrimsel psikoloji ve genetik gibi hem psikolojiyi hem de biyolojiyi ilgilendiren bu anlayışın örneklendirilmesidir.

Evrimsel Psikoloji, Natüralizm ve Kan

İnsan türünün gelişim evrelerine bakıldığında birçok aşamadan geçtiği görülmekte atalardan alınan genetik mirasla çevresel faktörlerin etkisinin birleşiminin davranış kalıplarını oluşturduğu görülmektedir. *"Kalıtıma bağlı, kalıtsal özelliklerin ana-babadan çocuğa geçişini inceleyen bilime genetik (genetics) adı verilir."* (Cüceloğlu, 2013: 87). Behçet Necatigil'in *Kan* şiirinde şairin şiirin ana teması olarak soyaçekimi seçtiği görülmektedir. Şiirin başlığından son satırına kadar insanlığın genetik yolculuğu üzerinde durulmuştur.

İnsanı anlamlandırmaya çalışan iki disiplin olan psikoloji ve edebiyat birbirini besleyen önemli bilim dallarıdır. Kendisine ait kabulleri ve retleri olan şairlerin de farkında olarak yahut olmayarak dünyayı algıladıkları çerçeveden eserler ürettikleri bilinmektedir. Necatigil'in *Kan* şiiri felsefi bir akım olan natüralizm ışığında okunmaya oldukça elverişlidir. "*XIX. yüyılın en dikkati çeken felsefi akımı gerçekçilik ve onun daha keskin hâli olan natüralizmdir (doğalcılık). Sanayi Devrimi, Rönesans, materyalist görüşlerin ortaya atılması, bilimde Charles Darwin, Karl Marx, Aguste Comte, Hippolyte Taine, Sigmund Freud, edebiyatta Stendhal, Balzac, Flaubert, Goncourt Kardeşler ve Emile Zola gibi önemli şahsiyetlerin yazdıkları eserler, bu akımın daha da güçlenmesine zemin hazırlamıştır."* (Atlı, 2007: 14). Ortaya koyduğu eleştiri tarzıyla sosyal bilimler alanında çığır açan eleştirmen Hippolyte Taine, edebiyatın natüralizmle tanışmasında en

önemli katkısı olan şahsiyetlerden biridir: *"İnsan davranışlarının değişmez yasalara bağlı olduğu düşüncesinden yola çıkarak fiziksel ya da tinsel bütün olguların kendilerinden önceki oluşumlar zincirinin etki ve baskısıyla ortaya çıktığını; insan psikolojisinin onun fizyolojisinin bir bölümü olduğunu savunan Taine insanların; ırk, ortam ve zaman öğelerine göre oluşan bir gerekirliliğe, toplumsal ve psikolojik gerekirliliğe bağımlı olduğu sonucuna varmıştır ve bir eleştirmen olarak Taine, çoğunlukla kişisel yakınlıklara dayanan öznel eleştirinin yerine, gözleme dayalı, kişisel olmaktan çok bilimsel verileri temel alan 'bilimsel eleştiri' anlayışını geliştirmiştir"* (Sunel, 1981: 142). Bütün bu bilgiler akıllara Necatigil şiirinin fizyoloji psikoloji ilişkisi üzerine kurulu olan evrimsel psikoloji ile temellendirilebileceğini getirmektedir*: "Evrimsel kişilik psikolojisi, yüzyıldan uzun bir süre önce biyoloji alanında gelişmiş olan evrim kuramına dayanır. Evrim kuramına göre, türlerin içinde yaşadıkları çevrenin zorluklarına karşı gelmelerine ve türlerinin devamını sağlamalarına yardımcı olan fiziksel özellikler evrim gösterir. Bu süreçte anahtar rolü doğal ayıklanma oynar. Yani türlerin bazı üyeleri, kalıtım yoluyla geçmiş ve kendilerini aşırı iklim koşulları, avcı hayvanlar, kıtlık gibi doğal çevreden gelecek tehditlere karşı korumalarını sağlayacak bazı özelliklere sahiptir. Bu kişilerin çevre koşullarıyla başa çıkamayan kişilere göre üreme ve genlerini kalıtım yoluyla kendi çocuklarına aktarma olasılığı daha yüksektir. Nesiller boyu sürmüş bu evrim sürecinin sonucunda ortaya, türlere özgü bazı özellikler* çıkmıştır. Hayatta kalmalarını sağlayacak özellikler geliştirebilen türler gelişir, bunu yapamayanların ise soyu tükenir. Pek çok durumda fiziksel özellikler, türlerin hayatta kalma mücadelesinde bir işlev taşıdığı için evrilir. Örneğin insanlarda hastalık sorunu, bağışıklık sisteminin *evrilmesiyle* çözülmüştür." (Burger, 2006: 362-363). Bu teoriye göre evrimsel yapı sadece insan fizyolojisinde değil insan psikolojisinde de geçerlidir: *"Davranış özelliklerinin kuşaklar boyunca aktarılabilir olma ihtimali nesiller boyunca merak konusu olmuştur. İlk olarak pedagoji yazarı Richard Mulcaster, 1582 yılında çocukların gelişimde etkili faktörlerin 'doğa ve yetiştirme tarzı' (nature and nurture) ile ilişkili olduğunu öne sürmüştür. Genetik kavramların yüzyıllar içinde artarak bilimin içinde yerini alması ile hastalıkların kalıtsal özelliklerinin ortaya çıkması sağlanmış ve bilim tarihinde önemli bir konu yerini sağlamlaştırmıştır. Bu kavramlarla ilgili ilk bilimsel çalışmalar on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Darwin'in kuzeni olan İngiliz bilim adamı Sir Francis Galton tarafından gerçekleştirilmiştir. Galton, yaptığı çalışmalarda, üstün yetenekli bireylerin normal popülasyona* göre daha fazla ihtimalle üstün yetenekli çocuğa sahip olduklarını ve bu bireylerin çoğunun birbiriyle akraba olduğunu göstermiş ve bu verileri istatistiksel analizlerle desteklemiştir. Hatta bu bireylerin *zeka testlerinden geçirilerek yüksek puan alan kişilerin çiftleştirilmesini önermiş böylelikle üstün ırk elde edilebileceğini öne sürmüştür."* (Cura, Çankaya, 2017:

97-98). Daha sonra özellikle ikizler üzerinde yapılan çalışmalarla birlikte insanların sadece zeka olarak değil davranış olarak da genetik yatkınlıklar taşıdığı gözlemlenmiştir. (Cura, Çankaya, 2017: 98). Böylelikle evrimsel psikolojinin temelleri atılır.

Evrimsel psikologlar insan davranışları arasındaki benzerliklerden yola çıkarak kuramlarını ortaya koyar ve gözlemlerini gerçekleştirirler: *"...evrimsel psikologlar insan davranışının altında yatan benzerliklere daha fazla önem verirler. Evrimsel psikologların ilgisini tüm insanlarda ortak olan, zihne ilişkin temel desen özellikleri yani insanın doğası daha çok çekmektedir."* (Evans, Zarate, 2004: 155). Bu genetik özellikler bedensel özellikleri etkilediği gibi insanın ruhunu da etkilemektedir. İnsan yaşamında bu kadar önemli olan genetik, huy/mizaç denilen tabiat özelliklerini de beraberinde getirmektedir. *"Evrimsel kişilik kuramına göre doğal ayıklanma süreci insanlarda bazı fiziksel özelliklerin ortaya çıkmasını sağladığı gibi, bazı psikolojik mekanizmaların ortaya çıkmalarından da sorumludur. Bu psikolojik mekanizmalar, insanlığın ortak sorunları ya da gereksinimleriyle etkili bir şekilde başa çıkmamızı sağlayan insani işlevleridir. Doğal ayıklanma süreciyle hayatta kalma ve türümüzü sürdürme şansımızı arttıran mekanizmalar kalmış, böyle bir işleve sahip olmayanlar ise ortadan kaybolmuştur."* (Burger, 2006: 362-363). Tam da bu sebebe bağlı olarak evrimsel *"Psikologlar mizacın büyük oranda kalıtsal olduğunu, bu kalıtsal eğilimlerin deneyimlerle etkileşerek yetişkin kişilik özelliklerini oluşturduğunu savunur."* (Burger, 2006: 378).[1] Necatigil'in 1955 yılında kaleme aldığı *Kan* şiirine bakıldığında bu düşünsel temeller üzerinde şekillendiği görülmekte, entelektüel bir kişiliği olan şairin natüralist akımın etkisi ve evrimsel psikolojinin kabulleri doğrultusunda şiirini inşa ettiği söylenebilmektedir.

Kanın Nesiller Arası Seyahati: Genetik Kodlar

İnsanoğlunun genetik macerasını ve kan aracılığıyla yaşanan kader aktarımını Behçet Necatigil *Kan* başlıklı şiirinde seçmiş olduğu temaya uygun bir üslupla öykülemiştir. İnsan bedeninde bulunan ve *"rengi par-*

1 Kan ve mizaçla ilgili araştırmalar ilerletilmiş ve bazı bilim adamları kan grubuna göre mizaç guplarının olabileceğini öne sürmüşlerdir: "Landsteiner, insanlarda dört tür kan kümesi bulunduğunu belirledi. A kümesi, 0 kümesi B kümesi ve AB kümesi olarak adlandırdığı bu kan gruplarının, Mendel yasalarına bağlı olarak atadan çocuğa kalıtımla geçtiğini de gördü. Yapısal birer özellik olan bu kan kümelerinden bazılarının, diğer kümelere oranla belirli hastalıklara daha eğilimli olduğu da bugün artık söylenebilmektedir. Acaba bunu bir öneriyle birleştirip karakteroloji açısından, şu küme şu karakter özelliklerini gösterir, bu küme şu karakter özelliklerini gösterir diyebilir miyiz?

Leone Bourdel, ilk kez bu sorunun yanıtını arayan kişi oldu. (1907-1966). Pratik psikolojisinde önce mizacın çeşitlerini araştırmış, bulduğu dört tipi, dört ana kan kümesiyle bağdaştırmaya, aralarındaki ilintileri belirlemeye çalışmıştır." (Altınköprü, Şahsiyet Analizi, 2008: 179). Bu kurama göre A grubu uyumlu mizaç, 0 grubu melodik mizaç, B grubu ritimli mizaç ve AB grubu ise kompleks mizaç özellikleri göstermektedir. (Altınköprü, 2008: 180-181).

lak kırmızıdan koyu kırmızıya değişen, visköz ve hafif alkali (pH 7.4) sıvıdır. Vücut ağırlığının yaklaşık %7'sini oluşturur." (Özen, 2011:263). Kan, alyuvar, akyuvar ve trombositlerden oluşmaktadır(Özen, 2011:263). Natüralist bir tarzda yazılan şiir başlığı olan kanın akışını çağrıştıracak şekilde ilerlemekte ve şiirin ilk satırından son satırına kadar damarda akan akışkan ve hayati bir sıvı olan kan ile yüzeyde yaşanan hayatın çocukluk gençlik olgunluk ve ölüm halinin akışı paralel bir zemine oturtulmaktadır.

Şiirin ilk satırları insanın oluşumu ile ilgilidir. Kanın rahme düşmesi "kör kuyulara düşen alyuvar" benzetmesiyle verilir. Kur'an-ı Kerim'de Alak Sûresi kimi tefsirlere göre yaratılışı rahme düşen kan pıhtısına bağlamaktadır: *"Genellikle 'kan pıhtısı' diye açıklanan alakın, döllenmiş* hücrenin ana rahminde tutunan, yani embriyon safhasından ön*ceki halini (nidation) ifade ettiğini söylemek mümkündür."* (Işık, 2020). Damarlardan geçen anne ve babanın kanının rahme düşmesiyle "kan pıhtısı" olarak başlanan yolculuk önce anne karnında büyümeyle bir bedene kavuşacaktır:

"Bir sürü örtü kılıf kan görünmez ki

Gülpembe yanaklarda bir pembe dalga

Karbeyaz ellerde bir mavi şeritken

Düşer kör kuyulara kayıp

Alyuvar birden." (S.58)

Necatigil'in hem bilimsel hem dinî oluşuma uygun olarak açıkladığı insanın ana rahmine düşüş hadisesinden sonra mısralara yansıdığı yönü ile insanoğlu dünyaya gelecek ve içmiş olduğu ilk sütten itibaren annesinin atalarından aldığı huyları kendisi de edinecektir. *"Şiirde anne sütünün kalıtımda rol oynadığı fikri işlenmiştir. Bilimsel olarak anne sütünün kalıtımda hiçbir rolü yoktur ancak dünyaya gelen her çocuğun ilk besini anne sütüdür ve anneden, yani önceki nesilden çocuğa bir aktarım söz konusudur. Bu sebeple şairin anne sütü ile kalıtım arasında bir bağ kurmuş olabileceğini düşünmekteyiz."*(Yılmaz, Efe, 2019: 42). "Helal süt emmek/ sütü bozuk çıkmak" deyimleri bu genetik özelliklere bir işaret niteliğindedir. Necatigil'e göre mizaç özellikleri atalardan ak sütle geçmektedir. Bireysel tercihler ve çevresel faktörlerle cömert olarak görülebilen bir insan atalardan aldığı özellikleriyle birden bire cimriliğini dışarı çıkarır. Görünen cömert özellikler içyapıda cimriliği barındırmaktadır. Olumlu gibi görünen genetik özellikler olumsuz genetik hususları da ortaya çıkabilir. Güzel soydan gelen insanlar içinden bir çirkin çıkabilir. Bunu şair *"Yapışık gömleğinde bir güzel çirkin"* mısrasında eksiltme kullanarak anlatmış "güzelin çirkin" yerine "güzel çirkin" zıtlığını yan yana koyup tezat yapmıştır. Hatta bu mısra "güzel çirkinin" şeklinde okununca daha farklı ve zıt bir anlatımla karşılaşılarak çirkin bir soydan güzel bir bireyin

çıkabileceği anlamı da okunabilir. Necatigil burada bir eki bilinçli olarak eksik tutmuş ve anlamı okuyucuya bırakmıştır. Bu şaşırtmaca hem şairin söz oyununa hem de genetiğin sürprizli yapısına işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Soyaçekimle ilgili en dikkat çekici araştırmaları yapan bilim adamı Charles Darwin bu konuda şöyle düşünmektedir: *"Bana öyle geliyor ki, erdemsel* yönsemelerin hayli kuvvetli olarak *soyaçekilmiş olmasında en küçük bir olmayabilirlik yoktur;* çünkü, *evcil hayvanlarımızın birçoğunun çeşitli yönsemeleri ve alışkanlıkları döllerine geçirdikleri hiç anılmasa bile, yukarı sınıflardan olan ailelerde çalma tutkusunun ve yalan söyleme eğiliminin sürüp gittiğini gösteren kanıtlı örnekler işitmişimdir; hırsızlık varlıklı sınıflarda seyrek görülür bir suç olduğu için, aynı ailenin iki ya da üç üyesinde bu yönsemeyi rastlantıya yormamız güçtür. Kötü yönsemeler soyaçekiliyorsa, iyileri de soyaçekiliyor olabilir. Vücut durumunun beyni etkileyerek ahlaki yönsemeleri de büyük ölçüde etkilediğini, süreğen (chronic) sindirim ya da karaciğer bozukluğu çekenlerin pek çoğu bilir. Aynı olgu, 'ahlak' duygusundaki bozulmanın ya da yıkılmanın, çoğu zaman, delirmenin ilk belirtileri olması ile de kanıtlanır; ve deliliğin çoğu zaman soyaçekildiği herkesçe bilinmektedir. Ahlaki yönsemelerin soyaçekimle iletilmesi ilkesi olmaksızın insan soyunun çeşitli ırklarında bu bakımdan varolduğuna inanılan farkları anlayamayız."* (Darwin, 1978: 176-177). Natüralist bir edayla şiirini kaleme almış olan Necatigil tam da bu düşüncelerden bahsetmektedir. Evrimsel psikologların tavrını takınan Necatigil, kişinin mizaç özelliklerini atalarından devraldığının altını çizer. Bu genetik geçişin de en önemli taşıyıcıları "ak süt" ve "kırmızı kan"dır. İlk kaynak olan "anne" hem kanıyla hem sütüyle bebeğin huyunu belirlemiş olur:

"Ak sütlerle geçer soydaki huylar

Saklanır bir cömertte yıllarca cimrilik

Yapışık gömleğinde bir güzel çirkin

Kuşakların birinde dayatır

Kan görünmez ki altında derinin"(s.58)

Genetik olarak alt nesle geçen sadece huy değildir. Bedensel ve zihinsel hastalıklar da soyaçekime dayanmaktadır. *"Çok sayıda araştırmanın gösterdiğine göre kişilik özellikleri ve psikolojik rahatsızlıklar gibi zekâ da büyük ölçüde bize miras kalan genlerimiz tarafından belirlenir."* (Burger, 2006: 384). *"Genlerin yapısı zeka* düzeyini ve şizofreni gibi bazı akıl hastalıklarına yatkınlığı belirler." (Cüceloğlu, 2013: 96). Soydan gelen akli dengesizlikler en uzak akrabada bulunan genlerin bile bir başka akrabada yaşamasına zemin hazırlar. Canilik, akli rahatsızlıklar ve özellikle sara hastalığı bunların başında gelmektedir. Şair suçsuz bir insanın var-

lığından haberi olmadığı atalarının huylarını yahut genetik rahatsızlıklarını kader olarak yaşadığını belirtmektedir. Bu kader kişinin çocukluğundan başlayıp ölümüne giden bir süreci işaret etmenin yanında döngüsel olarak kendisinden sonra gelecek kuşakları da etkileyecek olan bir durumdur. Bu hastalıkların geçici uykulardan uyanması ibaresi ise genetiğin hangi kişide hasar bırakacağı hakkında öngörülebilir bir şeyin olmamasını imlemektedir:

Daldığı geçici uykulardan uyanır

Kaatil ruh hastası saralı

Uzak memelerden sızar bir kirli damla

Çeker görmediği yüzlerin günahını

Bir zavallı çocukluğunda daha.(s.58).

Çocukluktan gelen genetik problemlerin yanı sıra kişinin kendisini en rahat hissettiği zamanlarda birden bire ortaya çıkan genetik rahatsızlıklar boy göstermektedir. Sinsice saklanmış olan bir unsur senelerin geçmesiyle büyüyerek görünür hâle gelmektedir. Şair bu hâli *"Soy zincirinde gömülü halka/ Çıkar yüze dirilir derindeki sinsi"* sözleriyle özetlemektedir. "dost/düşman", "gömülmek/dirilmek", "yüz/derin" kelimeleriyle bendin tamamında tezat sanatını kullanan şair, insanın içi ve dışı, olayların görünen ve derin yapısı arasındaki zıtlığa işaret etmektedir. Şiir süresince zannedilen ve gerçekte olan arasındaki zıtlık üzerinden oluşturulan ilerleyiş bu bentte kelimelerdeki tezat sanatının kullanımı ile pekiştirilmiştir. "i" ve "ı" seslilerinin bendin hemen bütün kelimelerinde bulunuyor olması bu gizli kapaklı olayları harflerle okuyucuya yansıtmış, dar ünlüler yardımıyla "sır, giz, dip, sinsi, yılan" kelimelerinin çağrışımına yaklaşılmıştır:

Yıllar yılı bir dost saklar düşmanlığını

Birikir altta irin

Bir bizden bırakır bildiğimiz sesini

Soy zincirinde gömülü halka

Çıkar yüze dirilir derindeki sinsi.

Genetikle geçen bu uzak ataları içinde taşıma işi "çok uzak bir yakını gövdede taşımak" gibidir. Bu uzak ata her ne kadar dünyadaki kendi kişisel serüvenini tamamlamış olsa da genleriyle birlikte sonraki kuşaklarda yaşamakta, varlığını belki bir kan damlası olarak sürdürdüğü uzak torunuyla *"aynı ümidi uykularda emmekte"*dir. Yapılan çalışmalar bireyin en az üç kuşak öncesiyle aynı biyolojik çevreyi taşıdığını kanıtlamaktadır: *"Ailenizle deneyimlediğiniz geçmişiniz, anneniz daha size hamile kalmadan önce başlar. En baştaki biyolojik formunuzda, henüz döllenmemiş bir yumurta iken anneniz ve büyük anneniz ile hücresel bir çevre paylaşırsınız.*

Büyükanneniz annenize beş aylık hamileyken, sizi geliştiren öncü yumurta hücreleri zaten annenizin yumurtalıklarında mevcuttur. Bu demek oluyor ki anneniz doğmadan bile önce, anneniz, büyükanneniz ve sizin ilk izleriniz, hepsi aynı bedendeydi. Üç nesil aynı biyolojik çevreyi paylaşır. Bu yeni bir görüş değildir. Embriyoloji kitapları bunu bize bir asırdan fazla zaman önce anlatmıştır. Sizin başlangıcınız baba tarafından akrabalarınızda benzer şekilde ortaya çıkabilir. Sizi geliştirmiş olan öncü sperm hücreleri babanız henüz annesinin rahminde bir cenin iken kendisinde mevcuttu." (Wolynn, 2019: 33-34). Bu nesiller arası kan, gen paylaşımı huy paylaşımını da sağlamış ölen atalar adeta yeni nesillerde tekrar beden bulmuştur. Buradaki mavi ve kırmızı renkleri mavi damar ve kırmızı kana bir göndermidir. :

Mavi veya kırmızı

Sağılır ölümlerden

Gelir garip duygularda

Çok uzak bir yakın gövdemizde yaşar

Emer aynı ümidi bizimle uykularda

Sadece ümitler dededen kalmamakta ölüm de genetikle birlikte gelebilmektedir. Necatigil, genetik hastalıkları da şiirde tüm ayrıntıları ile anlatır. Kalp krizi, inme gibi durumlar atalardan tevarüs edilmekte, her ne kadar kişi sağlıklı görünse de bazen hiç beklemediği bir anda bu durumlarla karşılaşmaktadır. Hem iyi hem kötü özellikler, ataların yazgısıyla gelecek kuşakların yazgısını belirlemektedir. Şair, şiirin tamamında olduğu gibi genetik ve tıpla ilgili terimleri arka arkaya sıralayarak şiirde adeta bir laboratuvar atmosferi yaratmış, "boru, pıhtı, atardamar" gibi kelimelerle bilimsel bir dil yakalamıştır. Şairin sadece bu şiirinde değil aynı ismi taşıyan başka şiirlerinde de hastalıkla ilgili tabirleri kullandığı görülmektedir. Diğer bir *Kan* isimli şiirinde *"Çırpınan pıhtılar denizinde/Kanlarla çevrili bir adayım,/Bir yerime bir iğne batırılsa/Kan akıyor."* (Necatigil, 2019: 527) ibareleri ile karşılaşılırken *Kanda* isimli şiirde *"Uzun sürer/ Film,tahlil/Kanda bulgu./Alerji, tansiyon/Ya da bir vitamin/Önemsiz belki./Düşlediniz de /Kaldınızsa bir evde/Ancak sinir bozukluğu."* (Necatigil, 2019: 488) terimlerini kullanarak kan, mizaç, hastalık gibi konulara bakış açısını bir kez daha gözler önüne sermiştir. Necatigil'e göre*: "...seçtiği kelimelerle şair, kendinden ötede, uzakta, bağımsız; gündelik yaşantılardan, saplantılardan kopmuş, boşlukta bir dünyayı değil; katıldığı, çekim alanı içinde bulunduğu şeyleri koyacaktır."* (Necatigil, 1997: 44). Bu açıklamaya göre *"Özellikle hastalıkla ilgili terimlerin çokluğu Behçet Necatgil'in hastalıklardan muzdarip ömrünün şiirine bir yansıması olarak düşünülebilir."* (Taşçıoğlu, 2006: 148). Şairin şiirinde anlattığı genetik mevzuları

aslında kendi hayatında da yaşadığı söylenebilir. Birçok hastalık geçiren Necatigil bu ince ve hassas yapısını kendisi iki yaşında iken önce tifo sonra mide humması geçirerek ölen annesinden(Çetin, 1997: 4) almıştır: *"Bundan sonra küçük Behçet, anneannesiyle üvey annesinin evi arasında gelir gider. Böylece hastalıklı, huzursuz ve acılı çocukluk yılları başlamış olur. Üvey annesinden şefkat görmemiş olan Behçet, cilt rahatsızlığına tutulur…"* (Çetin, 1997: 4). Anneden gelen hastalıklı yapı, genç yaşta ölen anne ile sağlam bir bağ kurulamaması hayata karamsar bakan bir mizacın şairde şekillenmesine neden olmuştur. Anne ile bağın zayıf ya da sorunlu olması psikolog Mark Wolynn tarafından şöyle yorumlanır: *"Ebeveynlerimizden, özellikle de annemizden yeterince ilgi göremediğimizde genellikle yaşamdan da yeterince zevk alamayız."* (Wolynn, 2016: 126). Makalenin inceleme konusu olan Kan şiiri de hastalık, kan, mizaç ve genetik konuları üzerine kurulmuştur. Son mısra olan "Düşer yolda giderken" ifadesi hem hikâye edilen kişinin hastalıktan dolayı sokak ortasında düşüp ölmesini hem de hayat yolculuğunun artık son bulması şeklinde çift anlamlı olarak okunabilmektedir:

İncecik boruyu tıkar birden bir pıhtı
Üzüldüğü görülmemiş her zaman şen

Atardamarda sinik bir gizli seste

Dedesini deviren korkunç haberi duyar

Düşer yolda giderken.

Behçet Necatigil, evrimsel psikolojinin hemen bütün varsayımlarını şiirine nakletmiş gibidir. Natüralist bir edayla kaleme alınan şiirin ilk altı bendi insanın doğumdan ölüme geçiş serüveni üzerine kurulmuştur. İlk bentte ana rahmine düşen alyuvarla birlikte başlayan hayat macerası, ikinci bentte süt emen ve atalarının genetiğinden aldığı özellikleri bu sütle pekiştiren bir bebek hâlini almıştır. Üçüncü bent artık çocuğun genetik özelliklerle beslendiği değil bu özellikleri farkına varmadan ortaya koyduğu çocukluk çağıdır. Dördüncü ve beşinci bent yıllarca genetiğin kan yoluyla kişinin içinde iyice yerleştiği ve adeta değiştirilemez hale gelindiği gençlik ve orta yaşı anlatmaktadır. Altıncı bentte ise yine genetiğe bağlı bir ölümle son bulan hayatın atalara bağlı olan ölüm sebepleri üzerinde durulmuştur. Şair, öyküleme tekniğini yoğun olarak kullandığı bu altı bentte insan soyunun genetiğe bağlı olarak yaşamış olduğu hayat macerasını adeta özetlemiş, doğumuyla birlikte kan ile belirlenen bir kaderin ölümünde bile genlerini taşıyan kanın getirdiklerinin etkisinde olduğu düşüncesini vurgulamıştır.

Kolektif Bilinçdışının Kanda Tezahürü: Halk Hikâyeleri ve Peygamber Kıssaları

Behçet Necatigil, yeni bir şiir atmosferi yaratma konusunda oldukça başarılı örnekler sunmuştur. Şiirleri genellikle ev içi, yalın ve gündelik olaylarla ilgili iken bazı şiirlerinde dünyaya ve insanlık tarihine açılmaktadır. *Kan* şiiri de şairin bu şiirlerine verdiği örneklerdendir. On bölümden oluşan şiirin ilk altı bölümü daha bilimsel gerçeklerle örülü iken son dört bölümünde şair soyaçekim ve huyla ilgili düşüncelerini halk hikâyesi kahramanları ve peygamber kıssaları üzerinden vermiştir. Bu sebeple daha edebî bir dile ve imaj sistemine geçiş yapılmıştır. İkinci bentte Yusuf kısasına yapmış olduğu belli belirsiz çağrışım son bentlerde açıkça kendisini göstermeye başlamıştır. Güzellik-çirkinlik, kan, gömlek, ve bir üst bendin son mısralarındaki kuyu ibaresi akıllara annesinden aldığı güzellikle güzel olan Yusuf peygamberin kendi huyuna ve güzelliğine hiç benzemeyen kardeşleri tarafından kuyuya atılması, pelerinine kan bulaştırılarak babası Yakup peygambere öldüğünün söylenmesi ve Züleyha ile aralarında geçen gömlek mevzusunu hatırlatmaktadır. Yusuf peygamberin üç kuşak peygamber soyundan gelmesi önemli ayrıntılardır. (Harman, 2020) Şiirdeki genetik özelliklere yapılan atıflarla örtüşmektedir:

"Ak sütlerle geçer soydaki huylar

Saklanır bir cömertte yıllarca cimrilik

Yapışık gömleğinde bir güzel çirkin

Kuşakların birinde dayatır

Kan görünmez ki altında derinin"

Genetik ile ilgili olarak şiirde değindiği bir başka husus da aşk ve cinselliktir. Yüzyıllar boyunca üzerinde durulan bu konu bazı filozoflarca en iyi türün ortaya çıkmasına yönelik bir çekim olarak görülmüştür. Schopenhauer, aşkın cinsiyetle ve nesille ilgili olduğu görüşünü şöyle açıklamaktadır: *"Ne kadar yüksek ve ulvi görünürse görünsün, ne var ki her türlü aşk bütünüyle cinsiyet güdüsünden kaynaklanır. Aslında aşk dediğimiz şey sadece daha belirli, daha özelleşmiş ve belki de kelimenin dar anlamında, daha ferdileşmiş biçimiyle mutlak manada bu içgüdüdür. Eğer bunu aklımızdan çıkarmayıp bütün evreleri ve seviyeleri itibarıyla aşkın, sadece dramlarda ve romanlarda değil, fakat aynı zamanda hayat sevgisinin hemen yanıbaşında kendisini bütün dürtülerin en güçlüsü ve en etkini olarak gösterdiği gerçek dünyada da oynadığı önemli rolü göz önünde tutarsak; eğer onun sürekli gençlerin kabiliyet ve düşüncelerinin yarısını işgal ettiğini ve neredeyse her insani çabanın nihai hedefi olduğunu, en önemli işleri ters biçimde etkilediğini, en ciddi uğraşıları saat başı yoklayıp rahatsız ettiğini; zaman zaman en büyük kafaları bile yoldan çıkarıp çılgına çevir-*

diğini, devlet adamlarının önemli işlerini ya da bilginlerin araştırmalarını sekteye uğratmaktan çekinmediğini, aşk mektuplarını ve saç lülelerini bakanların evrak çantalarına ve filozofların müsveddelerinin arasına bırakmayı becerdiğini, bir o kadar da en karmaşık ve uğursuz işleri tertipleyip düzenlemeyi, en değerli bağlılıkları çözmeyi, en güçlü bağları koparmayı bildiğini, hayatın, sağlığın, servetin, mevkiinin, mutluluğun zaman zaman onun uğruna feda edildiğini, başka türlü kendi hâlinde, dürüst bir adamı kalleş, bu zamana kadar sadık birisini hain yaptığını ve topyekûn amacı önüne çıkan her şeyi yıkmak, karıştırmak ve alt üst etmek olan hasım bir iblis olarak göründüğünü düşünecek olursak: evet eğer bütün bunlar düşünülecek olursa şu soruları soran birinin yeterli sebepleri olacaktır: 'Bütün bu gürültü neyin nesi? Bunca koşturmaca, bunca yaygara, vaveyla, bunca tasa, keder, sefalet ne için?...' Her türlü aşk ilişkisi, ister trajik, ister komik bir mahiyete sahip olsun, gerçekten insan hayatındaki diğer bütün hedeflerden daha önemlidir ve peşinde koşulurken gösterilen esaslı ciddiyeti tamamen hak eder." (Schopenhauer, 2012: 35-36). Düşünmeden yapılan ve saygıyı, gerçek sevgiyi içermeyen evliliklere karşı çıkan Nietzsche de aşk sanılan bazı duyguların evlilikle bittiği ve bu birliktelikliklerin gelecek nesle hiçbir faydasının olmadığını savunmaktadır: *"Çok kısa delilikler… Siz buna aşk diyorsunuz ve evliliğiniz, uzun bir budalalık halinde bu kısa deliliklerinize bir son veriyor."* (Nietzsche, 2003: 67). Bu düşüncelerin ışığında okunabilecek olan Necatigil şiirinde de bedensel olarak birbirini tamamlamayan kişilerin evliliklerinin bıkmayla sonuçlandığı anlatılmıştır. Ferhat, Kerem, Şirin, Aslı çok mücadele vermelerine rağmen kavuşamayan halk hikâyesi kahramanlarıdır. Şaire göre bu kadar tutkuyla birbirlerine bağlanan bu insanlar hikâyelerin aksine kavuştukları zaman birbirlerinden çok farklı oldukları için kan onları itecek büyük aşkın yerini utanç, gurur ve ne yapacağını bilememenin korkusu alacaktır. Necatigil, bu tanıdık isimleri sayarak insanlık tarihinde tekrarlanagelen aşk hadiselerine işaret etmiştir. İnsan soyu Kerem ve Aslı, Ferhat ve Şirin gibi yüzyıllardır aynı hikâyelerin kahramanları olmakta ve insan soyuna özgü benzer durumları yaşamaktadır. Bir edebî metnin yüzyıllarca söylenmesi ve unutulmamasının sebebi de bu insan özüne seslenme hâlidir. İnsani ve evrensel bir öz yakalayan halk hikâyeleri de halkın içinden çıkmışlıkları ve her zaman yaşanabilecek hadiseleri sembollerle anlatmaları sebebiyle her çağda muhatap bulmaktadırlar: *"En dipte yatandan başlayıp yukarı doğru çıkarsak şunları görürüz: 1)Merkezdeki güç; 2) Hayvan atalarımız; 3) İlkel insan atalarımız; 4) Irk toplulukları; 5) Ulus; 6)Oymak; 7) Aile; 8) Birey. Ortak bilinçdışı, insanoğlunun, her bireyin beyin yapısında yeniden doğan evrenin tüm ruhsal kalıtımını içerir."* (Jung 1997, 44). İnsan ruhunun ortak bir geçmişi olduğunu ve bu ortak geçmişten kalıtımla gelen imgeler sebebiyle kişinin çeşitli tavırlar takındığını belirten Jung, evrimin bedensel niteliklerinin yanında ruhsal yönlerine de dikkat çekmek-

tedir: *"Ortak biliçdışı, Jung'un başlangıçta ilk imgeler diye adlandırdığı saklı imgeler hazinesidir. İlkten anladığı şey, 'başlangıçta var olan' idi: Dolayısıyla, ilk imge ruhun başlangıçtaki gelişimiyle ilgidir. Bu imgeler, atalarının geçmişinden insana kalıtımla geçmektedir. Kalıtımla geçen bu imgeler insan atalarını içerdiği kadar, insan öncesi, yani hayvan atalarını da içeren bir geçmişten gelmektedir. Bu ırksal imgeler, bir kimsenin atalarına ait imgeleri bilinçli bir şekilde anımsadığını ya da aynı imgelere sahip olduğunu ifade etmemektedir. Daha çok, atalarında da olan, yaşantı duymadaki ve dünyaya tepki göstermedeki bir takım eğilimler veya gizil güçlerdir.*"(Hall, Nordby, 2006:36). İşte bu güçleri edebî dile döken mitoslar ve eposlar Necatigil'in şiirinde de kendisine yer bulmuştur. Necatigil'in mitoloji ile ilgili olarak kendisine yöneltilen yüz soruya yanıt verdiği Mitologya adlı bir kitabı bulunmaktadır. Bu kitabın mevcudiyeti şairin mitoloji, atalardan gelen öğretiler ve kolektifbilinçdışı ile ilgili merakını gözler önüne sermektedir. Necatigil, mitos ve eposu şöyle özetlemektedir: *"En kısa tanımıyla mitoslar; tabiat kuvvetlerinin kişileştirilmesi, canlı varlıklar veya ölümsüz tanrılar halinde, eposlar ise tarihten önceki insan topluluklarının ilkel tarihleri olduğuna göre; mitoslarla eposlar arasında yer yer aynı malzemeyi kullanmak, aralarında bağlantılar olan konuları değişik oranlarda ve farklı açılardan işlemek bakımından bir kesişme görülür."* (Necatigil(b), 2019: 13). Bu bilgilerden hareketle şairin beslendiği kaynaklar hakkında bilgi sahibi olunmakta, insanın macerasını anlatan bentlerin yanı sıra semavi dinlerin kıssalarına yapılan atıfların bulunduğu bentlerin ana kaynağı görülmektedir. Kolektif bilinçdışına da seslenen şair, insanın var olduğu hemen her devirde aynı döngüyle karşılaştığını belirtmektedir. Necatigil, Ferhat, Kerem, Şirin Aslı adlarından yola çıkarak toplumsal aşk ve cinsellik anlayışından bireysel aşk ve cinsellik anlayışına uzanır. Şairin bu aşıkların kavuşsalardı bile mutlu olamayacakları kanısına varmasının sebebi biraz da kötümser mizacına bağlanabilir. Hüseyin Cöntürk, Necatigil'deki bu umutsuz tavrı şöyle özetlemektedir: *"Bu şiirde hiçbir mutluluk, gönenme öğesi görüyor musunuz? Yoktur. Ne oluyorsa bugün, ne geliyorsa başımıza bugün kötü adına, hep 'kan itmesi' iledir. 'Uzak bir meme'den, 'çok uzak'tan hükümlü kılınmışızdır. Güzel de olsak bugün bir çirkinlik yapışıktır bize dünden gelen."* (Cöntürk, 1964: 52). Gelecek geçmişin yükünü çekmekte ve insan ne kadar çabalarsa çabalasın mutlu olamamaktadır. Yılmaz Taşçıoğlu, şiirin halk hikayesi kahramanlarıyla süslü bendini ve şairin dünya görüşünü şöyle yorumlar: *" 'Kan'...* şiirinde *Ferhat-Şirin, Aslı-Kerem arasındaki aşklara farklı bir yorum getirmektedir. Ferhat ile Kerem'in sevgililerine kavuşmak için türlü türlü sıkıntıya, ezaya katlanmalarına rağmen kavuştuktan sonra, kısa zaman içerisinde insanın doğasında olan bir özellik yüzünden birbirinden bıkmaları Necatigil'in kader bahsinde işlediğimiz dünya görüşlerinden birisidir. O her gelişmenin kaçınılmaz bir şekilde mutsuzluğa doğru olduğuna inanır. Dolayısıyla yüzyıllardır*

anlatılagelen ve örnek aşklar olarak gösterilen bu hikâyelerde de, başka bir sebeple değil, sevgililerin birbirinden usanmasıyla bütün çabalar boşa gider. Böylece hayatta çırpınıp didinmenin bir şey değiştirmeyeceği şeklindeki düşüncesini aşk konusunda da, kalıplaşmış, ilk akla gelen hâline gelmiş kahramanların mücadelesinin boş oluşu ile desteklemek istiyor." (Taşçıoğlu, 2006: 192):

Yürür Ferhat'la Kerem bir seraba

Diz yorgun yol uzun

Şirin'e susamış Aslı'ya acıkmış

Kavuşurlar bu muydu

Kan iter bıkmış

Utançla gururla korkuyla tutuk

Şair, edebi söylemin sembollere dönük yüzüne de bir sonraki dörtlükte değinmiş, toplumsal dili konuşan ve medenileşen insanın sembole dönük ve örtük dilini *"insanın örtülü konuşması ve her* şeyin üzerinde köpükle söyl*enmesi"* olarak değerlendirmiştir. *"Metafor, bir söylemde dilbilimsel bir gösterenin yerine onunla eşzamanlı(senkronik-paradigmatik)ilişkide bulunan bir başka gösterenin ikâme edilmesi edimidir. Böylece gösterilen değişmeden kalmakla beraber, gösterilenin kökensel* göstereni yerini başka bir gösterene bırakmış olur. …*Lacan'a* göre insan kendi gerçekliğini giderek üst üste yığılan *metaforlarla* düşünür, böylelikle kendi gerçekliğiyle düşüncesi arasında bir uçurum meydana gelir. Üst üste yapılan *metaforlar ardında bilinçdışı simgeler kalmıştır. İnsan kendi gerçekliğini giderek daha toplumsallaşmış simgelerle düşünür ve dile getirirken esas çıplak gerçekliğini dile getiren simgeleri geride, bilinçdışında bırakmış olur."* (Tura 2010, 70-71). Kapalı ve sembolik anlatım insana ve kültüre bağlı öğelerken doğaya bağlı olan bedensel yapı, genetik kodlar açıkça kendisini belli eder. İnsanlar toplumsal yapıya uygun davranmak için asıl oldukları halin dışına çıkmaya çalışıp söylemlerini buna göre şekillendirse de kan ile genetikten geçen huylar niyetlerin ortaya çıkmasına sebep olur. Böylelikle doğa toplumsal yapıya galip gelir:

Örtülü konuşur insan dışta

Söyler her şeyi üzeri köpük

Kan

Açıkça.

Kan, Necatigil şiirinde sadece genetik bir hadise olarak değil doğum ve ölümle ilişkili olarak da işlenmiştir. Kadının menstrasyon kanının Havva'dan gelen kadınlık geniyle oluştuğunu belirten şair, okuyucuyu Tev-

rat'ın Havva ile ilgili kısmına götürmektedir. Adem'in kaburga kemiğinden yaratılan Havva, Adem'e yasak ağacın meyvesinden yedirdiği için artık ağrılı ve zahmetli doğum ile cezalandırılmıştır (Kitabı Mukaddes, 2012: 2-3). Bu doğum artık kana bağlı ve sancılı şekilde olacaktır. Böylelikle kadın Havva'dan kalma bir acıyı çekmeye cinsiyetiyle ilgili döngü sebebiyle mecbur kalmıştır: *"Yine Kur'an dışındaki İslâmî kaynaklara göre yasak meyveyi yemek suretiyle ilâhî emre karşı gelmeleri üzerine Âdem ile Havvâ cennetten çıkarılarak cezalandırılmış, erkek ve kadına verilen müşterek cezalara ilâveten Havvâ'ya ve daha sonraki bütün hemcinslerine âdet kanaması, hamilelik, ağrılı çocuk doğurma gibi birçok ceza verilmiştir. Cennetten çıkarıldıktan sonra Havvâ Cidde'ye inmiş ve Arafat'ta Hz. Âdem'le buluşmuş, yirmi batında kırk çocuk doğurmuş, Âdem'in ölümünden bir yıl sonra vefat etmiş ve onun yanına defnedilmiştir."* (Harman, 2020). Necatigil'e göre dünya kurulalıdan beri kan ve sancıyla gelen bu süreç devam eden ve insanlık soyu son buluncaya kadar devam edecek olan bir süreçtir.

Aynı bendin ilerleyen mısralarında bir diğer kıssa kahramanı Kabil'den bahsedilmektedir. Havva ve adet kanı ne kadar doğumu sembolize ediyorsa Kabil ve kardeş kanı o kadar ölümü sembolize etmektedir. Tevrat'ta Kain olarak geçen Kabil'in kıssası şöyle nakledilmektedir: *"Ve Adem karısı Havvayı bildi; ve gebe kalıp Kaini doğurdu; ve : Rabbin yardımı ile adam kazandım, dedi. Ve yine kardeşi Habili doğurdu. Ve Habil koyun çobanı oldu, fakat Kain çiftçi oldu. Ve Kain, günler geçtikten sonra, toprağın semeresinden Rabbe takdime getirdi. Ve Habil, kendisi de sürünün ilk doğanlarından ve yağlarından getirdi. Ve Rab Habile ve onun takdimesine baktı; fakat Kaine ve onun takdimesine bakmadı. Ve Kain çok* öfkelendi, *ve çehresini astı. Ve Rab Kaine dedi: Niçin öfkelendin? Ve niçin çehreni astın? Eğer iyi davranırsan, o yükseltilmeyecek mi? Ve eğer iyi davranmazsan, günah kapıda pusuya yatmıştır; ve onun istediği sensin; fakat sen ona üstün ol. Ve Kain, kardeşi Habile* söyledi. Ve vaki oldu ki, kırda oldukları zaman, Kain, kardeşi Habil'*e karşı kalktı, ve onu öldürdü."* (Kitab-ı Mukaddes, 2012: 3-4). Haksız yere öldürülmek ve katillik ile ilgili en çarpıcı kıssa olan bu kıssa Kur'an-ı Kerim'de isim verilmeden şöyle geçmektedir: *"Onlara Âdem'in iki oğlu hakkındaki haberi gerçek olarak oku. Hani her biri birer kurban sunmuşlardı da birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. -Kurbanı kabul edilmeyen-, 'Seni öldüreceğim' demişti. O da, 'Allah sadece müttaki olanlardan kabul eder. Andolsun sen beni öldürmek için bana elini uzatsan da ben seni öldürmek için elimi uzatmam. Ben âlemlerin rabbinden korkarım. Ben dilerim ki sen benim günahımı da kendi günahını da yüklenesin ve cehennem halkından olasın. Zalimlerin cezası budur' dedi. Nefsi kendisini kardeşini öldürmeye yöneltti ve nihayet onu öldürdü; böylece ziyana uğrayanlardan oldu. O anda Allah bir karga gönderdi. Karga ona, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için yeri*

eşeliyordu. 'Yazık bana, şu karga kadar bile olmaktan, kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim!' dedi; sonunda da pişmanlık duyanlardan oldu" (el-Mâide 5/27-31). Hadislerde de, 'Haksız yere öldürülen hiçbir kimse yoktur ki onun kanından Âdem'in birinci oğluna bir pay ayrılmasın. Zira cinayeti âdet edenlerin ilki odur" denilerek bu olaya atıfta bulunulmuştur" (Harman, 2020). İlk cinayet olarak bilinen bu olay, silahların ve bıçağın öldürücü aletler olarak kullanılmasıyla birlikte devam etmiş ve insan soyu var oldukça da cinayetlerle kardeş kanı akmaya devam edecektir. Doğum sebebiyle akan kan döngüsel olarak ölüm sebebiyle de akmaya böylelikle devam eder. *"Evren olalı yenilenen durumlar, insan halleri vardır, bize çok tabii geldiği için çokluk üstünde durmadığımız insan halleri, insanın psikolojik dünyası. Bütün sanat bu psikolojiyi parça parça bulmak peşindedir. Bu psikoloji özde birdir ve çağdan çağa yeni biçimlerde görünür, toplumlarda etik, epik yeni kılıklara girer."* (Necatigil, 1997: 80).Bentte iki kez tekrarlanan "Devam eder" ibaresi Behçet Necatigil gibi karamsar bir mizaca sahip olan Tevfik Fikret'i ve onun insanın doğasını anlattığı *Gayya-yı Vücud* şiirini hatırlatmaktadır. *"Rûh-ı sâfi* şeb-*i amâkına ettikçe nüzul/Çırpınır gayz u teneffürle; fakat bî-ârâm/ Edecektir bu nüzulünde ebedlerle devâm"* (Tevfik Fikret, 2010: 100) mısralarında Tevfik Fikret insanın nefsani düşüşünü anlatmakta ve bu kötüye gitme hadisesinin sonsuza kadar devam edeceğini söylemektedir. Mehmet Kaplan da Tevfik Fikret ile Necatigil arasındaki mizaç benzerliğine dikkat çekmektedir: *"Behçet Necatigil, kızgınlık, hiddet, özlem ve nefretini sentaksa geçirebilen nadir şairlerden birisidir. Bu itibarla onu, mizaç bakımından da kendisine yakın olan Tevfik Fikret ile mukayese edebiliriz."* (Kaplan, 2002: 200). İki şaire göre de insanların kaderi onları kötülüğe ve mutsuzluğa sürüklemektedir:

Kızlardan kadınlardan sızan kanlarda Havva

Devam eder.

Silâhlarda bıçaklarda

Kaabil

Devam eder.

Şiirin son bölümü şairin kapanışı yaptığı satırlardan oluşmaktadır. Necatigil ilk iki satırda kanla ilgili aklına gelen kırmızı nesneleri sıralayarak şiirde resme ait olan renk unsurunu kullanarak bir görsel derinlik yakalamıştır. Yılmaz Taşçıoğlu bu mısrada yapılan leff ü neşr sanatına dikkatleri çeker (Taşçıoğlu, 2006: 45). Domates, karanfil, kiraz, güneş renkleri ve vücutta kan yapıcı özellikleri bulunmaları sebebiyle ateş ve mercan renkleri ile kana çağrışım yapan kelimeler olarak sıralanmaktadır. Özellikle mercanın İsa'nın kanıyla sembolize edilmesi bir önceki bölümde kullanılan Havva ve Kabil gibi metne metafizik derinlik sağlamıştır. *"Mercan: Su kökeni do-*

layısıyla mercan Ay sembolizmiyle ilişkilidir. Eski Yunanlılar onu yeniden doğuşla, Çinliler statü ve iyi talihle, Hristiyanlar da İsa'nın kanıyla ilişkilendirirdi." (Wilkinson, 2014: 47). Şiir süresince köken bilgisinden yararlanarak imgeler oluşturan şair son bölümde ateş, toprak, hava, su kelimeleriyle ilkçağ filozoflarının evrenin oluşumunu sağladığını düşündükleri dört elemente atıf yapmıştır. *"İnsanların yüzyıllarca kendilerini ve evreni zihin dünyalarında konumlandırmaya çalıştıkları bilinmektedir. Bu sebeple evrenin hareketleri, evreni oluşturan unsurlar insana da atfedilmiş, anasır-ı erbaa unsurları olarak bilinen dört ana unsurun ve evrende bulunan dokuz feleğin kişinin doğum anına göre ona şekil verdiği düşünülmüştür. Her ne kadar daha sonraları birçok elementin var olduğu ortaya çıkmışsa da Antik Yunanlıların belirlediği ve yüzyıllarca Batı ve Doğu toplumlarında merkeze oturtulan bu temel dört elementtir. Antik Yunan düşünürlerinden "Tales suya, Anaksimenes havaya ve Heraklitos da ateşe dayalı bir dünyayı kabul ederken, Ksenophanes de toprağı tercih ediyordu… Her şeyin bu dört temel element etrafından şekillendiği, hiçbir elementin bir diğerinden üstün olmadığını savunan düşünür ise Empedokles'tir. "Empedokles, Tetrasomia, yani Dört Element* Öğretisi'nde*, bu dört temel elementin gerek tek başlarına gerekse birlikte, dünyadaki bütün maddeleri açıkladıklarını iddia ediyordu."* (Rupp, 2007: 17-20). *"Empedokles'ten sonra ise İlkçağ filozoflarından Eflatun'un dört unsuru kabul ettiği görülmektedir. Fakat bu dört unsuru sistemleştiren Aristo olmuştur.*" (Atlı, 2017: 33). Bu dört element daha sonraları tıp bilginleri tarafından insan bedenine uyarlanarak ahlat-ı erbaa unsurları olarak bilinen dörtlü bir yapıya kavuşmuştur. İnsan vücudunda bulunan kan, sarı safra, balgam ve kara safra (sevda) sıvıları üzerinden tedavi yöntemleri uygulanmış, Hipokrat, Galen ve İbn-i Sina gibi ünlü hekimler bu sıvıların vücutta ağır basması ile mizaçlar arasında bağ kurulmuştur (Arroyo, 2009:127-128). Bu hayati sıvı ve dört element arasındaki bağ "İnsanoğulları toprak su hava/Önce kan vardı" ibareleriyle anlatılmıştır. Sonradan oluşan ise toplumsal olan beyazdır. Kan ve onun kırmızı rengi ne kadar doğalı simgeliyorsa beyaz o kadar toplumsalı simgelemektedir. Bu tabirler de Freud'un kırmızı ile sembolize edilebilecek cinsellik ve saldırganlığın kaynağı olan bilinçdışı (Freud, 1997: 136) ile beyaz ile sembolize edilebilecek toplumsallığın kaynağı olan süperego (Freud, 1997: 88) kavramlarını akıllara getirmektedir:

Domates karanfil kiraz kan

Güneş ateş mercan kış yaz kan

İnsanoğulları toprak su hava

Önce kan vardı

Beyaz sonradan.

Şair, son dört bentte halk hikâyesi kahramanlarından, peygamber kıssalarından ve ilkçağ filozoflarının köken olarak işaret ettiği dört temel elementten bahsetmiş ve insanoğlunun kolektif bilinçdışı ve kalıtım arasındaki bağa dikkatleri çekmiştir. Kişi her ne kadar söz ile örtük bir anlatım yakalayıp toplumsal yapı içerisinde farklı görünmeye çalışsa da atalardan gelen ortak duygular kan ve genetikle açığa çıkacak ve kendisini gösterecektir. Cinsellik güdüsüyle yaklaşılan karşı cinsi kan belli bir süre sonra itecek, doğum Havva'dan kadınlara armağan kalan menstrasyon kanıyla gerçekleşecek, Kabil'den miras olarak alınan katil duygular insanı sürekli yoklayıp duracaktır. İnsan soyu son bulana kadar bu kötü duygular bitmeyecek, devam edecektir.

SONUÇ

Cumhuriyet Dönemi şiirinde gerek şiirleriyle gerek kendisinden sonra gelen şairleri şiirin nasıl olması gerektiği konusunda eğitmesiyle kendisine önemli bir yer edinen Behçet Necatigil, birbirinden güzel şiirler kaleme almıştır. Şairliğin yanı sıra öğretmenlik ve radyo yazarlığı da yapan şair, hayatını edebiyata adamış bir entelektüeldir.

Necatigil'in bilgiye olan bu merakı kimi zaman şiirlerine de yansımış bazı şiirleri sadece edebiyat bilimi ile değil psikoloji, biyoloji, dinler tarihi, mitoloji, kimya gibi disiplinler arası geçişlerle şiirin kavram dünyasını zenginleştirmiştir. Şairin 1955 yılında kaleme aldığı Kan şiiri de bu tarzda kaleme alınan şiirlerinden biridir. Necatigil'in şairliğinin "hasret burcu"nda iken bireyselden toplumsala doğru bir seyir takip etmiş ve öyküleyici tarzı benimsemiştir. Makalenin konusu olan Kan şiiri de tam da bu tarzda şiirler yazdığı dönemin ürünlerindendir. On bentten oluşan *Kan* şiirinin ilk altı bendi insanoğlunun bedensel kalıtım özelliklerini anlatırken son dört bölüm halk hikâyeleri ve peygamber kıssalarından örnekler verilerek kolektif bilinçdışını daha ağırlıklı olarak okuyucuya sunmaktadır. Şair adeta bireysel bir doğum, bebeklik, çocukluk, gençlik, olgunluk ve ölümü anlattıktan sonra toplumsal duygular olan aşk, cinsellik-doğum ve saldırganlık dürtülerine geçiş yapmış ve son dört bentte edebi söyleyişin toplumsal bir yapı olan dilin kolektife dönük yüzü üzerinden şiirini tamamlamıştır. Birey her ne kadar dünyada biricik ve tek olarak görünse de hem bedenen hem ruhen kendisinden önce yaşayan ve kendisinden sonra gelecek olan insan soyuna sıkı sıkıya bağlıdır. Bu sebeple natüralist çizgide kaleme alınan Kan şiirine bu çalışmada evrimsel psikolojiden yararlanılarak bakmak uygun görülmüştür.

Ferhat-Şirin, Kerem-Aslı aşkı, Havva doğumu, Kabil ise saldırganlık ve ölümü temsil etmekte şair telmih sanatının gücünden yararlanarak şiire anlam derinliği katmaktadır. Divan şiirine vakıf olduğu bilinen şairin başvurduğu diğer önemli iki söz sanatı ise leff ü nerş ve tezattır.

Son bentte birbiriyle alakalı olan kelimelerin arka arkaya metafor olarak sıralanması ve bir sonraki mısrayla olan bağı leff ü neşr sanatını yaratmış şair adeta bilinçdışı kuyusundan kan ve onu çağrıştıran kırmızı imgeleri ustalıkla çekip çıkarmıştır. Şiirin genelinde kullanılan tezat sanatı ise şairin görünen ve asıl olan arasındaki zıtlığı kuvvetlendirmek için sıkça başvurduğu bir sanattır. Kişi yüzeyde topluma uyum sağlamak için her ne kadar kurallara ve kabullere uygun olarak yaşamaya çalışsa da genetik özellikleri muhakkak baskın gelecek saklanan her şey açığa çıkacaktır. Şairin karamsar kader anlayışı sesiyle açığa çıkan durumların genellikle kötü özellikler olacağı telkini şiirin geneline yayılmıştır. Bu gizlilik durumu şiirin geneline yayılan "ı,i" sesli harfleriyle hissettirilmiştir. Şiirde insan yaşamındaki iki önemli sıvı olan kan ve süt insanlar arasındaki bağı simgeleyen iki unsur olarak sıklıkla kullanılmıştır. Kan daha çok bedensel genetik geçişleri süt ise ağırlıklı olarak anne ile bağı simgelemesi sebebiyle ruhsal geçişleri sembolize etmektedir. Hastalık sebebiyle annesini iki yaşında kaybeden şair için bu iki sembol olumlu çağrışımlardan uzaktır.

Şiirin genelinde kullanılan geniş zaman eki Taşçıoğlu'nun (Taşçıoğlu, 2006: 154) da işaret ettiği gibi şairin her zaman tekrarlanacağına kanaat getirdiği olumsuz kader inancını pekiştirmektedir. Şaire göre insanoğlu ne kadar çırpınırsa çırpınsın mizacın ve genetik özelliklerin kendisi için hazırladığı kötü sürprizlerden kaçamamaktadır. "Tedavi klinikleri gibi, şiir klinikleri de olmalıydı." (Necatigil, 1997: 32) sözlerini sarfeden şair için kaçış ve iyileşme mecrası sanattır, edebiyattır en çok da şiirdir.

KAYNAKÇA

Altınköprü, Tuncel (1998), Şahsiyet Analizi, İstanbul: Hayat Yayıncılık.

Arroyo, Stephen (2009), Astroloji, Psikoloji ve Dört Element, (çev. Barış İlhan), İstanbul: Barış İlhan Yayınevi.

Atlı, Ferda (2017), Aşk-ı Memnu Roman Kişilerinde Beden-Ruh İlişkisi Anasır-ı Erbaa'dan Ahlat-ı Erbaa'ya Kretschmer, Sheldon ve Corman'dan Freud'a, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamamış Doktora Tezi.

Bayıldıran, Sabit Kemal (2004), Günümüz Şiiri Üzerine Yazılar, İstanbul: Can Yayınları.

Belge, Murat (2018), Şairaneden Şiirsele Türkiye'de Modern Şiir, İstanbul: İletişim Yayınları.

Burger, M. Jerry (2006), Kişilik, Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri, (çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Cöntürk, Hüseyin (1964), Behçet Necatigil ve Edip Cansever Üstüne, Ankara: Kardeş Matbaası.

Cura, Duygu Onur, Çankaya, Tufan (2017), "Genetik Faktörlerin Şiddet Davranışı Üzerindeki Etkisi", Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, Cilt 31, Sayı 2, s. 97-102.

Cüceloğlu, Doğan (1990), İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çetin, Nurullah (1997), Behçet Necatigil Hayatı, Sanatı ve Eserleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Darwin, Charles (1978), İnsanın Türeyişi, (çev. Öner Ünalan),Ankara: Onur Yayınları.

Evans, Dylan, Zarate, Oscar (2004), Evrimsel Psikolojiye Giriş, (çev: Hakan Çetinkaya), Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.

Freud, Sigmund (1997), Psikanalize Yeni Giriş Dersleri, (çev. Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yayınevi.

Hall, C.S., Nordbye, V.J.(2006), Jung Psikolojisinin Ana Çizgileri, (çev. Ender Gürol),İstanbul: Cem Yayınları.

Harman, Ömer Faruk (2020), "Hâbil ve Kâbil", TDV İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/habil-ve-kabil (07.04.2020).

Harman, Ömer Faruk (2020), "Havvâ", TDV İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/havva (16.03.2020).

Işık, Emin (2020) , "Alak Sûresi", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/alak-suresi (07.04.2020).

Jung, C. G.,(1997), Analitik Psikoloji, (çev.Ender Gürol)İstanbul: Payel Yayınevi.

Kaplan, Mehmet (2003), Şiir Tahlilleri 2 Cumhuriyet Devri Türk Şiiri, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kitab-ı Mukaddes, (2012), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.

Necatigil, Behçet(2019), Mitologya, İstanbul: YKY.

Necatigil, Behçet(2019), Şiirler, (haz. Ali Tanyeri-Hilmi Yavuz),İstanbul: YKY.

Necatigil, Behçet(1997), Bile/Yazdı, İstanbul: YKY.

Nietzsche, Friedrich (2003), Böyle Buyurdu Zerdüşt, (haz. Mustafa Bahar), İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Özen, Asuman (2011), "Kan Doku", Temel Histoloji, (editör: Prof. Dr. Aytekin Özer), Ankara: Nobel Yayıncılık.

Rupp, Rebecca (2007), Dört Element Su/ Hava/ Ateş/ Toprak, (çev. Hasan Kaya) İstanbul: Profil Yayınları.

Schopenhauer, Arthur (2012), Aşka ve Kadınlara Dair Aşkın Metafiziği, İstanbul: Say Yayınları.

Sunel, A. Hamit (1981), Doğalcılık, Türk Dili Dergisi Yazın Akımları Özel Sayısı, Sayı: 349.

Taşçıoğlu, Yılmaz (2006), Dar Vakitlerde Geniş Zamanlar Behçet Necatigil'in Şiiri, İstanbul: 3F Yayınları.

Tevfik Fikret (2010), Rübab-ı Şikeste, (haz. Abdullah Uçman, Hasan

Akay), İstanbul: Çağrı Yayınları.
Tura, Saffet Murat (2010), Freud'dan Lacan'a Psikanaliz, İstanbul: Kanat Kitap.
Wilkinson, Kathryn(2014), Semboller ve İşaretler, çev. Seda Toksoy, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
Wolynn, Mark (2019),Seninle Başlamadı, (çev. Mine Madenoğlu), İstanbul: Sola Unitas Yayınları.
Yılmaz, Hayriye, Efe, Kürşat (2019), "Behçet Necatigil'in 'Kan' Şiirinde Kavram Alanları ve Sözcük Ağları', The Journal of Turkic Language and Literature Sureys (TULLIS), 4(1), s. 25-50.

Bölüm 11

MARKA DEĞERİ VE MUHASEBEYE YANSIMASI

Filiz ASLAN ÇETİN[1] , Seyhan ÖZTÜRK[2]

1 Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, filizaslan79@gmail.com.
2 Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, seyhan87ozturk@gmail.com.

GİRİŞ

İşletmecilik alanında yaşanan gelişmeler ile marka, markalama ve marka değeri gibi kavramların önemi artmaya başlamıştır. Hangi sektörde olursa olsun bir işletme için en önemli aktif değerlerden biri de marka değeri haline gelmiştir. Bu sebeple işletmeler marka ve marka değeri yaratarak rekabette güçlenmeye çabalamaktadır. Aynı zamanda bu iki kavram işletmenin piyasa değerinin büyük bir kısmını da oluşturmaktadır.

Bu bağlamda marka değeri oluşturma konusu işletme yöneticilerinin stratejik bir karar olarak görülmektedir. İşletmeler artık ürünlerini ve hizmetlerini belli bir marka ismi altında pazara sunmak zorunluluğu hissetmektedirler. Bu yüzden marka ve marka değeri kavramlarının önemi son yıllarda artarak devam etmektedir. Aslında bu kadar üzerinde durulan bir konu olmasının sebebi; işletmelerin marka değerlerine göre sıralanması ve yüksek değerli işletmelerin daha başarılı olarak görülmesidir.

Bundan hareketle çalışma içerisinde öncelikle marka ve markalama, daha sonra marka değeri kavramları teorik açıdan detaylı incelenmiştir. Akabinde muhasebe bilimi açısından marka değerleme yöntemlerinin neler olduğu ve marka değerinin finansal tablolara nasıl yansıtılması gerektiği konularına değinilmiştir.

MARKA VE MARKALAMA

İşletmelerin büyük bir çoğunluğu ürün ve hizmetlerinin pazarlanmasında iki aşamalı bir süreç izlemektedir. Bu iki aşama; nitelikler/faydalar ve markalama aşamasıdır. Öncelikle tüketiciler ihtiyaç ve isteklerinin karşılanmasını bir ürün ya da hizmetten beklenilen faydaya göre ifade etmektedirler. Örneğin, arabalarında güvenlik ve konfor özelliklerini aramaları ya da endüstriyel ürünlerin zamanında teslimi ve ödeme kolaylıkları gibi. Markalama aşamasında ise tüketiciler markadan imaj sunmasını, kalite konusunda garanti vermesini ve aynı zamanda bütün olarak çözüm sunmasını istemektedirler. Bu yüzden markalama aşaması bir bütün olarak ele alınması gereken bir süreçtir (Çağlar ve Kılıç, 2005: 126).

Bu bağlamda marka "bir veya bir grup satıcının malları veya hizmetlerini saptamaya ve bu malları ya da hizmetleri rakiplerinden farklılaştırmaya yarayan ayırt edici bir isim veya semboldür" diye tanımlanmaktadır. Görüldüğü üzere marka, tüketiciye ürünün kaynağı hakkında bilgi vermekte ve benzer ürün oluşturmaya çalışan rakipleri de uzak tutmaktadır.

Bununla birlikte piyasada bulunan markalar birçok şekilde sınıflandırılabilmektedir; güçlü, zayıf, çok bilinen ya da az bilinen gibi. Doğal olarak tüketiciler güçlü olarak lanse edilen markalara diğerlerine göre daha fazla eğilim göstermektedir. Bu sebeple bu markaların pazar payları yük-

sek olmakta ve istenilen düzeyde yüksek fiyat uygulaması gerçekleşmektedir. Birçok araştırma, uluslararası markaların yüksek fiyatlarla tüketiciye ulaştığını göstermektedir. Bu yüzden rekabetin başlıca belirleyicilerinden birinin marka olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir **(Özdener ve Duygun, 2020: 4).**

Ayrıca pazarda saygınlık kazanan markalar tüketiciler tarafından daha kolay hatırlanmakta ve tercih edilmektedirler. Böyle markalar tüketicinin daha fazla bağlandığı markalardır. Bilinen ve tanınan bir marka aynı zamanda aracılar tarafından da güçlü görünmekte ve pazarlık gücünü artırmaktadır. Hatta bazı işletme yöneticileri markanın üründen daha önemli olduğunu düşünmektedir. Onlara göre tüketicinin ürün beklentileri zaman içinde değişime uğramakta anca markalar her zaman sabit olarak kalmaktadır. Yani güçlü ve saygın bir marka yaratılabilmişse işletme her ürününü buna dayanarak pazarlayabilmektedir (Karafakıoğlu, 2005: 122).

Bu bağlamda marka, işletmenin pazarda daha güçlü bir şekilde rekabet etmesine şu yollarla destek olmaktadır (İslamoğlu, 2006: 299);

- Marka bağlılığı sayesinde işletme pazarlama maliyetinden tasarruf sağlamaktadır.
- Marka bağlılığı aracı işletmelerin dikkatini çekeceğinden üretici işletmenin dağıtım kanalı içerisindeki gücünü artırmaktadır.
- Markanın sunduğu ürünün algılanan kalitesi yüksek olacağı için işletme daha yüksek bir fiyatlandırma olanağı bulmaktadır.
- Güven duyulan bir marka oluşturulduğunda işletme pazara sunacağı diğer ürünlerine de bu ismi verebilmektedir.

Aslında markalama yaparak ürüne değer katmak için sadece dikkat çekici bir isim ya da logo yeterli değildir. Markalama süreci tüm pazarlama karmasını oluşturan kavramları ilgilendirmekte ve ürünün kalitesi, fiyatı, performansı ya da prestiji gibi unsurları da kapsamaktadır. Ancak markalama sadece market raflarında ürünün dikkat çekmesi ve tercih edilmesi amacı taşıyan bir taktik aracı değildir. Aksine, işletme faaliyetlerinin tam ortasında düşünülmeli ve tüketici tatminini yükseğe taşımak için bir geliştirme yolu olarak kullanılmalıdır. Marka üretici ile tüketici arasındaki ortak bağdır (Blythe, 2001: 139).

Bununla birlikte markadan elde edilen kazanç potansiyel karlılığı gösterirken marka gücü de gelecekteki kazancın ne kadar olacağının ölçüsüdür. Bu yüzden marka gücü arttıkça gelecekteki kazançta artmakta ve işletmenin finansal riski azalmaktadır.

Marka gücünü oluşturan yedi değişken şunlardır (Yalçın ve Bulut, 2002: 10);

- *Liderlik:* Markanın içinde bulunulan pazarı etkileme yeteneği olarak tanımlanmaktadır.
- *Sağlamlık:* Markanın doğasında var olan yapıyı ifade etmektedir.
- *Pazar:* Faaliyette bulunulan pazarın yapısından kaynaklanan çekiciliktir.
- *Coğrafya:* Çok yönlü pazarlarda sunulan markaları ayırt etmek için kullanılan çekici özelliklerdir.
- *Eğilim:* Markanın kalıcı olma ve tüketiciye uyum sağlama yeteneğini ifade etmektedir.
- *Destek:* Markaya destek amaçlı oluşturulan yatırımların miktarını ve kalitesini ifade etmektedir.
- *Koruma:* Yasal sistem, patent ve ticari marka korumasıdır.

Ancak günümüzde güçlü bir marka oluşturmak isteyen pazarlamacıların önünde iki önemli sorun mevcuttur. Birinci sorun, rekabet ettikleri diğer markalar karşısında nasıl bir farklılaşma yolu izlenmesi gerektiğidir. İkinci sorun, giderek artan perakendeci markaları ile nasıl rekabet edileceğidir. Bu süreç işletmeleri ciddi anlamda tehdit etmektedir. Bu nedenlerle işletmelerin markalarını güçlendirmek için daha fazla argümana ihtiyacı vardır (İslamoğlu, 2006: 301).

Sonuçta marka, tüketici için ürüne ilişkin düşüncelerin toplamını yansıtırken işletmeler açısından rekabet ederken ön plana çıkarılması gereken bir unsurdur. İşletmeler ürünlerinin talep edilmesi ve buna bağlı olarak yüksek satış geliri ve nakit akışına sahip olmayı istemektedir. Böylece marka işletmeler için değer ve güç göstergesi olmaktadır. Maalesef tüketiciler günümüzde ciddi bir marka bolluğu ile karşılaşmaktadır, dolayısıyla pazarda bulunan markalar tüketici açısından ifade edilen "değer" yönüyle farklılaşabilmektedir (Marangoz, 2007b: 460).

MARKA DEĞERİ

Marka kavramının önemli boyutlarından biri olan marka değeri, bir markanın ticari itibarını gösteren bir unsur olarak işletmeler açısından oldukça önemsenmektedir (Mucuk, 2004: 144).

Özellikle 1980'lerde Avrupa ve Amerika'da şirket birleşmeleri ve şirketlerin el değiştirmesi hızlanmış ve marka değerinin korunması gereken bir unsur olduğu ortaya çıkmıştır. Şirketler marka değerinin ölçülmesi konusundaki çalışmalara ciddi oranda destek vermişlerdir. Bu yıllarda gerçekleşen şirket birleşmeleri için taraflar bilanço değerinin çok üzerinde bedeller ödemiş ve bu bedellerin maddi olmayan markalar ve marka değerleri için ödendiği ifade edilmiştir. Bu durum marka değerinin

işletmeler arasındaki rekabet açısından önemini ortaya çıkarmıştır (Marangoz, 2007a: 87).

Aslında marka kavramının aksine marka değeri kavramına ait akademik çalışmalar 1990'lardan itibaren önemli ölçüde artmıştır. Farquhar'ın 1989 yılında yaptığı "Managing Brand Equity" isimli makalesi marka değerine ilişkin ilk çalışma olarak literatürde yerini almıştır. Makalede özellikle kaliteli ürünün marka değerine olumlu şekilde yansıdığı ve müşterilerle iyi ilişkiler kurabilmek için tutarlı bir marka imajı oluşturduğu vurgulanmıştır (Kocaman ve Güngör, 2012: 144).

Ancak literatürde marka değeri için çok sayıda tanım bulunmasına rağmen, marka değerinin tam olarak ne anlama geldiği konusunda çok az fikir birliği vardır. Ayrıca, araştırmacılar arasında, marka değerinin ne içerdiği hakkında kavramsal düzeyde genel bir anlaşma yoktur. Marka değeri tanımları genel olarak iki kategoriye ayrılmaktadır; bazı tanımlar finansal perspektife dayanmakta ve bir markanın firma için değerini vurgulamaktadır. Diğer tanımlar ise marka değerini, bir markanın tüketiciye değeri olarak tanımlayan tüketici perspektifine dayanmaktadır. Bu durumda bir tüketici veya pazarlama perspektifini yansıtan marka değeri, tüketici tabanlı marka değeri olarak da adlandırılmaktadır. Bu pazarlama yaklaşımı, markanın tüketiciye katma değerini ifade etmektedir. Bu yaklaşımı benimseyenler, müşteriler tarafından algılanan pazarlama faaliyetlerinin yarattığı değere odaklanma eğilimindedir (Pappu vd., 2005: 144).

Marka değeri esasında müşteri zihninde markayı daha olumlu bir konuma yükseltmektedir. Bu sebeple markayı tercih etme olasılığı ve marka bağlılığı artarken rakiplerden kaynaklanan tehditler de bertaraf edilmektedir. Buradan yola çıkarak marka değeri "tüketicilerin markaya atfettikleri değere bağlı olarak oluşturulan ve diğer markalar karşısında markanın finansal gücünü gösteren sayısal bir değer" olarak tanımlanabilmektedir.

Aslında marka değerinin önemli olmasının sebeplerinden biri markalı ürünün diğer ürünlere göre daha yüksek bedel ödemeye hazır bir müşteri kitlesinin olmasıdır. Bu durumda işletmeler, markadan elde ettikleri geliri göz önünde bulundurmakta ve marka konusunda kararlar vermektedir (Özdener ve Duygun, 2020: 4).

Keller'a (2000: 5) göre marka değerinden söz edebilmek için bazı ortak özelliklerin olması gerekmektedir. Bunlar;

- Marka, müşterilerin gerçekten istediği faydaları sunmada mükemmel olmalıdır.
- Marka, amacına uygun şekilde hareket etmelidir.
- Markanın fiyatlandırma stratejisi tüketicilerin değer algılarına da-

yanmalıdır.

- Marka uygun şekilde konumlandırılmış olmalıdır.
- Marka tutarlı olmalıdır.
- Marka portföyü ve hiyerarşisi mantıklı şekilde oluşturulmalıdır.
- Marka, eşitlik oluşturmak için pazarlama faaliyetlerinin bütün repertuarını kullanmalı ve koordine etmelidir.
- Markanın yöneticileri, markanın tüketiciler için ne anlama geldiğini anlamalıdır.
- Markaya uygun destek verilmeli ve bu destek uzun vadede sürdürülmelidir.
- Şirket, marka değeri kaynağını izlemelidir.

Bu bağlamda marka değeri, tüketicinin markaya atfettiği finansal tutar olarak işletmenin kazandığı gelirin ötesinde, tüketicinin markaya bakış açısı, tüketici zihninde yaratılan farklılık ve markayla oluşturulan bağdır. Güçlü bir marka değeri tüketicilerin satın alma davranışlarını ciddi oranda etkileyerek işletmenin pazarda söz sahibi olmasını desteklemektedir.

İletişim teknolojilerinin oldukça yaygınlaştığı günümüzde artık tüketiciler birbirleriyle markalara ait bilgilerini ve yaşadıkları tecrübeleri paylaşmaktadır. Tüketiciler yakın çevresine ve ailesine markayı olumlu ya da olumsuz şekilde tavsiye etmekle kalmayıp markanın sergilediği pazarlama çabalarını veya ihtiyaçlarını karşılama düzeyini göz önünde bulundurarak marka değerinin şekillenmesini sağlamaktadır (Uzunkaya ve Yükselen, 2020: 282).

Özet olarak marka değeri hem akademi hem de işletme açısından çok önemli bir kavramdır. Özellikle işletmeler güçlü markalar sayesinde rekabet avantajı elde ederek başarılı olmaktadır. Söz konusu marka değeri, ürünün ve işletmenin pazardaki değerini işletmeye ait diğer aktiflere kıyasla daha kıymetli ve önemli bir hale getirmektedir (Marangoz, 2007b: 461).

MARKA DEĞERLEME

Oldukça soyut bir kavram olan markayı tanımlamak ne kadar zorsa, marka değerleme işlemini sayısal anlamda yapmak da o derece zor ve karmaşık görülmektedir. Bu karmaşa marka değerleme yöntemlerini geliştirme sürecinde de kendini göstermektedir. Geliştirilen yöntemler genel olarak; finansman ağırlıklı parasal yöntemler, pazarlama ve davranış odaklı parasal olmayan yöntemler ve karma yöntemler olmak üzere üç başlık altında toplanmaktadır. İlerleyen başlıklarda bunlar açıklanmaktadır.

Finansal Temelli -Parasal Marka Değerleme Yöntemleri

Finansal temelli parasal marka değerleme yöntemleri, diğer bir ifadeyle markanın muhasebeleştirilmesi, daha çok marka sahibi işletmenin bir başka işletme tarafından satın alınması veya başka bir işletmeyi satın alması gibi durumlarda kullanılmaktadır. Bu yöntemler markanın finansal değerinin hesaplanması ya da tahmin edilebilmesi amacına hizmet vermektedir (Aracı ve Bekçi, 2017: 35).

Finansal temelli yöntemler kendi içinde farklı sınıflandırmalara sahiptir. Bunlardan bazıları aşağıda sıralanmaktadır. Bunlar içinde en çok kullanılanlar sonraki başlıklarda açıklanmaktadır;

- Maliyete dayalı marka değerleme,
- Piyasa değerine göre marka değerleme,
- Sermaye piyasalarına dayalı değerleme,
- Telif ücretinden arındırma yöntemi (isim haklarından kurtulma yöntemi),
- Fiyat primi yöntemi,
- Markanın artı kazançlarını dikkate alan diğer yöntemler,
- Mali oranlara dayalı olarak yapılan değerlemeler.

Finansal temelli yöntemleri; farklı uzmanlar, uygulamacılar ve akademisyenler farklı gruplandırmalarla ifade etmektedir. En çok kullanılan finansal temelli yöntemleri dört ana başlık altında toplamak mümkündür.

Maliyete Dayalı Marka Değerleme Yöntemleri

Maliyete dayalı marka değerleme yöntemleri; tarihi maliyet yöntemi ve değiştirme maliyeti olmak üzere iki şekilde hesaplanmaktadır. Tarihi maliyet yöntemine göre marka değeri; işletmenin marka için yapmış olduğu tüm harcamaları kapsamaktadır. Değiştirme maliyetine göre marka değeri ise; mevcut markaya benzer yepyeni bir marka ortaya çıkmasıyla katlanılacak toplam maliyetten oluşmaktadır.

Ancak kullanılan bu her iki yönteminde bünyesinde barındırdığı birtakım sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunlar şu şekilde sıralanmaktadır (Fırat ve Badem, 2008: 212):

- Tarihi maliyet yönteminde geçmişteki maliyet verileri kullanıldığından marka değerinin bugünkü değeri göz ardı edilmektedir.
- Yine tarihi maliyet yönteminde marka doğarken katlanılan maliyetlerin hangi kısmının marka ile doğrudan ilgili olduğunu tespit etmek zor olmaktadır (Cravens ve Guilding, 1999: 53-62).

- Oldukça uzun bir geçmişe sahip markalar için tarihi maliyet yöntemini kullanmak uygun olmamaktadır. Çünkü geçmişten bugüne marka değerine yapılan tüm harcamaları tespit etmek mümkün olmamaktadır.

- Maliyete dayalı yöntemlerin bir diğer eksik yanı geleceği hesaba katmamaları olmamaktadır. Marka ya da işletme ile ilgili olumlu veya olumsuz beklentiler marka değerine yansımamaktadır. Eğer bir marka pazarda eski gücünü kaybetmişse maliyete dayalı yönteme göre marka değeri çok yüksek çıkacaktır.

Marka geliştirme, marka yenileme vb. amaçlı yapılan tüm maliyetlerin toplamını ele alan maliyete dayalı yöntemler; yüksek maliyetli markanın daha değerli olduğunu öngördüğü için riskli sayılmaktadır (Çelik, 2006: 198).

Piyasa Değerine Göre Marka Değerleme Yöntemi

Piyasa değerine göre marka değerleme yöntemi; daha önce benzer özeliklere sahip değeri tespit edilmiş bir başka marka ile mevcut markayı karşılaştırmaya dayanan yöntemdir (Eyiler ve Yıldırım, 2019: 392). Bu yöntem; aynı ürünü üreten piyasadaki diğer markalarla yapılan kıyaslamayla marka değerini tespit etmektedir (Durusoy, 2005: 53). Yöntem, markalar için gerçek bir piyasanın var olduğunu ve bu piyasada örnek alınabilecek eylemler gerçekleştiğini kabul etmektedir (Kaya, 2002: 7).

Sermaye Piyasasına Göre Marka Değerleme Yöntemi

Sermaye piyasalarında işlem gören işletmelerin marka değerinin hesaplanmasında kullanılan bir yöntemdir (Eyiler ve Yıldırım, 2019: 392). Yöntemde markanın değeri emsal bedel esas alınarak tespit edilmektedir. Bunun için piyasanın aktif olması, piyasada emsal markaların olması ve bunların alım-satıma konu olması gerekmektedir (Özkan ve Terzi, 2012: 90).

Gelire Göre Marka Değerleme Yöntemi

Gelire göre marka değerleme yöntemi ekonomik değer yaklaşımı olarak da bilinmektedir. Söz konusu markanın sahip olduğu ekonomik ömrü boyunca işletmenin toplam gelirlerine olan katkısı hesaplanarak ortaya çıkarılmış yöntemdir (Eyiler ve Yıldırım, 2019: 393). Markanın toplam gelire katkısını ölçmeye yarayan çok sayıda teknik bulunmaktadır. Bu ölçüm aynı zamanda markadan ekonomik ömrü boyunca kaynaklanması gereken kar ve nakit akışlarının bugünkü değere indirgenmesine dayanmaktadır (Aracı ve Bekçi, 2017: 35).

Bu yöntem maliyetlerden kaynaklanan sorunların birçoğundan da kaçınmaktadır. Bu değerleme işlemi yapılırken, gelecekte markayla doğru-

dan bağlantısı tespit edilen gelirler bulunarak uygun iskonto oranıyla bugünkü değere indirilmek suretiyle gerçek marka değeri hesaplanmaktadır (Özkan ve Terzi, 2012: 90).

Davranışa Dayalı Parasal Olmayan Marka Değerleme Yöntemleri

Finansal yöntemler marka değerini hesaplarken birçok psikolojik unsuru göz ardı etmektedir. Özellikle stratejik marka yönetiminin yapılabilmesi için davranışa dayalı yöntemlere ihtiyaç duyulmuştur. Davranışa dayalı marka yöntemlerinin temeli; anket ve benzeri yardımcı yöntemlerle müşterinin markaya verdiği değer, onun tercihlerini etkileyen unsurlar ortaya çıkartılarak marka gücü ölçülmesine dayanmaktadır. Doğal olarak yöntemlerin hareket noktası müşterilerin bakış açısı olmaktadır (Çelik, 2006: 200). Davranışa dayalı yöntemler kısaca, markaların değerini finansal verilere dayanmayarak açıklayan yöntemlerdir (Özkan ve Terzi, 2012: 90).

Bu yöntemlerde Aaker, Kafferer ve Keller yöntemleri olarak üçe ayrılmaktadır (Yılmaz ve Güzel, 2012: 144-145);

- *Aaker Marka Değerleme Yöntemi:* Bu yöntemde marka; ürün ya da hizmetlerin özgünlüğünü sağlayan, farklılıklarını gösteren zihinsel değerlere, eğilimlere odaklanmaktadır. Bu değerler ve eğilimler; marka değerinin oluşumunda marka sadakati, marka farkındalığı, algılanma kalitesi, marka çağrışımları ve diğer marka özelliklerinin yer aldığı beş belirleyicinin çok önemli olduğunu belirtmektedir. Bütün bu unsurların müşteri bakış açısına göre; marka değerini nasıl etkilediğini belirlemenin öneminden hareket eden bu yöntem, değeri parasal anlamda değil olumlu ya da olumsuz marka değeri şeklinde ifade etmektedir.

- *Kapfferer Marka Değerleme Yöntemi:* Bu değerleme yönteminin temelinde; marka ve tüketici arasında bir çeşit sözlü kontrat kabul edilmesi yatmaktadır. Markanın yaratmış olduğu değerin, tüketicilerde ürünü ve hizmeti satın alma riskini azaltma yönünde etkilediği varsayılmakta, dolayısıyla müşterinin markaya yönelik inancının yüksek olması markanın alınabilirliğinin bir çeşit garantisi olarak görülmektedir.

- *Keller Marka Değerleme Yöntemi:* Bu yöntem; tüketicinin diğer ürünler arasında farklılığını hissettirene daha yüksek değer vereceği anlayışına dayanmaktadır. Buna göre; tüketicide marka bilincinin yaratılması esas alınmakta, bunun için marka farkındalığı birtakım yöntemler kullanılarak diğer ürünlerden ayrılan noktalarıyla tüketiciye ulaştırılmaktadır.

Karma Yöntemler

Bileşik marka değerleme yöntemleri olarak da adlandırılan bu yöntemler hem finansal hem de finansal olmayan davranışa dayalı yöntemle-

rin güçlü yönlerinin kullanılabilmesine olanak tanımaktadır. Aynı zamanda kullanılan yöntemlerin zaaflarının da ortadan kaldırılması amacını içermektedir. Bu tür yöntemler daha çok pazarlama yönetimi, stratejik marka yönetimi, marka değerleme gibi konularda danışmanlık hizmeti veren firmalar tarafından tercih edilmektedir. Firmalar geliştirdikleri yöntemlerin genel kabul görebilmesi için ana hatlarını dışarıya açıklasalar da yaptıkları hesaplamalara ve kullandıkları veri tabanlarına ait birçok bilgiyi gizli tutmaktadır (Çelik, 2006: 200).

Karma yöntemlerin tamamı, çeşitli hususlara göre markayı değerlendirerek gücünü ölçmekte ve tespit edilen marka gücünü risk ile ilişkilendirmektedir (Yılmaz ve Güzel, 2012: 145).

MARKA DEĞERİNİN FİNANSAL TABLOLARA YANSITILMASI

Marka ve marka değeri; temelde işletme varlıklarından "maddi olmayan duran varlık" grubunda sınıflandırılmaktadır. Bu nedenle markanın muhasebeye yansıtılması, finansal tablolarda gösterilmesi konusu maddi olmayan duran varlıkların muhasebeleştirilmesine dayanmaktadır (Göker, 2014: 12).

Marka değerinin finansal tablolara nasıl yansıtılacağı konusunda tek bir düzen yoktur. Özellikle uluslararası alanda bu yönde gösterilen bir birlik bulunmamaktadır. İngiltere gibi bazı ülkelerde bazı şartların varlığı halinde marka değeri, finansal tablolara yasal olarak eklenebilirken, Almanya'da işletme eğer satın alınmışsa marka değerinin finansal tablolara yansıtılması yasal bir zorunluluk olarak görülmektedir. Ancak öte yandan yine Almanya'da, Alman Hukukunda işletmenin satın almadığı kendi markaları yine de finansal tablolara yansıtılamamaktadır (Özkan ve Terzi, 2012: 90).

Dünyadaki uygulamalardan devam etmek gerekirse; İngiltere, Avustralya, Yeni Zelanda gibi ülkeler 1988 yılında markalarının değerini satın almış olsun ya da olmasın konsolide bilançolara dahil edilmesi gerektiğini ön görmüşlerdir. Aynı şekilde Fransa, İtalya ve İspanya'da faaliyet gösteren önde gelen işletmelerde de marka değerinin finansal tablolarda yer alabileceğine karar vermişlerdir. Özellikle işletme birleşmeleri durumunda ortaya çıkan "şerefiye"nin bir unsuru olan markanın bilançonun da üzerinde bir değer olduğu açıkça görülmektedir (Yılmaz, 2012: 11).

Türkiye'de marka değerinin muhasebeleştirilmesi Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) 38 no'lu standart ile detaylıca açıklanmaktadır. Standart kapsamında, bir varlığın maddi olmayan duran varlık olarak nitelendirilebilmesi için şerefiyeden ayrı olarak belirlenebilir olması öncelikli şarttır. İşletmenin söz konusu varlık üzerinden gelecekte elde edeceği ekonomik faydaları kullanabilmesi ve başkalarının erişimine kısıtlayabilecek kontrol

gücünün olması gerekmektedir. Bunların yanında maliyet tasarrufu, ürün ya da hizmet satışı, söz konusu varlığın kullanımı gibi yollarla işletmeye gelecekte ekonomik yarar sağlaması da beklenmektedir (Göker, 2014: 23).

SONUÇ

Günümüz işletmeleri hedef aldıkları kitle üzerinde bir marka bağlılığı yaratmak istemektedir. İşletmeler ürün ve hizmetlerine ait markayı tasarlamak, korumak ve sürdürülebilir hale getirmek için çabalamaktadır. Tüketicilerin markayı ürün ve hizmete ait bir unsur olarak görmesi marka değerinin önemini işletmeler açısından daha da artırmaktadır. Markalama o kadar önemli hale gelmiştir ki markası olmayan bir ürünün satışı mümkün olamamaktadır. Bu bağlamda markalama alıcı ve satıcı açısından ciddi bir destekçidir. Marka kalitenin yansıması olarak algılanmakta ve sürekli aynı markaya ait ürünü satın alan tüketiciler kaliteyi her satın alımda hissetmektedir.

Marka değeri kavramı da bu anlamda işletmeler kendilerine ait markayı markasız ürünlere kıyasla ek bir değer sağlama olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavram disiplinler arasıdır. İşletme içerisinde sadece pazarlama bölümünün değil muhasebe uzmanlarının da ilgisini çekmektedir. Muhasebe bilimi açısından marka değeri finansal bir algı yaratmaktadır. Bu bakış açısıyla marka sahibi işletme gelecek dönemlerde de bu durumdan faydalanacaktır.

Muhasebe bilimi maddi varlıklardan ziyade manevi varlıkların kurumsal bir değer oluşturduğunu desteklemektedir. Çünkü maddi olan varlıklar diğer işletmeler tarafından kopyalanabilirken manevi olan unsurlar kopyalanamamaktadır. Bu bağlamda işletmenin rekabet etme yeteneği artarak marka değeri uzun vadeli bir avantaja dönüşmektedir. Marka değeri talebi, insan kaynakları bağlılığını, iş performansını ve yatırımcı memnuniyetini olumlu yönde etkilemektedir. Finansal sorumluluk açısından ürün ve markaya olan yatırımın geri dönüşünün sağlanması önemlidir.

Bütün bu sebeplerden ötürü işletmeler güçlü sistemler geliştirerek markaya yatırım yapmalı ve marka değerini yükseltecek verileri toplayıp bütün departmanlarda bir marka kültürü oluşturmalıdır.

KAYNAKÇA

Aracı, Ö. N. K., & Bekçi, İ. (2017). Bulanık AHP Yöntemi ile Finansal Marka Değerleme Modellerinin Tespiti: Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama. *Journal of Accounting & Finance*, (75), 31-54. https://doi.org/10.25095/mufad.399250.

Blythe, J. (2001). *Pazarlama İlkeleri*. Çev: Yavuz Odabaşı. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Cravens, K. S., & Guilding, C. (1999). Strategic Brand Valuation: A Cross-Functional Perspective. *Business Horizons*, 42 (4), 53-54. https://doi.org/10.1016/s0007-6813(99)80064-0.

Çağlar, İ. & Kılıç, S. (2005). *Pazarlama*. Ankara: Nobel Yayın.

Çelik, A. E. (2006). Marka Değerleme. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (31), 195-208.

Durusoy, R. Y. (2005). Marka Değerleme Yöntemleri ve Bu Yöntemlerin Türkiye'de Kullanılması. *Vergi Dünyası*, (290), 50-54.

Eyiler, R. Y., & Yıldırım, F. (2019). Kuyumculuk Sektöründeki İşletmelerin Marka Değerinin Ölçülmesi Üzerine Bir Araştırma. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18 (35), 383-409. https://doi.org/10.31795/baunsobed.443823.

Fırat, D., & Badem, A. C. (2008). Marka Değerleme Yöntemleri ve Marka Değerinin Mali Tablolara Yansıtılması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (38), 210-219. https://doi.org/ 10.25095/mufad.396698.

Göker, İ. E. K. (2014). *Finansal Açıdan Marka Değerleme ve Marka Değerinin Hissedar Değeri Üzerine Etkisi: BİST'te İşlem Gören Firmalar Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. https://doi.org/10.18221/ bujss.332360.

İslamoğlu, A. H. (2006). *Pazarlama Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım.

Karafakıoğlu, M. (2005). *Pazarlama İlkeleri*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Kaya, Y. (2002). Marka Değerleme Metotları ve Bu Metotların Kullanılmasında Sermaye Piyasası Mevzuatı Açısından Çıkabilecek Sorunlar. *SPK Denetleme Dairesi Yeterlilik Etüdü.*

Keller, K. L. (2000). The Brand Report Card. *Harvard Business Review*, 78 (1), 147-158.

Kocaman, S., & Güngör, İ. (2012). Destinasyonlarda Müşteri Temelli Marka Değerinin Ölçülmesi ve Marka Değeri Boyutlarının Genel Marka Değeri Üzerindeki Etkileri: Alanya Destinasyonu Örneği. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4 (3), 143-161. https://doi.org/10.18092/ulikidince.353284.

Marangoz, M. (2007a). Tüketici Davranışı Temeline Göre Marka Değerinin Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma. *Öneri Dergisi*, 7 (28), 87-96. https://doi.org/10.14783/ maruoneri.684326.

Marangoz, M. (2007b). Marka Değeri Algılamalarının Marka Yayılmaya Etkileri. *Ege Academic Review,* 7 (2), 459-483.

Mucuk, İ. (2000). *Pazarlama İlkeleri (ve Örnek Olaylar)*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Özdener, İ. H., & Duygun, A. (2020). E-Perakende Hizmet Kalitesinin Marka Değerine Etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (38), 1-18. https://doi.org/10.30794/pausbed.560763.

Özkan, M., & Terzi, S. (2012). Finansal Raporlama Açısından Marka Değerinin Ölçümü ve Değerlendirilmesi. *Öneri Dergisi*, 10 (38), 87-96.

Pappu, R., Quester, P. G., & Cooksey, R. W. (2005). Consumer-Based Brand Equity: Improving The Measurement–Empirical Evidence. *Journal of Product & Brand Management*, 14 (3), 143-154. https://doi.org/10.1108/10610420510601012.

Uzunkaya, T., & Yükselen, C. (2020). Lüks Giyim Markalarında Sosyal Medya İlgilenimi, Marka Değeri ve Marka Tercihi İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Öneri Dergisi*, 15 (53), 276-304. https://doi.org/10.14783/maruoneri.676729.

Yalçın, F. A. & Bulut, Ö. (2002). Marka Finansmanı. *Öneri Dergisi*, 5 (18), 7-12. https://doi.org/10.14783/maruoneri.682943.

Yılmaz, B. B. (2012). Marka Değerinin Bilançodaki Yeri ve Türkiye Muhasebe Standardı 38'e Göre Marka Muhasebesi. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1 (97), 9-37. https://doi.org/10.33203/mfy.525834.

Yılmaz, B. B., & Güzel, T. (2012). "Marka Değerleme ve Önemi: Telif Ücretinden Arındırma Yöntemiyle Bir İnceleme". *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (54), 141-156. https://doi.org/10.25095/mufad.396751.

Bölüm 12

TÜRKİYE'DE YATIRIM HARCAMALARININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Görkemli KAZAR[1] , Altuğ KAZAR[2], Remzi HARK[3]

1 Doç.Dr. Munzur Üniversitesi İ.İ.B.F. Uluslar arası İlişkiler Bölümü Aktuluk gorkemlikazar@munzur.edu.tr
2 Doç.Dr.
3 Arş.Gör.

1. GİRİŞ

Sürdürülebilir büyümenin sağlanarak gelir dağılımdaki adaletsizliğin anlamlı bir ölçüde azaltılması hükümetlerin kalkınma stratejilerinin temelini oluşturur. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin hızlandırılmasında hükümetler kurumsal unsurlardan daha etkin bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, hükümetler para politikalarından ziyade maliye politikalarını (vergilendirme, harcama, piyasa başarısızlığının düzeltilmesi ve devlet güvenliği) ülkenin ekonomik büyümesinin güçlü ve temel bir aracı olarak kullanır. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerde özel sektörün güçlü olmaması ve karşı karşıya kaldıkları tasarruf açığı zaman içinde devletin ekonomideki etkisini arttırmıştır. Gelirlerini arttırma potansiyeline sahip olmayan ülkelerin ise kamu harcamalarının finansmanından kaynaklanan yüksek bütçe açıkları ile karşılaşmaları kaçınılmazdır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkelerin ekonomisi içinde sosyal güvenlik hizmetlerine önem verilmesi, alt yapı yatırımlarına yönelinmesi ve işsizlikle mücadele edilmesi neticesinde kamu harcamaları büyük ölçüde artmıştır (Şener, 2008). Ekonomideki kamu sektörünün genişlemesi aynı zamanda ülkelerde ekonomik büyüme ile gerçekleştiğinden aralarındaki ilişki birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bunlar arasında öne çıkan yaklaşımlar Wagner, Musgrave ve Keynes olarak sıralanabilir. Wagner, devletlerin işlevlerinin genişletilmesinin kamu harcamalarında bir artışa yol açacağını, modern sanayi toplumunun gelişiminin sosyal ilerleme açısından yarattığı politik baskı ile birlikte bu artışın, milli gelirdeki artıştan daha fazla olacağını ifade etmiştir. Musgrave, kamu hizmetlerine olan talebin gelir esnekliğinin gelir seviyesine göre farklılaştığını gözlemlemiştir. Keynes ise kamu harcamalarını ekonomik büyümeyi teşvik eden bir politika aracı olarak kullanılabilecek dışsal bir faktör olarak görmektedir. Keynesyen düşüncede devlet tüketimindeki bir artışın, toplam talep üzerindeki çarpan etkileri nedeniyle istihdamda, üretimde ve yatırımda artışa yol açması muhtemeldir. Öte yandan, uzun dönemde büyüme için maliye politikasının temel bir etken olduğunu ifade eden güncel içsel büyüme modellerinde kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi analizlerinin önemli bir kısmını oluşturur. Barro (1990) sadece verimli hükümet harcamalarının uzun vadeli büyüme oranını olumlu yönde etkileyeceğini öngörmektedir. Bu bakış açısına göre, devlet sektörünün ekonominin uzun dönem büyüme oranı üzerindeki etkisi iki şekilde ortaya çıkabilir. Fiziki altyapı ve beşerî sermaye için yapılan harcamalar büyümeyi hızlandırırken, bu harcamaların finansmanı ters yönlü etkide bulunabilir. Devletin özel sektörle etkileşim halinde gerçekleştireceği faaliyetler dolaylı veya doğrudan toplam çıktı düzeyini arttırabilir. Bununla ilgili olarak Lin(1994) hükümetin büyümeyi arttırabileceği bazı önemli yöntemleri özetlemiştir.

Devlet harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerine çeşitli ampirik çalışmalarda farklı ve hatta çelişkili sonuçlara ulaşılmıştır. Bazı araştırmalar, devletin sosyo-ekonomik ve fiziksel altyapıya yönelik harcamalarındaki artışının uzun vadeli büyüme oranını etkilediğini göstermektedir. Örneğin, devletin sağlık ve eğitime yaptığı harcama, emek verimliliğini arttırmakta ve ulusal gelirin büyümesini sağlamaktadır. Benzer şekilde, yol, elektrik vb. altyapı harcamaları üretim maliyetlerini düşürmekte, özel sektör yatırımlarını ve firmaların karlılığını arttırmakta, böylece ekonomik büyümeyi sağlamaktadır (Barro, 1990; Barro ve Sali-i-Martin, 1992; Roux, 1994; Okojie, 1995). Öte yandan, hükümet harcamalarındaki büyümenin, esas olarak üretken olmayan harcamalara dayanan gelir artışındaki düşüşe eşlik ettiği gözlemleri, hükümet müdahalesinin boyutu arttıkça etkisinin daha olumsuz olduğu hipotezini ortaya çıkarmıştır (Glomm ve Ravikumar, 1997; Abu ve Abdullah, 2010). Anlaşıldığı gibi devlet harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki anlamlı ilişki hakkında genel bir fikir birliği veya tutarlı bir kanıt bulunamamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, 1998:01-2016:02 aralığında harcama ve yatırımların yanı sıra beşerî sermaye yatırımlarının büyüme üzerindeki etkilerini incelemektir. Çalışmamızda Ram (1986) iki sektörlü büyüme modeli kullanılmış ve model genişletilerek beşerî sermayenin Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini yakalamak için uygun bir model geliştirilmiştir. Çalışmamızın takip eden bölümünde konuyla ilgili literatür taraması verilecektir. Üçüncü bölümde, model ve veriler tanıtılarak uygulama sonuçlarına yer verilecektir. Sonuç bölümünde bulgularımız tartışılacak ve önerilerde bulunulacaktır.

2. LİTERATÜR

Literatürde çalışmaların kuramla tutarlı olarak kamu harcamalarının büyümeyi hızlandırdığı veya duraklattığı ortaya koyulmuştur. Keynesyen bakış açısıyla toplam talep üzerinde çarpan etkisinin varlığı, harcamaların büyüme üzerinde canlandırıcı etkide bulunacağını ifade eder. Bununla birlikte, kamunun üretken olmayan alanlara yönelik harcamaları, kısa dönemde özel yatırımları olumsuz etkileyerek uzun dönemde sermaye birikimini azaltır. Kamu harcamalarının üretken olması veya olmaması içsel büyüme modellerini temel alan çalışmalarda yapılan bir sınıflandırmadır. Eğer kamu harcamaları,özel kesim üretim fonksiyonlarına eğitim,altyapı yatırımları gibi büyümeyi doğrudan etkileyecek şekilde dahil edilebiliyorsa üretken olarak sınıflandırılmaktadır.

Buna yönelik olarak, araştırmacılar hükümet harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşimi test etmek için farklı yöntemler ve yaklaşımlar çerçevesinde birçok ülke ve zaman dilimini ele alarak konuyu incelemişlerdir. Bu incelemeler sonucu araştırmalar iki genel kategoriye

ayrılmıştır. İlk kategorinin öncü çalışmaları, 1960 -1980 yılları arasında Gupta (1967), Goffman (1968), Musgrave (1969), Peacock-Wiseman (1979) ve Mann (1980), ekonomik büyümenin kamu harcamaları üzerinde etkili olduğunu (Wagner Yasası) doğrulamaya ve açıklamaya çalışmıştır. İkinci kategoride ise Keynesyen bakış açısıyla devlet harcamalarının ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği konusu tartışılmıştır. Böylece, literatür Keynesyen yaklaşımın Wagner Yasası ile karşılaştırılması üzerinde yoğunlaşmıştır. Son dönemlerde, devlet harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik literatürdeWagner-Keynes sentezinin bir bütün olarak ele alınmasına yönelik araştırmalar yaygınlaşmıştır. Bahsedilen ilişkilerin anlaşılabilmesi için çeşitli nedensellik testleri ve diğer ekonometrik yöntemler kullanılmıştır. Ancak, ele alınan ekonomilerin, değerlendirilen zaman dilimlerinin ve kullanılan yöntemlerin farklılaşması sonucu ne Wagner Yasasının ne de Keynesyen yaklaşımın her ülke veya ekonomide geçerli olduğu kanıtlanamamıştır.

Benzer tartışmalar Türkiye ekonomisini dikkate alan araştırmalarda da ön plana çıkmış ve zengin bir literatür oluşmuştur. Wagner Yasasının geçerliliğini kanıtlayan pek çok çalışmanın (Krzyzaniak, 1974; Terzi, 1998; Günaydın, 2000; Sarı, 2003; Arısoy, 2005; Aytaç ve Güran, 2010; Azgun, 2010; Korkmaz, 2013; Kabaklarlı ve Er, 2014) yanı sıra kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi tetiklediği sonucuna ulaşan çalışmalar da mevcuttur. Aşağıdaki tabloda Keynesyen teoriyi destekleyen çalışmalar tablolaştırılmıştır.

Tablo 1. Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyümeyi Etkilediği Sonucuna Ulaşan Çalışmalar

Yazar	**Dönem**	**Yöntem**
Ulutürk (2001)	1963-1994	Regresyon Analizi
Artan & Berber (2004)	1987-2003	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik
Altay & Altın (2008)	1980-2005	Regresyon Analizi
Oktayer& Susam (2008)	1970-2005	Regresyon Analizi
Demir & Sever (2008)	1980-2007	VAR
Uysal & Mucuk (2009)	1980-2006	Eşbütünleşme
Gül & Yavuz (2011)	1963-2008	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik
Yılgör vd. (2012)	1980-2010	VAR ve Etki-Tepki
Mızırak& Üçler (2012)	1970-2009	ARDL sınır testi
Fırat & Tuğlu (2019)	1998-2018	ARDL

Buna göre, Türkiye için Keynesyen bakış açısını teyit eden çalışmaların 2000'li yıllardan itibaren yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. İki sektörlü bir ekonomiyi dikkate alan Ulutürk (2001) kamu harcamalarındaki artışların

ekonomik büyümeyi tetiklediğini göstermiştir. Çeyrek dönem verileriyle Artan ve Berber (2004) çalışması uzun dönemde kamu kesimi büyüklüğünün ekonomik performansı arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Bunların arasında Altay ve Altun (2008) ve Oktayer ve Susam (2008) farklı dönemleri ele alarak çalışmamızda da kullandığımız Ram (1986) modelini temel alan çalışmalar yapmışlardır. Oktayer ve Susam (2008) kamu yatırım harcamalarının büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşırken Altay ve Altın (2008) kamu sektörünün verimsiz çalışmasından dolayı toplam harcamaların büyümeyi olumsuz etkilediğini ifade etmişlerdir. Demir ve Sever (2008) çalışmasında sektörel kamu altyapı harcamalarının ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Uysal ve Mucuk (2009) kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde karşılıklı bir ilişkinin olduğunu, kısa dönemde ise Keynesyen yaklaşımın etkin olduğunu ifade etmişlerdir. Yılgör vd. (2012), 1980-2010 dönemi için cari, transfer ve toplam harcamaların büyümeyi pozitif etkilediğini ifade ederken Mızırak ve Üçler(2012) 1970-2009 dönemi için transfer harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkileri olduğunu göstermişlerdir. Fırat ve Tuğlu (2019) çalışmasında ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model) Sınır Testi Yaklaşımı ile kısa ve uzun dönemde incelenen kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisini ifade etmişlerdir.

3. MODEL VE UYGULAMA

Bu çalışma Ram (1986) çalışmasında kullanılan iki sektörlü büyüme modeli üzerine kurgulanmıştır. Modele göre:

1. Ekonomi özel sektör P ve kamu sektörü G olarak iki sektörden oluşturulmaktadır.

2. Sermaye (K) ve işgücü (L) bu sektörler arasında dağıtılmaktadır. ($K=K_P+K_{G,}$ $L=L_P+L_G$)

3. Üretim fonksiyonları $P=P(K_P, L_P, G)$ ve $G=G(K_G, L_G)$ şeklinde ifade edilmektedir.

4. Ulusal gelir $Y=P+G$ şeklinde ifade edilebilir.

5. Her iki sektörde emek üretkenliği sabittir: $G_L/P_L=l+\delta$ ($\delta>0$ ise, kamu sektöründe emek üretkenliği daha yüksektir,$\delta<0$ ise özel sektörde emek üretkenliği daha yüksektir.)

6. Ekonomide emek başına ortalama ürün $P_L=\lambda(Y/L)$şeklinde ifade edilir.

7. Her sektördeki emeğin marjinal ürünleri arasında doğrusal bir ilişki olduğu varsayılır.

8. $dK_P=I_P$ özel sektör yatırımı, ve $dK_G=I_G$ kamu sektörü yatırımı olarak tanımlanmıştır.

Bu varsayımlar sonucunda ulusal gelirdeki büyümeye ilişkin denklem Ram (1986) çalışmasına dayanarak aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\frac{dY}{Y} = \alpha\frac{I_P}{Y} + \beta\frac{I_G}{Y} + \frac{dL}{L} + \left[P_G + \frac{\delta}{1+\delta}\right]\left(\frac{dG}{G}\right)\left(\frac{G}{Y}\right) \qquad (1)$$

Denklemde $\alpha=P_K$ ve $\beta = \left(1-\frac{\delta}{1+\delta}\right)G_K$ olarak tanımlanabilir.

Modelde (dL/L) değişkenine ait üç aylık veri elde edilemediğinden bunun yerine eğitim harcamaları (H_G) şeklinde beşerî sermayeye yapılan yatırımlar kullanılmıştır. Eğitim harcamaları değişkeninin tercih edilmesinin sebebi emek gücünün niteliğindeki değişimler ile beşerî sermayenin büyüme üzerindeki etkisini incelememize olanak sağlamasıdır. Buna göre çalışmamızda aşağıdaki denklem tahmin edilmiştir:

$$LnY = a_0 + a_1 LnC_G + a_2 LnI_G + a_3 LnI_p + a_4 LnH_G + \varepsilon_1 \qquad (2)$$

C_G: kamu tüketim harcamaları

I_G: kamu yatırım harcamaları

I_P: özel yatırım harcamaları

H_G: eğitim harcamaları

olarak ifade edilmiştir.

Çalışmamızda 1998Q1-2016Q2 aralığını kapsayan 18 yıllık 3'er aylık veriler kullanılmıştır. TCMB veri sisteminde iktisadi faaliyetlerin detaylı olarak gösterildiği GSYİH hesaplamaları 2016Q2 dönemine kadar elde edilebildiğinden veri setimiz bu dönemle sınırlandırılmıştır. Modelimizdeki açıklayıcı değişkenlerin pek çoğu GSYİH bileşenleri olduğundan bu sorun yaratmaktadır. Bu sorunun çözümü için devlet harcamalarının etkisi dolaylı olarak özel sektör yatırımı ve özel sektör tüketimi üzerindeki etkileri dikkate alınarak açıklanmıştır.

Amacımıza uygun olarak özel yatırım harcamaları (Ip) için özel sektörün makine ve inşaat harcamaları, benzer şekilde kamu yatırım harcamaları (Ig) içindevletin makine ve inşaat harcamaları verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan kamu tüketim harcamaları (Cg), beşerî sermayeye yönelik olarak eğitim faaliyetinin katmadeğeri (Hg) ve Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (Y) verileri Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) elde edilmiştir. Bütün değişkenler Tüketici Fiyat Endeksi

(TÜFE, 1998=100) kullanılarak reelleştirilmiştir.

Çeyrek dönemlik veri seti kullandığımız için öncelikle dönemsel etkilerin giderilmesi amacıyla seriler mevsimsellikten arındırılmıştır. Sonrasında, her bir serinin bütünleşme derecelerinin belirlenmesi amacıyla birim kök testleri uygulanmıştır. Genişletilmiş Dicker-Fuller (ADF) test sonuçları Tablo 2'de listelenmiştir. Birim kök sonuçları Cg dışındaki tüm değişkenlerin I(1) seriler olduğunu göstermiştir.

Tablo 2. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

		Düzey		Birinci Fark	
		t-istatistiği	olasılık	t-istatistiği	olasılık
Y	Sabit	-0.18	0.94	-6.72***	0.00
	Sabit ve trent	-2.90	0.17	-6.69***	0.00
		2.62	0.99	-5.95***	0.00
Cg	Sabit	1.08	0.99	-10.45***	0.00
	Sabit ve trent	-4.16**	0.01		
		4.75	1.00	-10.51***	0.00
Ig	Sabit	-2.69	0.08	-4.63***	0.00
	Sabit ve trent	-1.49	0.82	-5.23***	0.00
		0.30	0.77	-4.66***	0.00
Ip	Sabit	-1.40	0.58	-5.60***	0.00
	Sabit ve trent	-3.02	0.13	-5.56***	0.00
		0.37	0.79	-5.62***	0.00
Hg	Sabit	0.27	0.97	-8.98***	0.00
	Sabit ve trent	-2.31	0.43	-8.96***	0.00
		3.88	1.00	-2.87***	0.00

Birim kök test sonuçlarına bağlı olarak uzun ve kısa dönemli ilişkilerin ayrı ayrı incelenebilmesi için ARDL Sınır testi yaklaşımının kullanılmasına karar verilmiştir.

Tablo 3. ARDL Sınır Testi Sonuçları

Model ARDL(2,3,5,3,3,0)		F- istatistiği: 5.23***
	I(0)	I(1)
%1	3.06	4.15
%5	2.39	3.38
%10	2.08	3

*** %1 düzeyinde anlamlılığı, ** %5 düzeyinde anlamlılığı, * %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 3'te sınır testi sonuçları verilmiştir. Hesaplanan F istatistiği değeri hem %5 anlamlılık düzeyinde alt ve üst sınır değerlerinden yüksek olduğundan modelde eşbütünleşim olmadığına dair boş hipotez reddedilmiştir. Bu sonuçlara göre Cg,Hg, Ip, Ig ve Y değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Modelde eşbütünleşim ilişkisinin varlığının tespit edilmesinden sonra Akaike Bilgi Kriterine (AIC) göre optimum ARDL modelinin ARDL(2,3,5,3,3,0) olduğuna karar verilmiştir. Tahmin edilen ARDL(2,3,5,3,3,0) modeline ilişkin uzun dönem sonuçlar aşağıda verilmiştir.

$$\underset{(5.00)}{lnY= 6.42^{***}} + \underset{(7.26)}{0.49lnC_g^{***}} \underset{(-0.33)}{- 0.05lnCp} \underset{(-1.40)}{-0.02lnI_g} + \underset{(5.28)}{0.15lnI_p^{***}} + \underset{(3.41)}{0.18lnH_g^{**}}$$

Parantez içi değerler t istatistiğidir.*** %1 düzeyinde anlamlılığı, ** %5 düzeyinde anlamlılığı, * %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Uzun dönem sonuçlar incelendiğinde beşerî sermayenin gelişimi, kamu tüketim harcamaları ve özel sektör yatırımlarının büyüme üzerinde olumlu etkiler yarattığı görülmektedir. Bu bulgular ışığında, kamu harcamalarının uzun dönemli etkisi eğitime yapılan yatırımlarının ve özel sektör yatırımlarının etkisinden daha fazladır. Kamu harcamalarında %1 düzeyindeki bir mali genişleme üretimi %0,49 düzeyinde arttırmaktadır. Özel yatırımlarda meydana gelen %1'lik bir değişim hasılada %0,15'lik aynı yönde bir etki yaratmaktadır. Ayrıca, beşerî sermayeye yönelik yatırımlarda meydana gelen %1 düzeyinde bir artış uzun dönemde gelirde %0,18'lik bir büyüme ortaya çıkarır. Buna göre, eğitim yatırımlarının çıktı üzerinde toplam özel sektör yatırımlarından daha etkin olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, beklenildiği gibi ele alınan dönemde özelleştirmenin hızlanması nedeniyle uzun dönemde kamu yatırımları anlamsız çıkmasına yol açmıştır.

Tablo 4. ARDL(2,3,5,3,3,0) Modeli İçin Kısa Dönem Sonuçlar

Değişken	Katsayı	Standart sapma	t-istatistiği	Olasılık
DlnY(-1)	0.29**	0.11	2.62	0.01
dlnCg	0.09**	0.03	2.45	0.01
DlnCg(-1)	-0.18***	0.05	-3.51	0.00
DlnCg(-2)	-0.10*	0.04	-2.56	0.06
dlnCp	0.41***	0.07	6.29	0.00
DlnCp(-1)	0.16*	0.09	1.88	0.06
DlnCp(-2)	0.23***	0.07	3.47	0.00
DlnCp(-3)	0.19***	0.06	3.62	0.00
DlnCp(-4)	0.08*	0.05	1.74	0.08
dlnIg	0.01	0.01	1.55	0.13
DlnIg(-1)	0.01*	0.01	1.96	0.05
DlnIg(-2)	0.01**	0.01	2.22	0.03
dlnIp	0.10***	0.01	6.79	0.00
DlnIp(-1)	-0.08***	0.02	-3.59	0.00
DlnIp(-2)	-0.04**	0.01	-2.56	0.01
ECM(-1)	-0.66***	0.10	-6.43	0.00

*** %1 düzeyinde anlamlılığı, ** %5 düzeyinde anlamlılığı, * %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

R^2 = 0.99, F-istatistiği =1417.22 [0.00], Seri korelasyon (χ^2) = 1.76 [0.18], Değişen varyans (χ^2) = 1.19 [0.29], Jarque-Bera = 1.17 [0.55], RESET testi = 0.36 [0.71]

Tablo 4'de ARDL(2,3,5,3,3,0) modeli için tahmin edilen hata düzeltme mekanizmasına ilişkin kısa dönem sonuçlar tablolaştırılmıştır. Hata düzeltme katsayısı beklendiği gibi negatif değer almış ve anlamlı çıkmıştır. Buna göre, modelde kısa dönem dengeden sapmalar meydana geldiğinde 2 dönem içinde dengeye dönmek mümkün olacaktır. Ayrıca, tablonun altında verilen diyagnostik test sonuçları modelde seri korelasyon, değişen varyans, fonksiyonel form hataları (RESET) olmadığını ve hata terimlerinin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Şekil 1'de ise tahmin edilen modelin katsayılarındaki kararlılık, özyinelemeli artıkları kullanan kümülatif toplam (CUSUM) ve kareler toplamı (CUSUMSQ) kararlılık testlerine ilişkin grafikler verilmiştir. CUSUM ve CUSUMSQ istatistiklerinin grafikleri, tahmin edilen modelindeki tüm katsayıların ele alınan dönem boyunca istikrarlı olduğunu gösteren yüzde 95 kritik sınırlar içindedir.

Kısa dönem sonuçlarını incelediğimizde bir önceki dönemdeki üretim miktarı, kamu yatırımları ve tüketimi, özel sektör yatırımları ve tüketimi istatistiksel olarak anlamlı çıkmaktadır. Bir önceki dönemde üretimin %1 düzeyinde artış göstermesi bunu takip eden dönemde üretimi %0,29 oranında arttırmaktadır. Kamu harcamalarında %1'lik bir artış ise cari dönemde üretim üzerinde olumlu bir etki yaratırken bunu takip eden iki dönem boyunca üretimde sırasıyla %0,18 ve %0,10 düzeyinde azalmalara sebep olmaktadır. Özel sektör tüketiminde meydana gelen %1'lik bir artış ise cari dönemde üretimi %0,41 artırırken, dört çeyrek dönem boyunca da üretim üzerindeki olumlu etkisini devam ettirebilmiştir. Kamu yatırımları ise cari dönemde üretimi etkilemezken gecikmeli olarak toplam hasılada çok düşük düzeyde artışlara sebep olmaktadır. Özel yatırımlardaki artış ise cari dönemde hasılayı arttırıcı bir etkiye sahipken bunu takip eden iki çeyrek dönem boyunca hasılayı azaltmaktadır. Eğitim harcamaları ARDL modellemesinde sıfır gecikmeye sahip olduğundan kısa dönemde etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Şekil 1. CUSUM-CUSUM Kare Grafikleri

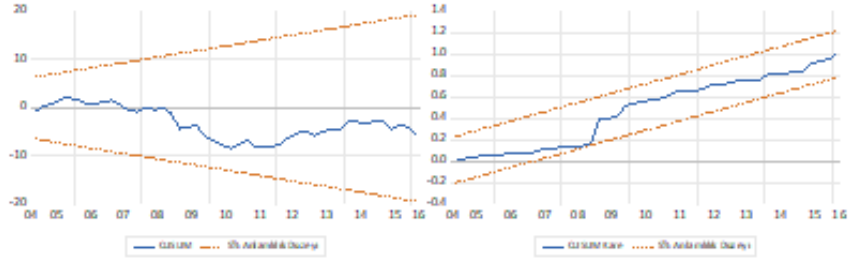

4. SONUÇ

Bu çalışmanın amacı Türkiye için çeyrek dönemlik zaman serisi kullanarak kamu ve özel harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ölçülmesidir. Araştırmamızın ampirik uygulaması Barro (1990) çalışması tarafından da desteklenen Ram (1986) modeline dayanmaktadır. Bu model Oktayer ve Susam(2008) ve Altay ve Altın (2008) tarafından da Türkiye ekonomisine uygulanmıştır. Çalışmalardan ilkinde, 1970-2005 dönemi için kamu yatırım harcamaları ile iktisadi büyüme arasında bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. 1980-2005 döneminin ele alındığı ikinci çalışmada ise kamu harcamalarında meydana gelen artışlar, ekonomik büyümeyi negatif yatırımları ise pozitif etkilemiştir. Ayrıca, kamu harcamalarının toplam yatırımları dışlama etkisi nedeniyle negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Değişkenlerimizin durağanlığını test ettikten sonra, yatırımlar, harcamalar ve beşerî sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun vadeli ilişkiyi analiz etmek için gecikmesi dağıtılmış otoregresif(ARDL) model uygulanmıştır. Ampirik sonuçlar, modeldeki değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisini göstermiştir. Bulgularımız Altay ve Altın (2008) çalışmasını destekler nitelikte kısa dönemde kamu harcamalarının üretimi gecikmeli olarak negatif etkilediğini göstermektedir. Bu da kamu harcamalarının finanse edilebilmesi için artan faiz haddinin özel sektör yatırımları ve tüketiminin daralmasına yol açarak gecikmeli olarak üretim üzerinde olumsuz etki yaratmasından kaynaklanmaktadır. Özel tüketim kısa dönemde gecikmeli olarak hasıla üzerinde pozitif bir etkiye sahip olmasına rağmen uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Kamu yatırımlarının kısa dönemde kısıtlı bir etkisi olduğu ve uzun dönemde ise etkin olmadığı anlaşılmaktadır. Özel yatırım harcamaları ise cari dönemde pozitif etkiye sahipken artan yatırım harcamaları gecikmeli olarak kamu yatırımları üzerinde bir dışlama etkisi yaratmaktadır. Bu dışlama etkisi Türkiye'de bu dönemde yapılan özelleştirme uygulamaları sonucu kamudan devralınan şirketlerin sürece uyumlanmasındaki gecikmelerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, beşerî sermayenin Türkiye'nin uzun vadeli büyümesi üzerindeki olumlu ve önemli etkisi bulgularımızla doğrulanmaktadır. Türkiye için yapmış olduğumuz bu analizde eğitim yatırımlarının uzun dönem etkisinin anlamlı olmasının nedeni sanayileşme hamlesinin gerektirdiği bilgi ve beceri düzeyinin yakalanmasının kısa dönemde değil uzun dönemde mümkün olmasıdır. Hem kamu tüketim harcamalarının hem de özel yatırım harcamalarının kısa dönemde gecikmeli olumsuz etkileri dikkate alındığında eğitim düzeyini artıracak politikaların uygulanması sürdürülebilir büyümenin sağlanmasında kilit rol oynadığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abu, N. and Abdulahi, U. (2010). "Government Expenditure and Economic Growth in Nigeria, 1970-2008: A Disaggregated Analysis", *Business and Economic Journal*, 4(3): 237-330.

Altay, N. O. ve Altin, O. (2008). "Türkiye'de Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Yatırımlar Üzerine Etkilerinin Analizi (1980–2005)", *Ege Academic Review*, 8(1), 267-285.

Arısoy, İ. (2005). "Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi (1950-2003)", (No. 2005/15). *Turkish Economic Association*.

Artan, S. ve Berber, M. (2004). "Kamu kesimi büyüklüğü ve ekonomik büyüme ilişkisi: Çoklu ko-entegrasyon analizi", *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(2), 13-29.

Aytaç, D. ve Güran, M. C. (2010). "Kamu Harcamalarının Bileşimi Ekonomik Büyümeyi Etkiler mi? Türkiye Ekonomisi için Bir Analiz. *Sosyo Ekonomi*, 2010/2, 130, 152.

Azgun, S. (2010). "Government Expenditure and National Income: Causality Tests for Turkish Economy", *Journal of AppliedSciencesResearch*, 6(11), 1674-1679.

Barro, R. J. (1990). "Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth", *TheJournal of PoliticalEconomy*, 98(5): 103-125.

Barro, R. and Martin, I. (1992). "Public Finance in Models of Economic Growth" Review of Economic Studies, 59(3): 645-661.

Bleaney, M., Gemmell, N. and Kneller, R. (2001). "Testing the Endogenous Growth Model: Public Expenditure, Taxation, and Growth over the long-run", *The Canadian Journal of Economics*, 34(1): 36-57.

Demir, M. ve Sever, E. (2008). "Kamu Altyapı Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme (1980-2007)", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 99-118.

Fırat, E. ve Tuğlu, D. (2019). "Finansal Kriz Dönemlerinde Kamu Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1998-2018 Türkiye Örneği", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(3), 1-10.

Glomm, J.J. and Ravikumar, D.J. (1997). "The Growth of Public Expenditure in Selected Developing Nations: Six Caribbean Countries", *Public Finance/Finances Publique*, 3(3): 57 - 74

Goffman, Irving J. (1968), "On the Empirical Testing of Wagner's Law: A Technical Note", *Public Finance*, 23, pp. 359-366.

Gupta, Shibshankar P. (1967), "Public Expenditure and Economic Growth: A Time-Series Analysis", *Public Finance*, 26, pp. 423-66.

Gül, E. ve Yavuz, H. (2011). "Türkiye'de Kamu Harcamaları İle Ekonomik

Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1963-2008 Dönemi", *Maliye Dergisi*, 160, 72-85.

Günaydin, İ. (2000). "Türkiye için Wagner ve Keynes hipotezlerinin testi", *İktisat Isletme ve Finans*, 15(175), 70-86.

Kabaklarlı, E. ve Er, P. H. (2014). "Türkiye'de kamu harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin sınır testi yaklaşımı ile analizi", *Maliye Dergisi*, 166, 268-285.

Korkmaz, S. (2013). "Evaluating the relationship between public expenditures and economic growth for Turkey", Актуальніпроблемиекономіки, (11), 382-391.

Krzyzaniak, M. (1974). "Government Expenditures, the Revenue Constraint, and Wagner's Law", *Growth and Change*, 5(2), 13-19.

Lin, S. (1994). "Government spending and economic growth", *AppliedEconomics*, 26, pp. 83-94.

Mann, Arthur J. (1980), "Wagner's Law: An Econometric Test for Mexico, 1925-1976", *National Tax Journal*, 33, pp. 189-201.

Mızırak, Z. ve Üçler, G. (2012). "Türkiye'de Kamu Harcamalarının İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi (1970-2009)", *Electronic Journal of Social Sciences*, 11(42).

Musgrave, R. A. (1969). *Fiscal Systems*, New Haven and London: Yale University Press.

Okojie, C.E.E, (1995). "Human Capital Formation for Productivity Growth in Nigeria", *Nigerian Economic and Financial Review*, June, pp. 44-5.

Oktayer, N. ve Susam, N. (2008). "Kamu Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1970-2005 Yılları Türkiye Örneği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 145-164.

Peacock, A.T. and Wiseman, J. (1961). *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, Princeton, Princeton University Press.

Ram, R. (1986). "Government Size and Economic Growth: A New Framework and Some Evidence from Cross Section and Time Series Data", *The American Economic Review*, 76(1): 191-203.

Roux, A, (1994). "Defence, Human Capital and Economic Development in South Africa", *African Defence Review*, No 19.

Sarı, R. (2003). "Kamu Harcamalarının Dünyada ve Türkiye'deki Gelişimi ve Türkiye'de Ulusal Gelir ile İlişkisi", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı: 209(Ek), s.25-38.

Şener, O. (2008). *Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi*, İstanbul: Beta Yayınevi.

Terzi, H. (1998). "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı: 142, s.67-78.

Ulutürk, S. (2001). "Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi. *Akdeniz Üniversitesi BF Dergisi*, 1(1), 2001.

Uysal, D. ve Mucuk, M. (2009). "Türkiye ekonomisinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 46(527), 39-48.

Yılgör, M., Ertugrul, C. and Celepcioglu, M. (2012). "The effect of public expenditure on economic growth: Turkey example", *Investment Management and Financial Innovations*, 9(2), 193-202.

Bölüm 13

KÜRESEL İLE YEREL ARASINDA FESTİVALLER

Gül ŞİMŞEK[1] , Selcan AKKUŞ[2]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, gulsims@hotmail.com
2 Araş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, selcanbayram@hotmail.com

1. Giriş: Yerel-Küreselde Mekan

Önceden belirlenmiş sınırları olan bir mekân ve zamanda düzenlenen festivaller, ekonomik, turizm-ticari, fiziksel-çevresel, sosyo-kültürel ve politik boyutları olan aktivitelerdir. Festivaller bu boyutlarıyla, yerel kimliğin ortaya çıkarılması, farklı deneyimler kazanılması ve eğlence ihtiyacının karşılanması için fırsatlar sunmaktadırlar. Festivallerin anlam, ölçek, tema, alan vb. yönünden farklı kapsamları, kategorileri ve etkileri bulunmaktadır. Bu çalışmada, literatürde yer alan kapsam, kategori ve etkiler ortaya konulmakta, ardından festivaller ile yer arasındaki ilişki üzerinde durulmaktadır. Bu doğrultuda, küreselleşme süreci ile birlikte yerele özgü değerlerin festivallerdeki rolünün anlaşılması için yerin kültür ile olan ilişkisinde temel iki yön tartışmaya açılmaktadır: Yerelin rolü ile küresel-yerel arasındaki ele alışlar. Bir yandan yerel kalkınma açısından önemli araçlar olarak dikkat çeken festivaller, diğer yandan yerin bir tüketim ve pazarlama aracına dönüşmesine ve bu süreçte o yere karşılık gelen kent ya da kırsalın birer meta olarak görülmesine dair kaygıları da getirmektedir. Küresel yarışta izlenecek yolun yerelin lehine doğru işletilebilmesi, yerleşimlerin özgün niteliklerinin korunarak kullanılmasına yönelik politikaların izlenmesini gerekli kılmaktadır.

Yerin üst çerçeveden değerlendirilmesine olanak vermesi bakımından, Giriş Bölümünde öncelikle *küreselleşme ve yerelleşme olgularının mekânsal bağlamdaki tartışmalarına* yer verilmektedir. Küreselleşme olgusu, hemen hemen her konuda dünyayı, kentleri ve ekonomileri etkileyen bir olgudur. Harvey'e (1990, s.270) göre, kapitalizmin tarihinde hayatın hızının artışı ve mekânsal engellerin aşılması anlamına gelen zaman-mekân sıkışması küreselleşmeyi ifade etmektedir. Kapitalizmin zaman yoluyla mekânı yok etmesi ve bununla mekânsal engellerin aşılması mekânı önemsizleştirmek yerine kaynaklar, altyapı, sermaye birikimi vb. açısından içerdikleri ile, mekâna daha fazla anlam yüklemektedir (Harvey, 1990, s.270). Yine Harvey (2002, s.75), küreselleşmeden bahsederken; kapitalizmin kendi ilkelerine uygun coğrafyayı devamlı olarak yeniden inşa ettiğini öne sürmüş ve kapitalizm tarihinin belirli bölümlerinde sermayenin birikimini kolaylaştırabilmek için bazı coğrafi görünümlere ulaşım ve iletişim gelişmiştir. Kimilerince, küreselleşme ile dünyanın küçüldüğü ve tek bir mekâna dönüşerek bütünleştiği de ifade edilmektedir. Bu bağlamda Robertson (1999'dan aktaran Balcı, 2006, s.34), alışılmış ele alışlardan farklı olarak küreselleşmenin yalnızca ekonomi üzerinden değil, kültür üzerinden incelenmesi gerektiği üzerinde durmuştur.

Küreselleşme ile ortaya çıkan en önemli değişimlerden biri de, kentin, uluslararası düzeyde yarışan ve rekabet gücü kazanma çabasına girmesidir (Eraydın, 2001'den aktaran Yavuzçehre, 2013, s.204). Küreselleşme ile birlikte, kent mekânı yeniden tanımlanmış ve klasik anlamını aşmıştır.

Yeniden tanımlanan kent mekânı, küreselleşme ile yeni kavramlar da türetmiştir. Bunlar küresel kent, dünya kenti gibi olguların yanısıra, küresel ağlara eklemlenmeyi hedefleyen girişimci kent, marka kent, bilgi kenti, kültür kenti gibi kavramlardır. Günümüzde her kentte gördüğümüz mega projeler, uluslararası etkinlikler ve festivaller, kentleri küresel sermaye ağlarına katmayı planlayan uygulamalar olarak sıralanabilir (Geniş, 2016, s.XXI). Bununla birlikte, Sassen'e (2001'den aktaran Miraftab, 2016, s.4) göre, sermaye, küresel kent adını verdiği yerlerde var olmasının yanısıra yüz yüze etkileşimlere de ihtiyaç duymaktadır.

Küreselleşme sürecinde, ekonomik coğrafya ve yerel idare yapılarında yaşanan değişimler, küreselleşme-yerelleşme tartışmalarını başlatmış, küresel ve yerel arasında hangisinin hâkim olduğuna dair farklı anlatımlar ortaya atılmıştır. Bu anlatımlara göre küreselleşme ve yerelleşme tartışması; küreselci, yerelci ve küresel-yerel etkileşimi olarak üç yaklaşımda incelenmektedir (Özaslan, 2004, s.71). *Küreselci (sistematik) yaklaşım*, ekonomi politiğin içerisinde küresel sistemin hâkimiyeti olduğunu ve küreselleşmenin yerellikler arasında eşitsiz gelişme yarattığını savunmaktadır. Yaklaşım, ulus devletin gücünün azalmakta, çok uluslu şirketlerin gücünün artmakta olduğunu savunmaktadır (Benkove Dunford, 1991'den aktaran Özaslan, 2004, s.72). Amin'e göre küreselleşme, yerelliğe bir tehdit ve bölgeler arası eşitsizlik yaratan bir süreçtir (Amin, 1994'ten aktaran Özaslan, 2004, s.72).

Yerelci yaklaşım, artan küreselleşme ile birlikte, ulus devletin düzenleme kapasitelerinde küçülme yaşandığını ve yerel birimlerin devletlerin görevlerini de yapacak şekilde öne çıktığını savunmaktadır (Özaslan, 2004, s.72). Bu yaklaşım, "kendi içinde yerellikten kendi için yerelliğe" olarak özetlenmektedir. Yerelci yaklaşımda yerel politikalar, yeniden yapılanma ve mekânsal gelişmede düzenleyici bir konumdadır.

*K*üresel-*yerel etkileşimi yaklaşımı* ise, yerel ve küresel ilişkiler arasındaki işbölümünü açıklamada uzlaştırıcıdır. Bu yaklaşım, küreselleşme ve yerelleşme sürecini iç içe olarak tanımlamakta ve her ikisinin birden ekonomi politiğin parçası olduğu savunmaktadır. Üç yaklaşımda da küresel sistem ve yerel birimler arasındaki hâkimiyet farklılıklarına rağmen yaklaşımların ortak noktalarından birinin, küresel etkenler ile yerel etkenlerin yüz yüze gelmesi olduğunu söylemek mümkündür (Cox ve Mair, 1991'den aktaran Özaslan, 2004, s.73).

Bu bağlamda, küreselleşme ile yerelleşme her ne kadar çatışan olgular olarak karşımızda dursa da, aynı zamanda birbirinden bağımsız düşünülemeyen olgulardırlar. Küreselleşme, yerelleşme ile birlikte ilerlemekte ve küresel olgularda yerelliğin de rolü bulunmakta; bu anlamda her ikisi arasında diyalektik bir akış bulunmaktadır (Erdoğan, 2002'den aktaran İnce,

2009, s.264). Bu, özgül mekânları, özgül etkinlikleri, özgül kimlikleri ortaya koyan bir diyalektiktir (Hall, 1998'den aktaran İnce, 2009, s.264).

Miraftab'a göre (2016, s.5), küreselleşme de zaman içerisinde değişimler geçirmiş ve yeni bir biçim kazanmıştır. Küresel topluluğun kültürü, kültürel oluşumun modern araçlarının hâkimiyetindedir. Küresel topluluğun kültürünün iki temel niteliği vardır: Birincisi, küresel kültürün Batı merkezli olması ve ikincisi, homojenleştirmesidir (tektipleştirme). Tektipleştirme, küreselleşmenin karakteristiği olsa da, bütünüyle aynı olması için bilinçli bir çaba yerine, farklılıkları kabullenerek daha büyük ve her şeyi kapsayan bir çerçeveye yerleştirme yoluna gitmektedir. Bu anlamda, küresel ağlar ve yerel bağlantılar kesilmiş değildir; aksine, daimi olarak iç içedirler. Küresel, yereli toplumsal ve ekonomik dokuda barındırmaktadır.

Küresel ve yerel etkileşiminin ön plana çıkarmış olduğu olgulardan biri olarak *festivaller*, sermayenin akışı ve dolayısıyla yerel kalkınma için önemli bir yerde bulunmaktadır. Festivallerin turizmin gelişimi için bir araç olarak kullanılmasının, son yıllarda dünya çapında ivme kazandığı söylenebilir. Bir sonraki bölümde; çalışmanın öznesi olarak festivalin tanımı yapılmakta ve festivallerin kapsamları, kategorileri ile etkileri geniş biçimde ele alınmaktadır. Bu ele alışın ardından, festivaller ile yer arasındaki ilişki bağlamında; ilk olarak yerelin festivaller bağlamındaki konumu ve ardından hem yerel hem de küresel bir ağın parçası olabilme durumu tartışmaya açılmaktadır. Bu tartışmanın neticesinde, yerellik bağlamında festivaller ve yer arasındaki ilişkiye dair notlar sunulmaktadır.

1. Festivallerin Kapsamları, Kategorileri ve Etkileri Üzerine

Festivaller, genel itibariyle; boş zaman, eğlence ve keyif anlarını kapsayan geçici etkinlikler olarak ifade edilmektedir (Rofe ve Woosnam, 2016, s.347). Turistik destinasyonlar; bölgelerde veya kentlerde turizm ürünü oluşturmak, sezonun kötü olduğu zamanlarda turist sayısını arttırmak, istihdam sağlamak, kentin altyapısını geliştirmek, refah seviyesini arttırmak, sosyal kaynaşmayı sağlamak, bölgenin tanıtımını yapmak, kültür&sanat izleyici kitlesini genişletmek gibi nedenlerle yerel, ulusal veya uluslararası ölçekte kurgulanan etkinliklere yönelmektedir. Bu etkinlikler, fuarlar, sergiler, festivaller vb. olarak gerçekleşmektedir (Erdem, Mızrak, & Aratoğlu, 2018, s.229).

Festivaller, geleneksel olarak fiziksel işgücü, toprak ekimi ve her türlü yorucu aktivite sonucunda ortaya çıkan bir kutlama, rahatlama ve iyileşme zamanı şeklinde tanımlanmaktadır (Bowdin vd., 2006, s.5). Festivaller, müzikal konserler veya drama prodüksiyonları gibi organize bir dizi etkinliği içerebilirler. 'İnsanların genellikle dini olayları, iş veya bazı özel

etkinlikleri kutlamak için tatil yaptıkları yılın belli bir günü veya zamanı' da festival için yapılan bir başka tanımdır (Collins Dictionary, 2018). Derrett'e (2003, s.42) göre, büyüklüklerine veya doğalarına bakılmaksızın, festivaller topluma taze ve sürekli canlandırıcı bir deneyim sunmanın bir aracı olan geçici kutlamalardır. Getz'e (2008, s.403) göre, son yıllarda etkinliklerin ve etkinlik çalışmalarının büyümesi, turizm endüstrisinde etkinliklerin potansiyelini ortaya çıkarmaktadır. 'Etkinlik' kavramı, festivalleri de içeren daha geniş bir terime işaret etmektedir.

Festivallerin anlamı hakkındaki çeşitli bakış açılarına rağmen (Bowdin, 2001; Getz, 1987; Metaucci, 2002; Picard ve Robinson, 2006; Richards, 2006; Turner, 1982) Getz'in (2007, s.31'den akt. (UNESCO-UIS, 2009, s.26) festivalleri 'temalı halk kutlamaları' olarak tanımlanması, en gerçekçi yaklaşımlardandır. 2009 UNESCO Kültür İstatistikleri Çerçevesi (Framework for Cultural Statistics), festivalleri 'performans ve kutlama' altında sınıflandırmakta ve *'yerel olarak meydana gelen ve doğada olabilecek kültürel olayların tüm ifadeleri'* olarak tanımlamaktadır. Festivallerin tanımları, rollerini ve işlevlerini açıklamak için belirli özellikleri vurgulama eğilimindedir. Örneğin, festivallere ev sahipliği yapan toplumların sosyo-kültürel peyzaj üzerinde olumlu etkileri olduğu gibi; elitlerin çıkarlarına hizmet eden, turist tabanlı talebi karşılamak için yerel kültürün metalaştırılmasını mümkün kılan, ekonomik kalkınma için katalizör olan festivaller de vardır. Bu, genellikle çoğu değerlendirme için ayrışma noktası işlevi görmektedir (UNESCO İstatistik Enstitüsü, 2015, s.9).

Dünyanın dört bir yanında düzenlenmekte olan pek çok festival, kapasite ve kapsam olarak ses getirici seviyelere erişmektedir. Herhangi bir yıl içerisinde çok sayıda katılımcıyı, izleyiciyi ve bunların beraberindekileri çeken uluslararası öneme sahip etkinlikler gerçekleşmektedir. Bunlar arasında; kitlesel spor etkinlikleri (olimpiyat oyunları ve dünya kupası gibi), kutlama etkinlikleri ve yıllık spor, sanatsal, kültürel veya diğer etkinlikler (tenis şampiyonaları, müzik festivalleri ve Avrupa Kültür Başkenti etkinlikleri gibi) sayılabilir. Etkinliklerden özellikle dikkat çekenler; genellikle topluluk düzeyinde başlatılan ve bazen potansiyel bir ekonomik kalkınma aracı olarak faydalanılan yerel festivaller ve temalı festivaller gibi akılda yer eden etkinliklerdir. Sayıca en fazla olan -bir yıl içinde on binleri bulan- etkinlikler; daha küçük ölçekte, yerel veya bölgesel kimlikleri yansıtanlardır. Bu etkinliklerle birlikte mega-etkinliklere yapılan yatırımların artışı, etkinlik endüstrisinin genişlemesini getirmiş ve bu çok yönlü olgunun etkileri, akademik çalışmalarda da yansımasını bulmuştur (Page & Connel, 2012, s.XIX).

Öne çıkan etkinlik türlerinden festivaller; ölçeğine, kapsamına ve amacına bağlı olarak çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Atak'a (2009, s.40) göre festivallerin sınıflandırılması birçok başlık altında yapılabilmekte ve bu başlıklar türlere göre çoğaltılabilmektedir. Temalarına göre ele alındığın-

da, festivallerin sınıflandırılmasında 7 başlık bulunmaktadır. Bunlar yerel, bölgesel, ulusal, uluslararası, geleneksel, tek bir alanda yapılan festivaller ve çok alanlı festivallerdir (Atak, 2009, s.40). Festivalleri kategorilere ilk kez ayıran Wasserman'a göre ise, temalarına göre 18 sınıf sıralanabilir. Bu sınıflar; tarım, antika, sanat, sanat ve sanat yapıları, toplum, dans, etnik etkinlikler, film, folk, yiyecek ve içecek, tarih, kültür, denizcilik, müzik, mevsimler, fuarlar, halk tiyatroları ve dramadır. Ancak bu kategorilendirmenin problemi, festivallerin isimlerinin temalarıyla her zaman uyuşmamasıdır. Festivallerin temaları, yaşanmış ve yaşanacak olan değişimleri ve çeşitliliği yansıtmayabilmektedir (aktaran Karagöz, 2006, s.26-28).

Wasserman'dan sonra, Wilson ve Udall tarafından yapılan sınıflandırma, festivallerin katılımcıları ve festivalleri oluşturanlar üzerindendir. Buradaki kategoriler; yerel festivaller, gelişmiş yerel festivaller, ticarileşmiş festivaller, tek kültürlü festivaller ve çok kültürlü festivaller olarak 5'e ayrılmıştır. Bu sınıflandırmanın eksik yönü ise, birden fazla türün özelliğini taşıyan festivallerin tek bir kategoriye konmasındaki zorluktur. Bir diğer sınıflandırma da, Yongseok tarafından, festivallerin toplumsal katılım açısından değerlendirilmesi ile yapılmıştır. Buna göre kategoriler; düşük düzeyde toplumsal katılım, orta düzeyde toplumsal katılım, yüksek düzeyde toplumsal katılım olarak ortaya konmuştur (aktaran Karagöz, 2006, s.26-28).

Kömürcü'ye (2013, s.31-32) göre, festivaller için genel bir sınıflandırmaya ulaşılamaz, ancak üç parametre üzerinden değerlendirilmeleri mümkündür. Bu parametreler, büyüklük, konu ve alandır. Bu parametreler de kendi içerisinde genişletilirse; büyüklüğüne göre festivaller, 'yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası' olarak belirlenmiş; konusuna göre festivaller, 'sanat ve kültür' olarak belirlenmiş; alanına göre festivaller ise, 'tek bir alanlı festivaller ve çok alanlı festivaller' olarak değerlendirilmiştir.

Festivallerin; çeşitliliklerinin yanısıra, dinamik yapıları da evrensel bir sınıflandırma konusu olmalarını zorlaştırmaktadır. Aslında her bir festival, birçok kategori ile birlikte ya da bu kategoriler arasında bulunmaktadır. Yukarıdaki sınıflandırmaları kapsamlarına göre ayıran yeni bir değerlendirme, festival türlerinin daha kolay anlaşılması ve ayrıştırılmasında yararlı olabilir. Bu kapsamları; (1) ölçeğine göre festivaller, (2) temalarına göre festivaller, (3) katılıma göre festivaller ve (4) alanına göre festivaller olarak organize etmek mümkündür:

1. Ölçeklerine göre festivaller; ulusal, uluslararası, yerel ve bölgesel festivaller olarak sınıflandırılmaktadır. Ulusal festivaller, geniş ölçekte ve geniş kapsamda halkın bütününe hitap eden ve geniş kitlelere sahip olan festival türüdür. Uluslararası festivaller ise gelenekleri ve kültürü yansıtmaya yönelik düzenlenen, ticarileşmiş ve kültürün tanıtılması için uluslara hitap eden festival türleridir. Çoğu kez metropollerde gerçekleştirilen küre-

sel ağdaki ciddi bütçeli büyük organizasyonlar, uluslararası festivallerdendir. Yerel ve kimi zaman da bölgesel ağdaki mütevazi organizasyonlarca düzenlenmekte olan festivallerin ölçekleri, yerel ve bölgesel ölçektir.

2. Temalarına göre festivaller, genel başlıklar itibariyle, kültür, sanat, yiyecek-içecek, tarih, müzik, film, spor ve iş olarak sınıflandırılabilir.

3. Katılıma göre festivaller, yerel, bölgesel, ulusal ve euluslararası olarak sınıflandırılabilir. Yerel festivaller, belirli bir kültürün yansımalarını sağlayan, bir kültüre özgü olarak düzenlenmiş olan, katılımcıları ve izleyicileri ev sahipleri olan festival türüdür. Bölgesel festivaller ise, yerel festivallere göre daha geniş ölçeğe dayanan bir bölgenin kapsamlı özellikleri ile düzenlenmiş ve katılımcıları açısından da daha geniş kitlelere hitap eden festival türüdür. Katılıma göre ulusal olan festivallerin katılımcıları tüm ülke düzeyinden ve katılıma göre uluslararası olan festivallerin katılımcıları tüm dünya düzeyinden olabilmektedir.

4. Alanına göre festivaller, (a) tek alanlı festivaller ve (b) birden fazla alanda düzenlenen çok alanlı festivaller olarak sınıflandırılmaktadır.

Festivaller; temel türleri, süreleri ve mekânsallıklarına göre de geniş bir şekilde sınıflandırılabilmektedir. Şekil 1, karşılaştırma yapabilmek ve bir temel oluşturmak üzere festival türlerine ilişkin basit bir kavramsal taslak sunmaktadır. Mekânsallıklarına göre festivaller, Karayipler'deki CARIFESTA ve Endonezya'daki Bali'nin Sanat Festivali gibi bir bölge içerisinde birden fazla coğrafi bölgeyi karakterize edebilir. Bazı ülkelerde dini bayramları kültürel bayramlardan ayırmak zordur. Dini bayramlar, ruhani açıdan önemli anların kutlanmasına odaklanır, ancak bu aynı zamanda Divali ve Holi örneğinde olduğu gibi kültürel ya da miras uygulamaları da içerebilir. Benzer şekilde, tüm dünyada uydu televizyonu ve internet üzerinden yayınlanan bir müzik festivaline ev sahipliği yapan Jamaika'daki Uluslararası Reggae Günü'nde olduğu gibi, yayın festivalleri ile sanal festivaller arasında ayrım yapmak zor olabilir. (UNESCO İstatistik Enstitüsü, 2015, s.10).

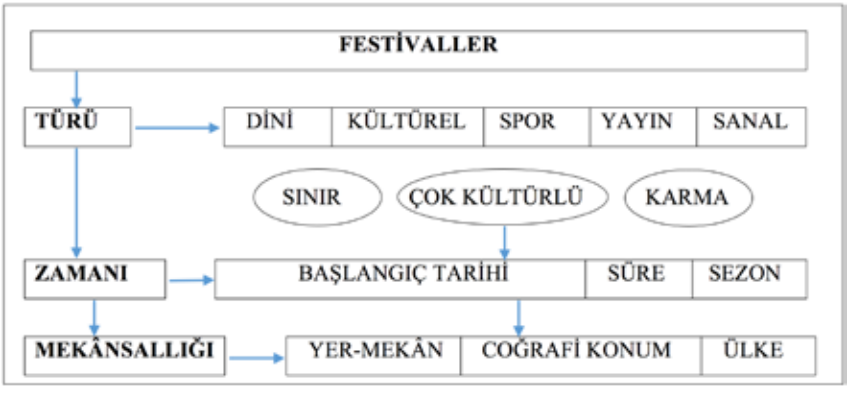

Şekil 1: Festivallerin tipolojisi

Kaynak: UNESCO İstatistik Enstitüsü, 2015, s.10'dan Türkçeye çevrilerek yeniden üretilmiştir.

Bir festivalin içinde bulunduğu kategorinin, festivalin amaç ve işleviyle ilgili bir örtüşme getirmeyebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu anlamda, festivallerin türlerinden bağımsız amaç ve işlevleri de olabilmektedir. Örneğin, turizmi desteklemek üzere tasarlanabilirler, bu durumda yabancı ziyaretçileri ve harcamaları çekerlerse başarılı olabilirler. Ya da; bir müzik ya da film festivalinde, ürünlerin hedef kitlenin beklentilerini içerip içermediği üzerinde daha fazla durulabilir. Ürünlerin beklentilere uygunluğu, izleyicilerden daha ziyade sanatçılar hakkındaki istatistiklerden elde edilebilir. Ürünlere odaklanılmasının tam tersi yöntemlerin de izlendiği olmaktadır; örneğin bazı büyük sanat sergilerinin yer aldığı festivallerde, düzenleyiciler, serginin kendisinden ziyade ziyaretçi sayısı ve çeşitliliği ile daha fazla ilgilenebilmektedirler. Bu durum, festivallerin ürün odaklı olabildikleri gibi etkinlik odaklı da olabildiklerini göstermektedir (UNESCO İstatistik Enstitüsü, 2015, s.10-11).

Etkinliklerle etkinliklerin düzenlendiği yerler arasında farklı ağırlıklarda da olsa karşılıklı bir alış-veriş söz konusudur. Festivaller, etkinliğin yapıldığı yerden etkilendikleri gibi, etkinliğin yapıldığı yeri de etkileyebilmektedir. Bu etkilerin; olumlu/olumsuz, uzun dönemli/kısa dönemli, soyut/somut bir çok yönü vardır. Etkinliklerin yer üzerindeki etkileri, sadece etkinlikten sonraki dönemi kapsamamakta, etkinlik öncesi ve etkinlik boyunca da ortaya çıkabilmektedir (Jones, 2001, s.242). Bu etkileri, etkinliğin türüne göre olumlu ve olumsuz olarak gruplandırmak mümkündür. Etkinliğin etkisinin türü ekonomik, turizm/ticari, fiziksel/çevresel ve sosyal olabilir. Örneğin; istihdam yaratmak ekonomik bağlamlı olumlu bir etki iken emlak spekülasyonu yine ekonomik bağlamlı olumsuz bir etki olabilmektedir. Bunun gibi; bir seyahat/turizm konaklaması olarak bölge konusunda artan farkındalık, turizm/ticaret bağlamında ve yere özgü mirasın korunması fiziksel/çevresel bağlamda olumlu etkiler yaratırken, ekolojik hasar ve mirasın tahribatı fiziksel/çevresel bağlamda olumsuz etkiler arasındadır (Janecsko, Mules ve Ritchie, 2002, s.8-9). Etkinliğin türüne göre etkinliklerden kaynaklanan olumlu ve olumsuz olası etkilere, aşağıda Tablo 1'de yer verilmektedir.

Tablo 1. Etkinliklerin olası etkileri

Etkinin Türü	Olumlu Etkiler	Olumsuz Etkiler
Ekonomik	- Kalış süresini uzatmak - İstihdam yaratmak - Daha yüksek verim - Yaşam standardını arttırmak	- Etkinlik süresince artan fiyatlar - Emlak spekülasyonu - Turist çekememek - Daha iyi yatırım alternatifleri - Yetersiz sermaye - Etkinliklerin maliyetinin yetersiz tahmini
Turizm / Ticari	- Bir seyahat/turizm konaklaması olarak bölge konusunda artan farkındalık - Bölgedeki yatırım ve ticari faaliyet potansiyeli hakkındaki bilgi artışı - Yeni konaklama ve turistik cazibe merkezi oluşturulması - Artan erişilebilirlik	- Tesis yetersizliği, uygun olmayan uygulamalar veya şişirilmiş fiyatlar dolayısıyla kötü bir ün kazanılması - Yerel insan gücü ve devlet yardımı için yeni rekabet olasılığı nedeniyle mevcut işletmelerden olumsuz tepkiler alınması
Fiziksel / Çevresel	- Yeni tesislerin inşası - Yerel altyapının iyileştirilmesi - Mirasın korunması	- Ekolojik hasar - Doğal süreçlerdeki değişiklikler - Mimari kirlilik - Mirasın tahribatı - Aşırı nüfus yoğunluğu
Sosyal	- Yerelde bilinç düzeyinin artması	- Faaliyetlerin ticarileştirilmesi

Kaynak: Janecsko, Mules ve Ritchie, 2002, s.8-9'dan Türkçeye çevrilerek yeniden üretilmiştir.

Bir festivalin kapsamı, kategorisi, etkisi vb. ne olursa olsun; yeri-mekanı, coğrafi konumu ve ülkesini içeren mekânsallık, onu niteleyen temel özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 'Yer' kavramı, mekan ve kültürün iç içe geçmişliğine referans verir; bir başka deyişle yerler, kültürel değerlerin anlam kazandığı mekanal bağlamlardır. Bu bağlamların farklı ölçekleri olarak kentler, kasabalar ve kırsal alanlar, festivaller yo-

luyla kültürel değerlerini tanıtma olanağı bulmaktadırlar. Bu kapsamda bir sonraki bölüm; festivaller ile yer ilişkisini açmak üzere bu ilişkiyi yerel üzerinden ve küresel bir ağ üzerinden tartışmaktadır.

3. Festivaller ve Yer

Yer, lokasyonun içerdiğinden daha fazla şey ifade etmektedir, benzeri olmayan özgün bir oluşumdur, yerin bir tarihi ve anlamı vardır. Yer, insanların deneyimlerinden beslenir ve bu deneyimleri canlandırır (Tuan, 1979, s.387). Bu çalışmada 'yer' kavramının tercih edilmesinin nedeni, anlamsal ve kullanım alanı olarak, mekan kavramına göre, 'yer'in, kimlik, kültür ve deneyimlere daha çok ilişkisellik atfeden bir kavram olagelmesindendir. Festivaller ve yer arasındaki ilişkide iki temel eğilim olduğu söylenebilir: Birinde; festivaller mekânda bir çatışma konusu olabilmekte ve yarattığı mekânın kimliği ile yarışabilmektedir. Bu, çoğunlukla kent üzerinden etkinliğin pazarlanmasına odaklanan büyük ölçekli ve öncü festivaller için geçerlidir (Rofe ve Woosnam, 2016, s.345). Öte yandan, diğer eğilimde; festivallerin, ortaya çıkardıkları katılımla birlikte kentin canlı kültürüne katkıda bulunmaları söz konusudur (Alvarez, 2010, s.172). Bu iki durumun geri planını görmek için, bir festivalin küresel ile yerel arasında nerede bulunduğuna bakmak gerekir. Bu doğrultuda, bu bölüm; festivalin yerel bağlamı ve küresel ağdaki konumu üzerinden olmak üzere iki alt başlıkta tartışılmaktadır.

3.1 Yerel Festivalin Neresinde?

Küreselleşen dünyada toplumsal ilişkiler körelmekte, tam da bu noktada karşıt etki ile yerelin önemi artmaktadır. Yerelin kimliği; yerel kalkınmanın aracı olarak kültür turizmi ve festival turizmi bağlamında ön plana çıkmaktadır. Yerel unsurlar içeren festivaller, zamanla medya üzerinden uluslararası arenada daha çok yer bulmuştur. Festivallerin bilinirliğinin artması ile yerel halkın yaşam alanları, küreselleşmenin olumsuz etkilerine de açık hale gelmiştir. Yerel işletmelere ekonomik katkı olarak geri dönen festivallerin sermaye akışına zemin hazırlaması, festivallerin salt bir pazarlama aracı olarak görüldüğü bir yaklaşımı da getirmektedir. Diğer yandan; Erdem vd.nin (2018, s.237) belirttiği üzere, yerel kimliğin kavranmasında festivallerin katkısı oldukça yüksektir. Yerel halk için sermaye akışı yanında, olumlu olarak yerel kimliğin devamına katkı da söz konusu olabilmektedir. Festivaller, bir yerin, yerelden uluslararası ölçeğe kadar, kentsel ya da kırsal destinasyonların tanıtılmasında kayda değer bir paya sahiptirler.

Festivaller, kentlerin ve bölgelerin turizm ve kültür yoluyla ekonomik kalkınmasında giderek önem kazanan bir araç haline gelmiştir. Festivaller, meydana geldikleri tarihi ve coğrafi bağlam üzerinden anlaşılabilir. Kavramsal olarak tarihsel bağlam, bir olayın yerel bir yerli kökene sahip olmasına veya yeni yaratıldığı dereceye referans verebilir. Coğrafi bağlam ise,

bir festivalin gerçekleştiği yer ile ne ölçüde tanımlandığını veya tematik yöneliminde ne ölçüde küresel olduğunu yansıtır. Festival turizmi için bu iki bağlamı dikkate alan bir çerçeve dört tür festival etkinliği ile sonuçlanmaktadır: (a) Yerel miras festivalleri, (b) yerel çağdaş festivaller, (c) ulusal miras festivalleri ve (d) küresel çağdaş festivaller. Bu dört festival türü; yerel kimlikleri, benzersizlikleri, sınırlılıkları ve özgünlükleriyle ilgili sorunlarla karşı karşıyadır. Bu sorunları aşabilmek anlamında; etkinlik yöneticilerinin yerel halklarla ortaklaşa geliştirilen tarihsel ve coğrafi olarak anlamlı temalara daha fazla odaklanmaları önerilmektedir. Bu durum, örneğin Çin gibi hızlı festival gelişiminin olduğu yerlerde, uzun dönemli başarı sağlamak için kritik bir öneme sahiptir (Ma & Lew, 2012, s.13).

Yerel festivaller, büyük bütçelere ve büyük fiziksel yatırımlara dayanmak durumunda olmadıkları için birer çekicilik unsurudurlar. Yerel festivallerin düzenlenmesi, doğal güzellikler veya insan ürünü çekicilik kaynaklarından çok, yerel halkın ve düzenleyicilerin çaba ve isteğine bağlıdır. Yerel kültüre dayanan etkinliklerde mütevazi yatırımlarla da kayda değer finansal geri dönüşler alınabilmektedir (Gürsoy vd., 2004, s.171). Yerel festivaller, küresel pazar için de dikkat çekmeye başlamış; küreselleşmenin getirdiği markalaşma, kültür endüstrisi, kentlerin pazarlanması gibi tartışmalar ile birlikte festivaller yeni bir boyut kazanmıştır. Yerel kimliklerin yeniden keşfedilmesi, küresel pazarın da dikkatini çekmekte gecikmemiş, küresel rekabet yarışında kendilerine özgü nitelikleri olan yeni aktörler ortaya çıkmıştır.

Bir festivalin düzenlenmesi, düzenlendiği yerin adını duyurmasına, o destinasyonun tanıtımının sağlanmasına katkıda bulunduğu gibi, festival dışı zamanlarda da o yerleşimin ziyaret amaçlı tercih edilmesinde etkili olabilmektedir (Daldın vd., 2016, s.1183). Günümüzde; köyler, kasabalar, kentler gibi farklı ölçeklerdeki çok sayıda yerleşim, festivaller yoluyla kültürlerinin tanıtımına daha fazla ilgi göstermektedirler. Yerel, mütevazi ağlar içinde bir düğüm noktası niteliğinde olabilirken, küresel bir ağa eklemlenme çabası üzerinden de kendini ortaya koyabilmektedir.

3.2 Küresel Pazar İçinde Yer Alan Festivaller: Hem Yerel, Hem de Belirli Bir Ağın Parçası Olmak Mümkün mü?

Harvey (1989, s.2'den akt. Geniş, 2011) festivallerin, kültürel etkinlikler düzenleyerek üst gelir gruplarını ve esnek tüketim akışlarını kentte oluşturmanın araçlarından biri olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Ona göre, küresel ile yerel arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaran etmenlerden biri, yerel girişimci politikalardır. Yerel girişimci politikalarda, kentin sahip olması istenen gelecek doğrultusunda dört farklı strateji izlenebilir. Bu stratejilerden ilki; kaynak, konum, mekânsal ve sosyal altyapı ve yerel kaynakların kullanımıyla yatırımcılara teşvik verilerek üretim akışlarını kente

yönlendirmektir. İkincisi; ulaşım, iletişim ve eğitim kaynaklarına yatırımı mümkün kılan gelişmiş finans ve bürokrasi oluşturmaktır. Üçüncü strateji, kentsel yenileme veya kentsel dönüşüm gibi projelerle mekânı cazip hale getirerek ve eğlence mekânları yaratarak, festivaller, kültürel etkinlikler düzenleyerek üst gelir gruplarını ve esnek tüketim akışlarını kentte oluşturmaya çalışmaktır. Dördüncüsü ise, yerel girişimcilerin rekabete dayalı büyüme ideolojisi doğrultusunda, merkezi yönetimden gelen kaynaklarını arttırmak için birbirleriyle yarışmalarıdır. Girişimci yönetişim anlayışına göre, yerel yönetimin en önemli görevi, kent mekânını küresel tüketim merkezi haline getirmek ve bunun için gerekli olan sermayeyi, yatırımı, metayı kente çekecek oluşumları sağlamaktır.

Yerleşimlerin içinde bulunduğu, *küresel ağlara* eklemlenme yarışı sadece ekonomiye dayanmamakta, aynı zamanda kültür politikalarında da etkili olmaktadır. Bu politikalardan en önemlisi, kültür endüstrisinin araçlarının kullanılarak kent ekonomisini geliştirmektir (Yeoh, 2005'den aktaran Geniş, 2011). Küreselleşen kültür yapısında, kültür ve eğlence endüstrisinin ekonomideki payının giderek artması, festivallerde de yansımasını bulmaktadır. Festivaller; bir yerin taşıdığı kültürel değerlerle bağlantı kurup kurmadığından bağımsız olarak, etkinlik konusu alanları enerjik alanlara dönüştürme potansiyeline sahiptir (Rofe ve Woosnam, 2016, s.347). Harvey'e göre (1990, s.333-334), kültür ve eğlence endüstrisinin ekonomideki payının artışı temelde, krize girmiş kapitalist kâr oranının ve sermaye akışının hızlandırılması ile sağlanmaktadır. Sermaye akışının hızlanması ile kültürel unsurlar meta haline getirilerek imaj yaratma fırsatı elde edilmekte ve yatırım olanakları artmaktadır.

Küreselleşmenin araçlarından beslenen bu anlayış, ekonomik değişimlerin yanısıra sosyal ve kültürel yapıda da değişimlere neden olmaktadır. Harvey'in (2002, s.31) belirttiği üzere, küreselleşme, emek sürecinin siyasal-ekonomik ve bunlarla bağlantılı kültürel öğeleriyle şekillenmektedir. Ona göre, en açık etkenlerine kadar incelendiğinde küreselleşme, bireyler arasındaki toplumsal ve mekânsal ilişkilere dayanmaktadır. Küresel kültür, toplumların birlikte iletişim ve etkileşiminin sürekli artmasıdır. Bu etkileşimle birlikte tüketim kültürü ve popüler kültür gibi etkenler, toplumların birbirine benzemelerine yol açmaktadır (Kıvılcım, 2013, s.221 ve 227).

Kültür aktarımında mekânların önemi; kentleşme, teknolojik gelişme, küreselleşme gibi olguların kültürel süreklilik ve çeşitlilik konusundaki olumsuz etkileri nedeniyle daha da öne çıkmaktadır. Etkinliklerin düzenlenmesi için yapılan yatırımların geri dönüşünü temin etmek üzere, etkinliğin kendisi ya da dolaylı olarak etkinlik mekânındaki geçici ya da kalıcı ticari işletmeler üzerinden gelir tanımlanabilir. Etkinliğin düzenlenmesinde sponsorluk, etkinlik içerisinde yer alan yerel için hibe gibi mekanizmalar da çalıştırılabilir. Yerel festivaller, organizatör firmalar tarafından düzen-

leniyor olsalar dahi yerel halkı etkinliğin ve sağlanan faydanın paydaşı yapmak, yereli gözden kaçırmaksızın yerelde bir kalkınmaya yön vereceğinden, etkinliğin sürdürülebilmesi anlamında olumlu etkilere sahiptir.

Yerel yönetimlerin kent ekonomisinde kültür ve eğlence sektörünün payını arttırmak için uyguladığı politikalar ve küresel kent olgusu ile bütün kentlerin uluslararası festivaller gibi etkinlikler kurgulama yarışları, kentleri sermaye akışı için uygun ve toplumsal gruplar için çekici hale getirerek kent ekonomisini güçlendirmektedir (Geniş, 2011). Yeni kent politikaları, ekonomik kalkınma politikaları ile kültürel politikaları birbirine eklemlemekte ve bu eğilim giderek yaygınlaşmaktadır. Girişimci bir kent yönetiminin sermayenin üst gelir grubuna dahil olan turisti çekmeye yönelik mekânsal stratejileri, bir küresel kent ve kimliğin oluşumuna yöneliktir. Yeni kent politikalarını uygulayan yönetimlerin çelişkisi; bir taraftan kentin tarihini ve kimliğini öne çıkaran projeleri desteklerken, diğer taraftan kentlerde yatırıma elverişli modern mekânlar üretmektir (Geniş, 2011). Bunun sonucunda, küresel ağlara eklemlenmenin bir parçası olarak uygulanan politikalarla kentlerin birbirine benzemesi ve tektipleşme ortaya çıkmaktadır. Bu olgu, toplumsal yaşamı da etkilemekte, toplumların kendi kültürleri ve yaşam tarzları, küresel sistemde yeniden üretilmektedir (Yavuzçehre, 2013, s.205).

Sözü edilen olgular, küresel sisteme eklemlenmede ve sermaye döngüsünde etkin rol almaktadırlar. Küreselleşme süreciyle birlikte yeni boyutlar kazanan festivaller de, uluslararası sistemde markalaşmayı ve pazarlamayı sağlayarak sermayeyi mekânlara çekmektedir. Oysa, bir etkinlikte kâr amacının öne çıkması, kültürün mekanla olan ilişkisine kalıcı ve sürdürülebilir bir katkı sunmaktan uzaktır. Yerel halkın etkinlik kapsamında hizmet, gıda, ürün vb.nin sağlanması süreci içinde yer aldığı oranda, festivalin düzenlendiği yere olan ekonomik katkı artmaktadır. Yerel niteliklerin devamında, Getz'in (1998, s.425) ve Richards'ın (2007, s.271) belirttiği üzere, yerel halkın etkinliklerin düzenlenmesinde rol almasının ve üretilen ürünlerin bir parçası olmasının etkisi büyüktür. Bu, bir başka ifade ile, *anlam ve deneyime dayalı* bir sermaye birikiminin gözetilmesi demektir.

Dünyada ve ülkemizde küresel sisteme eklemlenme yarışında olan festivaller arasında, yerel kültürü kullanan ve yerel politikalarla uluslararası sistemde yer edinen festivaller önemli bir örnek olarak görülmektedir. Kültür, kendi içinde değişmeyi ve farklı kültürler ile etkileşerek dönüşmeyi içermekte olduğundan kültürel değerlerin zaman içerisinde orijinalinden farklı etkiler barındırması doğaldır. Bununla birlikte, bu etkileşim süreci orijinal ürünün tektip ve popüler olan lehine aşınmasına neden oluyorsa, kültürün hafızasında bir kesinti olacaktır. Bu anlamda, turizm sektöründen pay almaya çalışan bir yerel için, barındırdığı kültürel değerlerin yaşamasında kültürün dinamik yapısının, özgünlüğün sürdürülmesine engel olma-

yacak araçlarla bilinçli biçimde yönlendirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Özgün yerleşim dokusu, yöreye has yapılar ve anıtlar, el sanatları, gastronomi, müzik, dans vb. kültürel miras ögelerinden beslenen festivallerin organizasyonunda bu durumun göz önünde bulundurulması daha da önem arz etmektedir.

Özgünlük, kültür turizmi, özellikle de etkinlik turizmi bağlamında oldukça önemli bir kavramdır. Kimi kuramcılarca özgünlük, ticarileşme konusu edilmediğinde var olabilmekte, kimilerine göre ise özgünlük kendi içinde değişmeyi ve dönüşmeyi de içermektedir. Tüm bu tartışmaların ötesinde; özgünlük etkinliği düzenleyen, dolayısıyla o yerel tarafından kontrol edilen ve tanıtılan bir üründür. Yerel topluluk; yapı, alan, gelenek vb. kendine özgü değerlere sahipse, özgün kültürel bir anlam ortaya çıkar. Etkinlik katılımcılarının bu anlamı takdir edip etmemesi, onların motivasyonları, ilgileri ve yorum başarısına bağlıdır. Bu anlamda, özgün bir kültürel değere sahip olmak, ziyaretçi ve yerel arasında müzakere konusu bir ticari mal değildir, deneyimin tamamıyla yerel değerleri yansıttığına dair bir kavrayıştır (Getz, 1998, s.426). Chang'e (2004, s.101) göre, yerel olan küresel ile bütünleştirilmeli ve onlar karşıt olmaktan ziyade ilişkisel olarak algılanmalıdır. Bunu yaparken, yerlerin özgünlüğünün küreselleşmeye feda edilmemesi temel bir ilke olarak ortaya çıkmaktadır.

4. Sonuç: Yerellik Bağlamında, Festivaller ve Yer Arasındaki İlişkiye Dair Son Notlar

Küreselleşme söylemi içinde, küresel ağlara eklemlenme hedefi bulunmaktayken aynı zamanda yerellik de ön plana çıkmıştır. Küreselleşme ile yerelleşme her ne kadar birbirinin zıttı olgular olarak görünseler de, birbirinden bağımsız değildir hatta tamamlayıcısı niteliğinde olabilmektedir; bunun nedeni küresel ağlara eklemlenmenin öznesinin çoğu zaman yereli temsil eden bir kent ya da kırsal yerleşim olmasıdır. Yerel aktörlerin sermaye akışına katkıda bulunması ile birlikte küreselleşme ve yerelleşme, birbiri ile kol kola giden süreçler olmuşlardır. Bu etkileşim, iki eş olgunun etkileşiminden farklıdır; etkileşimin yönü, kentlerin birer sermaye birikim aracı olmasına hizmet ettiği oranda küreselleşme tarafına doğru kaymaktadır. Oysa kârın araç, doğal ve kültürel değerlerin korunmasının amaç olabildiği örnekler, yerele has niteliklerin sürekliliğini garanti edebilmektedir. Bu da, döngüsel olarak, festivallerin özgün niteliklerinin devamı anlamında anahtar bir bakış açısı sunmaktadır.

Küreselleşme sürecinde özgünlük yerine kâr amaçlı baskın unsurların yayılmacı etkisi, çoğu kez tektipleşme olarak kendisini göstermektedir. Tektipleşmeye tepki olarak, ona karşıt biçimde, kültür konusuna verilen önemin ve yerel kültürlerin tanıtılması çabası da artmaktadır. Yerel kültür vurgusundaki artış; yerel kültürün açığa çıkarılması, tanıtılması

ve pazarlanmasını içeren yeni boyutlarıyla, sermaye oluşumu ve küresel ağlara eklemlenme ile yeni bağlantılar kurmaktadır. Bu döngüsel sürecin araçlarından biri olarak festivaller, yerelin sınırlarını uluslararası arenaları kapsayacak biçimde genişletebilmekte, uluslararası arenada tanınırlığın da yerel kalkınmaya olumlu etkileri olabilmektedir. Festivaller özellikle turizm sektörü içerisinde kendine yer bulmakta, festival turizmi ile yerelin ekonomisine katkı sağlanmaktadır. Ortaya çıkan turizm anlayışı, tüketim odaklı bir yaklaşımdan beslendiğinde, yerel ekonomiyi hareketlendiren asıl itici güç olarak yerel değerlerin sürdürülmesi tehlikeye girebilmektedir. Burada, mekanın kimliği ve mekanın meta niteliği arasında oluşan gerilimde kimliğin tarafında olmak, kalıcılığın teminatını sağlamak için gerekli görülmektedir. Bu anlamda, yere has niteliklerin sürekliliğinin sağlanması, kültürün mekanla geçici buluşmasından daha tercih edilir bir noktada durmaktadır.

Çıkışı itibariyle, popüler dolayısıyla tektip kültürel ürünlerin üretimine gönderme yapan kültür endüstrisi gibi kavramları, kapitalist üretim biçiminin dönüşen araçları rolüyle işletmeye devam etmek; kentleri, üretimden ziyade tüketimin öncelendiği kavşaklara dönüştürmektedir. Bu bakış açısı, yere özgü kültürel niteliklerin ticaret ve pazarlamanın öznesi yapmaya doğru genişlediğinde; ekonomik büyüme, istihdam artışı ve ihracat kazancı sağlamak pahasına yerelin aşındığı bir noktaya kadar gidebilmektedir. Festivaller söz konusu olduğunda da, yerin pazarlanmasına yönelik olarak kentlerin imajını artırma adına kent mekanında tektipleşmeyi getiren yenileme uygulamaları gibi tuzaklara yakalanılabilmektedir. Kültür turizminin güçlendirilmesi bağlamında birer araç olarak yükselen festivallerin, bir ekonomik büyüme kaynağı olarak görülmesi şaşırtıcı olmamakla birlikte, eşsiz kültürel değerler ile turizm arasındaki gerilim doğru yönetilmelidir.

Kültür odaklı turizmi besleyen festivaller asıl gücünü, 'insanın tanıma, bilme ve öğrenme isteği'nden almaktadır. 'Bilmek' amaçken, kapitalizmin bilmeyi araçsallaştırarak asıl amacı olan gelir elde etme yönelimli çalıştığı ifade edilebilir. Tartışmanın kapitalizm üstünden bir çıkarıma yol alması, bizi kapitalizmin eksik gördüğümüz tarafları ile baş başa bırakmaktadır. Adil paylaşım, çeşitliliğe saygı, eşitlik gibi konularda kör noktalar kalmaması için yeni bir anlayışa ihtiyaç olduğu, literatürde de sıklıkla yer bulmaya başlamıştır. Kültürün, endüstrinin yeni bir aracı olarak işlenmesi kaçınılmaz olarak ortaya çıkmış olsa da, bu yeni sektör ve alt sektörlerin, kültürden ve kültürün kazındığı zemin olarak mekanın, dolayısıyla yerin özgün niteliğinin sürdürülmesinden besleniyor olduğu unutulmamalıdır. Küresel yarışta izlenecek yolun yerelin lehine doğru işlemesi, yerleşimlerin özgün niteliğinin korunması ve geliştirilmesine yönelik yerel kalkınma politikalarının izlenmesini gerekli kılmaktadır.

Kaynakça

Alvarez, M. D. (2010). *Creative cities and cultural spaces: new perspectives for city tourism. International journal of culture*, Tourism and Hospitality Research, 4(3), 171-175.

Atak, O. (2009). *Türk Turizminin Tanıtımında Festivallerin Yeri ve Önemi: Antalya Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Balcı, A. (2006). *Roland Robertson, Küreselleşme ve Kültür*. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(1). 25-36.

Bowdin, G., Johnny, A., O'Toole, W., Harris, R., McDonnell, Ian. (2011). *Events Management*, 2. Baskı, London and New York: Routledge

Chang, T.C. (1999). *Local Uniqueness in the Global Village: Heritage Tourism in Singapore*. The Professional Geographer. 51(1). 91-103

Collins Dictionary. (2018). *Festival* (definition). September 2, 2018 tarihinde Collins Dictionary: https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/festival adresinden alındı

Daldın, T., Atak, O., & Çeken, H. (2016). *Festivallerin bir kırsal turizm çekiciliği olarak önemi*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(47). 1179-1184.

Derrett, R. (2003). *Festivals and regional destination: how festivals demonstrate a sense of community and place*. Rural Society, V.13, 35-53.

Erdem, Ö., Mızrak, M., Aratoğlu, C. (2018). *Festivallerin bölge turizmine katkıları ve sürdürülebilirliği: Uluslararası mengen aşçılık ve turizm festivali örneği*. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 6(1). s.228-245.

Geniş, Ş. (2011). *Küreselleş*me, Kent ve Kültür. İdeal Kent. 2(3). 48-61.

Geniş, Ş. (2016). *Küresel ve Yerel Arasında Kentler: Stratejiler, Fırsatlar ve Sorunlar*. 2. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı. (edt. Ş. Geniş, E. Osmanoğlu). İstanbul: Kent Araştırmaları Enstitüsü. s.XIX-XXIII.

Getz, D. (1998). Event Tourism and Authenticity Dilemma. *Global Tourism* içinde, (edt. W.F. Theobald). Butterford-Heinemann Publishing: Oxford. s.409-427.

Getz, D. (2008). *Event tourism: Definition, evolution, and research*. Progress in Torism Management, V.29. 403-428.

Gürsoy, D., Kim, K. & Uysal, M. (2004). *Perceived impacts of festivals and specia events by organizers: an extension and validation*, Tourism Management, V.25, 171-181.

Harvey, D. (1990). *Postmodernliğin Durumu*. İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2002). *Umut Mekânları*. İstanbul: Metis Yayınları.

İnce, M. (2009). *Küreselleşme ve yerelleşme: Bir çelişki mi?* Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(1), 259-275.

Janecsko, B., Mules, T., & Ritchie, B. (2002). *Estimating the Economic Impacts of Festivals and Events: A Research Guide*. August 31, 2019 tarihinde CRC Tourism: http://sustain.pata.org/wp-content/uploads/2015/02/Mules_EcoImpactsFestivals_v6.pdf adresinden alındı

Jones, C. (2001). *Mega-events and host-region impacts: Determining the true worth of the 1999 rugby world cup*, International Journal of Tourism Research, V.3, 241-251.

Kömürcü, G. (2013). *Etkinlik Turizmi Çeşidi Olarak Festivaller: Bozcaada Yerel Tatlar Festivali Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Kıvılcım, F. (2013). *Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinin gelişmekte olan ülke Türkiye açısından değerlendirilmesi*. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 5(1). 219-230.

Karagöz, D. (2006). *Etkinlik* Turizmi ve Etkinlik Turizmi Bağlamında Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının *Ekonomiye Etkisi: Formula 1 2005 Türkiye Grand Prix Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Ma, L., & Lew, A.A. (2012) *Historical and geographical context in festival tourism development*, Journal of Heritage Tourism, 7(1). 13-31.

Miraftab, F. (2016). *Mühimmat-ı mekân ve "yer"leşme siyasaları: Metro-merkezçi küreselleşme yazının eleştirisi.* II. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı. Bildiriler Kitabı. (edt. Ş. Geniş, E. Osmanoğlu). İstanbul: Kent Araştırmaları Enstitüsü. 1-13.

Page, S., & Connel, J. (2012). *The Routledge Handbook of Events*. Oxon, UK: Taylor & Francis Books.

Özaslan, M. (2004). *Küresel-yerel etkileşiminin yeni örgütlenme biçimleri: ağ-şebeke (network) tarzı firma ve idari-kurumsal örgütlenmeler*. Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 2. 66-93.

Richards, G. (2007). The Festivalization of Society or the Socialization Festivals? The case of Catalunya. *Cultural Tourism: Global and Local Perspectives* içinde, (edt. G. Richards). 257-280. New York: Routledge

Rofe, M., & Woosnam, C. L. (2016). *Festivals as vehicle for place promotion: Cars, contestation and the creative city ethos.* Landscape Research, 41 (11), 344-359.

Tuan Y.F. (1979). *Space and place: humanistic perspective*. Gale S., Olsson G. (eds) Philosophy in Geography içinde. Theory and Decision Library (An International Series in the Philosophy and Methodology of the Social and Behavioral Sciences), V.20. Dordrecht: Springer, 387-427.

UNESCO Institute for Statistics. (2015). *2009 UNESCO Framework for Cultural Statistics Handbook No. 3: Festival Statistics: Key Concepts and Current Practices*. 31 Ağustos, 2019 tarihinde http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002315/231551e.pdf adresinden alındı

Yavuzçehre, P. (2013). *Küreselleşmenin artan etkisinde Denizli*. İdeal Kent V.8. 200-227.

Bölüm 14

GÜNEY KORE'DE HAN NEHRİ MUCİZESİ NASIL MÜMKÜN OLDU? TEKNOLOJİK İLERLEME SÜRECİNDE TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ[1]

İbrahim DAĞLI[2] , Levent KÖSEKAHYAOĞLU[3]

1 Eurolics 2020 Konferansı için "South Korea's Big Leap In Technology and The Analysis Of The Growing Gap Between Turkey and South Korea" başlığı ile kabul almış ancak Covid-19 salgını nedeni ile ertelenen konferansta sunulamamış bildiriden yararlanılmıştır.

2 Doktora Öğrencisi. Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, İktisat ABD, Bilim ve Teknoloji Politikaları mribrahimdagli@gmail.com

3 Öğretim Üyesi (Prof.) Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü leventkosekahyaoglu@sdu.edu.tr

GİRİŞ

18'inci yüzyılda İngiltere'de Sanayi Devrimi ile birlikte farkını gösteren teknolojinin gücü tüm dünyayı büyülemiştir. Makineleşmenin verimliliğe olan katkısı diğer ülkeleri de teknolojiye yetişmeye mecbur bırakmıştır. İngiltere'nin ardından teknolojiye yetişen ilk ülke Almanya olmuştur. İsrail, Japonya ve Güney Kore gibi ülkeler de teknolojiye sonradan yetişen başarılı örneklerdendir. Teknolojiye yetişip yakalamak için ulusal bilim ve teknoloji politikalarının gerekliliğine dair literatürde fikir birliği oluşmuştur. Bu konuda başarılı sonuçlar elde etmiş ülkeler incelendiğinde de başarılarının arkasında kamu müdahalesinin katkısı ve etkili politika tabanının varlığı görülmektedir. Griliches (1964), Ar-Ge harcamalarının büyümeye katkısını göstermek için ilk defa Ar-Ge harcamalarını yeni bir değişken olarak toplam üretim fonksiyonuna dahil etmiş ve bu değişkenin çıktıda istatistiki olarak anlamlı ve önemli olduğunu ispat etmiştir. Bu tarihten sonra yapılan birçok çalışmada iktisatçılar Ar-Ge'nin önemini vurgulamış ve modern büyüme teorilerinde Ar-Ge ve dolayısıyla teknoloji ön plana çıkmıştır. Teknoloji politikalarında kamu müdahalesinin neden gerekli olduğu Göker (2000) tarafından pazar tökezlemesi (market failure) ve sistemik tökezleme ile açıklanmıştır: Pazar tökezlemesinin üç ana nedeni; yatırımcının Ar-Ge çıktılarından bütünüyle faydalanamama sorunu, Ar-Ge'nin süreklilik istemesi ve yüksek maliyeti ile barındırdığı yüksek risk ve belirsizlikler olarak sıralanmıştır. Sistemik tökezlemeler ise yenilik sisteminde farklı görevdeki unsurların uyumsuzluğu olarak açıklanmaktadır. Tüm bu sorunsal kamunun bu konuda düzenleyici ve yol gösterici olması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Teknolojide başarılı olmuş birçok ülkede ulusal bilim ve teknoloji politikaları bu ihtiyaçla ortaya çıkmış ve teknolojinin yakalanmasında rehber niteliğinde olmuştur.

1950'li yıllarda Türkiye, kendisi ile yakın bir nüfusu olan Güney Kore'den daha fazla mili gelire sahip, daha zengin bir ülke olmasına rağmen, aradaki fark 1980 sonrasında kapanmış ve Güney Kore bu yıldan sonra Türkiye'nin önünde yer almıştır (Ağır, 2010:44). Güney Kore'nin teknolojiye yetişmesindeki bu olağanüstü başarı literatürde yapılan birçok çalışmada ele alınmıştır (Altıntaş ve Görgen, 2014; Aras ve Sözen, 2012; Hancıoğlu ve Atay, 2018; Hong, 2010; Oğuztürk, 2011; Oğuztürk vd., 2017). Bu çalışmanın önemi; Türkiye ve Güney Kore arasında özellikle 1990 sonrasında açılan büyük farkın diğer makro değişkenlerle bir arada sunularak, politika değişimleri ile birlikte ele alınmasıdır. Ayrıca çalışmada Türkiye ve Güney Kore'nin Ar-Ge verimlilikleri ve Ar-Ge'nin en temel çıktısı olan patentin yanı sıra marka, tasarım ve faydalı modele dair veriler karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu şekilde, Ar-Ge harcamalarının sınai mülkiyetlerdeki geri dönüşleri ve sınai mülkiyet haklarında Güney Kore ve Türkiye'nin uluslararası sıralamalardaki yeri tartışılmıştır.

Çalışmada betimsel analiz ve nedensel karşılaştırmalı analiz yöntemlerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde, Güney Kore'nin kalkınmasının neden mucize olarak kabul edildiği ve bu mucizeyi nasıl başardığına değinilmiştir. İkinci bölümde Güney Kore'nin teknoloji politikalarında 1960 sonrasında yaşanan değişim ve makro göstergelerinde Türkiye ile arasındaki fark ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Güney Kore ve Türkiye'nin yenilik ve sınai mülkiyet kazanımlarındaki güncel konumları karşılaştırmalı olarak ele alınarak Ar-Ge verimlilikleri tartışılmıştır. Son bölümde sonuçla ile birlikte politika önerileri sunularak çalışma bitirilmiştir.

1. NEDEN BİR MUCİZE VE NASIL BAŞARILDI?

Güney Kore, 1945'de Japonya'dan henüz kurtulmuş olan bir ülkedir. Hemen arkasından 1950 yılında başlayan Kore savaşı ile birlikte üretim tesislerinin neredeyse yarısı yok olmuştur. Bununla birlikte üretim tesislerine enerji sağlayan altyapı ve ulaşım altyapısı da büyük oranda zarar görmüştür. Kişi başına düşen geliri 100 doların altındadır, fiziki yaşam koşulları çok kötüdür ve halk çok fakirdir. Evlerin yaklaşık %80'i su şebekesine bağlı değildir (SaKong ve Koh, 2010:125-126). Bütün bunlar yetmezmiş gibi Japonya'dan kurtuluşundan sonra Japonya'ya geri dönen nitelikli işgücü de büyük bir kaosa neden olmuştur. Jeopolitik durumuna baktığımızda da durum hiç açıcı değildir. Küçük yüzölçümü ile dünyanın en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip ülkelerinden birisidir ve buna rağmen nüfus artış hızı azalmamaktadır. Ekonominin elindeki tek üretim faktörü ise sahip olduğu insan kaynağıdır. Neredeyse yok denecek kadar az doğal kaynağa sahiptir ve tarıma elverişli arazileri çok azdır. Önemli oranda BM ve ABD'den gelen dış yardımlara bağımlıdır.

1953 yılında kişi başına düşen gelir yalnızca 67 dolardır. Bu rakam; 1974'de bin doları, 1986'da 5 bin doları, 1992'de 10 bin doları ve 2002'de 20 bin doları geçmiştir. 2017 yılında ise 40 bin dolara ulaşmıştır. Güney Kore 1960'lardan sonra yaklaşık 40 yıllık bir süreçte dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden birisi olmuştur. 1950'lerin en fakir ülkelerinden birisi olan Güney Kore, bugün dünyanın 12. en büyük ekonomisidir. Kore Savaşından sonraki 40 yıllık dönemde Güney Kore'nin büyüme hızı ortalama %8 olmuştur ve bu oran iktisat yazını için mucizevi bir orandır.

Kore'nin yaklaşık 40 yılda gerçekleşen mucizevi büyümesi literatürde "Han Nehri Mucizesi" olarak kabul edilmiştir. Bu başarıyı tek bir faktörle açıklamak elbette mümkün değildir. Devletin etkili liderliği, etkili makroekonomik yönetim, hükümetin yapısal değişimi destekleme becerisi ve özel sektörü harekete geçirme kapasitesi, teknolojik gelişim ve yeniliğe yapılan yatırımlar, Chaebollar (Büyük aile şirketleri), eşgüdümlü eylemlerin senkronize yürütülmesi, küresel pazarlarda endüstriyel rekabetçiliğe öncelik verme, dengeli ve sürdürülebilir büyümeye odaklanma, hedef sektör-

lere ağırlık verme, ihracat teşvik, ithalat ve sermaye kontrolleri, firmalara doğrudan destek sağlanması bu mucizenin gerçekleştirilmesinde kilit rol oynamıştır (OECD, 2012:28-138).

Büyük ulusal firmalar Kore'nin hızlı kalkınmasında etkin bir rol oynamıştır. Chaebol ismi verilen büyük aile şirketleri ile devletin uyumlu çalışması sayesinde Samsung, Hyundai ve LG gibi aile şirketleri ekonomiye büyük katkı sağlamış ve sektörlerinde dünyada sayılı firmalar haline gelmiştir (Kwon ve O'Donnell, 2001:2-5). Güney Kore, Samsung ve LG gibi firmalarla bilgi ve iletişim teknolojilerinde (BİT) ve bunun yanı sıra otomobil gibi birçok sektörde dünyada söz sahibi olmuştur. 1976 yılında ilk otomobil ihracatını yapmayı başarmıştır. 2005 yılında beşinci en büyük otomobil üreticisi (Hyundai), dünyanın üçüncü büyük çelik üreticisi (Posco) ve gemi inşa endüstrisinde en iyiler arasında olmuştur (OECD, 2009:87). 1986'da Asya Oyunlarına ve 1988'de Yaz Olimpiyatlarına ev sahipliği yapmıştır. 1996'da OECD'ye katılmış, 2010 yılında G20'ye ev sahipliği yapmıştır. Günümüzde Güney Kore'nin internet erişimi dünya genelinde en yüksek düzeydedir. Kore'nin yetişip-yakalama stratejisini şekillendiren dört ana unsur:

- Net hedefli ve ilişkili bütçelerle çok yıllı planlama,
- Yerli firmalara destek, becerilerin geliştirilmesi, altyapı inşası ve ithalat kontrolleri dahil olmak üzere ulusal endüstrileri desteklemek için hedeflenmiş önlemler,
- İhracatı teşvik tedbirleri,
- Sermaye piyasalarının yönetimi olmuştur (OECD, 2012:29).

Güney Kore hükümeti, uyguladığı kalkınma stratejisi ile teknolojiye ve bilgi-yoğun sektörlere geçişi hızlandırmıştır. Belirlenen hedef politikalarla imalat sanayinin seçilmiş sektörlerinde uzmanlaşmayı teşvik etmiştir. 1975-85 döneminde tekstil sektörü, 1985-95 döneminde otomotiv sektörü, 1996-2005 döneminde yarı iletkenler ve elektronik ürünler kalkınmada öncelikli temel sektörler olmuştur. Büyümenin sürdürülebilirliği sağlamak için üretim yapısını, artan getirileri ve dinamik kapasiteleri daha yüksek olan sektörlere yönlendirmiştir (OECD, 2012:29-35). Bu şekilde hedef sektörlerin büyümeye katkısının en yüksek düzeyde tutulması sağlanmıştır.

İthalat kontrolleri, hızlı ve erken sanayileşme stratejisi için kritik bir öneme sahiptir. 1967-1980 yılları arasında ithalat kısıtlamaları etkili bir şekilde uygulanmıştır. Kalkınmanın ilk yıllarında GSYH'a katkısı %10 düzeyinde olan ihracat, hükümetin ihracata dayalı kalkınma stratejisi ile 1980 sonrasında %40'ı geçmiştir. Hükümetin ihracatı teşvik etmek için uyguladığı mali teşvik ve hibelerin yanı sıra kurumsal destek ve iş koçluğu önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca ihracatın teşvikinde 1962'de kurulan

KOTRA Ajansı (Kore Ticaret-Yatırım Geliştirme Ajansı) önemli katkı sağlamıştır (OECD, 2012:37-40).

Güney Kore hükümeti, 2003 yılında gelecek için on büyüme motoru endüstrisi belirlemiştir. "Yeni Nesil Büyüme Motoru Programı" olarak adlandırılan bu programla: Dijital TV / yayın, dijital ekranlar, akıllı robotlar, ileri teknoloji gelecekteki otomobiller, yeni nesil yarı iletkenler, yeni nesil mobil telekomünikasyon, akıllı ev ağı, dijital içerik ve yazılım çözümleri, yeni nesil piller ve yeni biyomedikal ürünler temel büyüme motorları olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu sektörler, bağlantılı 300'den fazla alt sektöre ayrılmıştır (OECD, 2005:66-70). OECD tarafından yapılan Swot analizinde Güney Kore teknoloji politikasının ana güçlü yönleri şöyle belirlenmiştir:

- Başından itibaren teknolojiye dayalı ekonomik kalkınmaya güçlü bağlılık,
- Ar-Ge için yüksek düzeyde gayri safi yurtiçi harcaması,
- Ar-Ge için yüksek düzeyde özel sektör harcaması,
- Oldukça eğitimli bir işgücü,
- Başarısızlıklardan ve başkalarından öğrenmek için güçlü istekli-lik,
- İnovasyon için iyi ve iyileştirici çerçeve koşulları,
- Bilim ve teknolojiye yüksek derecede ilgi,
- Uluslararası rekabetçi büyük firmaların varlığı,
- Olağanüstü hızlı takipçiler,
- Yetenek üretme yeteneği,
- Güçlü BİT altyapısı (OECD, 2009:15).

Kore halkının güçlü ulusal ruhu ve gelişme iradesi politikaların gerçekleştirilmesinde çok büyük bir katkı sağlamıştır (Kang, 2008:92-93). Halkın eğitimli ve disiplinli bir yapıda olması ayrıca Japonya ve ABD'nin bu gelişme sürecinde sağladığı dış yardımlar da ülkenin başarısına önemli bir katkı sağlamıştır (Çetin ve Karadaş, 2018:93). Güney Kore'nin başarısında etkili kurumların varlığı, katkı sağlayan bir diğer faktör olmuştur. Kore bürokrasisi, güçlü motivasyonu olan yüksek kaliteli üniversite mezunlarından oluşmaktaydı (Hong, 2010:10). Bu durum kurumların başarısında önemli bir etken olarak kabul edilmektedir.

Yüksek eğitim seviyesi, hızlı ekonomik kalkınmasına katkı sağlayan bir diğer önemli faktördür. Geleneksel Konfüçyüsçü eğitime verilen önem, ülkenin yüksek bir okur-yazarlık oranına sahip olmasını sağlamıştır. Sa-

hip olunan bu beşerî sermaye hızlı kalkınmada itici güç olarak önemli bir rol oynamıştır. İyi eğitimli ve motivasyonu yüksek insan kaynağı sanayileşme politikalarının uygulanması için büyük bir potansiyel taşımaktadır. 1966'da 140.000'den az olan yüksek öğrenim öğrenci sayısı, 1996'da 2 milyona yükselmiştir. Yurtdışındaki Koreli bilim adamlarının yurda dönüşü ve diğer ülke vatandaşı bilim insanlarının Kore'ye gelmesi için bir takım teşvik politikaları uygulanmıştır. Bu bağlamda uygulanan "Beyin Havuzu" programı ile 1994-2006 yılları arasında 207 enstitüde 1.200 yabancı araştırmacı istihdam edilmiştir ve bu araştırmacıların %37'si göçmen olarak ülkeye yerleşmiştir (OECD, 2009:248). ABD'deki yüksek öğretim kurumlarında yetiştirilmek üzere birçok öğrenci burslu olarak doktora programlarına gönderilmiştir. Eğitiminin uluslararası değerlendirmelerinde Güney Kore; okuma, matematik ve fen alanlarında halen çok üst sıralarda yer almaktadır.

Kalkınma politikalarının çerçevelerinin belirlenmesinde 1962-1996 yılları arasında uygulanan 5 yıllık kalkınma planlamaları ana araç olmuştur (OECD, 2012:141). Bu planların etkili olmasında ise gerekli yasal çerçevenin, eylemler bütününün ve hedeflerin net olarak belirlenmesi ve uygulanmalarına ilişkin performans değerlendirme ve denetlemelerinin düzenli olarak yapılması önemli bir rol oynamıştır.

2. GÜNEY KORE'NİN TEKNOLOJİ POLİTİKASI GEÇMİŞİ VE TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRMA

Güney Kore'nin teknoloji politikaları ile ilgili ilk somut adımları 1960 sonrasında attığı görülmektedir. Türkiye'de planlı döneme geçiş ile aynı döneme rastlayan bu adımlar, Güney Kore'nin sıçrama öncesindeki altın adımları olmuştur. Güney Kore'nin 1960 sonrasında uyguladığı temel Ar-Ge programları ve politikalarına ilişkin kısa bilgi aşağıda Tablo 1'de verilmiştir. Teknolojinin ithali ile başlayan sıçrama hamlesi, 1980 sonrasında yerli teknolojinin geliştirilmesi için gerekli olan temelleri atmış ve 1990 sonrasında ise Güney Kore'nin teknolojide büyük güçlerden birisi olmasını sağlamıştır.

Tablo 1. Güney Kore Ar-Ge Programları ve Politikaları

Dönem	Temel Politika	Ar-Ge Yoğunluğu (% GSYH)
(1960'lar) Bilim ve Teknoloji Politikaları Bebeklik Aşaması	Teknolojinin Dışarıdan İthal Edilmesi	0,3
(1970'ler) Kurumların Oluşturulması	Taklit ve Tersine Mühendislik	0,4-0,8

(1980'ler) Ulusal Ar-Ge Programı	Yerli Teknolojinin Geliştirilmesi	0,8-2
(1990'lar) Devlet Ar-Ge Çalışmalarının Çeşitlendirilmesi	Yüksek-Teknoloji Endüstrisinin Geliştirilmesi	2-3
(2000'ler) Devlet Ar-Ge Çalışmalarının Detaylandırılması	Bilgi Temelli Ekonominin Geliştirilmesi	3-5

Kaynak: OECD, 2005:69 kaynağından kısaltılmıştır.

Güney Kore'nin 1980 sonrasında yaşadığı büyük sıçramada kullandığı en önemli araç 1962-1992 yıllarını kapsayan kalkınma planlarıdır. Bu planlar, Türkiye'dekine benzer nitelikte beşer yıllık kalkınma planları şeklinde hazırlanmış ve Türkiye ile çok yakın dönemlerde uygulanmaya başlanmıştır. Ancak Güney Kore politika yapıcılarının planlara daha katılımcı olduğu ve planların uygulanmasında önemli katkı sundukları göz ardı edilmemelidir (Hancıoğlu ve Atay, 2018:45). Bu planlarda; sanayi, ticaret, eğitim ve altyapı gibi birçok temel konuda senkronize planlamalar yapılmış ve bu planlamalara ilişkin net hedef ve potansiyel kaynaklar ortaya konulmuştur. Güney Kore'de Park Jung Hee döneminde atılan bu ciddi adımlar 1980'lere varmadan meyvesini vermeye başlamıştır. Örneğin: Ar-Ge uzmanı ve teknisyen yetiştirilmesi için gösterilen olağanüstü çabalar sayesinde 1962 yılında 22.000 olan bilim ve mühendislik mezunlarının sayısı, 1979 yılında 140.000'e ulaşmıştır (Hong, 2010:60). 1962-1996 yılları arasında ortaya çıkan ve genelde aile şirketi yapısında olan Samsung, LG ve Hyundai gibi firmalar Güney Kore'nin hızlı kalkınmasında kritik bir rol oynamıştır. Devlet, bu firmalara yönelik uyguladığı kredi politikaları ve ayrıcalıklarla özellikle kritik gördüğü alanlarda büyük yatırımlar yapılmasını teşvik etmiştir. Bu şekilde bu büyük firmalarla birlikte aynı sektörde faaliyet gösteren alt tedarikçi birçok KOBİ de aynı anda ivme kazanmıştır (OECD, 2014).

1970'de Türkiye'nin kişi başına düşen milli geliri 1779 USD iken Güney Kore'de bu rakam yaklaşık 1/3'ü civarında ve yalnızca 619 USD'dır[1] (OECD, 2019a). 1990'lı yıllara kadar aradaki bu fark hızla kapanmış ve 1990 sonrasında Güney Kore hızla öne geçmeyi başarmıştır. 2000'li yıllarda bu fark Güney Kore lehine iyice açılmış ve Güney Kore'nin kişi başına düşen milli geliri Türkiye'nin iki katına ulaşmıştır. Sanayi üretiminde Güney Kore'nin 1980'lerde bir ivme yakalamasına karşın Türkiye ancak 2000'li yıllarda sanayi üretiminde bir hız kazanabilmiştir (OECD, 2019b). İhracat ve ithalatın GSYH'a oranı bir arada değerlendirildiğinde Güney Kore'nin 1980'lerde dışa açıklığını arttırmayı başardığı Türkiye'nin ise dışa açıklıkta Güney Kore'nin çok gerisinde kaldığı görülmektedir (OECD, 2019c). Grafik 1'de bu paragrafta geçen makro değişkenlerin Güney Kore ve Türkiye için yıllık bazda değişimi bir arada verilmiştir.

1 Karşılaştırmanın daha anlamlı olması için nominal GSYH yerine satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış USD bazında kişi başı milli gelir esas alınmıştır.

Grafik 1. Bazı Makro Değişkenlerin Karşılaştırması.

Kaynak: (OECD, 2019a), (OECD, 2019b) ve (OECD, 2019c) verileri ile yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Ülkelerin teknolojiye sonradan yetişmeleri mümkündür. Bu konuda Japonya, Güney Kore, İsrail ve Almanya yakın tarihimizin en iyi örneklerindendir (Hancıoğlu ve Atay, 2018:3). Güney Kore'de 1965 sonrasında kurulan Ar-Ge kurumları ile sanayinin yüksek-teknoloji-yoğunluklu üretime kaydırılması desteklenmiştir. 1980'lere kadar teknolojinin taklit edilmesi suretiyle sanayileşmeye hızla geçilmesi yöntemi benimsenirken 1980 sonrasında büyümeye en fazla etkisi olan hedef çekirdek teknolojiler üzerinde yoğunlaşılmıştır. Bu konuda atılan en önemli adım 1982 yılında Güney Kore Bilim ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yayınlan ulusal Ar-Ge programıdır. Bu adımı takiben diğer bakanlıklar da hızla kendi Ar-Ge planlarını yayınlamış ve uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde devlet tabanlı Ar-Ge faaliyetlerinin yanı sıra özel teşebbüslerin Ar-Ge faaliyetleri de yakından desteklenmiştir. Bu şekilde sanayi politikasından teknoloji politikasına geçişe dair somut adımlar atılmıştır (Oğuztürk 2011:4). ABD ve Japonya gibi teknolojisi gelişmiş ülkelerden teknoloji transferi maksadıyla insan kaynakları mobilite programlarının uygulanmasına benzer birçok yola başvurulmuştur. Bu dönemde teknolojik yenilikten ziyade tersine mühendislik ve düşük-ücretli işgücünden yararlanılarak verimlilik arttırılmıştır (OECD, 2014).

1997 sonrasında artan işgücü ve sermayeye bağlı olarak devletin yetişip-yakalama odaklı sanayi planını değiştirmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle devlet, yeni bir büyüme motoru arayışı içerisine girmiştir. Çünkü 1960-1997 yılları arasında ortalama %8'lik mucizevi bir büyüme oranını yakalayan ülkenin büyüme hızı %5'lere kadar düşmüştür. Güney Kore, 1990'ların ortalarında yaşadığı ekonomik krizin de etkisiyle Ar-Ge

politikalarında birtakım değişikliklere gitmiştir. Tekelci büyük firmalara verilen teşviklerin azaltılarak KOBİ'lerin ön plana çıkarılması ve teknolojinin bu şekilde yayılmasının hedeflenmesi dönemin önemli politika değişikliklerinden birisidir (Oğuztürk vd., 2019:135). 1998 Asya krizi sonrası yeni yol haritasında da devlet, BİT (Bilgi ve İletişim Teknolojileri) temelli teknoloji politikası üzerinde durmaya devam etmiş ve yeni büyüme motorunu yine bilgi ekonomisi içerisinde aramıştır (OECD, 2014).

2013 sonrasında değişen hükümet ekonominin tüm sektörlerinde geniş çaplı ve yenilik temelli bir politika uygulamış ve ekonomik hareketliliği merkez dışındaki bölgelere de kaydırarak yeni bir büyüme kaynağı yaratmıştır. Bu şekilde bakanlıklar dahil birçok önemli kurumu başkent dışına taşıyan yeni bir kalkınma planı uygulanmaya başlanmıştır. Yeni planla birlikte: Dijital televizyon gibi on kritik endüstri belirlenerek bu endüstrilerin yeni büyüme motorları olması amaçlanmıştır. Yeniliğe dayalı politikalar, 1999 yılında hazırlanan "Vizyon 2025" politika metninde de yerini bulmuştur. Devlet bu politikalara rehber olacak bir çerçeve yasa dahi çıkarmıştır. Vizyon 2025 Planı ile teknoloji politikalarında şu temel değişiklikler planlanmıştır:

- Devlet odaklı ve kalkınmaya dayalı yenilik sisteminden özel sektör odaklı ve yayılmaya dayalı bir yenilik sistemine geçmek,
- Kapalı Ar-Ge sisteminden küresel Ar-Ge sistemine geçmek,
- Arz ağırlıklı yatırım arttırma stratejilerinden verimli kullanım ve yatırımın dağıtılması stratejilerine geçmek,
- Kısa dönem teknolojik kalkınma stratejisinden uzun dönem pazar yaratıcı yenilik stratejisine geçmek,
- Bilim ve teknoloji temelli ulusal yenilik sistemine geçmek (OECD, 2014).

Güney Kore Ar-Ge harcamalarını hem dolar bazında hem de GSYH'ya oran bazında sürekli arttırmıştır. 2000 yılından sonra yıllık Ar-Ge harcamalarının tutarı 20 milyar USD'den daha fazla iken Ar-Ge yoğunluğu %2'den daha fazla olmuştur. Türkiye'ye baktığımızda ise yıllık Ar-Ge harcamasının tutarı 2000'li yıllarda yalnızca 4 milyar USD civarında iken bu oran günümüzde dahi 20 milyar USD'ye ulaşamamıştır. Ar-Ge yoğunluğu ise 2000'li yıllarda %0,5 civarında iken günümüzde %1'i aşamamıştır (OECD, 2019d). 2000'li yıllarda Güney Kore'de çalışan sayısına oranlı araştırmacı sayısı Türkiye'nin yaklaşık 5 katıdır. Bu fark azalmış olsa dahi Güney Kore'nin araştırmacı sayısı günümüzde yaklaşık 4 kat daha fazladır (OECD, 2019e). Güney Kore'de özel sektör tarafından yapılan Ar-Ge'nin payı %75 civarında olmasına karşın bu oran Türkiye'de %45 civarındadır. Ar-Ge harcamalarında devletin payı Güney Kore'de %20'lere kadar düş-

müştür. Ancak Türkiye'de devletin Ar-Ge harcamaları son yıllarda azalmasına karşın %35'in çok altına düşmemiştir (OECD, 2017). Grafik 2'de Türkiye ve Güney Kore için Ar-Ge harcamalarının değişimi ve dağılımı ile araştırmacı sayıları verilmiştir.

Grafik 2. Ar-Ge Harcamaları ve Araştırmacı Karşılaştırması.

Kaynak: (OECD, 2019d), (OECD, 2019e) ve (OECD, 2017) verileri ile yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2013 sonrasında yönetime gelen hükümetler daha önceki stratejilere sadık kalmaya çalışmakla birlikte birtakım yenilikler de getirmiştir. Kurulan "Bilim, Bilgi ve İletişim Teknolojileri ve Geleceği Planlama Bakanlığı" Güney Kore devletinin hedef sektörler konusunda son derece kararlı olduğunun önemli bir göstergesidir. 2013 sonrasında ortaya atılan "Yaratıcı Ekonomi Strateji Planı" ile birlikte Güney Kore yaratıcılığını ve hayal gücünü; bilim, teknoloji ve BİT teknolojileri ile birleştirerek ülkenin yeni ürünler ve pazar yaratma potansiyelinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir (OECD, 2014). 2000'li yıllardan sonra Güney Kore artık teknolojiyi dışarıya pazarlayan büyük bir güç olmuştur. Güney Kore'nin ileri teknoloji ihracatı 2018 yılında %36'ya ulaşmıştır (World Bank, 2019). Türkiye ise teknoloji yoğun ihracatını hiçbir dönemde %3'lere çıkarmayı başaramamıştır. Firma büyüklüklerine göre ihracat rakamlarına baktığımızda Güney Kore'de büyük firmaların ihracatın önemli bir kısmını üstlendiği görülmektedir (OECD, 2019f). Türkiye'de özellikle teknoloji yoğun malların ihracatında potansiyeli yüksek olan firmaların desteklenmesine ve Güney Kore'de ortaya çıkan Samsung ve LG gibi büyük değerlerin ülkemizde de ortaya çıkarılmasına büyük bir ihtiyaç vardır. Ortaya çıkarılacak büyük firmalar ihracatın yeni motor gücü olarak beraberinde tüm ekonomiye katkı sunabilecektir. Grafik 3'de Türkiye ve Güney Kore'nin ileri teknoloji ihracatı ve firma büyüklüğüne göre ihracat verileri gösterilmiştir.

Grafik 3. İleri Teknoloji İhracatı Karşılaştırması.

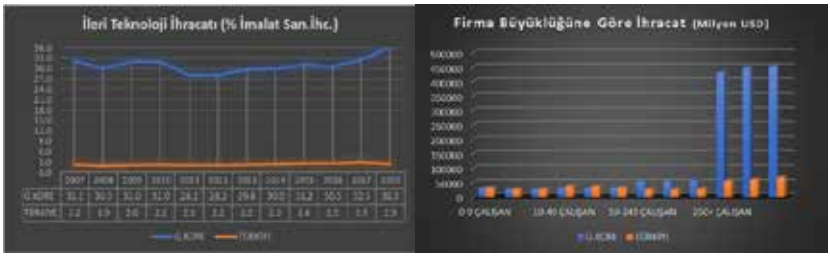

Kaynak: (OECD, 2019f), (World Bank, 2019) verileri ile yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

OECD tarafından Güney Kore için hazırlanan sanayi ve teknoloji politikaları değerlendirme raporuna göre: Güney Kore hükümetinin kamu kaynaklı Ar-Ge projelerinde risk alma konusunda niyetli olduğu gözlenmiştir (OECD, 2014). Ar-Ge teşebbüslerinde pazar tökezlemesinin en önemli sebeplerinden biri olan bu risk faktöründe devletin katkısı başarının yakalanmasında önemli bir anahtar olmuştur. OECD tarafından belirlenen Güney Kore yenilik sisteminin güçlü yanları şunlardır:

- Güçlü ve hareketlendiren bir ulusal vizyon,
- Nispeten yüksek GSYH ve sıhhatli makro ekonomik politikalar,
- Yenilik için güçlü bir devlet desteği,
- Yenilik için nispeten iyi temel şartlar,
- Özel sektör Ar-Ge harcamalarının payının yüksek olması,
- Yüksek eğitimli işgücü ve bilim ve teknoloji için gerekli insan kaynağının iyi temin edilmesi,
- Yeni teknolojilere yüksek adaptasyon,
- Çok gelişmiş BİT altyapısı,
- Önemli miktarda uluslararası rekabet gücü olan firmalar,
- Geçmiş hatalardan ders çıkaran ve uluslararası örneklerden iyi faydalanan bir politika öğrenmesine iyi odaklanma (OECD, 2014:17).

3. SINAİ MÜLKİYET HAKLARINDAKİ DEĞİŞİM

Ar-Ge harcamaları ile elde edilen çıktıların nitelik ve niceliği, dolayısıyla Ar-Ge'nin verimliliği çok önemlidir. Özellikle Türkiye gibi bütçesinden Ar-Ge'ye istenilen düzeyde pay ayıramayan gelişmekte olan ülkelerin bu kısıtlı bütçelerini verimli kullanmaları kaçınılmazdır. Literatürde patent başvurularının makro ekonomik göstergeler açısından etkisini inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Oğuztürk vd. (2017), patent,

tasarım ve faydalı modelin büyüme üzerinde etkili olduğunu istatistiki ortaya koymuştur. Yaşgül (2015)'e göre: Patent haklarının iyileştirilmesi ileri teknoloji ithalatını pozitif yönde etkilemektedir. Yıldırım (2016)'a göre: İhracat patent sayısını pozitif yönde etkilemektedir. Aynı şekilde patent başvurusu sayısındaki artış da ihracatı pozitif yönlü etkilemektedir. Koçakoğlu ve Bayraktar (2019)'a göre: Yüksek teknoloji ihracatı artışı en çok Ar-Ge harcamaları ve patent başvuruları sayılarındaki artışla açıklanmaktadır. Patentle birlikte bir ülkede elde edilen marka, tasarım ve faydalı model çıktıları da Ar-Ge'nin verimliliğini değerlendirebilmek adına faydalı göstergelerdendir. Grafik 4'de Türkiye ve Güney Kore'nin sınai mülkiyet çıktılarının son 10 yıllık değişimi gösterilmektedir. 2018 yılında Türkiye'nin 9 bin patent başvurusuna karşı Güney Kore'nin 232 bin patent başvurusu, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki teknolojik uçurumun ne denli büyük olduğunu göstermektedir.

Grafik 4. Sınai Mülkiyet Haklarının Karşılaştırılması.

Kaynak: (OECD, 2019f)[2] verileri ile yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü tarafından yayınlanan "2019 yılı Küresel İnovasyon Endeksi Raporu"nda: 129 ülke inovasyon kapasitelerine göre kabaca 80 kategoride değerlendirilerek sıralamalar yapılmıştır. Yapılan genel sıralamaya göre 2019 yılında Güney Kore 11'inci sırada yer alırken Türkiye 49'uncu sırada yer almaktadır. Sıralamanın son 3 yıllık değişimine baktığımızda; Güney Kore sırasıyla 11, 12, 11 ve Türkiye 43, 50, 49'uncu sıralarda yer almıştır. Güney Kore 8 alt kategoride 129 ülke içerisinde 1'inci sıradadır. Bu kategoriler: Beşeri sermaye& Araştırma, Ar-Ge, e-katılım, BİT, GSYH başına patent, GSYH başına PCT uluslararası patent, GSYH başına tasarım ve yüksek-teknoloji ihracatı. Aynı kategorilerde Türkiye'nin sıralamasına baktığımızda sırasıyla: 46, 39, 37, 49,

2 Marka başvurularında 2010 yılı Türkiye verisi kaynağında eksiktir.

27, 32, 1 ve 63'üncü sıralarda yer aldığı görülmektedir. Türkiye'nin temel inovasyon göstergelerinin hemen hepsinde ortalama sıraların biraz üzerinde olduğu, Güney Kore'nin ise birçok kritik göstergede ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir (WIPO, 2019a). 1960 sonrasında aynı başlangıç noktasından yola çıkan iki farklı ülkenin ulaştıkları noktalar birbirinden çok uzaktadır.

Grafik 5. Küresel Rekabet Endekslerinin Karşılaştırması.

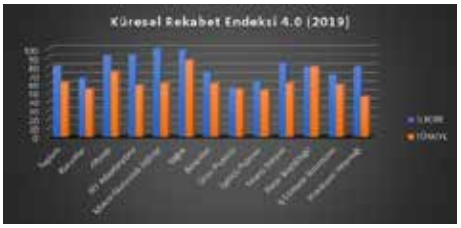

Kaynak: (WEF, 2019) verileri ile oluşturulmuştur.

2019 Yılı Küresel Rekabet Endeksi 4.0 Raporu verilerine göre: Türkiye'nin genel skorda bir önceki yıldaki yerini koruduğu ve 141 ülke içerisinde 61'inci sırada yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin bir önceki yıla göre birçok konuda ilerleme kaydettiği görülmektedir. Özellikle BİT alanında internet kullanımına ilişkin artış göze çarpmaktadır. İnternet erişimi olan kullanıcıların sayısının bir önceki yıla göre %12,7 arttığı ve dünya sıralamasında Türkiye'nin 64'üncü sırada olduğu görülmektedir. Güney Kore ise genel sıralamada13'üncü sırada yer almaktadır. BİT adaptasyonu alanında Güney Kore'nin dünya liderliğini sürdürdüğü, nüfusun %96'sının internete düzenli erişiminin olduğu ve mevcut bağlantının %39'unun fiber bağlantıya sahip olması ile Güney Kore'nin internet bağlantısında açık ara dünya lideri olduğu görülmektedir (WEF, 2019). Grafik 5 ve Tablo 2'de Türkiye ve Güney Kore'ye ilişkin birtakım endekslere yer verilmiştir.

Tablo 2. 2019 Yılı Küresel Rekabet Endeksi 4.0'da Türkiye ve Kore Ülkelerinin Sıralamaları

	Toplam Skor	Fikri Mülkiyet Koruması	Hükümetin Gelecek Oryantasyonu	BİT Uyumu	Makroekonomik İstikrar	Bilimsel Yayınlar	Patent Başvuruları	Ar-Ge Harcaması	İnternet Kullanımı
KORE	13	50	16	1	1	18	2	2	9
TÜRKİYE	61	87	61	69	129	36	50	40	64
LİDER ÜLKE	Singapur	Finlandiya	Lüksemburg	Kore	33 Ülke	9 Ülke	9 Ülke	7 Ülke	Katar

Kaynak: (WEF, 2019) verileri ile oluşturulmuştur.

2018 yılı patent başvurularında tüm başvuruların %46,4'üne sahip olan Çin ilk sıradadır. Ancak Güney Kore'nin GSYH başına en yüksek patent başvurusu yapan ülke (8561/100 milyar USD GSYH) olma unvanını 2018 yılında da sürdürdüğü görülmektedir. Bu sıralamada Güney Kore'yi sırasıyla Çin (6183), Japonya (5101) ve Almanya (1924) takip etmektedir. Son 11 yılda Çin'in giderek Güney Kore'ye yaklaşması dikkat çekmektedir. Patent başvurularında büyük orta-gelirli ülkeler içerisinde Türkiye'nin GSYH başına patent sayısı aynı grup ülkelerden daha fazladır. Büyük orta-gelirli ülkeler içerisinde Türkiye (371/100 milyar USD GSYH) ilk sırayı alırken Türkiye'yi takip eden Hindistan (175) ve Brezilya (166) çok daha düşük başvuru sayısına sahiptir (WIPO, 2019b). Türkiye'nin kendi gelir grubu içerisindeki başvuru sayısı yüksek görünmesine karşın (371) bu rakamın gelişmiş ülkelerin ortalamalarının çok uzağında olduğu göz ardı edilmemelidir.

2018 yılı PCT (Patent İşbirliği Anlaşması) kapsamında yapılan uluslararası patent başvuruları incelendiğinde ABD'nin 56.142 başvuru ile lider konumda olduğu, Güney Kore'nin 17.014 başvuru ile 4'üncü sırada yer aldığı görülmektedir. PCT başvurularında orta-gelir düzeyinde bulunan ülkeler arasından ilk 20'ye giren yalnızca üç ülkenin olduğu görülmektedir. Bu ülkeler: Çin (53.345), Hindistan (2.013) ve Türkiye (1.578)'dir. Türkiye PCT kapsamında uluslararası patent başvurularında genel sıralamada 17'nci sırada yerini almaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin PCT kapsamında başvurularının yüksek olduğu görülmektedir. Patent başvurusu yapılan ilk 20 ofis içerisinde Güney Kore 15.986 başvuru ile 5'inci sırada ve Türkiye 8.149 başvuru ile 18'inci sıradadır. Türkiye'ye en çok başvurunun Japonya kökenli olduğu görülmektedir (WIPO, 2019b). IP5 patent başvurularında lider 50 firmadan 30 'u Asya'da bulunurken bu firmalardan 6'sı Güney Kore'dedir (OECD, 2017). Son 10 yıla ait Güney Kore ve Türkiye'nin uluslararası patent (PCT) başvurularının değişimi Grafik 6'da gösterilmiştir. Tablo 3'de Güney Kore'ye ait başvuruların büyük bölümünün az sayıda şirket tarafından yapılması uyguladığı teşvik politikalarının ve hedef sektörlerin desteklenmesi çalışmalarının son derece yerinde olduğunu göstermektedir. 2018 yılında Güney Kore tarafından yapılan 17 bin PCT başvurusuna karşın Türkiye'nin yalnızca 1578 başvurusu bulunmaktadır.

Grafik 6. Uluslararası Patent Başvuruları Karşılaştırılması.

Kaynak: (WIPO, 2019c), (WIPO, 2019d).

Tablo 3. Uluslararası Patent Başvuruları (PCT) İlk 3 Firma

Uluslararası Patent Başvuruları (PCT) İlk 3 Firma				
	2015	**2016**	**2017**	**2018**
Güney Kore				
Samsung Electronics Co.Ltd.	1683	1672	1757	1997
LG Electronics Inc.	1457	1888	1945	1697
LG Chem.Ltd.	739	671	850	969
Türkiye				
Arçelik AŞ.	235	270	287	312
Turkcell Teknoloji Ar-Ge	11	8	22	25
Eczacıbaşı Yapı Gereçleri	2	15	12	20

Kaynak: (WIPO, 2019c), (WIPO, 2019d).

2018 yılı marka başvurularında Çin tüm başvuruların % 51.4'ü ile ilk sıradadır. Madrid (Uluslararası Marka Anlaşması) kapsamında yapılan marka başvuruları incelendiğinde ise ABD'nin 8.825 marka başvurusu ile lider konumda olduğu görülmektedir. Bu sıralamada Güney Kore 1.305 başvuru ile 14'üncü sırada yer alırken Türkiye 1.437 başvuru ile Güney Kore'nin önünde 12'nci sırada yer almaktadır (WIPO, 2019b). Bu bağlamda PCT başvurularında Türkiye ve Güney Kore arasında çok büyük bir fark olmasına karşın uluslararası marka başvurularında Türkiye'nin önde olması dikkat çekmektedir. Son 10 yıla ait Güney Kore ve Türkiye'nin uluslararası marka (Madrid) başvurularının değişimi Grafik 7'de gösterilmiştir. Tablo 4'de uluslararası marka başvurularındaki ilk üç şirketin başvuruları gösterilmiştir. Ancak patent başvurularındaki gibi marka başvurularının belirli şirketlerde kümelenmediği görülmektedir.

Grafik 7. Uluslararası Marka Başvuruları Karşılaştırması.

Kaynak: (WIPO, 2019c), (WIPO, 2019d).

Tablo 4. Uluslararası Marka Başvuruları İlk 3 Firma

Uluslararası Marka (Madrid) Başvuruları İlk 3 Firma			
	2016	**2017**	**2018**
Güney Kore			
Samsung Electronics Co.Ltd.	43	61	73

Lotto Corporation			42
LG Household/Healthcare		1	30
Türkiye			
Arçelik AŞ.	8	27	16
Eczacıbaşı Yapı Gereçleri	2	3	13
Helvacızade Gıda İlaç Kimya		1	10

Kaynak: (WIPO, 2019c), (WIPO, 2019d).

2018 yılı tasarım başvurularında Çin ilk sıradadır ancak GSYH başına ve nüfus başına en yüksek başvuru yapan ülke Güney Kore'dir. Güney Kore, 100 milyar USD GSYH başına 3164 tasarım başvurusu ile ilk sırada yer alırken Türkiye 5'inci sıradadır. Hague (Uluslararası Tasarım) başvurularında ise Almanya 3.943 başvuru ile ilk sıradadır. Hague başvurularında 1.535 başvuru ile Güney Kore 3'üncü sırada yer alırken Türkiye 477 başvuru ile 9'uncu sırada yer almaktadır. Faydalı model başvurularında Çin'in açık ara önde olduğu görülmektedir. Şöyle ki: 2018 yılında dünya geneli yapılan faydalı model başvurularının %96,6'sı Çin kaynaklıdır. Yayınlarla ilgili verilere bakıldığında Türkiye'nin konumu dikkat çekmektedir. Türkiye 2018 yılında dünya genelinde eğitim sektöründe Brezilya'dan sonra en fazla yayın yapan ikinci ülkedir. Eğitim yayınlarının önemli bir kısmını ise çocuk yayınları oluşturmaktadır. Türkiye'nin 2018 yılında en çok çocuk yayını yapan üçüncü ülke olduğu görülmektedir (WIPO, 2019b).

Uluslararası marka, patent ve tasarım başvurularında Türkiye'nin aynı gelir grubu içerisindeki ülkelere göre çok iyi durumda olduğu görülmektedir. Bu durum Türkiye'de PCT, Madrid ve Hague sınıflandırmaları ile patent literatüründe yer alan uluslararası başvurulara önem verildiğini göstermektedir. Türkiye'nin kamu bütçesinden Ar-Ge'ye ayırdığı pay 2008 yılından 2016 yılına kadar %80 artmıştır. Türkiye'de 2016 yılında Ar-Ge bütçesinin yaklaşık %30'unun savunma ve uzay sanayisine ayrıldığı görülmektedir (OECD, 2017). Uluslararası patent başvurularında: Avrupa Patent Ofisi (EPO), ABD Patent Ofisi (USPTO), Üçlü Patent Ailesi (Triadic Patent Family), IP5 Beşli Patent Ailesi (IP5 Patent Family) en geniş çaplı patent gruplarıdır. Grafik 8'de Güney Kore ve Türkiye'nin bu patent sınıflandırmalarındaki başvurularının 1985 yılından sonraki yıllık değişimine yer verilmiştir. En geniş kapsamlı geçerliliği olan bu patent ailelerinde Türkiye'nin yaptığı başvuruların Güney Kore'nin çok gerisinde kaldığı görülmektedir.

Grafik 8. Uluslararası Patent Başvurularının Karşılaştırılması.

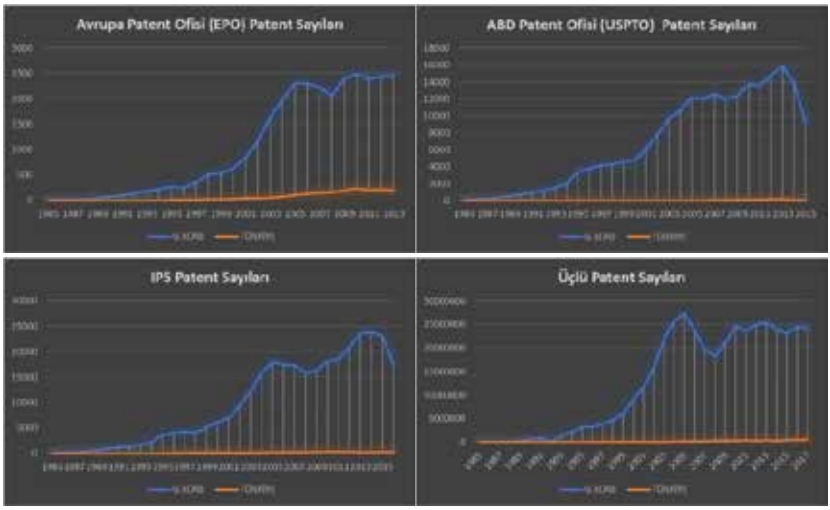

Kaynak: (OECD, 2019g) verileri ile oluşturulmuştur.

OECD (2017) raporuna göre: Güney Kore, bilim ve yenilik konularında diğer ülkelerle daha az ortak çalışma yapmaktadır. 2016 yılı için Güney Kore'nin uluslararası ortak yazarlı makale çalışması %26,4 iken uluslararası ortak başvurulan patent sayısı yalnızca %3,4'dür. Güney Kore, BİT ile ilgili patentlerde temel katkı sağlayıcı ülkedir. 2012-2015 yılları arasında bu alandaki patent aktivitelerinin %10 ile %46'sının Güney Kore tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Diğer ülkelerle ortak yapılan BİT teknolojilerine ilişkin patentlerde Türkiye'nin ortak çalışma oranı %25 civarındadır. Yapay zekâ (AI) ile ilgili patent başvurularında da Güney Kore'nin artan bir trendi olduğu görülmektedir. 2000-2005 yılları arasında AI patentlerinin %10,5'ine sahip olan Güney Kore, 2010-2015 yılları arasında bu oranı %17,5'e çıkarmayı başarmıştır. Bu alanda lider olan diğer ülkelerden Japonya, Çin, Tayvan ve ABD ile birlikte AI patentlerinin %70'ini üstlenmektedir. Makine öğrenmesi ile en çok atıf yapılan bilimsel makalelerde Güney Kore 16'ncı sırada iken Türkiye 18'nci sırada yer almaktadır. Endüstriyel robot yoğunluğunda da Güney Kore'nin ilk sırayı aldığı görülmektedir. Güney Kore'nin endüstriyel robot yoğunluğu OECD ortalamasının yaklaşık 3 katıdır. Güney Kore bilgi teknolojileri üretiminde ABD ve Çin'den sonraki en büyük üçüncü üretici konumundadır.

Güney Kore %4,23 ile OECD ülkeleri içerisinde İsrail'den (%4,25) sonraki en büyük Ar-Ge yoğunluğuna sahiptir. Türkiye'nin Ar-Ge yoğunluğu ise %1'den daha az düzeydedir. Ar-Ge harcamalarının sonucunda yapılan patent başvurularının geri dönüşlerine bakıldığında Güney Kore'nin yüzde elliden fazla bir oran yakaladığı Grafik 9'da görülmektedir. Güney Kore tarafından yapılan her iki başvurudan biri patent alınması ile sonuç-

lanmışken Türkiye'de yaklaşık her üç başvurudan birinin patent alınması ile sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle Türkiye bütçesinden Ar-Ge için daha az pay ayırabilmekte ve ayırdığı bu pay neticesinde de düşük verimlilikte geri dönüş elde etmektedir.

Grafik 9. Ar-Ge Verimliliklerinin Karşılaştırılması.

Kaynak: (WIPO, 2019c), (WIPO, 2019d).

Bütçeden Ar-Ge'ye ayrılan pay neticesinde yapılan patent başvurularına bakıldığında patent başına maliyetin Türkiye için çok yüksek olduğu görülmektedir. 2018 yılında Güney Kore patent başına yaklaşık 371bin USD harcarken Türkiye 1 milyar 700bin USD harcamaktadır. Başka bir deyişle Türkiye bir patent için Güney Kore'den 4,5 kat daha fazla harcama yapmak zorunda kalmaktadır.

4. SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Güney Kore'nin kalkınması elbette tüm gelişmekte olan ülkeler için önemli bir rehberdir. Ancak şunu önemle belirtmek gerekir ki: Güney Kore stratejisi hiçbir ülke için tek başına yeterli olabilecek bir reçete değildir. Her ülke kendi içinde mevcut fırsatlarını ve zorluklarını tanımlamalı, kendi önceliklerini belirlemeli ve kendi stratejisini geliştirmelidir. Yine Güney Kore'nin yaptığı gibi planlarını ve politikalarını devamlı surette gözden geçirmeli, geliştirmeli ve denetlemelidir.

Türkiye'de planlı dönem ile birlikte başlayan bilim ve teknoloji politikası çalışmalarının aynı dönemde Güney Kore'de başladığı görülmektedir. Hatta her iki ülkenin benzer politika tasarılarıyla beş yıllık kalkınma planları şeklinde harekete geçtiği görülmektedir. Bu çalışmaların başladığı 1960'lı yıllarda Türkiye ve Güney Kore arasında nüfus, milli gelir, nitelikli işgücü gibi birçok değişkenin birbirine yakın olduğu bilinmektedir. Başka bir deyişle, bu iki ülkenin aynı dönemde başlayan bilim ve teknoloji

girişimlerinin birbirine çok yakın başlangıç (çıkış) noktaları olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle Türkiye ile yapılacak bir karşılaştırmada Güney Kore'nin iyi bir örnek olacağı değerlendirilmektedir.

1960'larda eş zamanlı başlayan bu hamleler neticesinde, Güney Kore önemli bir mesafe kat etmeyi başarmış ve 1990'larda kişi başına düşen milli gelir, Ar-Ge harcamalarının yoğunluğu, ileri teknoloji ihracatı ve araştırmacı sayısı gibi birçok gelişmişlik göstergesinde Türkiye'ye önemli bir fark atmıştır. Hedef teknoloji politikaları sayesinde, Güney Kore "Bilgi ve İletişim Teknoloji" lerinde dünya lideri olmayı başarmıştır. Teknolojinin taklidi ile başlayan bu süreç, gerekli beşerî sermayenin yetiştirilmesi ile yerli teknolojinin üretilmeye başlanması ile başarıya ulaşmıştır. Güney Kore'nin bilim ve teknoloji için gerekli insan gücünün yetiştirilmesine verdiği önem ve bütçeden Ar-Ge için ayırdığı yüksek miktarlar, uzun vadede kazanca dönüşmüştür. Günümüzde Güney Kore bilgi ekonomisinde lider ülkelerden birisidir. Yapay zekâ, makine öğrenmesi, bilgi iletişim teknolojileri gibi yüzyılın teknolojilerinde elde ettiği patentlerle, bu başarısını sürdürmede iddialı görülmektedir.

Türkiye'nin mevcut durumuna bakıldığında ise, maalesef bu yarışta Güney Kore'nin çok gerisinde kaldığı görülmektedir. Uygulanan kalkınma planlarının gerçekçi hazırlanmaması, planlardaki hedeflerin gerçekleştirilememesi ve bu planların politikacı yapıcılar tarafından yeterince önemsenmemiş olması, bu başarısızlığın en önemli nedenleridir (Dağlı& Oğuztürk, 2018). Oysa "1983-2003 Türk Bilim Politikası", "1993-2003 Türk Bilim ve Teknoloji Politikası", "1995 Bilim ve Teknoloji Atılım Projesi" ve 2001 tarihinde onaylanan "Vizyon 2023" projesi, bu konuda gerekli planlamaların olduğunu göstermektedir. Ancak, planların politikacı yapıcılar tarafından sahiplenilmesi ve uygulamasının denetlenmesi en az planlamanın yapılması kadar önemlidir.

Türkiye'de Ar-Ge yoğunluğunun %2 düzeyine çıkarılması, 1960'lardan beri planlanmaktadır. Buna rağmen 2018 yılında dahi %1 Ar-Ge yoğunluğuna ulaşılamamıştır. Yeterince bütçe ayıramadığımız Ar-Ge payının değerlendirilmesindeki düşük verimlilik de ayrı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'nin bir patent için Güney Kore'den 4,5 kat fazla Ar-Ge harcaması yapması, mevcut kaynakların etkin değerlendirilemediğini ve bu konuda bir politika yanlışlığı/eksikliği olduğunu göstermektedir. Ar-Ge ayrılan payın yüksek olması önemli bir göstergedir, ancak Ar-Ge payının nasıl değerlendirildiği de üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Bu konuda politika yapıcıların düşük verimlilik nedenleri üzerinde gerekli araştırmaları yaptırarak, gerekli politika düzeltmelerini yapmalarının uygun olacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Ağır, H. (2010). Türkiye İle Güney Kore'de Bilim Ve Teknoloji Politikalarının Karşılaştırması. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 5*(2), 43-55.

Akçomak, İ. S., Erdil, E., Pamukçu, M. T. ve Tiryakioğlu, M. (2016). Bilim, Teknoloji ve Yenilik., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Altıntaş, S. ve Görgen, İ. (2014). Türkiye ile Güney Kore'nin Matematik Öğretim Programlarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi, *NWSA-Education Sciences,* 9, (2), 191-216.

Aras, S. ve Sözen, S. (2012). Türkiye, Finlandiya ve Güney Kore'de Öğretmen Yetiştirme Programlarının İncelenmesi, X. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi, Niğde: Niğde Üniversitesi.

Çetin, R. ve Karadaş, S. (2018). Han Nehri mucizesi: Ekonomik kalkınmada Güney Kore örneği. Istanbul Journal of Economics, 68, 93-112.

Dağlı, İ. ve Oğuztürk, B.S. (2018). Planlı Dönemden Günümüze Türkiye'de Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaların Değişimi, SDÜ İİBF Dergisi, 23 (4), 1479-1503.

Göker, A. (2000). Niçin Bilim ve Teknoloji Politikası Tarihsel Gelişim Dünya Örnekleri ve Türkiye, Sosyal Demokrasi Derneği, Ankara.

Griliches, Z. (1964). Research Expenditures, Education, And The Aggregate Agricultural Production Function, The American Economic Review, 54(6), 961-974.

Hancıoğlu, Y. ve Atay, Ö. (2018). Türkiye, Güney Kore ve İsrail'in Ulusal İnovasyon Sistemlerinin Analizi ve Kıyaslanması, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 36 (2), 21-50.

Hong, Y.S. (2010). Private – Public Alliances for Export Development: The Korean Case, *Comercio International Serie 102*, Division of International Tradeand Integration, United Nations Publications, Santiago.

Koçakoğlu, M. ve Bayraktar, Ö. (2019). Ar-Ge Harcamaları, Patent Başvuruları ve Yüksek Teknoloji İçeren Ürünlerin İhracat Rakamları Arasındaki İlişkiye Yönelik Bir Çalışma, İktisadi Yenilik Dergisi, 6 (2), 120-128.

Kwon, S., & O'Donnell, M. (2001). The Chaebol and Labour in Korea: The Development of Management Strategy in Hyundai. London: Routledge.

OECD (2005). Governance of Innovation Systems: Volume 2: Case Studies in Innovation Policy, OECD Publishing, Paris.

OECD (2009). OECD Reviews of Innovation Policy: Korea 2009, OECD Reviews of Innovation Policy, OECD Publishing, Paris.

OECD (2012). Industrial Policy and Territorial Development: Lessons from Korea, Development Centre Studies, OECD Publishing.

OECD (2014). Industry and Technology Policies in Korea, OECD Reviews of Innovation Policy, OECD Publishing, Paris.

OECD (2017). *OECD* Science, Technology and Industry Scoreboard 2017: The digital transformation, OECD Publishing, Paris.
OECD (2019a). Gross domestic product (GDP) (indicator).
OECD (2019b). Industrial production (indicator).
OECD (2019c). Trade in goods and services (indicator).
OECD (2019d). Gross domestic spending on R&D (indicator).
OECD (2019e). Researchers (indicator).
OECD (2019f). Exports by business size (indicator).
OECD (2019g). Oecd Stat: https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode= PATS_IPC&lang=en
Oğuztürk, B. S. (2011). Güney Kore'nin Kalkınmasında İnovasyonun Rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, *3*(5), 48-53.
Oğuztürk, B. S., Özbay, F., & Pehlivan, C. (2017). Güney Kore'nin Büyüme Sürecinde İnovasyonun Rolü: Ekonometrik Bir Analiz 1984-2015. *SDÜ İİBF Dergisi*, *22*(4). 1203-1222.
Oğuztürk, B.S., Özbay, F., ve Özaslan, A. (2019*). İnovasyon Kalkınma ve Ülke Örnekleri*, Ankara:Ekin Yayıncılık.
SaKong, I and Koh, Y. (eds.) (2010), The Korean Economy: Six Decades of Growth and Development, Korean Development Institute, Seoul.
WEF, (2019). Global Competitiveness Report *2019 (Ed.* Klaus Schwab).
WIPO, (2019a). Global Innovatıon Index 2019.
WIPO, (2019b). World Intellectual Property Indicators 2019.
WIPO, (2019c). https://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/country_profile/profile.jsp?code=KR
WIPO, (2019d). https://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/country_profile/ profile.jsp?code=TR
World Bank (2019). https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS
Yaşgül, Y. S. (2015). Patent Koruması İleri Teknoloji İçeren Ürünlerin İthalatını Arttırıyor mu?, *Doğuş Üniversitesi Dergisi,* 16 (1), 51-63.
Yıldırım, C. (2016). Patent Başvurusu ve İhracat Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi. *Bartın Üniversitesi İİBF Dergisi*, *7*(13), 226-249.

Bölüm 15

XVI. YÜZYILDA DEMİRCİ KAZASINDA KONAR- GÖÇERLER[1]

Kadir ADAMAZ[2]

1 "XVI. Yüzyılda Demirci Kazası" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğretim Üyesi Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, İktisat ABD, Bilim ve Teknoloji Politikaları, Mehmet.birinci@izu.edu.tr

1. GİRİŞ

Demirci, günümüzde Ege bölgesinde Manisa'nın Kuzey-doğusunda yer almakta, Manisa'nın Gördes, Köprübaşı, Kula, Selendi ve Kütahya'nın Simav, Balıkesir'in de Sındırgı ilçeleri ile komşu bulunmaktadır. Rakımı yaklaşık 900 metre civarındadır. Bulunduğu bölge dağlık olup, doğusunda Simav ve Demirci Dağları, batısında Çomaklı Tepeleri, güneydoğusunda Yağcı Dağları, güneybatısında Asi Tepe, kuzeyinde de Türkmen Dağı ile çevrilmiştir (Boyacıoğulları ve Alakese, 1972:103). Demirci'nin dağlık yapısı, derin vadilerin bulunması ve bölgedeki çöküntü alanları, ilçenin nüfus ve ekonomik açıdan gelişmesinin önünde engel teşkil etmiştir (Aydın, 2003: 23, 24). Bölgenin coğrafi şartları, ulaşım ve sanayileşmede olduğu gibi, tarım alanında da olumsuz bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Aydın, 2001: 4). Yeraltı kaynakları olarak Demirci'de mermer, perlit, kyanit taşı ve feldspat madenlerine rastlanır. Bölge ekonomisinin ağırlık noktasını geçmişte olduğu gibi (COA. *TD. 165*; TK. KKA. *TD.* 115) günümüzde de özellikle meyvecilik ve tahıl üretiminin başı çektiği tarım ile hayvancılık meydana getirirken, halıcılığın da hatırı sayılır bir paya sahip olduğu tespit edilmektedir. Akdeniz ikliminin hâkim olduğu Demirci'de, zengin bitki çeşitliliği vardır (Sevinç, 1997: 59). Demirci'de Akdeniz yağış rejimine uygun bir yağış tipi görülmekte ve yıllık sıcaklık ortalaması 12 *C, yağış ortalaması da 700 mm. civarında gerçekleşmektedir. Az yağışlı dönemlerde özellikle kuru tarım bundan olumsuz olarak etkilenir (Taşlı, 1992: 90). Demirci'nin aynı zamanda deprem bölgesi olma özelliği de bulunmaktadır (Erer, 1977: 102).

Demirci ve çevresinin yerleşim tarihi uzun bir geçmişe dayanır. Nitekim tarih öncesi dönemlerden itibaren insanoğlunun faaliyetlerinin görüldüğü bölgede (Boyacıoğulları ve Alakese, 1972: 18-27) eskiçağda Hitit, Frig, Lidya gibi uygarlıkların izlerine rastlanmaktadır (Kınal, 1998: 84; Akurgal, 2000: 265-283; Akyıldız, 1984: 111-114). Yapılan yüzey araştırmalarında antik döneme tarihlenen yerleşimlerin Demirci bölgesinde olduğu belirlenmiş (Şahin, Tez: 76, 81, 82), bu yerleşim yerlerinden bazılarının kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Saittai antik kenti buna örnek olarak verilebilir (Ramsay, 2010: 121). Buranın gelişmiş bir ekonomik faaliyet alanı olduğu anlaşılır. Nitekim Saittai'de yüncü, derici, keçeci gibi meslek dallarının bulunduğu belirtilmiştir (Dobb, 1994: 11). Buradan hareketle hayvancılık faaliyetlerinin Demirci ve çevresinde antik dönmelerden beri sürdürüldüğü ifade edilebilir. XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Demirci kazasında oldukça fazla sayıda "Yaylak", "Kışlak" vergileri yanında "Ağnam" resmine sıkça rastlanması, bölgede özellikle küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğuna işaret etmektedir. Bunda da konar-göçerlerin katkısı yadsınamaz. Demirci bölgesinin hayvancılığa müsait yapısının, hayvancılık ile uğraşan Yörük cemaatlerini buraya çektiğini de söylemek yanlış ol-

maz. Hayvancılık faaliyetlerine paralel olarak gelişme gösteren Osmanlı Devleti'nin dericilik sanayi, deri kalitesinin bozulması, tesislerin verimsiz hale gelmesi gibi nedenlerle XIX. yüzyılda gerilemeye başlamıştır (Eldem, 1994: 80). "Manisa sahtiyanı" nın Osmanlı sarayı ihtiyacı için alınan ayakkabılarda kullanıldığı da bilinmektedir (Faroqhi, 1994: 200).

Demirci ve çevresinin Türk egemenliğine girişi XIV. Yüzyıl başında Saruhanoğulları Beyliği ile gerçekleşmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 74). Osmanlı Devleti'nin bu beyliğe son vermesinin ardından Demirci ve çevresi Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiş ve bu devletin klasik taşra yapılanması içinde Saruhan Sancağının bir kazası olarak yer almıştır (Uluçay ve Gökçen, 1939: 76,77). XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde de bu durum açıkça görülür (COA. *TD. 165*; TK. KKA. *TD.* 115). Türkiye Cumhuriyeti dönemine kadar bu durum devam etmiştir. Cumhuriyete giden süreçte Kurtuluş Savaşında işgalci Yunan güçlerine karşı Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem öncülüğünde bölge halkı teşkilatlanarak Yunan kuvvetlerinin bölgeden atılmasını sağlamış (Oğuz, 2017), sonrasında Demirci, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla Manisa ilinin bir ilçesi haline getirilmiş ve bu durumunu günümüze kadar sürdürmüştür.

Çalışmamızın ana kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde (COA.) bulunan 1531 tarihli ve 165 numaralı tahrir defteriyle, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde (TK. KKA.) 115 numara ile kayıtlı 1575 tarihli mufassal tahrir defteri ve Yörüklerin ayrıca ele alındığı tarihi tam olarak belli olmayan 125 numaralı tahrir defteri oluşturmaktadır. 125 numaralı defterin 85 a ile 94 b sayfalarında Demirci kazasındaki Yörükler ele alınmıştır. 115 Numaralı tahrir defterinin Demirci kazasıyla ilgili kısımlarında da 252 a ile 265 a sayfaları arası, kazadaki Yörük cemaatleri hakkındaki kayıtları içermektedir. Yüzyılın ilk yarısına ait 165 numaralı tahrir defterinde ise 342 - 472. sayfalar ve 743 -747. sayfalar arasında Demirci kazasında bulunan Yörük cemaatleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Osmanlı Arşivinde 398 ve Kuyud-ı Kadime Arşivinde 544 numaralı vakıf tahrir defterleri ile 21 numaralı Manisa Şer'iyye Sicili (MŞS.) bunlara ilave edilebilir. Çalışmamızda arşiv vesikaları haricinde araştırma eserlerden de yararlanma yoluna gidilmiştir.

2. DEMİRCİ KAZASINDA KONAR- GÖÇERLER

Konar-göçerlik belli bir bölgede hayvancılık yapan, üretmiş oldukları ürünlerini de yerleşik topluluklara pazarlayarak ekonomik faaliyetler içinde yer alan hayat tarzı olarak tanımlanır. Konar-göçerler belli bir coğrafyaya bağlı olmaksızın hayvanları için otlak ve kışlak arayan göçebelerden farklı bir yapıya sahip olmuşlardır. (Gündüz, 2002: 161). Başka bir ifadeyle konar-göçerlerin yazı ve kışı geçirdikleri yerler belli olup, sabit kalmaktadır. "*Cemaat-i Korkutlar, Yaylakları Üç Depe, Kışlakları Kaya*

İli…" gibi tahrir defterlerinde geçen ifadelerden bu durum anlaşılmaktadır (COA. TD. 165: 367). Genellikle Kızılırmak'ın batı taraflarından Marmara ve Ege denizlerine kadarki saha ile Rumeli'de yaşayan Türkmen aşiretlerine "Yörük" adı verilmiştir. Yörükler yaylak-kışlak arasında hareket edip tam bir göçebe hayat yaşamadıklarından kaynaklarda genellikle "konar-göçer" olarak zikredilmiştir (Emecen, 1989: 127, 128).

Konar-göçerler iskân ettikleri yerlerde kom, mezra, ağıl, mandra, divan gibi dağınık yerleşme tipleri de meydana getirmiştir (Çabuk, 1988: 433). Soğuk ve tipiden korunaklı olması, daha az kar tutması nedeniyle kışlaklarını genellikle dere ve orman kenarları ile vadi yataklarına kurmuş, zamanla da buralarda kendi köylerini oluşturmuşlardır (Koca, 2001: 823).

Yörükleri sadece hayvancılık ile uğraşan topluluk olarak düşünmemek gerekir. Nitekim arşiv belgelerinde bunlar içerisinde imam, derviş, şeyh-i zaviye, muhassıl, sipahizade, kadı, hatip, müezzin, mütevelli, kayyum, kethüda gibi muaf zümreler tespit edilmektedir. Bu da Yörüklerin en azından bir kısmının hayvancılığın haricinde kültürel veya sosyal aktivitelerde yer aldığını gösterir (Karaca, 2008: 418). Konar-göçerlerin kırsal bölgede yer alan zaviyelere de gittiği, bazı derviş ve şeyhlerden dini bilgiler öğrendikleri de anlaşılmaktadır (Köprülü, 1984: 14).

"Bey, ağa veya şeyh" denilen reisleri ve onlara yardımcı olarak da kethüda ile oymakbaşılar, konar-göçerlerin başında bulunmuş, aşiretin sorunlarının çözümü yanında aşiretleri ile devlet arasındaki ilişkilerin yürütülmesi görevlerini yürütmüştür (Saydam, 2009: 19). Osmanlı askeri sistemi içinde görülen "Ocak" tabirinin Yörük teşkilatı için de kullanıldığı anlaşılmaktadır (Gökbilgin, 1957: 38). Kendi içinde Boy, Aşiret, Cemaat, Oymak, Mahalle, Oba (Aile) şeklinde bölümlere ayrılan konar-göçerler hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri, şehir ve kasabalarda kurulan pazarlarda ihtiyaç duydukları yiyecek ve giyecek gibi mallarla değiştirmiş, böylece bölgelerin ekonomik yapısı içinde ayrı bir yer edinmişlerdir (Halaçoğlu, 1996: 112). XVI. yüzyılda biri Demirci nefsinde, diğeri de Borlu nahiyesi nefsinde olmak üzere iki adet pazarın kurulduğu tahrir defterlerinden anlaşılmaktadır (COA. *TD.165*: 352-410; TK. KKA. *TD.115*: 310 b). XVII. Yüzyılda da Demirci nefsindeki pazara ait bilgilere ulaşabilmekteyiz (Çelebi, 2011: 55). Konar-göçerlerin ekonomik faaliyetleri arasında, halı ve kilim dokumacılığı, deve, katır, at gibi üretimini de yaptıkları hayvanlarla ülkedeki ulaşım faaliyetlerine katkıları bulunmaktadır (Kazıcı, 2003: 169). Konar-göçerler Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu et, süt peynir ve şehirlerde yer alan deri işletmelerinin üretiminde hammadde olan derinin temin edilmesi, avcı kuşlar yetiştirilmesi, orman işleri ve maden işletmeleri, bunların korunması gibi rolleri de üstlenmiştir (Gündüz, 2002: 163). Hayvancılık konusunda uzmanlıkları onların aynı zamanda kasaplıkta da uzmanlaştıklarına ve ihtiyaç durumunda kasap olarak görevlendirilmeleri-

ne vesile olmuştur (Refik, 1930: 18). Konar-göçerlerin bir kısmının hayvancılık yanında ziraat ile uğraştıkları da anlaşılır (Kütükoğlu, 2002: 42). Defterlerde vergiye tabi olan Yörük cemaatlerine ait kayıtlarda mücerred, bennak, nimçift gibi vergi mükelleflerine rastlanması, bunların Demirci kazasında da zirai faaliyetlerle de uğraştıklarının göstergesidir (COA. *TD. 165*: 380-381). Ayrıca konar-göçerlerden imkânı olanların hac görevini ifa ettikleri de belirlenmektedir (KK. KKA. *TD. 115*: 256 b).

Konar-göçerler ekonomik faaliyetler haricinde yeni fethedilen yerlerde iskâna tabi tutulma ile buraların şenlendirilmesinde rol oynamıştır. Mesela Vize'ye (Kırklareli) Saruhan bölgesinden Yörük grupları getirilerek yerleştirilmiştir (Ceylan, 2011: 65). Osmanlı Devleti bazen Yörük cemaatlerini iskâna zorlamış, bunlar da direnmişlerdir (Refik, 1930: 108). Bunların iskâna zorlanmasında Osmanlı Devleti'nin konar-göçerlerin vergilerini düzenli toplayabilme düşüncesi etkili olmuştur (Gündüz, 2003: 362). Şehirlerde ikamet eden Yörükler, şehir halkından farklı bir vergilendirmeye tabi tutularak defterlerde "şehirli" sayılmamış ancak şehrin geçici değil, daimi nüfusunu oluşturmuştur (Emecen, 1989: 54). Şehir ve köy toplumundan farklı statüsü olan konar-göçerler kendileri için düzenlenmiş kanunlar çerçevesinde hareket etmiştir (Kazıcı, 2003: 165). Konar-göçerler timar sistemi içinde yaşadıkları yere göre timar, zeamet, has veya vakıf reayası statüsünde olmuş, dolayısıyla mali bakımdan bir vergi dairesine bağlanmış ve raiyyet olarak da sorumluluk altına girerek, vergilerini raiyyeti olduğu dirlik sahibine ödemiştir. Ayrıca nüfusu kalabalık olan grupların gelirleri de fazla olacağından bu gruplar defterlere has reayası olarak kaydedilmiştir (Şahin, 2006: 187). Tahrir defterlerinde Demirci kazasındaki Yörük cemaatlerinin bennak, mücerred gibi resimlerin yanında cürm-ü cinayet, arusane gibi arızi vergileri de verdikleri açıkça görülür (COA. *TD. 165*: 380-381). Demirci kazasında vakıf reayası olarak ve konar-göçerliklerini sürdüren Yörükler de vakıf tahrir defterlerinden takip edilebilmektedir (COA. *TD.398*: 152 -155; TK. KKA. *TD.544*: 89 b - 91 b). Konar-göçerlerin verdiği vergilerden biri de avarız'dır. Konar-göçerlerin hareket halinde olmalarından dolayı nerede ve kime verileceği konusunda tartışmalara konu olan avarız vergisinin, bunların bağlı oldukları sipahiye verilmesinin istenmiştir (*MŞS.21*: 170). Yörük cemaatlerinin bazen haric ez defter oldukları da tahrir defterlerinden anlaşılır (COA. *TD. 165*: 417).

Yörük cemaatleri bir yerleşim yerine tabi olarak defterlere yazılmıştır (COA. *TD. 165*: 371; [1] TK. KKA. *TD.125*: 90 b [2]). Bazen Yörük cemaatlerinin Demirci'ye tabi olmakla birlikte başka kazalarda ikamet ettikleri de vakidir (COA. *TD. 165*: 365).[3] Yörük cemaatlerinin bazılarının yaylak

1 "Cemaat-i Yörükan-ı Kurt Tutan tabi-i Akçaköy".
2 "Cemaat-i Karaca İbrahimler tabi-i Borlu".
3 "Cemaat-i Yörükan-ı Satılmış tabi-i Temürci mütemekkin der Kaza-i Mermere".

ve kışlaklarının isimleri defterlere yazılmıştır. Korkutlar cemaati bunlardan biridir (COA. *TD.165*: 367).[4] Konar-göçerlerin idari bakımdan bağlı oldukları yer, kışlak merkezlerinin bulunduğu sancaktır. Bu sancakta yaşadıkları kaza da hukuki olarak bağlı oldukları kazadır. Ayrıca konar-göçerler kendileriyle ilgili her türlü meseleyi İstanbul'daki divan-ı hümayuna götürme hakkına da sahiptir (Şahin, 2006: 186).

Osmanlı Devleti'nde konar-göçerlerin nüfusunun oldukça yüksek sayılabilecek düzeye ulaştığı anlaşılır. Mesela 1520'li yıllarda Anadolu Beylerbeyliği nüfusunun % 15'ini oluşturan konar-göçerler Ankara, Kütahya, Menteşe, Aydın, Saruhan, Teke ve Hamid Sancaklarında 80 bin haneye rakamını görmüştür (Düzbakar, 2003: 63).

Tahrir defterlerine göre konar-göçer Yörük cemaati sayısının XVI. Yüzyılda Demirci kazasında oldukça fazla olduğu söylenebilir (COA. *TD.165*; TK. KKA. *TD.* 115; TK. KKA. *TD.* 125). XVI. Yüzyılda Demirci kazasında bulunan Yörüklerin cemaat isimleri ve bağlı bulunduğu grupları (TK. KKA. *TD.115*: 258 a) [5] ve bulundukları köyleri defterlerden takip edebilmekteyiz (TK. KKA. *TD. 115*: 261 b).[6]

Demirci Kazası ve bu kazanın merkezini oluşturan Demirci şehrinin adının da Yörük cemaatinden alındığı düşünülebilir. Demirci'nin adı konusunda çeşitli iddialar ortaya atılmakla birlikte bunların bilimsel dayanağı bulunmaz. Bizim düşüncemize göre Demirci ismini Yörük cemaatinden almıştır. Nitekim Türkler Anadolu'ya geldiklerinde yerleştikleri yerlere Türkçe isimler vermiştir. Bu isimler Türklerin daha önce yaşadıkları yerlerin adları olabildiği gibi bir dere, dağ, kabile, soy veya şahıs adı olabilmekteydi (Göktürk, 1974: 10, 11). Türkler Anadolu'da bu şekilde kendilerine ait isimlerden müteşekkil köyler oluşturmuş (Şeker, 1973: 102), dâhil oldukları boy veya cemaatin adlarını bu köylere vermiştir (Gökçen, 1946: 23). Demirci kazasında da birçok köye bu şekilde Yörük cemaatlerinin adlarının verildiği tespit edilmektedir. Mesela Demirci kazasında bulunan Avşar köyü, Oğuz boylarından birinin adını taşırken, Kılavuzlar, Divane Çobanlar, Eyvanlar köyleri de Yörük cemaat isimlerinden oluşmaktadır (TK. KKA. *TD.125*: 86 a, 87 b, 93 b). Benzer şekilde "Temürci" adını taşıyan Yörük cemaati de Demirci'de yer almaktadır (COA. *TD.165*: 368). Bu cemaat Oğuzların Yıva Boyuna mensuptur (Halaçoğlu, 2011: 2195). Demirci kazasındaki köylerin adlarında Yörük cemaat isimlerine sıkça rastlanması, Temürci Yörük cemaatinin adının da şehre verildiğini akla getirmektedir.

XVI. yüzyılda Demirci kazasındaki Yörük cemaatleri ve bunlara ait bazı bilgiler aşağıdaki tablolarda verilmiştir. Demirci kazasında konar-gö-

4 "Cemaat-i Korkutlar yaylakları Üç Depe, kışlakları Kaya İli …".
5 "Cemaat-i Otmanlar an Kurd Tutan an Yörükan-ı Temürci".
6 "An cemaat-i mezbur der karye-i Bulduklu tabi-i Borlu".

çerler daha çok kırsal bölgede yer almakla birlikte, şehir merkezinde de varlıklarına rastlanır. Konar-göçer kayıtları içinde mücerredler belirtilmiş, bennak ya da ganem resmi gibi vergi mükellefleri de defterlere yazılmıştır. Dolayısıyla bunlar çalışmamızda hane olarak değerlendirilmiş ve buradan hareketle tahmini nüfus hesaplama yoluna gidilmiştir. Osmanlı Devleti dönemine ait nüfus hesaplamalarında tarihçiler arasında farklı görüşler bulunmaktadır (Barkan, 1953: 12; Koç, 2013: 186-187; Elibol, 2007: 141). Çalışmamızdaki hesaplamalarda hane katsayısı beş alınmış, mücerredler ise ayrıca ilave edilmiştir.

1531 yılında Demirci şehrinde toplam on üç mahallede 67 hane ve 6 mücerredden mürekkep yaklaşık 341 kişilik Yörük nüfus bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo I: 1531'de Demirci Şehrinde Bulunan Yörüklerin Mahallelere Göre Dağılımı [7]

Mahalleler	Hane	Mücerred	Tahmini Nüfus
Cami-i Atik	6	-	30
Cami-i Cedid	1	1	6
Ece	1	-	5
Eski Hisar	1	1	6
Hacı Baba	5	2	27
Hacı Tur Beg	6	1	31
Hisar	11	-	55
Kadı	7	-	35
Kasım Fakih	9	-	45
Pazar	7	-	35
Sofular	5	-	25
Şüca'	3	1	16
Yağmur	5	-	25
Toplam	67	6	341

1575'te ise Demirci şehrinde dört mahalle yanında şehirde perakende olarak dağılmış halde 16 hane ve 8 mücerredden oluşan yaklaşık 88 kişilik Yörük nüfus bulunmaktadır.

7 COA. *TD.165,* s.743-744.

Tablo II: 1575 Yılında Demirci Şehrinde Bulunan Yörüklerin

Mahallelere Göre Dağılımı[8]

Mahalle	Hane	Mücerred	Tahmini Nüfus
Kasım Fakih	2	2	12
Cami-i Cedid	3	-	15
Ece	3	1	16
İç Hisar	2	2	12
Perakende	6	3	33
Toplam	16	8	88

Tablo 3'te de görüleceği üzere 1531 yılında Demirci kazasının muhtelif köylerine dağılmış olan ve toplam sayıları 46 çeşidi bulan Yörük cemaatlerinin Demirci kazasının kırsalındaki hane sayısı 1315, mücerred toplamı da 540'ı bulmaktadır. Buna göre kaza kırsalında yaklaşık 7115 kişilik Yörük nüfusu olduğu tahmin edilebilir.

Demirci kazası dışında, Kula, Selendi, Adala gibi kazalara dağılmış olan Yörük cemaatlerine de defterde rastlanır. Ayrıca Demirci kazasındaki Yörük cemaatlerinin bu dönemdeki vergi gelirleri 45 bin akçeden oluşurken, bu rakam kaza toplam gelirinin %7,57 oranına karşılık gelmektedir.

Tablo 3: TD. 165'e Göre 1531'de Demirci Kazasında Yörük Cemaatleri

Sıra	Cemaat	Hane	Mücerred	Bulunduğu Yer
1	Oraklar	7	3	-
2	Saru Çam	4	1	-
3	Çarıklu	2	4	-
4	Düzenler	99	51	-
5	Hassa Yörükleri	4	3	Gümele
6	"	3	-	Kıran
7	"	4	2	Avşar
8	"	22	18	Kürdecik
9	"	10	8	Kızılca
10	"	5	5	Yolcular
11	"	18	4	Kurdbükü
12	"	18	10	Koca Taşlu
13	"	5	9	Çortak
14	"	1	1	Yakılar
15	"	3	1	Palamud

8 TK. KKA. *TD.115,* s. 263 b.

16	“	9	2	Kaza-i Kula
17	“	14	8	Yağlılar
18	“	4	1	İlek
19	“	7	3	Danişmendlü
20	“	7	5	Yavaşlar
21	“	5	4	Depecik
22	“	1	4	Eynehanlar
23	“	20	2	Ahmedler
24	“	9	2	Turudlar
25	“	19	10	Şekerim
26	Çarıklu (An Yörükan-ı Hassa)	22	7	Kaza-i Selendi
27	Kuzucu (An Yörükan-ı Hassa)	15	7	-
28	Kovancık (An Yörükan-ı Hassa)	6	4	-
29	Talaz (An Yörükan-ı Hassa)	3	2	-
30	Hassa Yörükleri	5	5	Boz Köy
31	“	40	60	İniş
32	Çanakçı (An Yörükan-ı Hassa)	34	26	-
33	“	9	-	Mendehorya (Adala)
34	“	5	-	Güneylüce
35	“	6	-	İlcik
36	“	4	-	Avşar
37	“	9	-	Çölmekçi
38	“	7	-	Dibek Dağı (Adala)
39	“	5	1	Kesri Gevic Beg (Adala)
40	“	3	-	Bulduklu
41	“	5	-	Hamidler (Adala)
42	“	4	-	İnce Bahçe (Aydın)
43	“	2	-	Kara Bağlandılar (?)
44	“	3	-	Dulkadır (Adala)
45	“	2	-	Kovacık (Adala)

46	Öksüzler (An Yörükan-ı Temürci)	10	-	Yengi Nahiyesi
47-48	Korkudlar ve Iklıkcılar	15	-	Manisa'da Kışlarlar
49	"	5	-	Yassıyurt (Germiyan)
50	"	3	-	Hacılı (Germiyan)
51	"	2	-	Koçaklar
52	"	1	1	Deynek (Germiyan)
53	Eyneller (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	9	13	-
54	Satılmış	15	4	Kaza-i Mermere
55	Kuzular	9	-	Kaza-i Gördük
56	Umurlu	4	1	-
57	Köseler (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	13	12	-
58	"	4	-	Kerpiçlik
59	"	3	-	Balçıklu (Mermere)
60	Kara Kasablar	27	3	Palamud (Manisa)
61	Kara Mehmediler nd. Kara Haylar (Tabi-iYörükan-ı Hassa)	11	7	-
62	Hamid İli (Tabcalar Taifesi) (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	17	-	-
63	Korkutlar	73	2	Yaylakları Üç Depe, Kışlakları Kaya İli
64	Korucılar (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	13	-	Yaylakları İrmeni Derbendi, Kışlakları Yaka Yamağı
65	Kara Yakublar (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	6	-	-
66	"	4	-	Çam
67	"	3	-	Özhanlar
68	"	16	-	İğdecik (Kula)
69	"	7	-	Bakas

70	“	6	-	Kızıl Umurlu
71	“	2	-	Ermenek
72	“	1	-	Çeke Köy(?)
73	“	7	-	Kavak Alanı
74	“	7	1	Süleler (Kula)
75	Kulağuzlar (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	4	-	-
76	İsifler	1	-	İsifler (Kula)
77	“	3	-	Öreyler
78	“	2	-	Ak Yavuzca (Adala)
79	“	2	-	Yeni Tekelü (Manisa)
80	Kurd Tutan (Tabi-iYörükan-ı Akçaköy)	184	104	-
81	Otman (An Yörükan-ı Akçaköy)	15	14	-
82	Ören Viran (An Yörükan-ı Akçaköy)	15	7	-
83	Urumsa (An Yörükan-ı Akçaköy)	12	9	-
84	Kırk Hacılar (An Yörükan-ı Akçaköy)	17	4	-
85	Köseler (An Yörükan-ı Akçaköy)	12	4	-
86	Avahatlar (An Yörükan-ı Akçaköy)	17	6	-
87	Tuzcılar (An Yörükan-ı Akçaköy)	8	6	-
88	“	5	5	Köylüce
89	Hoca (Hace) Ahmetler (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	26	19	-
90	Benayif (?) (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	46	15	-
91	Kuzı Pınarı (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	8	5	-
92	Yörükan-ı Akçaköy	18	7	Kara Göleler

93	“	9	5	Bulduklu
94	Kara Yusuf (Tabi-i Yörükan-Iı Akçaköy)	5	-	-
95	Yörükan-ı Akçaköy	5	1	Ahmedler
96	“	4	-	Kösem
97	“	5	1	Okçular (Mermere)
98	Cüllah Haliller (Tabi-iYörükan-ı Akçaköy)	9	1	-
99	Manendler (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	4	-	-
100	Derziler (An Yörükan-ı Akçaköy)	5	-	-
101	Kadem Hocalar (An Yörükan-ı Akçaköy)	7	-	-
102	Hacı Kulfalllar (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	20	9	-
103	İceler (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	13	-	-
104	Ayu Mahmudlar nd. Hacı Mahmudlar (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	25	-	-
105	Tunendler (Tabi-İ Yörükan-ı Akçaköy)	20	1	-
106	Evliyalar (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	7	-	-
Toplam		1315	540	-

Aşağıda Tablo 4’de 1575 yılında Demirci kazası kırsalındaki Yörük cemaatleri ve bu cemaatlere ilişkin defterde yer alan bilgiler görülmektedir. Bu tarihte Demirci kazası kırsalında 34 çeşit Yörük cemaatinin muhtelif köylere dağıldığı ve toplamda 911 hane yanında 774 mücerrede sahip olduğu tespit edilmektedir. Buna göre kaza kırsalında yaklaşık olarak 5329 kişilik Yörük nüfusu bulunduğu ifade edilebilir.1575’te deftere kayıtlı Demirci kazası dışına dağılmış Yörük grubu sayısının da önceki tahrire göre oldukça azaldığı da belirlenmektedir.

Tahrir defterine göre 1575 yılında Yörük cemaatlerine ait niyabet, arus, cürm-ü cinayet, bennak, mücerred, ağnam gibi resimleri toplamının az da olsa artarak 46 bin akçeye yükseldiği anlaşılmaktadır. Bu rakam kazanın toplam gelirinde %5,87'lik bir orana karşılık gelmektedir.

Tablo 4: TD. 115'e göre 1575'te Demirci Kazasında Yörük Cemaatleri

Sıra	**Cemaat**	**Hane**	**Mücerred**	**Bulunduğu Köy**
1	Serçeler	14	15	-
2	"	8	8	Köseler
3	Mahmudlar (An Yörükan-ı Temürci)	11	11	-
4	Temürci Yörükleri	3	4	Köylüce
5	"	1	3	Elecik
6	"	5	3	Üşümüş
7	"	15	9	Boz
8	"	3	-	Talas
9	"	6	5	Yayalar
10	"	17	14	Yağlılar
11	"	6	7	Elek
12	Düzenler (An Yörükan-ı Temürci)	18	21	-
13	İncikler (Tabi-i Düzenler)	12	13	-
14	Tokurcı (Tabi-i Düzenler, An Yörükan-ı Temürci)	4	11	-
15	İceler (Tabi-i Düzenler, An Yörükan-ı Temürci)	5	7	-
16	İshaklar (Tabi-i Düzenler, An Yörükan-ı Temürci)	11	12	-
17	Mendekler(?) (Tabi-i Düzenler, An Yörükan-ı Temürci)	8	9	-
18	Bayırlar (Tabi-i Düzenler)	7	5	-
19	"	2	3	Kayran

20	Yumuk (Tabi-i Düzenler)	7	11	-
21	Yahşiler (Tabi-i Düzenler)	2	4	-
22	“	4	4	Kızılca
23	Temürci Yörükleri	7	11	Eceler
24	Kılağuzlar (An Yörükan-ı Temürci)	6	3	-
25	Temürci Yörükleri	8	7	Danişmendler
26	“	3	2	Kavakalanı
27	“	6	8	Yolcular
28	“	10	7	Turudlar
29	“	5	1	Kerpiçlik
30	“	2	3	Akçain
31	“	6	4	Kuzobası
32	“	18	6	Kürdecik
33	“	24	19	İniş
34	“	7	2	Eyneller
35	“	8	4	Çandır
36	Kara Mehmediler (An Yörükan-ı Temürci)	11	14	-
37	“	1	7	Satılmış
38-39	Bahşayişler nd. Dokurlar ve Iklıkcılar (An Yörükan-ı Temürci)	28	27	-
40	Semari nd. Ümranlar (An Yörükan-ı Temürci)	3	2	-
41	Kurd Tutan (An Yörükan-ı Temürci)	42	31	-
42	“	22	40	Haliller
43	Yakacık (An Kurd Tutan)	17	14	-
44	Kırk Hacılar (An Kurd Tutan)	29	31	-
45	Otmanlar (An Kurd Tutan, An Yörükan-ı Temürci)	7	8	-
46	Solak (An Kurd Tutan)	13	6	-

47	Karalar nd. Tursunlar (Tabi-i Kurd Tutan)	12	14	-
48	Hoca Ahmedler (An Kurd Tutan)	26	29	-
49	Kasım Oğlanları (Tabi-i Kurd Tutan)	3	2	-
50	Kurd Tutan	29	15	Göleler
51	“	15	12	Esed Viranı
52	Ahmedler (Tabi-i Kurd Tutan)	3	4	Kürcü
53	Kurd Tutan	7	13	Kuzıpınar
54	“	5	7	Tavak
55	“	6	1	Derziler
56	“	6	4	Yortan
57	“	5	10	Karardan
58	Eyne Fakih Obası (Tabi-i Kurd Tutan)	16	19	-
59	Ahmed Fakih Obası (Tabi-i Kurd Tutan)	12	10	-
60	Bacılar (Tabi-i Kurd Tutan)	9	9	-
61	Ömer Oğlanları (Tabi-i Kurd Tutan)	19	15	-
62	Derzi Halil (An Kurd Tutan)	77	15	-
63	Eyvanlar (An Yörükan-i Temürci)	26	29	-
64	“	10	4	Bulduklu
65	Evliyalar (An Yörükan-i Temürci)	6	-	-
66	“	4	5	Karaca İbrahimler
67	“	23	18	Turpcular
68	“	9	16	Ahmedler
69	“	4	4	Rumşah
70	“	25	16	Köseler
71	“	6	3	Cindik (?)
72	“	6	2	Saru Haliller (Adala)

73	Sağırlar (An Yörükan-ı Temürci)	6	2	-
74	“	5	3	Hun (?) (Mermere)
75	Satılmışlar	17	5	
76	“	3	4	Çoruk
77	“	3	5	Sufi Haliller
78	“	1	2	Şeyh İdrisler
79	“	1	-	İnnişan (?)
80	“	2	4	Çavlılar
81	“	2	1	Mermercik
82	“	1	1	Hoca
83	“	1	3	Bozcaatlu
84	“	2	1	Aziz Beglü
85	“	1	1	Alaağaç
86	“	1	1	Kara İsalar
87	“	-	1	İncikler
88	“	2	1	Yayalar
89	“	2	1	Hüdük
90	“	1	-	Pulluca
91	“	10	6	Durasan Ece
92	“	3	2	Çanakçı
93	“	1	1	Serke
94	“	2	-	Parsamaz
95	“	1	1	Sevincler
96	“	1	-	Örücüler
97	“	1	2	Kazancı
98	“	2	1	Yaylalar
99	“	2	1	İshaklar
100	“	3	-	Oluk
101	“	1	3	Ortacalar
102	“	1	-	Eceler
103	“	1	-	Eleki
104	“	2	2	Kemhallu
105	“	1	-	Ağaçhisar
106	“	1	-	Balçık Hisar
107 “		3	2	Çömlekçi

108	“	2	1	Dede
109	“	1	4	Avşar
Toplam		911	774	-

1531 yılında Demirci nefsi ve kırsalındaki tahmini konar-göçer nüfusun yaklaşık olarak 7436 kişi civarında olduğu, bu rakamın 1575’te 2039 kişi azalarak yaklaşık 5417 kişiye düştüğü, başka bir ifadeyle %27,34 oranında gerilediği anlaşılmaktadır. Bu durum konar-göçerlerin bir kısmının yerleşik hale geldiği ya da başka kazalara gittiklerini akla getirmektedir. XVI. Yüzyılda Demirci kazasında Konar-göçerlere ait nüfusun kaza genel nüfusu içinde yaklaşık %20 civarında olduğu da belirlenmektedir.

Demirci kazasındaki Yörük cemaatleri hakkında bilgi veren başka bir tahrir defteri de tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte Kuyud-ı Kadime Arşivi’nde bulunan 125 numaralı defterdir. Defterde Yörük cemaatlerinin sadece bulundukları yerler ya da bağlı oldukları Yörük cemaatlerinin isimleri yazılmış, ardından da mücerred ve diğer vergi yükümlüleri kaydedilmiştir. Defterde Yörük cemaatlerinin Demirci kazasında 5 mahalle ile 51 adet köye dağıldığı ve toplam nefer sayısının da 1856 olduğu tespit edilmektedir.

3. SONUÇ

Eskiçağlardan günümüze yerleşimlerin bulunduğu ve çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Demirci ve çevresinde 700 yıldan fazla zamandır Türk egemenliği bulunmaktadır. Çalışma dönemimizi kapsayan XVI. yüzyılda, Osmanlı Devleti hâkimiyetinin bulunduğu Demirci, Saruhan Sancağının kazası olarak yoğun bir konar-göçer iskânına sahne olmuştur. Yüzyılın ilk yarısında Yörük nüfusu ve cemaat sayısının, yüzyılın ikinci yarısına göre daha fazla olduğu anlaşılır. Nitekim 1531’de toplam 46 Yörük cemaati ve bunlara ait yaklaşık 7456 kişilik nüfus bulunurken, 1575 yılında Yörük cemaati sayısı 34’e düşmüş, nüfusu da %27 civarında gerilemiştir.

Demirci ve çevresinde konar-göçerlerin ekonomik yapı içinde önemli rol oynadıkları görülür. Özellikle hayvancılık alanında gerek bölge, gerekse ülke ekonomisine ciddi oranda katkıda bulunduklarını söyleyebiliriz. Hayvan yetiştirme yanında, bir anlamda bunun yan sanayisi olarak değerlendirebileceğimiz dericilik, yün, iplik ve dokumacılık alanında ekonomiye ciddi oranda katma değer sağlamışlardır. Ayrıca et ve süt ürünlerinin üretimi ile bölge ekonomisi içinde ayrı bir paya sahip olduklarını da ifade etmek gerekir. Bunların haricinde zirai faaliyetler içinde yer aldıklarını, hayvancılık dışında tarımsal üretimde de pay sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca tabi oldukları dirlik sahibine ödedikleri vergilerle, bölgede

timar sisteminin sağlıklı şekilde işlemesine katkı sunduklarını da belirtmek gerekir.

Bölgede şehir ve kırsal alana yayılan konar-göçerler yerleştikleri birçok yere kendi cemaatlerinin isimlerini vermişler, doğal olarak bu yerleşimlerde Türk dili, inancı, geleneği-göreneği, yaşantısını hâkim kılarak, imam, derviş, müezzin gibi rollerle sosyal hayatın içinde yer alarak bir anlamda Demirci ve çevresinin Türkleşme sürecinde de önemli rol oynamışlardır.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA.) Tahrir Defterleri: 165, 398.

Kuyud-ı Kadime Arşivi Tahrir Defterleri: 115, 125, 544.

Manisa Şer'iyye Sicili (MŞS.): 21.

B-Araştırma Eserler

Akurgal, Ekrem (2000). *Anadolu Kültür Tarihi,* 10. Baskı, Ankara: TÜBİTAK Yayını.

Akyıldız, Erhan (1984). *Taş Çağın'dan Osmanlı'ya Anadolu*, İstanbul: Milliyet Yayınları.

Aydın, İbrahim(2000). "Demirci'de Üniversitenin Ekonomik Faaliyetlere Etkisi", *Marmara Coğrafya Dergisi,* S. 5*,* ss.187-199.

Barkan, Ömer. L. (1953). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.10, ss.1-25.

Ceylan, Mehmet Akif (2011) "Vize'de (Kırklareli) Yerleşmenin Gelişimi", *Marmara Coğrafya Dergisi,* S. 23, ss. 53-92.

Çabuk, Vahid (1988). "Yörükler", İA. , C. 13, İstanbul: MEB. Yayını, ss. 430-435.

Çelebi, Evliya (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine,* Haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap – C.1, İstanbul: Yapı Kredi Yayını.

Dobb, Sue Ellen (1994). *Antik Lydia'da Meslekler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Ü. SBE. Klasik Arkeoloji ABD.

Düzbakar, Ömer (2003). "Hüdavendigar Sahasında Konar-Göçerler", *Uludağ Ü. Fen-Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 4, ss. 61-74.

Eldem, Vedat (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, 2. Baskı, Ankara: TTK. Yayını.

Elibol, Numan (2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *SDÜ., İ.İ.B.F. Dergisi*, C.12, S.2, ss.135-160.

Emecen Feridun M. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: TTK. Yayını.

Faroqhi, Suraiya (1994). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını.

Gökbilgin, M.Tayip (1957). *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan,* İstanbul: İÜ. Edb. Fak. Yayını.

Gökçen, İbrahim (1946). *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhanda Yürük ve Türkmenler,* İstanbul: Manisa Halkevi Yayını.

Göktürk, Hilmi (1974). *Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü,* C. I, Erzurum: Atatürk Ü. Basımevi.

Gündüz, Tufan (2002). "Konar-Göçer", *D*İA. , C. 26, Ankara: TDV. Yayını. ss. 131-163.

Gündüz, Tufan (2003). "Osmanlı Ekonomisi İçinde Konar-Göçerler", Haz. Semih Yalçın, Ankara: *60. İlim ve Fikir Yılında Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman'a Armağan,* ss. 358-366.

Halaçoğlu, Yusuf (1996). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 3. Baskı, Ankara: TTK Yayını.

Halaçoğlu, Yusuf (2011). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650),* C. 5, İstanbul: Togan Yayıncılık,

Kazıcı, Ziya (2003). *Osmanlı'da Toplum Yapısı,* İstanbul: Bilge Yayıncılık.

Karaca, Behset (2008). "1522–1532 Tarihlerinde Menteşe Bölgesi Yörükleri",*Fırat Ü. Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 18, S. 2, ss. 403-441.

Kınal, Füruzan (1998). *Eski Anadolu Tarihi,* 4. Baskı, Ankara: TTK. Yayını.

Koca, Salim (2001). "Türkiye Selçuklu Uçları", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç,* Ankara: Sota ve Yeni Türkiye Yayını, ss. 821-833.

Koç, Yunus (2013)."Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları", *Bilig,* S.65, ss. 177-202.

Köprülü, M. Fuad (1984). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 5. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.

Kütükoğlu, Mübahat S. (2002). *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İstanbul: Tavas Köy ve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayını.

Oğuz, İsmail (2017). *Kuva-yı Milliyecilikten Valiliğe: İbrahim Ethem Akıncı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Ramsay, W. M. (2010). *The Historical Geography of Asia Minor*, (This edition first published 1890), New York: Cambridge University Press.

Refik, Ahmet (1930). *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200),* İstanbul: Devlet Matbaası.

Saydam, Abdullah (2009). "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebası: Konar-Göçerler", *SDÜ. Fen Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 20, ss. 9-31.

Şahin, Işık (1998). *Lydia'da Küçük Yerleşimler,* (Basılmamış Doktora Tezi), , İzmir: *Ege Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.*

Şahin, İlhan (2006). *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Şeker, Mehmet (1973). *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması,* İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Sevinç, Ömer S. (1997). *Manisa (Demirci) Akçakertik Florası,* (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Manisa: Celal Bayar Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü.

Taşlı, İsmail (1992). *Demirci'nin Coğrafyası* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Ü. , Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bölüm 16

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE AR-GE HARCAMALARI, İHRACAT VE EKONOMİK BÜYÜME: ZAMAN SERİSİ ANALİZİ

Mehmet Emre ÜNSAL[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Anabilim Dalı. mehmet.unsal@istanbul.edu.tr

1. GİRİŞ

Gayrisafi yurtiçi hasılada (GSYİH) meydana gelen yıllık artış olarak tanımlanan ekonomik büyümenin hangi kaynaklardan beslendiği ve hangi faktörler tarafından belirlendiği meselesi iktisat teorisinin en yaygın çalışma alanlarından biridir. Bu alanda, ihracat ile birlikte araştırma ve geliştirme (AR-GE) faaliyetleri hem teorik hem de uygulamalı olarak oldukça geniş bir yer işgal etmektedir. Örneğin ihracatın; gerek milli gelir muhasebelerinde yapılan toplam çıktı hesaplamalarına pozitif dâhil edilmesi bakımından, gerekse de ihracattaki artışlara paralel olarak gerçekleşen rekabet ve verimlilik artışlarından dolayı ekonomik büyümeyi pozitif etkilemesi beklenmektedir. Benzer şekilde AR-GE faaliyetlerinin de üretimde kullanılan teknoloji seviyesini artırıcı ve buna koşut olarak verimlilik göstergelerini iyileştirici etkileri sayesinde ekonomik büyümeye kaynaklık ettiği düşünülmektedir. İhracat ve AR-GE faaliyetlerinden ekonomik büyümeye doğru var olduğu tasavvur edilen bu pozitif nedenselliklerin, söz konusu değişkenler arasında çift yönlü gerçekleştiği iddia edilebilir. Öyle ki; GSYİH'da meydana artışlar üretim imkânlarının genişlemesi ve ölçek ekonomilerinin oluşması sayesinde ihracat üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkarabilecek ve toplam gelir artışı sayesinde hem kamunun hem de özel sektörün AR-GE faaliyetlerine ayırdıkları payların artmasına zemin hazırlayabilecektir. Aynı şekilde, ihracat ile AR-GE faaliyetleri arasında da çift yönlü pozitif bir nedenselliğin bulunduğu düşünülebilir. Çünkü ihracat artışı ile birlikte ortaya çıkan küresel rekabete uyum gereksinimi AR-GE faaliyetlerini tetikleyici bir etki meydana getirecek ve AR-GE faaliyetleri sayesinde üretilen ileri teknolojili, katma değeri yüksek ürünler sayesinde ihracat imkânları genişleyecektir.

Bu çalışma; Türkiye ekonomisinde AR-GE harcamaları, ihracat ve ekonomik büyüme arasında nasıl bir ilişki olduğunu uygulamalı olarak araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, 1996-2015 döneminde Dünya Bankası veri tabanından elde edilen Türkiye ekonomisine ait veriler kullanılarak Zaman Serisi Analizi yapılmaktadır. Çalışmanın hipotezi; Türkiye ekonomisinde AR-GE harcamaları, ihracat ve ekonomik büyüme arasında hem uzun hem de kısa dönemde çift yönlü pozitif nedenselliklerin bulunduğu yönündedir. Çalışma sırasıyla literatür taraması, yöntem ve veri seti, Türkiye ekonomisi için Zaman Serisi Analizi ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Ito ve Pucik (1993: 63-72) Japonya imalat sektöründe faaliyette bulunan firmaların 1983-1986 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları çalışmalarında AR-GE harcamaları ile ihracat arasında nasıl bir ilişki olduğunu araştırmışlardır. Korelasyon Analizine ek olarak Yatay Kesit Analizinin

de yapıldığı çalışmada elde edilen sonuçlara göre; firmaların ihracat performansları AR-GE harcamalarından, firma büyüklüğünden ve sektördeki AR-GE faaliyet yoğunluğundan pozitif etkilenmektedir. Yazarlar bu sonuçlara dayanarak, kâr maksimizasyonu ile birlikte küresel rekabet gücünü artırmayı da hedefleyen firmaların AR-GE faaliyetlerini artırıcı stratejiler geliştirmeleri gerektiğini ifade etmektedirler.

Freire-Seren (2001: 53-57) 1965-1990 döneminde OECD ülkelerine ait beş yıllık verileri kullandığı çalışmasında AR-GE harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Yatay Kesit Analizinin kullanıldığı çalışmada ulaşılan sonuçlara göre AR-GE harcamaları beşeri ve fiziki sermaye artışı ile birlikte ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Bu pozitif etkiye ek olarak AR-GE harcamalarının verimlilik artırıcı etkisini de özellikle vurgulayan yazar, genişletici maliye politikalarının AR-GE faaliyetlerini artıracak şekilde uygulanması ile ekonomik büyümenin hızlandırılabileceğini iddia etmektedir.

Barrios, Görg ve Strobl (2003: 482-495) 1990-1998 döneminde İspanya imalat sektörü üzerine yaptıkları çalışmalarında Panel Veri Analizini kullanarak AR-GE harcamalarının ihracat üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. İmalat sektöründe faaliyette bulunan firmalara ait veriler yardımıyla mikro temelli yapılan bu çalışmada, imalat sektöründeki bir firmaya ait ihracat rakamlarının o firmanın kendisinin yaptığı AR-GE harcamalarından önemli ölçüde pozitif olarak etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. İlaveten, söz konusu firmanın ihracat performansı sektördeki diğer firmaların yaptığı AR-GE harcamalarından da pozitif etkilenmektedir. Ayrıca bu pozitif etkiler, Avrupa Birliği veya OECD ülkelerine yapılan ihracat üzerinde, diğer ülkelere yapılan ihracata kıyasla daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu sonuçlar, gelişmiş ülkelere katma değeri yüksek ileri teknolojili ürünler ihraç edebilmenin yolunun AR-GE faaliyetlerini artırmaktan geçtiğini göstermektedir.

Wälde ve Woitek (2004: 3-6) G7 ülkelerine ait 1973-1997 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları Korelasyon Analizinde AR-GE harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Bu pozitif ilişkinin, AR-GE harcamaları ile fiziki sabit sermaye oluşumu arasındaki pozitif korelasyonla doğrudan ilgili olduğunu belirten yazarlar, farklı bağımsız değişkenler üzerinden kurulacak yeni modeller ile bu nedenselliğin desteklenebileceğini belirtmektedirler.

Girma, Görg ve Hanley (2008: 755-770) Büyük Britanya ve İrlanda'ya ait firma bazlı verileri kullanarak yaptıkları mikro temelli çalışmalarında AR-GE harcamaları ile ihracat arasında ne tür bir nedensellik bulunduğunu araştırmışlardır. Büyük Britanya için 1996-2003, İrlanda içinse 2000-2003 dönemi verilerinin kullanıldığı Panel Veri Analizleri sonuçlarına

göre; İrlanda'da ihracat gecikmeli olarak AR-GE faaliyetlerini genişletici bir etki ortaya çıkarırken, Büyük Britanya'da ihracatın böyle bir etkisi bulunmamaktadır. İhracat ile öğrenme hipotezinin İrlanda için geçerli olduğunu gösteren bu sonuç, İrlanda'nın görece daha küçük bir ekonomiye sahip olmasından dolayı teknolojik yeniliklere daha açık olması ve İrlanda dış ticaretinin yüksek bir oranda OECD ülkeleri ile ileri teknolojili ürünler üzerinden gerçekleşmiş olmasına bağlanmıştır. Buna karşın çalışmada, iki ülke için de AR-GE harcamalarından ihracata doğru herhangi bir nedensellik bulunamamıştır.

Altın ve Kaya (2009: 255-258) Türkiye ekonomisi için yaptıkları çalışmalarında AR-GE harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nasıl bir ilişki olduğunu araştırmışlardır. 1990-2005 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmada Vektör Hata Düzeltme Modeli temelinde Granger Nedensellik Analizi yapılarak, Türkiye ekonomisinde AR-GE harcamalarının uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Buna karşın, kısa dönemde bu iki değişken arasında herhangi bir nedenselliğin bulunmadığı belirlenmiştir. Çalışmanın politika önerileri; elde edilen bu sonuçlar çerçevesinde, uzun dönemde ekonomik büyümeyi hızlandıracak şekilde hem kamu kesimi hem de özel sektörde AR-GE yatırımlarının artırılması yönündedir.

Özer ve Çiftçi (2009: 43-48) 1990-2005 döneminde OECD ülkelerine ait verileri kullanarak yaptıkları Panel Veri Analizinde AR-GE harcamaları ile ihracat arasında nasıl bir ilişki olduğunu araştırmışlardır. İhracatın; mal ve hizmet, bilgi ve iletişim teknolojileri ve ileri teknolojili ürün şeklinde üçe ayrıldığı çalışmada, AR-GE harcamalarının söz konusu bu üç bağımlı değişkeni de pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlar çerçevesinde, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç duydukları küresel rekabet gücünün AR-GE harcamalarının artırılması ile sağlanabileceği yazarlar tarafından iddia edilmektedir.

Uzay, Demir ve Yıldırım (2012: 154-158) 1995-2005 döneminde Türkiye ekonomisine ait verileri kullanarak yaptıkları çalışmalarında teknolojik yeniliklerin ihracat üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. İmalat sektörünün alt sektörlerine ait veriler yardımıyla yapılan ve teknolojik yenilikleri temsilen AR-GE harcamalarının bağımsız değişken olarak kullanıldığı Panel Veri Analizinde, AR-GE harcamalarının ihracatı pozitif etkilediği sonucuna varılmıştır. Bu pozitif etkinin gecikmeli olarak ortaya çıktığının ayrıca belirtildiği çalışmada, AR-GE faaliyetlerini artırmaya yönelik stratejilerin sektörel bazda kurgulanması önerilmektedir.

Göçer (2013: 226-236) 11 Asya ülkesine ait 1996-2012 dönemi verilerini kullandığı çalışmasında AR-GE harcamalarının ihracat ve ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmıştır. Yöntem olarak Panel AMG Ana-

lizinin kullanıldığı çalışmada ileri teknolojili ürün ve bilgi iletişim teknolojileri ihracatı ile ekonomik büyümenin AR-GE harcamalarından pozitif etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin AR-GE harcamalarını artırarak, yüksek teknolojili üretim yöntemleri ile katma değeri yüksek ürünler üretebilmeleri sayesinde gelişmiş ülkeleri yakalayabilecekleri fikri bu çalışmada özellikle vurgulanmaktadır.

Gülmez ve Akpolat (2014: 10-14) 15 Avrupa Birliği ülkesine Türkiye'yi de ekleyerek bu ülkelerin 2000-2010 dönemine ait verilerini kullandıkları çalışmalarında AR-GE harcamaları ve yeniliklerin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini incelemişlerdir. Dinamik Panel Veri yöntemlerinden biri olan Arellano-Bond tahmincisinin kullanıldığı çalışmada AR-GE harcamaları ve patent sayıları üzerinden tanımlanan yeniliklerin ekonomik büyümeyi hızlandırdığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, ekonomik büyüme üzerinde AR-GE harcamalarının pozitif etkisinin daha yüksek olduğu özellikle vurgulanarak, kişi başına düşen gelirlerini artırmak isteyen ülkelerin kamu ya da özel sektör ayrımı yapmadan AR-GE faaliyetlerini artırmaya yönelik politikalar geliştirmelerinin gerektiği ifade edilmektedir.

Sandu ve Ciocanel (2014: 84-89) 2006-2010 döneminde Avrupa Birliği ülkeleri üzerine yaptıkları Panel Veri Analizinde AR-GE harcamalarının orta ve ileri teknolojili ürün ihracatını nasıl etkilediğini incelemişlerdir. Bilgi yoğun sektörlere ait istihdam verilerinin de bağımsız değişken olarak kullanıldığı çalışmada, AR-GE harcamalarının orta ve ileri teknolojili ürün ihracatını pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Özel sektöre ait AR-GE harcamalarının söz konusu ihracat üzerinde kamuya ait harcamalara kıyasla daha yüksek bir pozitif etkiye sahip olduğunu belirten yazarlar, kamunun AR-GE harcamalarının etkisinin gecikmeli olarak ortaya çıktığını da göstermişlerdir. Bu sonuçlar çerçevesinde, AR-GE faaliyetlerini artırıcı yönde stratejiler geliştirmek, küresel ticarette rekabet gücü elde etmenin önemli aşamalarından biri olarak ifade edilmektedir.

Özcan ve Arı (2014: 44-52) OECD ülkeleri üzerine yaptıkları çalışmalarında 1990-2011 dönemine ait verileri kullanarak AR-GE harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Yatırım, dış ticaret ve istihdam verilerinin de bağımsız değişken olarak kullanıldığı Panel Veri Analizi sonucunda, hem bu değişkenlerin hem de AR-GE harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği belirlenmiştir. Yazarlar, iktisat teorisi ile uyumlu olan bu sonuçlara dayanarak AR-GE faaliyetlerine odaklanan politikalar sayesinde kalkınma ve refah artışı hedeflerinin gerçekleştirilebileceğini belirtmektedirler.

Şahbaz, Yanar ve Adıgüzel (2014: 52-57) 17 Avrupa Birliği ülkesine Türkiye'yi de ekleyerek bu ülkelerin 1996-2011 dönemine ait verilerini kullandıkları çalışmalarında AR-GE harcamaları ile yüksek teknolojili

ürün ihracatı arasında nasıl bir ilişki olduğunu araştırmışlardır. Panel Eşbütünleşme Analizi yöntemi olarak Dumitrescu-Hurlin tahmincisinin kullanıldığı çalışmada ulaşılan sonuçlara göre yüksek teknolojili ürün ihracatı ile AR-GE harcamaları arasında çift yönlü pozitif bir nedensellik bulunmaktadır. Yazarlar; iki yönlü olarak tespit edilen bu pozitif ilişkiye dayanarak, küresel rekabet ortamında öne geçmeyi hedefleyen ülkelerin özellikle karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları alanlarda AR-GE faaliyetlerini artırmaya yönelik politikalar geliştirmelerini önermektedirler.

Dam ve Yıldız (2016: 228-234) 2000-2012 döneminde BRICS ülkelerine ek olarak Türkiye ve Meksika'ya ait verileri kullanarak yaptıkları Panel Veri Analizinde, AR-GE harcamaları ve patent sayıları üzerinden tanımlanan yeniliklerin ekonomik büyümeyi hızlandırdığını tespit etmişlerdir. Yazarlar bu sonuca dayanarak; özellikle çalışmada incelenen ülkelerin gelişmekte olan ülkeler grubuna ait olmaları sebebiyle, gelişmiş ülkelerden teknoloji ve yeni üretim teknikleri transferinin teşvik edilmesi yönünde politikalar önermişlerdir.

Carboni ve Medda (2018: 191-199) Avrupa Birliği ülkelerinin imalat sektöründe faaliyette bulunan firmaların 2007-2009 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları çalışmalarında AR-GE harcamaları ve ihracat arasında nasıl bir ilişki olduğunu araştırmışlardır. Fiziki yatırımların da açıklayıcı değişken olarak kullanıldığı mikro düzeydeki Yatay Kesit Analizlerinin sonuçlarına göre, AR-GE harcamalarının hem ihracat hem de fiziki yatırımlar üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Farklı ülkelere ait firma bazlı mikro verileri kullanmış olması sebebiyle öne çıkan bu çalışmada, AR-GE faaliyetlerinin artırılması küresel piyasalarda güçlü bir şekilde yer edinmenin yolu olarak gösterilmektedir.

3. YÖNTEM VE VERİ SETİ

Bu çalışmanın uygulama kısmında, Türkiye ekonomisinde AR-GE harcamaları, ihracat ve ekonomik büyüme arasında ne tür bir ilişki olduğunu tespit edebilmek için Zaman Serisi Analizleri yapılacaktır. 1996-2015 dönemine ait verilerin kullanılacağı bu analizlerin bağımlı ve bağımsız değişkenleri olarak belirlenen gayri safi yurtiçi hâsıla, ihracat ve AR-GE harcamaları verilerinin üçü de Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Bu değişkenler arasındaki ilişki Tablo 1'de görülen regresyon modelleri yardımıyla verilerin doğal logaritmaları alınarak araştırılacaktır. Tablo 1'de görüldüğü üzere; GSYİH 1. Modelde, ihracat 2. Modelde, AR-Ge harcamaları ise 3. Modelde bağımlı değişken olarak yer almaktadır.

Tablo 1. Regresyon Modelleri

1. Model	GSYİHt = β0 + β1 İHt + β2 ARGEt + Ut
2. Model	İHt = β0 + β1 GSYİHt + β2 ARGEt + Ut
3. Model	ARGEt = β0 + β1 GSYİHt + β2 İHt + Ut
Değişken	**Açıklama**
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
İH	İhracat
ARGE	AR-GE Harcamaları
U	Hata terimi.

4. TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN ZAMAN SERİSİ ANALİZLERİ

Türkiye ekonomisine ait 1996-2015 dönemi verileri kullanılarak Tablo 1'de görülen regresyon modelleri çerçevesinde yapılacak olan Zaman Serisi Analizlerinde sahte regresyon problemi ile karşılaşmamak için, analizlerde kullanılacak serilerin durağanlık sınamaları yapılması gerekmektedir. Bu amaçla, Stata Ekonometri Programı kullanılarak yapılan Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Testi sonuçları Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2. Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Testi

	Düzeyde		İlk Farklarda	
Değişkenler	İstatistik	**Olasılık Değeri**	İstatistik	**Olasılık Değeri**
GSYİH	-1.170	0.6863	-4.060	0.0011
İH	-1.190	0.6778	-3.817	0.0027
ARGE	-0.839	0.8074	-3.252	0.0172

Tablo 2'de görülen Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Testi sonuçlarına göre, Zaman Serisi Analizlerinde kullanılacak olan seriler %10 anlamlılık seviyesinde düzey değerlerinde birim kök içeriyorken, ilk farklar alındığında durağan hale gelmektedirler. Dolayısıyla, bu çalışmada yapılacak olan analizlerde istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar elde edebilmek için serilerin ilk farklarının kullanılması gerekmektedir. Durağanlık sı-

namasını takiben, zaman serisi analiz yöntemi olarak Vektör Otoregresif Model (VAR) ve Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) arasında seçim yapabilmek için Johansen Eşbütünleşme Testinin yapılması gerekmektedir (StataCorp, 2013). Bu amaçla, gecikme uzunluğu seçimi ile birlikte yapılan Johansen Eşbütünleşme Testi sonuçları Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3. Johansen Eşbütünleşme Testi

Gecikme Uzunluğu Seçimi			
FPE	AIC	HQIC	SBIC
4	4	4	4
Eşbütünleşik Vektör Sayısı	Öz Değer	İz İstatistiği	**5% Kritik Değer**
0	.	81.6231	29.68
1	0.97499	22.6047	15.41
2	0.75617	0.0239*	3.76

Tablo 3'te görülen sonuçlara göre; bu çalışmada yapılacak olan analizlerde gecikme uzunluğu 4 olarak seçilmekte ve regresyon modellerinde 2 adet hata terimi yani 2 adet eşbütünleşik eşitlik bulunmaktadır. Bu sonuçlar, Zaman Serisi Analizlerinde Vektör Hata Düzeltme Modelinin (VECM) kullanılması gerektiğini ortaya koymaktadır ve VECM ilk sonuçları Tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 4. Vektör Hata Düzeltme Modeli İlk Sonuçları

Model	**Hata Düzeltme Terimi Katsayısı**	**Std. Err.**	**z**	**P > |z|**
1	-1.907575	0.5711524	-3.34	0.001
2	-0.9415638	0.5104762	-1.84	0.065
3	-0.8955218	0.483489	-1.85	0.064

Tablo 4'te görülen VECM ilk sonuçlarına göre, üç model için de hata düzeltme teriminin katsayısı negatiftir ve z istatistiği olasılık değerlerine göre bu katsayılar %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuçlar, üç regresyon modeli için de bağımsız değişkenlerden bağımlı değişkene doğru uzun dönemli çift yönlü nedenselliklerin bulunduğunu göstermektedir. Yani; Vektör Hata Düzeltme Modeli yardımıyla yapılan Zaman Serisi Analizlerine göre Türkiye ekonomisinde AR-GE harcamaları, ihracat ve ekonomik büyüme uzun dönemde birbirlerini pozitif etkilemektedir (StataCorp, 2013). Bu üç değişken arasında kısa dönemde nasıl bir ilişki olduğunu ortaya koyabilmek için yapılan Doğrusal Hipotez Testleri sonuçları Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5. Doğrusal Hipotez Tetleri

Model	chi2	Prob > chi2
1	15.23	0.0094
2	7.58	0.1808
3	7.13	0.2110

Tablo 5'te görülen Doğrusal Hipotez Testleri sonuçlarına göre; 1. Model için hesaplanan Ki Kare değeri %10 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlıyken, 2. ve 3. Modeller için hesaplananlar istatistiki olarak anlamlı değildir. Bu sonuçlar, Türkiye ekonomisinde kısa dönemde ihracat ve AR-GE harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Öyle ki, Vektör Hata Düzeltme Modeli yardımıyla yapılan Zaman Serisi Analizlerine göre Türkiye ekonomisinde AR-GE harcamaları ve ihracat kısa dönemde ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Bununla birlikte, söz konusu üç değişken arasındaki kısa dönemli nedensellikleri ayrı ayrı test etmek de mümkündür. Bu amaçla yapılan Doğrusal Hipotez Testi sonuçları Tablo 6'da görülmektedir.

Tablo 6. İki Değişkenli Doğrusal Hipotez Testleri

Nedenselliğin Yönü	chi2	Prob > chi2
GSYİH → İH	0.41	0.9371
GSYİH → ARGE	0.89	0.8273
İH → ARGE	7.39	0.0604
ARGE → İH	3.03	0.3874

Tablo 6'da görülen iki değişkenli Doğrusal Hipotez Testleri sonuçlarına göre; sadece ihracattan AR-GE harcamalarına doğru tanımlanan nedensellik için hesaplanan Ki Kare değeri %10 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Bu sonuca göre; Türkiye ekonomisinde kısa dönemde ihracat AR-GE harcamalarını pozitif ekilerken, ekonomik büyümenin ihracat ve AR-GE harcamaları üzerinde ve AR-GE harcamalarının ihracat üzerinde kısa dönemde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Son olarak, söz konusu değişkenler çerçevesinde Türkiye ekonomisi için kısa ve uzun dönemli sonuçlar elde edilmesini sağlayan regresyon modellerinin istatistiki olarak anlamlı ve geçerli olup olmadığını sınamak amacıyla yapılan diğer testlerin sonuçları Tablo 7'de görülmektedir.

Tablo 7. Diğer Testler

Test		chi2	Prob > chi2
Lagrange Çarpanı Testi	Lag1	11.6822	0.23182
	Lag2	9.4459	0.39717
	Lag3	11.1975	0.26242
	Lag4	8.3444	0.49985
Jarque-Bera Testi	1. Model	0.165	0.92060
	2. Model	0.563	0.75469
	3. Model	0.773	0.67944

Tablo 7'de görülen Lagrange Çarpanı Testi sonuçlarına göre, Zaman Serisi Analizi yapabilmek amacıyla kurulan regresyon modellerinde otokorelasyon bulunmadığını iddia eden hipotez bütün gecikme uzunlukları için kabul edilmektedir. Ayrıca, Jarque-Bera Testi sonuçlarına göre kalıntıların normal dağıldığını iddia eden hipotez de bütün modeller için kabul edilmektedir. Bu iki test ile elde edilen sonuçlar, Zaman Serisi Analizi yapabilmek amacıyla kurulan regresyon modellerinin istatistiki olarak anlamlı ve geçerli olduğunu ortaya koymaktadır (StataCorp, 2013). Netice itibariyle, 1996-2015 döneminde Türkiye ekonomisine ait veriler kullanılarak Vektör Hata Düzeltme Modeli yardımıyla yapılan Zaman Serisi Analizlerinde elde edilen sonuçlar Tablo 8'de toplu halde görülmektedir.

Tablo 8. Analiz Sonuçları

Nedensellik	Kısa Dönem	Uzun Dönem
İhracattan ekonomik büyümeye doğru	Var	Var
AR-GE harcamalarından ekonomik büyümeye doğru	Var	Var
Ekonomik büyümeden ihracata doğru	Yok	Var
AR-GE harcamalarından ihracata doğru	Yok	Var
Ekonomik büyümeden AR-GE harcamalarına doğru	Yok	Var
İhracattan AR-GE harcamalarına doğru	Var	Var

5. SONUÇ

Bu çalışmada, 1996-2015 döneminde Türkiye ekonomisine ait veriler kullanılarak AR-GE harcamaları, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmada kullanılan veri setine uygun olmasından dolayı Vektör Hata Düzeltme Modeli ile yapılan Zaman Serisi Analizi sonuçlarına göre; uzun dönemde Türkiye ekonomisinde AR-GE harcamaları, ihracat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellikler bulunmaktadır. Yani Türkiye ekonomisinde bu üç değişken uzun dönemde birbirlerini pozitif etkilemektedir. Kısa dönemli analiz sonuçlarına göre ise; Türkiye ekonomisinde ihracattan ekonomik büyümeye doğru, AR-GE harcamalarından ekonomik büyümeye doğru ve ihracattan AR-GE harcamalarına doğru tek yönlü nedensellikler bulunmaktadır. Yani Türkiye ekonomisinde, kısa dönemde, ihracat ve AR-GE harcamaları ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken, AR-GE harcamaları üzerinde ihracatın pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Bu sonuçları; gerek özel sektör tarafından yapılan AR-GE harcamalarının verimlilik artırıcı, kâr maksimizasyonunu sağlayıcı ve katma değeri yüksek ihracat potansiyelini genişletici etkileri, gerekse de kamu kesiminin genişletici maliye politikası olarak görülebilecek AR-GE yatırımlarının kalkınma ve refah artışı ile birlikte kişi başına düşen geliri artıcı etkileri ile ilişkilendirmek mümkündür.

Çalışmada ulaşılan uzun dönemli sonuçlar; hem iktisat teorisi, hem bu konudaki uygulamalı çalışmaların geneli, hem de bu çalışmanın hipotezi ile örtüşmektedir ve bu sayede Türkiye ekonomisi için uzun dönemli politika önerileri geliştirmeye imkân sağlamaktadır. Öyle ki bu sonuçlara dayanarak; Türkiye ekonomisinde kalıcı ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme performansı yakalayabilmek ve küresel piyasalarda rekabet gücünü elde ederek ihracatı artırabilmek için AR-GE faaliyetlerini genişletici çalışmalara öncelik verilmesi gerektiği iddia edilebilir. Çalışmada tespit edilen uzun dönemli nedenselliklerin çift yönlü olması sayesinde; AR-GE harcamalarının olumlu katkısı ile ihracatta meydana gelecek artışlar hem ekonomik büyüme hem de AR-GE faaliyetleri üzerinde yeni bir hızlandırıcı etki ortaya çıkaracaktır. Böylece, uzun dönemli bu pozitif etkileri, Türkiye ekonomisinin en önemli meseleleri olarak görülen istihdam, fiyat istikrarı ve orta gelir tuzağı gibi konularda iyileşmeler sağlamanın yolları olarak göstermek mümkün olacaktır. Türkiye ekonomisi için bu bağlamda tasarlanacak politikalar, ihracat ve AR-GE harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki kısa dönemli pozitif etkileri tarafından da desteklenecektir.

KAYNAKÇA

Altin, O., & Kaya, A. (2009). Türkiye'de Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkinin analizi. *Ege Akademik Bakış, 9*(1), 250-260.

Barrios, S., Görg, H., & Strobl, E. (2003). Explaining firms' export behaviour: R&D, spillovers and the destination market. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 65*(4), 475-496.

Carboni, O. A., & Medda, G. (2018). R&D, export and investment decision: evidence from European firms. *Applied Economics, 50*(2), 187-201.

Dam, M. M., & Yıldız, B. (2016). BRICS-TM ülkelerinde AR-GE ve inovasyonun ekonomik büyüme üzerine etkisi: Ekonometrik bir analiz. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (33), 220-236.

Freire-Seren, M. J. (2001). R&D-expenditure in an endogenous growth model. *Journal of Economics, 74*(1), 39-62.

Girma, S., Görg, H., & Hanley, A. (2008). R&D and exporting: A comparison of British and Irish firms. *Review of World Economics, 144*(4), 750-773.

Göçer, İ. (2013). Ar-Ge harcamalarının yüksek teknolojili ürün ihracatı, dış ticaret dengesi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri. *Maliye Dergisi, 165*(2), 215-240.

Gülmez, A., & Akpolat, A. G. (2014). Ar-ge, inovasyon ve ekonomik büyüme: Türkiye ve AB örneği için dinamik panel veri analizi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14*(2), 1-17.

Ito, K., & Pucik, V. (1993). R&D spending, domestic competition, and export performance of Japanese manufacturing firms. *Strategic Management Journal, 14*(1), 61-75.

Özcan, B., & Arı, A. (2014). Araştırma-geliştirme harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: panel veri analizi. *Maliye Dergisi, 166*(1), 39-55.

Özer, M., & Çiftçi, N. (2009). Ar-ge harcamaları ve ihracat ilişkisi: OECD ülkeleri panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 39-49.

Sandu, S., & Ciocanel, B. (2014). Impact of R&D and innovation on high-tech export. *Procedia Economics and Finance*, 15, 80-90.

Şahbaz, A., Yanar, R., & Adıgüzel, U. AR-GE harcamaları ve ileri teknoloji mal ihracatı ilişkisi: panel nedensellik analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(1), 47-60.

StataCorp. (2013). Stata: Release 13. Statistical Software. College Station, TX: StataCorp LP.

Uzay, N., Demir, M., & Yıldırım, E. (2012). İhracat performansı açısından teknolojik yeniliğin önemi: Türkiye imalat sanayi örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi, 13*(1), 147-160.

Wälde, K., & Woitek, U. (2004). R&D expenditure in G7 countries and the implications for endogenous fluctuations and growth. *Economics Letters, 82*(1), 91-97.

Bölüm 17

TÜRKİYE'DE LİSANSÜSTÜ YEREL TARİH ADLI TEZLER ÜZERİNE YAPILMIŞ ARAŞTIRMALARA GENEL BİR BAKIŞ

Mehmet ORAN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Uşak Üniversitesi Eğitim Fakültesi mehmtoran@gmail.com

1950'lerden itibaren teknolojinin gelişmesiyle birlikte gelişmiş ülkeler, tarihlerinin bilimsel olarak araştırılmasına önem vermişler ve tarih biliminde yeni yaklaşımların gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu yaklaşımlardan biri de yaşadığımız çevreyi araştırıp inceleyen yerel tarihtir. Yerel tarih sıradan insanların da tarihini ele aldığı için geleneksel tarih öğretimine yeni bir yaklaşım kazandırmıştır (Demircioğlu, 2009: 115). Yerel tarih sayesinde sadece önemli şahsiyetlerin tarihi değil aynı zamanda halkın tarihi de araştırıldığı için halk bu tarihte kendinden parçalar bulmuş ve ilgi duymuştur.

Yerel Tarih

Yerel tarih, o yerdeki insanların yaşam biçimlerini, sosyo-ekonomik durumlarını, kültürel durumlarını, tarihlerini inceleyen bir çalışma alanıdır. Bu çalışma alanı bir ev, bir sokak, bir mahalle, bir köy, bir ilçe veya bir belde olabilir.

Tarihte yerellik kişiden kişiye farklı anlamlar çağrıştırabilir. Yerel tarih bir yörenin sahip olduğu kendine has niteliktir. Bir yörenin veya beldenin geçmiş dönemlerden günümüze tarihi gelişimlerini ve bu gelişimlerinin sonucunda o yöre veya beldede oluşan tarihi izlerdir. Yani o yöredeki tarihi izler o yörenin yerel tarihini oluşturmaktadır (Işık, 2002: 22).

Aslan (2000: 195) yerel tarihi; belli bir yerde yaşamış veya yaşamaya devam eden toplumların geçmişlerini, yaşayış biçimlerini, sosyal gelişimlerini, ekonomik gelişimlerini ve kültürel gelişimlerini inceleyen bir alan olarak tanımlamaktadır. Avcı Akçalı (2013: 42) ise yerel tarihi; sınırları belli bir coğrafya alanının incelendiği, yerel ve ulusal unsurların ele alındığı, tarihin kişiselleştirildiği ve insanların sosyal gruplarla bağlarının gelişmesine yardımcı olan tarih türü, aynı zamanda eğitici ve zevk veren hobi olarak değerlendirmektedir.

Yerel Tarihin Tarihsel Süreci

Dünyada çeşitli olayların meydana gelmesi tarihçilerin toplumsal tarihe yönelmelerinde önemli etken olmuştur. Örneğin I. Dünya Savaşı siyasi bir tarih olmasının yanında olayların toplumsal yanlarını da ortaya koyması açısından da önemlidir. Yerel tarih açısından asıl dönüm noktası II. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur. Sivil toplum örgütlerinin yaygınlaşmasıyla da insanlar yanı başlarındaki tarihi araştırıp incelemeye yönelmişlerdir. (Eyrice, 2005: 3-5). Ulusal tarihin yanında yerel tarihin öğretilmesi ve eğitim programlarına girmesi 1950'lerden sonra olmuştur. Özellikle de bu durum teknolojik ve ekonomik açıdan gelişmiş İngiltere'de açık şekilde görülmüştür (Demircioğlu, 2005: 70).

Yerel tarih çalışmalarının olumlu veya olumsuz gelişimi 1970'ler-

den sonra gerçekleşmiştir. Yerel tarih konularının araştırmacıların ilgisini çekmesi ise 1950'li yıllarda olmuştur. Çünkü o dönemde gerek yerel tarih gerekse kültür tarihi dünyada bilimsel araştırmalarda popüler konular arasında yerini almıştır. Yerel tarihe duyulan bu ilgi kuşkusuz dünyadaki bilimsel paradigmaların değiştiğinin göstergesidir. Değişen bu paradigmanın Türkiye'ye yansıması ise 20. yüzyılın son çeyreğinde olmuştur. Lakin bu çalışmaların kaynağının ise daha çok Osmanlı arşiv kaynakları olduğu görülmektedir (Keskin, 2008: 210).

Dünyada Yerel Tarih

Son yıllarda hak ettiği değeri ve ilgiyi görmeye başlayan yerel tarihin geçmişi Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. M.Ö. 350-250 yılları arasında Yunanistan'da tarih yazımında en baskın türün yerel tarih olduğu görülmektedir. Argos ve Atina gibi şehirlerdeki bilginler kronolojik bir sıra ile yerel mitolojiyi kullanarak kendi şehirleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Buna benzer bir şekilde Ortaçağ Avrupası'ndaki bilginler de kent ve şehirlerin tarihlerini yazmışlardır (Litchman ve French, 1978: 168). 15. yüzyıla vardığımızda ise İngiliz kaynaklarında Worcester'li William'ın yaptığı gezilerde tuttuğu notlar 1477-1480 yılları arasını anlatır. Ayrıca Bristol'deki binalar, sokaklar ve caddeler tanıtılmaktadır. Bu yüzden Worcester'li William ülkedeki yerel tarihin kurucusudur denilebilir. (Hoskins, 1984: 18-19).

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında genel tarih önem kazandığı için yerel tarihçilik arka planda kalmıştır. Lakin 20. yüzyılın sonlarına doğru yerel tarihin saygınlık kazanması için çalışmalar yapılmıştır. Yerel tarih 20. yüzyılda İngiltere'de biraz daha profesyonelce yapılırken, Amerika ve Fransa'da sivil ve amatör bir şekilde sürdürülmüştür. Fransa ve Amerika'da tarihçiler birçok açıdan genel tarihe yönelmiş, yerel tarihi amatörlere bırakmışlardır (Hoskins, 1984: 29).

Birleşik Devletlerde ise yerel tarih uzun bir süre vatanseverlik alanı olarak algılanmış ve ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. 1930'lu yıllardan itibaren farklı konularda ve akademik standartlarda ortaya çıkmayan yerel tarih 1950'li yılların başlarında ise canlanarak bir disiplin haline gelmiştir (Lictman ve French, 1978: 168-169). Ayrıca 20. yüzyılda insan temelli bir hale gelen yerel tarih, yerel yönetimlerin, kent meclislerinin ve din örgütlenişinin tarihi olmaktan çıkmıştır (Danacıoğlu, 2010: 5). Son yıllarda ise uzmanlık dalları arasındaki sınırların yok olmaya başlamasından dolayı profesyonel tarihçiler yerel tarihe daha fazla ilgi duymaya başlamışlardır (Avcı Akçalı, 2007: 47).

Günümüzde ise yerel tarih artık sözlü tarih ile birlikte öğrencilerin tarihle tanışmalarında etkili yollardan birisi olarak eğitim programlarında

yer almaktadır ve İngiltere, Amerika gibi ülkeler kütüphanelerinde sözlü tarih koleksiyonlarını içermektedirler. Ayrıca günümüzde yerel tarihin araştırılması, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda Batılı ülkelerde geniş kapsamlı sivil inisiyatif alanı bulunmaktadır (Danacıoğlu, 2010: 5).

Türkiye'de Yerel Tarih

Türkiye'deki yerel tarih çalışmaları Osmanlı dönemine kadar gitmektedir. Osmanlı Devleti'nde yerel tarih çalışmalarının öneminden bahseden ilk kişi Sâtı Bey'dir (Örten, 2008: 18). Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yerel tarihin gelişimine bakacak olursak, ilk örnekler 19. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelmiştir. Bu türün ilk çalışmaları: 1871 yılında kaleme alınan İsmail Beliğ Efendi'nin Tarihi Bursa eseri, yine aynı yıl Lamii Çelebi'nin Şehrengiz-i Bursa eseri ile 1873 yılında yayınlanan Şakir Şevket'in Trabzon Tarihi gibi eserler örnek gösterilebilir (Danacıoğlu, 2010: 13).

Türkiye Cumhuriyeti'nde yerel tarih çalışmaları 1870'den sonra hız kazanmış ve batı tazında yapılan yenilikler yerel tarih yazımını kolaylaştırmıştır. Bu dönemde yerel tarih kapsamına giren bölge ya da kent tarihleri yazılmış, kentler faklı kimlik kazanmış, vilayetlerde matbaalar kurulmuş, vilayet salnameleri yayınlanmaya başlamış ve Osmanlı topraklarına birçok seyyah gelmiştir. Bu yenilikler sayesinde yerel tarih çalışmaları artarak devam etmiştir (Göç, 2008: 28).

Ayrıca Türkiye'deki halk evlerinin faaliyetleri de yerel tarih çalışmaları kapsamına girmektedir. Bu faaliyetler, tarih, folklor, edebiyat, müze şubelerinin 1934-1950 yılları arasında basımını gerçekleştirdikleri yer adları, folkloretnografya derlemeleri, arkeolojik kazılar, arşiv malzemeleri gibi pek çok alanda ortaya konan çalışmalardır. Unutulmamalıdır ki Halkevlerinin bu çalışmaları yerel tarihin geleceği için bir ışık teşkil etmiştir (Danacıoğlu, 2010: 13).

Genel anlamda Türkiye'deki yerel tarih çalışmalarını değerlendirecek olursak, 1950 yılından sonra dünyada yerel tarih alanında büyük gelişmeler yaşanmış ve bu alanda yapılan çalışmaların sayısı çoğalırken aynı durum Türkiye için geçerli olmayıp yerel tarih çalışmaları istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Belki de bu durumun en önemli nedeni öğretmenlerin yerel tarih öğretiminde gerçekleştirilecek etkinlikler hakkında yeterli bilgi ve deneyime sahip olmamalarıdır (Demircioğlu, 2005: 70). Ancak son yıllarda özellikle de 2017 yılı itibariyle gerek Sosyal Bilgiler alanında gerekse Tarih alanında yerel tarih kapsamında ele alınan çalışmaların sayısı ve çeşitliliği artmıştır.

Yerel Tarihin Sınırlılıkları

Yerel tarih çalışmaları birinci elden kaynaklara dayandırılarak yapıldığından yerel tarih öğretimini gerçekleştirecek araştırmacı veya öğretmenlerin tarihsel verilerin sınırlılıklarını bilmeleri zorunludur. Yerel tarih kapsamında hazırlanan çalışmalar öğretmenlerin veya araştırmacıların algılarına göre farklılık gösterebilir ve geçmişten günümüze ulaşan bu kaynaklarda hata ve eksiklikler olabilir (Demircioğlu, 2014: 118).

Yerel tarih öğretimindeki sınırlılıklardan biri yerel tarih öğretiminde gerçekleştirilecek etkinliklerin hazırlanmasının çok vakit almasıdır (Demircioğlu, 2005: 79). Aynı zamanda her geçen gün yerel tarihin kapsamı genişlemesine rağmen derslerde yerel tarihe ayrılan sürenin artmaması da yerel tarih öğretiminde karşılaşılan sıkıntılardandır (Özdemir, 2016: 49).

Yerel tarih öğretiminde karşılaşılan sınırlılıklardan birisi de yakın çevredeki tarihi eserlerin ve kalıntıların azlığı, bu eserlerin ve kalıntıların zarar görmüş olmaları, bölgedeki insanların yeteri kadar tarih bilincine sahip olmamalarıdır (Avcı, 2007: 81-83).

Ders kitaplarındaki aktivitelerin az olması ve kitapların öğrencilerin karşılaştıkları problemlere çözüm önerileri sunmaması, aksine öğrencileri ezbere yönlendirmesi yerel tarihin sınırlılıkları arasındadır (Yıldız, 2003: 183).

Yerel tarih öğretiminde dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da öğrencilerin hazırbulunuşluklarıdır. Bilindiği gibi her öğrencinin hazırbulunuşluk seviyesi birbirinden farklıdır. Bunun için eğitimciler derslerde çok dikkatli olup derslerin başında öğrencilerin ön bilgilerini ölçüp ona göre derse giriş yapmalı ve dersi işlemelidir.

Yerel Tarihin Faydaları

Yerel tarih, her gün karşımıza çıkan yerler hakkında bilgi edinme ve kendi çevremizi sorgulama fırsatı sağlayarak bizlere saha çalışması ile buluş yoluyla öğrenme yaklaşımını uygulama imkânını sunmaktadır. Bu bağlamda dersler öğrencilerin ilgilerini daha çok çekmektedir. Ayrıca yerel tarih çalışmaları öğrencilere sınıf dışı öğrenme fırsatları da sunarak, çevredeki tarihi yapıları, tarihi eserleri, tarihi beldeleri, müzeleri vb. eser ve yapıları inceleme imkânı sunmaktadır. Böylece öğrenciler yerel tarih kapsamında çevrelerindeki bilgi kaynaklarının farklarına vararak çıkarımlarda bulunabilmektedirler (Harnett, 2009:153).

Yerel tarih sayesinde öğrenciler çevrelerindeki tarihi ve kültürel zenginliklerin farkına vararak, kendilerinde tarih ve kültür zevkinin oluşmasına olanak sağlarlar. Ayrıca yerel tarih kapsamında öğretmenler öğrencilere okul dışı ödevler vererek öğrencilerin iletişim becerilerinin geliştirmelerine olanak sağlar (Oran, 2019: 301).

Demircioğlu (2005) ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında verilecek yerel tarih öğretimi kapsamındaki etkinliklerin faydalarını şu şekilde aktarmıştır:

- Öğrencilerin tarih bilincini geliştirmelerini,
- Öğrencilerin tarih ile diğer dersler arasındaki bağlantıyı kurabilmelerini,
- Öğrencilerin yaparak ve yaşayarak öğrenebilmelerini,
- Öğrencilerin inceledikleri bölgelerin sosyal, fiziki ve tarımsal yapıları hakkında bilgi verebilmelerini,
- Öğrencilerin gerçek dünya ile okul arasındaki ilişkiyi güçlendirebilmelerini,
- Öğrencilerin yakın çevreleri ile aktif iletişime girebilmelerini,
- Öğrencilerin birinci elden deneyim kazanabilmelerini,
- Öğrencilerin keşif becerisini kazanabilmelerini,
- Öğrencilerin merak duygularını geliştirebilmelerini,
- Öğrencilerin birlikte çalışabilme ve üretebilme becerisini kazanabilmelerini,
- Öğrencilerin yaşadıkları çevreyi daha iyi tanıyabilmelerini,
- Öğrencilerin kendilerini ve geçmişlerini daha iyi tanıyabilmelerini,
- Öğrencilerin sorumluluk duygusunu geliştirebilmelerini,
- Öğrencilerin geçmişle ilgili kavram ve kelimeleri daha kolay öğrenebilmelerini,
- Öğrencilerin zaman anlayışını geliştirebilmelerini,
- Tarih dersinin daha ilginç hale getirilebilmesini,
- Öğrencilerin değişim ve gelişimin nasıl meydana geldiğini ve yaşamımızı nasıl etkilediklerini görebilmelerini,
- Öğrencilerin dün, bugün ve gelecek ilişkisini kurabilmelerini,
- Öğrencilerin yaşadıkları çevrenin tarihinin ulusal tarih içinde görülmesine yardım edebilmelerini,
- Öğrencilerin kaynakları derleme, seçme, analiz etme ve değerlendirme yapabilme gibi nitelikleri kazanabilmelerini,
- Öğrencilerin tarihsel kalıntıları koruma bilincini geliştirebilmelerini sağlar (Douch, 1972; Cook, 1970; Mays, 1974; Graham, 1988; Aktekin, 2004 Akt. Demircioğlu, 2005: 73-74).

Yerel Tarihin Kaynakları

İnsanların geçmiş yaşantılarındaki faaliyetlerinden kalan her türlü bulgular kaynak olarak adlandırılabilir (Tosh, 2005: 31). Tarihi araştırmalarda ise kaynak; geçmişten günümüze kadar ulaşmış her türlü araç-gereç, kılık-kıyafet, gelenek-görenek- destan ve hikâyeleri içermektedir (Göç, 2008: 20). Gerek genel tarih araştırmalarında olsun gerekse yerel tarih araştırmalarında olsun yararlanılan kaynaklar farklılık göstermemektedir. Yerel tarih araştırmalarında kaynak olarak daha çok yakın çevremizdeki camiler, çeşmeler, köprüler, anıtlar, mezarlar, kütüphaneler, eşyalar, imarethaneler, kervansaraylar, şifahaneler, hanlar, hamamlar, saraylar, kaleler, kiliseler, su kemerleri, kapalı çarşılar gibi unsurlar dahil edilebilir (Işık, 2008: 293-294). Tunç Şahin (2011: 454) ise kütüphanelerin, evlerin, caddelerin, binaların vb. yapıların yerel tarihe kaynaklık edebileceğini belirtmiştir.

Demircioğlu (2005: 71-72) hem genel tarih konularında hem de yerel tarih konularında geçmişten günümüze kadar gelmiş her türlü materyal kaynak olarak değerlendirmiştir. Yerel tarihin kaynakları kapsamında yararlanılabilecek kaynakları ise şu şekilde sıralamıştır:

- Kitaplar ve Diğer Yazılı Kaynaklar: Gazeteler, dergiler, nutuklar, hatıralar, periyodik yayınlar, bibliyografyalar, rehber kitapları.
- Haritalar: köy, ilçe, şehir, ülke haritaları, tarihsel haritalar, coğrafi haritalar.
- Jeolojik ve Coğrafik Unsurlar: İklim, toprak, bitki örtüsü, kayalar, kalıntılar ve drenajlardır.
- İsimler: Bina, mezra, cadde, köy, kasaba, kasaba, ilçe adları, soyadlar.
- Arkeolojik Kalıntılar: Saha kalıntıları ve taşınabilir materyaller.
- Binalar: hanlar, hamamlar, okullar, dini yapılar, bina amblemleri ve sınır yapıları.
- Arşivler: Orijinal dokümanlar, arşiv depolarındaki kayıtlar, basılı yazımlar, ilçelerdeki resmi yazılar ve şirket arşivleri, ailelerin ellerinde bulunan belgeler.
- Resim ve Diğer Görseller: Fotoğraflar, portreler, tablolar, gravürler vb.
- İnsanlar: Doktorlar, öğretmenler, işçiler, askerler, tüccarlar gibi halkın içinde yaşayanlar.
- Yollar, Kanallar ve Demir Yolları: Tarihi yollar, demir yolları ve kanallar.

- Endüstri Kuruluşları: Atölye ve fabrika gibi benzer kuruluşlar.
- Televizyon/Radyo Programları: Belgeseller, televizyon ve radyo programları vb.

Yerel tarihin kaynaklarına ilişkin ele alınan eserlere baktığımızda hemen hemen her araştırmacı birbirine benzer kaynaklardan bahsetmiştir. Bu kaynaklara baktığımızda en dikkat çeken kaynaklardan birisi insandır. Özellikle de yaşadığı yörenin tarihini bilen bilgi ve tecrübe bakımından donanımlı insanlar yerel tarihin en önemli kaynaklarından biridir. Bu kişiler yerel tarih kapsamında yaşadığı döneme ait yazılı eserlerde yer almayan kılık kıyafetler, atasözleri, deyimler, binalar, çeşmeler, hayratlar, mezarlar, destanlar, hikâyeler gibi yapı, kültür ve medeniyetler hakkında bilgiler de verebilmektedirler.

Yerel Tarih Öğretiminde Uyulması Gereken İlkeler

Eğitim-öğretim sistemlerinin gerçekleşmesinde en etkin kurumların başında gelen okullar gerek öğrenmenin gerçekleşmesinde gerek tarihi ve yerel tarih konularının öğretilmesinde yadsınamaz öneme sahiptirler. Okullar vasıtasıyla öğrencilerin edindikleri bilgi, beceri, değerler sayesinde yerel tarih konularını daha kolay öğrenebilmektedirler.

Öğrenmenin gerçekleşmesinde eğitimin her alanında öğrencilerin karşısına çıkan ilkeler vardır. Gerek formal gerekse informal yollarla gerçekleşen eğitimlerde bu ilkeler öğrencilerin gelişmesinde önemli rol oynarlar. Dolayısıyla tarihi konuların öğretilmesinde özellikle de yerel tarih konularının öğretilmesinde bu ilkelerden yararlanılmaktadır. (Yalçın, 2019: 12-13). Bu ilkeler dikkate alınırsa yerel tarih konularının öğrenilip öğretilmesi daha zevkli ve zahmetsiz olabilmektedir. Bu ilkelerden bahsedecek olursak:

1. Yakından Uzağa İlkesi

Eğitim-öğretimin düzenlenmesinde önemli olan ilkelerden yakından uzağa ilkesi, öğrenciye önce yakın çevresindeki olay, olgu, kurum ve kuruluşlar öğretilerek öğrencilere bu olay, olgu, kurum ve kuruluşları inceleme ve gözleme imkanları sağlar. Sonraki aşamada ise öğrencilere ülkede ve dünyada meydana gelen olaylar hakkında bilgiler verilmelidir (Erden, 1996: 75).

Yakın çevresiyle etkileşim içinde olan öğrenci yakın çevresini daha iyi algıladığı için meydana gelen gelişmeleri ilk önce en yakını olan ailesi, mahallesi, köyü, kasabasından başlar ve nihayetinde de dünyada meydana gelen gelişmeleri takip edip anlamaya çalışır (Kuğuoğlu, 2012: 21). Yakın çevremizde bulunan yerel tarihe dair somut kalıntılar da öğrencilerde ger-

çeklik hissini oluşturmaktadır. Bu his ile öğrenci kendi hayatına benzettiği geçmişteki yaşananlara merakı artar ve yerel tarih eğitimi daha anlamlı hale gelir (Avcı Akçalı ve Aslan, 2007: 83).

Sadece öğrenci olarak değil insanoğlu yaşamının her anında belli bir çevrede yaşayıp hayat sürdüğü için çevreden ister istemez etkilenip çevreyi etkiler. Bu etkilenme sonucu insanlar birçok bilgiyi yakın çevresi sayesinde öğrenirler. Yakın çevresinde olup bitenler hakkında bilgi sahibi olan bireyler daha sonra yakın çevresinden başlayarak ilçe, il ülke ve dünyada meydana gelen olay ve olgular hakkında da bilgi sahibi olmaya çalışırlar.

2. Somuttan Soyuta İlkesi

Çocuklar 11 yaş civarında somut işlemler aşamasına 15 yaş civarında da soyut işlemler aşamasına ulaşmaktadırlar (Safran, 2006: 25). Zaten insanoğlunun zihinsel gelişimi de somut şeyleri kavrayıp özümsedikten sonra soyut kavramlara geçebilmektedir (Büyükkaragöz ve Çivi, 1999: 55). Eğitim ve öğretimde de öğrencilere ilk olarak somut örnekler verilmeli ve arkasından da soyut kavramların öğretilmesine yönelik bir yol izlenmelidir (Doğanay, 2002: 154–155).

İnsanoğlu çevresindeki olayları duyu organları vasıtasıyla anlayıp anlamlandırabilmektedir. Bu anlamlandırmada somut olay ve olgular, soyut olay ve olgulara göre anlaşılması daha kolaydır. Bunun içindir ki ilkokul ve ortaokul seviyesindeki öğrencilere derslerde tarihi konular anlatılırken konuları somutlaştırmak öğrencilerin öğrenmelerini kolaylaştırmaktadır (Aşılıoğlu, 2007: 39).

Tarihi konuların işlendiği derslerde genellikle soyut kavramların çokça kullanılması öğrenciler için dersi anlaşılması zor ve itici kılmaktadır. Bunun çözümü de tarihi derslerde yakın çevredeki olaylar, olgular, eserler ve kalıntılar vurgulanıp somutlaştırılabilir. Öğrenciler somutlaştırılan bu örnekleri gördükleri, tanıdıkları ve bildikleri için tarihi dersleri daha kolay ve daha iyi anlayabilmektedirler (Işık, 2002: 37).

3. Bilinenden Bilinmeyene İlkesi

Bilinenden bilinmeyene ilkesi olarak isimlendirilen ilke; bilinmesi gereken temel kavramlar, öncül terimler, ilke ve esaslar olarak adlandırılmaktadır. Yani önceden öğretilmiş ve ona dayalı olarak yeni bilgilerin öğretilmesi ilkesidir (Doğanay, 2002: 151–152).

Etkili ve kalıcı bir eğitimin sağlanabilmesi için öncelikle bilinen bilgilerden yola çıkılarak bilinmeyen bilgilere ulaşmak hedeflenmelidir. Bunun için de bilinen bilgiler ile bilinmeyen bilgiler arasındaki geçiş ve bağlantı sağlıklı kurulmalıdır (Duman, 2008: 138). Bu geçişte öğrencilerin yaşadığı çevre göz ardı edilmemelidir. Çünkü öğrencilerin yaşadığı yakın çev-

reler öğrenciler için daima bilinendir (Işık, 2002: 4). Öğrencilerin ailesi, arkadaşları ve yaşadığı çevresi ilk öğrendikleri şeylerin kaynağıdır. Bu sebeple öğrencilerin eğitiminde yakın çevreninin önemi göz arda edilmemelidir (Açıkgöz, 2006: 31).

Ayrıca öğrenciler sahip oldukları bilgi ve tecrübelerinden yola çıkarak eski bilgi ve tecrübelerinin üstüne bir takım yeni bilgiler inşa etmelidirler. Böylece inşa edilen yeni bilgiler mevcut bilgilerle harmanlanarak öğrenilen bilgilerin daha kalıcı olmasını sağlamaktadır (Sevindik, 2010: 6).

4. Açıklık İlkesi

Öğrencilere öğretilecek konular öğrencilerin ne kadar fazla duyu organına hitap ederse o ölçüde konular açık olur ve böylece konuların öğrenilmesi de kolay ve kalıcı olmaktadır (Işık, 2002: 39). Öğrencilere anlatılan konuları öğrenciler somut olarak göremiyor ise derslerde model, grafik, harita ve resim gibi görsel materyallerden faydalanılmalıdır (Örten, 2008: 38). Anlatılan konuların anlaşılması için de öğrencilerin seviyeleri dikkate alınarak konular anlatılmalıdır (Taşpınar, 2017: 125).

Konuların işlenmesinde gözlem ve deney gibi birçok duyu organına hitap eden yöntemler kullanılırsa, konular öğrenciler için daha açık hale gelip öğrenme o derece kolaylaşacaktır. Ayrıca açıklık ilkesiyle öğrenciler yaparak ve yaşayarak öğrenmeleri gerçekleşecek, konuların gerçek ortamlarda aktarımı sağlanmış olacaktır (Sevindik, 2010: 7). Böylece dersler öğrenciler için daha zevkli hale gelip öğrenme daha kalıcı olacaktır.

5. Hazırbulunuşluk İlkesi

Yapılacak iş için bireylerin kendilerini hazır etmeleri yapılacak işin daha da kolaylaşmasını sağlamaktadır. Herhangi bir konuda birey kendine güvenip başarılı olabileceğine inanıyorsa yani o konuda özgüveni iyiyse, o konuda başarılı olma ihtimali yükselmektedir (Yenilmez ve Kakmacı, 2008: 532).

Hazırbulunuşluk, öğrencilerin derse başlamadan önce dağarcığına getirdikleri olarak tanımlanmaktadır (Sönmez, 1998: 15). Ders içinde öğretilecekler öğrencilerin hazırbulunuşluklarına uygun ise o ders öğrenciler için doyum sağlayıcıdır diyebiliriz. Öğrencilerin hazırbulunuşluk düzeyleri geçmiş yaşantılarla ilişkili olduğu için öğrencilerin hazırbulunuşluk düzeyleri arasında farklılıklar olmaktadır (Nas, 2003: 88).

Derslerde yerel tarih konularının öğretilmesinde öğrencilerin hazırbulunuşlukları dikkate alınarak verilecek örneklerin, öğrencilerin yaşadığı çevreden olması öğrenci açısından ve dersin anlaşılması açısından daha verimli olmaktadır (Işık, 2002: 40).

6. Etkin Katılım (İş-Aktivite) İlkesi

Öğrenmeye yönelik yapılmış çalışmalara göz atıldığında, öğrencilerin çevresindeki uyarıcılarla etkileşime geçip öğrenmede aktif rol oynayarak derse katılmasıyla öğrencilerin daha kalıcı ve hızlı öğrendikleri ve o dersten daha çok zevk aldıkları ortaya çıkmaktadır. Buna karşın öğrencilerin aktif rol almayıp pasif rol oynadığı derslerdeki konuları öğrenmede zorluk yaşadıkları, o dersten sıkılıp derste isteksiz davrandıkları ve o derste öğrendikleri bilgileri çabuk unuttukları görülmüştür (Erden, 1996: 68). Avcı Akçalı ve Aslan (2007: 83) da aynı konuya vurgu yaparak, öğrencilerin tarihi bilgileri ezberlemekten ziyade yaparak yaşayarak öğrenmelerinin öğrenmeyi daha zevkli ve kalıcı hale getirdiğini vurgulamışlardır. Bunun için de öğretmenler derslerinde konuları anlatırken öğrencilerine daha fazla söz hakkı verip öğrencileri derse daha fazla katmalıdırlar. Böylece hem öğrenmenin daha kalıcı olma ihtimali yükseltilecek hem de dersin idaresi kolaylaşacaktır.

Eski eğitim sitemlerine göz attığımızda öğrencinin pasif, öğretmenin merkezde olduğu bir eğitim sistemi göze çarpmaktaydı. Zamanla bu sistem yerine, düşünen ve düşündüğünü çevresiyle paylaşan bir öğrenci profilinin ortaya çıkmasıyla bu ilke ön plana çıkmıştır (Sevindik, 2010: 8). Yaparak yaşayarak öğrenmeyle oluşan bu ilke psiko-motor becerilerin yanı sıra yaratıcı düşünme yaklaşımı gibi zihinsel süreçleri de içine almaktadır (Kuğuoğlu, 2012: 20).

7. Öğrenciye Görelik İlkesi

Bu ilke John Dewey tarafından dile getirilmiş ve öğrencilerin psikolojik özelliklerinin dikkate alınması gerektiği görüşünü savunmuştur (Taşpınar, 2017: 123). "Öğretimi bireyselleştirme" veya "çocuğa uygunluk" olarak da bilinen bu ilke, öğretim programlarının hazırlanmasında ve derslerin işlenmesinde öğrencilerin ilgileri, ihtiyaçları, psikolojik ve fizyolojik olarak gelişimleri ile olaylar karşısında öğrencilerin algılarının da dikkate alınması gerektiğini ön görmektedir (Yuvacı, 2018: 34).

Öğrenciye görelik ilkesi sayesinde öğrencilere yerel tarih öğretimi sağlanırken öğrenci ile içerik arasında bağ kurulması sağlanıp yerel tarih öğrenmenin gerekliliği vurgulanmaktadır (Avcı Akçalı ve Aslan, 2013: 167). Öğretilecek konular öğrencilerin anlayabileceği düzeyde, öğrencilerin gelişim düzeylerine uygun olmalıdır (Aykaç, 2014: 114). Bütün bu öneriler dikkate alınarak Sosyal Bilgiler müfredatı hazırlanırsa öğrencilerin Sosyal Bilgiler derslerini sevmeleri sağlanabilir (Doğanay, 2002: 148).

8. Hayata Yakınlık İlkesi

Öğrencilerin öğrenimlerini gerçekleştirdiği okul ortamları hayattan

kopuk olmayıp hayatın içinden ve hayatın gerçeklerinden oluşmalıdır. Öğrencilere dersler anlatılırken öğretim sırasında ders konularının anlaşılırlığının artması için öğrencilere verilen örnekler hayatın içinden seçilmelidir. Ayrıca öğrencilere karşı kullanılan dil de günlük hayattaki dile yakın olmalıdır (Örten, 2008: 40).

Gündelik konularla en çok iç içe olan derslerin başında Sosyal Bilgiler dersi gelmektedir. Sosyal Bilgiler dersinde yerel tarih konuları öğrencilere anlatılırken derslerde güncel olaylardan örnekler verilmesinin öğrencilerin dersi anlamasına faydası olacaktır. Bu sayede öğrenciler derslerde kendilerinden bir şeyler bulup dersleri daha dikkatli dinleyeceklerdir (Demirkaya Gedik, 2008: 120).

Sosyal Bilgiler Dersinde Yerel Tarih

Hemen hemen her bakımdan değişen, gelişen ülke ve dünya şartlarında bilgiye dayalı kararlar alıp problemleri çözebilen, etkin ve aktif vatandaşlar yetiştirmeyi amaç edinen ve sosyal ile beşeri bilimleri kaynaştırıp kullanan öğretim programına Sosyal Bilgiler adı verilmektedir (Öztürk, 2009: 4). 2005-2006 yılında uygulamaya konulan yapılandırmacı yaklaşım ile birlikte Sosyal Bilgiler derslerinde çeşitli yöntem ve teknikler kullanılarak öğrencilerin derslere katılımı arttırılmak istenmiştir (Ulutaş, 2018: 22). Benimsenen bu yapılandırmacı yaklaşım ile yerel tarih çalışmaları kapsamındaki etkinlikler okullardaki öğretim programlarında daha çok ele alınmaya başlanmıştır (Demircioğlu, 2005: 71).

Sosyal Bilgiler derslerinde ele alınan yerel tarih, okul ile okul dışındaki dünya arasındaki bağlantıyı kurarak öğrencilerin çevresindeki problemlere karşı bilinçli hareket etmesini sağlar (Çalık, 1964:6). Sosyal Bilgiler derslerindeki yerel tarih etkinlikleriyle öğrenci yaşadığı yöreye ait birçok bilgi edinir. Öğrendiği bu bilgiler vasıtasıyla öğrencinin çevresine karşı dikkati ve ilgisi artar. Böylece çevresinde yer alan tarihsel unsurlara dair farkındalığı gelişerek içinde yaşadığı zaman ve mekânı algılama becerisi edinebilir (Ulutaş, 2018: 23).

Sosyal Bilgiler derslerinde yerel tarih konularının öğretimiyle öğrenciler yakın çevresindeki unsurları göz önünde bulundurarak öğrenmeye aktif olarak katılmış olurlar. Öğrencilerin yakın çevresi hakkında bilgi sahibi olmaları, öğrencileri derslere güdüleyerek öğrenmenin kalıcı ve anlamlı olmasına olumlu anlamda katkı sağlamaktadır.

Lisansüstü Yerel Tarih Tezlerinin Karşılaştırılması

2002-2019 yılları arasında yerel tarih ile ilgili yazılan lisansüstü tezlere baktığımızda toplam 29 tane lisansüstü tez yazılmıştır. Bu tezlerden 2003 yılında İsmail Üstün ve 2017 yılında İbrahim Dursun tarafından ya-

zılan yüksek lisans tezi erişime kapalı olduğu için tezin içeriği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Yüksek Öğretim Kurumu'nun sitesinde yayınlanan lisansüstü yerel tarih tezleri şu şekildedir:

Yazar	Yıl	Tez Adı
Hasan Işık	2002	Yerel tarih konularının sosyal bilgiler (6. sınıf) programı tarih üniteleri ile ilişkilendirilmesine yönelik bir uygulama: Pasinler örneği
İsmail Üstün İzinsiz…	2003	Cumhuriyet'in ilk döneminde İstanbul'un ekonomik yaşamı: Arnavutköy'de meslekler (Takibat defteri örneği ve yerel tarih anlatıları) (2 cilt)
Biray Tugay	2004	Tarih eğitiminde yerel tarih araştırmalarının yeri: Fethiye örneği
Aslı Avcı Akçalı	2007	Yerel tarih ve tarih eğitimine katkısı
Numan Göç	2008	Yerel tarih konularının sosyal bilgiler derslerinde uygulanması; karşılaşılan güçlükler ve çözüm önerileri (Yozgat örneği)
Hakan Örten	2008	Yerel tarih konularının sosyal bilgiler üniteleri ile ilişkilendirilmesine yönelik bir çalışma (Tokat örneği)
Aslı Avcı Akçalı	2013	Tarih öğretiminde merkeze bağımlılığın azaltılması yolunda bir çözüm önerisi: Yerel tarih
Mehmet Oran	2013	İlköğretim sosyal bilgiler öğretmenlerinin ders içi yerel tarih konusundaki faaliyetleri Uşak ili örneği
Keziban Turgut	2014	Çivril (dikey boyutta bir yerel tarih çalışması)
Songül Özer	2014	Selendi kazası (Dikey boyutta bir yerel tarih çalışması)
İrfan Arslan	2015	Sosyal bilgiler öğretiminde yerel tarih konularının kullanımına ilişkin öğretmen tutumları
Sevgi Balaban	2015	Güre kazası: Dikey boyutta bir yerel tarih araştırması
Kamil Özdemir	2016	Yerel tarihin sosyal bilgiler öğretiminde değişim ve sürekliliği algılama becerisi üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi
Hüseyin Bilicioğlu	2017	Ortaokul öğrencilerinin yerel tarih öğretimine ilişkin görüşleri: Safranbolu örneği
İbrahim Dursun İzinsiz…	2017	Yerel tarih öğretimi: Mudurnu örneği

Cemile Ayça Öztaşçı	2017	Yerel tarih öğretim yöntemini sosyal bilgiler dersinde uygulamaya koymak: Bir eylem araştırması
İbrahim Yuvacı	2018	Sosyal bilgiler öğretmenlerinin yerel tarih ile ilgili uygulamaları ve karşılaşılan sorunlar - Sivas ili örneği
Oğuz Şentürk	2018	Börklüce karyesi (Dikey boyutta bir yerel tarih araştırması)
Semra Ulutaş	2018	Sosyal bilgiler öğretiminde bağımsız değişken olarak yerel tarih tekniği
Rahman Derya	2018	Sınıf öğretmenlerinin yerel tarih öğretimi ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi (4. sınıf örneği)
Aslıhan Kılıç	2018	Hayat bilgisi dersi, 'dün, bugün, yarın' temasında sözlü ve yerel tarih etkinliklerinin değerlendirilmesi
İzzeddin Yıldırım	2019	Altıntaş nahiyesi (Dikey boyutta bir yerel tarih araştırması)
Rabia Yalçın	2019	Erzurum'da tarihi eserlere yönelik ilgi ve farkındalığa ilişkin bir yerel tarih çalışması
Elif Bilgin Özbek	2019	Milli Mücadele'de Bolu örneğinden sosyal bilgiler derslerinde yerel tarihin yeri ve önemi
Büşra Mert	2019	Sosyal bilgiler öğretiminde sözlü ve yerel tarih uygulamalarının öğrencilerin kavramsal başarılarına ve farkındalık oluşturmalarına etkisi
Kevser Timur	2019	Gireniz/Pamukören karyesi (Osmanlı Döneminde) dikey boyutta bir yerel tarih araştırması
Burcu Aydın	2019	T.C. inkılâp tarihi ve atatürkçülük dersi milli mücadele konularının işlenmesinde öğretmenlerin yerel tarih kapsamında Tokat'a yer verme durumları
Feride Yılmaz	2019	Zonguldak'ın yerel tarihi ve öğretimi: Kömürün bulunmasından 1938'e
Mesut Yılmaz	2019	Sosyal bilgiler öğretiminde yerel tarih ögelerinin kullanımına ilişkin öğretmen ve öğrenci görüşlerinin belirlenmesi: Trabzon örneği.

Tablo 1: 2002-2019 Yılları Arasında Yüksek Öğretim Kurumu Sitesinde Yayınlanan Lisansüstü Yerel Tarih Tezleri

Yüksek Öğretim Kurumu Tez Araştırma Merkezi'nde lisansüstü yerel tarih alanında ortaya konan eserlere baktığımızda toplam 29 tane lisansüs-

tü tezin yazıldığı ve bu tezlerden 16 tanesinin son üç yılda yayınlandığı görülmektedir. Tablo 1'den de anlaşıldığı üzere yerel tarih konusu günden güne önem kazanan ve yazarlar tarafından ele alınan bir konu durumundadır.

Lisansüstü Yerel Tarih Tezlerinde Uygulanan Araştırma Yöntemleri Bakımından Karşılaştırılması

2002-2019 yılları arasında yayınlanan lisansüstü yerel tarih tezlerine baktığımızda nicel araştırma yöntemleri, nitel araştırma yöntemleri ve karma (mix) araştırma yöntemleri olmak üzere 3 farklı yöntemin kullanıldığı görülmektedir.

1. Nicel Araştırma Yöntemleri İle Yapılan Tezler

Hasan Işık (2002): Araştırmada deney ile kontrol gruplarına ön test-son test uygulanmıştır. Araştırmada nicel araştırma yöntemi kullanılmış ve elde edilen veriler t-testine tabi tutulup test sonuçları arasındaki farklar ortaya konmuştur.

Numan Göç (2008): Araştırmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır ve araştırmaya katılan Sosyal Bilgiler öğretmenlerine 28 sorudan oluşan anket uygulanmıştır. Araştırmada elde edilen veriler SPSS 11.5 paket programıyla kodlanıp analiz edilmiştir.

İrfan Arslan (2015): Araştırmada nicel araştırma yöntemi kullanılmış ve Niğde ilinde görev yapan 137 Sosyal Bilgiler öğretmenine "Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yerel Tarih Konularının Kullanımına İlişkin Öğretmen Tutumları Ölçeği" uygulanmıştır. Elde edilen verilerin analizinde SPSS 21.0 programı uygulanmış ve ortaya çıkan sonuçlar tablolaştırılıp yorumlanmıştır.

İbrahim Yuvacı (2018): Araştırmada nicel araştırma yöntemi uygulanmış ve araştırmaya katılan öğretmenlere 28 sorudan oluşan anket uygulanmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen veriler SPSS 24,0 paket program ile kodlanmış ve analiz edilmiştir.

Semra Ulutaş (2018): Araştırmada nicel araştırma yöntemi kullanılmış ve 5. sınıf öğrencilerine "Güzel Ülkem" ünitesinin belirlenen kazanımları üzerine hazırlanan "Akademik Başarı Testi" ile "Sosyal Bilgiler Dersine Yönelik Tutum Ölçeği" uygulanmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir.

Rahman Derya (2018): Nicel araştırma yönteminin kullanıldığı araştırmada 2016-2017 eğitim-öğretim yılında Trabzon ili Aralıklı ilçesinde görev yapan 4. sınıfı okutan sınıf öğretmenlerine yerel tarih öğretimi ile

ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi amacıyla hazırlanan anket uygulanmıştır. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde SPSS programı kullanılmıştır.

2. Nitel Araştırma Yöntemi İle Yapılan Tezler

Biray Tugay (2004): Araştırmada nitel araştırma tekniklerinden doküman incelemesi modeli kullanılarak dönemin gazeteleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri, şeriyye sicilleri ve salnameler incelenmiştir.

Aslı Avcı Akçalı (2007): Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden gözlem ve görüşme yöntemlerine ek olarak araştırmanın problemiyle ilişkili görsel ve yazılı malzeme ile materyaller de araştırmaya dahil edilerek doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır.

Hakan Örten (2008): Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır ve öğretim programı içerisinde yerel tarih konularının işlenebileceği öğrenme alanları, üniteler ve sınıflar belirlenip etkinlik örnekleri hazırlanmıştır. Yerel tarih konularının öğretiminde ise öğretmen görüşlerinin belirlenmesi amacıyla mülakat formu uygulanmıştır.

Mehmet Oran (2013): Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve Sosyal Bilgiler öğretmenlerine yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanıp uygulanmıştır.

Keziban Turgut (2014): Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden kaynak taraması yöntemi kullanılarak Denizli ili sınırları içerisinde yer alan Çivril'in coğrafyası, tarihsel süreci, idari yapılanması, nüfus yapısı, iktisadi yapısı, eğitim ve öğretim durumu ile dini hayatı ve vakıf kurumları hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

Songül Özer (2014): Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi metodu kullanılmış ve Selendi ile ilgili muhasebe defterleri, arşiv kaynakları, avarız kayıtları, vakıf kayıtları, temettuât kayıtları ve nüfus kayıtları incelenerek Selendi kazasının sosyo-ekonomik ve demografik durumu ayrıntılı olarak ortaya konmuştur.

Sevgi Balaban (2015): Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi metodu kullanılmış ve araştırma 1530 yılı muhasebe, 1676 yılı avârız, 1831 yılı nüfus, 1844- 1845 yılı temettuat defterleri ve 19. yüzyıl Aydın Vilâyet Salnameleri temel alınarak hazırlanmıştır.

Cemile Ayça Öztaşçı **(2017)**: Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden eylem araştırması modeli uygulanmıştır ve araştırma 13 haftalık bir süreçte gerçekleştirilmiştir.

Oğuz Şentürk (2018): Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi metodunun kullanıldığı bu araştırmada Börtlüce hakkında Osmanlı

arşiv kaynakları incelenip bilgiler gün yüzüne çıkartılmıştır. Ayrıca araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden mülakat yöntemi kullanılarak köy halkından derlenen sözlü bilgiler de kullanılmıştır.

Aslıhan Kılıç (2018): Araştırma nitel bir uygulama değerlendirmesi olarak tasarlanmış ve elde edilen veriler içerik analiziyle değerlendirilmiştir.

İzzeddin Yıldırım (2019): Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi metodu kullanılmıştır ve araştırmada 1520 ve 1571 tarihli tahrir, 1530 tarihli muhasebe, 1622 ve 1676 tarihli avarız, 1831 ile 1842 tarihli nüfus, 1845 tarihli temettuat defterleri, tereke kaydı, şahsiyet kaydı, atik-i esas kaydı, evkaf defterleri ve hurufat defterlerinin yanı sıra Hüdavendigar Vilayeti salnameleri incelenmiştir.

Rabia Yalçın (2019): Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir.

Elif Bilgin Özbek (2019): Nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması modelinin uygulandığı araştırmada 20 sosyal bilgiler öğretmeni ile 100 öğrenciye açık uçlu sorular yöneltilmiş ve elde edilen veriler incelenip analiz edilmiştir.

Kevser Timur (2019): Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi metodu kullanılmıştır. Gireniz karyesinde nüfus yapısı, nüfus hareketleri, insan tipolojisi, aileler, şahıs adları, meslekler, askerlik, sağlık, arazi ve hayvan varlığı, yetiştirilen ürünler ile ödenen vergiler değerlendirilmiş ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Burcu Aydın (2019): Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve 2017-2018 eğitim öğretim yılında Tokat ili merkez ilçesinde görev yapan 24 Sosyal Bilgiler öğretmenine yarı yapılandırılmış mülakat formu uygulanmıştır. Araştırmada elde edilen veriler betimsel analiz tekniği ile çözümlenmiştir.

Feride Yılmaz (2019): Araştırmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması modeli uygulanmıştır ve elde edilen sonuçlar betimsel analiz yöntemi ile yorumlanmıştır.

Mesut Yılmaz (2019): Nitel araştırma desenlerinden durum çalışmasının uygulandığı çalışmada elde edilen sonuçlar içerik analizine tabi tutulmuştur.

3. Mix (Karma) Yöntem İle Yapılan Tezler

Aslı Avcı Akçalı (2013): Nicel ve nitel araştırma yöntemleri birlikte kullanılarak yöntem açısından çeşitlilik sağlanmasının amaçlandığı araştırmanın nicel boyutunda "Tarih Dersine Yönelik Tutum Ölçeği" ve "Akademik Başarı Testi" uygulanırken nitel boyutunda ise yarı yapılandırılmış mülakat formu ile çalışma yaprakları uygulanmıştır.

Kamil Özdemir (2016): Araştırmada hem nicel hem de nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın nicel boyutu öntest-sontest kontrol gruplu yarı deneysel desen modelinde tasarlanmıştır. Nitel boyutunda ise öğrencilerle görüşme yapılmıştır. Nicel verilerin çözümlenmesinde SPSS programı kullanılarak ilişkisiz örneklemler için t-testi ve tekrarlı ölçümler için iki faktörlü ANOVA testi kullanılmıştır. Nitel verilerin çözümlenmesinde ise betimsel analiz kullanılmıştır.

Hüseyin Bilicioğlu (2017): Araştırmada hem nicel hem de nitel araştırma yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Araştırma iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde öğrencilere cinsiyet, sınıf düzeyi, ailenin aylık geliri, anne baba mesleği, anne baba eğitim durumu ve sosyal bilgiler dersinin nasıl işlenmesini istediklerine yönelik demografik bilgi formu uygulanmıştır. İkinci bölümde ise öğrencilere araştırmacı tarafından geliştirilen Sosyal Bilgiler dersinde yerel tarih öğretimine yönelik tutum ölçeği uygulanmıştır. Elde edilen veriler SPSS programına aktarılmış ve analiz edilmiştir.

Büşra Mert (2019): Araştırma hem nitel hem de nicel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı karma yöntem yaklaşımına göre tasarlanmıştır. Nicel veriler "Kavramsal Başarı Testi" (KBT) ile toplanırken nitel veriler öğrencilerin yerel tarih ve sözlü tarih uygulamalarına ilişkin görüşlerini belirlemek için "Etkinlik Süreci Görüşme Formu" ve "Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu" ile toplanmıştır. Nicel verilerin analizi Wilcoxon İşaretli Sıralar testi ile yapılırken nitel verilerin analizi betimsel analize tabi tutulmuştur.

Yüksek Öğretim Kurumu Tez Araştırma Merkezi'nin 2002-2019 yılları arasında yayınladığı lisansüstü yerel tarih tezlerine bakıldığında 6 tezde nicel araştırma yönteminin kullanıldığı, 17 tezde nitel araştırma yönteminin kullanıldığı, 4 tezde ise karma (hem nicel hem de nitel) araştırma yönteminin birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Lisansüstü Yerel Tarih Tezlerinin Yayınlandığı Bilim Dalı Bakımından Karşılaştırılması

2002-2019 yılları arasında yerel tarih alanında yayınlanan lisansüstü tezlerinin Sosyal Bilgiler, Tarih, Sınıf Öğretmenliği ve Sosyoloji olmak üzere 4 farklı bilim dalında yayınlandığı görülmektedir. Bu lisansüstü tezler hakkındaki bilgiler aşağıda verilmiştir:

1. Sosyal Bilgiler Bilim Dalı Alanında Yayınlanan Lisansüstü Yerel Tarih Tezleri

Yerel tarih alanında yayınlanan toplam 29 lisansüstü tezden 14'ü Sosyal Bilgiler alanında yayınlanmıştır. Bu tezler: Numan Göç (2008), Hakan Örten (2008), Mehmet Oran (2013), İrfan Arslan (2015), Kamil Özdemir

(2016), İbrahim Dursun (2017), Cemile Ayça Öztaşçı (2017), İbrahim Yuvacı (2018), Semra Ulutaş (2018), Elif Bilgin (2019), Büşra Mert (2019), Burcu Aydın (2019), Feride Yılmaz (2019) ve Mesut Yılmaz (2019).

2. Tarih Bilim Dalı Alanında Yayınlanan Lisansüstü Yerel Tarih Tezleri

Yerel tarih alanında yayınlanan toplam 29 lisansüstü tezden 12'si Tarih alanında yayınlanmıştır. Bu tezler: Hasan Işık (2002), Biray Tugay (2004), Aslı Avcı Akçalı (2007), Aslı Avcı Akçalı (2013), Keziban Turgut (2014), Songül Özer (2014), Sevgi Balaban (2015), Hüseyin Bilicioğlu (2017), Oğuz Şentürk (2018), İzzeddin Yıldırım (2019), Rabia Yalçın (2019) ve Kevser Timur (2019),

3. Sınıf Öğretmenliği Bilim Dalı Alanında Yayınlanan Lisansüstü Yerel Tarih Tezleri

Yerel tarih alanında yayınlanan toplam 29 lisansüstü tezden 2'si Sınıf Öğretmenliği alanında yayınlanmıştır. Bu tezler: Rahman Derya (2018) ve Aslıhan Kılıç (2018).

4. Sosyoloji Bilim Dalı Alanında Yayınlanan Lisansüstü Yerel Tarih Tezleri

Yerel tarih alanında yayınlanan toplam 29 lisansüstü tezden sadece 1'i Sosyoloji alanında yayınlanmıştır. Bu tez: İsmail Üstün (2003).

Yüksek Öğretim Kurumu Tez Araştırma Merkezi'nin 2002-2019 yılları arasında yayınladığı lisansüstü yerel tarih tezlerine bakıldığında 4 farklı bilim dalında yazıldığı görülmektedir. Yerel tarih alanında yazılan 29 tezden 14 tanesi sosyal bilgiler öğretmenliği bilim dalında, 12 tanesi tarih bilim dalında, 2 tanesi sınıf öğretmenliği bilim dalında ve 1 tanesi Sosyoloji bilim dalında yazılmıştır.

Yayınlanan Lisansüstü Yerel Tarih Tezlerinin Tez Türü Bakımından Karşılaştırılması

2002-2019 yılları arasında yerel tarih alanında yayınlanan lisansüstü tezlerinin yüksek lisans ve doktora olmak üzere 2 farklı türde yayınlandığı görülmektedir. Bu konu hakkındaki bilgiler aşağıda verilmiştir:

1. Yüksek Lisans Alanında Yayınlanan Lisansüstü Yerel Tarih Tezleri

Yerel tarih alanında yayınlanan toplam 29 lisansüstü tezden 28'i yüksek lisans alanında yayınlanmıştır. Bu tezler: Hasan Işık (2002), İsmail Üstün (2003), Biray Tugay (2004), Aslı Avcı Akçalı (2007), Numan Göç

(2008), Hakan Örten (2008), Mehmet Oran (2013), Keziban Turgut (2014), Songül Özer (2014), İrfan Arslan (2015), Sevgi Balaban (2015), Kamil Özdemir (2016), Hüseyin Bilicioğlu (2017), İbrahim Dursun (2017), Cemile Ayça Öztaşçı (2017), İbrahim Yuvacı (2018), Oğuz Şentürk (2018), Semra Ulutaş (2018), Rahman Derya (2018), Aslıhan Kılıç (2018), İzzeddin Yıldırım (2019), Rabia Yalçın (2019), Elif Bilgin Özbek (2019), Büşra Mert (2019), Kevser Timur (2019), Burcu Aydın(2019), Feride Yılmaz (2019) ve Mesut Yılmaz (2019)**.**

2. Doktora Alanında Yayınlanan Lisansüstü Yerel Tarih Tezleri

Yerel tarih alanında yayınlanan toplam 29 lisansüstü tezden sadece 1'i doktora alanında yayınlanmıştır. Bu tez: Aslı Avcı Akçalı (2013).

Yüksek Öğretim Kurumu Tez Araştırma Merkezi'nin 2002-2019 yılları arasında yayınladığı lisansüstü yerel tarih tezlerine bakıldığında 29 tezden yalnızca 1 tanesinin doktora alanında yazıldığı görülmektedir. Aslı Avcı Akçalı'nın 2013 yılında kaleme aldığı "Tarih öğretiminde merkeze bağımlılığın azaltılması yolunda bir çözüm önerisi: Yerel tarih" adlı doktora tezi bu türde yazılmış tek doktora tezidir.

Sonuç

Yıllarca genel tarihin gölgesinde kalan yerel tarih bazı durumlarda genel tarihten belki de daha önemlidir. Çünkü yerel olmadan genellikten söz edemeyiz. Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun da belirttiği gibi "parmaksız bir eli el olarak tarif etmek mümkün değildir". Halaçoğlu'nun bu sözünden de anlaşılacağı gibi yerel tarih genel tarihin parmakları sayılır. Onun için de genel tarih yerel tarihten daha önemlidir diyemeyiz.

Günden güne önemi anlaşılan ve araştırmalara konu olan yerel tarih, gerek insanlara yakın çevresindeki tarihi, kültürü, doğal güzellikleri hakkında bilgi vermesi gerekse insanlarda tarih bilincini geliştirmesi bakımından önem teşkil etmektedir. Yerel tarih sayesinde insanlar çevresindeki sosyal ve fiziki yapılar hakkında daha fazla bilgi sahibi olurlar ve yaşadıkları çevreyi daha iyi tanırlar. Ayrıca insanlar yerel tarih ile çevrelerindeki tarihsel kalıntılara karşı daha dikkatli davranarak onları korur ve bu şekilde insanlarda sorumluluk duygusu gelişir.

Yüksek Öğretim Kurumu Tez Araştırma Merkezi'nin 2002-2019 yılları arasında yayınladığı lisansüstü yerel tarih tezlerine bakıldığında; yöntem bakımından nicel, nitel ve karma olmak üzere 3 farklı yöntemin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yayınlandığı bilim dalı bakımından Sosyal Bilgiler, Tarih, Sınıf Öğretmenliği ve Sosyoloji olmak üzere 4 farklı bilim dalı olduğu görülmektedir. Yayınlandığı tür bakımından ise lisansüstü tezlerden yalnızca bir tanesinin doktora alanında diğerlerinin yüksek lisans alanında yayınlandıkları görülmektedir.

Kaynakça

Açıkgöz, M. (2006), *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Gezi-Gözlem ve İnceleme Yönteminin Etkililiğinin İncelenmesi,* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Ankara.

Arslan, İ. (2015). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yerel Tarih Konularının Kullanımına İlişkin Öğretmen Tutumları*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Niğde.

Aslan, E. (2000). *Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri*, Bulunduğu Eser: Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme, (Ed: Martal, A.), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları,

Aşılıoğlu, B. (2007). *Başlıca Öğrenme ve Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Bulunduğu Eser: Öğretim İlke ve Yöntemleri (Ed. Arslan, M.), Ankara: Anı Yayıncılık, 31-48.

Avlı Akçalı, A. (2007). *Yerel Tarih ve Tarih Eğitimine Katkısı*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir.

Avlı Akçalı, A. (2013). *Tarih Öğretiminde Merkeze Bağımlılığın Azaltılması Yolunda Bir Çözüm Önerisi: Yerel Tarih*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir.

Avcı Akçalı, A. ve Aslan, E. (2007). Yerel Tarih ve Tarih Öğretimindeki Rolü, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (21), 80-88.

Avcı Akçalı, A. ve Aslan, E. (2013). Tarih Derslerinin Yerel Tarihe ve Kaynaklarına Dayalı Etkinlikler Aracılığıyla İşlenmesinin Öğrencilerin Derse Yönelik Tutumlarına Etkisi, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(14) , 141-174.

Aydın, B. (2019). *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Milli Mücadele Konularının İşlenmesinde Öğretmenlerin Yerel Tarih Kapsamında Tokat'a Yer Verme Durumları*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosman Paşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Tokat.

Aykaç, N. (2014). Öğretim İlke ve Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Balaban, S. (2015). *Güre Kazası (Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması),* Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Uşak.

Bilicioğlu, H. (2017). *Ortaokul Öğrencilerinin Yerel Tarih Öğretimine İlişkin Görüşleri: Safranbolu Örneği*, Yüksek Lisans Tezleri, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Karabük.

Büyükkaragöz, S. ve Çivi, C. (1999). *Genel Öğretim Metotları Öğretimde Planlama Uygulama*, Beta Yayınları, İstanbul.

Danacıoğlu, E. (2010). *Geçmişin İzleri, Yanı Başımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Demircioğlu, İ. H. (2005). *Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Demircioğlu, İ. H. (2009). Trabzonlu Bir Yerel Tarihçi: Hasan Umur, *Karadeniz Araştırmalar*, 6(22), 115-122.

Demircioğlu, İ. H. (2014). *Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Demirkaya Gedik, H. (2008). Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Güncel Konular, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 12 (1), 117-134.

Derya, R. (2018). *Sınıf Öğretmenlerinin Yerel Tarih Öğretimi İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi (4. Sınıf Örneği),* Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel Eğitim Anabilim Dalı, Giresun.

Doğanay, H. (2002), *Coğrafya Öğretim Yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Duman, B. (2008). Öğretim İlke ve Yöntemleri. Ankara: Anı Yayıncılık.

Erden, M. (1996). *Sosyal Bilgiler Öğretimi*, İstanbul: Alkım Yayıncılık.

Eyrice, N. (2005). *Tarih Eğitiminde Yerellik: 1922-1950 Döneminde Menemen Kazası,* Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir.

Göç, N. (2008). *Yerel Tarih Konularının Sosyal Bilgiler Dersinde Uygulanması: Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.

Harnett, P. (2009). Çok Kültürlü Bir Avrupa İçin Tarih ve Sosyal Bilgiler Eğitimi, Bulunduğu Eser: Tarihin Yerel, Bölgesel, Ulusal, Avrupa ve Küresel Boyutlarını Dengeli Bir Şekilde İlişkilendirmek, (Ed. Aktekin, S., Harnett, P., Öztürk, M. ve Smart, D.), Ankara: Harf Yayınları, , 147-160.

Hoskins, W.G. (1984). *Local History in England*. New York: Addison Wesley Longman Limited.

Işık, H. (2002). *Yerel Tarih Konularının Sosyal Bilgiler (6. Sınıf) Programı Tarih Üniteleri İle İlişkilendirilmesine Yönelik Bir Uygulama: Pasinler Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Işık, H. (2008). İlköğretimde Tarih Konularının Yerel Tarihle İlişkilendirilmesinin Öğrenci Başarısına Etkisi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1(4). 290-310.

Keskin, İ. (2008). Yerel Tarih Çalışmalarında Kullanılan Arşiv Kaynaklarının Üretildiği Kurumlar, *Tarih Dergisi*, (47), 209-247.

Kılıç, A. (2018). *Hayat Bilgisi Dersi "Dün, Bugün, Yarın" Temasında Sözlü ve Yerel Tarih Etkinliklerinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel Eğitim Anabilim Dalı, İstanbul.

Kuğuoğlu. (2012). Öğrenme ve Öğretim İlkeleri. (Ed. Küçük, M. ve Yangın S.), Öğretim İlke Yöntemler. Ankara: Nobel.

Litchman, A. J. and French, V. (1978). *Historians and the Living Past: The Theory and Practice of Historical Study.* Illinois: Harlan Davidson.

Mert, B. (2019). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Sözlü ve Yerel Tarih Uygulamalarının Öğrencilerin Kavramsal Başarılarına ve Farkındalık Oluşturmalarına Etkisi*, Yüksek lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Rize.

Nas, R. (2003). *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Bursa: Ezgi Yayınları.

Oran, M. (2013). İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Ders İçi Yerel Tarih Konusundaki Faaliyetleri Uşak İli Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Uşak.

Oran, M. (2019). Son Sınıf Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Yerel Tarih ile İlgili Görüşleri, *ABAD*, 2(4), 299-313.

Örten, H. (2008). *Yerel Tarih Konularının Sosyal Bilgiler Üniteleri İle İlişkilendirilmesine Yönelik Bir Çalışma: Tokat Örneği,* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.

Özbek, E. B. (2019). *Milli Mücadele'de Bolu Örneğinden Sosyal Bilgiler Derslerinde Yerel Tarihin Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Bolu.

Özdemir, K. (2016). *Yerel Tarihin Sosyal Bilgiler Öğretiminde Değişim ve Sürekliliği Algılama Becerisi Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Kastamonu.

Özer, S. (2014). *Selendi Kazası (Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması),* Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Uşak.

Öztaşçı, C. A. (2017). *Yerel Tarih Öğretim Yöntemini Sosyal Bilgiler Dersinde Uygulamaya Koymak: Bir Eylem Araştırması*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, İstanbul.

Öztürk, C. (2009). *Sosyal Bilgiler: Toplumsal Yaşama Disiplinlerarası Bir Bakış*, Sosyal Bilgiler Öğretimi: Demokratik Vatandaşlık Eğitimi, (Ed.: Öztürk, C.), Ankara: Pegem Akademi. s.1-31.

Safran, M. (2006). *Avrupa Birliğinin Tarih Öğretimine İlişkin Önerilerinin Bilimsel Temelleri ve Sınırlılıkları,* Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler, Ankara: Gazi Kitapevi.

Sevindik, T. (2010), Özel Öğretim Yöntemleri Ders Notları.

Sönmez, V. (1998). *Sosyal Bilgiler Öğretimi ve Öğretmen Kılavuzu*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Şentürk, O. (2018). *Börtlüce Karyesi (Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması),* Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Uşak.

Taşpınar, M. (2017). *Kuramdan Uygulamaya Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Timur, K. (2019). *Gireniz/Pamukören Karyesi (Osmanlı Döneminde) Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması,* Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Uşak.

Tosh, J. (2005). *Tarihin Pe*şinde (Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular). (Çev: Arıkan, Ö.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayıncılık.

Tugay, B. (2004). *Tarih Eğitiminde Yerel Tarih Araştırmalarının Yeri: Fethiye Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir.

Tunç Şahin, C. (2011). Yerel Tarih Uygulamalarının Başarıya ve Öğrenci Ürünlerine Etkisi, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 4(16), 453-462.

Turgut, K. (2014). Çivril (Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması), Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Uşak.

Ulutaş, S. (2018). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Bağımsız Değişken Olarak Yerel Tarih Tekniği*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya.

Yalçın, R. (2019). *Erzurum'da Tarihi Eserlere Yönelik İlgi ve Farkındalığa İlişkin Bir Yerel Tarih Çalışması*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum.

Yenilmez, K. ve Kakmacı, Ö. (2008). İlköğretim Yedinci Sınıf Öğrencilerinin Matematikteki Hazır Bulunuşluk Düzeyi, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 16(2), 529-542.

Yıldırım, İ. (2019). *Altıntaş Nahiyesi (Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması),* Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Uşak.

Yıldız, Ö. (2003). Türkiye'de Tarih Öğretiminin Sorunları ve Çağdaş Çözüm Önerileri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 181-190.

Yılmaz, F. (2019). *Zonguldak'ın Yerel Tarihi ve Öğretimi: Kömürün Bulunmasından 1938'e,* Yüksek Lisans Tezi, Bolu İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Bolu.

Yılmaz, M. (2019). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yerel Tarih Öğelerinin Kullanımına İlişkin Öğretmen ve Öğrenci Görüşlerinin Belirlenmesi: Trabzon Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Trabzon.

Yuvacı, İ. (2018). *Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Yerel Tarih İle İlgili Uygulamaları ve Karşılaşılan Sorunlar: Sivas İli Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Sivas.

Bölüm 18

PATERNALİST LİDERLİĞİN POZİTİF SES ÇIKARMA ÜZERİNE ETKİSİ

Mustafa Nal[1]

1 Doktor Öğretim Üyesi Afyon Kocatepe Üniversitesi Dinar Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Sigortacılık ve Aktüerya Bilimleri, mustafanal@aku.edu.tr

1.GİRİŞ

Yöneticilerin liderlik davranışları ile çalışanların örgütsel davranış ve tutumları arasındaki ilişkiyi incelemek için birçok araştırma yapılmış ve günümüzde de halen yapılmaya devam etmektedir. Son yıllarda araştırmaların üzerinde yoğunlaştığı liderlik türlerinden biri de Paternalist Liderliktir.

Paternalist liderlik, *hiyerarşik ilişkiler içinde liderin bir nevi aile bireyleri gibi astlarının kişisel ve profesyonel hayatlarına rehberlik eden ve karşılığında ise astların kendisine karşı sadık olmalarını bekleyen bir yaklaşım* olarak tanımlamaktadır (Gelfand, et al., 2007). Paternalist lider, astlarının özel hayatlarında yer alır, onlara bir "baba" gibi davranır ve onları koruyup kollar (Pellegrini ve Scandura, 2008). Paternalist liderlik uygulamasında, lider çalışanlarına gerekli kaynakları sağlanmakta, grup dışından eleştirilere karşı onları korumakta ve çalışanlar da bunun karşılığında saygı ve sadakat ile liderinin verdiği görevleri yerine getirmektedir (Schroeder, 2011).

Örgüt içinde yer alan bireyler, bireysel, örgütsel veya çevresel bazı faktörlerin etkisi ile bir takım tutum ve davranış (İş doyumu, işe bağlılık, örgütsel vatandaşlık, örgütsel sinizm vb.) sergileyebilirler. Çalışanların göstermiş olduğu örgütsel davranışlardan biri de "ses çıkarma" davranışıdır. Ses çıkarma davranışı örgüte zarar verici tarzda "negatif" veya örgüte olumlu katkı sağlayıcı "pozitif" şekilde olabilir.

Pozitif ses çıkartma davranışı, değişim için yenilikçi fikirleri açıklama ve başkaları ile aynı fikirde olmasalar bile standart süreçler için ihtiyaç duyulan düzenlemelerin yapılması yönünde öneride bulunmayı ifade etmektedir (Van Dyne ve LePine, 1998).

Türkiye'de paternalist liderlik ile ilgili yapılan araştırmalarda (Nal, 2019; Nal ve Sevim 2019; Nal ve Tarım, 2019; Uğurluoğlu, 2018; Nal ve Tarım, 2017; Akdeniz, 2016; Büyükyavuz, 2015; Uysal, 2012; Demirer, 2012; Ersoy vd., 2012; Soylu, 2011; Erben ve Güneşer, 2008; Ertüreten, 2008; Pellegrini ve Scandura, 2006;) paternalist liderliğin bazı örgütsel davranışlar (iş doyumu, örgütsel bağlılık, mobbing, iş performansı, motivasyon, işten ayrılma niyeti, örgütsel adalet algısı, örgütsel sinizm) üzerine etkileri olduğunu göstermiştir.

Literatürde Türkiye'de paternalist liderliğin pozitif ses çıkarma üzerine etkisini inceleyen, sağlık sektöründe yapılmış bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle literatürdeki bu açığı kapatmak için sağlık çalışanlarının paternalist liderlik algısının pozitif ses çıkarma davranışı üzerine etkisini ortaya koymak amacı ile bu araştırma yapılmıştır.

2. POZİTİF SES ÇIKARMA

Örgüt içinde ses çıkarma davranışı son elli yılda üzerinde birçok araştırmanın yapıldığı örgütsel davranış konularından biri olmuştur. Ses çıkarma davranışı ile ilgili ilk teori Albert Hirschman (1970) tarafından geliştirilmiştir. Hirschman' ın teorisine göre çalışanlar veya müşteriler örgüt ile ilgili bozulma veya kötü gidişata karşı birtakım tepkiler verecektir ve bu tepkiler, Terk Etme (Exit) veya Ses çıkarma (Voice) şeklinde olacaktır ya da Sadakat (Loyalty) gösterme şeklinde olacaktır. Terk Etme (Exit) meydana geldiği zaman, kişiler örgüt ile kişisel ilişkisini sonlandırmaktadır. Ses çıkarma (Voice) meydana geldiği zaman, kişisel şikayetler ile sistemi çeşitli biçimlerde etkileyebilecektir (Hirschman, 1970:2-3). Sadakat (Loyalty), meydana geldiğinde ise bir organizasyonda işlerin gidişatındaki hoşnutsuzluk karşısında, bir üyenin kötü gidişatın düzeleceği yönünde umudu olsun veya olmasın, bu durumun kendisini etkilemeden örgüte karşı sadık kalacaktır (Hirschman, 1970:76). Hirschman'ın teorisini genel olarak yorumlamak gerekirse, örneğin örgütsel adaletsizlik gibi örgüt içinde çalışanlar açısından kötü giden bir şeyler varsa bunun sonucunda çalışanlar ya işi bırakacak ya sorunların düzelmesi için sorunlar ile ilgili sesini çıkaracak ya da örgüt içindeki bu sorunlar düzelsin veya düzelmesin örgütüne karşı sadık kalarak çalışmaya devam edecektir.

Gorden (1988), ise çalışanların ses çıkarma davranışını, *aktif yapıcı, pasif yapıcı, aktif yıkıcı, pasif yıkıcı* şeklinde dört boyutta incelemiştir ve bu boyutları şu şekilde tanımlamıştır:

Aktif yapıcı ses çıkarma: Seviyeli muhalefet ve sendikal hak arama konularında düzeltici önerilerde bulunmayı ifade etmektedir.

Pasif yapıcı ses çıkarma: İyi bir dinleyici olma, sessiz bir şekilde destek verme, dikkat çekmeyecek şekilde uyumlu davranma ve iş birliği içinde olmayı ifade etmektedir.

Aktif yıkıcı ses çıkarma: İş arkadaşlarına şikayetlerde bulunma, dikkat çekmeye çalışma, iki yüzlü davranma, sözlü saldırıda bulunma, kötü sözler söyleme ve eleştirel ses çıkarma davranışını ifade etmektedir.

Pasif yıkıcı ses çıkarma: mırıldanma, ilgisiz davranma, bilinçli olarak sessiz davranma ve geri çekilmeyi içeren davranışları ifade etmektedir.

Van Dyne, Ang ve Botero (2003), çalışanların ses çıkarma veya ses çıkarmama davranışlarını "*çalışanların sessizliği ve çalışanların ses çıkarma davranışı*" olarak iki başlıkta incelemiştir. Çalışanların sesliliğini (ses çıkarma) davranışını üç boyutta incelemiştir. Bunlar, *kabul edici ses çıkarma*, *savunmacı ses çıkarma, örgüt yararına ses çıkarma* biçimindedir ve bu boyutları şu şekilde açıklamıştır:

Kabul edici ses çıkarma: Çalışanın mevcut durumu kabul ettiğine yönelik destekleyici fikirlerde bulunma olarak tanımlanmaktadır. Örneğin,

çalışanın bir problem ile ilgili yeterli düzeyde bilgi ve uzmanlığa sahip olsa dahi, yönetimin önerilerini doğrudan destekleyici davranışta bulunması.

Savunmacı ses çıkarma: Çalışanın bir takım korkuya bağlı olarak kendisini korumaya yönelik iş ile ilgili bilgi ve görüş açıklamayı ifade etmektedir. Bu tür ses çıkarma davranışları genellikle başkaları üzerinden görüş bildirme tarzındadır. Bu ses çıkarma davranışında çalışan kendini başarılı göstermek için yönetimin beğenisini alan hesaplamalar ve açıklamalar yapma ve bir sorun çıktığında ise başkalarını suçlama tarzında davranışta bulunmaktadır.

Örgüt yararına ses çıkarma: Çalışanın iş ortaklığı motivasyonuna bağlı kalarak örgüt yararına işle ilgili fikir, bilgi ve düşüncelerini ifade etmesidir. Örgüt yararına ses çıkarma davranışının temel amacı örgüte fayda sağlamaktır. Bu davranış dolaylı olarak örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilgili bir durumdur.

Van Dyne, Ang ve Botero (2003), tarafından tanımlanan çalışanların ses çıkarma davranışı boyutlarına (*kabul edici ses çıkarma, savunmacı ses çıkarma, örgüt yararına ses çıkarma*) ek olarak, Lian, Farh ve Farh (2012), *engelleyici ses çıkarmayı* dördüncü bir çalışan ses çıkarma davranışı olarak tanımlamışlardır. *Engelleyici ses çıkarma* ise, çalışanların iş uygulamaları, olaylar veya örgüte zararı olan çalışan davranışları hakkındaki endişelerini ifade etmektedir. Engelleyici ses çıkarma davranışı, örgütün iyiliği açısından önemli bir işlevi vardır. Çünkü bu kaygılı mesajlar daha önce belirlenmemiş problemleri çözümlenmesi için sorunların gündeme getirilmesi ya da sorunların oluşmasını engellemeye yönelik ses çıkarma durumudur.

Maynes ve Podsakoff (2014), ise ses çıkarma davranışını dört boyutta ele almıştır. Bunlar:

- *Destekleyici Ses Çıkarma*
- *Yapıcı Ses Çıkarma*
- *Savunmacı Ses Çıkarma*
- *Yıkıcı Ses Çıkarma*

Destekleyici ses çıkarma: Çalışanın, iş ile ilgili önemli politika, program, hedef ve prosedür gibi faaliyetlerin gönüllü olarak desteklenmesi veya diğer çalışanlar tarafından bu faaliyetler ile ilgili haksız eleştiri yapıldığında bu örgütsel faaliyetleri savunmaya yönelik ses çıkarma durumunu ifade etmektedir.

Yapıcı ses çıkarma: Çalışanın örgütsel uygulama değişikliğini gerçekleştirmeye yönelik yapıcı bilgi veya görüşlerin gönüllü olarak ifade edilmesi durumudur.

Savunmacı ses çıkarma: Örgüt içinde gerekli ya da önemli değişikliklerin yapılması önerildiğinde dahi örgütün politika, prosedür, program ve uygulamalar ile ilgili değişikliğe gönüllü olarak karşı çıkma olarak tanımlanmaktadır.

Yıkıcı ses çıkarma: Çalışanın, örgütün politikası, uygulama ve prosedürler ile ilgili incitici, eleştirici ya da aşağılayıcı düşüncelerin gönüllü olarak ifade edilmesi yıkıcı ses çıkarma olarak tanımlanmaktadır. Bu saydığımız ses çıkarma boyutları içinde yer alan, destekleyici ve yapıcı ses çıkarma, pozitif ses çıkartma davranışı olarak adlandırılmaktadır (Maynes ve Podsakoff, 2014).

Çankır (2016), pozitif ses çıkarma davranışını "*Çalışanların işle ilgili değerli düşündüğü politikalar, programlar, hedefler, süreçler vb. için desteklemek ya da yersiz kritiklere karşı kurum değerlerini korumak için ve/veya kurumun gelişimi ve yapılan işlerin daha etkin ve verimli yapılabilmesi için yapıcı ve geliştirici öneriler geliştirmesi ve bunu çeşitli iletişim kanallarıyla çalışma arkadaşları ve yöneticileri ile gönüllü bir şekilde paylaşması*" olarak tanımlamaktadır.

Maynes ve Podsakoff (2014), ise bir davranışın çalışanın ses çıkarma davranışı olarak nitelendirilebilmesi için açıkça iletilmiş olması, örgüt ile ilgili olması, çalışma ortamını etkilemeye odaklanmış olması, örgüt içindeki biri tarafından duyulmuş olması gerektiğini savunmaktadır.

Bütün bu tanımlardan yola çıkarak, ses çıkarma davranışı ile ilgili genel bir tanım yapıldığında, ses çıkarma davranışı; çalışanların örgüt ile ilgili olumlu veya olumsuz düşünce ve duygularını konuşma, mırıldanma, sosyal medya, elektronik haberleşme, yazılı iletişim gibi farklı iletişim kanalarını kullanarak ifade etmesi olarak tanımlanabilir. Burada söz konusu olan ses çıkarma davranışı, örgüt içindeki kötü uygulamalar, prosedürler olduğunda veya çıkar çatışması meydana geldiği durumda kötü gidişatı durdurma amaçlı çalışan kişinin kendi çıkarlarını korumaya yönelik olabileceği gibi örgüt çıkarlarını korumaya yönelikte olabilir.

3. PATERNALİST LİDERLİK

Liderlik ile ilgili bilimsel çalışmalar 1900'lü yılların başlarına kadar dayanmaktadır. Yapılan bu araştırmaların sonucunda lider davranışları incelenmiş ve bu liderlik davranışlarına göre liderlik stilleri tanımlanmıştır. Bu liderlik stillerinden bazıları; Karizmatik liderlik, bürokratik liderlik, otoriter liderlik, dönüşümcü liderlik, etkileşimci liderlik, hizmetkar liderlik, etik liderlik, vizyoner liderliktir. Son yıllarda özellikle Çin, Hindistan ve Türkiye'de araştırmaların üzerinde yoğunlaştığı liderlik stili ise Paternalist (Babacan) Liderliktir. Paternalist liderliğe geçmeden önce liderliğin tanımını incelemenin faydalı olacağını düşünmekteyim. Liderlikle ilgili

yapılan bazı tanımlar şunlardır:

Stogdill (1974), liderliği, *karşılıklı davranış ve fikir birliği ile bir yapıyı harekete geçirebilmek ve bu hareketi devam ettirebilmek*, olarak tanımlamaktadır.

Cohen (1990) liderliği, *başkalarını herhangi bir görevi, hedefi veya projeyi gerçekleştirmek için maksimum performans göstermesi yönünde etkileme sanatı*, olarak tanımlamaktadır.

Koçel (2011), lideri, *bir grup insanın, kendi bireysel ve grup amaçlarını gerçekleştirmek için takip ettikleri, onun istek, emir ve talimatları doğrultusunda hareket ettikleri kişi*, olarak tanımlamıştır.

Eren (2015), liderliği, *bir grup insanı belirlenen amaçlar etrafında bir araya getirmek, bu amaçları gerçekleştirmek için onları harekete geçirmek ve bunları gerçekleştirmek için gerekli olan bilgi ve yeteneklerin toplamı*, olarak tanımlamıştır.

Kollektivist ve güç mesafesi yüksek olan Türkiye, Hindistan, Çin ve Meksika gibi birçok ülkede paternalist liderlik stili yöneticiler tarafından tercih edilmektedir (Salminen-Karlsson, 2015).

Paternalist liderlik, hiyerarşik ilişki içinde lider bir aile bireyi gibi astlarının özel ve iş hayatına rehberlik eden ve bunun karşılığında astlarının kendisine sadakat göstermesini bekleyen bir liderlik yaklaşımı olarak tanımlamaktadır (Gelfand ve ark, 2007).

Paternalist liderlik özellikleri arasında, takipçilerin özel sorunları ile ilgilenme, çalışanlarının sorunları ile ilgili karar verme girişiminde bulunmak, çalışanların çocuklarının düğün törenleri gibi sosyal etkinliklerine katılma, sosyal etkinliklerde çalışanlardan biri gibi hareket etmek ve organizasyonda aile benzeri bir atmosfer oluşturmak sayılabilir. Ayrıca paternalist lider, takipçilerine bir baba ve ebeveyn gibi davranmaktadır (Paşa, Kabasakal ve Bodur, 2001).

Paternalist liderlik, liderin takipçilerine onların babası gibi davranması anlamını taşımaktadır. Paternalist lider, takipçilerinin işlerine yoğunlaşması için onların ihtiya duyduğu her alanda (aile içi problemler dahil) imkanlar dahilinde her türlü yardımda bulunur, onlar için endişelenir ve yaptıklarının sonucunda ise takipçilerinden sadakat beklemektedir (Anwar, 2013).

Paternalist liderlik pek çok batı kültüründe kabul edilmeyebilir. Çünkü lider, "özel" olarak kabul edilebilecek bir alana müdahale etmektedir. Örneğin, bir babanın çocukları adına kara verdiği gibi bir çalışan adına karar verme girişiminde bulunması, dünyanın bazı bölgelerinde kabul edilebilir bir davranış olmayabilir. Türkiye şartlarında, çalışanların özel sorunlarıyla ilgilenmek etkili liderliğin önemli bir yönü gibi görünmektedir. Örneğin,

bir genel müdürün, aile İngilizce bilmediği için İngiltere'de kanser tedavisi gören bir işçi çocuğuna eşlik etmesi. Bu tür davranışlar bazı toplumlarda çalışmayı ihmal ettiği ve bazılarında ise gizliliğin ihlali olduğu düşünülebilir. Paternalist liderlerin, ihtiyaç sahibi çalışanların çocuklarını kişisel gelirlerinden veya şirket bütçesinden öğrenim ücretlerini ve diğer okul giderlerini karşılamaları da yaygın olarak görülen bir durumdur (Paşa, Kabasakal ve Bodur, 2001).

Cheng ve arkadaşları (2004), paternalist liderliği, *otoriter liderlik, iyilik sever liderlik ve ahlaki liderlik olmak* üzere üç boyutta ele almışlardır.

Otoriter liderlik: Otoriter liderlik, mutlak otorite ve kontrol ile astlarını çok sıkı bir şekilde yöneten ve astlarının kendisine itaat etmesini isteyen bir liderlik stilidir. Otoriter liderlik şöyle tanımlamak mümkündür, *astların liderin emirlerine sorgusuz sualsiz uyduğu, liderin astların üzerinde oluşturduğu yetki ve egemenliktir* (Lu ve Hsu, 2015).

İyiliksever liderlik: Liderin astları ile iyi ilişkiler kurmasını ifade etmektedir (Anwar, 2013). İyiliksever liderlikte, lider astlarını ailesi ile bir bütün olarak düşünen, astlarının ve onların aile bireylerinin rahatlığı için endişelenen ve bir karakterdedir. (Lu ve Hsu, 2015; Cheng ve Wang, 2015). Lider astları ile dikkatli bir şekilde ilgilenir ve samimi bir iş ortamı oluşturur. Bunu sonucunda iş ortamından hoşnut olan astlar bu hoşnutluklarını verimlilik olarak göstermeleri beklenmektedir (Anwar, 2013).

Ahlaki liderlik: Ahlaki liderlik, liderin (astları ile ilişkilerinde) ölçülü olması anlamına gelmektedir. Ayrıca güçlü erdem sahibi liderlik davranışı olarak ahlaki liderlik, fedakar davranışlarda bulunan, (ahlaki karakter ve bütünlük), iradesini kontrol edebilen örnek liderliği ifade etmektedir (Cheng ve ark., 2004). Ahlaki liderlikte lider genellikle bencil davranışlarda bulunmayan, dürüst, güçlü ahlaki kişiliğe sahip ve örnek olabilecek davranışlarda bulunan bir yapıdadır (Cheng ve Wang, 2015). Ahlaki liderlikte, lider sahip olduğu gücü yalnızca kendi çıkarları için değil, aynı zamanda kendi örgütünün ve çalışanlarının çıkarları ve faydası içinde kullanır. Bencil olmayan bir karaktere sahip olan ahlaki lider, oldukça birlik beraberlik ve nazik davranışlarda bulunur. Lider açık ve net bir şekilde, dürüst ve doğru davranışlarda bulunan, bireysel çıkarlarını örgütsel çıkarlardan ayrıştıran, astlarına rehberlik eden ve örnek tavırlar göstermektedir (Cheng ve ark., 2000). Lider, astları ile ilgili karar alırken adaletli ve etik ilkelere bağlı bir şekilde karar vermektedir. Lider bu sayede ahlaki ve huzurlu bir iş ortamı oluşturmaktadır (Anwar, 2013).

Bu tanımlara göre Cheng ve arkadaşları (2004), paternalist liderliği; otoriter liderlik, iyilik sever liderlik ve ahlaki liderliğin birleşimi olarak ele aldığı görülmektedir.

Aycan (2006), ise paternalist liderliği, *işyerinde aile atmosferi oluşturma, astlarla yakın ve bireysel ilişkiler kurma, çalışanların iş dışı çevresine katılma, sadakat beklentisi, yetkinin veya statünün korunması,* olmak üzere beş boyutta ele almıştır (Aycan, 2006). Aycan (2006) bu boyutları şu şekilde açıklamıştır:

İşyerinde aile atmosferi oluşturma: Liderin astlarına onların babası gibi davranması, astlarına mesleki ve kişisel yaşamları ile ilgili onların babası gibi tavsiyelerde bulunmasını ifade etmektedir.

Astlarla yakın ve bireysel ilişkiler kurmak: Lider, her bir astını ile bireysel olarak yakın ilişkiler kurması, her bir astını şahsen tanıması (kişisel sorunlar, aile hayatı, vb.), gerçekten onların refahı için ilgilenmesi, astların hem profesyonel hem de kişisel yaşamları ile yakından ilgilenmesini ifade etmektedir.

Çalışanların iş dışı çevresine katılma: Liderin, astlarının ve yakın aile üyelerinin önemli etkinliklerine (düğün ve cenaze törenleri, mezuniyetler, vb.) katılması, astlarına ihtiyaç duymaları halinde yardımcı olması ve destek (mali) sağlaması, evlilik ile ilgili sorunu varsa, çalışan ve eşi arasında arabuluculuk yapmasını ifade etmektedir.

Sadakat beklentisi: Liderin, astlarından sadakat ve bağlılık beklemesi, çalışanların özel hayatları pahasına bunu yapmasını gerektirse bile çalışanların şirketteki acil durumlara derhal katılmalarını beklemesini ifade etmektedir.

Yetkinin veya statünün korunması: Liderin, statü farklılıklarına önem vermesi (pozisyon sıralamaları) ve çalışanların buna göre davranmalarını beklemesi, astları ve onların kariyerleri ile ilgili neyin iyi olduğunu bildiğine inanması ve kimsenin otoritesinden şüphe etmesini istememesini ifade etmektedir.

Paternalist liderlik ile ilgili bu bilgiler ışığında *paternalist lideri, erdemli ve ahlaki yapıya sahip, hiyerarşiye önem veren, işyerinde aile ortamı oluşturan, çalışanları yakından tanıyan ve çalışanlarının iyi ve kötü günlerinde onların yanında olan, onları bir baba gibi koruyan, bu yaptıklarının karşılığında da çalışanlarından saygı ve sadakat bekleyen lider* olarak tanımlayabiliriz.

4. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Paternalist liderlik ile çalışanların ses çıkarma davranışı arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar, paternalist liderlik ile ses çıkarma davranışı arasında pozitif ilişki olduğunu göstermektedir. Bu araştırmalardan bazıları aşağıda verilmiştir.

Özyılmaz ve Oral Ataç (2019), Türkiye'de gıda sektöründe çalışan 123 katılımcı üzerinde yaptığı araştırmada; paternalist liderlik ile çalışan sesliliği arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Liu ve Liu (2017), Çin'de 100 çalışan üzerinde yaptığı araştırmada, paternalist liderliğin ahlaki ve yardımsever boyutlarının çalışanların ses çıkarma davranışını olumlu yönde, otoriter liderlik boyutunun ise olumsuz yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Zhang, Huai, ve Xie, 2015, Çin'de 402 çalışan üzerinde yaptıkları araştırmada; paternalist liderliğin ahlaki ve yardımsever boyutlarının çalışanların ses çıkarma davranışına pozitif etkisi olmakta iken, otoriter liderlik boyutunun negatif etkisi olduğu belirlemişlerdir.

Lin, Lin ve Li, (2015), finans, bilgi teknolojileri, eğitim, tekstil gibi farklı sektörlerde çalışan 284 kişi üzerinde yaptığı çalışmada; paternalist liderliğin ahlaki ve yardımsever boyutlarının çalışanların ses çıkarma davranışını pozitif yönde etkilediğini, otoriter liderliğin ise negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Chan (2014), imalat sektöründe çalışan 286 kişi üzerinde yaptığı çalışmada; paternalist liderliğin ahlaki ve yardımsever boyutlarının çalışanların ses çıkarma davranışı üzerine pozitif etkisi olduğu, otoriter liderlik boyutunun ise çalışanların ses çıkarma davranışı üzerine negatif etkisi olduğunu belirlemiştir.

Bu araştırmaların sonuçları değerlendirilerek aşağıdaki hipotezler kurulmuştur.

H1: Paternalist liderlik ile pozitif ses çıkarma arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2: Paternalist liderliğin pozitif ses çıkarma üzerine anlamlı pozitif etkisi vardır.

H3: Paternalist liderlik ile destekleyici ses çıkarma arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H4: Paternalist liderliğin destekleyici ses çıkarma üzerine anlamlı pozitif etkisi vardır.

H5: Paternalist liderlik ile yapıcı ses çıkarma arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H6: Paternalist liderliğin yapıcı ses çıkarma üzerine anlamlı pozitif etkisi vardır.

5. YÖNTEM

5.1.Örneklem

Araştırmanın evrenini Isparta ilinde faaliyet gösteren iki özel hastane çalışanları oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise bu hastanelerde görev yapan ve araştırmaya katılmayı kabul eden 139 sağlık çalışanı oluşturmaktadır.

Araştırmaya katılanların yaş ortalaması 25,9'dur. Katılımcıların %71,9'u (100) kadın, %28'i (39) erkek, %60,4'ü (84) evli, %39,6'sı (55) bekar, %49,6'sı (69) lise mezunu, %37,4'ü (52) ön lisans mezunu, %12,9'u (18) lisans mezunu, %48,2'si (67) hemşire, %15,8'i (22) acil tıp teknikeri, %36,0'sı (50) diğer sağlık personelinden oluşmaktadır. Katılımcıların %13,7'si (19) 0-1 yıldır, %30,2'si (42) 2-4 yıldır, %38,1'i (53) 5-10 yıldır, %18,0'i (25) 11 yıl ve daha uzun süredir çalışmaktadır ve çalışanların %62,6'sı (87) gece ve gündüz vardiyalarında, %37,4'ü (52) sadece gündüz vardiyasında görev yapmaktadır.

5.2. Veri Toplama Araçları

Katılımcıların paternalist liderlik algısını ölçmek için Pellegrini ve Scandura (2006) tarafından geliştirilen Paternalist Liderlik Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 13 maddeden tek boyuttan oluşmaktadır. Ölçek 5'li likert tipindedir. Pellegrini ve Scandura (2006) tarafından ölçeğin Cronbach Alfa katsayı 0,86 olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı 0,85 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğu göstermiştir.

Katılımcıların pozitif ses çıkartma düzeylerini tespit etmek için, Maynes ve Podsakoff (2014) tarafından geliştirilen ve Çankır (2016) tarafından Türkçeye uyarlanan "Pozitif Ses Çıkartma Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek "destekleyici ses çıkarma ve yapıcı ses çıkarma" olmak üzere iki boyuttan oluşmaktadır ve ölçekte 10 ifade bulunmaktadır. Ölçek 5'li likert tipindedir. Çankır (2016), ölçeğin Türkçeye uyarlamasında Cronbach Alfa katsayısını, destekleyici ses çıkarma boyutu için 0,78, yapıcı ses çıkarma için 0,85 olarak tespit etmiştir. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı 0,91 olarak tespit edilmiştir. Ölçeğin destekleyici ses çıkarma boyutu için Cronbach Alfa katsayısı 0,85, yapıcı ses çıkarma boyutu için Cronbach Alfa katsayısı 0,89 olarak bulunmuştur. Bu sonuçlar ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğu göstermiştir.

5.3 Araştırmanın Modeli

Araştırmanın modeli Şekil 1'de gösterilmiştir.

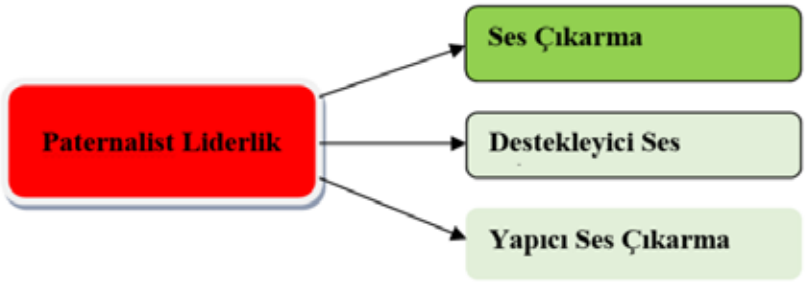

Şekil 1. Araştırmanın modeli.

6. BULGULAR

6.1. Korelasyon Analizi Bulguları

Katılımcıların paternalist liderlik algısı ile pozitif ses çıkarma düzeyine ait puan ortalamaları ve Pearson Korelasyon Analizi bulguları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Katılımcıların paternalist liderlik algısı puan ortalaması, 3,37±068, pozitif ses çıkarma puan ortalaması 3,76±0,69, destekleyici ses çıkarma puan ortalaması 3,73±0,73, yapıcı ses çıkarma puan ortalaması 3,79±0,77 olarak belirlenmiştir. Bu bulgulara göre katılımcıların hem paternalist liderlik algı düzeyleri hem de ses çıkarma düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir.

Paternalist liderlik ile pozitif ses çıkarma arasında pozitif yönlü ve orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r = 0,470$, $p < 0,01$). Bu sonuca göre H1 hipotezinin desteklendiği görülmektedir.

Paternalist liderlik ile destekleyici ses çıkarma arasında pozitif yönlü ve orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir ($r = 0,491$, $p < 0,01$). Bu sonuç H3 hipotezini desteklemektedir.

Paternalist liderlik ile yapıcı ses çıkarma arasında pozitif yönlü ve zayıf düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r = 0,375$, $p < 0,01$). Bu sonuç H5 hipotezini desteklemektedir.

Tablo 1. *Korelasyon analizi bulguları (N = 139)*

Değişkenler	$\bar{X}$	S.S	1	2	3	4

1. Paternalist liderlik	3,37	0,68	1			
2. Pozitif ses çıkarma	3,76	0,69	0,470**	1		
3. Destekleyici ses çıkarma	3,73	0,73	0,491**	0,914**	1	
4. Yapıcı ses çıkarma	3,79	0,77	0,375**	0,922**	0,686**	1

*: p<0.05, **: p<0.01, $\bar{X}$= Ortalama

6.2. Regresyon analizi bulguları

Paternalist liderliğin, pozitif ses çıkarma üzerine etkisini test etmek için Basit Doğrusal Regresyon Analizi yapılmıştır. Analiz bulguları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Paternalist liderliğin pozitif ses çıkarma üzerine pozitif yönde ve anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir ($\beta = 0,470$, $t = 6,232$, $p < 0,01$). Pozitif ses çıkarma davranışı üzerinde meydana gelen değişikliğin %22'si paternalist liderlik tarafından açıklanmaktadır ($R^2 = 0,221$). Bu sonuca H2 hipotezi desteklenmiştir.

Paternalist liderliğin destekleyici ses çıkarma üzerine pozitif yönde ve anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir ($\beta = 0,491$, $t = 6,597$, $p < 0,01$). Destekleyici ses çıkarma davranışı üzerinde meydana gelen değişikliğin %24'ü paternalist liderlik tarafından açıklandığı belirlenmiştir ($R^2 = 0,241$). Bu sonuca H4 hipotezi desteklenmiştir.

Paternalist liderliğin yapıcı ses çıkarma üzerine pozitif yönde ve anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir ($\beta = 0,375$, $t = 7,630$, $p < 0,01$). Yapıcı ses çıkarma davranışı üzerinde meydana gelen değişikliğin %14'ü paternalist liderlik tarafından açıklandığı saptanmıştır ($R^2 = 0,140$). Bu sonuca H6 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 2. *Regresyon Analizi Sonuçları (N = 139)*

Bağımsız değişken: Paternalist liderlik							
Bağımlı değişkenler	B	Beta (β)	t	R^2	Düzeltilmiş R^2	F	p
Pozitif Ses çıkarma	0,478	0,470	6,232	0,221	0,215	38,832	0,000
Destekleyici ses çıkarma	0,532	0,491	6,597	0,241	0,236	43,523	0,000
Yapıcı ses çıkarma	0,425	0,375	7,630	0,140	0,134	22,378	0,000

7. SONUÇ

Sağlık çalışanlarının paternalist liderlik algılarının, pozitif ses çıkarma üzerindeki etkisini incelemek amacı ile yapılan bu çalışmada; paternalist liderliğin pozitif ses çıkarma ve pozitif ses çıkarmanın boyutları olan destekleyici ses çıkarma ve yapıcı ses çıkarma üzerine pozitif yönde ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermiştir. Paternalist liderliğin, çalışanların ses çıkarma davranışı üzerine etkisini araştırmak üzere yapılan çalışmalarda (Özyılmaz ve Oral Ataç, 2019; Liu ve Liu, 2017; Zhang vd., 2015; Lin vd., 2015; Chan, 2014) paternalist liderlik ile ses çıkarma davranışı arasında pozitif ilişki olduğunu göstermiştir.

Bu araştırmanın sonuçları, paternalist liderliğin çalışanların pozitif konuşma davranışını arttıracağı konusunda ipucu vermektedir. Ancak bu sonuçlar, sadece üzerinde inceleme yapılan evreni temsil etmektedir. Elde edilen sonuçların genelleme yapılabilmesi için gelecekte yapılacak olan araştırmaların daha büyük bir örneklem seçilerek yapılması uygun olacaktır. Ayrıca bu konu ile ilgili sağlık sektöründe yeterli miktarda çalışma olmadığı için yeni çalışmaların yapılması literatürü zenginleştirmek açısından faydalı olacaktır.

Ayrıca yapılan birçok araştırmada Paternalist liderliğin çalışanların iş doyumu, örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel motivasyonunu, işe bağlılığını olumlu yönde etkilediğini ve örgütsel sinizm davranışını ise olumsuz yönde etkilediğini göstermiştir. Çalışanların iş doyumunu, örgütsel vatandaşlık davranışını, örgütsel motivasyonunu, iş bağlılığını arttırmak isteyen ve örgütsel sinizm davranışını azaltmak isteyen yöneticiler paternalist liderlik davranışı göstererek bu sonuçlara ulaşabilirler (Nal, 2019).

KAYNAKLAR

Akdeniz, M. Z. (2016). Paternalist liderlik ve örgütsel adaletin çalışanların mutluluklarına olan etkisi: sağlık sektöründe bir uygulama. *Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.

Anwar, H. (2013). Impact of paternalistic leadership on employees outcome a study on the banking sector of Pakistan. *IOSR Journal Of Business And Management*, 7(6), 109-115.

Aycan Z. (2006). Paternalism: Towards conceptual refinement and operationalization. In: Yang KS, Hwang KK, Kim U, (Eds). Scientific Advances in Indigenous Psychologies: Empirical, Philosophical, and Cultural Contributions. London: Cambridge University Press, pp.445-466.

Büyükyavuz, S. (2015). Liderlik stillerinin çalışan motivasyonuna etkisi (Konya sağlık kuruluşları çalışanları örneği), *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* İstanbul.

Chan, S. C. (2014). *Paternalistic leadership and employee voice: Does information sharing matter*? *Human Relations*, *67(6*), 667-693.

Cheng, M. Y., & Wang, L. (2015). The mediating effect of ethical climate on the relationship between paternalistic leadership and team identification: A team-level analysis in the Chinese context. *Journal of Business Ethics*, 129(3), 639-654.

Cheng, B. S., Chou, L. F., Wu, T. Y., Huang, M. P., & Farh, J. L. (2004). Paternalistic leadership and subordinate responses: Establishing a leadership model in Chinese organizations. *Asian Journal of Social Psychology*, 7(1), 89-117.

Cohen, W. A. (1990). *The art of the leader.* Englewood Cliffs: Prentice Hall Press.

Çankır, B. (2016). Çalışanlarda pozitif ses çıkartma davranışı nasıl oluşur? Örgütsel güven, psikolojik sözleşme ihlali, lider-üye etkileşimi ile pozitif ses çıkartma davranışı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *5(2*), 1-12.

Demirer, P. (2012). Is Paternalistic Leadership Empowering: A Contingency Framework. *Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.

Dyne, L. V., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of management studies*, *40*(6), 1359-1392.

Erben, G. S., & Güneşer, A. B. (2008). The relationship between paternalistic leadership and organizational commitment: ınvestigating the role of climate regarding ethics. *Journal of Business Ethics,* 82(4), 955-968.

Eren, E. (2015). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi.* İstanbul: Beta Basım.

Ersoy, N. C., Born, M. P., Derous, E., & Van Der Molen, H. T. (2012). The effect of cultural orientation and leadership style on self-versus other-oriented organizational citizenship behaviour in Turkey and the Netherlands. *Asian Journal of Social Psychology*, *15*(4), 249-260.

Ertüreten, A. (2008). The relationship of downward mobbing with leadership and work-related attitudes. *Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.

Fikret Paşa, S., Kabasakal, H., & Bodur, M. (2001). Society, organisations, and leadership in Turkey. *Applied Psychology*, *50*(4), 559-589.

Gelfand, M. J., Erez, M., & Aycan, Z. (2007). Cross-cultural organizational behavior. *Annual Review of Psychology,* 58, 479-514.

Gorden, W. I. (1988). Range of employee voice. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 1(4), 283-299.

Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states* (Vol. 25). London: Harvard University Press.

Koçel, T. (2011). *İşletme Yöneticiliği.* İstanbul: Beta Basım.

Liang, J., Farh, C. I., & Farh, J. L. (2012). Psychological antecedents of promotive and prohibitive voice: A two-wave examination. *Academy of Management journal*, *55*(1), 71-92.

Lin, C. P., Lin, M. Z., and Li, Y. B. (2015). An empirical study on the effect of paternalistic leadership on employees' voice behaviors–the intermediary role of psychological empowerment. *Journal of Interdisciplinary Mathematics*, 18(6), 789-810.

Liu, H. J., & Liu, X. B. (2017). Relationship between paternalistic leadership and employee's voice behavior based on regression analysis. *Journal of Discrete Mathematical Sciences and Cryptography*, 20(1), 205-215.

Lu, F. J. H., & Hsu, Y. (2015). The interaction between paternalistic leadership and achievement goals in predicting athletes sportspersonship. *Kinesiology, 47(1), 115-122.*

Maynes, T. D., & Podsakoff, P. M. (2014). Speaking more broadly: An examination of the nature, antecedents, and consequences of an expanded set of employee voice behaviors. *Journal of Applied Psychology*, 99(1), 87-112.

Nal, M. (2019). *Paternalist (Babacan) liderliğin örgütsel davranışlar üzerine etkileri.* Özcan Sezer ve Hüseyin Çavuşoğlu (Ed.) Kamu ve İşletme Yönetiminde Yeni Perspektifler. Ankara**:** IKSAD Publishing House, ss.263-291.

Nal, M. (2019). The impact of the paternalist leadership on organizational cynicism: A research in the health sector. *Journal of International Health Sciences and Management*, 5(9), 44-53.

Nal, M., & Sevim, E. (2019). Paternalist liderliğin iş motivasyonu üzerine etkisi: Sağlık çalışanları üzerinde bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8(4), 397-410.

Nal, M., & Tarım, M. (2017). Sağlık yöneticilerinin paternalist liderlik davranışlarının çalışanların iş doyumu üzerine etkisi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 117-141.

Nal, M., & Tarım, M. (2019). Paternalist liderliğin örgütsel adalet algısı üzerine etkisi: sağlık çalışanları üzerinde bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(4), 1193-1204.

Özyılmaz, B., ve Ataç, L. O. (2019). Paternalist liderlik algısının çalışan sesliliğine etkisi: Gıda sektörü çalışanları üzerine bir araştırma. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 26(2), 397-410.

Pellegrini, E. K., & Scandura, T. A. (2006). Leader-member exchange (LMX), paternalism and delegation in the Turkish business culture: An empirical investigation. *Journal of International Business Studies*, 37(2), 264-279.

Pellegrini, E. K., & Scandura, T. A. (2008). Paternalistic leadership: A review and agenda for future research. *Journal of Management*, 34(3), 566-593.

Salminen-Karlsson M. S. (2015). Expatriate paternalistic leadership and gender relations in small European software firms in India. *Culture and Organization*, 21(5), 409-426.

Schroeder J. (2011). The impact of paternalism and organizational collectivism in multinational and family-owned firms in Turkey. *University of South Florida, College of Arts and Sciences,* Graduate Theses and Dissertations, Florida.

Soylu, S. (2011). Creating a family or loyalty-based framework: The effects of paternalistic leadership on workplace bullying. *Journal of Business Ethics*, 99(2), 217-231.

Stogdill, R. M. (1974). *Handbook of leadership: A survey of theory and research*. New York: Free Press.

Uğurluoğlu, O., Aldoğan, E. U., Turgut, M., & Özatkan, Y. (2018). The effect of paternalistic leadership on job performance and intention to leave the job. *Journal of Health Management*, *20*(1), 46-55.

Uysal, Ş. A., Keklik, B., Erdem, R., & Çelik, R. (2012). Hastane yöneticilerinin liderlik özellikleri ile çalışanların iş üretkenlik düzeyleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 15(1), 25-56.

Van Dyne, L. and LePine, J. A. (1998). Helping and voice extra-role behaviour: evidence of construct and predictive validity. *Academy of Management Journal*, 41, 108-119.

Zhang, Y., Huai, M. Y., and Xie, Y. H. (2015). Paternalistic leadership

and employee voice in China: A dual process model. *The Leadership Quarterly*, *26(1),* 25-36.

Bölüm 19

TÜRKİYE İÇİN EKONOMİK BÜYÜME, İTHALAT VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİNİN FİSHER TİPİ NEDENSELLİK TESTİ İLE İNCELENMESİ

Mücahit AYDIN[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü aydinm@sakarya.edu.tr

1. Giriş

Sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin sağlanması gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere tüm ekonomilerin öncelikli hedefleri arasındadır. Ekonomik büyümenin sağlanması noktasında rol oynayan çeşitli makroekonomik araçlar bulunmaktadır. Bu araçlar içerisinde günümüz dünyasında öne çıkan dış ticaret, üretkenliği ve büyümeyi artırmak için kullanılabilecek en önemli araçlardan biri olarak görülmektedir (Bakari, 2017). Dış ticaret göstergelerinden biri ihracat iken diğeri ise ithalattır. İthalat iç piyasada bulunmayan veya iç piyasada daha fazla maliyetli olduğu düşünülen ürünlerin dış piyasadan temini olarak tanımlanırken; ihracat ise iç piyasada üretilen ürünlerin dış piyasaya satılması olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz ve Aydın, 2015). Bu tanımlardan da anlaşılabileceği gibi ithalat ve ihracat doğrudan ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğine bağlıdır. Küreselleşme ile birlikte uygulanan ticari serbestleştirme politikaları ve gümrük tarifelerinin azaltılması gibi uygulamalar neticesinde dünya ekonomilerinin karşılıklı işbirliklerinde önemli düzeyde artışlar gözlemlenmektedir. Bu durum ekonomik büyümenin yalnızca iç pazarla sınırlı olmadığı, dış pazarın da bir ülkenin büyümesi üzerinde etkin rol oynadığının göstergesidir. Tüm ekonomiler karşılaştırmalı üstünlük sağladığı alanlarda küresel piyasalarda rekabet gücü kazanmayı amaçlamaktadır. Gelişmiş ekonomilerde bu hedef her ne kadar bireysel olarak gerçekleştirilebilse de özellikle gelişmekte olan ülkelerde küresel pazarda bireysel rekabet etmek oldukça zordur (Akter ve Bulbul, 2017). Bu durum OECD, D-8, APEC ve SAARC gibi birçok uluslararası ekonomik ve sosyal işbirliği gruplarının oluşmasına neden olmuştur. Bu gruplar ülkeler arasındaki ekonomik işbirliklerinin sürdürülebilirliği açısından önemli görevler üstlenmektedir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki ilişki, hem teorik hem de ampirik olarak araştırmacıların dikkatini çekmektedir (Aydın ve Sarı, 2014). Literatürde dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler farklı hipotezler yardımıyla incelenmektedir. Bu hipotezler dış ticaretin göstergesi olarak ihracat ve ithalatı kullanmakta ve bu iki değişkenin büyüme ile olan ilişkisini ayrı ayrı incelemektedir. Söz konusu hipotezler değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin araştırılmasına dayanmaktadır. Nedensellik analizi sonuçları tek yönlü, çift yönlü veya nedensel ilişkisizlik olarak sınıflandırılmaktadır. Buna göre değişkenler arasındaki tek yönlü nedenselliğin varlığı durumunda geçerli olan hipotezler şu şekildedir: *İhracat odaklı büyüme (Export-Led Growth)* hipotezi ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunda geçerli olmaktadır. İhracat odaklı büyüme hipotezinin işleyişi dört farklı yolla açıklanabilmektedir (Korkmaz ve Aydın, 2015). Bunlardan ilki Keynes tarafından ortaya atılan ihracatın dış ticaret çarpanı kanalıyla ekono-

mik büyümeye olan etkisi ile açıklanmaktadır. İkinci görüş ihracat yoluyla kazanılan dövizin iç piyasadaki üretimi canlandırması yoluyla ekonomik büyümenin sağlanması olarak açıklanmaktadır (Yapraklı, 2007). Üçüncü görüş ihracatın rekabet artışı, teknolojik gelişim ve ölçek ekonomileri kanalıyla ekonomik büyümeyi etkilemesini içermektedir. Dördüncü ve son görüş içsel büyüme teorilerine dayanmakta ve ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif dışsallıklar yoluyla etkilemesini konu almaktadır (Miller ve Upadhyay, 2000). *İthalat odaklı büyüme (Import-Led Growth)* hipotezi ithalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunda geçerli olmaktadır. Buna göre ithalat iç pazarda bulunmayan veya maliyetinin iç pazarda yüksek olduğu ara malların iç pazara kazandırılması kanalıyla üretimin artmasına neden olmaktadır. İthalatın büyüme üzerindeki etkisinin bir diğer göstergesi ise teknoloji transferidir. İthalatın geliştirilen yeni teknolojiye ulaşmada bir araç olduğu düşünüldüğünde uzun dönemde teknoloji yoğun üretim kanalıyla ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilerinden söz edilebilmektedir (Awokuse 2008).

Büyüme odaklı ihracat (Growth-Led Export) hipotezi ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunda geçerli olmaktadır. Ekonomik büyüme ile birlikte üretim teknolojilerine yapılan yatırımların artması ve bu artışın maliyetleri azaltma ve verimliliği arttırma noktasındaki etkilerinin ülkelerin rekabet gücünü arttırdığı ve ihracatı desteklediği görülmektedir (Lancaster, 1980). Diğer bir ifadeyle, ekonomik büyüme ile birlikte yerli sanayinin güç kazanması ve uluslararası piyasada söz sahibi olmasının ihracat satışlarını olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir. *Büyüme odaklı ithalat (Growth-Led Import)* hipotezine göre değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ekonomik büyümeden ithalata doğrudur. Artan ekonomik büyümenin getirdiği gelir artışı insanların ithal mallara olan talebinin artmasına ve dolayısıyla ithalat artışına neden olabilmektedir. Diğer taraftan, büyümenin getirmiş olduğu üretimde kapasite artışı daha fazla ithal girdiye ihtiyaç duyulmasına sebep olabilecektir. Nedensellik analizinin mümkün bir diğer sonucu ise değişkenler arasında çift yönlü nedenselliğin var olmasıdır. Ekonomik büyüme ile ihracat arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını şu şekilde açıklamak mümkündür: ihracat artışları uzun vadede ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken, ekonomik büyümenin sağlanması ile birlikte üretim kapasitesindeki artışlar ihracatın artmasına neden olacaktır. Bu durum ihracat ve büyüme arasında bir sarmalın varlığına işaret etmektedir. Ekonomik büyüme ile ithalat arasındaki çift yönlü nedensellik ise artan ithalatın ekonomik büyümeyi tetiklemesi ve büyümenin çoğaltan mekanizması kanalıyla tekrar ithalata neden olması ile açıklanabilmektedir (Yapraklı, 2007). Değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmaması ise değişkenlerin belirlenen dönemde birbirleri üzerinde etkilerinin olmadığını göstermektedir.

Bu çalışmada Türkiye için ekonomik büyüme, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkinin 1987-2018 dönemi verileri kullanılarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Şekil 1 Türkiye'nin ekonomik büyüme, ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret (ithalat+ihracat) verilerini ve bu verilerin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) içerindeki paylarının 1987-2018 dönemindeki değişimini göstermektedir. Şekilden de anlaşılabileceği gibi değişkenlerin zaman dönemi boyunca davranışlarının benzer olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, ithalat ve ihracatın dış ticaret içerisindeki payının artış hızı 2000'li yıllara kadar benzer iken; 2001 yılından sonra ithalatın payında göreli bir artışın olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın literatüre katkısı kullanılan ekonometrik yöntem noktasında ortaya çıkmaktadır. Çalışmada üç farklı nedensellik testinin sonuçları kullanılarak hesaplanan Fisher tipi nedensellik testi kullanılmıştır. Fisher tipi nedensellik testi klasik nedensellik testlerinin sistematik olarak avantajlarını sentezleyerek ve çelişkili bulguların nispi önemini analitik olarak inceleyerek tutarlı sonuçlar ortaya koymaktadır.

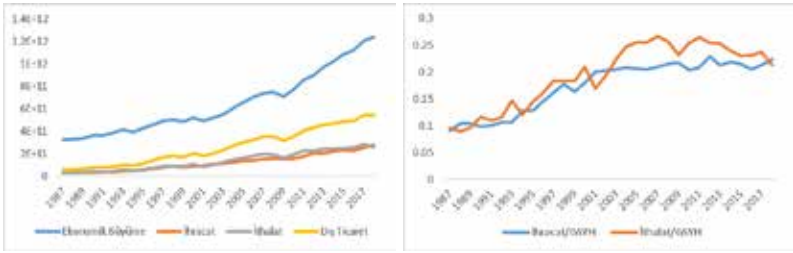

Şekil 1. Ekonomik Büyüme, İhracat, İthalat ve Dış Ticaret İlişkisi (1987-2018)

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Değişkenler arasındaki teorik ilişkilerin incelendiği giriş bölümünün ardından incelenen konu hakkındaki mevcut literatür özetini içeren ikinci bölüm bulunmaktadır. Üçüncü bölüm, kullanılan ekonometrik metodolojinin açıklandığı bölümdür. Dördüncü bölüm veri ve analiz sonuçlarını içermekte ve son bölüm ise sonuç ve politika önerilerinden oluşmaktadır.

2. Literatür Taraması

Literatürde ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki ilişki sıkça incelenmiştir. Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda bir görüş birliğine varılamamış olmakla birlikte sonuçlar kullanılan yöntem, veri aralığı ve ülke grubuna göre farklılaşmaktadır.

Türkiye için ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki nedensel ilişkinin incelendiği çalışmalardan bazıları şu şekildedir: Tuncer (2002) çalışmasında 1980-2000 dönemi verileri yardımıyla Türkiye için dış ticaret-büyüme ilişkisini Toda-Yamamoto nedensellik testini kullanarak incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre ithalat ile ekonomik büyüme

arasında çift yönlü bir nedensellik tespit edilmişken; ekonomik büyüme ile ihracat arasında ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Son olarak ihracat ve ithalat arasındaki ilişki incelenmiş ve ithalattan ihracata doğru bir nedensellik tespit edilmiştir. Özer ve Erdoğan (2006) Türkiye için söz konusu ilişkiyi 1987-2006 dönemi verilerini kullanarak incelemiş ve Granger nedensellik analizi sonucunda ihracat ve ithalattan ekonomik büyümeye ve ihracattan ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Çeştepe vd. (2007) benzer ilişkiyi Türkiye için 1974-2011 döneminde Toda-Yamamoto nedensellik testini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları ekonomik büyüme ve ithalattan ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir.

Kurt ve Terzi (2007) çeyreklik veriler kullanarak dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisini Standart VAR modeller yardımıyla Türkiye için incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre ekonomik büyüme ile ihracat arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmişken; ihracattan ekonomik büyüme ve ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Gerni vd. (2008) 1980-2006 dönemi verileri yardımıyla Türkiye için benzer ilişkiyi Granger nedensellik testini kullanarak test etmişlerdir. Çalışmanın sonuçları ise ithalattan ve ihracattan ekonomik büyümeye ve ihracattan ithalata doğru tek yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir. Bu sonuçların Özer ve Erdoğan (2006) çalışması ile benzer olduğu görülmektedir. Gül ve Kamacı (2012) Granger nedensellik testi kullanarak değişkenler arasındaki ilişkiyi 1980-2010 ve 1993-2010 olmak üzere iki farklı dönemde incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları ithalat ve ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir.

Aytaç ve Akduğan (2012) Türkiye için 2001 birinci çeyreğinden 2011 yılının üçüncü çeyreğine kadar olan dönemde değişkenler arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları ihracat ve ithalattan ekonomik büyümeye ve ithalattan ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Çeyreklik verilerin kullanıldığı bir başka çalışmada Saraç (2013) Türkiye için 1998Q2-2011Q4 döneminde benzer sonuç elde etmiştir. Bu çalışmanın sonucu da ihracat ve ithalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermektedir. Aksu (2014) 1960-2009 döneminde değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ve ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Uçan ve Koçak (2014) benzer ilişkiyi Granger nedensellik analizi ile 1990Q1-2011Q4 çeyreklik dönemde incelemişlerdir. Sonuçlar ekonomik büyüme ve ithalattan ihracata doğru tek yönlü bir nedensel ilişkinin varlığını göstermektedir.

Korkmaz ve Aydın (2015) çeyreklik veriler yardımıyla Türkiye için

2002Q2-2014Q2 döneminde Standart VAR model yardımıyla benzer ilişkiyi incelemiş ve ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedenselliğin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çeyreklik verilerin kullanıldığı bir başka çalışmada Özgür (2015) Türkiye için değişkenler arasındaki ilişkiyi 1980Q1-2014Q4 döneminde incelemiş ve ithalat-ekonomik büyüme ve ihracat-ithalat değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik tespit etmiştir. Tapşın (2015) çalışmasında Türkiye'de benzer ilişkiyi 1974-2011 dönemi için Toda-Yamamoto nedensellik testi yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonuçları ihracatla ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Çalışmanın diğer sonuçlarına göre ise ithalattan ihracata ve ekonomik büyümeden ithalata doğru tek yönlü bir nedensel ilişki bulunmaktadır. Bir başka çalışmada, Şerefli (2016) Türkiye için 1975-2014 döneminde değişkenler arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre değişkenler arasında nedensellik tespit edilememiştir. Pata (2017) benzer ilişkiyi 1971-2014 dönemi için Toda-Yamamoto nedensellik testi yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonuçları ihracat, ithalat ve dış ticaretten ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir.

İzgi ve Yılmaz (2018) çalışmalarında 1992-2016 döneminde Türkiye'de ekonomik büyüme, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi yardımıyla incelemişlerdir. Sonuçlar ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermektedir. Yurdakul ve Aydın (2018) dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2003Q1-2016Q1 ve 2008Q1-2016Q1 dönemleri olacak şekilde iki alt dönemde incelemişlerdir. Reel verililerin kullanıldığı çalışmanın sonuçları 2003Q1-2016Q1 döneminde Türkiye için değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ithalattan ekonomik büyümeye doğru iken; 2008Q1-2016Q1 dönemi için değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ihracattan ekonomik büyümeye doğru olduğunu göstermektedir. Yenisu (2019) Türkiye için 1980-2016 döneminde ekonomik büyüme, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre hem ihracata dayalı büyüme hipotezi hem de ithalata dayalı büyüme hipotezinin incelenen dönemde geçerli olduğu görülmektedir. Çütçü ve Yaşar (2019) çalışmalarında Türkiye için ekonomik büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi 1924-2015 döneminde incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre ekonomik büyümeden ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

3. Ekonometrik Metodoloji

Bu çalışmada ampirik analizin ilk bölümünde kullanılan değişkenlerin durağanlıkları incelenmektedir. Durağanlık incelemesinde ise Enders ve Lee (2012) tarafından literatüre kazandırılan Fourier Augmented Dickey-Fuller (FADF) birim kök testi kullanılmıştır. Klasik birim kök test-

lerinin yapısal kırılmaları dikkate almıyor olması sapmalı sonuçların elde edilmesine neden olmaktadır. Literatürde yapısal kırılmaları dikkate alan ilk testler kırılmaların dışsal olarak belirlenmesi prensibine dayanmaktadır (Perron, 1989). Yapısal kırılmaların dışsal olarak belirlenmesini eleştiren (Banerjee vd., 1992; Zivot ve Andrews, 1992; Perron, 1994; Lumsdaine ve Papell, 1997 ve Lee ve Strazicich, 2003, 2013) birim kök testleri yapısal kırılmaların içsel olarak belirlenmesi prensibine dayanmaktadır. Enders ve Lee (2012) ise Fourier fonksiyonlarını kullanarak yapısal kırılmaların yapısının, sayısının ve formunun bilinmediği durumlar için bir birim kök testi metodolojisi geliştirmişlerdir. Enders ve Lee (2012) FADF birim kök testi için aşağıdaki modeli önermişlerdir:

$$\Delta y_t=\alpha_1+\delta t+\beta y_{t-1}+\gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)+\gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)+\sum_{i=1}^{p}\vartheta_i \Delta y_{t-i}+u_t \quad (1)$$

Burada k Fourier terimlerin frekans sayısını göstermektedir. FADF testi için Model 1 $1 \leq k \leq 5$ aralığında tahmin edilir. Tahmin edilen modeller arasında en düşük kalıntı kareler toplamına sahip model FADF testi için uygun model olarak belirlenir. Testin kullanılabilirliği için Fourier terimlerinin anlamlılığı sınanır ve terimlerin anlamlı olması durumunda FADF testi kullanılabilirken; Fourier terimlerinin anlamsız olması durumunda ise ADF testi kullanılmalıdır.

Çalışmada değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin araştırılması için dört farklı nedensellik testi kullanılmaktadır. Buna göre çalışmada kullanılan Granger (1969), Sims (1972) ve Geweke vd. (1982) nedensellik testi modelleri aşağıdaki şekildedir:

$$\ln Y=\alpha_0+\sum_{i=1}^{p}\gamma_i \ln Y_{t-i}+\sum_{i=1}^{p}\beta_i \ln X_{t-i}+\varepsilon_i \quad (2)$$

$$filt\ln Y=\alpha_0+\sum_{i=1}^{p}\gamma_{1i}\, filt\ln X_{t-i}+\gamma_2\, filt\ln X_t+\sum_{i=1}^{p}\beta_i\, filt\ln X_{t+i}+\varepsilon_i \quad (3)$$

$$\ln Y=\alpha_0+\sum_{i=1}^{p}\gamma_{0i}\ln Y_{t-i}+\sum_{i=1}^{p}\gamma_{1i}\ln X_{t-i}+\gamma_2 \ln X_t+\sum_{i=1}^{p}\beta_i \ln X_{t+i}+\varepsilon_i \quad (4)$$

Model 2, 3 ve 4 sırasıyla Granger (1969), Sims (1972) ve Geweke vd. (1982) nedensellik testi modellerini göstermektedir. Burada $\tilde{a}_i$, $\tilde{a}_{1i}$, γ_2, β_i, $\tilde{a}_{0i}$, $\tilde{a}_{1i}$, γ_2 ve β_i eğim katsayılarını gösterirken ε_i ve p ise sırasıyla hata terimini ve gecikme uzunluğunu göstermektedir. *filt* ise değişkenlerin önceden filtrelendiğini ifade etmektedir. Modellerdeki bağımlı ve bağımsız değişkenler yer değiştirildiğinde ters yönlü nedensel ilişkilerde test edilebilmektedir. Furuoka (2019), Fisher (1932) çalışmasını takip ederek ge-

leneksel nedensellik testlerinin anlamlılık düzeylerini birleştirmiştir. Buna göre Furuoka (2019) Fisher tipi nedensellik testi için Granger (1969), Sims (1972) ve Geweke vd. (1982) nedensellik testlerini kullanmaktadır.

$$p_{\lambda} = -2\sum_{i=1}^{N} \ln(\pi_i) \qquad (5)$$

Burada N nedensellik testlerinin sayısını göstermektedir. π_1, π_2 ve π_3 ise sırasıyla Granger (1969), Sims (1972) ve Geweke vd. (1982) nedensellik testlerinin olasılık değerlerini göstermektedir. Fisher istatistiği 2N serbestlik dereceli ki kare dağılımına uygunluk göstermektedir.

4. Veri ve Analiz Sonuçları

Bu çalışmada Türkiye için ekonomik büyüme, ithalat ve ihracat arasındaki ilişki 1987-2018 dönemi verileri kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada ekonomik büyüme değişkenini temsilen Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (sabit 2010 $) verileri kullanılmıştır. İhracat ve ithalat değişkenleri için ise sırasıyla mal ve hizmet ihracatının toplamı (sabit 2010 $) ve mal ve hizmet ithalatının toplamı (sabit 2010 $) verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Ayrıca kullanılan tüm veriler logaritmik formda kullanılmıştır. Ampirik analizin ilk kısmında değişkenlerin durağanlıkları Fourier ADF birim kök testi yardımıyla incelenmiştir.

Tablo 1. *Birim Kök Testi Sonuçları*

	FADF Test					ADF Test		
Değişkenler	Test ist. I(0)	Test ist. I(1)	F-ist.-I(0)/I(1)	k-I(0)/I(1)	p-I(0)/I(1)	Test ist. I(0)	Test ist. I(1)	p-I(0)/I(1)
lnbüyüme	1.444	-4.683*	3.129*** 4.088*	4/4	0/0	--	--	--
lnihracat	-1.051	-6.239*	3.054*** 3.162***	4/4	0/0	--	--	--
lnithalat	-4.154	--	2.143	2	7	-1.302	-7.243*	7/7

Not: ** ve *** sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. k ve p ise sırasıyla uygun frekans sayısı ve gecikme uzunluklarını göstermektedir.*

Tablo 1 değişkenlere ilişkin birim kök testi sonuçlarını göstermektedir. FADF birim kök testinin kullanılabilirliği Fourier terimlerinin anlamlı olmasına bağlıdır. Fourier terimlerinin anlamlı olması durumunda bu test kullanılabilirken; anlamsız olması durumunda FADF testi yerine ADF testinin kullanılması önerilmektedir. Fourier terimlerinin anlamlılığı F testi yardımıyla sınanmış ve büyüme ile ihracat değişkenleri için bu terimlerin anlamlı olduğu görülmüşken ithalat değişkeni için ise Fourier terimleri anlamsızdır. Bu sonuca göre büyüme ve ihracat değişkenleri için FADF testi

kullanılabilir iken ithalat değişkeni için ADF birim kök testi kullanılabilmektedir. FADF birim kök testi sonucuna göre büyüme ve ihracat değişkenlerinin her ikisi de düzey değerlerinde birim köklü iken; farklı anlamlılık düzeylerinde birinci farklarında durağandır. ADF birim kök testi için ise ithalat değişkeni düzey değerlerinde birim köklü iken; birinci farkında durağandır. Bu durumda tüm değişkenler I(1) özellik göstermektedir.

Tablo 2. *Klasik Nedensellik Testleri Sonuçları*

	Testler		
Nedenselliği Yönü	Granger	Sims	Geweke
lnbüyüme-lnihracat	0.321 (0.575)	0.565 (0.459)	0.789 (0.382)
lnihracat-lnbüyüme	0.479 (0.494)	5.834 (0.023)**	2.810 (0.106)
lnbüyüme-lnithalat	0.997 (0.326)	0.547 (0.466)	0.270 (0.608)
lnithalat-lnbüyüme	3.315(0.079)***	1.375 (0.252)	4.194(0.051)***
lnithalat-lnihracat	2.658 (0.114)	0.344 (0.562)	2.195 (0.151)
lnihracat-lnithalat	1.028 (0.319)	2.695 (0.114)	0.485 (0.492)

Not: ** ve *** sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılığı ifade etmektedir.

Değişkenler arasındaki nedensellik için klasik nedensellik testlerinden Granger, Sims ve Geweke nedensellik testleri kullanılmışken; Fisher-tipi nedensellik testi için ise Furuoka (2019) nedensellik testi kullanılmıştır. Tablo 2 klasik nedensellik testi sonuçlarını göstermektedir. Sonuçlara göre her üç test için de ekonomik büyümeden ihracata doğru bir nedensellik tespit edilememiştir. Diğer taraftan, ihracattan ekonomik büyümeye doğru ise yalnızca Sims nedensellik testi için bir nedensellik tespit edilmişken diğer testler için bir nedensel ilişki saptanamamıştır. Ekonomik büyüme ile ithalat arasındaki nedensellik sonuçlarına göre ise değişkenler arasında tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Granger ve Geweke nedensellik testi sonuçları ithalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermektedir. Diğer bir inceleme konusu da ithalat ile ihracat arasındaki nedenselliğin incelenmesidir. Sonuçlar bu iki değişken arasında bir nedenselliğin olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlara göre her üç test için de ortak bir sonucun olmadığını göstermektedir. Bu nedenle çalışmada bu testlerin olasılık değerleri kullanılarak hesaplanan Fisher tipi nedensellik testi kullanılmıştır. Tablo 3 Fisher tipi nedensellik testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 3. *Fisher-tipi Nedensellik Testi Sonuçları*

Nedenselliği Yönü	Fisher-tipi Nedensellik
lnbüyüme-lnihracat	4.582 (0.598)
lnihracat-lnbüyüme	13.379 (0.037)**
lnbüyüme-lnithalat	4.756 (0.575)

lnithalat-lnbüyüme	13.734 (0.032)**
lnithalat-lnihracat	9.257 (0.159)
lnihracat-lnithalat	8.036 (0.235)

Not: ** %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılığı ifade etmektedir.

Fisher tipi nedensellik testi sonuçlarına göre ihracat ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensel ilişki tespit edilmiştir. Tespit edilen nedenselliğin yönü ise ihracattan ekonomik büyümeye doğrudur. Ekonomik büyümeden ihracata doğru ise bir nedensellik tespit edilememiştir. Diğer taraftan, ekonomik büyüme ile ithalat arasında tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir ve bu nedenselliğin yönü ithalattan ekonomik büyümeye doğrudur. Ekonomik büyümeden ithalata doğru ise bir nedensellik tespit edilememiştir. Son olarak ithalat ile ihracat arasındaki nedensellik incelenmiş ve değişkenler arasında her hangi bir nedensellik bulgusuna ulaşılamamıştır. Bu sonuçlar Fisher tipi nedensellik testinin klasik nedensellik testlerinin sistematik olarak avantajlarını sentezleyerek ve çelişkili bulguların nispi önemini analitik olarak inceleyerek tutarlı sonuçlar ortaya koyduğunu göstermektedir. Tablo 4 nedensellik sonuçlarının özetini göstermektedir.

Tablo 4. *Nedensellik Testi Sonuçlarının Özeti*

	Testler			
Nedenselliğin Yönü	Granger	Sims	Geweke	Fisher Tipi
lnbüyüme-lnihracat	X	X	X	X
lnihracat-lnbüyüme	X	√	X	√
lnbüyüme-lnithalat	X	X	X	X
lnithalat-lnbüyüme	√	X	√	√
lnithalat-lnihracat	X	X	X	X
lnihracat-lnithalat	X	X	X	X

Not: √ ve X sırasıyla nedenselliğin var ve yok olduğunu göstermektedir.

5. Sonuç ve Politika Önerileri

Bu çalışmada Türkiye için ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiler 1987-2018 dönemi için incelenmiştir. Çalışmada değişkenler arasındaki ilişki incelenmeden önce değişkenlerin durağanlıklarının incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada durağanlık analizi yumuşak kırılmalara izin veren birim kök testleri kullanılarak yapılmış ve tüm değişkenlerin farklı anlamlılık düzeylerinde birinci farklarında durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç incelenen değişkenlerin I(1) özellik gösterdikleri anlamına gelmektedir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ise dört farklı nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Nedensellik sonuçlarını şu şekilde özetlemek mümkündür: i) Granger nedensellik tes-

tine göre ithalat ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir ve bu ilişkinin yönü ithalattan ekonomik büyümeye doğrudur. ii) Sims nedensellik testi sonucuna göre ise yalnızca bir nedensellik tespit edilmiş olup bu nedenselliğin yönü ihracattan ekonomik büyümeye doğrudur. iii) Geweke nedensellik testine göre ise değişkenler arasındaki nedensel ilişkinin yönü ithalattan ekonomik büyümeye doğrudur. Klasik nedensellik testlerinin sonuçlarından görülebileceği üzere ortak bir sonuç elde edilememiştir. Bu karışıklığın giderilmesi için çalışmada ayrıca Fisher tipi nedensellik testi de kullanılmıştır. Fisher tipi nedensellik testi sonuçlarına göre değişkenler arasında biri ihracattan ekonomik büyümeye diğeri ithalattan ekonomik büyümeye doğru olmak üzere iki farklı nedensellik tespit edilmiştir.

Bu sonuçlara göre Türkiye için incelenen dönemde hem ihracat hem de ithalat odaklı büyüme hipotezlerinin geçerli olduğu görülmektedir. Çalışmanın bulguları Özer ve Erdoğan (2006), Gerni vd. (2008), Gül ve Kamacı (2012), Aytaç ve Akdoğan (2012), Pata (2017) ve Yenisu (2019) çalışmaları ile örtüşmektedir. İhracat odaklı büyüme hipotezinin geçerli olması Türkiye için ihracatın; dış ticaret çarpanı, ihracattan elde edilen dövizin iç piyasaları canlandırması, rekabet artışı, teknolojik gelişim, ölçek ekonomileri ve pozitif dışsallıklar kanallarıyla ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, ithalat odaklı büyüme hipotezinin geçerli olması ise Türkiye için ithalatın, iç pazarda bulunmayan veya maliyetinin iç pazarda yüksek olduğu ara malların iç pazara kazandırılması ve geliştirilen yeni teknolojiye ulaşmada bir araç olduğu düşünüldüğünde uzun dönemde teknoloji yoğun üretim kanallarıyla ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Dış ticaret politikalarının belirlenmesinde bu çalışmanın sonuçlarının politika yapıcılar açısından yararlı bilgiler sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Aksu, L. (2014) "Türkiye'de 1960-2009 Yıllarını Kapsayan Dış Ticaret Politikalarının İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Ekonometrik Analizi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), ss.363-408.

Akter, M., & Bulbul, M. N. (2017). Comparative analysis between export-led growth and import-led growth: a study on developing eight (d-8). *International Journal of Economics, Finance and Management Sciences*, 5(4), 204-212.

Awokuse, T.O. (2008), "Trade Openness and Economic Growth: Is Growth ExportLed or Import-Led?", *Applied Economics*, 40: 161–173.

Aydin, M., & Sari, M. (2014). Relationship between GDP and export in Turkey. *Annals-Economy Series*, 282-288.

Aytaç, A. ve Akduğan, U. (2012) ''Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Üzerine Bir Nedensellik Analizi: 2001-2011 Türkiye Örneği'', *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), ss.55-70.

Bakari, S. (2017). The Three-Way Linkages between Export, Import and Economic Growth: New Evidence from Tunisia. MPRA Paper No. 81080.

Banerjee, A., Lumsdaine, R. L. ve Stock, J.H. (1992), Recursive and Sequential Tests of the Unit Root and Trend-Break Hypothesis: Theory and International Evidence, *Journal of Business and Economic Statistics*, 10, 271-287.

Çeştepe, H., Yıldırım, E. ve Bayar, M. (2013) "Doğrudan Yabancı Yatırım,Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret: Toda-Yamamoto Yaklaşımıyla Türkiye'den Nedensellik Kanıtları", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 27, ss.1-37.

Çütçü, İ., & Yaşar, M. (2019). Ekonomik Büyüme ile Dış Ticaret Politikaları Arasındaki İlişki: Yapısal Kırılmalı Testlerle Ekonometrik Bir Analiz. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 265-282.

Enders, W., ve Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199.

Fisher, R. (1932). Statistical Methods for Research Workers. London: Oliver and Boyd.

Furuoka, F. (2019). A New Procedure for Testing the Export-Led Growth Hypothesis: A Research Note. *Global Economy Journal*, 1950016.

Gerni, C., Emsen Ö. S. ve Değer, M. K. (2008) ''İthalata Dayalı İhracat ve Ekonomik Büyüme: 1980-2006 Türkiye Deneyimi", Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir İktisat Kongresi Anısına 2. Ulusal İktisat Kongresi, 20-22 Şubat, İzmir.

Geweke, J., R. Meese and W. Dent. 1982. "Comparing Alternative Tests of Causality in Temporal Systems: Analytic Results and Experimental Evidence". *Journal of Econometrics*, 21:161–194.

Granger, C. 1969. "Investigating Causal Relationship by Econometric Models and Cross-spectral Methods". *Econometrica*, 37: 424–438.

Gül, E. ve Kamacı, A. (2012) "Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Bir Panel Veri Analizi", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(3) ss.81-91.

İzgi, B. B., & Yilmaz, H. (2018). Türkiye'de Ekonomik Büyüme, İhracat ve İthalat: Nedensellik İlişkisi (1992-2016). İktisadi Yenilik Dergisi, 5(2), 54-74.

Korkmaz, S. ve Aydın, A. (2015) ''Türkiye'de Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi'', *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(3), ss.47-76.

Kurt, S. ve Terzi, H. (2007) ‘‘İmalat Sanayi Dış Ticareti Verimlilik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi’’, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1) ss.25-46.

Lancaster, K. (1980), “Intra-Industry Trade under Perfect Monopolistic Competition”, *Journal of International Economics*, 10: 151-175.

Lee, J., ve Strazicich, M. (2013). Minimum LM unit root test with one structural break. *Economics Bulletin*, 33(4), 2483-2492.

Lee, J., ve Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of economics and statistics*, 85(4), 1082-1089.

Lumsdaine, R. L., ve Papell, D. H. (1997). Multiple trend breaks and the unit-root hypothesis. *Review of economics and Statistics*, 79(2), 212-218.

Miller, S. M., & Upadhyay, M. P. (2000) "The effects of openness, trade orientation, and human capital on total factor productivity", Journal Of Development Economics, 63(2), ss. 399-423.

Özer, M. ve Erdoğan, L. (2006) ‘‘Türkiye›de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi’’, *Ekonomik Yaklaşım*, 17(60-61), ss.93-110.

Özgür, M. I. (2015) ‘‘İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri: Türkiye Örneği’’, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(2), ss.187-194.

Pata, U. K. (2017). Türkiye’de Diş Ticaret Ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (1971-2014). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(1).

Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis, *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.

Perron, P. (1994). Trend, unit root hypothesis and structural change in macroeconomic time series, Roa, B.Bhasakara (Ed.), Cointegration for Applied Economists, St. Martin’s Press.

Saraç, T. B. (2013) ‘‘İhracat ve İthalatin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örnegi/The Effects of Exports and Imports on Economic Growth: Turkey Case’’, *Ege Akademik Bakis*, 13(2), ss.181-194.

Sims, C. 1972. “Money, Income and Causality”. *American Economic Review*, 62: 540–552.

Şerefli, M. (2016). Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 136-143.

Tapşin, G. (2015) ‘‘The Relationship between Foreign Trade and Economic Growth in Turkey’’, *International Review of Research in Emerging Markets and the Global Economy*, 1(3), ss.417-429.

Tuncer, İ. (2002) ‘‘Türkiye’de İhracat İthalat ve Büyüme: Toda Yamamoto

Yöntemiyle Granger Nedensellik Analizleri 1980 2000'', Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(9), ss.90-106.

Uçan, O. ve Koçak, E. (2014) ''Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki'', *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), ss.51-60.

Yapraklı, S. (2007). İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz. *Middle East Technical University Studies in Development*, 34(1).

Yenisu, E. (2019). Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. Gaziantep *University Journal of Social Sciences*, 18(3), 1175-1193.

Yurdakul, F., & Aydin, M. (2018). Ekonomik Büyüme Ve Diş Ticaret Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 23-36.

Zivot, E. ve Andrews, D. (1992). Further evidence on the great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis, *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

Bölüm 20

SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM DAVRANIŞI OLARAK ORGANİK GIDA SATIN ALMA NİYETİ: GENÇLERLE BİR ARAŞTIRMA

Mükerrem Atalay Oral[1]

1 Doktor Öğretim Görevlisi Akdeniz Üniversitesi Elmalı Meslek Yüksekokulu İşletme Yönetimi Programı mukerrematalayoral@gmail.com

1. Giriş

Tüketimin toplumsallaşması, sosyal yaşamın ayrılmaz parçası ve tamamlayıcısı olarak düşünülmesi, sürekli değişen ve sonsuz ihtiyaçların sosyo-ekonomik düzen ve ilerleme için büyük bir gereklilik haline dönüşmesi, insanların tüketimden mutluluk arar hale gelmesi tüketim davranışları ve çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır (Gürbüz & Ayar, 2018). Tüketim biçimleri ile ekolojik denge arasında oluşan bu olumsuz etki dünya geneli düşünüldüğünde ürkütücü boyuttadır (Bener & Babaoğul, 2008).

Dünyanın birçok kısmında artan zenginlikle birlikte kaynakları hızlı bir şekilde tüketme eğilimi artmakta bu durum ise bireysel tüketimlerin çevreye olan kolektif sonuçlarının giderek artma potansiyelinde olduğunu göstermektedir (Karaca, 2018a). 20. yüzyıldan itibaren yaşanan hızlı nüfus artışı ve ekonomik gelişmeler sonucunda dünyadaki doğal kaynakların tükenmeye başladığının farkına varılması, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayamama tehdidiyle karşı karşıya kalınması dikkatleri sorumlu tüketim anlayışına yönlendirmiştir (Sayraç, Arı, & Malkoç, 2016). Bu açıdan bakıldığında tüketicilerin daha sürdürülebilir bir dünyada yaşamaları için tüketim davranışlarında duygulardan ziyade daha bilişsel hareket etmeleri gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır (Karaca, 2018a). Bu bilişsel hareketlerden biri de sürdürülebilir tüketim olarak kabul edilmektedir. Ancak sürdürülebilir ürünlerin tüketici tarafından benimsenmesi yavaş ve tüketicilerin sürdürülebilir ürünleri benimseme nedenleri farklılık göstermektedir (Rezvani, Jansson, & Bengtsson, 2018). Bu sebeple sürdürülebilir tüketim için gerekli olan motivasyonların belirlenmesi gerekmektedir.

Sürdürülebilir tüketim için üç ana motivasyon tanımlanmaktadır. Bunlardan ilki sürdürülebilir tüketimden elde edilen kişisel kazanımların arttırılmasıdır. Yani eğer tüketiciler sürdürülebilir ürünlerin faydalarının maliyetlerden ağır basan olduğuna inanırlarsa, tüketicilerin sürdürülebilir ürünleri satın almaları daha muhtemeldir. İkincisi, normatif motivasyonlardır. Yani sürdürülebilir ürün alımının bireysel ahlaki doğruluk ve yanlışlık algısının (kişisel ahlaki normlar) rolüdür. Eğer tüketiciler sürdürülebilir ürünleri satın almanın yapılması gereken olduğuna inanıyorlarsa, yeşil ürün satın alma olasılıkları artmaktadır. Üçüncüsü hedonik motivasyondur. Yani sürdürülebilir tüketimin birinin duygularını iyileştirip iyileştirmediğidir. Eğer sürdürülebilir ürünlerin satın alınmasından duyulan zevk ve heyecan duyguları tatmin edilebiliyorsa, tüketicilerin yeşil ürünleri satın alma olasılıkları artabilir (Rezvani et al., 2018).

Mevcut araştırmalar, sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmanın çevresel konular hakkındaki bilgilere dayandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, çevresel bilgi birikimi, tüketicilerin yeşil alternatifler satın alma niyetlerini olumlu yönde etkilemektedir. Ürünlerin sürdürülebilir özellikleri ve bu

özellikler hakkında bilgi sahibi olmanın tüketicileri çevresel ve sosyal açıdan sorumlu kararlar almaya teşvik etmedeki rolü büyüktür. Tüketicilerin sürdürülebilirlik konularındaki artan bilgisi, kendilerini daha ilgili ve ilgi çekici hissetmelerine neden olmakta, ve sürdürülebilir ürünleri satın alma konusunda daha az şüpheci yaklaşmalarını sağlamaktadır. Hatta sürdürülebilirlik konularında bilgi geliştirmenin, sürdürülebilirlik gündemine aşinalık sağladığı ve sürdürülebilirliğin somutlaştırılmasına yol açan bireysel tutum ve niyetlerin oluşumuna katkıda bulunduğu kabul edilmektedir. Bilginin niteliği ve niceliği, tüketicileri sürdürülebilir davranmaya teşvik etme veya cesaret kırmada kritik bir rol oynamaktadır (Longo, Shankar, & Nuttall, 2019).

Sürdürülebilir tüketim ve üretim, sürdürülebilir kalkınmanın bir amacıdır. Özellikle, daha az hammadde kullanırken daha az kirlilik ve atık yaratırken bir ürüne değer katmanın yanı sıra, daha verimli ve karlı bir üretime sahip olmaktır. Ayrıca, daha az enerji, su veya atık ile daha fazla tüketici ihtiyacı karşılanacaktır. Buradan yola çıkarak sürdürülebilir tüketim ve üretim dünyanın ekosistemlerinin sınırlarına saygı duyan, şimdiki ve gelecek nesiller için daha iyi bir yaşam kalitesi sunan, herkesin ihtiyaç ve isteklerini karşılayan sürekli bir ekonomik ve sosyal ilerleme olarak tanımlanmaktadır (Govindan, 2018).

Sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarına ulaşmak basit bir süreç değildir. Devlet kurumlarının, paydaşların ve vatandaşların işbirliğini gerektirir. Uygun eğitim, yoksulluk, yolsuzluk ve sürdürülebilirlik eksikliği birbirine bağlanarak bir bütün olarak değerlendirilmelidir (Majid, 2018). Sürdürülebilir tüketime yönelik teknolojik yaklaşım, sürdürülebilir tüketimin daha çok üretim sorunu olduğu ve çevre yanlısı üretim süreci ile bu sorunların çözülebileceği düşüncesidir. Bu nedenle, teknoloji çevre dostu, verimli ve sürdürülebilir çözümler getirmenin anahtarı olarak görülmektedir (Malodia & Bhatt, 2019). Ancak sadece teknoloji ile sürdürülebilir tüketimin alışkanlığının kazanılması mümkün değildir. Teknolojinin yanında eğitimin ve farkındalığın da oluşturulması gerekmektedir. Teknoloji sürdürülebilir ürünlerin üretilmesi noktasında sürdürülebilir tüketime destek olabilecektir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Tüketim

Tüketim, insan hayatı için vazgeçilmez bir unsurudur. Ancak, ihtiyaçtan fazlasını tüketmek ve hatta bilinçsizce/düşünmeden tüketmek yanlış bir tüketim durumudur (Özbakır & Velioğlu, Nurtanış, 2010). Tüketim yalnızca bireysel tutumlar ve faydacı ihtiyaçlarla şekillenen bir olgu değildir. Yaşamın sosyal, ekonomik, politik ve teknolojik yapısı da tüketim olgusu-

nu şekillendirmektedir. Hatta tüketimin sosyal yaşamın odak noktası olarak görülmesi, sürekli değişen ve artan ihtiyaçların sosyo-ekonomik düzen ve ilerleme için gereklilik arz etmesi, insanların mutluluğu maddesel sahipliklerde araması gibi nedenlerle gerçekleşen tüketim davranışları çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Örten, 2009). Küreselleşmeyle birlikte, çok uluslu işletmelerin öncülüğünde gelişen ve işletme faaliyetlerinden kaynaklı tüketimin sürekli artmasıyla sonuçlanan durum ile, tüketicilerin alım güçlerindeki artış sonucunda ortaya çıkan bu olumsuz çevresel etkiler, tüketimin sürdürülebilirliği kavramını ortaya çıkarmıştır (Özgül, 2010). Sürdürülebilir tüketim kavramı "gelişmiş" ve "gelişmekte-az gelişmiş" ülkeler için farklı şekilde tanımlanmaktadır. Çünkü dünyanın en zengin çeyreği, tüm tüketimin % 86'sını; en yoksul çeyreği ise % 1.3'ünü gerçekleştirmektedir. Bu şekilde dünyanın bir bölümü tüm kaynakları kayıtsızca tüketirken, bir başka bölümü ise temel gereksinimlerini bile karşılayamamaktadır. İşte sürdürülebilir tüketim, bu noktada "gelişmiş" ve "gelişmekte-az gelişmiş" ülkeler için farklı anlamlara gelebilmektedir. Bu sebeple sürdürülebilir tüketim, dünya üzerindeki eşitsizliği gidermeyi amaçlamaktadır (Hekimci, 2012). Ortak bir tanımı yapılamayan ve giderek kapsamı genişletilen sürdürülebilir tüketim genel anlamda, insan ihtiyaçları, eşitlik, yaşam kalitesi, kaynak verimliliği, atıkların en aza indirilmesi, yaşam döngüsü düşüncesi, tüketici sağlığı ve güvenliği gibi konularla ilişkili olarak ele alınmakta ve temelde çevreyi koruma motivasyonunu ifade eden "ekolojik bir kavram" olarak nitelendirilmektedir (Dursun & Gündüz, 2016).

2.2. Sürdürülebilir Tüketim

1998 yılında Oslo Sürdürülebilir Tüketim Sempozyumu'nda sürdürülebilir üretim ve tüketim kavramı, "yaşam döngüsü boyunca, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmamak için doğal kaynakların, toksik maddelerin, atık ve kirletici emisyonlarının kullanımını en aza indirirken, temel ihtiyaçlara cevap veren ve daha iyi bir yaşam kalitesi sağlayan mal ve hizmetlerin kullanılması" şeklinde tanımlanmıştır (Dolan, 2002). Sürdürülebilir tüketim, gelecek nesillerin ihtiyacını tehlikeye atmadan mevcut kaynakları temin ederek ve yöneterek mevcut talebi karşılayabilmek ve çevresel kaygının önüne geçmek olarak ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında sürdürülebilir tüketimin üç yönünden söz edilebilmektedir. Bunlar; yaşam kalitesi, çevreyi korumak ve doğal kaynakları gelecek nesiller için faydalı kılmak olarak belirtilmektedir (Quoquab, Mohammad, & Sukari, 2019). Sürdürülebilir tüketim sadece ekonomik yararları değil çevresel ve sosyal refahı da vurgulayan bir stratejidir ve tüketicilerin sürdürülebilir tüketim kalıplarını benimseyebilmeleri için ilgili konularda bilgi edinmeleri gerekir (Özbakır & Velioğlu, Nurtanış, 2010). Sürdürülebilir tüketim bir ülkenin sürdürülebilir kalkınmasının en önemli katalizörlerin-

den biri olarak kabul edilir ve çevresel refah için akıllı bir tüketim alışkanlığının benimsenmesini önerir (Quoquab et al., 2019).

Günümüz tüketicileri, sürdürülebilir tüketimin önemini kavramakta ve çevreyi korumak için ekolojik olarak bilinçli davranışlara daha fazla önem vermektedir (Yarımoglu & Binboga, 2019). Hatta bu anlamda tüketici tutumlarının sürdürülebilir bağlamdaki davranışları başarılı bir şekilde açıkladığı öne sürülmektedir. Çünkü eğer insanlar faydaların maliyeti aştığını düşünüyorlarsa, bu tür davranışlarda bulunmaları daha olasıdır (Hameed & Khan, 2019). Nitekim Türkiye gibi birçok çevresel çalışmanın yürütüldüğü gelişmekte olan ülkelerde de tüketicilerin sürdürülebilir tüketim konusundaki farkındalığı artmaktadır (Yarımoglu & Binboga, 2019).

Sürdürülebilir tüketim, gıda tüketimi ve satın alma davranışının yanı sıra yaşam tarzlarına ve geçim kaynaklarına katkıda bulunan konut, eğlence ve mobilite ile ilgili diğer faaliyetlerle de ilgilidir. Sürdürülebilir tüketim modellerini uygulamak için insani değerler, farkındalık ve isteklilik, politika oluşturma ve uygulama aynı derecede gereklidir. Sürdürülebilir tüketim, bu nedenle, yoksulluğun ortadan kaldırılması, yetersiz beslenmenin ve sosyal içermenin teşvik edilmesinin anahtarıdır (Majid, 2018). Sürdürülebilir tüketim küresel düzeyde, tüketici yaşam tarzlarını dönüştürme çabalarını kapsamaktadır (Cohen, 2005). Bireylerin kendi tüketimlerinin çevresel ve sosyal etkilerine yönelik farkındalıkları tüketim tercihlerini yeniden değerlendirmeye yönlendirmektedir. Sürdürülebilir gelişmenin başlamasıyla beraber, bireyler kolektif hareket etmek yerine, çevresel sorunlara yerel ve kişiselleştirilmiş tepkiler oluşturmaktadır (Çetin, Aslan, 2018).

Sürdürülebilir tüketimin içeriği, yalnızca yeşil ürünler değil, aynı zamanda malzemelerin geri dönüşümü, enerjinin verimli kullanımı, yaşam ortamı ve türlerin korunması da dahil olmak üzere çok geniştir (Hsueh, Lin, & Lin, 2019). Sürdürülebilirlik konularının daha ziyade 2013 ve 2014 yıllarında baskın konu olmaya başladığı ve enerji ile ilgili araştırma alanının uygulama teorisi ile ilgili en yeni araştırma alanını temsil ettiği görülmektedir. Zaman içerisinde tüketici kimliği (2009–2012), işletme ve yönetişim (2012–2014), sürdürülebilir tüketim ve üretim (2013–2014), kentsel yaşam ve politika (2014–2015) ve hanehalkı enerjisi (2015-günümüz) sürdürülebilirlik teorisinin yoğun olarak kullanıldığı alanlar olarak ortaya çıkmaktadır (Corsini, Laurenti, Meinherz, Appio, & Mora, 2019). Bu araştırmada sürdürülebilir tüketim davranışı olarak organik gıda satın alma niyeti araştırılmıştır.

2.3. Sürdürülebilir Tüketim Davranışı

Sürdürülebilir tüketim davranışı, diğer insanların ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanması için bugün ekolojik ve sosyo-ekonomik koşullardan ödün vermeden ihtiyaçlarını karşılamak için yaşayan insanların bi-

reysel eylemleri olarak adlandırılabilir (Böhme, Stanszus, Geiger, Fischer, & Schrader, 2018).

Sürdürülebilir tüketim davranışlarının temel amacı çevreyi korumaktır. Sürdürülebilir tüketim davranışlarının kapsamı geniştir. Atık ve enerji kullanımını azaltmak ve başkalarının üretim ve tüketim süreçlerindeki refahını artırmak için çevresel, ekonomik ve sosyal yönleri göz önünde bulundurur. Etik, yeşil satın alma ve tüketim konusundaki gönüllü davranışlar da sürdürülebilir tüketim davranışları kapsamındadır (Wang, Xiang, Yang, & Ma, 2019). Çevre yanlısı tüketici davranışı yalnızca satın alma faaliyetlerini değil, aynı zamanda "satın alma, ürün kullanımı ve kullanımdan sonra kalan herhangi bir maddi ürünün işlenmesini içeren kararlar ve eylemler sürecini" de kapsar (Koklic, Golob, Podnar, & Zabkar, 2019).

Bireysel tüketim davranışı, mevcut sürdürülemez kalkınmanın kilit bir faktörüdür ve bu nedenle doğal ve sosyal bilimlerde olduğu gibi odaklanılan bir araştırma konusudur. Sürdürülebilir tüketim davranışının nasıl geliştirilebileceği sorusu, politika yapıcıların ve araştırmacıların gündeminde belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır (Geiger, Fischer, & Schrader, 2018). Sürdürülebilir tüketici davranışı değişikliğini teşvik etmek için beş geniş psikolojik yolun ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bunlar; sosyal etki, alışkanlık oluşumu, bireysel benlik, somutluluk, duygular ve biliştir (White, Habib, & Hardisty, 2019).

2.4. Sürdürülebilir Gıda Tüketimi

Sürdürülebilir gıda tüketimi, doğal eko-sistemlerin taşıma kapasitelerine saygı gösterirken, sürdürülebilir gıda tüketimi ve üretimi modellerinin entegre uygulamasına atıfta bulunan tüketici odaklı, bütünsel bir kavramdır (Scalvedi & Saba, 2017).

Organik gıdalar hiçbir şekilde sürdürülebilir tüketimdeki tek kategori değildir; ancak, gıda tüketiminin çevresel yönlerini artırmak için en geniş kapsamlı fırsat olarak algılanmaktadır (Scalco, Noventa, Sartori & Ceschi, 2017).

Organik gıda tüketim davranışı, bir bireyin belirli bir çevre dostu davranış gerçekleştirme konusundaki ahlaki yükümlülüğü hissi olarak tanımlanmaktadır (Schwartz & Howard, 1980).

Organik gıda tüketim davranışında tutumların oldukça etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim birçok çalışmada, tutumlar bir bireyin yiyecek satın alma niyetinin en önemli yordayıcısı olarak tanımlanmıştır (Povey, Wellens & Conner, 2001). Benzer şekilde, organik gıda tüketimi alanındaki çalışmalar genellikle tüketicilerin organik gıda alımına yönelik tutumları ve daha sonra organik gıda satın alma niyetleri arasında anlamlı bir pozi-

tif ilişki olduğunu göstermiştir (Asif, Xuhui, Nasiri & Ayyub, 2018; Dean, Raats & Shepherd, 2008; Teng & Wang, 2015). Bununla birlikte, tutumlar kayda değer bir değişken olarak tanımlansa da, araştırmacılar, tutumların davranışsal niyetleri açıklamada farklı etkileri olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin, Teng & Wang (2015), yaptıkları çalışmada organik gıdalarla ilgili tutumların organik gıda satın alma niyetleri üzerindeki anlamlı ancak nispeten zayıf bir etkisi olduğunu tespit ettiklerini belirtirken, Pino, Peluso & Guido (2012) ise yaptıkları çalışmada tutumların organik gıda satın alma niyetlerinin güçlü bir yordayıcısı olduğunu tespit ettiklerini belirtmişlerdir.

Öte yandan yapılan bazı çalışmalarda sağlık bilincine sahip olmanın organik gıdalara yönelik tutum, niyet ve satın alma kararlarında etkili olduğu, sağlığın organik gıda tercihinde en fazla bahsedilen konu olduğu görülmüştür (Kaplan & Gültekin, 2017; Lee & Yun, 2015). Hatta yapılan bu çalışmalarda organik gıdaların yüksek seviyede besin maddeleri içerdiğine inanıldığı, sağlığın organik gıda satın alınmasında birincil etken olarak görüldüğü vurgulanmıştır (Michaelidou & Hassan, 2008; Lee & Yun, 2015; Kaplan & Gültekin, 2017).

Organik ürünü satın alan tüketicilerin gıda tüketiminin fiziksel riskleri konusunda daha duyarlı tüketiciler olduğu belirtilmektedir. Organik gıdaların güvenli olması, üzerinde kalıntı olmaması veya organik olmayan herhangi bir bileşeni içermemesi olarak nitelendirilmektedir (Yee, Yeung & Morris, 2005). Yapılan bazı çalışmalarda tüketicilerin gerek hayvan hastalıklarından kaynaklı nedenlerle (örneğin kuş gribi, deli dana, vb.) gerekse medyada nadiren de olsa gündeme gelen sebze, meyve ve işlenmiş gıdalardaki katkı maddesi, kimyasal ve koruyucular konusundaki söylemler nedeniyle tarımsal gıdalara karşı sürekli olarak bir kaygı taşıdıkları ve bu durumun gıda güvenliğine yönelik algı oluşturduğu belirtilmektedir (Michaelidou & Hassan, 2008).

Yapılan bir çalışmada, sosyo-demografik özellikler açısından organik tüketicilerin yerel tüketicilere göre daha az muhafazakar bir profil ile farklılaştığı ortaya konularak, organik tüketicilerin sürdürülebilir gıda tüketim modellerine doğru kaymaya önemli ölçüde katkıda bulunabileceği vurgulanmıştır. Bununla birlikte, hem yerel hem de organik tüketimlerin, sürdürülebilirlikle ilgili önemli faktörlerden kaynaklanan pozitif sürdürülebilir gıda tüketimi uygulamalarını temsil ettiği belirtilmiştir (Scalvedi & Saba, 2017).

Sürdürülebilir tüketimin en önemli aktörlerinin tüketiciler olması ve tüketicilerin, sürdürülebilirliği sağlamada aktif rol oynaması nedeniyle, tüketicilerin sürdürülebilirlik konusunda fikir ve düşüncelerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Genç tüketicilerin büyük bir segment oluşturması ve toplumun tüketim düzeninde istenen değişiklikleri (örneğin sürdürülebilir

satın alma için) üretme potansiyeline sahip olması, nedeniyle bu araştırma için genç tüketiciler seçilmiştir. Çünkü genç tüketiciler, sürdürülebilir satın alımın önemini kavrama, sosyal ve doğal sorunları anlama kabiliyetine sahiptirler.

Bu araştırmanın amacı gençlerin organik gıda satın alma niyetinde; organik gıdaya yönelik tutumlarının, gıda güvenliği algılarının, sağlık bilinçlerinin ve sürdürülebilir tüketim davranışlarının rolünü ve gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışlarının sosyo-demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek olarak belirlenmiştir. Çünkü eğer insanlar faydaların maliyeti aştığını düşünüyorlarsa, bu tür davranışlarda bulunmaları daha olasıdır.

3. Araştırma Metodolojisi

3.1. Araştırmanın Amacı Ve Önemi

Sürdürülebilir tüketim için cevaplanması gereken ekolojik soru, dünyadaki insan faaliyetlerinin evrensel bir şekilde sınıflandırılmasını gerektirmektedir. Böylelikle bu tür faaliyetler gerçek/yanlış, zorunluluk/lüks, sürdürülebilir/sürdürülebilir olmayan şeklinde bir karşıtlığa bağlanabilmekte ve sadece bu şekilde dahi gereksiz tüketim belirlenebilmektedir (Dolan, 2002). Sürdürülebilir tüketime ulaşmak, daha az tüketmek zorunda olmak değildir. Bunun yerine daha iyi tüketime yönlenmektir. Sürdürülebilir tüketim, tüketicilerin tüketimlerinin çevresel etkileri hakkında farkındalıklarıdır. Eğer tüketiciler üretim kararları üzerindeki güçlerinin farkındalarsa, tüketim tercihlerini daha akıllıca belirlemeleri muhtemeldir (Govindan, 2018). Buradan yola çıkarak bu araştırmada toplumun tüketim kalıplarını değiştirmede ve toplumun geleceğine yön vermede etkili olduğu düşünülen gençler hedef kitle olarak seçilmiştir. Araştırmanın amacı, gençlerin organik gıda satın alma niyetinde; organik gıdaya yönelik tutumlarının, gıda güvenliği algılarının, sağlık bilinçlerinin ve sürdürülebilir tüketim davranışlarının rolünü tespit etmek ve gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışlarının sosyo-demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda sürdürülebilir tüketici davranışlarını teşvik etmek amacıyla politika yapıcılara öneriler geliştirilmiştir.

3.2. Araştırmanın Kapsamı Ve Yöntemi

Araştırmanın kapsamını Antalya ilinde yaşayan genç tüketiciler oluşturmaktadır. Örneklemini ise tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi ile gönüllülük esasına göre seçilen 455 genç tüketici oluşturmaktadır. Kolayda örnekleme yöntemi araştırmacının, örnekleme girecek öğeleri yakın çevresinden yararlanarak örnekleme dâhil

etmesidir. Kolayda örneklem, diğer örneklem tekniklerine göre daha kolay ve ucuzdur (Gürbüz & Şahin, 2016). Anket uygulaması yüz yüze görüşme metoduyla 1 Kasım 2019 ile 31 Aralık 2019 tarihleri arasında gençlerin yoğun olarak bulunduğu üniversite yerleşkesi ile kafeler, oyun ve spor salonlarında gerçekleştirilmiştir. Toplanan veriler güvenilirlik analizi, frekans analizi, t/anova testi ve lojistik regresyon analizi ile analiz edilmiştir.

3.3. Araştırmanın Kısıtları

Araştırmanın en önemli kısıtları bütçe ve örneklem kısıtlarıdır. Bu sebeple araştırma sadece Antalya ilinde yaşayan 18-35 yaş aralığındaki gençlerle sınırlı tutulmuştur. Araştırmanın diğer bir kısıtı zaman kısıtıdır. Bu sebeple araştırma Ekim-Aralık 2019 tarihleri arasında yapılmıştır.

3.4. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın amacı, gençlerin organik gıda satın alma niyetinde; organik gıdaya yönelik tutumlarının, gıda güvenliği algılarının, sağlık bilinçlerinin ve sürdürülebilir tüketim davranışlarının rolünü tespit etmek ve gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışlarının sosyo-demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemektir. Buradan yola çıkarak bu araştırma için geliştirilen hipotezler aşağıda verilmiştir.

H_1: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_2: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_3: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_4: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı aile gelirine göre farklılık göstermektedir.

H_5: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı hanede yaşayan kişi sayısına göre farklılık göstermektedir.

H_6: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_7: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı meslek durumuna göre farklılık göstermektedir.

Bu hipotezleri test edebilmek için t ve Anova Testi kullanılmıştır.

H_8: Organik gıda satın alma niyeti ile, organik gıdaya yönelik tutum, gıda güvenliği algısı, sağlık bilinci ve sürdürülebilir tüketim davranışı değişkenleri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Bu hipotezi test edebilmek için lojistik regresyon analizi kullanılmıştır.

3.5. Araştırmada Kullanılan Ölçme Araçları

Araştırmada gençlerin organik gıda satın alma niyetinde; organik gıdaya yönelik tutumlarını, gıda güvenliği algılarını, sağlık bilinçlerini ve sürdürülebilir tüketim davranışlarını belirlemeye yönelik oluşturulan anket formu kullanılmıştır. Anketin ikinci kısmında, kişisel özelliklerin (cinsiyet, medeni durum vb.) belirlenmesine dair sorular bulunmaktadır.

Katılımcıların organik gıdaya yönelik tutumları, gıda güvenliği, sağlık bilinci ve organik gıda satın alma niyetlerini belirlemede kullanılan ölçme soruları daha önceki araştırmalarda test edilmiş ölçeklerdir. Bu bağlamda sağlık bilincinin ölçümü için Gould (1988); gıda güvenliğinin ölçümü için Roddy, Cowan ve Hutchinson (1996) ve organik gıda satın alma niyetinin ölçümü için Putrevu ve Lord (1994) tarafından geliştirilen ölçeklerden yararlanılmıştır. Organik gıdalara yönelik tutum ise genel tutum ifadeleri ve Fishbein ve Ajzen'in (1974) çalışması göz önünde bulundurularak geliştirilen ifadelerle ölçülmüştür. Kullanılan ölçeklerin Türkçe versiyonu Ustaahmetoğlu ve Toklu (2015) tarafından yapılan çalışmadan elde edilmiştir. Kullanılan ölçeklerden "Organik Gıdaya Yönelik Tutum" ölçeğinin psikometrik değerinin KMO değeri (0,852), Bartlett's Test of Sphericity değeri (x^2=1126,068; serbestlik derecesi=21; p=0,000) olduğu tespit edilmiştir. "Sağlık Bilinci" ölçeğinin psikometrik değerinin KMO değeri (0,872), Bartlett's Test of Sphericity değeri (x^2=1283,128; serbestlik derecesi=15; p=0,000) olduğu belirlenmiştir. "Gıda Güvenliği" ölçeğinin psikometrik değerinin KMO değeri (0,566), Bartlett's Test of Sphericity değeri (x^2=204,136; serbestlik derecesi=3; p=0,000) olduğu belirlenmiştir. "Organik Gıda Satın Alma Niyeti" ölçeğinin psikometrik değerinin KMO değeri (0,710), Bartlett's Test of Sphericity değeri (x^2=415,261; serbestlik derecesi=3; p=0,000) olduğu tespit edilmiştir. Ölçekler 1'den 5'e puanları değişen 5 farklı şıkkı içermektedir. Bunlar; "kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, ne katılıyorum ne katılmıyorum, katılıyorum, kesinlikle katılıyorum" şeklindedir. Ustaahmetoğlu ve Toklu (2015) tarafından yapılan iç-tutarlılık analizi sonrasında ölçeğin iç tutarlılık katsayısını gösteren Cronbach Alpha değerleri; sağlık bilinci için α=0,860; gıda güvenliği için α=0,612; organik gıdaya yönelik tutum için α=0,926 ve satın alma niyeti için α=0,860 şeklindedir.

Katılımcıların sürdürülebilir tüketim davranışına yönelik alışkanlıklarını belirlemek için "Sürdürülebilir Tüketim Davranışları" ölçeği kullanılmıştır (Doğan, Bulut, & Çımrın Kökalan, 2015). Bu ölçeğin psikometrik değerlerinin KMO değeri (0,844), Bartlett's Test of Sphericity değeri (x2=1685,82; serbestlik derecesi=190; p=0,000) olduğu tespit edilmiştir.

"Sürdürülebilir Tüketim Davranışları" ölçeği, çevre duyarlılığı, ihtiyaç dışı tüketim, tasarruf ve yeniden kullanılabilirlik boyutlarından oluşmaktadır. Doğan ve ark., (2015) tarafından yapılan iç-tutarlılık analizi sonrasında ölçeğin iç tutarlılık katsayısını gösteren Cronbach Alpha değerleri; çevre duyarlılığı boyutu (faktör 1) α=0,751; ihtiyaç dışı tüketim boyutu (faktör 2) α=0,754; tasarruf boyutu α=0,783 (faktör 3) ve yeniden kullanılabilirlik boyutu α=0,749 (faktör 4) şeklindedir. Ölçek 1'den 5'e puanları değişen 5 farklı şıkkı içermektedir. Bunlar; "hiçbir zaman, nadiren, bazen, çoğu zaman, her zaman" şeklindedir. Bu değerler, Sürdürülebilir Tüketim Davranışı Ölçeği'nin uygun olduğunu göstermiştir.

3.6. Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analiz

Araştırma için geliştirilen anket, Ekim-Aralık 2019 tarihlerinde Antalya ilinde yaşayan 455 genç katılımcıya uygulanmıştır. Hatalı anketlerin ayrılmasından sonra 423 anket analize tabi tutulmuştur. Araştırma için seçilen katılımcılarda gönüllülük esasa alınmıştır. Araştırmanın sağlıklı olması için katılımcılara gerekli açıklamalar yapılarak, anketlerin araştırmacı ya da araştırmacıya yardım eden anketörler tarafından bireysel olarak yapılması sağlanmıştır. Her bir anket ortalama 10 dakika sürede doldurulmuştur.

Sürdürülebilir Tüketim Davranışı Ölçeği'nin faktöryel yapısının belirlenmesi için temel bileşenler analizi (prenciple component analysis, PCA), yapılmıştır. Kullanılan ölçekli sorulardaki maddeler arasındaki iç-tutarlılığın belirlenmesi iç-tutarlılık analizi (Cronbach alpha), ile gerçekleştirilmiştir. Sürekli değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşimin tespitinde t testi ve anova testine yer verilmiştir. Organik gıda satın alma niyeti ile, organik gıdaya yönelik tutum, gıda güvenliği algısı, sağlık bilinci ve sürdürülebilir tüketim davranışı değişkenleri arasındaki ilişkinin belirlenmesinde lojistik regresyon analizi kullanılmıştır.

4. Bulgular

4.1. Araştırmada Kullanılan Ölçeklere Ait Normallik Analizi ve Diğer Değerler

Araştırmada kullanılan ölçekli soruların normal dağılıma uygunluğu ortalama, medyan ve modun aynı ya da birbirlerine yakın değerlere sahip olmaları ile anlaşılabilir. Araştırmada verilerin normal dağılıma uygunluğu hipotezi Kolmogorov-Smirnov normallik testine göre reddedilmiştir ($p<0.05$). Bu durumda normallik analizi için çarpıklık ve basıklık değerleri dikkate alınmıştır. Çarpıklık ve basıklık katsayılarının %5 güven aralığında ±2.58, %1 güven aralığında ±1.96 olması beklenir (Liu, Marchewka, Lu, & Yu, 2005). Araştırmaya ait çarpıklık ve basıklık katsayıları Tablo

1'de gösterilmiştir. Çarpıklık ve basıklık değerlerine göre ilgili soruların %5 güvende beklenen değerde olduğu görülmüş ve verilerin normal dağıldığı kabul edilmiştir.

Tablo 1. *Normallik Analizi ve Diğer Değerler*

Faktörler	Ortalama	Medyan	Mod	Çarpıklık	Basıklık
Sürdürülebilir Tüketim Davranışı Ölçeği	2,86	2,82	2,59	0,442	0,261
Çevre Duyarlılığı (Faktör 1)	2,73	2,80	3,00	0,140	-0,130
İhtiyaç Dışı Tüketim (Faktör 2)	2,71	2,60	2,00	0,339	-0,615
Tasarruf (Faktör 3)	3,23	3,00	3,00	0,019	-0,665
Yeniden Kullanılabilirlik (Faktör 4)	2,84	3,00	3,00	0,078	-0,419
Organik Gıdaya Yönelik Tutum	4,18	4,43	5,00	-1,149	1,643
Sağlık Bilinci	3,89	4,00	5,00	-0,817	0,292
Gıda Güvenliği Algısı	3,77	4,00	3,68	-0,536	-0,044
Organik Gıda Satın Alma Niyeti	4,14	4,00	5,00	-1,301	2,202

4.2. Çalışma Grubu Frekans Analizi

Araştırma örneklemi, Antalya'da yaşayan 423 gençten oluşmaktadır. Örneklemin %64,1'i (N=271) erkek %35,9'u (N=152) kadınlardan oluşmakta ve %45,4'ü 18-22 yaş aralığında %30,7'si 23-27 yaş aralığında, %11,3'ü 28-30 yaş aralığında ve %12,5'i 31-35 yaş aralığında değişmektedir. Araştırmaya katılanların % 67,4'ü (N=285) bekar, %6,4'ü (N=27) boşanmış ya da eşini kaybetmişlerden ve %26,2'si (N=111) evlilerden oluşmaktadır. Örneklemin aile gelir dağılımı incelendiğinde %38,8'inin (N=164) 3501-5000 TL arası gelire, %29,8'inin (N=126) 2001-3500 TL arası gelire, %13,7'sinin (N=58) 2000 TL altı gelire, %9,9'unun (N=42) 6501 TL ve üzeri gelire, %7,8'inin (N=33) 5001-6500 TL gelire sahip olduğu görülmüştür. Katılımcıların hane genişliğine bakıldığında %44,4'ünün

(N=188) 2-3 kişilik aile yapısına, %38,1'inin (N=161) 4-5 kişilik aile yapısına, %7,1'inin (N=30) 6-7 kişilik aile yapısına, %1,9'unun (N=8) 8 ve üzeri kişi aile yapısına sahip olduğu anlaşılırken, %8,5'inin (N=36) tek başına yaşadığı anlaşılmıştır. Katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde %35,9'unun (N=152) ön lisans ve lise, %15,6'sının lisans (N=66), %6,1'inin (N=26) orta öğretim, %4'ünün (N=17) ilköğretim ve %2,4'ünün lisansüstü (N=10) eğitimli olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılanların %60,8'ini öğrenciler, %34'ünü çalışanlar (%6,6'sı kamu sektörü, %9,7'si özel sektör, %3,3'ü Esnaf, %14,4'ü Serbest Meslek Erbabı) ve %5,2'sini çalışmayanlar (%2,4'ü işsiz, %2,8'ini ev hanımı) oluşturmaktadır.

4.3. Gençlerin Sürdürülebilir Tüketim Alışkanlıklarının Sosyo-Demografik Özelliklere Göre Analizi

Sürdürülebilir tüketim davranışının demografik özelliklere göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini test etmek amacıyla t testi ve tek yönlü varyans analizi (anova) yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. *Gençlerin Sürdürülebilir Tüketim Alışkanlıklarının Sosyo-Demografik Özelliklere Göre Analizi*

Hipotezler	**Test Türü**	**Faktörler**	**t/F Tablo Değeri**	**p Değeri**	**Sonuç**
H_1: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.	t testi	Çevre Duyarlılığı Faktörü	-1,784	0,075	Red
		İhtiyaç Dışı Tüketim Faktörü	-1,885	0,060	Red
		Tasarruf Faktörü	0,741	0,459	Red
		Yeniden Kullanılabilirlik Faktörü	-2,063	0,040	Kabul
H_2: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Anova	Çevre Duyarlılığı Faktörü	1,581	0,193	Red
		İhtiyaç Dışı Tüketim Faktörü	1,657	0,176	Red
		Tasarruf Faktörü	4,502	0,004	Kabul
		Yeniden Kullanılabilirlik Faktörü	0,219	0,883	Red

H_3: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Anova	Çevre Duyarlılığı Faktörü	1,149	0,318	Red
		İhtiyaç Dışı Tüketim Faktörü	2,983	0,052	Red
		Tasarruf Faktörü	8,901	0,000	Kabul
		Yeniden Kullanılabilirlik Faktörü	5,585	0,004	Kabul
H_4: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı aile gelirine göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Anova	Çevre Duyarlılığı Faktörü	0,260	0,903	Red
		İhtiyaç Dışı Tüketim Faktörü	5,462	0,000	Kabul
		Tasarruf Faktörü	0,717	0,581	Red
		Yeniden Kullanılabilirlik Faktörü	1,750	0,138	Red
H_5: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı hanede yaşayan kişi sayısına göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Anova	Çevre Duyarlılığı Faktörü	0,878	0,477	Red
		İhtiyaç Dışı Tüketim Faktörü	3,152	0,014	Kabul
		Tasarruf Faktörü	3,602	0,007	Kabul
		Yeniden Kullanılabilirlik Faktörü	0,515	0,725	Red
H_6: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı eğitim durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Anova	Çevre Duyarlılığı Faktörü	0,773	0,569	Red
		İhtiyaç Dışı Tüketim Faktörü	0,833	0,527	Red
		Tasarruf Faktörü	2,158	0,058	Red
		Yeniden Kullanılabilirlik Faktörü	6,747	0,000	Kabul

H_7: Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı meslek durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Anova	Çevre Duyarlılığı Faktörü	1,341	0,238	Red
		İhtiyaç Dışı Tüketim Faktörü	2,179	0,044	Kabul
		Tasarruf Faktörü	1,343	0,237	Red
		Yeniden Kullanılabilirlik Faktörü	1,016	0,414	Red

H_1 hipotezi t testi ile sınanmıştır. Tablodan da anlaşılacağı üzere sürdürülebilir tüketim davranışı ölçeğinin alt boyutlarından yeniden kullanılabilirlik alt boyutunda cinsiyete göre anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Ortalamaya bakıldığında kadınlar (x=2,98 ss=0,978) erkeklere (x=2,77 ss=0,989) göre daha fazla sürdürülebilir tüketim davranışı göstermektedirler.

H_2, H_3, H_4, H_5, H_6 ve H_7 hipotezleri anova testi ile sınanmıştır.

Analizden elde edilen sonuçlara göre; Sürdürülebilir tüketim davranışı ölçeğinin tasarruf alt boyutunda yaş gruplarına, tasarruf ve yeniden kullanılabilirlik alt boyutlarında medeni duruma, ihtiyaç dışı tüketim alt boyutunda hane gelir durumuna, ihtiyaç dışı tüketim ve tasarruf alt boyutlarında hane genişliğine, yeniden kullanılabilirlik alt boyutunda eğitim durumuna, ihtiyaç dışı tüketim alt boyutunda meslek durumuna göre anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p<0,05$).

Farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için post-hoc testlerden Tukey çoklu karşılaştırma testi yapılmıştır. Buna göre; yaş gruplarındaki farkın, 18-22 yaş grubu ile 31-35 yaş grubu, medeni durumdaki farklılığın, tasarruf alt boyutu için bekar ile evli ve diğer gruptakiler, yeniden kullanılabilirlik alt boyutu için bekar ve diğerleri, evli ve diğerleri, gelir gruplarındaki farklılığın, 2000 TL altı gelir ile 2001-3500 TL ve 3501-5000 TL arasında gelire sahip olanlar, 2001-3500 TL ile 6501 TL ve üzeri gelire sahip olanlar, 3501-5000 TL ile 6501 TL ve üzeri gelire sahip olanlar, hane genişliğindeki farklılığın, ihtiyaç dışı tüketim alt boyutunda 1 kişi ile 8 ve üzeri kişi, tasarruf alt boyutunda 1 kişi ile 2-3 kişi, 4-5 kişi ve 6-7 kişi, eğitim durumunda farklılığın, lise ile ön lisans ve lisans mezunları arasında olduğu görülmüştür. Meslek grubunda ise sonuç vermemiştir.

Ortalamalar incelendiğinde ise; 31-35 yaş (x=3,48 ss=1,179) aralığındakiler 18-22 yaş (x=3,04 ss=0,965) aralığındakilere, tasarruf alt boyutu için dul ya da boşanmış (x=3,71 ss=1,032) olanların evli (x=3,47 ss=1,070) ve bekarlara (x=3,09 ss=0,986), evlilerin (x=3,47 ss=1,070) bekarlara

(x=3,09 ss=0,986), yeniden kullanılabilirlik alt boyutu için dul ya da boşanmış (x=3,44 ss=0,969) olanların bekarlara (x=2,82 ss=0,971) ve evlilere (x=2,76 ss=0,999), 2000 TL gelire (x=3,07 ss=0,848) sahip olanların 2001-3500 TL (x=2,53 ss=1,016) ve 3501-5000 TL (x=2,60 ss=0,916) arasında gelire sahip olanlar arasında, ayrıca 6501 TL ve üzeri gelire (x=3,10 ss=1,112) sahip olanlar 2001-3500 TL arasında gelire (x=2,53 ss=1,016) ve 3501-5000 TL arasında gelire (x=2,60 ss=0,916) sahip olanlara, ihtiyaç dışı tüketim alt boyutunda 1 kişi hane genişliğine (x=3,12 ss=0,910) sahip olanlar 8 ve üzeri kişi hane genişliğine (x=1,90 ss=0,668) sahip olanlara, tasarruf alt boyutunda 1 kişi hane genişliği (x=3,12 ss=0,910) olanlar, 2-3 kişi hane genişliği (x=2,71 ss=1,018), 4-5 kişi hane genişliği (x=2,67 ss=0,928), 6-7 kişi hane genişliği (x=2,63 ss=0,984) olanlara, ön lisans (x=3,11 ss=0,973) mezunlarının, lisans (x=3,07 ss=1,053) ve lise (x=2,53 ss=0,924) mezunlarına, kamu sektörü çalışanın (x=2,96 ss=0,699) ve esnafın (x=2,95 ss=1,037) diğer meslek gruplarına göre fazla farklılık gösterdiği görülmektedir.

4.4. Lojistik Regresyon Analizi

H_8: Organik gıda satın alma niyeti ile, organik gıdaya yönelik tutum, gıda güvenliği algısı, sağlık bilinci ve sürdürülebilir tüketim davranışı değişkenleri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Bu hipotezi test edebilmek için lojistik regresyon analizi kullanılmıştır.

Bağımlı değişken olarak organik gıda satın alma niyetinin belirlenmesinde 3 ifadeye verilen puanların toplamı alınıp ortalaması bulunmuştur. Ankete katılan her bir katılımcının toplam puanı en az 3, en fazla 15 olmaktadır. 3 ifadenin ortalaması 12,38 olarak hesaplanmıştır. Bu ortalamanın altında kalanlar organik gıda satın alma niyetine sahip olmayanlar, üstünde kalanlar ise organik gıda satın alma niyetine sahip olanlar olarak gruplandırılmıştır. Sahip olma ve sahip olmama durumu amaca uygun analiz programında "1: Sahip Olma ve 0: Sahip Olmama" olarak kodlanmıştır.

423 genç tüketicinin 207'si organik gıda satın alma niyetine sahip, 216'sı ise organik gıda satın alma niyetine sahip değildir.

H_8 hipotezi için oluşturulan sadece sabitten oluşan başlangıç modeline karşılık gelen tüm yordayıcıları içeren tam model istatistiksel olarak manidar çıkmıştır, x^2 (4, N=423)=15,951, p<0,05. Bu durum, bir set olarak yordayıcıların, gençlerin organik gıda satın alma niyetinde olup olmadıklarını manidar şekilde yordadığını belirtmektedir. Hosmer ve Lemeshow testine göre ki-kare değeri manidar çıkmıştır, x^2 (8, N=423)=20,095, p>0,05. Bu bilgi modelin kabul edilebilir uyuma sahip olduğunu göstermektedir. Analize göre; organik gıda satın alma niyetinde olan gençlerin %58,5'i ve

organik gıda satın alma niyetinde olmayan gençlerin %64,4'ü doğru şekilde sınıflanmıştır. Model toplamda ise örneklerin %61,5'sini doğru şekilde sınıflamıştır. Tabloda regresyon katsayılarını, Wald istatistiklerini, odds oranlarını ve her bir yordayıcının odds oranlarına yönelik %95'lik güven aralıklarını göstermektedir.

Tablo 3. *H_8 Hipotezine Ait Değişkenlerin Bir Fonksiyonu Olarak Organik Gıda Satın Alma Niyetinin Lojistik Regresyon Analizi (Step 1)*

Değişken	**(β)**	**SE (β)**	**Wald**	**SD**	**P**	**ψ (Exp (B)**	**%95 güven aralığı**
Sabit	-5,215	0,994	27,504	1	0,000	0,005	
Sürdürülebilir Tüketim davranışı	-0,114	0,186	0,375	1	0,540	0,892	0,620-1,285
Organik Gıdaya Yönelik Tutum	1,207	0,190	40,238	1	0,000	3,343	2,303-4,855
Sağlık Bilinci	0,099	0,139	0,506	1	0,477	1,104	0,840-1,451
Gıda Güvenliği Algısı	0,004	0,108	0,001	1	0,973	1,004	0,812-1,241

-2 log olabilirlik 517,047

Wald kriterine bağlı olarak sadece organik gıdaya yönelik tutum değişkeni, gençlerin organik gıda satın alma niyetini manidar bir şekilde yordamıştır, x^2 (1, N=423)=40,238, p<0,05. Sonuç olarak, organik gıdaya yönelik tutumun, gençlerin organik gıda satın alma niyetleri üzerinde anlamlı, kuvvetli ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Sürdürülebilir tüketim ve üretime ulaşma hareketi, muhtemelen yeni yüzyılın bilinen en önemli ama en az bilinen sosyal hareketlerinden biridir. Ancak bu hareket hem üretimle ilgili arz tarafında hem de tüketimle ilgili talep tarafında gerçekleşen bir harekettir. Bu hareketin başarısı üzerinde hükümetlerin, iş dünyasının, tüketicilerin, sivil toplum kuruluşlarının (STK'lar), kalkınma ajanslarının, medya ve araştırma merkezlerinin etkisi vardır. Tüketici motivasyonlarına uygun doğru iş ve pazarlama stratejileri geliştirilerek sürdürülebilir tüketim ve üretime ulaşılması muhtemeldir. Bu çalışma gençlik davranışının bir sinizm, idealizm, hedonizm ve doğru şeyi yapma arzusunun bir karışımı olduğu düşüncesinden yola çıkarak gençler arasında yürütülmüştür. Araştırmadan elde edilen sonuçları genelleyeme-

mekle birlikte şu şekilde değerlendirmek mümkündür.

Araştırmaya katılanların büyük çoğunluğunu, 18-22 yaş aralığında, orta gelir grubundan gelen, çekirdek aile yapısına sahip, önlisans ve lise mezunu genç erkek öğrenciler oluşturmaktadır.

Gençlerin sürdürülebilir tüketim davranışı ile sosyo-demografik özellikleri arasındaki farklara bakıldığında yeniden kullanılabilirlik alt boyutunda cinsiyete, medeni duruma ve eğitim durumuna, tasarruf alt boyutunda yaş gruplarına, medeni duruma ve hane genişliğine, ihtiyaç dışı tüketim alt boyutunda hane gelir durumuna, hane genişliğine ve meslek durumuna göre anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir.

Ortalamaya bakıldığında kadınların erkeklerden, 31-35 yaş aralığındakilerin 18-22 yaş aralığındakilerden, dul ya da boşanmış olanların evli ve bekar olanlardan, 2000 TL gelire sahip olanların 2001-3500 TL ve 3501-5000 TL arasında gelire sahip olanlardan, ayrıca 6501 TL ve üzeri gelire sahip olanların 2001-3500 TL arasında gelire ve 3501-5000 TL arasında gelire sahip olanlardan, tek başına yaşayanların 2-3, 4-5, 6-7, 8 ve üzeri kişi yaşayanlardan, ön lisans mezunlarının, lisans ve lise mezunlarından, kamu sektörü çalışanlarının ve esnafın diğer meslek gruplarından daha fazla sürdürülebilir tüketim davranışı göstermekte olduğu belirlenmiştir.

Ayrıca yapılan bu araştırmada, organik gıdaya yönelik tutumun, gençlerin organik gıda satın alma niyetleri üzerinde anlamlı, kuvvetli ve pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Toplumların üretme ve tüketme şeklindeki temel değişiklikler küresel sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için vazgeçilmezdir (Cohen, 2005). Sürdürülebilir tüketici davranışlarının teşvik edilmesi için hükümetler sürdürülebilir kalkınmayı hedef olarak belirlemelidirler. Sürdürülebilir kalkınmayı hedef olarak benimseyen hükümetlerin yaşanan çevresel olumsuzlukları ortadan kaldırmak için sürdürülebilir stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir.

Sürdürülebilir stratejilerin başında tüm ülkelerin sürdürülebilir tüketim ve üretim modellerini teşvik etmeleri gelmektedir. Gelişmiş ülkelerin bu duruma önderlik etmeleri, tüm ülkelerin bu süreçten faydalanmaları sağlanmalıdır. Hükümetler, ilgili uluslararası kuruluşlar, özel sektör ve tüm büyük gruplar sürdürülemez tüketim ve üretim modellerini değiştirmede etkin bir rol oynamalıdır (Cohen, 2005). Sürdürülebilir stratejilerin etkili olabilmesi için tüketici davranışlarının nasıl gerçekleştiği ve nelerden etkilendiğinin bilinmesi önem arz etmektedir. Yapılan bir araştırmada sürdürülebilir tüketici davranışının çok yönlü olduğu ve birçok iç ve dış faktörden etkilendiği bu faktörlerden birinin de yaşam tarzı olduğu belirtilmiştir. Yaşam tarzı kavramı bireylerin değerleri, ne yaptıkları, nerede yaşadıkları,

ne yiyip içtikleri gibi günlük yaşamın tüm alanını kapsayan bileşenlerden oluşmaktadır. Bu araştırmada sürdürülebilir tüketimin, tüketicilerin davranışını etkileyen veya eylemlerinin zararlı etkilerini azaltmaya yönelik önlemlerden oluştuğu vurgulanmıştır. Tüketicilerin araba yerine bisikleti tercih etmesinin, sıcak su kullanmak yerine bulaşık makinesi kullanmasının, diyette daha fazla mevsimsel yiyecek ya da daha az et tüketilmesinin, benzinli bir spor araç yerine hibrit aracın seçilmesinin, geleneksel bir ürün yerine yeşil bir ürün satın alınmasının, trafik yoğunluğundan kaçınmak için toplu taşıma araçlarının tercih edilmesinin vb. gibi sürdürülebilir tüketime örnek olarak gösterilebileceği belirtilmiştir (Karaca, 2018b). Nitekim bunun yanında ekonomik olarak sürdürülebilir olmayan tüketimin, dünyadaki bireyler, toplum ve çevre için zorluk teşkil edeceği de ifade edilmiştir (Hüttel, Ziesemer, Peyer, & Balderjahn, 2018).

Sürdürülebilir tüketimin toplumlarda yaygın bir uygulama olarak gelişmesinin, bireysel değerler ve uygulamalardaki bir değişiklikten daha karmaşık olduğu kabul edilmelidir (Dolan, 2002). Sadece tüketicinin eğitilmesi sürdürülebilir tüketim olgusu için yeterli değildir. Bunun yanında kanunlarla inisiyatiflerin desteklenmesi, işletmelerin sosyal sorumluluk programlarının tutundurulması, sürdürülebilir tüketime geçmeye çalışan toplulukların desteklenmesi gibi çok yönlü yaklaşımların uygulanması gerekmektedir (Atrek & Madran, 2017). Hatta bu anlamda özellikle Avrupa ülkelerindeki politika yapıcılar, gıda sistemindeki sürdürülebilirliği artırmak için organik tarım ve organik gıda tüketimini teşvik etmektedir (Azzurra, Massimiliano, & Angela, 2019). Organik ürünlerin tüketiciler tarafından daha sürdürülebilir bir alternatif olarak algılandığı belirtilmektedir (Azzurra et al., 2019). Bunun yanında geleneksel ürünlerle karşılaştırıldığında, sürdürülebilir ürünlerin nispeten daha düşük pazar payına sahip olduğu vurgulanmaktadır (Brach, Walsh, & Shaw, 2018). Yapılan önceki araştırmalar, tüketicilerin algılanan çevresel faydalar nedeniyle sürdürülebilir üretim yöntemleri kullanılarak yetiştirilen gıda ürünleri için daha yüksek ödeme isteğine sahip olduğunu da göstermektedir (Chen, Gao, Swisher, House, & Zhao, 2018).

Sürdürülebilir tüketim, bireylerin özel tüketim davranışlarında yapacakları politik ve çevreci tercihleri ile elde edecekleri ekolojik yurttaşlığın uygulanmasına ilişkin bir araçtır. Ekolojik yurttaşlık ise, günlük yaşantımızda yaptığımız davranışların diğerleri üzerindeki ekolojik etkilerini azaltmayı hesap eden ve nasıl yaşamamız gerektiğini sorgulayan bir kavramdır (Hayta, 2009). Tüketim alışkanlıklarında yapılacak küçük bazı değişimler bile toplum için önemli ve etkili sonuçlar yaratabilir niteliktedir (Anonim, 2019).

Sürdürülebilir tüketim için yapılması gereken önemli adımlardan biri tüketicilerin farkındalık düzeyi yükseldikçe işletmeleri sürdürülebilir üre-

time doğru yönlendirmek olmalıdır. Bunun yanında işletmelerin bireyleri daha sürdürülebilir hayatlar benimsemeye yönlendirecek çözümler bulmaları da gerekmektedir. Bu çözüm ise işletmeler için daha az atık üreterek ve bireyler için imkan olduğu ölçüde sürdürülebilir malları satın alarak gerçekleşebilecektir (Anonim, 2019). Bu uygulamalar işletmelerin sürdürülebilir üretim ve tüketime katkıda bulunarak lider pazar konumunu sürdürmesine ya da elde etmesine yardımcı olacaktır.

Sürdürülebilir üretim için işletmeler sürdürülebilir kalkınma konularını kendi stratejilerine entegre etmek zorundadırlar. Çünkü bir kurum teoriyi ne kadar çabuk benimseyebilir ve kendi pazar gücünü bu teoriler üzerinden kurgulayabilirse, rekabette daha etkili olma ve rekabet avantajlarını gerçekleştirme olasılığını o kadar arttırmaktadır (Govindan, 2018). Bu durumda işletmeler sürdürülebilir uygulamalar da dahil olmak üzere çevresel kuralların ve uygulamaların ortaya çıkmasının farkında olmalı ve sürdürülebilir bir şekilde üretmek için yeni teknolojilere yatırım yapmalıdır.

Sürdürülebilir ürünlerin satın alınmasıyla, çevresel bozulma tüketiciler tarafından azaltılabilir veya önlenebilir. Sürdürülebilir satın alma önemlidir ve birçok çalışma sürdürülebilir satın alma davranışını teşvik etmeyi vurgulamıştır. Mevcut literatür, çevre dostu tüketicilerin sayısının hızla arttığını, ancak aralarında sürdürülebilir ürünlerin kabul edilme derecelerinin farklı olduğunu göstermektedir. Zaman geçtikçe, daha fazla insan sürdürülebilir tüketim alışkanlıkları kazanmaya istekli olduğunu göstermiş, ancak bu isteklilik satın alma davranışlarına yansımamıştır (Joshi & Rahman, 2019). Yapılan bir araştırmada sıklıkla görülen sürdürülebilir tüketim davranışları; çevreye etkisi azaltılmış ürünler satın almak, sprey tüplü ürünlerden kaçınmak, geri dönüştürülmüş kâğıt ürünleri satın almak (tuvalet kâğıdı ve yazı yazma kâğıdı gibi), organik ürün satın almak, yerel üretilmiş ürünler satın almak, yerel mağazadan satın almak, adil ticaret ürünleri satın almak, daha az ambalajlı ürünleri tercih etmek, alışverişte plastik poşet yerine uzun ömürlü alışveriş çantaları kullanmak şeklinde sıralamıştır (Çetin, Aslan, 2018).

Sürdürülebilir tüketimi davranış haline dönüştürmek için genç tüketiciler hedef kitle olarak belirlenmelidir. Bu hedef kitleye ulaşmak için, küresel markaların, akran baskısının ve sosyal medyanın genç tüketicilerin hayatındaki önemi göz önünde bulundurularak sürdürülebilir tüketimi teşvik eden her türlü bütünleşik iletişim çabasına yönelinmelidir. Örneğin küresel markalar sürdürülebilir kalkınma ve insan haklarına bağlılıklarını gösterir uygulamalara ağırlık vermelidir. Ayrıca gençler arasında sosyal medya aracılığıyla sürdürülebilir tüketimi teşvik edici bilgi yayımı gerçekleştirilmelidir.

Yapılan bir araştırmada sürdürülebilir tüketim davranışlarının yaşamsal öneminin gözler önüne serilmesi vurgulanmaktadır. Bunun için diğer paydaşların da görüşlerinin dikkate alınarak; her bir ürün için, yaşam döngüsü boyunca ne kadar doğal kaynak tüketildiğini ve ne kadar atık oluşturulabileceğini gösteren bir endeks oluşturulması üzerinde durulmaktadır. Bu endekste bir ürünün (0) değerini alması, tümüyle sürdürülemez bir ürün olduğunu; (1) değerini alması tamamen sürdürülebilir bir ürün olduğunu gösterir şekilde olması belirtilmektedir. Bir ürünün bu endekse ilişkin aldığı değerin, diğer çevresel etiketler gibi ürün paketinde yer alması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır (Karalar & Kiracı, 2010). Yapılan başka bir araştırmada ise tüketicilerin rasyonel bir davranış olan sürdürülebilir tüketim davranışı sergilemelerinde, bilgi sahibi olmalarının önemli bir yeri olduğu sonucunun çıkarılabileceği belirtilmektedir (Başar, 2016).

Sürdürülebilir tüketim davranışlarının sürdürülebilirlik, tüketim aşamaları, tüketim alanları ve etki olmak üzere dört boyutu söz konusudur. Sürdürülebilirlik, ekolojik bir boyutun yanı sıra sosyo-ekonomik bir boyutu da içermektedir. Tüketim aşaması, yalnızca malların (ve hizmetlerin) satın alınmasını değil aynı zamanda kullanım ve elden çıkarılmalarını da içeren farklı aşamalardan oluşmaktadır. Tüketim alanı, insanların yiyecek, barınma, hareketlilik, giyim vb. gibi farklı yaşam alanlarında da ihtiyaçlara sahip olduğunu vurgulamaktadır. Etki boyutu ise, sürdürülebilir tüketim davranışlarının anlamlı bir şekilde ampirik olarak ölçülmesi için davranışsal ölçüm ölçeklerine yani sürdürülebilir tüketimin özünü yakalamak için ekolojik ve sosyal açıdan en etkili davranışlara odaklanmayı içermektedir (Geiger et al., 2018). Yapılacak sonraki çalışmalar bu boyutlara odaklanılarak yürütülmelidir. Ayrıca sürdürülebilir tüketim davranışlarının doğal ve sosyal sistemleri nasıl etkilediği ve bu davranışların daha sürdürülebilir bir yöne nasıl yönlendirilebileceğine dair görüşlere odaklanılabilir.

Sürdürülebilir gıda tüketimini desteklemek için etkili stratejiler geliştirmek hem politikacılar ve hem de pazarlamacılar için fark yaratacaktır. Bunun için üretici, pazarlamacılar ve politika yapıcıların, gıdanın katma değerini artırmak ve sürdürülebilir tüketim bilgisini güçlendirmek için sürdürülebilir bir ürün olarak organik veya yerel gıdaların tüketimini teşvik edici uygulamalara yönelmeleri alana katkı sağlayabilecektir.

Özellikle kırsal alanlarda yer alan yerel kalkınma paydaşları ile (sürdürülebilir tüketiciyi hedefleyen organik ve yerel gıda zincirleri aktörleri, işletmeciler, dernekler ve kamu otoriteleri) sürdürülebilirlik ile ilgili bilgi ve farkındalık için tüketiciyi güçlendirmeye yönelik ağ ve işbirliğine dayalı stratejiler geliştirilebilir.

Gıda işletmecilerinin, bu gıdaları tüketmekten elde edilebilecek top-

lumsal faydalar hakkında bilgilendirmek ve eğitmek için yeni iletişim kampanyaları geliştirmeleri sağlanabilir. Yapılacak sonraki araştırmalarda sürdürülebilir tüketimleri destekleyen stratejilerin tasarımına ve bu gıdaların cazibesine açık olacak tüketici gruplarına (yaşam tarzları ve sosyo-demografik özellikler açısından farklılık gösteren) odaklanılabilir. Ayrıca sürdürülebilir gıda tüketimine henüz tam olarak adapte olamayan yerel ve organik tüketicilere yönelik tüketimi teşvik edici kampanyalar düzenlenebilir.

Kaynakça

Anonim. (2019). Sorumlu Üretim ve Tüketim: Neden Önemli?

Asif, M., Xuhui, W., Nasiri, A., & Ayyub, S. (2018). Determinant factors influencing organic food purchase intention and the moderating role of awareness: A comparative analysis. Food Quality and Preference, 63, 144–150.

Atrek, B., & Madran, C. (2017). Tüketici perspektifli sürdürülebilir tüketim çalışmaları: ulusal alanyazındaki çalışmalar üzerine sistematik derleme çalışması (Derleme). *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, *19*, 1–31. Retrieved from http://www.pazarlama.org.tr/dergi/yonetim/icerik/makaleler/124-published.pdf

Azzurra, A., Massimiliano, A., & Angela, M. (2019). Measuring sustainable food consumption: A case study on organic food. *Sustainable Production and Consumption*, *17*, 95–107. https://doi.org/10.1016/j.spc.2018.09.007

Başar, E.E. (2016). *Hane Halklarının Sürdürülebilir Tüketim Davranışlarının Ölçülmesine Yönelik Bir Ölçek Geliştirme Çalışması*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Bener, Ö., & Babaoğul, M. (2008). Sürdürülebilir Tüketim Davranışı ve Çevre Bilinci Oluşturmada Bir Araç Olarak Tüketici Eğtitimi. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*, *1*(10), 1–10. Retrieved from,http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/surdurulebilirtuketimdavranisi.pdf

Böhme, T., Stanszus, L.S., Geiger, S. M., Fischer, D., & Schrader, U. (2018). Mindfulness training at school: Away to engage adolescents with sustainable consumption? *Sustainability (Switzerland)*, *10*(10), 1–22. https://doi.org/10.3390/su10103557

Brach, S., Walsh, G., & Shaw, D. (2018). Sustainable consumption and third-party certification labels: Consumers' perceptions and reactions. *European Management Journal*, *36*(2), 254–265. https://doi.org/10.1016/j.emj.2017.03.005

Çetin, Aslan, F. (2018). Sürdürülebilir Pazarlama: Tüketicilerin Sürdürülebilir Tüketime Yönelik Satın Alma Davranışları. *Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)*, *4*(14), 447–455. https://doi.org/10.5005/jp/books/12822_33

Chen, X., Gao, Z., Swisher, M., House, L., & Zhao, X. (2018). Eco-labeling in the Fresh Produce Market: Not All Environmentally Friendly Labels Are Equally Valued. *Ecological Economics*, *154* (February 2017), 201–210. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.07.014

Cohen, M.J. (2005). Sustainable consumption in national context: an introduction to the special issue. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, *1*(1), 22–28. https://doi.org/10.1080/15487733.2005.1190796

2
Corsini, F., Laurenti, R., Meinherz, F., Appio, F.P., & Mora, L. (2019). The advent of practice theories in research on sustainable consumption: Past, current and future directions of the field. *Sustainability (Switzerland)*, *11*(341), 1–19. https://doi.org/10.3390/su11020341.

Dean, M., Raats, M.M., & Shepherd, R. (2008). Moral concerns and consumer choice of fresh and processed organic foods. Journal of Applied Social Psychology, 38(8), 2088–2107.

Doğan, O., Bulut, Z.A., & Çımrın Kökalan, F. (2015). Bireylerin Sürdürülebilir Tüketim Davranışlarinin Ölçülmesine Yönelik Bir Ölçek Geliştirme Çalışması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *29*(4), 259–272. https://doi.org/10.16951/iibd.38118

Dolan, P. (2002). The sustainability of "sustainable consumption". *Journal of Macromarketing*, *22*(2), 170–181, https://doi.org/10.1177/0276146702238220

Dursun, İ., & Gündüz, S. (2016). Türkiye'de sorumlu tüketim davranışı üzerine araştırmalar: Ulusal makaleler ve lisansüstü tezler üzerine bir derleme, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *20* (4), 1365–1391.

Fishbein, M., & Ajzen, I. (1974). Attitudes towards objects as predictors of single and multiple behavioral criteria. *Psychological Review*, 81(1), 59-74.

Geiger, S.M., Fischer, D., & Schrader, U. (2018). Measuring what matters in sustainable consumption: an ıntegrative framework for the selection of relevant behaviors. *Sustainable Development*, *26* (1), 18–33. https://doi.org/10.1002/sd.1688.

Gould, S.J. (1988). Consumer attitudes toward health and health care: A differential perspective. *Journal of Consumer Affairs*, 22 (1), 96-118.

Govindan, K. (2018). Sustainable consumption and production in the food supply chain: A conceptual framework. *International Journal of Production Economics*, *195* (March 2017), 419–431. https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2017.03.003.

Gürbüz, A., & Ayar, İ. (2018). Tüketicilerin sürdürülebilir satın almaya ilişkin motivasyonları üzerine bir araştırma, Çankırı örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *11* (60), 919–924.

Hameed, I., & Khan, K. (2019). Determinants of sustainable consumption in high and low involvement product categories. *Amazonia Investiga*, *8*(20), 503–515.

Hayta, B. (2009). Sürdürülebilir tüketim davranışının kazanılmasında tüketici eğitiminin rolü. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 10 (3), ss.143-152.

Hekimci, F. (2012). Sürdürülebilir yarınlar için; "sürdürülebilir tüketim ve enerji verimliliği." *Anahtar*, 10–15.

Hsueh, S.L., Lin, Y.J., & Lin, W.L.L. (2019). Key influence factors in the shared sustainable consumption of boutique products. *Ekoloji*, *28*(107), 1551–1559.

Hüttel, A., Ziesemer, F., Peyer, M., & Balderjahn, I. (2018). To purchase or not? Why consumers make economically (non-)sustainable consumption choices. *Journal of Cleaner Production*, *174*, 827–836. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.11.019

Joshi, Y., & Rahman, Z. (2019). Consumers' sustainable purchase behaviour: modeling the ımpact of psychological factors. *Ecological Economics*, *159* (1270), 235–243. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.01.025

Karaca, Ş. (2018a). Duygusal ve bilişsel güdülerin sürdürülebilir giysi tüketim davranışı üzerindeki etkisini incelemeye yönelik bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *40*(40), 254–268.

Karaca, Ş. (2018b). Yaşam tarzının sürdürülebilir tüketim davranışı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir çalışma. *Journal of Business Research - Turk*, *10* (3), 403–425. https://doi.org/10.20491/isarder.2018.480

Karalar, R., & Kiracı, H. (2010). Bireysel değerlerin sürdürülebilir tüketim davranışı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik öğretmenler üzerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, *2*(2), 79–106. Retrieved from http://isarder.org/tr/2010cilt2no2/e55.pdf

Koklic, M.K., Golob, U., Podnar, K., & Zabkar, V. (2019). The interplay of past consumption, attitudes and personal norms in organic food buying. *Appetite*, *137* (February), 27–34. https://doi.org/10.1016/j.appet.2019.02.010

Longo, C., Shankar, A., & Nuttall, P. (2019). "It's not easy living a sustainable lifestyle": How greater knowledge leads to dilemmas, tensions and paralysis. *Journal of Business Ethics*, *154* (3), 759–779. https://doi.org/10.1007/s10551-016-3422-1

Majid, M.E. (2018). Role of ICT in promoting sustainable consumption and production patterns - a guideline in the context of Bangladesh. *Journal of Environmental Sustainability*, *6*(1), 1–14.

Malodia, S., & Bhatt, A.S. (2019). Why Should I Switch Off: Understanding the Barriers to Sustainable Consumption? *Vision-The Journal of Business Perspective*, 23(1), 1–10. https://doi.org/10.1177/0972262919840197.

Michaelidou, N., & Hassan, L.M., (2008). The role of health consciousness, food safety concern and ethical identity on attitudes and intentions towards organic food. *International Journal of Consumer Studies*, 32(2), 163-170.

Örten, T. (2009). Yerel yönetimlerin bireysel sürdürülebilir tüketim davranışlarındaki rolü. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, *35*(2), 197–204.

Özbakır, M., & Velioğlu, Nurtanış, M. (2010). Pazarlamaya sürdürülebilirlik çerçevesinden bakış ve bir örnek olay analizi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, *2*(2), 71–98.

Özgül, E. (2010). Tüketicilerin değer yapıları, gönüllü sade yaşam tarzı ve sürdürülebilir tüketim üzerindeki etkileri. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *28*(2), 117–150.

Quoquab, F., Mohammad, J., & Sukari, N. N. (2019). A multiple-item scale for measuring "sustainable consumption behaviour" construct: Development and psychometric evaluation. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, *31*(4), 791–816. https://doi.org/10.1108/APJML-02-2018-0047.

Pino, G., Peluso, A. M., & Guido, G. (2012). Determinants of regular and occasional consumers' intentions to buy organic food. *Journal of Consumer Affairs*, 46(1), 157–169.

Povey, R., Wellens, B., & Conner, M. (2001). Attitudes towards following meat, vegetarian and vegan diets: An examination of the role of ambivalence. *Appetite*, 37(1), 15–26.

Putrevu, S. & Lord, K. R. (1994). Comparative and noncomparative advertising: Attitudinal effects under cognitive and affective involvement conditions. *Journal of Advertising*, 23(2), 77-91.

Rezvani, Z., Jansson, J., & Bengtsson, M. (2018). Consumer motivations for sustainable consumption: The interaction of gain, normative and hedonic motivations on electric vehicle adoption. *Business Strategy and the Environment*, *27*(8), 1272–1283. https://doi.org/10.1002/bse.2074.

Roddy, G., Cowan, C. A. & Hutchinson, G. (1996). Consumer attitudes and behaviour to organic foods in Ireland. *Journal of International Consumer Marketing*, 9(2), 41-63.

Sayraç, N., Arı, E., & Malkoç, G. (2016). Aile ve bireysel değerlerin sorumlu tüketim bilinci üzerindeki etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *2016/1*(29), 223–240.

Scalco, A., Noventa, S., Sartori, R., & Ceschi, A. (2017). Predicting organic food consumption: A meta-analytic structural equation model based on the theory of planned behavior. *Appetite*, 112, 235–248.

Scalvedi, L., & Saba, A. (2017). Exploring local and organic food consumption in a holistic sustainability view. *British Food Journal,* Volume:120, No:4, 749-762.

Schwartz, S. H., & Howard, J. A. (1980). Explanations of the moderating effect of responsibility denial on the personal norm-behavior relationship. *Social Psychology Quarterly*, 43(4), 441–446.

Teng, C. C., & Wang, Y. M. (2015). Decisional factors driving organic food consumption: Generation of consumer purchase intentions. *British Food Journal,* 117(3), 1066–1081.

Ustaahmetoğlu, E. & Toklu, İ.T. (2015). Organik gıda satın alma niyetinde tutum, sağlık bilinci ve gıda güvenliğinin etkisi üzerine bir araştırma, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, Yıl 11, Sayı 1, 197-211.

Wang, Y., Xiang, D., Yang, Z. Y., & Ma, S. (Sara). (2019). Unraveling customer sustainable consumption behaviors in sharing economy: A socio-economic approach based on social exchange theory. *Journal of Cleaner Production*, *208*, 869–879. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.10.139

White, K., Habib, R., & Hardisty, D. J. (2019). How to SHIFT consumer behaviors to be more sustainable: A literature review and guiding framework. *Journal of Marketing*, *83*(3), 22–49. https://doi.org/10.1177/0022242919825649

Yarımoglu, E., & Binboga, G. (2019). Understanding sustainable consumption in an emerging country: The antecedents and consequences of the ecologically conscious consumer behavior model. *Business Strategy and the Environment*, *28*(4), 642–651. https://doi.org/10.1002/bse.2270.

Yee, W. M. S., Yeung, R. M. W. & Morris, J. (2005). Food safety: Building consumer trust in livestock farmers for potential purchase behaviour. *British Food Journal*, 107(11), 841-854.

Bölüm 21

METAL AMBALAJ VE METAL OFSET BASKI

Osman ŞİMŞEKER[1]

1 Doçent Doktor Marmara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Basım Teknolojileri Bölümü osmansimseker@marmara.edu.tr

Giriş

Ambalaj içinde bulunan malzeme ya da ürünü koruyan, ürünü temiz ve güvenilir şekilde saklayıp, depolanmasını ve tüketiciye ulaştırılmasını sağlayan malzemedir.

Ambalaj ürünü saklar, sarar ve tasarımı ile ürünün satılmasına destek sağlar. Modern satış tekniklerinde ambalajın tasarımı tüketicinin dikkatini çekmesini sağlamakta ve ürün alım sürecinde tüketicinin kararını etkilemektedir. Bu nedenle ambalaj sadece ürünün zarar görmesinde değil satılmasında da oldukça önemli bir faktördür. [1]. (Bener, Ö. 1995:115).

Ambalajlama; dağıtım, saklama, satış ve kullanımında ürünün korunması ve barındırılmasında kullanılan bilim, sanat ve teknolojilerin tamamıdır. Ambalajlama aynı zamanda ürünün tasarımı, denenmesi ve üretimi süreçlerinde de kullanılmaktadır. Ambalaj etiketleme ise ambalajın üstünde ya da ambalajdan ayrı ancak ambalaj ile ilintili yazılı, elektronik ve grafik yöntemlerin tamamıdır.

Ambalaj tüketicinin dikkatini çekecek nitelikte olmalı, ilgi uyandırmalı, ürünün özellikleri ile ilgili olarak tüketicilere bilgi vermeli, tüketici güvenini sağlamalı ve tüketici zihninde ürünle ilgili olarak olumlu bir izlenim bırakmalıdır. Bunun yanı sıra, ambalajın bir firmanın veya markanın anında tanınmasında katkısı bulunmaktadır [2]. (Kotler, 2000:286).

Ambalaj baskısı, bugün tüm baskı ürünlerinin yaklaşık % 50'sini kapsamaktadır. Mevcut baskı ürünleri olarak esnek ambalaj paketleri, katlanabilir kutular, oluklu mukavva kutular, cam ambalajlar, sentetik ve metal ambalajlar kullanılmıştır. Bu ambalajların baskısında ise; Flekso, Tifdruk, Serigrafi, Ofset ve Dijital baskı sistemleri kullanılmaktadır. [3].(Bolanča S., Majnarić I., Golubović K. 2015:27-33)

Şekil 1: Ambalaj çeşitleri [4].

a) Kullanıldıkları Yerlere Göre Ambalajlar:

1- Birincil Ambalaj: Herhangi bir ürünü, son kullanıcıya veya tüketiciye ulaştıran, müşterinin satış noktasından ürünle birlikte aldığı ambalaj tipine "Birincil (iç) Ambalaj" denir. Örnek: Kutu içecek ambalajı, içecek şişeleri, deterjan poşetleri vs.

2- İkincil Ambalaj: Birden fazla satış ambalajını bir arada tutmaya yarayan ambalaj tipine "İkincil (dış) Ambalaj" denir. İkincil ambalajlar üründen ayrıldığında ürünün özelliğini değiştirmez ve bu ambalajlar genellikle tüketici tarafından alınmaz. Örnek: Kutu veya şişe içeceklerin birlikte tutulduğu koliler, kasalar. [5] (Levy, M. G., 1999:40)

3- Nakliye Ambalajı: Birinci ambalaj ve İkincil ambalajın depolanması ve taşınması sırasında zarar görmesini engelleyen, ikincil ambalajları büyük sayılar halinde bünyesinde bulunduran ambalajlara "Nakliye Ambalajı" denir. Örnek: Kutu veya şişe içeceklerin çoklu kolilerinin daha büyük dış ambalajları. [6] (Wu, HJ., Dunn, C. 1995)

b) Hammaddelerine Göre Ambalajlar:

1- Ahşap Ambalaj,

2- Plastik Ambalaj,

3- Kağıt Ambalaj,

4- Metal Ambalaj,

5- Cam Ambalaj,

6- Esnek (Fleksible) Ambalaj,

7- Tekstil Ambalaj [7]. (Şimşeker, O. (2011))

Metal Ambalaj Tarihçesi ve Gelişimi

Eski çağlardan itibaren önce altın ve gümüş gibi kutular şeklinde karşımıza çıkan daha sonra güçlü alaşımlar ve kaplamalarla hayat bulan metal ambalajlar, günümüzde de birçok ürün için kullanıma kadar koruma görevini üstlenmektedir. Teneke plakanın üretimi M.S. 1200 yılında Bohemya'da keşfedilirken teneke ile kaplı konserve kutuları 14'üncü yüzyılın başlarında Bavyera'da biliniyordu. Kaplama teknolojisi 1600'lere kadar bir sır olarak saklanırken, bu tekniği uygulayan Duxe Saxony, 19'uncu yüzyılda Fransa, İngiltere ve tüm Avrupa boyunca bu tekniği ilerletmiştir. Metal ambalaj tarihinde ilk baskılı kutu ise 1866 yılında ABD'de yapılmıştır. Ticari olarak marketlere girmesi ise 1910'u bulurken, ilk alüminyum folyo kap dizaynı 1950'nin başlarında geliştirilmiştir. [8](Bolling,

K., Attwood, J., & Reid, A. 2002-10). İlk alüminyum konserve kutları ise 1959'da ortaya çıkmıştır. 1866'ya kadar kutuları açmanın tek yolu çivi ve çekiç kullanılırken, daha sonra yırtılarak açılan kapaklar yapılmış, 1875 yılında ise konserve açacağı keşfedilmiştir. Günümüze gelene kadar birçok aşamalardan geçen, her dönem kendisini yenileyen metal ambalajlar artık kullanırlılık açısından da rahatlığı beraberinde sunmaktadır. [9] Şimşeker, O. (2006),

Metal kutular çürüyüp bozulan gıdaların korunması için kullanılan ambalajlardır. Ayrıca boya, kimyevi maddeler gibi gıda dışı ürünlerin ambalajlanmasında da kullanılır. İçine konulan ürünlerin bozulmaması için çeşitli organik kaplamalar geliştirilmiştir.

Metal kutu üretiminde en çok kullanılan malzeme çeliktir. Farklı tip çelik levhalardan üretilen metal kutular, çeşitli ürünlerin ambalajı olarak kullanılır. Alüminyumdan üretilen metal kutular hem gazlı, hem de gazsız içeceklerin ambalajı olarak kullanılır. [8](Bolling, K., Attwood, J., & Reid, A. 2002-11)

Metal kutuların avantajlarını; ışık, hava ve suya karşı güçlü bir bariyer oluşturması, böceklere ve kemirgenlere karşı yeterli derecede sağlam ve dayanıklı olması, sterilizasyon için ısıtabilme ve hemen soğutma yapılabilmesi, uygun laklar kullanılarak gerekli şekilde işleme tabi tutulmuş ise içindeki ürün ile zararlı reaksiyona girmemesi, doğada en kolay yok olan malzeme olması olarak sıralayabiliriz.

Şekil 2: Metal ambalaj çeşitleri [10].

Metal Esaslı Ambalaj Malzemeleri ve Özellikleri:

Paslanmaz Çelik: Paslanmaz çeliğin bir kullanım alanı gıda ve yemek üretim ve ikram sektörüdür. Mutfak aksesuarları, çatal-bıçak takımı ve tencere takımında paslanmaz çelik kullanılmaktadır. Keskin kenarlı bıçakları yapmak için daha sert çelik sınıfları kullanılır. Ocaklar, ızgaralar,

evyeler ve tencereler gibi şekillendirilmesi gereken malzemeler için daha yumuşak çelik sınıfları kullanılır. [8](Bolling, K., Attwood, J., & Reid, A. 2002-20).

Paslanmaz çelik, buzdolapları, dondurucular, tezgahlar ve bulaşık makineleri için bir kaplama olarak da kullanılır.

Paslanmaz çelik, yiyeceklerin tadını etkilemediğinden gıda üretimi ve depolanması için idealdir. Portakal suyu gibi bazı yiyecekler asidik olabileceğinden paslanmaz çeliğin korozyon direnci önemlidir. Ayrıca, istenmeyen mikropları uzak tutmaya yardımcı olan paslanmaz çelik kolayca temizlenir.

Paslanmaz çelik, dondurma üretiminde güçlü anti-bakteriyel temizlik ürünlerinin kullanılmasına izin verdiği için de önemlidir.

Şekil 3: Paslanmaz çelik Ambalaj örnekleri [11].

SAC: Çelik endüstrisinde üretilmiş çelik bloklar, valsler arasından geçirilirken tavlanarak inceltilirler. 0.2-0.3 mm kalınlığında veya daha ince sac haline getirilirler. Elde edilen bant halindeki sac, temperleme valslerinden geçirilerek, bunlara hem bazı fiziksel özellikler kazandırılır hem de levhanın yüzeyi düzgünleştirilir. Bobin haline getirilen sac ya ergimiş kalaya daldırılarak yada elektrolitik yolla kalayla kaplanır. Kalayla kaplama nedeni dayanıklılık kazandırmaktır. Ancak kalay gerçekte korozyona tam olarak dayanıklı bir materyal değildir. Kalaylı tenekenin korozyona direnci ve kutu ile gıda arasındaki reaksiyonlar, kalay kaplama miktarı, kaplamanın homojen olup olmadığı, çelik gövdenin bileşimi, gıdanın çeşit ve özelliği gibi faktörlere bağlıdır. Kalaylı tenekenin, çelik tipi, temper derecesi ve kalay miktarı olmak üzere üç önemli özelliği vardır.

Çelik tipi: Çelik sac hangi yöntemle ve ne miktarda kalayla kaplanırsa kaplansın elde edilen kalaylı teneke az veya çok gözenek içermekte

ve böylece gıda maddesi bu noktalardan çelik gövde ile temas etmektedir. Bu nedenle çelik gövdenin bileşimi önem kazanmaktadır. Gıdaya uygun nitelikte çelik tipi seçilmelidir. Çelik sac; mangan, karbon, fosfor, kükürt, silisyum, bakır, nikel, krom, molibden ve arsenik elementlerinden oluşmaktadır.Çelik tipi, çeliğin bileşiminde yer alan iz elementlerin miktarlarına göre farklı gruplara ayrılmaktadır.

***L tipi*;** bakır ve diğer bazı element içerikleri diğer çeliklerden daha düşüktür. Korozyona en dayanıklı çelik türüdür.

***MR tipi*;** L tipine benzese de iz element içeriği açısından daha az sınırlama yapılmıştır. Birçok gıdada kullanılmak üzere kutu üretiminde, kapak ve kapsül üretiminde kullanılmaktadır. Korozyona direnci orta düzeydedir.

***MC tipi*;** fazla sertlik istenen kutuda kullanılır.

***MS tipi*;** L tipine benzese de bakır içeriği daha fazladır.Teneke üretiminde kullanılacak çelik tipinin içine konacak olan gıda maddesinin niteliğine, korozif etkisine göre seçilmelidir (Tablo 1) [12].

Tablo 1: *Gıda ürünlerinde kullanılan çelik tipleri [12].*

Gıda Grubu	Ürün Tipi	Bazı tipik örnekler	Gerekli çelik tipi
Aşırı korozif	Fazla veya orta asitli gıdalar, koyu renkli meyve ve turşular, asitlendirilmiş sebzeler	Elma suyu, çilekgiller, vişne, kiraz, erik, turşular, sauerkraut (bir çeşit turşu)	L tipi MS tipi
Orta korozif	Hafif asitli meyveler	Kayısı, incir, şeftali, greyfurt	MR tipi
Hafif korozif	Düşük asitli çeşitli ürünler	Bezelye, mısır, et, balık	MR veya MC tipi
Korozif olmayan	Kurutulmuş ürünlerin çoğu, işlenmemiş gıdalar	Kuru çorbalar, dondurulmuş gıdalar, fındık, fıstık	MR veya MC tipi

Şekil 4: Paslanmaz çelik malzeme [13].

Alüminyum: Genellikle, ekstruzyon ve derin çekme yöntemleri ile elde edilen aluminyum kutulardan bira veya içecek kutusu olarak yararlanılmaktadır. Ayrıca aluminyumdan imal edilen kolay açılan (easy opening) kapaklar, bira ve içecek konulan kutularda kapak olarak kullanılmaktadır. Aluminyum Ambalajlar gıda endüstrisinde genelde en yaygın kullanılan ambalaj malzemelerinden birisidir. Çoğunlukla kalaylı tenekeye göre daha pahalıdır. Hafif ve yumuşaktır, kolay şekil verilebilmektedir. Alüminyum hava ile temas edince yüzeyinde ince bir alüminyum oksit filmi oluşur. Bu film alüminyumu atmosferik korozyona karşı korur. Ancak oksijenin az olduğu veya bulunmadığı durumlarda bu koruyucu tabaka kaybolur. Bu yüzden alüminyum kutuların da laklanması gerekir. Alüminyum, şerit halinde yırtılarak kolaylıkla açılabilen kutu kapağı üretiminde yaygın kullanım alanı bulmuştur. Metal esaslı ambalaj materyalleri gıda ile birebir temasta olduklarından kullanımlarına özen gösterilmesi gerekmektedir. Gıda ile reaksiyona girmeyecek, hermetik kapatılabilir, sıcaklık ve iç basınca dayanabilir olması, korozyona dirençli bulunması gerekmektedir. Kullanılan kabın gaz, buhar ve benzer formdaki maddeleri ayrıca mikroorganizmaları geçirmemesi gerekir. Hermetik kapama mutlak anlamda gaz sızdırmaz bir kapamadır. Bu özellikteki bir kap daha çok teneke ve camdan yapılabilmektedir [14]. (Şahin,O. I. 2019)

Şekil 5: Aluminyum ambalaj örneği [15].

Metal Esaslı Ambalaj Malzemelerinin Yüzeylerinin Baskıya Uygun Hale Getirilmesi:

Emaye Uygulaması:

Emayeler, içeriğinde titan bulunan ilk kat baskı yüzeyi malzemeleridir. İsteğe göre renkli olanları da kullanıldığı gibi genelde zemine beyazlık vermek amacıyla beyaz renkli olanı tercih edilir. Bu işlem merdane yardımıyla kaplama şeklinde veya zemine baskı şeklinde yapılabilir. Teneke yüzeyine emaye sürülerek metalin korunması, üzerinde zemin oluşturulması, üzerine basılan mürekkebin tutunabilmesi ve iyi görünmesi sağlanır. Emaye, bir nevi beyaz renkli baskı altı astarıdır. Teneke ofset baskı makinelerinde yer alan lak ünitesi sayesinde teneke yüzeyine sürülür. Baskı

malzemesi (teneke) üzerine emaye sürüldükten sonra yaklaşık 30 metrelik bir fırına girer, 180 ºC – 200 ºC sıcaklıkta 12 – 14 dakika kurutularak tenekeye tutunur. 3 parçalı madeni, bitkisel yağ, aerosol ve boya kutuları gibi teknik ambalajlar ile pastörizasyon ve otoklav işlemi gören salça ve konserve kutuları için zemin beyaz olarak kullanılır. Emayenin; sterilizasyon dayanıklılığı mükemmeldir, darbe direnci ve elastikiyet sağlar, yüksek örtücülüğe sahiptir, isteğe bağlı olarak parlaklık ya da matlık verir [9,12].

METAL OFSET BASKI:

Bu yöntemde baskıaltı malzemesi olarak metal teneke kullanılmaktadır. Bu yüzden "Teneke Ofset" de denilmektedir. Teneke, yumuşak çelikten yapılmış, üstü kalayla kaplı sac'tır. Her türlü; peynir, sıvı yağ, margarin, reçel, zeytin, turşu ve çeşitli kimyasal maddelerin teneke ambalajları bu sistemle üretilir. Teneke ofset baskı makinalarının diğer ofset baskı makinalarından özellikle baskı ünitesi açısından çok önemli farkları yoktur. Baskıaltı malzemesinin teneke olmasından dolayı tenekenin boyutuna ve kalınlığına bağlı olarak bir tabaka tenekenin ağırlığı 1 – 1,5 kg arasında değişmektedir. Bu nedenle teneke ofset makinalarının hava kompresörlerinin çok güçlü olması gerekmektedir. Verici asansördeki emici ve üfleyicileri destekleyen mıknatıs sistemleri de levhaları kenarlarından kaldırmaya yardımcı olur. Emiciler bir çeşit vakum yapan piston şeklindedir. Teneke ofsette basılacak levha baskı kazanının üzerindeki makastan, baskı kazanı ile blanket kazanı arasına girdikten hemen sonra kurtulur. Bunun nedeni levhanın baskı kazanına sarılmasını önlemektir. Teneke levha baskıya, bükülmeye karşı gösterdiği doğal direnç nedeniyle arka kenarlardan itilerek sokulur. Levha baskıdan çıktıktan sonra itici tırnaklar yardımıyla taşıyıcı kayışların üzerinde kurutma fırınına iletilerek kurutulur [9,15].

Metal Ofset Baskı Mürekkepleri

Bu mürekkepler, yalnız teneke baskıları için üretilmiş özel mürekkeplerdir. Normal ofset baskı mürekkebinden çok farklı değildirler. Klasik ofset mürekkeplerinden onları ayıran en temel özellikleri ise 150 ºC – 200 ºC ısıya dayanıklı olmalarıdır. Bu özelliği bakımından fırınlama esnasında mürekkep pişerek zemine tutunurken renginde çok fazla bir değişme olmaz. Bu teknik özelliğinin yanı sıra teneke ofset baskı sistemi; metal ambalaj sektöründe teneke ve alüminyumdan ambalaj malzemesi üreten, ambalaj sektörünün kullandığı tüm kaplama sistemlerini kapsamaktadır. Yani konserve kutusundan şişe kapağına, yağ tenekesinden peynir kabına, diş macunu tüpünden kimyevi malzeme kabına kadar her türlü metal gereksinimli ambalajın baskısında kullanılan bir baskı sistemdir.

Baskıda kullanılan ve bizzat adını aldığı baskı malzemesinden (teneke) dolayı bu ambalaj sisteminde öne çıkan iki önemli özellik vardır.

Bu iki özellik, baskı materyalinin içerisinde yer alacak olan malzemenin korunması ve dekorasyonudur. Burada özellikle ürünün korunma konusu oldukça önemlidir. Bu önem çerçevesinde tenekenin ürün ile direkt temas edecek olan iç yüzeyinin, içerisine konacak olan ürünün özelliğine göre işlem görmesi (vernik-lak vb.) gerekmektedir. Dış yüzeyde ise ısı, nem vb. özelliklerden etkilenmeyen özel teneke ofset mürekkepleri kullanılmalıdır. Bu nedenle bu baskı sisteminde kullanılacak mürekkepleri ve yardımcı malzemeleri baskı materyalinin içerisinde yer alacak ürünün özelliğine ve bu ürünün kullanılacağı alana (gıda, petrol, kimya, kozmetik, sağlık, temizlik vb.) göre seçmek gerekmektedir.

Teneke ofset ile yapılacak olan herhangi bir baskıda, yukarıda belirtilen özellikler nedeniyle gerek insan ve çevre sağlığı, gerekse diğer özelliklerden (ürünün korunması, albenililik vb.) dolayı yalnızca matbaa mürekkebi kullanımı yeterli olmamaktadır. Mürekkebin yanı sıra emaye, gold lak, silver lak, pigment lak, tutucu, vinyl vb. yardımcı baskı yüzeyi malzemeleri kullanılmaktadır [16].

Metal Malzeme Üzerine Baskı Sonrası Yapılabilen Uygulamalar:

- Gold Lak

Laklama makinesi ile teneke ambalaja konulacak gıdanın özelliklerine göre farklı derecelerde ve farklı miktarlarda uygulanan bir baskı yüzeyi malzemesidir. Uygulama büyük tecrübe gerektirir; zira yanlış uygulamalar gıdaların bozulmasına sebep olur. Gold laklar, metali korumak için formüle edilmiş pigmentsiz (veya az pigmentli) gold renginde laklardır.

Gold lakların iki yönlü etkisi vardır: İçindeki malzemenin etkisinden dolayı metalin paslanmasını engellediği gibi aynı zamanda içindeki gıdanın metalin etkisi ile bozulmasını da önler.

- Silver Lak

Silver laklar, teneke levhaların emaye işlemi tamamlandıktan sonra dış yüzeyinin çizilmeye karşı korunması ve parlaklık kazandırılması amacıyla uygulanan şeffaf yapıya sahip bir tür koruyucu baskı yüzeyi malzemesidir. Ancak emayenin üzerine her zaman silver lak basılması gerekmez. Fakat emayenin üzerine mürekkepli bir baskı uygulanırsa baskının fabrikasyon sırasında veya kullanım sırasında bozulmasını önlemek için koruyucu üst kat olarak silver lak basılması gerekir. Laklama makinesi ile uygulanır ve makinenin kurutma fırınında genelde 190 dereceye yakın bir sıcaklıkta yaklaşık olarak 12 dakika kurutularak işlem gerçekleştirilir.

- Pigment Lak

Özellikle turşu ve konserve gıdalarda korozyona karşı ekstra bir koruma sağlamak amacı ile tenekenin iç yüzeyine uygulanır. Pigment lak, turşu ve konserve gibi gıdalar için tam koruma sağlar. Genelde, ikinci bir

baskıyla üzeri ayrıca bir kat gold lak ile örtülür.

- Metalik Lak

Emaye uygulamadan direkt olarak çıplak teneke yüzeyine yapılan baskıdır. Çok yaygın olmamakla birlikte zaman zaman kutulara özel bir görünüm kazandırmak amacı ile uygulanır.

- Size (Vinyl)

Emayenin altına sürülen şeffaf bir maddedir. Tenekenin pürüzlerini kapatır. Emayenin metale daha iyi tutunmasını sağlar. Size sürüldükten sonra fırınlanır. 190 ºC ısıda pişirilir. Üzerine emaye sürülür. İsteğe bağlı uygulanan bir baskı yüzeyi işlemidir.

- Tutucu

Kapakların iç kısmına sürülen bir maddedir. Kavanozun içerisine konulan ürün (salça, turşu, konserve vb.) bu bölüme temas eder. Ürünün teneke ile temasını önlemek için bu madde sürülür. Asitli gıdalar diye tabir ettiğimiz konserve gibi gıdaların kapaklarında bu maddeden iki defa üst üste sürülür. Sağlık açısından zararlı değildir. 190 ºC de fırınlanır.

- Kaynak Lakları

3-parçalı kutuların lehim veya kaynak dikiş yerlerinin korunmasını sağlamak amacıyla kullanılan baskı yüzeyi malzemeleridir [17].

DEĞERLENDİRME:

Eski çağlardan beri ilkönce altın ve gümüş gibi değerli metallerden yapılmış kutular şeklinde karşılaştığımız, daha sonraki dönemlerde güçlü alaşımlar ve kaplamalarla geliştirilmiş "Metal Ambalaj"lar, günümüzde de bir çok ürün şeklinde, kullanıcıya ulaşıncaya kadar "koruma" görevine devam etmektedir.

Teneke plaka üretimi 1200'lü yıllarda Bohemya'da (Çek Cumhuriyeti'nde bir bölge) keşfedilirken, teneke konserve kutuları 1400'lü yılların başlarında Bavyera'da (Almanya'nın en büyük eyaleti) biliniyordu. Kaplama teknolojisi 1600'lü yıllara kadar gizemini korurken, 1900'lü yıllarda Fransa, İngiltere ve bütün Avrupa'da bu teknik geliştirilmeye devam etmiştir. Daha sonrasında bu tekniğin ABD'ye ulaşmasının ardından, demirin yerini kalite ve üretimi arttırılan "Çelik" malzemesi almıştır.

Metal Ambalaj tarihinde ilk baskılı kutu 1866 yılında ABD'de üretilmiştir. Ticari olarak marketlere girmesi sonrasında ilk Alüminyum konserve kutuları ise 1959'da ortaya çıkmıştır. O günlerden günümüze kadar da Metal Ambalaj ürünleri, hayatımızda önemli bir yer edinmeye devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Bener, Ö. (1995), Ambalajlı Gıda Maddeleri ve Tüketici Açısından Önemi, Standart, Mayıs 1995.

Kotler, P. (2000). Pazarlama Yönetimi, Çev., Nejat Muallimoğlu, Beta Yayınları, İstanbul.

Bolanča Stanislav, Majnarić Igor, Golubović Kristijan, Packaging Printing Today, , ACTA GRAPHICA 26(2015)4, 27-33.

https://www.newfoodmagazine.com/article/90810/food-packaging-types-importance-trends/(Erişim Tarihi: 20.11.2019)

Levy, M. G. (1990:40), "Packaging in the Enviroment".

Wu, H. J., Dunn, S. C. (1995), "Enviromentally Responsible Logistic Systems". International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, ISSN: 0960-0035, Publication date: 1 March 1995

Şimşeker, O. (2011) "Esnek Ambalaj ve Etiket Üretimi" Ders Notu, Türkiye.

Bolling, K., Attwood, J., & Reid, A. (2002:10-11) "Graphic Products". Pearson Education Ltd.

Şimşeker, O. (2006) "Temel Matbaa Eğitimi" Ders Notu, Türkiye.

http://tekmetalambalaj.blogspot.com/2015/02/gdalarda-metal-ambalajnonemi.html (Erişim Tarihi: 20.11.2019)

https://www.steelsustainability.org/packaging(Erişim Tarihi: 20.11.2019)

http://www.gidabilimi.com/tr/makaleler-1/190-ambalaj-malzemeleri-ve-ambalaj-malzemeleri-ile-ilgili-yasal-duzenlemeler (Erişim Tarihi: 03.05.2019)

https://alumetsupply.com/products/stainless-steel/(Erişim Tarihi: 20.11.2019)

Şahin, O. I. http://blog.yalova.edu.tr/oyairmaksahin/wpcontent/uploads/sites /27/2015/03/Al%C3%BCminyum-Ambalajlar.pdf (Erişim Tarihi: 13.07.2019)

http://openmarkets.cmegroup.com/8967/aluminum-why-the-market-for-tomorrows-metal-is-looking-brighter(Erişim Tarihi: 20.11.2019)

https://toyoink.com.tr/images/urunpdf/metal.pdf (Erişim Tarihi: 17.07.2019)

http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/ Teneke%20Ofset%20Bask%C4%B1.pdf (Erişim Tarihi: 13.07.2019)

Bölüm 22

MARKA KİŞİLİĞİ HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

Pınar KAYIKÇI[1], Nil Esra DAL[2]

1 Öğr. Gör. Afyon Sağlik Bilîmlerî Ünîversîtesî Bolvadîn Sağlik Hîzmetlerî Meslek Yüksekokulu pinarkayikci@hotmail.com
2 Dr. Öğr. Üyesi Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Bucak İşletme Fakültesi nilesradal@mehmetakif.edu.tr

1.Giriş

Günümüzdeki teknolojik gelişmeler, ürünlerin fonksiyonel açıdan farklılaşmasını engellemekte ve ürünler arası ikame edilebilirliği de arttırmaktadır. Diğer bir ifadeyle; ürün tercihinde sembolik özelliklerin önemi öne çıkmaktadır (Waller vd., 2006:18). Markaların soyut yönünü oluşturan sembolik özelliklerden en önemlisi, tüketici ve marka arasında bir köprü kuran, marka kişiliğidir. Aaker (1997)'a göre marka kişiliği, insana özgü olan karakter özelliklerinin tüketicilerin zihninde markaya atfedilmesidir.

Marka kişiliği; insanların markayı algılamalarını ve ona karşı olan tavırlarını belirginleştirir, iletişim çabalarını yönlendirir ve marka kimliği ile marka değeri yaratılmasına yardımcı olur. Tüketicilerin marka tercihlerinde algılanan marka kişiliği önemli bir unsurdur. Markalara, insanlar gibi özelliklerin yüklenmesi otomobil gibi ürünlerde rastlanan bir durumdur. Araştırmanın amacı; Toyota otomobil markasının marka kişiliği boyutlarını ortaya koymak, marka kişiliği boyutlarının katılımcıların demografik özelliklerine göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmektir.

Yapılan çalışmada, Aaker (1997)'ın 42 sıfatlı marka kişiliği ölçeği kullanılarak kolayda örnekleme yöntemiyle 384 katılımcıya çevrimiçi anket uygulanmıştır. Çalışmada marka kişiliği hakkında kavramsal çerçeve, araştırma metodolojisi, sonuç ve tartışmaya yer verilmiştir

2.Kavramsal Çerçeve

2.1. Marka Kişiliği Kavramı ve Önemi

Etimolojik olarak kişilik kelimesi Latince gizlemek, maskelemek anlamlarında kullanılan "persona" kelimesinden gelmektedir (Furnham ve Heaven 1999:1). Kişilik, diğer kişilerden ayırt edici, dış çevreyle kurulan bir ilişki biçimidir (Odabaşı ve Barış, 2006: 189). İmaj, kimlik ve dış görünüş kavramları kişilik kelimesiyle eş anlamda kullanıldığından tüketiciler üzerine yapılan araştırmalarda bu kavramlar da ön plana çıkmıştır (Kassajian, 1971:409). Bu alan üzerine yapılan çalışmalarda ortak bir kişilik tanımının olmadığı ve birbirinden farklı birçok tanımlamanın yapıldığı görülmektedir (Ryckman, 2000:1). Kişilik, bir insanı diğerlerinden farklı kılan duygu, düşünce ve davranış özellikleridir. Bu bağlamda marka kavramlarıyla ilgili bütünleşen soyut kavramlardan en önemlisi de marka kişiliğidir (Keller ve Ailawadi, 2004:18).

Marka kişiliği üzerine ilk çalışma 1955 yılında yapılmıştır. Gardner ve Levy'nin "*The Product And Brand*" adıyla yayınladıkları bu marka kişiliği genel bir karakter ve imaj olarak ele alınmaktadır (Akgün, 2008: 8). Marka kişiliğinin 1993 yılına kadar genel olarak markanın işlevsel özellikleri doğrultusunda açıklandığı görülmektedir (Plummer, 1985:28; Alt ve

Griggs, 1988:9). Bu tarihten sonra yapılan çalışmalarda ise kişiliğin bireyi diğerlerinden farklı kılan özellikler şeklinde tanımından yola çıkılarak markanın da insanlar gibi karakteristik özellikleri olabileceği belirtilmiştir (Aaker, 1997:347). İmaj, kimlik ve dış görünüş kavramları kişilik kelimesiyle eş anlamda kullanıldığından tüketiciler üzerine yapılan araştırmalarda bu kavramlar da ön plana çıkmıştır (Kassajian, 1971:409).

Marka kişiliği üzerine birçok tanım yapılmakla birlikte genel kabul gören Jennifer Aaker'in "marka kişiliği, marka ile anılan tüm insani karakter özellikleridir" (Aaker, 1997: 347) şeklindeki tanımı olmuştur. Keller (2003: 5) de benzer bir tanımlama yaparak 'insandaki karakteristik özelliklerin markaya yansıtılması' olarak ifade etmiştir. Milas ve Mlačić (2007: 303-316)' e göre ise insanlardaki kişilik özellikleri topluluğunun markalara uygulanabilmesidir. Başka tanımlamalara göre; tüketicilerin düşüncelerini farklı şekillerde ifade etmelerini sağlayan bir araçtır (Escalas ve Bettman 2005: 382); bir markayla bağlantılı ve bu markaya uygulanabilen bir dizi insani özelliklerdir (Azoulay ve Kapferer, 2003: 151). Marka kişiliği, uzun vadeli marka değerini geliştirmek ve arttırmak amacıyla kullanılan bir pazarlama aracıdır (Supphellen ve Gronhaug, 2003:204). Marka kişiliği, pazarlamacıların pazarlama bileşenleri aracılığı ile hedef kitleye ulaştırmak istedikleri mesajların hedef kitle tarafından değerlendirilip algılanması sonucunda oluşmaktadır (İnce ve Uygurtürk, 2019 : 227).

Marka kişiliğinin en önemli kullanım amacının, firmanın kendisini diğer firmalardan farklı bir yere konumlandırmak olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Firma sahip olduğu kişilik özelliğini yansıttığı zaman, müşterinin gözünde diğer markalardan farklı olabilmektedir (Tığlı, 2003: 83). Bununla birlikte, tüketici, markaya karşı olumlu ya da olumsuz tutum geliştirmektedir. Bu sebeple marka kişiliğinin oluşturulması ve geliştirilmesi firmalar için hayati önem taşımaktadır (Bonzooei ve Asgari, 2013: 24). Marka kişiliği firmalar tarafından tüketicilerin kendi içsel ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmaktadır. Bu sebeple firmalar, ulaşmak istedikleri hedef kitlenin sahip oldukları ya da sahip olmadıkları kişilik özelliklerini göz önünde bulundurarak marka kişiliklerini geliştirirler (Magin vd., 2003: 295).

2.2. Marka Kişiliği Boyutları

Literatürde marka kişiliğinin nicelik ve nitelik yönünden ölçülebilmesine olanak sunan birçok yöntem bulunmaktadır. Bunlar arasında sıkça kullanılan ve en çok bilineni niceliksel bir ölçümleme yöntemi olan "marka kişiliği ölçeği"dir. Marka kişiliği ölçekleri tüketicilerin markaya yönelik hem pozitif hem de negatif tutumlarını ölçmek için kullanılmaktadır (Memiş vd.,2017 :245).Bu yöntemde birçok kapsam listesi bulunan marka, Likert tipi sıralama ölçeğiyle katılımcıların değerlendirilmesine

sunulmaktadır. Başlangıçta markaya ve duruma özgü geliştirilmiş olan bu listeler sonrasında standartlaştırılmış "marka kişiliği ölçeği" konumuna getirilmiştir (Schneider ve Kelebek, 2009:125) .

Marka kişiliği ölçeği, Jennifer Aaker, tarafından 1997 yılında oluşturulmuş olup çalışmanın çıkış noktası, kişiliğin beş boyutunun timsali olan, psikolojide yaygın olarak kullanılan ve Costa ve McCrea tarafından 1995 yılında geliştirilen ve kişilik sıfatlarını ifade eden "*dışa dönüklülük, nevrotizm (duygusal tutarsızlık), deneyime açıklık, uyumluluk* ve *sorumluluk* boyutlarından oluşan Neo-Beş Faktör Ölçümü'dür (Dölarslan, 2012: 3). Aaker (1997: 345-347)'ın marka kişiliği ölçeği çalışmasında toplam 42 kişilik özelliğini içeren bir yapı oluşturulmuştur. Aaker'ın marka kişiliği boyutları şöyledir:

Samimiyet: Gerçekçi, ailesine önem veren, taşralı, dürüst, samimi, sahici, sağlıklı, gerçek, neşeli, arkadaş canlısı, duygusal.

Heyecan: Cesur, modaya uygun, heyecanlı, canlı, havalı, genç, hayalperest, eşsiz, modern, özgür ruhlu, çağdaş.

Yetkinlik: Güvenilir, çalışkan, güvenli, zeki, teknolojiden anlayan, kurumsal, başarılı, lider ruhlu, kendinden emin.

Klas/Prestij: Üst sınıftan, iyi görünümlü, büyüleyici, çekici, kadınsı, düzgün.

Sağlamlık/Sertlik: Dışarı çıkmayı seven, erkeksi, batılı, sert, dayanıklı/sağlam.

Marka kişiliğinin boyutları farklı kültürlerde farklı şekillerde oluşabilmektedir. Zira farklı kültürlerde yetişen bireylerin ihtiyaç ve beklentilerinde değişiklikler olacaktır. Aaker (1997)'ın geliştirdiği "marka kişiliği ölçeği", marka kişiliğiyle ilgili literatürdeki temel çalışmalardan biri olmakla birlikte çeşitli yönlerden eleştirilmiş, böylelikle bu ölçeğin dışında yeni yöntemler geliştirilmeye çalışılmıştır. Sung ve Tinkham (2005: 342), Aaker (1997)'ın ölçeğinin farklı kültürlerde geçerli olamayabileceğini belirtmişler 328 katılımcıyla Güney Kore'de gerçekleştirdikleri bir başka araştırmada liderlik, hoşluk ve geleneksellik gibi farklı unsurları oluştuğunu tespit etmişlerdir.

Japonya'daki marka kişiliği boyutları ile Aaker'ın marka kişiliği arasındaki farka bakıldığında; Heyecan, samimiyet ve yetkinlik boyutları aynen kalmıştır. Klaslığın diğer bir ifadesi olan *gelişmişlik* şeklinde yerini almıştır. Aaker'daki sertlik boyutu burada yer almayıp onun yerine *huzurluluk* boyutu ölçeğe dahil edilmektedir. İspanya'nın marka kişiliği boyutları ile Aaker'ın ölçeğinin farklarına bakıldığında ise; yine 5 faktör boyutunun sayı olarak aynı kaldığı görülmektedir (Aaker, Benet-Martınez, ve Garolera, 2001 :492-508).

Türkiye'de Aksoy ve Özsomer (2007: 3) tarafından 2007 yılında Neo-Beş Faktör ölçümünde kullanılan sıfatlar, Türkçe sözlükte yer alan kişilik özellikleri ve markalara özgü odak grup çalışmalarında ortaya çıkan sıfatlar birleştirilerek, marka kişiliği *androjenlik, geleneksellik, heyecan ve yetkinlik* olmak üzere dört boyut ve toplam 39 farklı sıfattan oluşan bir ölçekte toplanmıştır.

2.3. Marka Kişiliği ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Marka kişiliği ile ilgili olarak literatürde birçok çalışmanın olduğu söylenebilir. Sirgy (1982: 287-300) çalışmasında, ürünlerin de tıpkı insanlar gibi kişiliklerinin olduğu ve bu kişiliklerinin ürünün dokunulabilir nitelikteki fiziksel özelliklerinden değil tutundurma stratejilerinden kaynaklandığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Phau ve Lau (2000: 52)'ın yapmış olduğu çalışmada marka kişiliğinin oluşması ve gelişmesinde tüketicilerin kişilik uyumu ile kültürel oryantasyon üzerine eğilmişler ve algılanan marka kişiliğine tüketicinin kişilik yapısının önemli oranda etki ettiğini tespit etmişlerdir.

Suphellen ve Gronhaug (2003:203-226), Rusya'da yaptıkları araştırmada Levi's ve Ford markalarının ele alındığı çalışma sonucunda batılı markaların Rus tüketicilerdeki marka tutumuna önemli bir etkisinin olduğu belirlenmiştir. Tığlı(2003: 67-72) çalışmasında; Armani marka Aquadi Gio ve Gucci marka Rush parfümlerinin kişiliklerini ortaya çıkarmıştır. Torlak ve Uzkurt (2005: 15-31) çalışmalarında; Coca Cola ve Cola Turka markalarının kişilik algılamaları arasındaki farklılıklar inceleyip ve iki markanın da; aylık gelir, cinsiyet ve ürün kullanım sıklığına göre farklı algılandığı sonucuna varmışlardır. Schneider ve Kelebek (2009: 121-140) çalışmalarında; hijyenik ped sektöründeki Molped, Orkid ve Kotex markalarının marka kişiliği algılarının markaları tercih edenler ile etmeyen tüketiciler arasında bir fark olup olmayacağını araştırmış ve sonuç fark olduğu yönünde çıkmıştır.

Erdem vd. (2010: 71-87) çalışmalarında; alışveriş merkezi sektörüne yönelik marka kişiliği boyutlarını ortaya çıkarmaya çalışmışlar ve İstanbul ilindeki Akmerkez ve Galleria alışveriş merkezlerinin ortaya çıkardıkları heyecan, içtenlik, yetenek ve dinamizm boyutlarına göre marka kişiliği farklılıklarını karşılaştırmışlardır. Yücel ve Halifeoğlu (2017: 177-191) çalışmalarında; Twiter, Facebook ve Instagram sosyal medya markalarının marka kişiliği boyutlarını ortaya çıkarmaya çalışmışlar ve sonuç olarak Facebook'un marka kişiliğinin 4 boyutlu, Instagram'ın marka kişiliğinin 5 boyutlu ve Twitter'ın marka kişiliğinin 3 boyutlu olduğunu tespit etmişlerdir. Memiş vd. (2017: 241-253) ise çalışmalarında; Sakarya Üniversitesi'nin marka kişiliğini araştırmış ve kişilik boyutları olarak Türkiye'ye özgü ortaya çıkarılan olan Aksoy ve Özsomer (2007)'in marka kişiliği boyutlarını

esas alarak; çalışmaya benzer biçimde yetkinlik, heyecan, geleneksellik ve androjen boyutlarını ortaya çıkarmışlardır.

3. Araştırma Metodolojisi

3.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, katılımcıların Toyota markasının marka kişiliği hakkında görüşlerini ortaya koymak ve marka kişiliği boyutlarının katılımcıların demografik faktörlerine farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmektir.

3.2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Yapılan çalışmada veriler çevrimiçi anket yöntemiyle toplanmıştır. Araştırmada; düşük maliyetli, en az zaman alan, sosyal bilim araştırmalarında en yaygın ve uygulaması en kolay olan örnekleme tekniği olarak "kolayda örnekleme" tekniği kullanılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2016: 130).

Araştırmanın evreni Burdur'da yaşayan tüketicilerden oluşmaktadır ve araştırmanın örneklemini tespit ederken sosyal bilimlerde evren büyüklüğü 10.000.000 ve üzerine kadar %5 hata payı ve %95 güvenilirlik düzeyi için kabul edilebilir örneklem büyüklüğü 384 olarak uygun görülmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 132-134). Yapılan çalışmada veriler kolayda örnekleme metoduyla veriler çevrimiçi anket yöntemiyle toplanmıştır.

Anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcılara; Burdur'da yaşamayan ve otomobil sahibi olmayan katılımcıları ankete dahil etmemek amacıyla sorular sorulmuştur. Anketin ikinci bölümünde Toyota otomobil markasının katılımcılar tarafından algılanan marka kişiliğini ölçmeye yönelik Aaker (1997:347-356) tarafından ortaya konulan 42 sıfat bulunmaktadır. Aaker'ın 1997 yılında ortaya koyduğu marka kişiliği ölçeği bu alanda yapılan ilk çalışma olup diğer bütün çalışmaların söz konusu ölçek kullanılarak genişletildiği göz önüne alınarak Aaker'ın marka kişiliği ölçeğinin araştırmaya dahil edilmesine karar verilmiştir. Bu bölümdeki ifadeler beşli likert ölçeğine göre hazırlanmıştır. Anketin üçüncü bölümünde ise, katılımcıların demografik özelliklerine (cinsiyet, yaş, eğitim, meslek ve gelir) ilişkin sorulara yer verilmiştir.

3.3. Veri Analiz Yöntemleri

Verilerin analizinde SPSS 16.0 istatistik paket programında öncelikle frekans analizi, normallik testi ve güvenilirlik testi yapıldıktan sonra araştırma değişkenleri faktör analizine tabi tutulmuştur. Ayrıca katılımcıların demografik faktörü ile marka kişiliği boyutları arasında anlamlı bir farkın olup olmadığı T-testi ve korelasyon analizi ile değerlendirilmiştir.

4. Araştırmanın Bulguları

4.1 Frekans Analizi

Katılımcıların demografik özelliklerinin belirlenmesi için yapılan frekans analizi sonuçlarına Tablo 1' de yer verilmiştir.

Tablo 1. *Katılımcıların Demografik Özellikleri*

Cinsiyet	(n)	(%)	Meslek	(n)	Yüzde(%)
Kadın	169	44,0	Öğrenci	35	9,1
Erkek	215	56,0	Kamu Çalışanı	159	41,4
Yaş	**Frekans**	**Yüzde**			
18-25	74	19,3	Özel Sektör Çalışanı	123	32
26-35	170	44,3	Ev Hanımı	21	5,5
36-45	95	24,7	Emekli	25	6,5
46-55	31	8,1	İşsiz	9	2,3
56 ve üzeri	14	3,6	Diğer	12	3,1
Toplam	384	100,0	Toplam	384	100,0
Eğitim durumu	Frekans	Yüzde	Aylık Gelir(Kişi Başı)	(n)	Yüzde(%)
İlköğretim	17	4,4	1600 ve Altı	34	8,9
Lise	76	19,8	1601-2600	59	15,4
Önlisans	46	12,0	2601-3600	59	15,4
Lisans	143	37,2	3601-4600	71	18,5
Yüksek Lisans	51	13,3	4601-5600	32	8,3
Doktora	51	13,3	5601-6600	33	8,6
Toplam	384	100,0	6601-7600	39	10,2
			7601-8600	21	5,5
			8601-9600	12	3,1
			9601 TL ve Üzeri	24	6,2

Araştırmaya katılanların %44'ü kadın, %56'sı ise erkektir. Katılımcıların %44,3'ünün 26-35, %24,7'nin 36-45 yaş aralığında olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların eğitim düzeylerine bakıldığında;, %19,8'inin lise mezunu, %37,2'sinin lisans mezunu olduğu görülmektedir. Katılımcıların 41,4'ünün kamu çalışanı, %32'sinin özel sektör çalışanı olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Katılımcıların aylık ortalama gelirlerine bakıldığında ise; %15,4'ünün 1601-2600 TL, %18,5'inin 3601-4600 TL, %3,1'inin 8601-9600 TL olduğu görülmektedir.

Hangi şehirde yaşıyorsunuz	Frekans	Yüzde	Şu an Kullandığınız Otomobil Kaçıncı Otomobiliniz	Frekans	Yüzde
BURDUR	384	100,0	Birinci	99	25,8
Otomobiliniz varmı	Frekans	Yüzde	İkinci	65	16,9
EVET	384	100,0	Üçüncü	74	19,3

Tablo 2. *Katılımcıların Otomobil Sahiplik Durumu*

Katılımcıların otomobil markası tercihleri; %21,9 Toyota, %13,3 Opel, %11,2 Volkswagen, %1,3 Suzuki, %3,6 BMW, %1,3 Audi, %2,6 Mercedes, %1,8 Citroen, ve %7,8 diğer otomobil markaları şeklindedir.

4.2. Ölçek Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizi

Araştırmanın güvenilirliğini test etmek için kullanılan Cronbach's Alpha katsayısının 1'e yaklaşması tutarlılığın yüksek olduğu sonucunu gösterir (Gürbüz ve Şahin, 2016 :315).

Tablo 3. *Marka Kişiliği Ölçeği Güvenilirlik Analizi*

Cronbach's Alpha	Madde Sayısı
0,981	42

Araştırmada yer alan 42 maddelik marka kişiliği ölçeğine güvenilirlik analizi yapılmış ve analiz sonucunda Cronbach Alpha 0,981 bulunmuştur. Bu değer, 0,80 ile 1,00 arasında yer aldığında ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu gösterir (Kalaycı, 2010 :405).

Marka kişiliği ölçeğine yönelik değişkenlerin ortalamalarının çarpıklık ve basıklık istatistik değerleri ile her bir boyutun normalliği test edilmiştir. Tablo 4'e bakıldığında; marka kişiliği ölçeğinin tüm boyutlarının çarpıklık ve basıklık değerleri -1,5 ve +1,5 aralığında yer aldığından beş boyutun da normal dağılıma sahip olduğu ve faktör analizi uygulanabileceği sonucuna ulaşılmıştır (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Tablo 4. *Normallik Testi*

	SAMİMİYET	HEYECAN	YETKİNLİK	KLAS/ PRESTİJ	SAĞLAMLIK /SERTLİK
Çarpıklık	**-0,487**	**-0,359**	**-0,700**	**-0,486**	**-0,634**
Std. Error of Skewness	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125
Basıklık	**0,046**	**-0,314**	**0,036**	**-0,309**	**0,120**
Std. Error of Kurtosis	0,248	0,248	0,248	0,248	0,248

4.3. Katılımcıların Marka Kişiliği Algısına İlişkin Bulgular

4.3.1. Açımlayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Analizi

Çalışmanın amacı olan Toyota otomobil markasının algılanan marka kişiliğinin incelenmesi kapsamında açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Açımlayıcı faktör analizi, marka kişilik boyutlarını ortaya çıkarmak için yeni oluşturulmuş ya da başka bir dilden çevrilmiş olan bir ölçeğin değişkenlerini temsil eden ifadelerin faktör yapısını ortaya koymayı amaçlar (Yaşlıoğlu, 2017 :75).

Tablo 5. *KMO ve Bartlett's Testi*

Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçümü(KMO)		0,967
Bartlett's Küresellik Testi	Ki-kare	1,931E4
	df(serbestlik derecesi)	861
	Sig.(p)	0,000

Faktör analizi yapabilmenin ön şartı değişkenler arasında korelasyon bulunmasıdır. KMO değerinin 0,967 çıkarak değerin 0,60 ve üzerinde olması ve Barlett Küresellik testi sonucu p değerinin 0,000 çıkması ($p<0,05$ anlamlı) örneklem büyüklüğünün faktör analizi yapmaya uygun olduğunu göstermektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016:303-311). Faktör analizi sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. *Toyota Marka Kişiliği Ölçeği Boyutları Faktör Yükleri*

	BOYUTLAR			
	FAKTÖR 1	**FAKTÖR 2**	**FAKTÖR 3**	**FAKTÖR 4**
Güvenilir	,788			
Teknolojiden Anlayan	,756			
Başarılı	,745			
Güvenli/ Emniyetli	,744			
Zeki	,724			
Dayanıklı/Sağlam	,722			
Kurumsal	,715			
Düzgün	,707			
Kendinden Emin	,700			
İyi Görünümlü	,626			
Dışarı Çıkmayı Seven	,623			
Sert /Çevik	,621			
Lider Ruhlu	,608			
Batılı	,604			
Samimi		,799		
Dürüst		,787		
Sağlıklı		,754		
Sahici		,732		
Ailesine Önem Veren		,713		
Gerçek		,679		
Neşeli		,672		
Arkadaş canlısı		,667		
Modayı Takip Eden		,652		
Gerçekçi		,638		
Duygusal		,625		
Cesur		,609		
Modern		,563		
Genç		,536		
Çağdaş		,530		
Büyüleyici			,726	
Hayalperest			,668	
Eşsiz			,641	
Heyecan verici			,636	
Özgür Ruhlu			,635	
Çekici			,621	
Canlı/Şevkli			,599	
Kadınsı			,593	
Aristokrat/Üst Sınıftan			,558	
Havalı			,546	
Erkeksi				,786
Taşralı				,696
Çalışkan				,658
TOPLAM VARYANS (%73,307)	**%24,826**	**%24,460**	**%19,552**	**%4,470**

Açımlayıcı faktör analizi sonucunda; dört faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Analiz sonucunda; 0,50'nin altında faktör yükü olan bir değer olmadığından değişkenlerinin hiçbirinin analizden çıkarılmamasına karar verilmiştir. Bu durum ölçeğin orjinaliyle aynı değişkenlerin analize dahil edildiğini göstermektedir. Tüm faktörlerin açıkladıkları toplam varyansın çok faktörlü ölçeklerde en az %50 olması önerilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 312). Faktör analizi sonucunda; faktörlerin toplam varyansın %73,307'sini açıkladığı tespit edilmiştir. Çok boyutlu ölçek için açıklanan varyans değerinin %73,307 olması yeterli kabul edilmektedir. Faktörlerin isimlendirilmesi, Aaker(1997)'ın marka kişiliği boyutları esas alınarak uzman görüşleri doğrultusunda yapılmıştır.

Faktör 1: Bu faktör toplam varyansın % 24,82'ini açıklamaktadır ve 15 maddeden oluşmaktadır. En yüksek faktör yükü "Güvenilir" ve en düşük faktör yükü "Batılı" değişkenlerine aittir. Bu faktörün içinde; *güvenilir, teknolojiden anlayan, başarılı, güvenli/emniyetli, zeki, dayanıklı/sağlam, kurumsal, düzgün, kendinden emin, iyi görünümlü, dışarı çıkmayı seven, sert/çevik, lider ruhlu* ve *batılı* değişkenleri yer almaktadır. Bu faktör; '**Yetkinlik ve Sağlamlık'** olarak isimlendirilmiştir.

Faktör 2: Bu faktör toplam varyansın % 24,460'ını açıklamaktadır ve 15 maddeden oluşmaktadır. Bu faktörün içinde; *samimi, dürüst, sağlıklı, sahici, ailesine önem veren, gerçek, neşeli, arkadaş canlısı, modayı takip eden, gerçekçi, duygusal, cesur, modern, genç* ve çağdaş değişkenleri yer almaktadır. Bu faktör; '**Samimiyet'** olarak isimlendirilmiştir.

Faktör 3: Bu faktör toplam varyansın % 19,552'sini açıklamaktadır ve 10 maddeden oluşmaktadır. Bu faktörün içinde; *büyüleyici, hayalperest, eşsiz, heyecan verici, özgür ruhlu, çekici, canlı/şevkli, kadınsı, aristokrat/üst sınıftan* ve *havalı* değişkenleri yer almaktadır. Bu faktör; '**Heyecan'** olarak isimlendirilmiştir.

Faktör 4: Bu faktör toplam varyansın % 4,470'ini açıklamaktadır ve 3 maddeden oluşmaktadır. Bu faktörün içinde; *erkeksi, taşralı* ve *çalışkan* değişkenleri yer almaktadır. Bu faktör; '**Güç'** olarak isimlendirilmiştir.

Tablo 7. Faktör Analizi Sonrası Normallik Testi ve Güvenilirlik Analizi

	YETKİNLİK SAĞLAMLIK	SAMİMİYET	HEYECAN	GÜÇ
Cronbach Alpha	0,974	**0,970**	**0,944**	**0,580**
Ortalama	**3,8077**	**3,6696**	**3,4875**	**3,2396**
Standart Sapma	0,96181	0,90974	0,94871	0,85394
Skewness(Çarpıklık)	**-0,726**	**-0,472**	**-0,311**	**0,202**
Std. Error of Skewness	0,125	0,125	0,125	0,125
Kurtosis(Basıklık)	**0,052**	**-0,168**	**-0,513**	**-0,530**
Std. Error of Kurtosis	0,248	0,248	0,248	0,248

Güvenilirlik analizi sonucu elde edilen Cronbach Alfa değeri ölçeğin güvenilirlik katsayısı olup bu değerin en düşük 0,70 düzeyinde olması kabul görmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 309-325). Cronbach Alpha değerinin 0,50 ve 0,80 arasında olması orta düzeyde güvenilirliğin varlığını göstermektedir (İslamoğlu ve Alnıaçık, 2016:156). Faktör analizi sonrası oluşan boyutların ortalamalarının çarpıklık ve baskınlık değerleri -1,5 ile +1,5 değerleri arasında yer aldığından normal dağılıma uygun olduğu anlaşılmıştır.

Faktör analizi sonrası faktör boyutlarının aritmetik ortalama değerlerine bakıldığında; Toyota otomobil markasını en çok açıklayan faktör boyutunun 3,80 ortalama değerle 'yetkinlik ve sağlamlık' boyutu olduğu ortaya çıkmıştır. Bu boyutu sırayla; 3,66 ortalama değerle 'samimiyet', 3,48 ortalama değerle 'heyecan' ve 3,23 ortalama değerle 'güç' boyutu takip etmektedir.

4.3.2. Faktörlerin T-Testi Bulguları

Araştırmanın amaçları doğrultusunda literatür taramasındaki bulgulara dayandırılarak oluşturulan hipotezleri test etmek için t-testi sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo 8. *Marka Kişiliği Boyutlarının Cinsiyete Göre T-Testi Sonuçları*

	Cinsiyet	N	Ort.	Std. Sap.	T-değeri	sig (2- tailed)
YETKINLİK VE SAĞLAMLIK	Kadın	169	3,9734	,94990	3,025	**0,003**
	Erkek	215	3,6774	,95317		
SAMİMİYET	Kadın	169	3,8639	,85840	3,774	**0,000**
	Erkek	215	3,5169	,92169		
HEYECAN	Kadın	169	3,6408	,93767	2,834	**0,005**
	Erkek	215	3,3670	,94205		
GÜÇ	Kadın	169	3,0552	,93271	-3,817	**0,000**
	Erkek	215	3,3845	,75777		

H1:Katılımcıların, marka kişiliğinin 'Yetkinlik ve Sağlamlık' boyutu algısı cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

Araştırmada algılanan marka kişiliği faktörlerinden; 'Yetkinlik ve Sağlamlık' faktörü ile ilgili kadın ve erkek katılımcıların görüşleri arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. ($p=0,003<0,05$). Sonuç olarak H1 hipotezi kabul edilmiştir. Ortalamalara bakıldığında ise; 3,97 ortalama ile kadın katılımcıların Toyota otomobil markasını daha yetkin ve sağlam bulduğu sonucu çıkarılabilir.

H2: Katılımcıların, marka kişiliğinin 'Samimiyet' boyutu algısı cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

Araştırmada algılanan marka kişiliği faktörlerinden; 'Samimiyet' faktörü ile ilgili kadın ve erkek katılımcıların görüşleri arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. ($p=0,005<0,05$). Sonuç olarak H2 hipotezi kabul edilmiştir. Ortalamalara bakıldığında ise; 3,86 ortalama ile kadın katılımcıların Toyota otomobil markasını daha samimi bulduğu sonucu çıkarılabilir.

H3: Katılımcıların, marka kişiliğinin 'Heyecan' boyutu algısı cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

Araştırmada algılanan marka kişiliği faktörlerinden; 'Heyecan' faktörü ile ilgili kadın ve erkek katılımcıların görüşleri arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. ($p=0,005<0,05$). Sonuç olarak H3 hipotezi kabul edilmiştir. Ortalamalara bakıldığında ise; 3,64 ortalama ile kadın katılımcıların Toyota otomobil markasını daha heyecanlı bulduğu sonucu çıkarılabilir.

H4: Katılımcıların, marka kişiliğinin 'Güç' boyutu algısı cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

Araştırmada algılanan marka kişiliği faktörlerinden; 'Güç' faktörü ile ilgili kadın ve erkek katılımcıların görüşleri arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. ($p=0,000<0,05$). Sonuç olarak H4 hipotezi kabul edilmiştir. Ortalamalara bakıldığında ise; 3,38 ortalama ile erkek katılımcıların Toyota otomobil markasını daha güçlü bulduğu sonucu çıkarılabilir.

4.3.3. Faktörlerin Korelasyon Analizi Bulguları

Cinsiyet dışındaki demografik özellikler ile marka kişiliği boyutları arasındaki ilişki, iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkiyi, ilişkinin yönünü ve şiddetini gösteren korelasyon analizi ile ölçülmüştür (Coşkun vd., 2017 :224).

Tablo 9. *Demografik Özellikler ile Algılanan Marka Kişiliği Alt Boyutları Arasında Korelasyon Analizi Sonuçları*

		YETKİNLİK SAĞLAMLIK	SAMİMİYET	HEYECAN	GÜÇ
YAŞ	Korelasyon	0 ,051	-0,035	-0,025	-0,104*
	Anlam Düzeyi	0,322	0,492	0,625	0,041
EĞİTİM	Korelasyon	0,132**	0,092	-0,002	-0,282**
	Anlam Düzeyi	0,009	0,072	0,972	0,000
MESLEK	Korelasyon	-,005	0,026	0,020	0,002
	Anlam Düzeyi	0,925	0,618	0,699	0,975
AYLIK GELİR	Korelasyon	0,121*	0,056	0,045	-0,117*
	Anlam Düzeyi	0,017	0,274	0,375	0,022
	N	384	384	384	384

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Demografik özellikler ile marka kişiliğinin alt boyutları arasında yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre; katılımcıların yaşları ile, marka kişiliğinin 'Yetkinlik ve Sağlamlık', 'Samimiyet', 'Heyecan', boyutu algıları arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır (p>0,05). Buna karşın 'Güç' boyutu ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (p=0,041<0,05). Fakat korelasyon katsayısının -0,104* olması; yaş ile güç faktörü arasında negatif yönlü ve 0,104'lük bir ilişki olduğunu gösterir.

Katılımcıların eğitim durumu ile marka kişiliğinin 'Yetkinlik ve Sağlamlık' boyutu algısı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki bulunurken (p=0,009<0,01); Katılımcıların eğitimi durumu ile marka kişiliğinin 'Samimiyet', 'Heyecan', 'Güç' boyutu algısı arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki bulunmamaktadır (p>0,05). Korelasyon analizi sonuçlarına göre katılımcıların meslekleri ile marka kişiliği boyutlarından 'Yetkinlik ve Sağlamlık', 'Samimiyet', 'Heyecan' ve 'Güç' boyutları arasında ise anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir (p>0,05).

Katılımcıların, aylık gelirleri ile marka kişiliğinin 'Yetkinlik ve Sağlamlık' boyutu algısı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir (p=0,017<0,05). Ancak yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre katılımcıların, aylık gelirleri ile marka kişiliğinin 'Samimiyet', 'Heyecan', 'Güç' boyutu algısı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmamaktadır.

5. Sonuç ve Tartışma

Araştırmanın sonucunda Toyota otomobil markasını en çok açıklayan faktör boyutunun 'Yetkinlik ve Sağlamlık' boyutu olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların Toyota'nın "Yetkinlik ve Sağlamlık" marka kişiliği boyutunun yüksek olduğu söylenebilir.

Literatürde otomobil markalarının marka kişilik özelliklerinin belirlenmesi ve marka kişilik arketip algılarının incelendiği çalışmalar bulunmaktadır. Özkan (2008)'in otomobil markalarının marka kişilik özelliklerinin belirlenmesi üzerine olan çalışmasında Opel Corsa markası için marka kişiliği ölçeği beş boyuttan oluşmuş olup J.L. Aaker tarafından geliştirilmiş olan ölçek yapısıyla benzerlik göstermektedir. Roberts (2010), araştırmasında marka kişilik arketiplerinin logolar aracılığı ile iletilebileceği sonucuna varmıştır. Ha ve Janda (2014), Çin otomobil endüstrisi üzerine yaptıkları çalışmada ise marka kişiliğinin, otomobil endüstrisinin rekabet gücü yüksek olduğu göz önüne alındığında, algılanan kaliteyi iyileştirmede ve marka güveni yaratmada kritik bir rol oynadığı sonucuna varmışlardır. Yakın ve Ay (2012), üniversite öğrencileri hakkında yaptıkları çalışmalarında otomobil markalarının kişilik arketipleri çalışmalarında katılımcıların otomobil tercih ederken önemsedikleri en önemli özelliklerin yaratıcı ve kral arketipleri olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Eren ve Dal (2019), belirli otomobil markalarının marka kişilik arketiplerinin ortaya çıkarılmasına yönelik Antalya ilinde yaptıkları çalışmalarında ise Toyota otomobil markasının 'Bilge vatandaş' kişilik arketipine sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Yapılan araştırmanın sonuçlarına göre; 'Yetkinlik ve Sağlamlık', 'Samimiyet', 'Heyecan' ve 'Güç' faktörleri ile ilgili kadın ve erkek katılımcıların görüşleri arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Kadın katılımcıların Toyota otomobil markasını daha yetkin ve sağlam, samimi ve heyecanlı bulduğu, erkek katılımcıların ise kadın katılımcılara oranla Toyota markasını daha güçlü bulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada 'Yetkinlik ve Sağlamlık', 'Samimiyet', 'Heyecan' faktörleri ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki olmadığı fakat 'güç' faktörü ile yaş değişkeni arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılar Toyota'nın marka kişiliğini algılamaları yaşlarına göre değişiklik göstermemektedir, her yaş grubundan katılımcı Toyota'yı yetkin, sağlam, samimi ve heyecanlı bulurken, Toyota'nın gücü konusunda bu durum değişmektedir ve genç katılımcıların Toyota'yı daha güçlü bulduğu söylenebilir. Analiz sonucunda; 'Yetkinlik ve Sağlamlık', 'Samimiyet', 'Heyecan' ve 'Güç' faktörleri ile meslek değişkeni arasında anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir. Bu durumda Toyota'nın marka kişiliği algısı katılımcıların mesleklerine göre farklılık göstermemektedir.

Korelasyon analizinin sonucu olarak marka kişiliği boyutlarından 'Yetkinlik ve Sağlamlık' faktörü ile eğitim değişkeni arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ve eğitim seviyesi arttıkça katılımcıların Toyota otomobil markasına yönelik 'Yetkinlik ve Sağlamlık' faktörüne yükledikleri anlam artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların eğitim seviyesi arttıkça Toyota otomobil markasını daha yetkin ve sağlam olarak algılamaktadırlar. Ancak; 'Samimiyet' ve 'Heyecan' faktörleri ile eğitim değişkeni arasında anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir**.** Bununla birlikte 'Güç' faktörü ile eğitim değişkeni arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ve eğitim arttıkça; katılımcıların Toyota otomobil markasına yönelik güç faktörüne yükledikleri anlamın azalacağı tespit edilmiştir ve katılımcıların eğitim seviyesi arttıkça Toyota otomobil markasını daha güçsüz olarak algıladıkları sonucuna ulaşılabilir.

Korelasyon analizinin sonucu olarak marka kişiliği boyutlarından 'Yetkinlik ve Sağlamlık' faktörü ile aylık gelir değişkeni arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ve aylık gelirin arttıkça katılımcıların Toyota otomobil markasına yönelik yetkinlik ve sağlamlık faktörüne yükledikleri anlam artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak; 'Samimiyet' ve 'Heyecan' faktörleri ile aylık gelir değişkeni arasında anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir**.** Katılımcıların Toyota otomobil markasını samimi ve heyecanlı bulmaları aylık gelirlerinden bağımsız olarak değişmektedir. Bununla birlikte 'Güç' faktörü ile aylık gelir değişkeni arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ve aylık gelir arttıkça; katılımcıların Toyota otomobil markasına yönelik güç faktörüne yükledikleri anlamın azalacağı tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre en yüksek anlamlı ilişkinin eğitim değişkeni ve 'Güç' faktörü arasında olduğu, en düşük anlamlı ilişkinin ise; 'yaş' değişkeni ile 'güç' faktörü arasında olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Katılımcıların eğitim durumları ile Toyota otomobil markasını güçlü olarak algılamaları aralarında en fazla ilişki olduğu söylenebilir.

Tüketiciler sahip olmak istedikleri ya da sahip oldukları kişilik özellikleri ile örtüşen markaları tercih etme eğilimi gösterirler. Bu doğrultuda, çalışmanın hedef kitlenin kişilik özelliklerine uygun marka yaratma sürecinde başarı sağlanması hususunda marka yöneticilerine fikir vereceği düşünülmektedir.

Çalışmanın önemli kısıtı sadece Burdur ilindeki otomobil sahibi olan katılımcılar ile gerçekleşmiş olmasıdır. Ayrıca otomobil markalarından sadece Toyota otomobil markasının marka kişiliğinin ölçülmesi sebebiyle araştırmanın sonuçları genellenebilir değildir. Ayrıca kolayda örnekleme yöntemi, örnek kapsamına giren katılımcıların ana kütleyi temsil edip etmedikleri tam olarak bilinmediği için genelleştirilebilirlik kısıtı taşımaktadır (Gegez, 2007:249). İlerleyen çalışmalarda daha fazla otomobil markasını

ele alan daha büyük örneklem hacminde araştırma yapmak daha genelleyici ve karşılaştırmalı yorumlar yapmaya olanak sağlayacaktır.

Kaynakça

Aaker, J. (1997). "Dimensions of Brand Personality", *Journal of Marketing Research,* C.24, No.3, C.2, NO.8, 23-27. DOI: 10.2307/3151897

Aaker, J., Benet-Martınez, V. ve Garolera, J. (2001). "Consumption Symbols as Carriers of Culture: A Study of Japanese and Spanish Brand Personality Constructs", *Journal of Personality and Social Psychology,* C. 81- 3:492-508.

Akgün, Ö. (2010). "Modern Alışveriş Merkezlerinin Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisi ve Konya İlinde Bir Uygulama", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.12, No. 19, 153-163. http://hdl.handle.net/123456789/9182

Aksoy, L. ve Özsomer, A. (2007). Türkiye'de Marka Kişiliği Oluşturan Boyutlar, *12. Ulusal Pazarlama Kongresi*, Sakarya Üniversitesi.

Alt, M. ve Griggs, S. (1988). "Can a Brand Be Cheeky?", *Marketing Inteligence and Planning*, C. 4, No. 6, 9- 16. DOI: 10.1108/eb045776

Azoulay, A. ve Kapferer, J.N. (2003). "Do Brand Personality Scales Really Measure Brand Personality?", *Journal of Brand Management*, C.11, No. 2, 143-156.

Bonzooei, M. ve Asgari, M. (2013). "Halal Branding and Purchase Intention: A Brand Personality Appeal Perspective', *International Journal of Business and Management Invention,* C.2, NO.8, 23-27 https://www.ijbmi.org/papers/Vol(2)8/Version2/D0282023027.pdf

Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (IBM SPSS Uygulamalı)*, Beta Yayınevi, İstanbul.

Dölarslan, E. Ş. (2012). "Bir Marka Kişiliği Ölçeği Değerlendirmesi", Ankara Üniversitesi, *SBF Dergisi*, C. 67, No: 2, 1-28. DOI:10.1501/SBFder_0000002248.

Eren, C. ve Dal, N.E. (2019). "Markaların Kişilik Arketiplerinin Algılanması: Otomobil Markaları Üzerine Bir Araştırma", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı 43, 39-66.

Escalas, J. E. ve Bettman, J. (2005). "Self-Construal, Reference Groups and Brand Meanning", *Journal of Consumer Research*, No. 32, 378-89.

Erdem, Ş., Sertkaya N. S., Karsu, S. ve Yıldız, T. (2010). "Alışveriş Merkezlerinin Marka Kişiliklerinin Karşılaştırılması: İstanbul İlinde Bir Uygulama", *Öneri Dergisi,* C.9, No. 33, 71-87. DOI: 10.14783/od.v9i33.1012000151

Furnham, A. ve Heaven, P. (1999). *Personality and Social Behavior*, Oxford Pub.

Gegez, E. (2007). *Pazarlama Araştırmaları*, Beta Yayınları, İstanbul.

Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Ha, H.Y. ve Janda, S.(2014). "Brand Personality and Its Outcomes in The Chinese Automobile Industry"*, Asia Pasifc Business Review,* Volume 20, Issue 2.

İnce, M. ve Uygurtürk, H. (2019). "Marka Kimliği, Marka Kişiliği, Marka İmajı ve Marka Konumlandırma Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlere Yönelik Bir İnceleme", *Karabük* Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019, 9 (1), 224-240.

İslamoğlu, A.H. ve Alnıaçık, Ü. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (SPSS Uygulamalı),* Beta, İstanbul.

Kalaycı, Ş. (2006). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.

Kassajian, H. (1971). "Personality and Consumer Behavior: A Review", *Journal of Marketing Research,* November, C. 8, 409-418. DOI: 10.2307/3150229

Keller, K. L. (2003). *Strategic Branding Management: Building, Measuring and Managing Brand Equity,* New-Jersey, Pearson EducationInc.

Keller, K. L.ve Ailawadi, L. (2004). "Understanding Retail Branding: Conceptual Insights and Research Priorities", *Journal of Retailing,* C. 80, No. 4, 31-342.

Magin, S., Algesheimer, R., Huber, F. ve Herrmann, A. (2003). "The Impact of Brand Personality and Customer Satisfaction on Customer's Loyalty: Theoretical Approach and Findings of a Causal Analytical Study in the Sector of Internet Service Providers", *Electronic Markets Volume*, C: 13, No.4, 294-308. DOI: 10.1080/1019678032000135572

Memiş, S., Taygur, G. ve Cesur, Z. (2017). "Sakarya Üniversitesi'nin Marka Kimliğinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma", *International Journal of Social Science,* Number: 54, 241-253.

Milas, G. ve Mlačić, B. (2007). "Brand Personality and Human Personality: Findings from Ratings of Familiar Croatian Brands", *Journal of Business Research*, No.60, 620−626.

Odabaşı, Y. ve Barış, G. (2006). *Tüketici Davranışı*, İstanbul, MediaCAT Yayınları.

Özkan, Ö. (2008). "Otomobil Markalarında Marka Kişilik Özelliklerini ve Kullanıcı İmajlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi,* Kocaeli.

Phau, I. ve Lau, K.C. (2000). "Conceptualising Brand Personality: A Review and Research Propositions", *Journal of Targeting, Measurement and*

Analysis for Marketing, C. 9, No. 1, 52-69.

Plummer, J. (1985). "Brand Personality: A Strategic Concept For Multinational Advertising, Phoenix", *AMA Winter Marketing Educators Conference*, pp:36-52.9, No. 1, 52-69.

Roberts, C. (2010). Exploring Brand Personality Through Archetypes, *East Tennessee State University*, *Master Thesis.*

Ryckman, R.M. (2000). *Theories of Personality*, Wadsworth, 7th Ed.

Schneider, K. G. ve Kelebek, B. C. (2009). "Tüketicilerde Marka Kişiliği Algısı İle Marka Tercihine İlişkin Bir Analiz: Hijyenik Ürünler Sektöründe Bir Uygulama", Kütahya, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı.24, 121-140.

Sirgy, J. M. (1982). "Self-Concept in Consumer Behaviour: A Critical Review", *Journal of Consumer Research*, No.9(3), 287–300.

Sung, Y. ve Tinkham, S. (2005). "Brand Personality Structures in The United States and Korea: Common and Culture-Specific Factors", *Journal of Consumer Psychology*, C. 15, No. 4, 334-35.

Supphellen, M. ve Gronhaug, K. (2003)."Building Foreign Brand Personalities in Russia: The Moderating Effect of Consumer Ethnocentrism", *International Journal of Advertising*, C. 22, No. 2, 203-226.

Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, Sixth Edition, Pearson, Boston.

Tığlı, M. (2003). "Marka Kişiliği", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Öneri Dergisi*, İstanbul, C.5, Sayı. 20, 67-72.

Torlak, Ö. ve Uzkurt, C. (2005). "Kola Markası Kişiliklerinin Üniversite Öğrencileri Tarafından Algılanması", *İşletme Fakültesi Dergisi*, C.6, Sayı 2, 2005, 15-31.

Waller, G., Süss, D. ve Bircher, M. (2006). "Die Markenpersönlichkeit als Psychologischer Faktor der Markenwirkung", *Forschungsbericht zur Projektphase,* 2005/06, Zürich.

Yakın, V. ve Ay, C. (2012). "Markaların Kişilik Arketiplerinin Algılanması Üzerine Bir Araştırma", *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 2(3), 27- 36.

Yaşlıoğlu, M. (2017). "Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması", İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, C. 46, 74-85.

Yücel, N. ve Halifeoğlu, N. (2017). "Marka Kişiliği Algısı: Medya Markaları Üzerine Üniversite Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 27, Sayı: 2, 177-191. http://dergipark.gov.tr/download/article-file/354444.

Bölüm 23

MUHAFAZAKAR MODERNİST BİR TOPLUMBİLİMCİ

ŞERİF MARDİN

Salih Emir MUTLUER[1]

1 Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Salihemir.mutluer@erdogan.edu.tr

1. Hayatı ve Eserleri

Türkiye'de Toplum ve Siyaset Türk Modernleşmesi alanlarında çalışmaları olan Şerif Mardin, 1927 yılında İstanbul'da doğdu. Mardin'in önde gelen ailelerinden Mardinizadeliler ailesinin bir üyesidir. Mardinizadeler Mardin'de bulunan Kasimiyye medresesinde altı asır müderrislik yapmış bir ailedir. Mardinizade ailesinin bütün fertleri 1892 yılına kadar Mardin'de bulunan Kasimiyye medresesinde eğitim alırken 1892 yılından itibaren eğitim almaları için Şerif Mardin'in dedesi Arif Bey tarafından İstanbul'da açılan Mekteb-i Hukuk'a gönderilmiştirler. Arif Bey Şam, Basra ve Suriye valiliklerinde bulunmuş, İngilizce Fransızca ve Arapça bilen, Muhtasarululum adlı bir kitabı bulunan kültür sahibi bir aydındır. İstanbul Mekteb-i Hukukta eğitim alanların bir kısmı profesör bir kısmı idareci bir kısmı da bürokrat olmuşlardır. Bunlardan biri de Arif Mardin'in oğlu Şemseddin Arif Mardin'dir. Şemseddin Arif Mardin 1917 yılında girmiş olduğu Dışişleri Bakanlığı görevinde hızla yükselmiş, başarılı bir bürokrat olmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin tanınmış hocalarından Ord. Prof. Dr. Ebul'ula Mardin, Şemseddin Arif Mardin'inin amcasıdır. Şerif Mardin, Şemseddin Arif Mardin'in oğludur (Arlı, 2009: 82).

Yukarıda da anlatıldığı gibi Şerif Mardin'in ailesi Osmanlı İlmiyye sınıfının önde gelen ailelerindendir. Şerif Mardin, ailesi gibi eğitim hayatını devam ettirmek adına ortaöğrenimine Galatasaray lisesinde başlamış olmasına rağmen ortaöğretimini ABD'de devam ettirmiştir. Lisans eğitimini de Stanford Üniversitesi Siyaset Bilimi bölümünde tamamlamıştır. Lisans üstü eğitimini ise Johns Hopkins Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler alanında tamamlamıştır. Aynı üniversitenin Siyaset Bilimi alanında Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları konulu teziyle de doktora eğitimini tamamlamıştır. Lisans üstü eğitimleri sırasında James Watkins, Hamilton Gibb, Bertram Wolfe, Paul Baran, Halil İnalcık ve Hilmi Ziya Ülken gibi

sosyal bilimcilerle birlikte çalışma fırsatı bulmuştur. 1964 yılında Jöhn Türkilerin Siyasi Fikirleri 1895-1908 teziyle doçent olmuş, 1969 yılında da Profesör olmuştur (Arlı, 2009: 83).

Şerif Mardin 1954-1956 yılları arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde asistan olarak görev yapmış daha sonrasında ise 1956'da liberal bir parti özelliği taşıyan Hürriyet Partisinin genel sekreterliği görevini sürdürmüş ve Demokrat Parti iktidarına muhalefetliğiyle bilinen Forum dergisinin yazar kadrosunda yer almıştır. Daha sonra tekrar Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine geri dönmüş ve uzun yıllar akademisyenlik hayatına burada devam etmiştir. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki görevinden ayrıldıktan sonra Boğaziçi Üniversitesi'nin kuruluşunda yer almış ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde dekanlık görevini yürütmüştür. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde siyaset bilimi ve sosyoloji derslerini okutmuştur. Boğaziçi Üniversitesi'nin yanında A.B.D.'de Princeton, Columbia, California ve Harvard Üniversitelerinde çalışmış, Fransa'da Ecole des Hautes en Sciences Sociales, Almanya'da Wissenschaft College'de ve İngiletere'de Oxford Üniversitesinde konuk öğretim üyeliği yapmıştır. Son olarak Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesinde öğretim üyeliğine devam etmiş ve ağırlıklı olarak da Tanzimat Dönemi düşünce hareketlerinin yapısı üzerine çalışmalarda bulunmuştur (Kayalı, 2000:169). Prof.Dr. Şerif Mardin'in kitaplaşmış ve kitaplaşmamış birçok makale ve yazıları bulunmaktadır. Kitaplarının da birçoğu yirmiden fazla baskılara ulaşmıştır. Yayınlarından bazıları: Jön Türkilerin Siyasi Fikirleri 1895-1908 (2000), İdeoloji (1976), Din ve İdeoloji (1983), Türkiye'de Din ve Siyaset (1995), Bediüzzaman Said Nursi Olayı/Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim (1999), Siyasal ve Sosyal Bilimler (1994), Türkiye'de Toplum ve Siyaset (2000) ve Türk Modernleşmesi (2000). Şerif Mardin'in bu çalışmalarını kabaca dört başlık altında toplanabilir. Bunlar: Siyasi Fikirler, Bilim Sosyolojisi, Din Sosyolojisi ve Siyaset Bilimi ve Sosyolojisi.

2. Siyasi Fikirleri

Mardin'in siyasi fikirler tarihi kapsamında yapmış olduğu ve tamamen kurumsal tarih sınırları içinde değerlendirilebilecek olan çalışmalarını kapsayan yazı hayatının ilk ürünlerini siyasi fikirler üzerine yazmış olduğu "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ve Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1985-1908 adlı çalışması olmuştur. Bu alanla ilgili yazmış olduğu diğer yazıları da Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1831-1918 (1962), Tanzimat Fermanı'nın Manası (1957), Türkiye'de İletişimin Modernleşmesinin Erken Safhası Üzerine Bazı Notlar (1960), Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma (1971), Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar (1961). Mardin, Osmanlı modernleşme sürecini değerlendirdiği birçok çalışmasının ana kaynağı Yeni Osmanlı ve Jön Türk düşünceleri üzerine yazmış olduğu çalışmaları olmuştur. Yapmış olduğu çalışmalarda Mardin; Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma çabalarını iki safhada incelemektedir. Bunlar; 1720 yılında Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın çalışmalarıyla ortaya çıkan askeri teknolojinin modernleşmesi ve II. Mahmut'un kamu alanında yapmış olduğu yenilikler (1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılması, Asakiri Mansure-i Muhammediye ordusunun kurulması, Ulufe alımı ve satımının yasaklanması, Enderun kaldırılmış, senedi ittifakın ilan edilmesi gibi) (Mardin, 2000:10).

Mardin'in ilk çalışmalarından biri olan Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu başlıklı çalışmasında, Osmanlı Devleti üzerindeki Batı ağırlığının gittikçe artan bir şekilde görülmesinde etkili olan nedenlerin tarihsel açıdan açıklamasını yapıp, bu ağırlığın azaltılması noktasında devletin içinde bulunduğu siyasal zemini değerlendirmiştir. Ayrıca bu çalışmasında, İbrahim Şinasi, Sadık Rıfat Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa ve Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Osmanlı zihniyet dünyasında hangi konularda benzeşip ayrıştıklarına, dönemin dış politik gelişmelerinin bu aydınlar üzerinde oluşturduğu etkilere, bu etkiler doğrultusunda hangi fikirleri ve eylemleri üretmeye teşvik ettiğine, ayrıca bu aydınların birer maaşlı memur olmalarının düşüncelerini üretmedeki etkilerinin neler olduğuna geniş bir tarihsel ve siyasal çerçevede ele alıp çözümlemiştir. Bu özelliği ile Türk milliyetçiliğine giden yolu en ayrıntılı şekilde tasvir eden bir çalışma olması da bir diğer özelliğidir (Arlı, 2009: 114).

Mardin, bir diğer çalışması olan Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908 adlı çalışmada Yeni Osmanlı düşüncesini benimseyenlerden Halil Ganem, Selim Faris, Beşir Fuad, Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza Bey ve Mizancı Murat Bey gibi dönemin etkili fikir adamlarının baskılar altında yaratmış oldukları düşünce ve eylemlerini derinlemesine bir incelemesini yapmaktadır. Dönemine ait aydınların zaaflarına ve fikirlerine önem veren Mardin'e göre Jön Türklerin yeni bir siyasi formül, teori ve ideoloji ortaya koyamadığı görüşünü benimsemiştir. Mardin bu iki ça-

lışmasında Jön Türklerin fikirleri ve eylemleri ile içinde şekillendirdikleri sosyal sınıf ve toplumun yapısı arasındaki bağları araştırmaktadır. Ayrıca Mardin, geriye dönük olarak bu iki eserini "İdeoloji" adlı çalışmasında bir kez daha ele almıştır (Mardin, 2000: 16-25).

Şerif Mardin, Türkiye'de 1930-1940 yılları arasını kapsayan çalışmasında milliyetçiliği iki ana başlık altında toplamıştır. Bunlardan birincisini modernist milliyetçilik olarak tanımlamaktadır. Atatürk'ün önderliğini yapmış olduğu Modernist milliyetçiliğin özelliği çağdaş uygarlık düzeyine Türk toplumunu ulaştırıp, onu kuvvetlendirme düşüncesinden hareket etmesidir. Bu akımın öncülerinin amaçları arasında, Türkleri bilimsel düşünceye kazandırmak ve bu düşünce tarzını Türkiye'nin çıkarları için kullanmaktı. Modern milliyetçiler, ayrıca Türkler arasında Türklük bilincini yaratma konusuna da önem vermektedirler. Şerif Mardin buna Milliyetçilik I derken Milliyetçilik II olarak da Geleneksel milliyetçiliği göstermektedir. Geleneksel milliyetçilik kavramı birincisi olan Modern milliyetçiliğe göre kültürel bilinç ve milliyetçi ruh konusuna daha fazla önem vermektedir (Mardin, 2016:10).

3. Din Sosyolojisi

Yaklaşık yirmi yıl süren Mülkiye döneminin son yıllarında Şerif Mardin Din ve İdeoloji konusuna yoğunlaşan araştırmalar yaparak, Osmanlı-Türk tarihinde dini kurum, fikir ve temaların araştırmasına başlamıştır. Sonraki yıllarda bu konularda birçok çığır açıcı makale yayınlamaya devam edecektir. Şerif Mardin, 1980'lerin ortasına doğru Cemil Meriç'in tavsiyesi ile Said Nursi'nin dini söylemi ve anlayışı üzerine çalışmaya başladı. Nursi üzerine yazdığı eserin (Bediüzzaman Said Nursi Olayı/Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim) 1989'da yayınlanmasının ardından bazı tartışmalar başlamış, ancak Şerif Mardin kendi "anlamacı" yaklaşımından taviz vermeden benzer yayınlar yapmayı sürdürmüştür (Özcan,2019)

Bediüzzaman Said Nursi Olayı/Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim adlı eserinin yayınlanmasının ardından Şerif Mardin aldığı teklifle Washington'daki American Üniversity'de Islamic Studies (İslam Araştırmaları) Merkezi'nin başına geçmiştir. Yaklaşık yirmi yıllık Boğaziçi tecrübesi sonrasında, üçüncü önemli akademik durağı olan American University'de yaklaşık on yıl çalışmıştır. Bu yıllar boyunca Şerif Mardin'in Osmanlı-Türk entelektüel tarihi, modern dünyada İslam, müceddidi Nakşibendilik, sekülerizm ve sivil toplum konularında çok sayıda makalesi yayınlanmıştır (Mardin,2017).

Ortaya konulan bu yayınlar, Türkiye'nin sosyal bilimler tarihinde öncü bir rol edinmiştir. Mardin Türkiye toplumunda, din ve devlet ilişkilerinde İslam'ın sosyal bir güç olduğunu, bunu da din ve ideoloji ile ilgili

konularda metinler yazarak göstermiş ayrıca bu yazılan metinler sayesinde bu alanda yüzlerce ilim insanının gelişimine de katkı sağlamıştır.

Mardin, Din ve İdeoloji kitabında dinin (İslam'ın) sosyal bir güç olduğunu, ideolojinin ise belirli bir kişiye ait değil de inançlar gibi kitle toplumunun belirlenmesinde önem kazandığını vurgulamıştır. Bu anlamda kitle toplumun belirlenmesinde belirleyici olan tutum ve inançların, siyasal sürecin bir ayrılmaz parçası olduğu ve 90'lı yılların sonuna doğru gelişen siyasal davranışın getirdiği bir tutum olduğunu belirtmiştir (Mardin,2017:15).

Mardin'e göre; bir alanın ana problemlerini ortaya koymak için ana tartışmalarını ortaya koymanın yeterli olmadığını, din ve ideoloji gibi din sosyolojisi gibi konularda Marx ve Freud gibi bilim insanları ön plana çıksa da asıl olarak sosyolog ve antropologların da etkisinin olduğu şüphesiz kaçınılmazdır. Bunun içinde Mardin, din ve ideoloji gibi konularda sadece din sosyolojisinin gelişimi olarak bakmanın doğru olmadığı, onun yerine başladığı ilk ana yani bilimsel biçimini aldığı zamana gitmenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Marx'ın ilk defa ideoloji konusuna değindiğini ve bunu da din ile ilişkilendirdiği görülmektedir. Marx'ın ideoloji yaklaşımına değinmeden önce kendisini bu konuda etkileyen bir bilim insanına yani Feuerbach'a bakmamız gerekmektedir. Feuerbach, Marx'ın gençlik yıllarına denk gelmekte olup, Hegel'in etkisinde Alman materyalizmin ilk düşünürüdür. Feuerbach, Felsefenin Reformuna Başlangıç Tezleri, Hristiyanlığın Özü adlı eserleriyle Alman gençliği üzerinde etki bırakan birisidir. Eserlerinde din ve ideoloji ile ilgili olarak üzerine basarak belirtmiş olduğu düşünce; bir şeyin var olduğunu söylemenin o şeyin tasavvur edilebileceğini söylemek olmadığını çünkü var olacağını söylediğimiz şeylerin algılanabileceğini ve duyulabileceğini bunun sonucunda da Tanrının bizim algılayabileceğimiz bir şekil almadığı takdirde de ispatlanamayacağını dile getirmiştir. Bu şekliyle de Feuerbach'a göre din bilimine ait olan kanıtların etkisiz bir varsayımdan öte gitmediği sonucu ortaya çıkmıştır (Mardin,2016:39). Marx ve Engels bu yazılardan etkilenmiş ve din için din, halkın afyonu, baskıya tabi yaratıkların iç çekmesi, ruhsuz olayların ruhu, kalpsiz bir dünyanın kalbi gibi ifadeler kullanarak eserlerini yazmışlardır. Marx, eserlerinde insanın dini bir kurtarıcı olarak gördüğünü ve bu aldatmacayı ve kurmacayı anladığı an kendisini esir ettiğini de anlayacaktır düşüncesini savunmuştur (Mardin,2016:41).

Freud'a göre din, insanın kendisini güçsüz hissettiği çocukluk yıllarında her istediğini yerine getiren Kadir'i mutlak olan bir ana ve babanın var olduğunu, ileri ki yıllarında bilişsel gelişimiyle beraber inançlarının biçimsel şekil aldığı dönemlerde Kadir'i mutlak olan ana ve babasının yerini dinin aldığıdır (Mardin,2016:41).

Durkheim kendinden önceki bilim insanlarının aksine dini kendi inançları doğrultusunda yorumlamamıştır. Kendinden önceki bilim insanları, kendi dinlerini ön plana çıkarmak adına diğer dinleri hep ilkel bir şekilde görmüşlerdir. Tylor, insanların bir eşyanın etrafında toplanmasını bir eşyaya tapma olarak algılamış ve buna da animizm demiştir. Malinowski ise Trobriand adalarında ki yerliler ile ilgili incelemelerde bulunmuş ve yerlilerde dinin yerini büyünün aldığını belirtmiştir. Durkheim bu bilim insanlarının aksine, toplumun tüm yapılarını din kavramlarıyla ifade etmiş ve ayinleri de topluma ait olan anayasanın hatırlatılması adına toplumsal bir değer olarak görmüştür. Mardin ise, dinin ideolojik anlamda insanın kendini Allah'a teslimiyet fikriyle bağladığını, bu teslimiyetin kurallarını da Şeriatin belirlediğini ve bu birlikteliğin başında da bir idarecinin değil de Allah'ın olduğunu söylemiştir (Çay,2019: 78).

Şerif Mardin, Weberyen gelenekten aldığı ilhamla, kültür alanını bilimsel araştırma programının ana odağı haline getirmiş olması da Türkiye sosyal bilimleri açısından ilginç bir açılım anlamına gelmekteydi. Bahsetmiş olduğumuz hermenötik yöntemsel tavrın merkezinde (din de dahil olmak üzere) kültürün ve genel olarak fikirlerin önemli olduğu vurgusu vardı; zira kültürel unsurlar sosyal bilimciler tarafından ihmal edilmesi gereken edilgen birer faktör değil, aksine toplumu ve tarihi şekillendiren en güçlü amillerdendi. Bu anlamda Türk-İslam kültürünün çok katmanlı ve karmaşık yapısı Şerif Mardin'in teorik ve ampirik düzlemlerde temel ilgi alanı olagelmişti; zira bu kültürün Osmanlı'dan beri bu topraklarda gündelik hayattan siyasete kadar birçok alanı derinden etkileyen en önemli şekillendirici güç olduğunu tespit etmişti. Bu çerçevede daima peşinden koştuğu gerçek, Türkiye'nin söz konusu kültür tarafından şekillendirilen kimlik, mikro ve makro düzeyde iletişim, ilişki ağları, elitlerle halk yığınları arasındaki gerilim ile gündelik ve siyasi anlam dünyaları gibi temaların ne idüğüne matuftu. Diğer ifadeyle Mardin, hayatı boyunca hep bizi aradı, o bizi anlamaya ve anlatmaya çalıştı. Ayrıca bu yaklaşım söz konusu kültürel unsurların taşıyıcılarını (örneğin dini cemaatleri, ulemayı) da anlamayı gerekli kılmaktaydı, Mardin de akademik hayatının büyük bölümünü bu anlama çabasına adadı. Haddizatında Şerif Mardin neredeyse kariyerinin başından beri Kemalist akademik çevrelerce dışlanmasının esas sebeplerinden biri de budur. Şerif Mardin, Kemalizm'in felsefi derinlikten yoksun, pragmatik bir ideoloji olduğunu düşünür ve bu sığ ideolojinin, iyi, doğru ve güzelin ne olduğunu kapsamlı bir şekilde ortaya koymuş olan İslam'a bir kimlik/aidiyet kaynağı olarak alternatif olamadığını öne sürmüştür. Bu anlamda Cumhuriyet ideolojisi ve eğitim sisteminin Türkiye toplumunun kültürel kodlarını dönüştüremediğini, zira kültürün kimlik yaratıcı katmanlarına nüfuz edemediğini, dahası Cumhuriyet'in öğretmeninin Osmanlı'nın imamına mağlup olduğunu soğukkanlılıkla tespit etmiştir (Okumuş,2018).

4. Siyaset Bilimi ve Sosyolojisi

1990'ların hemen başında Şerif Mardin'in, on yıllar boyunca İngilizce yazdığı makaleler, Türkiye'deki siyaset ve sosyoloji çalışmalarına etki edecek, defalarca baskı yapan ve artık klasikleşmiş kitaplara dönüşmüş biçimde belirli konu başlıkları altında ardı ardına yayımlanır. Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Siyasal ve Sosyal Bilimler, Türkiye'de Din ve Siyaset, Türk Modernleşmesi gibi.

Şerif Mardin, İktisat tarihi ve Siyaset bilimi alanlarında da bazı öncü çalışmalara imza attı ve bu alanlarda birçok araştırmacının yetişmesine vesile oldu. Örneğin 1970'lerin sonunda, 20. yüzyıl boyunca Türkiye'de yerel esnaf örgütlenmeleri konusunda öncülüğünü yaptığı projeyle kıymetli araştırmacıların önünü açmıştır. Şerif Mardin'in bu kurucu ve öncü çalışmaları, onun yalnızca ülkemizde değil, dünya sosyal bilim çevrelerinde de çokça tanınmasına vesile olmuştur. Öyle ki, özellikle Osmanlı-Türk modernleşme tarihi ve Türkiye'deki merkez-çevre ilişkileri konusunda Mardin'e atıf yapılmaksızın ciddi bir akademik metnin yazılamayacağı konusunda alanın uzmanları arasında neredeyse bir görüş birliği mevcuttur. Ancak gerek yöntemsel ve teorik yaklaşımıyla, gerekse de şahsi destek ve yönlendirmeleriyle çok sayıda araştırmacının yetişmesine katkı yapmış olan Mardin'in literatürdeki etkisi aldığı metinsel atıflarla ölçülemeyecek kadar büyüktür. Nitekim 90'lı yıllarda görev yaptığı American University bünyesinde Şerif Mardin adına ödül verme uygulaması halen devam etmektedir (Andıç,2018;64).

Şerif Mardin, disiplinlerarasılığı temel bir metodolojik yönelik olarak benimsedi ve bunu genç kuşaklara öğretti. Hocanın bu yaklaşımı, çalışmalarında sosyoloji, siyaset bilimi disiplinlerinin teorik ve metodolojik araçlarını birleştirerek kullanmasını mümkün kıldı ve onun Türk sosyal bilimler tarihindeki özgün yerine işaret etti. Şerif Mardin, Tanzimat döneminden İkinci Meşrutiyet'e oradan Cumhuriyet dönemine uzanan geniş bir zaman dilimine yayılmış konular üzerine birincil kaynaklara dayalı araştırmalarında incelediği temaları daima tarihsel bağlamları içerisinde ve girift bağlantıları dikkate alarak anlamaya ve açıklamaya çalıştı (Doğan,2018;8).

Her toplumun kendine özgü malzemeler ile oluşturmuş olduğu bir merkezleri vardır. Bu merkezlerin ömürleri ise kuruluş biçimlerine göre değişmektedir. Osmanlı imparatorluğuna ait olan merkezin ömrü ise göze çarpan bir istisnadır. Karmaşık ve incelmiş şekliyle yer alan kurumlara sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun yöntemleri ustaca ve çeşitlilik göstermekteydi. Örneğin dinsel azınlıklardan küçük yaşlarda toplanan kişileri kendi esas ve ilkelerine göre yetiştirip yönetici zümreye alan, onlara resmi görevliler statüsünü verip toprak ve vergi yönetimini onlarla sıkıca denetim altına alan, bir merkez konumuna sahip olmuştur (Mardin,2015:35). Merkez

ile çevrenin bu denli sistematik bir şekilde gitmesinde bazı olumsuzluklar yaşanmıyor değildir. Osmanlı İmparatorluğu merkezden denetlenen bir ordu kurmuş olmasına rağmen, imparatorluk öncesi dönemde bazı topraklarında soylular sınıfı ve dinsel tarikatlara bağlı özerk güçler varlıklarını sürdürmüştü. Anadolu'da yer alan göçebeler ile ilişkili olan bu potansiyel belirli zamanlarda imparatorluk öncesi dönemleri hatırlayabiliyor (Glucks-man,1965;155,akt:Mardin) ve İmparatorluğun en parlak dönemlerinde merkez ile çevre arasında bu duruma bağlı anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı.

Hristiyan, Museviler ve diğer dinlere mensup olanların Türklere özgü adla anılmak istemediği Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde 19. Yüzyılda merkezilikten kurtulmayı esas alan Jön Türkler iş başına geldiler. 1908 yılında Jön Türk devriminin başarı kazanması ile birlikte halk mecliste yer almaya başlamıştır. Osmanlı bürokrasisinin artık mirasa dayanan bir padişah kökenli haliyle değil de halkın da yer aldığı akılcı bir bürokrasiye dönüştüğü görülmekteydi. Modernleşme adına gerçekleşen reformun ilk aşaması olarak sivil ve askeri bürokrasiyi yetiştiren eğitim kurumları yer almıştır. Bu konuda sultanla araları açık olan ulusalcı düşünceye sahip Jön Türkler, reformlar konusunda sabırsızlanmakta ve biran evvel Yeni Türk devletini kurmak istemekteydiler. Zamanla Jön Türklerin ulusalcılıkları ve tecrübesizlikleri halktan aldıkları desteğin azalmasına sebep olmuştur. Osmanlının son zamanlarındaki Jön Türkler ve Padişah yanlıları arasındaki ikilik Tür Kurtuluş Savaşı sırasında Büyük Millet Meclisinde bir kez daha ortaya çıkmış bu seferde Kemalistler ve eşrafın partisi konumunda olan ikinci grup ile yaşanmıştır. Kemalistlerin ikinci gruba karşı muhalefetinin simgesel dile gelişi, din üzerinde odaklanmıştı. Kurtuluş savaşının bitmesi ve Kemalistlerin zafer kazanmasıyla, siyasaya el koymak daha kolaylaştı. Kemalistlerin partisi olan Halk Partisi, üyelerini başarıyla disiplin altına aldı. Yönetimde olan Halk partisi dinsel gericiliği ön plana çıkararak ikinci olarak kurulan yeni parti Terakki-Perver Cumhuriyet Fırkasını kapattırdı. Halk partisi, Atatürk'ün ölümünden sonra da 1946'da üçüncü kez önemli bir muhalefet partisi kurulduğunda da aynı şekilde halkı, yeni kurulan partiyi desteklemekle ulusal birliğimiz sabote edilecektir diyerek uzaklaştırmaya çalışmıştır. Cumhuriyetin benimsediği siyasetlerin aktarılmasını sağlayan biricik parti olan Halk Partisi, kırsal alanda yaşayan kitlelerle ilinti kuramadığı için taşra da bulunan halk tarafından Halk partisinin bazı eski ve önde gelen üyeleri tarafından 1946'da kurulan Demokrat Parti desteklenmiş oldu (Mardin,2015;40).

Kaynakça:

Andıç, Nurullah (2008), Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c.6, no.11, s.61-92

Andıç, Nurullah (2018), Şerif Mardin'in Akademik Hayatı ve Sosyal Bilimlere Katkıları Üzerine Bir Söyleşi, İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.6, no.12, s.63-75

Arlı, Alim (2009), Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin, Küre Yayınları, İstanbul.

Çay, Erkan (2019), Türkiye'de "Yerli Sosyoloji" İmkanı: Cahit Tanyol İle Şerif Mardin'in Yaklaşımlarının Karşılaştırılmalı İncelenmesi, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, sayı:43, s.78-120.

Doğan, Sedat ve Demir, Sedat (2018), Şerif Mardin'in Anısına: İkincil Literatüre Küçük Bir Katkı, Temaşa Dergisi, Sayı:8, Kayseri.

Glucks-man, Max (1965), Politics, Law and Ritual in Tribal Society, akt: Şerif Mardin, New York.

Kayalı, Kurtuluş (2000), Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2000), Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2008), Türk Modernleşmesi, Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2013), Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2013), Türkiye, İslam ve Sekülarizm, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2013), İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2015), Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar; Merkez-Çevre İlişkileri, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2015), Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Bürokratın batılılaşması Olarak Modernleşme, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2015), Türkiye'de Din ve Siyaset, Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2016), Siyasal ve Sosyal Bilimler, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2016), Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2017), Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2017), Bediüzzaman Said Nursi Olayı/Modern Türkiye´de Din ve Toplumsal Değişim, İletişim Yayınları, İstanbul.

Okumuş, E. (2018). Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi –Bir Giriş Denemesi. ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi, 8(2), 145-174.

Öncü, Ahmet, Tekelioğlu, Orhan (2009), Şerif Mardin'e Armağan, İletişim Yayınları, İstanbul.
Özcan, Rıfat (2019), Şerif Mardin: Din ve İdeoloji, medium.com/rifatozcan/şerif-mardin-din-ve-ideoloji.

Bölüm 24

OSMANLI DEVLETİ'NDE LONCALARIN İKTİSADİ VE SOSYAL HAYATA ETKİLERİNİN İNCELENMESİ

Seçil ŞENEL UZUNKAYA[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, secilsenel@medipol.edu.tr.

GİRİŞ

Loncaların Anadolu ve Batı Asya'daki faaliyetlerine ilişkin olarak edinilen bilgiler sınırlıdır. Ancak Moğol istilasının hemen ardından, 13. ve 14. Yüzyılda Anadolu'da ve kentlerde dayanışmanın kökenlerini ve çeşitli unsurlarını barındıran fütüvvet ahlakının ve fütüvvet derneklerinin zamanla Osmanlı Loncaları şeklinde örgütlenerek meslek örgütleri haline dönüştükleri bilinmektedir. Loncaların kendi aralarından seçtikleri bir ahi önderliğinde örgütlendikleri ve önemli bir siyasi odak oluşturdukları da bilinmektedir. Ancak merkezi otoritenin güçlenmesiyle ahilik gücünü yitirse de meslek örgütü olarak loncaların ideolojisi, dinsel ve ahlaki temellere dayanmayı sürdürmüştür (Pamuk,2005). Loncalar, fütüvvet ve ahiliği günün koşullarına göre uyarlamışlardır (Gürata, 1975).

Lonca kelimesinin İtalya ile ticari ilişkiler sırasında ortaya çıktığı düşünülmektedir. İlkbaşlarda hammaddenin dağıtıldığı yere lonca adı verilirken, zamanla esnaf birlikleri tarafından yapılan toplantı yerlerine ve daha sonra da bu teşkilatın kendisine lonca denmeye başlanmıştır (Turan, 1996). Loncalar aynı alanda üretim faaliyetinde bulunan ve birbirlerine yakın çevrede oturan zanaatkarların üretim ve satış birliği oluşturduğu örgütlü yapılardır (Şener, 1991). Osmanlı sanayi ve ticaret kesimlerinin çerçevesini oluşturan bu yapı işbirliği, karşılıklı kontrol, imtiyaz ve tahsis ilkelerine dayandırılmıştır. (Tabakoğlu, 1993).

Loncalar, mensuplarının bütün sorunlarıyla ilgilenmekle beraber mesleki ve teknik alanda eğitimin verilmesini de üstlenmişlerdir. Aynı zamanda idari kaza merci durumunda olan loncalar suçluları cezalandırma, ihtilafları çözme, haksız rekabeti önleme, yardım sandıkları gibi yetkilere de sahiptir (Tuna, 1973).

Sanayi Devrimine kadar Osmanlı Devleti'nde, zanaat ve küçük sanatlara dayanan üretim ve esnaflık oldukça gelişme göstermiş, mal sahibi, usta, kalfa ve çırak olanların sayılarında artış olmuştur. Loncalar, Osmanlı Devleti'nde, bu zanaatkarları bir araya getiren mesleki kuruluşlar olarak, 19. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. (Makal, 1997).

LONCALAR VE FONKSİYONLARI

Osmanlı Devletinde loncalar toplum düzeninin oluşturulmasında, iktisadi ve siyasi hayatın şekillenmesinde önemli roller oynamışlardır. Her yerleşim bölgesinde bir lonca oluşmuş ve aynı meslek grupları bir araya gelmiştir. Yerleşim yerleri büyüdükçe işbölümü ve uzmanlaşma artmış, lonca sayısında da artış olmuştur (Pamuk, 2005). Osmanlı Devleti'ndeki esnaflar, sanatkâr ve meslek sahipleri, ahi babalarından ya da onların yetki verdiği kişilerden aldıkları yeterlik ve izin belgeleriyle mesleklerine de-

vam edebilmişlerdir. Her şehir ve kasabada var olan loncalar için; çarşılar, uzun çarşılar, kapalı çarşılar kurulmuş ve her türlü üretim bu esnaf loncalarınca yapılmıştır (Nasır, 2002).

Osmanlı şehirlerinde belediye ve komün teşkilatı gibi şehrin bütünlüğünü oluşturan organların olmayışı, loncaların varlığını daha da önemli hale getirmiştir. Osmanlı şehirleri, Sancak Beyi, Subaşı gibi dini ve siyasi otoriteyi temsil eden yöneticilerin kontrolleri altındaydı ancak bu topluluklar organik bir birlik oluşturmayan, birbirinden ayrı ufak toplumların bir araya gelmesiyle oluşmuş kalabalık merkezlerdir. İnsanlar aynı meslekte çalışmak, aynı iş yerinde ve mahalinde bulunmak, bir de aynı mahallede oturmaktan ileri gelen komşuluk bağlarıyla birbirleriyle irtibat içindeydiler. Loncalar, hem meslek teşekkülleri olarak, hem de dini yönleri kuvvetli sosyal ve kültürel dernekler olarak, Osmanlı şehirlerine damgasını vuran müesseselerdir (Faroqhi, 2004).

Osmanlı lonca örgütlenmesinin normal mekân sınırı, şehir ve kasaba merkezleriydi. Her şehirdeki örgütlenme biçimi, yaşayan kişi sayısı ve iktisadi hayat farklılıklar gösterse de lonca teşkilatı yapı ve içerik olarak benzerlik göstermekteydi. Bu duruma, özellikle, İstanbul'da, şehrin değişik semtlerinde ayrı birimlere bölünmüş olan kayıkçı, hamal, debbağ, fesçi, basmacı, dokumacı, lüleci vb. gibi birçok lonca örnek olarak gösterilebilir (Genç, 2000).

Loncalar üyelerine, toplum içindeki yerlerini, rollerini, statülerini gösteren ve onlara ve başkalarına bu durumu hatırlatan sosyal müesseselerdir. Toplumun diğer kesitleri ile aralarına sınır konduğu gibi, devletin bile birçok alanda müdahalesine kapalı, oldukça özerk kuruluşlardı. Dini inançlarla birlikte benimsenen hedefler, ahlak ve meslek kuralları, gelenekler sayesinde, üyelerine çalışma zevki, meslek disiplini, başkalarına karşı dürüstlük gibi ahlak kurallarını öğretmekteydi. Lonca üyeleri açısından da loncalar mesleğin itibarını sağlıyor, standartları oluşturuyor, haksız rekabetin önüne geçiyordu. Ayrıca üyelerine ekonomik ve sosyal güvenlik sağlıyordu. Meslek mensupları ve şehirli halk arasında, barış, düzen ve uyum sağlanıyor, devletle birçok meslek mensubu esnaf arasındaki iktisadi, mali ve vergisel ilişkiler düzgün bir şekilde yürütülüyordu (Pamuk, 2005).

Lonca teşkilatları, iktisadi hayatta arz ve talep kurallarının gereklerini, belli güçlükler karşısında yerine getirmiştir. Lonca üyeleri hammaddeleri pazardan sabit fiyatla toptan almakta, ustalara dağıtmaktaydı; çünkü bu dönemde ulaşım sisteminin yetersizliği nedeniyle hammaddeye ulaşım sınırlı miktardaydı. Hammaddelerin, hammaddeye ihtiyacı olan loncalara uygun bir fiyatla ulaşması ve lonca ustaları arasında adil bir şekilde paylaştırılması gerekmekteydi. Hammadde kıtlığı Osmanlı şehirlerinde fiyatların yükselmesine ve işsizliğe neden olmuştur. Bu kıtlıklar, istifçilik ve vurgunculuktan, bazı zanaatkarların fazla hammadde satın almak istemesinden,

aynı maddeye başka bir loncanın ilgi göstermesinden ya da başka bir bölge veya ülkenin daha yüksek fiyat sunan tüccarlarınca satın alınmasından çıkabilirdi. Loncalar devletin ortaya çıkan bu durumun önüne geçmesini isterdi. Sultan bu durumu önlemek için caydırıcı cezalar ve emirler verirdi. Ancak yerel halk ihtiyacı olanı aldıktan sonra tüccarlar hammadde alışverişinde bulunabilirdi. Birtakım önemli hammaddelerin ihracatına, devlet tamamen yasak getirebilirdi.

Loncaların yapısını oluşturan diğer bir faktör ise pazarın sınırlı olması idi. Ekonomik sistemin gelişmemiş olması ve ulaşımın yetersizliği, kasaba ve küçük şehir loncalarının ancak şehir ve etrafındaki köylerden oluşan sınırlı bir pazar için üretim yapması anlamına gelmekteydi; üstelik Osmanlı şehirlerinin çoğu küçük şehirlerdi.

Üretimin sınırlı bir pazara göre düzenlenmesi, loncaların yapısını oluşturmuştur. Üretime getirilen çeşitli kısıtlamalar bir loncanın dükkan ve atölye sayısında sınırlamaya gidilmesine neden olmakta, ayrıca pazar yabancılardan korunmaktaydı. Belirli bir alan için üretim yapılmakta, üretim kontrol altına alınmak zorundaydı. Belirlenenden fazla üretim fiyatların düşmesine neden olacağından esnafa zarar verecektir, az üretim ise, fiyatları artmasına sebep olacağından halkı olumsuz etkileyecektir. Lonca sistemi pazar koşulları için bir gereklilikti. Arz ve talep ekonomide kontrol altında idi. Devlet her şehirde ya da belirlenen bölge içerisinde her loncaya tekel verirdi, her lonca ustası kendi ürünlerini bu sınırlı bölge içinde sattığından lonca içerisinde rekabet olmazdı. Rekabetin sınırlandırılması için, yapılan malların çok iyi belirlenmiş ölçülerde olması gerekirdi. Üretim yöntemleri, hammadde çeşitleri, aletler ve atölye şekilleri bir düzen içerisindeydi. Üretim sürekli olarak denetlenirdi, ürünler pazara çıkmadan önce titizlikle incelenirdi. Sonrasında da mallar, ancak belli çarşı ve dükkanlara satılabilirdi. Bazı loncalarda ise malları yiğitbaşı ya da kethüda toptan satardı (İnalcık, 2003).

Esnaf örgütleri iktisadi faaliyetin normal seyri içinde servetin mahdut ellerde toplanarak sosyal ve ekonomik düzeni sarsacak dengesizliklerin ortaya çıkmasının engellenmesinde önemli rol oynamıştır. Milli gelirde artışın sağlanamayacağı, yani iktisadi gelişme ve büyümenin, fiili ya da fikren gerçeklemeyeceği bir devirde, fertlerin veya zümrelerin gelirlerini artırmak, genellikle başkalarının gelirlerini azaltarak mümkün olabileceğinden devlet, eşitlikçi örgütlenmeleri desteklemiştir.

Loncalarda en fazla para kazanan usta, orta gelirli ustadan en fazla yüzde elli ile yüzde yüz arasında değişen bir miktarda fazla kazanabilir, en az kazanan ise de ortalamanın aynı oranlarında altında kazanırdı.

Devlet esnafın faaliyetlerine devam ederken gerçekleştirmekte zorlanacağı veya büyük miktarda sermaye gerektiren alanlarda, boyahane,

basmahane gibi imalathanelerin, han, hamam, dükkan, çarşı yapımı gibi faaliyetlerde esnafın yatırım yapmasını beklemeden, hazineden veya vakıflardan sermaye sağlayarak, bu yatırımları gerçekleştirirdi (Genç, 2000).

ÇALIŞMA DÜZENİ

Osmanlı iktisadi hayatını oluşturan loncalar işbirliği, karşılıklı kontrol, imtiyaz ve tahsis ilkelerine göre oluşturulmuştur. Bu ilkelerle iş ve çalışma hayatı disiplin altına alınmıştır (Tabakoğlu, 1986).

Loncaya girmek isteyen kişi, bir aslî üyeye başvurur ve kabul edilmeden önce çırak(tâlip), asli üye tarafından uzun bir müddet boyunca tetkik ve takibe alınırdı. En küçük olumsuzlukta dahi talip, üye olarak lonca teşkilatına alınmazdı (Ekinci, 1990). Esnaf birliğine katılma fütüvvete giriş gibi şerbet içme, şed kuşanma ve şalvar giyme ile gerçekleşmektedir. Bir çeşit kuşak olan şed ileriki zamanlarda peştamale dönüşmüş ve ustalara takılmıştır (Kal'a, 1995). Loncaya katılmak isteyen kişi becerikli ve iyi karakterli olduğunu kanıtlamalıydı (Heaton, 1995). Lonca birliğinde çok sıkı kurallar bulunmaktaydı ve kişi bu kurallara uymazsa cezalandırılıyor, kurallara uymamaya devam ederse de birlikten atılabiliyordu (Huberman, 1995).

Her esnaf birliği ustalar, kalfalar ve çıraklardan oluşmaktaydı. Birlikler içinde yükselebilmek için ehliyet ve liyakat esastı ve her şey sıra ile gerçekleştirilir, teşkilatın en büyüğü bile kendi isteğine göre hareket edemezdi.

Lonca birliğine yeni girenler işyerini, diğer çırak ve kalfaları öğreninceye kadar küçük hizmetlerde bulunur, daha sonra dükkanda çalışmaya başlanırdı (Tabakoğlu, 1986). Bir kişi Lonca birliğine ilk katıldığında iki çırak ona yol kardeşliği, bir usta da onun yolunu belirleyerek kişiye rehber olurdu. Çıraklık mertebesinde olan kişi, ona mesleğin bütün sırlarını ve birliğin bütün geleneklerini öğreten ve ehliyet kazandığı zaman da ona kefil olacak olan bir ustanın yanında işe başlardı (Kal'a, 1995).

Mesleğinde yeni olan kişi, mesleğin inceliklerini öğreninceye kadar ustasına hizmet ederken, diğer yandan da ahlaki arınma içerisindedir. İşyerinde ailesi hava esmekte, usta ile çırak baba-oğul gibi dayanışma içindeydi (Tabakoğlu, 1986). Ancak ustanın otoritesi tartışılamazdı. Çırak ileride kalfa ve usta olduğu zaman ahlâkını muhafaza etsin diye saygılı, terbiyeli, edepli, dindar, ahlaklı ve tokgözlü yetiştirilirdi. Kolayına kaçmasına, işini en mükemmel şekilden başka türlü ve düşük kalitede yapmasına ve hiç bir hususta kaytarmasına izin verilmezdi. Bu disipline girmeyenler esnaf olamazlardı (Öztuna, 1983). Çıraklık devresinde muayyen bir haftalık alan kişi, işinde ilerledikçe aldığı para miktarı da artardı. Eğer çırak istenilen düzeye gelmişse kalfalık imtihanına girer, sınavda başarılı olursa kalfa olurdu. Bu olay ustabaşına haber verilir, yeni kalfanın babası tarafından

toplantı ve ziyafet düzenlenir, esnaf heyetine ve ustasına hediyeler alınarak kutlanırdı (Tabakoğlu, 1986).

Usta çırağın yetiştiğine kanaat getirdikten sonra kendisine kalfa unvanını vermekte, ücretini artırmakta ve daha mesuliyetli işler vermeye başlamaktaydı. Kalfa kelimesi Arapça Halife kelimesinden gelmekte Lonca birliğinde ise yardımcı manasında kullanılmaktadır (Öztuna, 1983). En az üç yıl süren kalfalık, kalfanın usta olabilecek beceriye sahip olmasıyla sona ererdi. Ancak bazı durumlarda bu sürenin kalfanın hayatının sonuna kadar uzadığı da görülmekteydi (Tabakoğlu, 1986). Kalfa ustanın yanında üretime yardım etmekte ve çıraklara nezaret etmekteydi (Demirel, 2002). Her kalfanın emeli peştamal kuşanıp usta olmaktı. Peştamal kuşanmayan, ustasız yetişen esnafa iyi gözle bakılmazdı.

Usta olacak kalfanın peştamal kuşanma merasimi çok gösterişli olurdu. Davetlilerin kalabalık olmasından masraf bir kalfaya ağır geleceğinden, 20-30 kalfa bir araya uygun bir zamanda gelerek töreni gerçekleştirirdi. Bütün esnaf peştemal kuşanma merasimine renkli ve ayetlerle süslü bayraklarla giderlerdi. Şehrin ileri gelenleri ve halk da bu merasime çağrılırdı. Ustalarla kalfaların helalleşmesinden sonra peştamal kuşatılırdı. Daha sonra yenilir, içilir akşama kadar eğlenilirdi. Usta olduktan sonra bir zanatkar esnaf şeyhliğine kadar yükselebilirdi (Özkaya, 1985). Ayrıca eskiler için Kuran-ı Kerim okunur, sonra hepsi ayağa kalkarak peştamal kuşatılır, yeni kalfa olan kişi ustalarının elini öper ve tören sonlanırdı(Çağatay, 1974).

Usta olmak için üç yıl kalfa olarak hizmet edilmesi ve müşterilere iyi davranılması şarttı. Loncalarda ustalar arasında en iyi olanlarına ihtiyar denilirdi. Kolay kolay kalfalıktan ustalığa geçilmezdi (Özkaya, 1985). Çıraklıktan itibaren ciddi bir kontrol altında tutulan ve sürekli olarak eğitilen kişi usta olduğunda bile kendi başına hareket edemezdi (Sevinç, 1978). Ustalar yanlarında çalışan çırakların ve kalfaların her türlü sorunları ile ilgilenirdi (Güllülü, 1992). Çırak ve kalfaların iyi birer usta olmalarını sağlarken gittikleri yerleri, konuştukları kimseleri, arkadaşlarını, özel hayatlarını kontrol altında tutar eğer uygunsuz davranış görürse onlara nasihat ederdi (Sevinç, 1978).

XVII. yüzyılda ustalığa yükselme ve dükkan açmak için ruhsat verme merasimi, bazı esnaflarda beş-altı yılda, kuyumcularda ise yirmi yılda bir yapılırdı. Aynı zamanda ihtiyaç olduğuna esnafın karar vermesi gerekirdi. Mesela kasaba, sabuncuya, helvacıya ihtiyaç duyulduğu zaman ilgili esnaf kadıdan izin alarak, sanat icrası izni alır ve işe başlardı. Burada uygulanan sistem ihtiyaca göre üretim yapılmasıdır (Tabakoğlu, 1986).

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bir mesleğin inceliklerini öğrenmek ustalık hakkına sahip olmak için yeterli olmuyor aynı zamanda bir de ustalık hakkı olarak kabul edilen bir cins mülkiyet sertifikası olan gedik

sahibi de olmak gerekiyordu. Bir mesleğin icrası için gerekli dükkan ve içindeki alet ve edevat için kullanılan bir tabir olan gedik, Osmanlılarda esnafın bir sanatı icra edebilmesi için yetki anlamına da geliyordu (Demirel, 2002). Çalışanların ilerlemesinin çok zor olması, işin büyük bir önemle incelenmesi ve uygulanan sınırlamalar uzmanlaşmaya verilen önemi göstermektedir (Heaton, 1995).

İstanbul 5 numaralı Ahkam Defterinin 614 nolu hükmünü ustalık ve dükkan açma nizamına dair uygulamasına örnek olarak gösterebiliriz. 28 Şubat-8 Mart 1760 tarihli hükümde İstanbul Kadısının hükmüne göre; İstanbul'daki taşçı esnafından taş ustası Hasan ustanın ustalığına birçok kişi şahadet etmektedir, Hasan usta Üsküdar'daki caminin yenilenmesi işinde de çalışmıştır. Ustalığı bilinmekte ve yanında çalışan kişiler de ustalığına şahitlik etmektedirler. Hasan Usta İstanbul'un herhangi bir yerinde dükkan açmasına izin verilmesini istemektedir ve yayınlanan fermanla dükkan açmasına izin verilmiştir (Kal'a, 1997).

Ayrıca, özellikle Osmanlı kasabalarında ipek ve yün eğrilmesi işi kadın ve çocuğa bırakılmıştı, böylece yoksul kentli kadınlar yaşamlarını kazanabilirlerdi (İnalcık, 2003).

Aynı meslekten olanların belirli bir yerde ticaret yapıp sanatını icra etmelerine özen gösterilirdi. Örneğin, eğeciler Uzunçarşı'da, inciciler eski Bedesten'de, kafesçiler Beyazıt yakınlarında, oyuncakçılar Eyüp yakınlarında toplanmışlardı (Evren, 1997).

LONCALARDA İDARİ KADRO

Lonca birliği içerisinde ilişkileri genel hukuk kuralları ile düzenlemek son derece zordu. İlişkiler yoğundu ve çalışanlardan birinin alacağı karar diğerlerini de etkilemekteydi. Bu etkileşim bir düzen içerisinde yürütülmeli, belirli kurallara uyulmalı ve çıkabilecek ihtilaflar önlenmeliydi. (Genç, 2000).

Her loncanın 6 kişiden oluşan bir yönetim kurulu bulunmaktaydı. 'Altılar' adı verilen bu kişiler o loncaya mensup yaşlı, doğru, tecrübeli, akıllı, zengin ve nüfuzlu ustalar arasından o loncanın bütün ustalarının oyuyla seçilmekteydi. O loncaya ait olan bütün işlerden bu yönetim kurulu, hükümeti temsil eden kadıya ve muhtesibe karşı sorumluydu. Ayrıca bu yönetim kurulu loncanın bütün ihtiyaçları için teşebbüse geçmek, gerekli olursa hükümetten talepte bulunmakla yetkiliydi (Öztuna, 1983).

Osmanlı Loncalarında bütün bu ilişkileri düzenleyecek esnafın üzerindeki yöneticiler şunlardı:

KADI: Bulunduğu yerin kazaî, mülkî ve beledî başkanı, bu arada bölgelerindeki esnaf birliklerinin en üst makamıydı. Esnafın belirlediği şey-

hin önderliğindeki heyet üyelerini tayin ve azletmek, esnafı denetlemek en önemli görevleriydi. Esnaf ve esnaf birlikleri arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlardı. Şehre gelen ziraî ürünleri sicile kaydeder, artan ürünleri orduya veya merkeze sevk ederdi. Kanun ve nizamlara uygun hareket etmeyen esnafı cezalandırırdı. Şehirlerdeki esnaf miktarını ayarlamak da kadının sorumluluğundaydı.

MUHTESİB: İhtisapadı verilen denetim işiyle görevli olanlara muhtesip denirdi. İhtisabın ortaya çıkışı Kur'an'ın 'iyiliği emretme kötülükten sakındırma' ilkesine dayanır. Hz. Ömer'in kurumsallaştırdığı ve daha çok ticari faaliyetleri denetleme ile vazifeli bir teşkilattır. Muhtesip, esnaf birliklerinde hükümetin bir temsilcisi durumunda ve bunların resmi bir organi halinde idi. Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren her şehir ve kasabada bulunan muhtesipler sonraları, bu görevin emanetle yürütülmesinin ardından, ihtisap emini adını almışlardır. Muhtesip ticareti ve esnaf hakkında verilen kararları, kanunnamelerde yazılı hükümleri, esnaf ve tüccarlar arasında geçerli olan teamül ve anlaşmaları takip ederdi. İhtisap eminleri; çarşıları dolaşır, alınan ve satılanları muayene eder, aykırılık halinde ceza verirlerdi (Tabakoğlu,1986).

İstanbul 5 numaralı Ahkam Defterinin 457 nolu hükmünde İstanbul Kadısının muhtesibe verdiği hükmü görebiliriz. 23 Ekim-1 Kasım 1759 tarihli hükümde İstanbul Kadısı İstanbul tavukçu esnafının şikayeti üzerine tavukçu esnafından Mehmet isimli kimsenin kanuna aykırı hareket etmemesine rağmen, adil kimseler de buna şahitlik ederken, muhtesib Mehmet isimli esnafın belirlenen narhtan daha fazlaya tavuk sattığı gerekçesiyle Mehmet'ten akçe aldığı, yine muhtesibin bayramlık için de akçe istediği belirlenmiştir. Sultan Mustafa Han zamanında da bu durum engellenmeye çalışılmıştır. Muhtesibin yaptıklarının engellenmesi istenmiştir ve kadı muhtesibin müdahalesinin önlenmesine dair hüküm vermiştir (Kal'a, 1997).

ŞEYH: Esnaf zümresinin reisi veya dış dünyaya karşı temsilcisi olup esnaf arasından seçilirdi. Esnafın en liyakatlı ve bilgili kişisi olmasına dikkat edilirdi. Esnaf arasında çıkabilecek anlaşmazlıklar önce onun tarafından giderilmeye çalışılır, şeyh bir sonuç alamazsa, mesele, kadıya götürülürdü.

NAKİB: Şeyhle esnaf arasında vasıta görevini yapan nakib, şeyhi temsil ederdi.

KETHÜDA: Bazı esnaf gruplarında nakibin görevlerini üzerine alan kethüda zanatkar ve tüccarın iş ve davalarına bakar, toplantıları idare ederdi. Kendisine kahya da denilirdi (Tabakoğlu,1986). Bir grup usta mensubu oldukları loncadan ayrılarak yeni bir lonca kurmak isterlerse, bir kethüda seçerek yerel yargı işlerinden sorumlu kadıya giderek talepte bulunurlardı. Lonca ustalarının bir kethüdayı yeniden seçmeleri de mümkündü (Pamuk, 2005).

YİĞİTBAŞI: Kethüdanın yardımcısıydı. Esnaf arasındaki anlaşmazlıklarda başvurulan ilk merci olma özelliğine sahipti (Tabakoğlu,1986). Yiğitbaşı loncaya gerekli olan hammaddeleri piyasadan tedarik ederek ustalara dağıtır, üretilen malların loncaların kalite standartlarına uygun olup olmadığını denetler ve bu malları diğer loncalara veya dükkanlara teslim ederdi (Pamuk, 2005).

EHL-İ VUKUF (EHL-İ HİBRE): Bazı esnafta bulunan ehl-i vukuf (bilirkişi) fiyat tespitinde görev alır, madeni eşya ve tartı aletlerini damgalar, kadıya ihtisas işlerine yardımcı olurdu (Tabakoğlu,1986). İpek dokumacılığı gibi uzmanlık ve kalite kontrolü gerektiren üretim dallarında bilirkişilerin seçimi özel önem gerektirirdi (Pamuk, 2005).

Loncalarda bulunan idari kadrolar zamana ve mekana göre çeşitli değişiklikler göstermiştir. Bazıları kaldırılmış, başkaları ilave edilmiştir, idari teşkilatın ihtiyacına göre bazen basitleşmiş, bazen daha karmaşık hale gelmiştir.

Teşkilatta karşılıklı güven, anlayış ve sevgi hakimdir. Alınan kararlara kesinlikle itaat edilmektedir. Yeni ve ciddi kararlarda takınılacak tavır idari heyet toplantısında değil de ehl-i tarik denilen bütün esnafın kararıyla tayin edilirdi.

Bir şehirdeki esnaf teşekkülleri, esnaf şeyhleri, o şehirde bulunan muhtelif esnafın kethüdalarından meydana gelen ve her arabi ayın son cuma günü toplanan meclis ve çeşitli toplantılar vasıtasıyla birbirleriyle temasta bulundukları gibi ayrı şehirlerdeki esnaf teşekkülleri de birbirlerine helva göndererek teması devam ettirmişlerdir. Bu birlikler ayrı ayrı çalışan fakat aralarında birlik bulunan ihtisas teşekkülleridir (Tabakoğlu,1986).

LONCALARDA SOSYAL GÜVENLİK VE EĞİTİM

Loncalarda saygı ve itaat hakimdi. Kararlarda haksızlığa ve suistimale yer verilmemeye çalışılırdı. Esnaf arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklar, davalar teşkilat içerisinde çözümlenir, mahkemelere başvuru nadiren olurdu. Esnaf geleneksel olarak cömert ve hayırseverdi.

Esnaf birlikleri aynı zamanda sosyal güvenlik ve kooperatif kurumları olarak görev yapmışlardır. Her esnaf birliğinin bir yardımlaşma sandığı vardı. Bunun sermayesi çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan ustalığa yükselenlerin ödedikleri paralardan, haftada ya da ayda bir esnaftan toplanan hisseden, gaziler için toplanan paranın artan kısmından meydana gelirdi. Sandık; evlenme, hastalık, ölüm vb. ihtiyaç durumlarında esnafa faizsiz borç para verirdi. Ayrıca ramazanlarda parası sandıktan ödenmek suretiyle mukabele okutulurdu. Sandık genellikle kethüdanın ve yiğitbaşının gözetimi ve denetimi altındadır. Esnaf loncası mensuplarının menfaatle-

rini korumak için hükümet yetkilileriyle muhatap olan esnaf temsilcileri seçmişlerdir ve bu temsilciler siyasal sorunların dışında bırakılmışlardır (Mantran, 1990).

Yılda bir defa büyük bir gezi düzenlenirdi. Esnaf arasında dayanışmayı kuvvetlendiren bu gezi sağladığı büyük neşe ve enerji sebebiyle esnaf tarafından heyecanla beklenirdi.

Esnaf teşkilatında verilen cezaya yolsuzluk veya erkan denilirdi. Tam yerinde ve adil bir şekilde verilmesine dikkat edilirdi. Bir başkasına zarar getiren bütün hareketler cezalandırılırdı. İtaatsizlik ve saygısızlık gibi hallerde önce nasihat edilir fayda etmezse cezai uygulamalara başvurulurdu. Ceza, sessizlik ablukasından, dayağa, bir şey ısmarlamaktan geçici veya sürekli meslekten mene kadar çeşitlilik gösterirdi (Tabakoğlu,1986). Esnaflıktan çıkarma cezaları, çok nadir hallerde uygulanırdı ve mesleki suçtan çok, genel cezai ve ahlaki suçlarda verilirdi (Genç,2000). Cezaya muhalefet edenler de aynı cezayı görürdü. Haksız yere ceza veren kişi de ceza alırdı. Hiçbir çırak veya kalfa dükkanını izinsiz terk edip başka bir ustanın himayesine giremez, gitse bile alınmazdı.

Lonca içerisinde ortaklaşa bir faaliyet oluşturuluyor ve bir nizam ortaya konuyordu. Bu nizamda grubun otoritesinin belirlenmiş olması gerekiyordu. Yeni kurulan bazı esnaf grupları faaliyet göstermeye başladıkları alanda geleneksel olarak uygulanan nizamı devam ettirme eğilimindeydiler. Fakat geleneksel nizamın birlik içinde düzeni sağlamasının mümkün olmadığı durumlarda otoritenin hiyerarşik olarak belirlenmesi gerekmekteydi. Bu ihtiyacı gidermek amacıyla esnaf kethüdayı ya kendi seçiyor ya da kadı veya Divan-ı Hümayun'a başvurarak tayin edilmesini istiyordu (Özkaya, 1985).

Ordu sefere çıktığında bir kısım esnaf (kasap, ekmekçi, bakkal, berber, aşçı gibi) orduyla sefere çıkardı. Bunlara orducu esnaf adı verilirdi. Orducu esnaf ordugahta dükkan açıp askerlerin ihtiyaçlarını giderirdi. Bu esnafın ordudaki faaliyetleri için gerekli olan işletme kredisi bağlı oldukları lonca tarafından karşılanır ve buna ordu akçesi adı verilirdi.

Osmanlılarda ilk zamanlardan beri esnaf çıraklarının okuyup yazmalarına önem verilirdi. Mesela İstanbul'un fethinden sonra yaptırılan cami yakınındaki üstü açık havuzun saraçhane yapılması çırakların sabahları Fatih medreselerinde okutulan derslere devam edebilmesi içindi. Fakat çırakların okudukları mekteplere rağbet giderek azaldı. Anne ve babalar çocuklarını doğrudan usta yanına vermeyi tercih ediyorlardı. Ancak Sultan II. Mahmut tarafından bu durumu ortadan kaldırmak için bir ferman yayınlamasından sonra yeni okullar açılmış ve esnafın kültür ve bilgi sahibi olması sağlanmıştır (Tabakoğlu, 1986).

ÜRETİMİ DENETLEYEN KURALLAR

Loncaların ana fonksiyonu üyelerinin çıkarlarını korumaktı. Bu süreçte loncalar yaptıkları üretimi gözlem altında tutar ve teşkilattaki rekabeti belirli çerçevede tutarken, lonca dışından oluşabilecek üretimi de engellemek için çaba gösterirlerdi. Loncalar üretimlerini denetlemek üzere pek çok kural koymuşlar ve bu arada esnaf gediklerini oluşturmuşlardır. Gedikler, her meslek dalında faaliyet gösteren işyeri, dükkan ve tezgah sayılarını belirler, bu tezgah sayılarının sabit tutulması sağlanırdı. Lonca üyeleri istedikleri zaman dükkan açamaz veya üretime geçemezlerdi. Ustanın vefat etmesi durumunda, dükkan oğlu veya kalfası tarafından devralınırdı. Yine lonca içi rekabeti önlemek için loncaların üretebileceği mallarla bu malların nitelikleri, hangi dükkan ve pazar yerinde satılabilecekleri ayrıntılı olarak belirlenmişti. Ayrıca, yeni bir kural gerektiğinde lonca üyeleri buna karar verebiliyor, kadıya haberdar edildikten sonra kural uygulanıyordu. Ancak kuralların yeterlilik kazanabilmesi, üyelerin belirlenen kuralları uygulamaları için, devletin lonca yönetimini destek vermesi gerekirdi.

Osmanlı Devleti loncalarının ana amaçları arasında üretim için gerekli hammaddelerin uygun fiyatlarla sağlanması ve bu hammaddelerin lonca üyeleri arasında dengeli bir biçimde paylaştırılması gelirdi. Lonca temsilcileri hammaddeleri daha önceden belirlenen fiyatlarla satın almaya çalışıyorlardı. Ancak, tarımsal üretimde yıllar arasında değişiklikler oluştuğundan veya hammaddeler yerli veya yabancı tüccarlar tarafından daha yüksek fiyatlarla Osmanlı Devleti dışına ihraç edildiğinde fiyatlar yükseliyor, lonca üyeleri üretim için hammadde bulamayarak sıkıntı çekebiliyorlardı. Bu durumlarda yoksul ustalar daha fazla üretim yapan, daha fazla tezgah veya dükkan sahibi olan lonca üyelerinin piyasadaki hammaddeleri satın alarak kendilerine işleyecek mal bırakmadıklarından yakınırlardı. Hammadde sıkıntısının çoğaldığı zamanlarda loncaların birbirleriyle rekabete giriştikleri de görülürdü. Örneğin hammadde olarak deriye ihtiyacı olan, Edirne'deki pabuççu, paşmakçı ve çizmeci loncalarının birbirleriyle rekabet içinde olmaları normal karşılanırdı.

Hammadde sıkıntısı nedeniyle loncalar sık sık devletten tüccarların faaliyetlerini denetlemesini isterlerdi. Sıkıntının oluştuğu dönemlerde devlet belirli hammaddelerin ihracatını yasaklar veya bu hammaddelerin ticaretini belirli bir loncaya bırakılırdı. Ancak devletin bu çabaları genellikle başarı sağlamamıştır. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlı-İran Savaşları İran'dan ipek ithalatını güçleştirmiş ve Bursa'da ipekli dokuma loncalarını sıkıntıya sokmuştur (Pamuk,2005). Bazen haksız bir şekilde faaliyetine son verilen esnaf grubu da olabilmekteydi. Bu durumda olan esnaf haklılığını devlet nezdinde kanıtladığında beraat ederek faaliyetlerine yeniden izin verilerek devam etmekteydi (Bayram, 1995).

NARH

Narh, kadıyla ilgili esnafın ve şehrin ileri gelenlerinin hazır bulundukları bir toplantıda, satılan malların maliyetine göre, esnafın lehine belirli bir kar sağlamak sureti ile elde edilen fiyattır(Evren, 1997). Başka bir tanıma göre narh; Devletin esnafa ürünlerini belirli bir fiyata satmalarını emretmesi ve ürünleri bu belirlenen fiyattan aşağı veya yukarı bir fiyata satmasına izin vermemesidir (Pakalın,1993). Narh günlük kullanılan tüketim mallarına konulan fiyat sınırlandırması ve fiyatı sabit tutmasıdır. Esnafların elde ettikleri kar miktarını devlet ve Lonca Teşkilatı birlikte belirliyordu. Bu narh vermek demekti (Öztürk, 2002).

Satışların belirlenen bu fiyat üzerinden yapılması şarttı. Buğday fiyatındaki yükselmeler ekmek fiyatına, döviz fiyatlarındaki dalgalanmalar eşya fiyatlarına yansırdı. Aynı zamanda mevsimler ve kadıların değişimi de narh takdirine sebep olurdu. Kaliteli malların fiyatlarının diğerlerine göre fazla olmasına izin verilebilirdi. Bazen kalitesine göre, esnaf iki değişik mala sahipse iki değişik fiyat üzerinden satış yapabilirdi (Evren,1997). Şayet narh fiyatları, piyasa fiyatlarının gerisinde kalmış ise esnafın talebiyle yeni bir fiyat ayarlaması yapılabiliyordu (Yediyıldız, 2003).

1502 tarihli kanunnamede, süt mevsiminde, koyun yoğurdunun bir çanağı (1 vukiyye = 400 dirhem) 1 akçeye verilmesi narh edilmişti. 1571'de ise 300 dirhem yoğurdun 1 akçeye verilmesi narh edilmişti. Bu da yoğurdun % 25 daha pahalı olması demekti. 1502'de mumun vukiyyesi 3,5 akçe narh verilirken 1548 yılında 90 dirhem muma 1 akçe takdir edilmiştir. Bu 315 dirhem mumun 3,5 akçe olması demektir ki buna göre yaklaşık olarak aynı fiyata 85 dirhem daha az mum alınmıştır (Yediyıldız, 2003).

İstanbul 3 numaralı Ahkam Defterinin 1209 nolu hükmünü narh uygulamasına örnek olarak gösterebiliriz. 16-25 Aralık 1754 tarihli hükümde, Büyükçekmece'deki debbağ esnafının kasap esnafından deri satın alırken narh nizamına uydukları ancak buraya sonradan gelen bazı Yahudilerin malları satın alıp stokladıkları, fiyatlara müdahale ettikleri anlatılmakta ve önceki dönemlerdeki gibi hareket edilmesi istenmektedir (Kal'a, 1997).

Osmanlı narh uygulamasında başlıca ölçü arz ve talep şartları olup tekelci eğilimlerin tesiri giderilmek istenmektedir (Karataşer,2018).

OSMANLI ESNAFININ ÇÖKÜŞ DÖNEMİ

Osmanlı toplumunun 18. ve 19. yüzyıllarda yaşadığı değişim esnaf ve zanaatkarları da büyük ölçüde etkilemiştir. Bu değişimin hem iç hem de dış etmenleri vardır. İç etmenlerin başında 17.yüzyılda Anadolu'da yaşanan büyük karışıklıkların (Celali ve Levendat ayaklanmaları) ülkenin yerleşim, üretim ve ticaret dengesini altüst etmesi gelmektedir. Bunun sonucunda

hammadde üretimi daralmış, kervan ticareti sekteye uğramış, köyler güvenlik nedeniyle ana yollardan uzak yerlere taşınmış ve içe kapanmıştır. Kırsal nüfusun önemli bir bölümü de kentlere göç ederek gittikçe sorun haline gelen işgücü fazlası yaratmışlardır. Kentlerde kendi dengesi içinde başlıca iş alanı yaratıcısı olan loncalar bu yeni gelenleri istihdam edemez olmuşlar, kaçak işyerleriyle başa çıkamaz olmuşlardır. Neticede devletin de desteğiyle gedik usulüne geçilerek esnaf ve zenaatkar dışa kapanmıştır. Üretimin sınırlı malın standardının belirli, kar oranının da sabit olduğu bu düzende esnaf ve zanaatkarlar hiçbir zaman sermaye birikimi elde edememişlerdir. Ayrıca kethüda seçiminden başlayarak devletin gittikçe artan müdahalesi loncaların iç düzenini ve ahlaki geleneklerini de sarsmıştır. Özellikle İstanbul, Edirne gibi büyük yeniçeri garnizonlarının bulunduğu kentlerde askerler gedik düzeninin yarattığı ranttan yararlanmak için esnaflığı ele geçirmişlerdir. Bunların çarşı-pazar düzenine karışması kaosu daha da arttırmıştır. Devlet bu durumu çeşitli yasaklarla düzeltmeye çalışmış, bir yandan da mali bunalımı aşmak için esnaftan ağır vergiler tahsil etmiştir (Sakaoğlu, Akbayır,1999).

Dış etmenlerin başında ise 18.yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda bütün dünyayı etkileyen Avrupa'daki sanayi devrimi gelmektedir. Buhar gücünün sanayi ve ulaşım teknolojisinde yarattığı büyük değişiklik o zamana kadar düşünülmeyecek boyutlarda üretim artışı ile hammaddenin sanayi bölgelerine, mamul maddelerin de pazarlara taşınmasına olağanüstü hız kazandırmıştır. Bu durumda doğal olarak iç talep fazlasının satılacağı yeni pazarlar aranmıştır. Osmanlı Devleti yerli üretimi koruyan bir politika gütmediğinden, Avrupa'daki bu yeni oluşum Osmanlı pazarını kolaylıkla etkilemiştir. Osmanlı ülkesi ucuz sanayi üretimi mallar için açık pazar haline gelmiştir. Bu durumdan en fazla etkilenen zanaatkar kesim, özellikle de dokumacılık sektörü olmuştur. Osmanlı ülkesinin genişliğine göre ulaşım sisteminin geriliğini gören Avrupa devletleri pazarı genişletmek için demiryolu yapımına da girmişler, bu yolla Anadolu'daki ve Rumeli'deki hammadde üretimini de denetimleri altına almışlardır. Bunun sonucunda da yerli üretici hammadde sıkıntısına düşmüş, yüksek fiyatla elde ettiği hammaddelerle yaptığı üretimle Avrupa malları karşısında rekabet edemez duruma düşmüştür (Yalçın, 1979).

Osmanlı Devleti 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla başlayan yeniden yapılanma döneminde teknoloji devrimini ülkeye taşıyarak yerli bir sanayi oluşturma çabalarında bulundu. Ülkede yeterli sermaye birikimi olmadığından sanayi tesislerinin çoğu devlet eliyle kuruldu. Dokuma, dericilik, madencilik, camcılık gibi sektörlerde başlayan bu girişimler esnafa yeni darbeler vurmuştur. Buna karşılık esnafı ve zanaatkarları bu değişime uyarlamak amacıyla 1864'de kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu aracılığıyla debbağlar, saraçlar, kumaşçılar, simkeşler, dökümcüler ve demirciler

birer şirket halinde örgütlenmeye çalışıldı. Ancak bu örgütlenmeye alışık olmayan esnaf ve zanaatkar şirketleri kısa sürede dağıldı (Sakaoğlu, Akbayır,1999).

Bütün bu çabalara rağmen, Osmanlı sisteminin genişleme ve büyüme devirlerinde ortaya koyduğu şehir medeniyetinin yaratılmasında birinci derecede rol oynamış olan esnaf örgütlerinin fonksiyonel bir parçası olduğu sistemle beraber tarih sahnesinden silinmesine engel olamamıştır (Genç, 2000).

Loncalar daha önce işlevlerini yitirmekle beraber XIX. Yüzyılda yasal varlıklarını da yitirdiler. Tanzimat'tan sonra ticaret hukukundaki batılılaşma süreci çerçevesinde esnaf, sanayi ve ticaret odaları kurulmuştur (Kazgan,Ateş ve Koraltürk, 1999).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde esnaf ve zanaatkarların yani tarım kesimi dışındaki iktisadi faaliyetler ile uğraşanların oluşturdukları mesleki örgütler olan loncaların benzerlerine Osmanlı Devleti'nden önce kurulmuş birçok devlette rastlanır. Roma Devleti ve Bizans'ta benzer kurumlar vardır. Ortaçağ Avrupa'sında da benzerlerine rastlanırdı. İslam uygarlığı içinde Osmanlı Devleti'nden önce kurulmuş diğer İslam ve Türk-İslam devletlerinde de fütüvvetlik –ahilik kurumu doğrultusunda varlık göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde bir esnaf veya zanaatkarın iktisadi faaliyette bulunabilmesi için aynı mesleği yaptıkları diğer esnaf ve zanaatkarların da üye olduğu loncanın üyesi olması gerekiyordu. Meslek edinme ve mesleki eğitim de lonca bünyesinde gerçekleştiriliyor idi. Çıraklık kurumu usta olarak nitelendirilen ve her biri birer işveren konumunda olan esnaf veya zanaatkarların yanında ve nezaretinde onun dükkan veya atölyesinde genç insanların bir tür mesleki eğitimden geçmesi idi. Çıraklık ile ustalık arasındaki kadro ise kalfalıktı. Bir kişinin mesleğinde kalfa niteliğini kazanması için çıraklık aşamasını aşması gerekiyordu. Bir kalfanın usta olabilmesi için çıraklıktan kalfalığa geçişte olduğu gibi yalnızca mesleki yeterlilik söz konusu değildi. Ustalık, bir kişinin kendi dükkan veya atölyesini açabilmesi demekti.

Lonca sisteminin dayandığı en önemli özelliklerden biri girişim özgürlüğünü kısıtlayan gedik usulü idi. Buna göre bir kişinin yalnızca mesleki yeterlilik ile usta sıfatını kazanamaması, o kentte, iktisadi bir ifade ile piyasada ya bir ustanın ölümü veya başka bir gerekçe ile iktisadi faaliyetlerini durdurması, işletmesini kapatması, piyasada yeni bir dükkan veya atölyenin açılmasına gereksinim yaratacak bir talep artışının doğması gerekiyordu. Bütün bu hassas denge başta tüketicinin korunması amacına dayanıyordu. Girişim özgürlüğünün önündeki bu engeller yanında lonca-

ların üretim sürecinin her aşamasında ön gördüğü ve ağır yaptırımları olan koşullar ve kurallar, piyasada mal miktarının ve niteliğinin bozulması, fiyat artışlarının yaşanması gibi halk üzerinde olumsuz etkiler yaratacak oluşumların ortaya çıkmasını engellemek amacını taşıyordu.

Esnaf ve zanaatkarların uyması gereken koşullar lonca yönetimi tarafından belirleniyor, bunların denetimi ise hem lonca yönetimi hem de ihtisap kurumu bünyesinde faaliyet gösteren ve bugünkü belediye zabıtasının yetki ve sorumluluklarının benzerlerine sahip olan muhtesipler tarafından da yapılıyordu. Lonca sistemi içinde üretim süreci denetlenirken narh uygulamaları ile fiyat istikrarı da sağlanmaya çalışılıyordu. Lonca ve narh uygulamaları yalnızca tüketicinin korunmasına yönelik önlemler ve girişimler değildi. Üreticiler arasında da haksız rekabetin önüne geçilerek zayıfların korunması ve üretim sürecinde tekelleşmelerin oluşmasını engellenmeye yönelikti.

Loncalar aynı zamanda üyelerini güç zamanlarında gözeten sosyal yardım kurumları gibi de hareket ediyordu. Loncalar batıda ortaçağ süresince olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde kapitalist anlamda bir iktisadi gelişmenin önündeki en önemli engellerden biridir. Üretim sürecinde yeni teknik ve uygulamalara başvurulamaması, fiyat denetimleri iktisadi gelişmeyi engellemiştir.

Osmanlı Devleti 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla başlayan yeniden yapılanma döneminde teknoloji devrimini ülkeye taşıyarak yerli bir sanayi oluşturma çabalarında bulunsa da, Loncalar XIX. Yüzyılda sanayi devriminin gerçekleşmesi ile yasal varlıklarını yitirdiler. Cumhuriyetin ilanından sonra ticaret hukukundaki batılılaşma süreci çerçevesinde esnaf, sanayi ve ticaret odaları kurulmuştur.

KAYNAKÇA

Bayram, Mikail. (1995) Ahi Evran Tasavvufi Düşüncenin Esasları, TDV Yayınları, Ankara.

Çağatay, Neşet.(1974) Bir Türk Kurumu olarak Ahilik, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:123, Ankara.

Demirel, Ömer.(2002) 'Osmanlı Esnafı (1750-1850)', Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek Salim Koca (Ed.), (Türklerin içinde). c. 14. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ekinci, Yusuf. (1990) Ahilik ve Meslek Eğitimi, M.E.B., İstanbul.

Evren, Burçak. (1997) Osmanlı'da Esnaf Ve Örgütleri, İstanbul:Ray Sigorta.

Faroqhi, Suraiya.(2004) Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,Cilt 2. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Genç, Mehmet. (2000) Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Güllülü, Sabahattin. (1992) Ahi Birlikleri, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Gürata, Mithat.(1975) Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar. Ankara: Tisa Matbaacılık Sanayi.

Heaton, Herbert. (1995) Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine, İmge Kitabevi Yayınları, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara.

Huberman, Leo. (1995) Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, İletişim Yayınları, Üçüncü Basım, Çev. Muraqt Belge, İstanbul.

İnalcık, Halil. (2003) Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600). çev. Ruşen Sezer. İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.

Kal'a Ahmet. (1995) Esnaf, Türk Diyanet Vakfı Ansiklopodisi, Divantaş Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama ve Ticaret A.Ş., İstanbul, Cilt XI.

Kal'a, Ahmet. (1997) İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi 1. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi.

Karataşer, Büşra. (2018). "İslam İktisadi Anlayışının Osmanlı`da kurumsal yansımaları". "İslami Düşünce Ekseninde İktisadi-Mali-Politik Meseleler" makaleler toplusu, Bursa:Ekin Yayınları.

Kazgan, Haydar, Toktamış Ateş ve Murat Koraltürk (1999). Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi 1. İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.

Makal, Ahmet. (1997).Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920 Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi. Ankara: İmge Kitabevi.

Mantran, Robert. (1990) 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay- Enver Özcan, T.T.K., İstanbul.

Nasır, Niray. (2002) Anadolu Ahiliği'nin Sosyo-Ekonomik Yönleri, Hacı Bektaş Veli Dergisi, Yıl:2002, Sayı:24.

Özkaya, Yücel. (1985). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Öztuna, Yılmaz. (1983). Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul, C. 11.

Öztürk Temel. (2002). "Osmanlılarda Narh Sistemi", Ankara.

Pakalın, Mehmet Zeki. (1993). "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü", İstanbul:Milli Eğitim Basımevi.

Pamuk, Şevket. (2005). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sakaoğlu, Necdet, Nuri Akbayır. (1999).Osmanlı'da Zenaattan Sanata Esnaf ve Zenaatkarlar. c.1, İstanbul: Körfezbank Yayınları.

Sevinç, Necdet. (1978).Osmanlılarda Sosyo-Ekonomik Yapı, Kutsun Yayınevi, İstanbul, Cilt 1.

Şener, Sami. (1991).Lonca Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, İstanbul, Cilt 2.

Tabakoğlu, Ahmet. (1986). Türk İktisat Tarihi. İstanbul: Dergah Yayınları.

Tabakoğlu, Ahmet. (1993). Osmanlı İktisat Sistemi. Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, Cilt V.

Tuna, Orhan.(1973) Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitim, Ay Yıldız Matbaası, Ankara.

Turan, Kemal.(1996) Ahilikten Günümüze Mesleki ve Teknik Eğitimin Tarihi Gelişimi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Yalçın, Aydın. (1979).Türkiye İktisat Tarihi Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Yediyıldız, M.Asım (2003). Şer'iye Sicillerine Göre XVI.Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat. Bursa:Arasta Yayınları.

Bölüm 25

KAMUSAL MAL VE HİZMET SUNUMU AÇISINDAN KAMU-ÖZEL ORTAKLIK MODELİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE BİR ANALİZ[1]

Canset KARAYILMAZ[2] , S. Çağrı ESENER[3]

1 Bu çalışma, Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Çağrı Esener danışmanlığında Canset Karayılmaz tarafından hazırlanan "Kamusal Mal ve Hizmet Sunumunda Tamamlayıcı Bir Unsur Olarak Kamu Özel Ortaklığı ve Akıllı Şehirler" adlı Maliye Anabilim Dalı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Maliye Yüksek Lisans Öğrencisi/Bilim Uzmanı, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID: 0000-0003-3105-504X cansetkarayilmaz@gmail.com.

3 Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Maliye Teorisi Anabilim Dalı, (ORCID: 0000-0002-5722-9549), cesener@bandirma.edu.tr.

GİRİŞ

Kamu-özel ortaklık modeli, kamu hizmetleri sunumunda günümüz ülkeleri açısından oldukça yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Model, ülkelerin yaşamış olduğu ekonomik krizler sebebiyle zaman zaman sekteye uğrasa dahi uygulanışı bakımından özellikle 2010 yılı sonrası süreçte istikrarlı bir ivme kazanmıştır. Yabancı literatürde Public-Private Partnership (PPP) olarak yer alan kavram, taraflar arasında bir sözleşmeye bağlı olarak proje maliyet, risk ve getirilerinin paylaşımını öngören konsorsiyum olarak tanımlanmıştır. Alternatif finansman arayışı içerisinde olan devletlerin imtiyazlarla başlayan yolculuğu, özelleştirmeler ve işlerin özel kişilere gördürülmesi şeklinde seyir ederek kamu-özel ortaklığını diğer adıyla kamu-özel iş birliği modelinin doğmasına sebep olmuştur. Model, günümüzde yüksek nitelikli ve daha kaliteli kamu hizmeti sunumunda yüksek öz sermaye gerektiren altyapı projelerinde kullanılmaktadır.

Bugün küresel ölçekte bakıldığında, dünyanın önemli oranda altyapı yetersizliği olduğu aşikârdır. 2016 yılı verileri baz alındığında, takip eden 15 yıl içerisinde öngörülen GSYİH'ten enerji, haberleşme, içme suyu ve ulaştırma alanlarına yaklaşık 60 trilyon (ABD) Doları yatırılacağı değerlendirilmektedir. Böyle büyük çaplı projelerde sadece kamu finansmanının değil de özel sektör sermayesinin de kullanımı diğer altyapı yatırımları için ek fırsat ve imkân yaratılmasını sağlamaktadır. Fakat kamu-özel ortaklık modeli karmaşık yapıda bir modeldir ve çok fazla paydaşa sahip güçlü bir organizasyon süreci gerektirmektedir.

Merkezi, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) New York'ta bulunan uluslararası derecelendirme kurumunun (Standard ve Poor's) yayınladığı raporda kamu-özel ortaklık modeline yer verilmiş ve 2005 yılında yatırımcılara bu modelin önerilmesi ile modelin popülaritesi artmıştır. Günümüzde, gelişmekte olan ülkeler ve Avrupa ülkelerinde de uygulanan bu yönteme, Türkiye'nin de, dönemin şartlarına adapte olarak uyduğu görülmektedir.

Bu çalışmada, yukarıda kısaca değinilen çerçevede; kamu-özel ortaklık modelinin tanımı, kullanım modellerinin Avrupa ülkeleri, gelişmiş bazı ülkeler ve Türkiye proje verileri ile ele alınarak modelin olumlu olumsuz yanlarına ait çıkarımlarda bulunulması planlanmıştır. Çalışmanın amacı, son dönemde yapılan bilimsel araştırmalardaki kamu-özel ortaklık modeli hakkındaki olumsuz eleştirilerin gerekli ya da yeterli bilgi olmaması sebebiyle yapılmış olma ihtimalini de göz önünde bulundurarak, modelin, uygulamada ortaya çıkan eksikliklerine dikkat çekmek ve önerilerde bulunmaktır.

1. Kamu-Özel Ortaklık Modelinin Genel Çerçevesi

Kamu hizmetleri sunumunda finansman modeli denildiğinde ilk olarak akla devlet tekeli, ardından özelleştirmeler gelmektedir. Fakat son otuz yılda literatüre devlet tekeli ve özelleştirme haricinde farklı bir model daha dâhil olmuştur (Acartürk ve Keskin, 2012: 28). Kamu hizmetleri sunumlarında özel sektöründe katıldığı özelleştirme uygulamaları ile olgunlaşan kamu-özel ortaklık (KÖO) modeli, alternatif bir proje gerçekleştirme modeli olarak düşünülmektedir. Uluslararası literatürde, Public-Private Partnership (PPP) olarak bilinen kavramın açılımında, "*Public*" yani "*Kamu*" kelimesinden anlaşılması gereken kamu kurum ve idareleridir. "*Private*" yani "Özel" kelimesinden ise özel sektör olarak anlaşılmakta, özel sektörde hizmet veren holding ve şirket gibi kuruluşlar akla gelmektedir. "*Partnership*" yani "*Ortaklık*" kelimesi ise istenen kamu politikası sonucunu elde etmek için, kamu ve özel sektör arasında paylaşılan görev ve risk dağılımı ilişkisine dikkat çekmektedir (Gürkan, 2013: 3-4). Türkiye'de modele ilişkin; Kamu Özel İş Birliği[1] (KÖİ), Kamu Özel Sektör İş Birliği[2] (KÖSİ), Kamu Özel Ortaklığı (KÖO) ve Kamu Özel Sektör Ortaklığı Modeli (KÖOM), Kamu Özel Sektör Ortaklığı (KÖSO) ve benzeri şekilde birçok kullanımı bulunmaktadır.

Literatürde, kamu-özel ortaklığı modelini açıklayan çok fazla tanım bulunmaktadır. Dünya'da göz önünde bulunan Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF), Avrupa Yatırım Bankası (European Investment Bank-EIB), Dünya Bankası (WB) ve Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütünün (OECD) yapmış olduğu açıklamalar olduğu gibi Avrupa Birliği bünyesinde Avrupa Komisyonunca 2004 yılında yayınlanan Yeşil Kitap aracılığıyla da tanımlanmıştır (Erdem, 2015: 24-25). Örneğin *European Commission, (2004: 3)'e* göre, kamu-özel ortaklık, "Finansman, inşa, renovasyon, yönetim ve altyapının idame ettirilmesi için hizmet sağlanması gibi hedefleri olan kamu idaresi ile işletme dünyası arasındaki ortaklık şeklidir". *IMF, (2006: 1)'e göre* kamu-özel ortaklığı, "Daha önce geleneksel şekilde kamu tarafından yapılan altyapı yatırımlarının ve altyapı temelli hizmetlerin bundan sonra özel sektör eliyle sunulmasıdır". *EIB, (2007: 2)'e göre* kamu-özel ortaklığı, "Özel sektörün kaynaklarının ve uzmanlığının, kamu sektörü yatırımlarının ve hizmetlerinin sağlanmasında kullanılması amacıyla, kamu ile özel sektör arasında kurulan ilişkidir". *WB, (2018)'e göre,* kamu-özel ortaklık, "Özel tarafla kamu kurumu arasında, özel tarafın önemli risk ve yönetim sorumluluğu üstlendiği ve ücretlendirmenin

1 Ankara'da düzenlenen 1. Kamu Özel İş Birliği Çalıştay'ında "iş birliği" ve "ortaklık" kavramının farklı kullanımlarına dikkat çekmiş İngilizcedeki partnership kavramının karşılığı olan ortaklık kelimesinin tam anlamıyla amacına uygun olmadığını, özel kâr güden devlet ise hizmet kalitesi güden olduğu için işbirliği kelimesinin daha doğru olacağını dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018: 6-7.

2 Bkz., Sarısu, 2009; "International PPP Platform Turkey As Başkanlığı Sunumu", International PPP Platform Turkey, Ankara-İstanbul, 2008.

performansla bağlantılı olduğu, kamu hizmetlerini sağlamak için oluşturulan uzun vadeli sözleşmelerdir".

Söz konusu modele ilişkin ilk tanımlama Türk literatüründe ise, Devlet Planlama Teşkilatı'nın (yeni bir kurumsal kimliği Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı olan), 2007 yılında başlattığı kamu-özel ortaklığı çerçeve kanun çalışmasında yer almıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2012). Bu tanımlamaya göre model, bir sözleşmeye dayalı olarak, yatırım ve hizmetlerin projeye ilişkin maliyet, risk ve getirilerinin kamu ve özel sektör arasında paylaşılmasını öngören anlaşmalar şeklinde dile getirilmiştir. *Buse ve Walt, (2000: 550)'e göre* kamu-özel ortaklığı, "Ortak bir amaca ulaşmak için iş bölümü esasıyla yürütülen, birden fazla sektörü bir araya getirebilen ve şirketlerle hükümetler arasında kurulan bir uluslararası iş birliği türüdür" şeklinde ifade edilmiştir. Bir diğer tanıma göre ise, "Kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde kamu ile özel sektörü bir araya getiren, mal ve hizmet sunumunda risk ve maliyet unsurlarının taraflarca paylaşıldığı yeni bir kamu yönetim anlayışıdır" (Kerman vd, 2012: 4).

Kamu-özel ortaklık modeli, ilk kez İngiltere'de 1660'lı yıllarda yol inşaatı ile başlamış, 1860'larda da kanal ve demiryolu projelerinde kullanılarak dönemin ekonomik krizleri ve yatırımcı firmalar iflası sebebiyle de rafa kaldırılmıştır. Daha sonraki yıllarda Queen Elisabeth II. Köprüsünün inşaatı için fiilen kamu-özel ortaklık modelinin kullanıldığı kabul edilmektedir (Karahanoğulları, 2011). Özellikle, II. Dünya Savaşı'nı takiben ekonomik büyüme ve teknolojik gelişmeler neticesinde uzun dönemli, yüksek maliyetli altyapı yatırım projeleri Avrupa'da artmaya başlamış savaşlar sonrası dönemde Fransa, İtalya, Japonya ve ABD gibi ülkelerde kamu-özel ortaklıkları yaygınlaşmıştır (Beşer, 2018: 52).

Kamu-özel ortaklık modeli, genellikle büyük alt yapı projelerinde uygulanmakla birlikte, enerji üretimi ve dağıtımı, sulama ve kanalizasyon, hastaneler ve sağlık tesisleri, eğitim binaları, stadyumlar, haberleşme, ulaştırma ve trafik kontrol sistemleri, hapishaneler, yollar, tüneller, köprüler, havalimanları, konut ve inşaat işleri, kentsel ve kırsal altyapı düzenlemeleri, atık yönetimi, kamu idarelerinin, belediyelerin altyapı ve yatırım hizmetleri gibi birçok alana uygulanabilen bir model olmaktadır (Beşer, 2018: 54; Tekin ve Çelik, 2012: 82). Tabii olarak, modelin böyle geniş bir yelpazeye sahip olması aynı zamanda çok fazla alanı ilgilendiriyor olmasını da sağlamaktadır. Örneğin; yerelde yenileşmeyi ve yönetişimi[3] genelde ise kalkınmayı ve politikayı saran geniş bir çemberi barındırdığı söylenebilir.

Kamu-özel ortaklık projelerinin finansman, yatırım, işletme ve sahiplik olmak üzere dört ana unsuru bulunmaktadır. Bu faktörler ka-

3 Yönetişim ile kamu-özel ortaklık modeli yakından ilişkilidir. Yönetişim, kamu idaresinin toplumsal işlevlerini gönüllülere aktararak sorunları çözmeyi amaçlamaktadır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Esener ve Karayılmaz, 2018.

mu-özel ortaklık projelerinde, projenin niteliğine göre arz-talep yönlü olarak paylaşılmaktadır. Devlet borç geri ödeme, alım ve girdi temini gibi konularda garanti verebilmekte, ücretin bir kısmını hizmet sağlayıcısına ödeyebilmekte, ücretini ve kalitesini düzenleme, gözetim ve denetim yapabilmektedir (Emek, 2009: 7-10). Kamu-özel ortaklık modeli; ileri teknoloji, yüksek sermaye ve uzmanlık (teknik beceri) kelimeleri ile sık sık bir arada kullanılmaktadır. Devlet ve özel sektörün birlikte hareket ettiği bu modelde tarafların çıkarları karşılıklı olarak, kamu kesiminin yararı kaliteli hizmet sunumu olurken özel sektör taraflarının yararları uzun yıllara yayılan ve yüksek kazanç olmaktadır.

2. Kamu-Özel Ortaklık Modelinin Yapısı ve İşleyişi

Kamu hizmetleri finansmanı için geliştirilen kamu-özel ortaklık stratejileri, hükümetlerin yoğun sermaye ve uzun ömürlü altyapıya duyduğu ihtiyaçlar nedeniyle uygulama alanını rahatlıkla bulabilmektedir. Ulaşım alanları projelerinden kamu bina yapımlarına enerji hizmetinden kentsel kalkınma projelerine, kadar birçok alanda faaliyet gösteren kamu-özel ortaklık modelleri farklı farklı aşamalardan geçerek ulaşılmak istenilen son hizmet haddine kadar aslında bir sürecin kademe kademe ilerlemesi ile tamamlanmaktadır (Savas, 2000: 7).

Kamu-özel ortaklık projeleri uygun pazar ve kaynak arayışı sonrası proje tanımlaması yapılarak sürece başlanıp taslak kamu-özel ortaklık sözleşmesi tasarımı gerçekleştirilmektedir. Hükümetin paranın karşılığını alabilmesi için modelin uygun olmasına ve özel ortağın teknik araç yeterliliğine, sektördeki tecrübesine önem verilmektedir. Bu doğrultuda sıkı ekonomik maliyet-fayda analizi, risk tanımlama ve fizibilite çalışmaları yapılmaktadır. Proje diğer tüm kamu yatırımlarıyla birlikte değerlendirilerek önceliklendirilmektedir. Sosyoekonomik analizi, risk değerlendirilmesi, mali uygun fiyat değerlemesi, finansal uygulanabilirlik, diğer kamu alımları ile karşılaştırılması, pazar değerlemesi, tedarik otoritesi ve işlemlerin standartlaştırılması gibi gerekli belgeler şeklinde ilerlemektedir. Modelin başarısı özel ortağın yenilikçi kapasitesi ile doğru orantılı olarak satın alma sürecinde maliyet, netlik, adalet ve şeffaflık unsurları tam olarak ortaya koyulmaktadır.

Kamu-özel ortaklık sürecinde Hazine ve Maliye Bakanlığı ve merkezi bütçe yetkilisi uzun vadeli mali durumu onaylamaktadır. Gerekli tanım ve tahsislerin yapılması ile kamu ihale süreçleri başlatılmaktadır. Teklif sahiplerine en az 30 gün olmak kaydı ile öneri süresi verilmektedir. Öneri süresi sonrası seçim sürecinde kriterlere uymayan teklif verenlerin elenmesi ile devam edilmektedir. İhalenin tüm aşamaları dokümanlar ile detaylandırılmaktadır. Seçilen özel ortak ve tedarikçilerle müzakere ve sözleşme süreci sonrasında kamu özel ortaklık sözleşmesini

yayınlamaktadır (World Bank Group, 2018).

Son aşamada ise, kamu özel ortaklığı modeli konusu içine giren hizmet yerine getirilmektedir. Ancak kamu-özel ortaklık sözleşmelerinin uzun yıllara yayılması sebebiyle kamu ile özel ortaklar arasındaki bu ilişki, sözleşmesinin bitim süresine (sağlık tesislerinde 25 yıl) kadar devam etmektedir. Boz, (2013: 306-307)'de PPP modelinin genel yapısının sırasıyla kapsam belirlenmesi, stratejinin oluşturulması, seçim süreci, müzakere, sözleşme yapılması, hizmet sunumunun başlaması olmak üzere altı aşamadan oluşacağı ifade edilmektedir. Aynı şekilde, Grimsey ve Lewis (2004: 85) de kamu-özel ortaklık sözleşmelerinin karmaşık ve birden çok aşamadan oluştuğunu belirtilmektedir. Aşağıda sözleşmelere dair aşamalar, temel görevler ve bu süreçlerin her birinde kamu yönetimine düşen roller tablo vasıtasıyla gösterilmektedir.

Tablo 1: Kamu-Özel Ortaklık Sözleşmelerindeki Aşamalar

AŞAMA	**TEMEL GÖREVLER**	**HÜKÜMETİN ROLÜ**
Hizmet Tanımlama	.Hizmet ihtiyacını belirleme .Çıktıları belirleme .Ağ etkilerini göz önünde bulundurma .İnovasyona olanak tanıma	Müşteri, Ağ planlayıcısı
Değer Biçme	.Alternatiflerin incelenmesi (yenileme, yeniden yapılandırma, yeni varlıklar) .Finansal sonuç değerlendirme, risk ve diğer etkiler	Ağ planlayıcısı, Çevre koruyucusu, Kamu yararı temsilcisi
İş Yapabilirlik	.Risk ve maliyetleri ölçme .Fayda-maliyet analizi .Finansman ve proje onayı alma	Ağ planlayıcısı Finansman sağlayan
Proje Geliştirme	.Proje kaynaklarını bir araya getirme (yönetim kurulu, denetçi, tedarik ekibi) .Proje planı oluşturma	Proje yöneticisi
Teklif Süreci	.İlgilileri davet etme .Cevapları değerlendirme ve hazırlama .Proje tekliflerini özetleme	İmtiyaz veren
Proje Sonuç Değerlendirmesi	.Paranın karşılığını teyit etme ve politika amacının başarılması	Ağ planlayıcısı Kamu yararının temsilcisi
Son Müzakere	.Müzakere çerçevesini oluşturma ve takımı oluşturma .Olasılıkları değerlendirme .Sözleşmeyi yürütmeye koyma .Finansal kapanış	İmtiyaz sahibi Finansal sağlayıcı
Sözleşme Yönetimi	.Sözleşmeyi yönetime devretme .Yönetimin sorumluluklaarını resmileştirme .Proje teslimini sonuçlandırma .Sözleşmeye yönelik değişiklikleri ele alma .Hizmet çıktılarını izleme .Sözleşmenin bütünlüğünü koruma	Denetçi Sözleşme yöneticisi

Kaynak: Darrin Grimsey ve Mervyn K. Lewis, Public Private Partnerships, UK, Edward Elgar Publishing, 2004, s. 85'ten faydalanarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere kamu-özel ortaklık sözleşmelerinin aşamaları sekiz başlık halinde açıklanmaktadır. Bunlar; hizmet tanımlama, değer biçme, teklif süreci, iş yapabilirlik, proje geliştirme, proje sonuç değerlendirmesi, son müzakere ve sözleşme yönetimi olarak görünmektedir. Fakat modelin genel yapısını içeren örnek bir şekil daha açıklayıcı ve daha akılda kalır nitelikte olacaktır. Bu bağlamda Şekil 1 süreci ve süreç içerisinde paydaşların birbirleriyle ne şekilde etkileşime girdiğini anlaşılır bir şekilde özetlemektedir.

Şekil 1. Kamu-Özel Ortaklık Modelinin Genel Yapısı

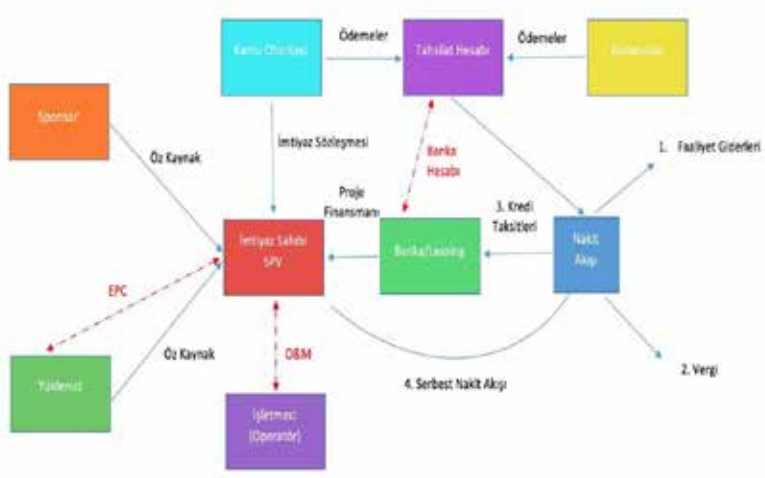

Kaynak: Dinamo Consulting, (2016), **Örnek PPP Yapısı,** "Çevrimiçi" https://www.youtube.com/watch?v=Qfj31pUD5Bg. Erişim Tarihi 02/04/2020.

Kamu özel ortaklık projelerinin tarafları; kamu otoritesi (idare, yerel yönetimler), özel ortak (imtiyaz sahibi), bankalar veya leasing (borç veren finansal kuruluşlar), hizmetin müşterileri olan kullanıcılar, işçi sendikaları, sponsorlar, sivil toplum kuruluşları gibi daha birçok kurum ve kuruluş olabilmektedir. Örnek olarak sunulan Şekil 1'de görüldüğü gibi, modelin merkezinde imtiyaz sahibi Special Purpose Vehicle (SPV) şirketi yer almaktadır. Şirketin asıl sahibi öz kaynağı sağlayan sponsor ve yükleniciler olarak ifade edilebilir. Kamu otoritesi (idare), sponsorlara dolayısıyla da SPV' ye bu yatırımı yapma hakkını veren taraftır. Bazen yönetim işlerinde profesyonel olan şirketlere işletme görevi devredilebileceği gibi bazen de imtiyaz sahibi firma kendi yönetim kurulunu oluşturabilmektedir. Katılımcılar arasında yapılan sözleşmelere bakıldığında kamu otoritesi ile özel sektör temsilcisi imtiyaz sözleşmesi imzalamakta iken diğer paydaşlar SPV ile (tedarik, mühendislik, yapım evrelerine yönelik olarak) kontrat yapmaktadırlar. İşletmeci ile SPV arasında ise bakım ve onarım sözleşmesi kurulmaktadır. Finansmanın büyük çoğunluğunu bankalar (iller bankası veya özel bankalar) sağlamaktır. Ödemeler tahsilat hesabında toplanmakta ve

tahsilat hesabında toplanan nakit akışı ile öncelikli olarak faaliyet giderleri ve vergi ödemeleri gerçekleştirilmektedir. Bu ödemelerin ardından bankaya gerekli ödemeler yapılmakta ve arda kalan nakit akışı, bir diğer ismiyle serbest nakit akışı, şekilde görüldüğü üzere SPV'ye aktarılmaktadır. Bu çevrimle beraber paydaşlarla kurulan ilişki ve sözleşmeler doğrultusunda sorumluluklar tamamlamış, kazanımlar elde edinilmiş, proje tamamlamış olacaktır.

Kamu özel ortaklık sözleşmelerinde risk faktörü kritik bir noktadır ve model de alım garantileri, yolcu garantileri, sübvanse edilen krediler ve hibe risklerini kamu sektörü özel sektöre yükleyebilmektedir. Buna karşılık olarak kamu sektörü tarafı özel sektörün kârlılığını etkileyecek koşulların (doğal afet, savaş, yasal altyapı vb.) sorumluluğunu üstlenmektedir (Çekirge, 2006: 7). Kamu özel ortaklıklarında özel sektörün aldığı riskler ve finansman sağlayabilme olanağı doğrultusunda kamusal alanda daha çok, daha hızlı ve daha kaliteli hizmet sunulabilmektedir. Tabii sürecin sağlıklı işleyebilmesi için risk transferlerinin doğru ve gerçekçi yapılması, sözleşmenin düzenleyici ve oluşabilecek sorunlara karşı sorumlulukların açıkça belirtildiği biçimde hazırlanması gerekmektedir. Örneğin, World Bank Group, (2018)'e göre, 2018 yılı PPP raporlarında risk faktörüne göre yapılan verilerde Türkiye, Meksika, Kanada ve Avustralya gibi ülkelerde kamu-özel ortaklık sözleşmelerinde risk tanımlaması yapılmış iken İran, Arjantin, Rusya Federasyonu gibi ülkelerin kamu-özel ortaklık sözleşmelerinde risk tanımlamasına yer verilmemiştir.

3. Türkiye'de Uygulanan Kamu-Özel Ortaklık Modelinin Türleri

Kamu-özel ortaklık modellerine dair uygulamalarda Türkiye'den farklı olarak diğer ülkelerde Yönetim Sözleşmeleri, Hizmet Sözleşmeleri, Kiralama Sözleşmeleri, Yap Sahip Ol İşlet ve Tasarla Yap Modeli gibi örnekleri bulunmakta iken, Türkiye'de ise KÖİ'ler; İmtiyaz, Yap-İşlet, Yap-İşlet-Devret, Yap-Kirala-Devret, İşletme Hakkı Devri ve Restore Et-İşlet-Devret Modelleri çerçevesinde hayat bulmaktadır.

3.1. İmtiyaz Modeli

İmtiyazlar[4], kamu hizmetinin sözleşme ile bir başkasına gördürülme konusunda en eski model olarak kabul edilmektedir (Akyılmaz vd, 2015: 487). İmtiyaz modeli, bir kamu hizmetinin, her türlü zararı ve kârı kendisine ait olmak üzere idarenin koyacağı şartlara göre ve sağlayacağı yetkiler ve menfaatler karşılığında özel hukuk kişileri tarafından görülmesi için yapılan sözleşmeler olarak tanımlanmıştır (Odyakmaz, 1998: 181).

4 Kamu Hizmeti İmtiyazı ile ilgili olarak bkz., 1982 sayılı T.C. Anayasası madde 2,5, 8, 9, 11, 37, 47, 125, 129, 155.

İmtiyaz yönteminin bir kamu-özel ortaklık modeli olarak gösteren literatür çalışmalarının varlığının (Evren, 2016: 384) yanı sıra, kamu-özel ortaklık modeli ile farklı bir uygulama olduğunu savunan çalışmalarda bulunmaktadır. Bunun sebebinin ise imtiyaz yönteminin çok eski bir tarihe dayanması, imtiyaz sözleşmeleri ile ilgili düzenlemelerin mevzuatımızda dağınık şekilde yer almasıdır. Fakat bakanlığın yayınlamış olduğu kamu-özel ortaklık mevzuatında imtiyaz modeline yer verilmesi imtiyaz modelinin de bir kamu-özel ortaklık modeli olduğu kanaatine varıldığını göstermektedir.

3.2. Yap-İşlet Modeli

Yap-işlet modeli, kamu ile özel sektör arasında yapılan bir sözleşme çerçevesinde ihtiyaç duyulan elektrik enerjisinin üretimi için gerekli santralin, özel sektör tarafından finanse edilerek yapıldığı, işletildiği ve sözleşme bitiminde tesisin özel sektör tarafında kaldığı kamu-özel ortaklık modellerinden biri şeklinde tanımlanmaktadır. Bu model, 4283 sayılı ve 1997 tarihli *"Yap-İşlet Modeli ile Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Kanun*" ve bu kanuna istinaden yürürlüğe konulan *"Yap-İşlet Modeli ile Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Yönetmelik"* çerçevesinde şekillenmiştir (Sarısu, 2009: 117). Yap-işlet modelinde diğer enerji kaynakları (jeotermal, hidroelektrik, nükleer santraller ve yenilenebilir enerji kaynakları) kapsam dışında bırakılarak (Evren, 2016: 491), model yalnızca elektrik enerjisi üretimi için termik santral kurma ve işletme izni verilmesine ilişkin düzenlenmiştir (Gözler, 2010: 573). Yap-işlet sözleşmeleri en fazla yirmi yıl olarak düzenlenebilmekte (Orkunoğlu, 2010: 12), ancak yönetmelikte belirtilen şartlara istinaden süre uzatılabilmektedir. Sözleşmeler Türkiye Elektrik Anonim Şirketi (TEAŞ) ile yüklenici arasında kurulmaktadır. Modele ilişkin olarak Ankara'da yer alan National Power-Bayındır-Mimag kombine doğalgaz çevrim tesisi, İzmir'de yer alan İntergen-Enka kombine Doğalgaz çevrim tesisi, Gebze-Kocaeli'nde yer alan İntergen-Enka kombine Doğalgaz çevrim tesisi yap-işlet modeli ile hayata geçirilmiş projelerdir.

3.3. Yap-İşlet-Devret Modeli

Yap-işlet-devret yöntemi, Türkiye'de en çok kullanılan kamu-özel ortaklık modeli olup İngilizce literatürde Build Operate Transfer (BOT) olarak karşılık bulmaktadır (Kılıçaslan, 2017: 38). Yap-işlet-devret modeli, kamunun görev alanına giren bir yatırım veya hizmetin, masraflarının özel teşebbüslerce üstlenilerek, istenilen kârın elde edildikten sonra idareye belirli bir süre zarfında bedelsiz bir şekilde geri iadesi gerçekleştirilen model olarak tanımlanmaktadır (Duran, 1991: 150). Yap-işlet-devret modeli; köprü, baraj, tünel, sulama, arıtma ve kanalizasyon sistemleri, haberleşme,

elektrik üretim, dağıtım, iletim ve ticareti, maden işletmeleri, otoyollar, otoparklar, hava limanları gibi geniş bir hizmet alanında uygulama alanı bulmaktadır (Emek, 2009: 40). Modele ilişkin sözleşme süreleri en fazla 49 yıl olarak belirtilmekte fakat enerji sektörü için 99 yıl olabilmektedir. Türkiye'de 1980'li yıllarda ilgi görmeye başlayan yap-işlet-devret modeli hukuki olarak 3996 sayılı Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Gerçekleştirilmesi Hakkında Kanun ile uygulanmaktadır. Türkiye'de Kuzey Marmara Otoyolu Projesi (Üçüncü Boğaz Köprüsü, Yavuz Sultan Selim Köprüsü) İstanbul Grand Airport (İGA) projeleri yap-işlet-devret modeli ile hayata geçmiş projelerdir.

3.4. Yap-Kirala-İşlet-Devret Modeli

2000'li yıllarda daha çok kur işlet devret modeli olarak bilinen (Çelik ve Tekin, 2012: 84) yap-kirala-işlet-devret modeli, İngilizce literatürde Build Lease Operate Transfer (BLOT) olarak yer almaktadır (Kerman vd, 2012: 12). Yap-kirala-işlet-devret modeli, kamusal altyapı yatırımlarının özel sektör tarafından finanse edilerek belli süreliğine idareye kiralanması ve sözleşme süresi zarfında devletten aldığı bedel karşılığında ise kamunun arzu ettiği hizmetleri (yönetim, tıbbı hizmet ve tıbbı malzeme) sunması şeklinde gerçekleştirilen model şeklinde tanımlanmaktadır (Çınar, Türkoğlu ve Tütünsatar, 2017: 221). Günümüzde model, 6428 sayılı *"Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İşbirliği Modeli ile Tesis Yaptırılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınması ile Bazı Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun"* ve yönetmeliği, 652 sayılı kanunun 23. maddesi, 351 sayılı kanunun 20. Maddesi gereğince hukuki dayanak bulmaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2017: 23).

Sağlık alanında yapılan dönüşüm hareketleri çerçevesinde kurulan şehir hastaneleri ve entegre sağlık kampüsleri ile model, zamanında oldukça çok eleştirilmiştir. Konusu kamusal hizmet alanında bulunan hastane binalarının yapımı, içerisinde bulunan teçhizat, demirbaş malzemeler kısacası doktor hemşire yani sağlık personeli dışındaki her şey özel sektör aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Aynı şekilde okul binaları, yurt binaları, doğal yaşam alanları, kampüs içerisindeki spor tesisleri, atölyeler, hayat boyu öğrenme merkezleri, rasathane, derslik ve destek birimleri, kütüphaneler ve daha birçok uygulama alanı model ile gerçekleştirilmektedir (Evren, 2016: 495. Yap-kirala-işlet-devret modeli ile Kayseri, Mersin, Isparta, Adana, Yozgat ve Ankara Bilkent Şehir Hastaneleri ve birçok öğrenci yurdu bu model ile hayata geçirilmiştir.

3.5. İşletme Hakkı Devri Modeli

Yabancı literatürde Transfer of Operating Rights (TOR) olarak yer bulan işletme hakkı devri (İHD) modeli, mülkiyet hakkının kamuda saklı

kalması koşuluyla, kamu ile özel sektör arasında akdedilen bir sözleşme kapsamında, idarelerin aktifindeki mal ve hizmet üretim birimlerinin bir bütün olarak veya belirli bir kısmının, bir bedel karşılığında, geçici bir süreliğine, şartlar dâhilinde işletilmesi hakkının özel sektöre verildiği yöntem olarak tanımlanmaktadır (Keşli, 2012).

İşletme hakkı devri sözleşmelerinin hukuki niteliği kanunla açıkça belirtilmediği sürece kamu hizmetleri konusunda bir kısıtlama bulunmamaktadır. İşletme hakkının devri modelinin tanımlamasında bahsedilen şartlar, işletmesi devredilen tesiste yeni bir kuruluma gidilemeyeceği şeklinde fakat bakım, onarım, geliştirme ve genişletmenin mümkün olduğu model olarak bahsedilmektedir (Güneş, 2002: 81). Modeldeki bu şartlar sebebiyle modelin kamu-özel ortaklık modeli olarak değerlendirilmesine imkân verilebilmekte iken, tesisin işletmeciye belirli bir miktar karşılığında devredilmesi kamu-özel ortaklık modelinin özelliklerine aykırılık göstermektedir. İşletme hakkı devri modeli, kamuya finansman sağlama, kamunun mali kaynak kaybını önleme, yeni yatırım ve yeni teknolojilerin elde edilmesi gibi farklı gerekçeler ile uygulanmaktadır

İşletme hakkı devri modeli; marinalar, limanlar, araç muayene istasyonları, maden sahalarının (Sarısu, 2009: 440), yanı sıra enerji, ulaştırma ve kentsel altyapı yatırım alanlarında uygulama bulmaktadır (Kahyaoğulları, 2013: 9). Örneğin Bursa'da yer alan Orhaneli Termik Santrali, Sorel-Sezer Soma Elektrik Üretim LTD. Şirketi, Manisa'da yer alan Soma-A Termik Santrali, Zonguldak'ta (Çatalağzı) yer alan Termik Santrali işletme hakkı devri modeli ile hayata geçmiş projelerdir.

3.6. Restore Et-İşlet-Devret Modeli

Kamu mülkiyetinde bulunan bir tesisin veya tarihi öneme sahip bir yapının, özel sektör tarafından finanse edilerek yenilenmesi, restore edilmesi veya genişletilmesi sağlanarak sözleşme neticesinde özel sektörde kalması sözleşme süresi sonunda hiçbir bedel ödemeden kamuya iade edildiği model olarak tanımlanmaktadır. Restore edilen tesisin bir kısmı veya tamamının belirli süre işletme hakkının özel sektörde bulunması sebebiyle model yap-işlet-devret modeli ile çok benzeşmektedir. Uygulama alanı diğer modeller gibi çok geniş olmasa da konak, medrese, han, hamam, türbe ve kaplıca tesislerinde kullanılabilmektedir. Restore et-işlet-devret modeli, 3653 sayılı *"Yalova Termal Kaplıcalarının İdaresi ve İşletilmesi Hakkında Kanun"* uyarınca uygulama alanı bulmaktadır (Evren, 2016: 490). Bahsi geçen Türkiye'deki kamu-özel ortaklık modellerine ilişkin tam teşekküllü oluşturulmuş çerçeve bir kanun bulunmamaktadır. Fakat modelin alt başlıklarına yapılmış bazı kanunlar ve yönetmelikler ise şu şekildedir.

Tablo 2. Türkiye'de Uygulanan KÖO Modellerine İlişkin Yasal Çerçeve

MODEL	MEVZUAT	SEKTÖR
Yap-İşlet-Devret (YİD)	3996 Sayılı BazıYatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkında Kanun 3996 Sayılı BazıYatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkında Kanunun Uygulama Usul ve Esaslarına İlişkin Karar 3096 Sayılı Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtım ve Ticareti ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanun 3465 Sayılı Karayolları Genel Müdürlüğü Dışındaki Kuruluşların Erişme Kontrollü Karayolu (Otoyol) Yapımı, Bakımı ve İşletilmesi ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanun Karayolları Genel Müdürlüğü Dışındaki Kuruluşların ErişmeKontrollü Karayolu (Otoyol) Yapımı, Bakımı ve İşletilmesi ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanunun Uygulama Yönetmeliği	Elektrik Enerji Karayolları Altyapı
Yap-Kirala-Devret (YKD)	6428 Sayılı Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İşbirliği Modeli ile Tesis Yaptırılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınması Hakkında Kanun Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İşbirliği Modeli ile Tesis Yaptırlması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınmasına Dair Uygulama Yönetmeliği 652 Sayılı Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin 23. Maddesi Eğitim Öğretim Tesislerinin Kiralama Karşılığı Yaptırılması ile Tesislerdeki Eğitim Öğretim Hizmet Alanları Dışındaki Hizmet ve Alanların İşletilmesi Karşılığında Yenilenmesine Dair Yönetmelik 351 Sayılı Yüksek Öğretim Kredi ve Yurtlar Kurumu Kanununun 20. Madddesi	Sağlık Hizmetleri Eğitim Hizmetleri Yurt ve Kredi Hizmetleri
Yap-İşlet (Yİ)	4283 Sayılı Yap-İşlet Modeli ile Elektrik Üretim Tesislerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Kanun Yap-İşlet Modeli ile Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Yönetmelik	Elektrik Üretim, İşletme ve Satışı
Özelleştime ve İşletme Hakkı Devri (İHD)	4066 Sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun 5335 Sayılı Kanunun 33. Maddesi (Havaalanlarının İşletme Hakkının Devri) 4458 Sayılı Gümrük Kanununun 218/A Maddesi (Gümrük Kapılarının İşletme Hakkının Devri)	Trenyolu Havaalanı
İmtiyaz	Menfaii Umumiyeye Müteallik İmtiyazat Hakkkında Kanun Menfaii Umumiyeye Müteallik İmtiyazat Hakkkında10 Haziran 1326 Tarihli Kanuna Bazı Maddeler Tezyiline ve Bu Kanunun Bazı Maddelerinin İlgasına Dair Kanun 4483 Sayılı İzmir Tramvay ve Elektrik Türk Anonim Şirketi İmtiyaziyle Tesisatının Satın Alınmasına Dair Mukavelenin Tasdiki ve Bu Müessesenin İşletilmesi Hakkında Kanun 4051 Sayılı Kamu Hizmetleri İle İlgili İmtiyaz Şartlaşma ve Sözleşmelerinden Doğan Uyuşmazlıklarda Tahkim Yoluna Başvurulması Halinde Uyulması Gereken İlkelere Dair Kanun 406 Sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu	Elektrik Enerji İletişim
Restore et-İşlet-Devret (RİD)	3653 Sayılı Termal Kaplıcalarının İdaresi ve İşletilmesi Hakkında Kanun Yalova Termal Kaplıcalarının Gerçek Kişilere veya Özel Hukuk Tüzel Kişilerine Kiralanmak veya Restore Et-İşlet-Devret Usulü İle Devredilmek Suretiyle İşletilmesine Dair Yönetmelik	Ilıca/Kaplıca Termal Alanlar

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2017), **"Kamu-Özel İş Birliği 2016",** Yatırım Programlama İzleme ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 15'ten yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye'de uygulanan kamu-özel ortaklık modellerine ilişkin yasal çerçeve Tablo 2'deki gibidir. Ayrıca daha pek çok düzenleyici işlemler de projelerin yürütülmesi aşamasında uygulanacak başkaca hükümler ile sabit kılınmış bulunmaktadır. Bu mevzuata, 4749 sayılı Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu örnek olarak gösterilebilir (Evren, 2016: 459).

4. Kamu-Özel Ortaklık Projelerinde Seçilmiş Ülke Gruplarına Göre Değerlendirmesi

Bugün dünyanın her yerinde kamu-özel ortaklık modelleri farklı şekillerde de olsa uygulama alanı bulmaktadır. Ancak yaygın kullanılan bir model olmasına rağmen dünyanın tamamını içerisine alan derlenmiş veri ve istatistiği bulunmamaktadır. Bu sebeple ülke grupları Gelişmekte Olan Ülkeler, Avrupa Ülkeleri ve Türkiye'deki uygulamaları gibi alt başlıklar halinde ele alınmıştır.

4.1. Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik KÖO Proje Verileri

Yükselen piyasalar olarak da adlandırılan ülkelerin, kamu-özel ortaklık uygulamalarında en fazla öne çıkan ülkeler olduğu söylenmektedir. Dünya Bankası'nın sunduğu verilere göre, gelişmekte olan ülkelerde günümüze kadar toplam proje tutarı 1.491 milyar ABD doları olan 6.135 adet KÖO ortaklık projesi hayata geçirilmiştir.

Grafik 1. Gelişmekte Olan Ülkelerde KÖO Projelerinin 2009-2018 Yılları Dağılımı

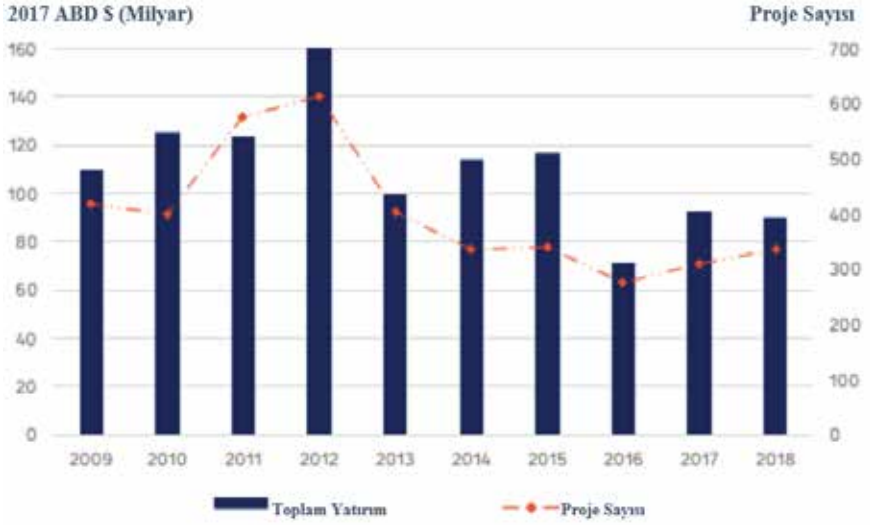

Kaynak: The World Bank, **2018 PPI Annual Report**, 2018, s. 6. (https://ppi.worldbank.org).

Grafik 1'de görüldüğü gibi 2018 yılı yatırım seviyelerinin bir önceki yıla oranla daha düşük olmasına rağmen, proje sayılarında artış gözlenmektedir. 2017 yılında 309 olan proje sayısı 2018 yılına gelindiğinde 335 adet projeye ulaşarak %8 oranında bir artışa sebep olmuştur.

Grafik 2. Gelişmekte Olan Ülkelerde KÖO Projelerinin Bölgeler Bazında Dağılımı (1990-2018) (ABD Doları)

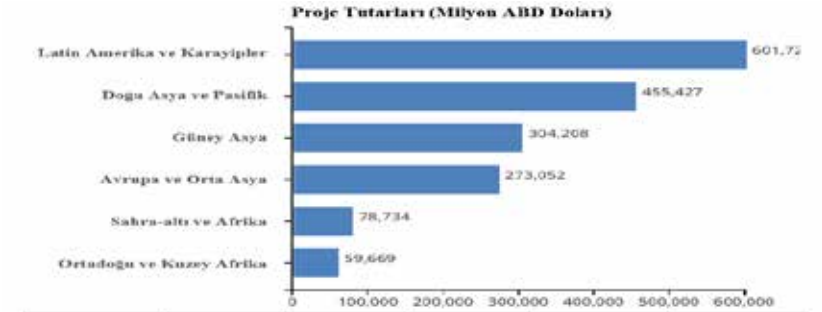

Latin Amerika ve Karayipler (Proje Sayıları)	Doğu Asya ve Pasifik	Güney Asya	Avrupa ve Orta Asya	Sahra-altı ve Afrika	Ortadoğu ve Kuzey Afrika
1900 Adet	2295 Adet	1308 Adet	914 Adet	502 Adet	206 Adet

Kaynak: The World Bank, 2019. (http://ppi.worldbank.org/snapshots/rankings).

Grafik 2'de görüldüğü üzere, 1990-2018 yılları arasında gelişmekte olan ülkelerde bölgesel dağılımın grafik ile tutarları tablo ile ise proje sayıları verilmektedir. Mevzu geçen seride proje tutarlarının en fazla olduğu bölge Latin Amerika bölgesi iken, proje sayısı açısından bakıldığında ise en yüksek rakamın Doğu Asya ve Pasifik bölgesinin olduğu görülmektedir.

Grafik 3. Gelişmekte Olan Ülkelerde KÖO Projeleri Yatırım Tutarına Göre İlk On Ülke (1990-2018) (ABD Doları)

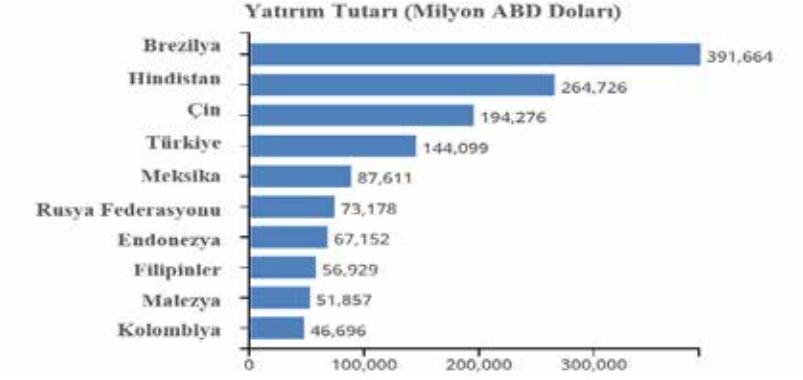

Kaynak: The World Bank, 2019. (http://ppi.worldbank.org/snapshots/rankings).

1990-2018 yılları arasında yatırım tutarları açısından kamu-özel ortaklık projelerinde ilk ona giren ülkeler sıralaması Grafik 3'te görüldüğü gibidir. Sıralamada en üst sırada Brezilya yer alırken Türkiye ise listesinde dördüncü sıradadır. Yatırım tutarı bakımından ilk sırada olan Brezilya, proje sayısı (942 adet) bakımından incelendiğinde ise 1525 proje ile Çin'in gerisinde yer almaktadır (http://ppi.worldbank.org).

Grafik 4. Gelişmekte Olan Ülkelerde KÖO Projelerinin Sektörlere Göre Dağılımı (1990-2018) (ABD Doları)

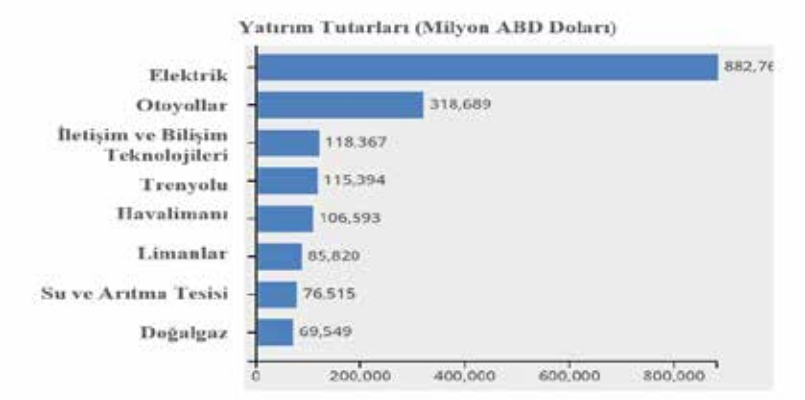

Kaynak: The World Bank, 2019. (http://ppi.worldbank.org/snapshots/rankings).

Gelişmekte olan ülkelerin KÖO projelerinde sektörlere göre dağılımı verilen Grafik 4'te, yatırım tutarı bakımından en çok elektrik sektöründe kullanıldığı görülmektedir. Elektrik sektörünü sırasıyla otoyollar, iletişim ve bilişim teknolojileri, demiryolu, havalimanı, limanlar, su ve arıtma tesisleri ve doğalgaz sektörlerinin birincil sırada yatırımları takip etmektedir.

4.2. Avrupa Ülkelerinde KÖO Proje Verileri

2008 yılından bu yana Avrupa Yatırım Bankası'na bağlı olarak kurulan Avrupa KÖİ Uzmanlık Merkezi tarafından düzenli olarak veri paylaşımının yapılıyor olması bu tür çalışmaların içeriğini zenginleştirmekte ve kaynak oluşturmaktadır.

EPEC 2018 verilerine göre, 2018 yılındaki toplam sekiz kamu-özel ortaklık projesinden üç tanesinin Türkiye'ye ait olduğu görülmektedir. Bunlar Çanakkale köprüsü (3,1 milyar Avro), Ankara ile Niğde otoyolu (1,2 milyar Avro) ve Bilkent Şehir Hastanesi (711 milyon Avro) olarak belirtilmektedir.

Grafik 5. Avrupa Ülkelerinde KÖO Projelerinin Son On Yıla Dağılımı (2009-2018)

Kaynak: EPEC**, Review of the European PPP Market in 2018**, 2018, s.1.

Grafik 5'te olduğu üzere, 2018 yılında toplam 39 adet kamu özel ortaklık projesinin finansal kapanışı gerçekleştirilerek 2017 yılında finansal kapanışa projelerinin altında kalındığı görünmektedir. Fakat bununla birlikte ortalama işlem büyüklüğü 2017 yılındaki (345 milyon Avro) rakamın üzerine çıkılarak 375 milyon Avro'ya ulaştığı görülmektedir. 2018 yılında kamu-özel ortaklıkları işlemlerinin toplam değeri 2017 yılından %4 oranında düşüş ile 14,6 milyar Avroya ulaşan sekiz adet büyük proje bulunmaktadır. Ayrıca bu sekiz adet kamu-özel ortaklık projesi toplam pazarın %66'sını oluşturmaktadır.

Grafik 6. Avrupa Ülkeleri Bazında KÖO Proje Değerleri ve Proje Sayıları (2018)

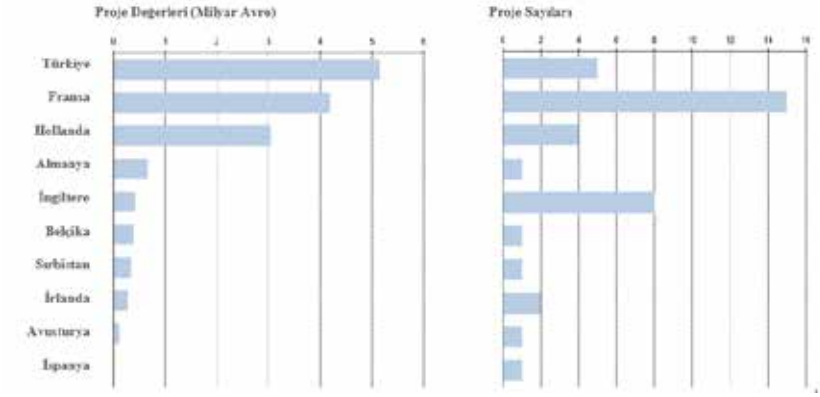

Kaynak: EPEC, **Review of the European PPP Market in 2018**, 2018: 2.

Grafik 6'da belirtildiği üzere, 2018 yılında proje büyüklüğü açısından Türkiye'nin ilk sırada olduğu ve Türkiye'yi sırasıyla Fransa, Hollanda, Almanya, İngiltere, Belçika, Sırbistan, İrlanda, Avusturya ve İspanya'nın takip ettiği, panelin sağ tarafındaki proje sayılarına bakıldığında ise Fransa'nın en fazla proje sayısına sahip olduğu görülmektedir.

Grafik 7. Avrupa Ülkelerinde Sektör Bazında KÖO Proje Değerleri (2018)

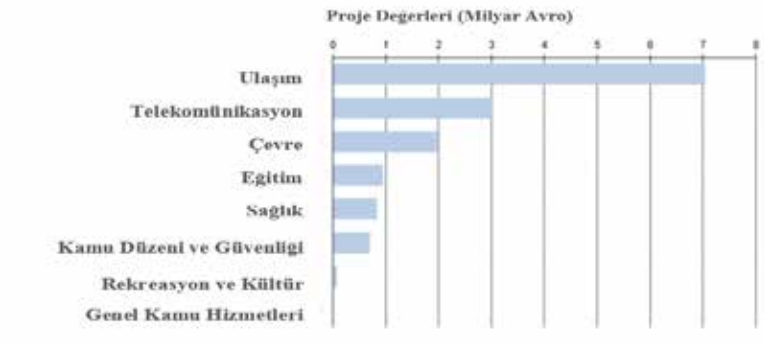

Kaynak: EPEC, **Review of the European PPP Market in 2018**, 2018: 5.

Grafik 7'de yer verildiği üzere, 2018 yılında Avrupa ülkelerinde sektör bazında kamu-özel ortaklık proje değerlerine bakıldığında, büyük bir farkla ulaşım sektörünün (7 milyar Avro) olduğu görülmektedir. Ulaşım sektörünü 3 milyar Avro ile haberleşme sektörü, 2 milyar Avro ile çevre sektörünün takip ettiği gözlenmektedir.

Grafik 8. Avrupa Ülkelerinde Sektör Bazında KÖO Proje Sayıları (2018)

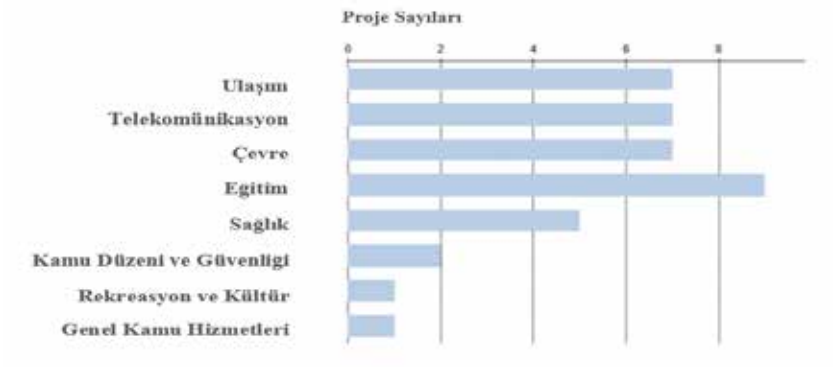

Kaynak: EPEC, **Review of the European PPP Market in 2018**, 2018: 5.

Grafik 8'de görüldüğü üzere, 2018 yılında Avrupa ülkelerinde sektör bazında kamu-özel ortaklık proje verilerinde, en fazla proje sayısının eğitim alanında olduğu, eğitim sektörünü sırasıyla eşit sayılarda ulaşım telekomünikasyon ve çevre sektörünün takip ettiği görülmektedir.

4.3. Türkiye'de KÖO Proje Verileri

Kamu-özel ortaklık projeleri, diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de geniş bir uygulama alanı bulmaktadır. 1986-2018 verilerinde 210 adedi işletmede, 32 adedi finansal kapanışta olmak üzere, toplam yatırım tutarı 63,8 milyar ABD doları, 242 kamu-özel ortaklık projesi uygulamaya konulmuştur. Bu projelerin toplam sözleşme değeri yaklaşık 140 milyar ABD dolarıdır (www.sbb.gov.tr).

Grafik 9. Türkiye'de KÖO Proje Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı (1986-2018)

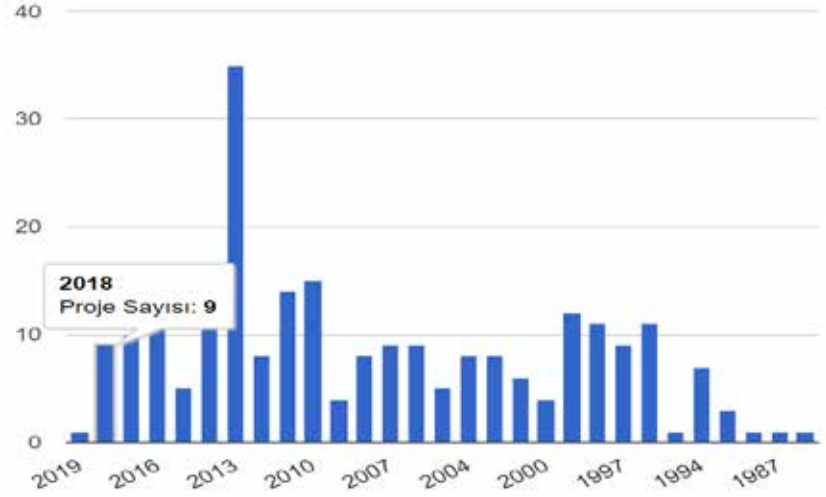

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı ve Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019. (https://koi.sbb.gov.tr/).

Yukarıda Grafik 9'da görüldüğü üzere, 1986-2018 yılları arasındaki kamu-özel ortaklık proje sayıları verilmiştir. Bahsedilen dönem incelendiğinde, proje sayılarının 2013 yılında (35 adet) zirve noktasına ulaştığı, ilgili dönemin ne sonrasında ne de öncesinde bu denli yüksek değerleri bulmadığı dikkat çekmektedir. 2018 yılı kamu-özel ortaklık proje sayısının ise dokuz adet olduğu ve son üç yıl içerisinde proje sayılarında gözle görülür bir düşüş yaşandığı görülmektedir.

Grafik 10. Türkiye'de KÖO Projelerinin Modellere Göre Dağılımı (1986-2018)

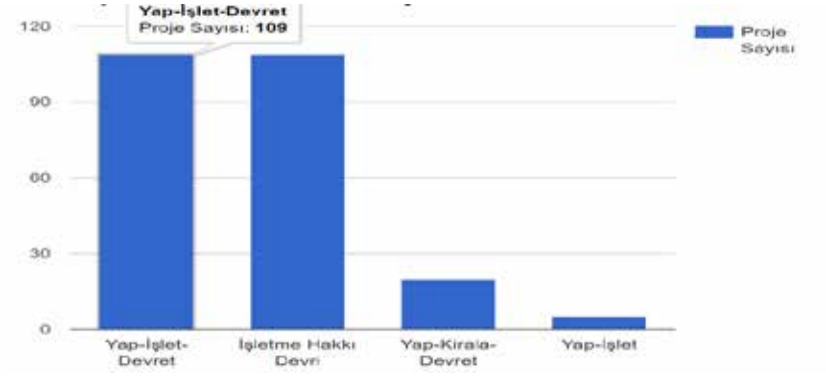

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı ve Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019.

Grafik 10'da Türkiye'deki kamu-özel ortaklık projelerinin modellere göre dağılımı verilmiştir. 1986-2018 yılları arasındaki toplam 243 adet projede en çok tercih edilen modelin yap-işlet-devret ve işletme hakkı devri olduğu açıkça görülmektedir.

Grafik 11. Türkiye'de KÖO Projelerinin Sektörlere Göre Dağılımı (1986-2018)

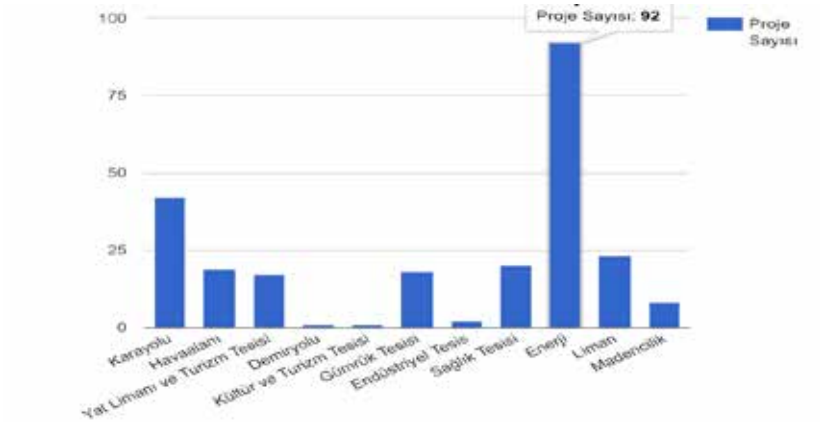

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı ve Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019.

Grafik 11'de Türkiye'deki kamu-özel ortaklık proje sayılarının sektörlere göre dağılımı verilmiştir. 1986-2018 yılları arasında, kamu-özel ortaklık projelerinin en çok enerji sektöründe kullanıldığı, enerji sektörünü sırasıyla; kara ve deniz ulaşımı, sağlık, marina ve liman turizmi gibi alanların takip ettiği söylenebilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Finansman konusunda avantaj maksimizasyonu sağlayan kamu-özel ortaklık modelleri *-devletin bütçe yetersizliği söz konusu olduğunda-* borçlanma yerine uluslararası sermayenin kullanılmasının alternatif bir yolu olarak görülebilir. Model, kamu hizmetlerin sunulmasında bir yöntem olmakla birlikte arzın niçin bu modelle gerçekleşmesi gerektiği konusunda birden fazla kazanımın (bilgi, beceri, teknoloji, etkinlik, verimlilik, girişimcilik, yönetişim, denetim) olduğu söylenebilir. Fizibilite çalışmalarının ardından, ortaklık modelinin hangi çeşidinin daha uygun olduğu konusunda beyin fırtınalarının gerçekleştirilmesi ve alınan kararlar neticesinde modelin uygulanması projeyi başarıya ulaştıracaktır. Aynı zamanda model, projeye dâhil olan paydaşların deneyim ve tecrübelerinin birleştirildiği "ortak akıl" projeleri olarak da değerlendirilebilir. Bu yönüyle zaman içerisinde fikri bir zenginlik yaratabileceği de düşünülmelidir.

Öte yandan kamu-özel ortaklık modeline yerli-yabancı kaynaklar açısından bakıldığında, esas yakınılan noktanın, Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından sunulan proje raporlarında belirtilen yatırım tutarı, sözleşme değeri ve maliyetlerinin yüksekliğinde olduğu görülmektedir. Yine, kira ve benzeri bedellerin eksik belirtildiği vurgularına sıklıkla rastlanmaktadır. Tutarların kimi zaman yabancı para cinsinden açıklanıyor olması zamanlar arası yorum yapılmasına neden olmakta ve modelin olumsuz bir finans-

man modeli olarak algılanmasını artırmaktadır. Bu çerçevede literatürde, kamu-özel ortaklık projelerinin fayda-maliyet analizinin yapılmasının tam manasıyla mümkün olmadığı eleştirileriyle de karşılaşılabilmektedir. Buna karşın projeler değerlendirilirken, ortaklıkların genelde devasa nitelikte olduğu, yarattığı sosyal fayda ve olumlu dışsallıklar da unutulmamalıdır.

Bir diğer önemli bir eleştiri, bu alana ilişkin yeknesak hukuki bir düzenlemenin bulunmaması ve sistemin büyük bir boşlukta olduğu izlenimi uyandırmasıdır. Bu sorunlara temel bir çözüm olarak; kamu-özel ortaklık mevzuatının derli toplu bir biçimde bir yasa etrafında toplanması, uygulamadaki farklılıklarının mümkün mertebe önlenmesi, kâğıt üstündeki proje değerleri ile uygulamada ortaya çıkan işleyiş ve süreçlere dair farklılıkların ortadan kaldırılması önerilerinde bulunulabilir.

KAYNAKÇA

Acartürk, E., S. Keskin, (2012). Türkiye'de Sağlık Sektöründe Kamu Özel Ortaklığı Modeli, Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF Dergisi, 17(3), 25-51.

Akyılmaz, B., M. Sezginer, C. Kaya (2015). Türk İdare Hukuku, 6. bs., Ankara, Seçkin Yayıncılık.

Beşer, B.H. (2018). Kamu-Özel İşbirliği: Kamu Hizmetlerinin Sunumunda Devletin Değişen Rolü, Bursa, Ekin Yayınevi.

Boz, S.S. (2013). Kamu Özel İşbirliği (PPP) Modeli, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 277-332.

Buse, K., G. Walt, (2000). Global Public-Private Partnerships for Health: Part I-A New Development in Health, Bulletin of the World Health Organization-The International Journal of Public Health, (78), 549-561.

Çekirge, H.L. (2006). Dünyada ve Türkiye'de Kamu Özel Sektör Ortaklığı Uygulamaları ve Örnek Bir Projede Modelin Finansal ve Genel Avantajlarının İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, F.B.E. İstanbul.

Çınar, N.F., Ç. Türkoğlu, A. Tütünsatar (2017). Kamu Özel Ortaklığı/İşbirliği Modeli ve Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Hizmet Memnuniyetinin Ölçülmesi: Entegre Sağlık Kampüsleri (Şehir Hastaneleri) için Bir Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi, S.B.E. Dergisi, 4(29), 215-232.

Dinamo Consulting, (2016). Örnek PPP Yapısı, "Çevrimiçi" https://www.youtube.com/watch?v=Qfj31pUD5Bg. Erişim Tarihi 20/04/2020.

Duran, L. (1991). Yap-İşlet-Devret, Ankara Üniversitesi, S.B.F. Dergisi, 16(2), 147-170.

Emek, U. (2009). Karşılaştırmalı Perspektifinden Kamu Özel İş birlikleri:

Avrupa Topluluğu ve Türkiye, Rekabet Dergisi, 10(1), 7-53.
EPEC, (2018). Review of the European PPP Market in 2018, "Çevrimiçi"https://www.eib.org/attachments/epec/epec_market_update_2018_en.pdf. Erişim Tarihi: 22/04/2020.
Erdem, E. (2015). Sağlık Hizmetinde Kamu Özel Ortaklığı Modelinin Kamu Maliyesine Etkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, S.B.E, İzmir.
Esener, S.Ç., C. Karayılmaz (2018). Mahalli İdareler Maliyesi Açısından Yönetimden Yönetişime Geçiş ve Katılımcı Bütçe Üzerine Bir Değerlendirme, International Conference on Empirical Economics and Social Sciences (ICESS'18), Bandırma-Türkiye, 27-28 Haziran, 765-779.
European Commission, (2004). Green Paper on Public-Private Partnerships and Community Law on Public Contracts and Concessions,Brussels,EEA_EFTA_Comments_on_Green_Paper_on_Public.pdf.
European Investment Bank (EIB), (2007). Public-Private Partnerships (PPPs) in Europea, Economic and Financial Report 2007.
Evren, Ç.C. (2016). Kamu-Özel İşbirlikleri, 1.bs., Ankara, Seçkin Yayıncılık.
Gözler, K. (2010). İdare Hukuku Dersleri, 10. bs., Bursa, Ekin Yayınevi.
Grımsey, D., K.M. Lewıs (2004). Public Private Partnerships:The Worldwide Revolution in Infrastructure Provision and Project Finance, Cheltenham, UK, Edward Elgar Publishing.
Güneş, C. (2002). Tüm Yönleriyle Enerji ve Altyapı Yatırım Modelleri, 2. bs., Ankara.
Gürkan, M.F. (2013). Eğitim Kamu Hizmetinin Görülmesinde Kamu Özel Ortaklığı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, S.B.E, Konya.
IMF, (2006). Puplic-Private Partnerships, Government Guarantees and Fiscal risk, Fiscal Affairs Department, İnternational Monetary Fund, Washington.
Kahyaoğulları, B. (2013). Publıc-Prıvate Partnershıps In Developıng And Developed Countrıes: The Uk And Turkısh Cases, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, 15(2), 243-276.
Karahanoğulları, O. (2011). Kamu hizmetleri piyasa ilişkisinde dördüncü tip: Eksik İmtiyaz (Kamu-Özel Ortaklığı), Ankara Üniversitesi, S.B.F. Dergisi, 66(3), 177-215.
Kerman, U., Y. Altan, M. Aktel, Y. Metin, E. Eke (2012). Sağlık Hizmetlerinde Kamu Özel Ortaklığı Uygulaması, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,17(3),1-23.
Keşli, A. (2012). PPP Projelerinin Hukuki Rejimi (Kamu, Özel Sektör İşbirliği), İstanbul, Group Law Publishing.

Kılıçaslan, H. (2017). Devletin Değişen Rolü ve Kamu-Özel İşbirlikleri, 1.bs., Ankara, Savaş Yayınevi.
Odyakmaz, Z. (1998). Genel Olarak İdarenin Sözleşmeleri", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2(1).
Orkunoğlu, I.F. (2010). Özelleştirme ve Alternatifleri, Akademik Bakış Dergisi, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, (22), 1-22.
Sarısu, A. (2009). Kamu Özel İşbirlikleri, Ankara, Yaklaşım Yayıncılık.
Savas, S.E. (2000). Privatisation and Public Private Partnerships, Seven Bridges, New York.
T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2012). Dünya'da ve Türkiye'de Kamu Özel İş Birliği Uygulamalarına İlişkin Gelişmeler 2012, Yatırım Programlama İzleme ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Ankara, Kalkınma Bakanlığı Yayınları.
T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2017). Kamu-Özel İşbirliği 2016, Yatırım Programlama İzleme ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Ankara, Kalkınma Bakanlığı Yayınları.
Tekin, Ş., Y. Çelik (2012). Türkiye'de Sağlık Sektöründe Bir Finansman Yöntemi Olarak Kamu-Özel Ortaklığı Politikasının Politika Haritalama Yöntemi İle Analiz Edilmesi, Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi, 1(3), 81-98.
World Bank Group, (2018). What is a PPP: Defining "Public Private Partnership.

Diğer Elektronik Kaynaklar

https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/ppp_en.pdf.
http://www.oecd.org/gov/budgeting/oecd-principles-for-public-governance-of-public-private-partnerships.htm.
http://www.sbb.gov.tr/kamu-ozel-isbirliginde-gelismeler-yayinlar/2017
http://www.eib.org/attachments/thematic/eib_ppp_en.pdf.
https://www.imf.org/external/np/seminars/eng/2006/rppia/pdf/hemmin.pdf.
https://pppknowledgelab.org/guide/sections/3-what-is-a-ppp-defining-public-private-partnership.
http://www.kalkinma.gov.tr/KamuOzelısbirligiYayinlar/2_Password_Removed.pdf.
https://www.oecd.org/governance/observatory-public-sector innovation/innovations/page/informationnetworkvillageinvilproject.htm.

Bölüm 26

DEVLET TEŞVİKLERİNİN MUHASEBE STANDARTLARI UYGULAMA GENEL TEBLİĞİ, TMS-20, BOBİ FRS-16 VE KÜMİ FRS-14'YE GÖRE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Tevfik EREN[1], Semih BÜYÜKİPEKCİ[2]

1 Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü, Konya, Türkiye. teren@erbakan.edu.tr, Orcid: 0000-0002-6674-602X
2 Selçuk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Konya, Türkiye. sbipekci@selcuk.edu.tr, Orcid: 0000-0002-8174-5682

1. Giriş

Dünyanın bir çok ülkesinde olduğu gibi ülkemizde de soysal ve ekonomik nedenler ile çeşitli teşvik uygulamaları yapılmaktadır. Gelişen bir ülkenin, geleceğin teknolojilerini dikkate almak suretiyle yatırımlarını yönlendirmesi gerekmekte olup, piyasa ekonomilerinde bu yönlendirme ancak etkili bir teşvik sistemi ile mümkündür (Mazlum, vd., 1990: 2). Teşvik, yatırım için gereken finansmanın sağlanması, yatırım maliyetinin düşürülmesi, işletme üzerindeki vergi yükünün azaltılması ve yatırımların ihtiyaç duyulan bölgelere yönlendirilmesi açısından etkili bir araçtır (Karataş ve Tetik, 2018: 2). Teşvikler, gerçekleştirilmesi zor yatırımların realize edilmesinde önceden veya sonradan verilen ödüllerdir (Mazlum, Yücel ve Tekeoğlu, 1990: 4). Devlet teşvikleri, ekonomik ve sosyal içerikli kamu politikalarının olumlu etkilerini artıran ve süreci hızlandıran ekonomiye müdahale araçlarından birisidir (Çiloğlu, 2014: 84).

Kamunun, çeşitli şekillerde bazı sektörlerin, hızlı gelişmesini sağlamak ya da bazı ekonomik faaliyetlerin, diğer faaliyetlere oranla daha yüksek ve hızlı gelişmesini sağlayabilmek için verdiği maddi ve maddi olmayan destekler ile özendirmelere teşvik denir (Çiloğlu, 1997:1). Sosyal devlet olgusunun gereği olarak devletin toplumun refah düzeyini arttırmak amacı ile verilen teşvik ve yardımlar, devlet tarafından bir takım şartlarla ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla işletmelere yapılan kamu kaynaklarının transferidir (Zetinoğlu, 2015: 176).

Devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi ile ilgili ülkemizde Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği, TMS/TFRS, BOBİ FRS ve KÜMİ FRS'de düzenlemeler yer almaktadır.

1 Sıra Nolu Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT) 01.01.1994 tarihinden itibaren uygulanmak üzere, 26.12.1992 tarihli 21447 Sayılı Mükerrer Resmi Gazete' de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. TMS 20 "Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi ve Devlet Yardımlarının Açıklanması" standardı 01.11.2005 tarih ve 25983 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak 31.12.2005 tarihinden sonra başlayan hesap dönemlerinde uygulanmak üzere yürürlüğe girmiştir. Kamu Gözetimi Kurumu tarafından hazırlanan Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standardı (BOBİ FRS) 29.07.2017 tarihli ve 30138 Sayılı Mükerrer Resmi Gazete'de yayımlanarak 2018 yılından itibaren uygulanmak üzere yürürlüğe girmiştir. Son olarak KGK tarafından 12.07.2019 tarihinde Küçük ve Mikro işletmeler için Finansal Raporlama Standardı (KÜMİ FRS) Taslağı yayımlandı. Taslak olarak hazırlanan KÜMİ FRS 01/01/2021 tarihinden itibaren uygulanması zorunlu olacak.

Ülkemizde tam set muhasebe standartlarının (TMS/TFRS), BOBİ FRS'lerin ve KÜMİ FRS'lerin gündeme gelmesi, aslında muhasebe

uygulamalarının sadece vergi için değil, kullanıcılar için daha nitelikli bir bilgi sunan raporlama sisteminin oluşturulması içindir (Karacan ve Uygun, 2018: 813). Şirketlerin hangi standardı uygulayacağı Finansal Raporlama Çerçevesi ile belirlenmiştir. Bağımsız denetime tabi şirketler, 13/09/2018 tarihli 161 sayılı Kurul Kararının ekli listesinde yer alıyorsa (banka, sigorta, finansal kiralama, borsada işlem gören şirketler) Türkiye Finansal Raporlama Standartlarını (TFRS) uygulayacaklar. Bu listede yer almayan bağımsız denetime tabi işletmeler ise, Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standardı (BOBİ FRS) veya isteğe bağlı TFRS uygulayacaklar. Denetime tabi olmayan ve bilanço esasına göre defter tutma şartlarını sağlayan Küçük ve Mikro İşletmeler ise Küçük ve Mikro İşletmeler Finansal Raporlama Standardı'nı (KÜMİ FRS) uygulayacaklardır.

2. Devlet Teşviki, Amacı ve Çeşitleri

Devlet teşvikleri, belirli özelliklere sahip devlet yardımları olup, destek, sübvansiyon veya prim olarak da adlandırılmakta olup, işletmenin faaliyet konusu ile ilgili belirli koşulların geçmişte veya gelecekte yerine getirilmesi ve işletmeye kaynak transferi yapılması olarak iki temel özelliğe sahiptir (Örten, vd., 2019: 490). Teşvik politikalarının temel hedefinde, ekonomik istikrarın sağlanması ve büyüme yer alırken, bölgeler arası farklılıkların giderilmesi, işsizlik ve göç ise belli başlı soysa hedefler içerisinde yer almaktadır (Çiloğlu, 2014: 87). Bir ülkenin az gelişmiş bölgelerinin kalkınmasında büyük önemi olan teşvikin amaçlarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Gündüz, 2006: 156):

a. Özel sektör tarafından yapılacak yatırımların öncelikli sektörlere akışını hızlandırmak,

b. Özel sektör yatırımlarını bölgeler arası dengeli kalkınmayı sağlayacak şekilde kalınmada öncelikli yörelere yönlendirmek,

c. Sanayileşmede özel sektörün yatırım ve üretim payını artırmak,

d. Sanayinin özellikle, Ortak Pazar'da uluslararası rekabet gücüne haiz ve buna ulaşılabilecek güçte olmasına imkan vermek,

e. Ülkemize yeni bir teknolojinin getirilmesini teşvik etmek,

f. Sanayi ürünleri ihracatının ve döviz gelirinin artırılmasını sağlamak,

g. İşsizlik sorununun çözümüne yardımcı olmak,

h. Yatırım finansmanında daha fazla öz kaynak kullanımına olanak sağlamak,

ı. Üretimde verimi ve çeşitliliği artırmak.

Devlet tarafından yapılan teşvikler üç grup altında toplanabilir (Örten, vd., 2019: 491-492).

a- Önceki Dönemlerde Gerçekleşen Gider ve Zararların Karşılanması Amacıyla Yapılan Teşvikler: Bu teşvikin amacı işletmenin önceki dönemlerde gerçekleşen bir maliyeti karşılamaktır.

b- Şartsız Yapılan Teşvikler: Bu tarz teşviklerden bir işletmenin yararlanabilmesi için işletmenin herhangi bir mükellefiyet altına girmesi gerekmemekte olup, genellikle işletmenin finansman ihtiyacını karşılamak amacı ile yapılır.

c) Şartlı Yapılan Teşvikler: Bu tarz teşviklerde ise işletmelerin belirli mükellefiyetleri yerine getirmeleri veya getirmeyi taahhüt etmeleri istenir. İşletme tarafından yerine getirilecek mükellefiyet türüne göre; Varlıklara İlişkin Teşvikler ve Gelire İlişkin Teşvikler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Varlıklara İlişkin Teşvikler işletmenin duran varlık satın alması, inşa etmesi ve edinmesi amacı ile yapılmaktadır. Koşulları devlet kendisi belirlemektedir. Gelire İlişkin Teşvikler ise varlıklara ilişkin teşvikler dışındaki teşvikler olup işletmeyi, katlanacağı giderleri karşılayarak belirli alanlarda teşvik etmek amacı ile yapılır.

3. Türkiye'de Yeni Teşvik Sistemi

Ülkemizde teşvik uygulamaları kalkınma programlarını tamamlayan ya da destekleyen bir yapıya sahip olup çeşitli ekonomik amaçlar ile Osmanlı döneminden beri uygulanmaktadır. Ülkemizde çeşitli dönemlerde farklı uygulamaları bünyesinde barındıran farklı teşvik sistemleri uygulanmış olup, teşvik uygulamaları doğrultusundaki ilk yasal düzenleme 1913 yılı "Teşvik-i Sanayi Muvakkatı" kanunu ile yapılmıştır. Sonraki yıllarda bu alanda yasal düzenlemeler yapılarak çeşitli uygulamalar yapılmıştır (Akdeve ve Karagöl, 2013: 336-337). Teşvik uygulamaları 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) kurulmasıyla birlikte kalkınma plan ve programları çerçevesinde ele alınmış ve şekillenmeye başlamıştır (Gündüz, 2019: 1329).

En son uygulamaya konulan yeni teşvik sistemi, 19 Haziran 2012 tarihinde 28328 Sayılı Resmi Gazetede yayınlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe girmiş ve uygulanmaya başlanmıştır. Bu teşvik sisteminde yer alan desteklerin uygulanması açısından iller, sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyeleri dikkate alınarak altı bölgeye ayrılmış olup, teşvik sisteminde yer alan destek unsurları; gümrük vergisi muafiyeti, KDV istisnası, KDV iadesi, vergi indirimi, sigorta primi işçi ve işveren hissesi desteği, yatırım yeri tahsisi, faiz desteği, gelir vergisi stopajı desteği olarak belirtilebilir.

Yeni teşvik sistemi 2012 yılında uygulamaya girmiştir. Bu teşvik sistemi, birçok özelliğinden dolayı geçmişte uygulanan teşvik uygulamalarından ayrılmakta ve geçmişten günümüze kadar uygulamaya konulan uygulama alanı ve kapsamı en geniş olan teşvik sistemidir. Bu teşvik sisteminde

bölgelerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak her bölgenin farklı özellikleri dikkate alınır. Her bölge için belirlenen 61 sosyal gelişmişlik kriteri temel alınarak iller altı bölgeye ayrılmıştır. Yatırımların büyüklük ve niteliklerinin öneminin ön plana çıktığı bu sistemde ki amaç, cari açığı ve bölgesel gelişmişlik farkları azaltmak, istihdamı arttırmak ve stratejik yatırımlara daha fazla teşvik vermektir. (Akdeve ve Karagöl, 2013: 330-341).

4. Tek Düzen Muhasebe Sistemi ve Standartlarda Devlet Teşvikleri

Devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi ile ilgili, Tekdüzen Muhasebe, Türkiye Muhasebe Standartları (TMS 20) ve BOBİ FRS Bölüm 16 ve KÜMİ FRS Bölüm 14'te düzenlemeler yer almaktadır.

4.1. Tekdüzen Muhasebe Sistemine Göre Devlet Teşvikleri

Tekdüzen Muhasebe Sisteminde teşviklerin muhasebeleştirilmesi, 1 Sıra Nolu Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği'nde yer alan esaslara göre yapılmaktadır. İlgili tebliğin "Muhasebe Usul ve Esasları" bölümündeki "V- Tekdüzen Hesap Çerçevesi, Hesap Planı ve Hesap Açıklamaları" başlığı altında yer alan "602 Diğer Gelirler" hesabı açıklamasında, "İşletmenin korunması, ihracatı teşvik ya da hükümet politikasına uyma zorunluluğu karşısında oluşan işletmenin faaliyet hasılatındaki düşüklüğü veya faaliyet zararını gidermek için, sermaye katkısı niteliğinde olmayan, mali yardımlar (sübvansiyonlar), devletin bazı malları vergi, resim, harç ve benzeri yükümlülüklerden istisna etmesi yoluyla yaptığı yardımlar (vergi iadeleri) ve satış tarihindeki vade farkları, ihracatla ilgili fiyat istikrar destekleme primi vb.. *hasılat kalemleri bu hesapta izlenir."* hükmü yer almaktadır. Bu açıklamadan da anlaşıldığı üzere devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesinde "602 Diğer Gelirler" hesabının kullanılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Tekdüzen Muhasebe Sisteminde devlet teşviklerinin "602 Diğer Gelirler" hesabında izlenmesine ilişkin hüküm olsa da teşvikin "649 Diğer Olağan Gelir ve Karlar" hesabında izlenmesine ilişkin bazı görüşler vardır. Bozdemir (2010: 95), çalışmasında devlet teşviklerinin, işletmenin esas faaliyet konusu dışında arızi nitelik taşımasından dolayı teşviklerin muhasebeleştirilmesinde gelir tablosunda brüt satış geliri içinde yer alan "602 Diğer Gelirler" hesabı yerine "649 Diğer Olağan Gelir ve Karlar Hesabı" nın kullanılması daha doğru olacağını belirtmiştir. Karataş ve Tetik (2018: 22), Tekdüzen Muhasebe Sistemindeki uygulamaya göre, devlet teşviklerinin gelir tablosunun brüt satış karı bölümünde yer alması gerektiğini, fakat teşvik gelirlerinin, sadece satış faaliyetleri sonucu elde edilen bir satış hasılatı olmadığını ifade etmektedir. Bu şekilde yapılacak kaydın, işletmelerin brüt satış karının olduğundan daha fazla görünmesine ve mali tablo kul-

lanıcılarının hatalı kararlar almasına da neden olabileceği doğrultusunda paralel görüş bildirmişlerdir.

4.2. TMS-20'ye Göre Devlet Teşvikleri

TMS-20'de devlet teşviklerinin açıklanması ve muhasebeleştirmesi ile ilgili hükümler yer alırken, devlet yardımları ile ilgili ise sadece yardımların açıklanması ile ilgili hükümler yer almaktadır (Akay ve Oğuz, 2015: 221). TMS-20'de *"devlet teşvikleri, işletmenin faaliyet konuları ile ilgili belirli koşulların geçmişte veya gelecekte yerine getirilmesi karşılığında işletmeye kaynak transferi şeklindeki devlet yardımlarıdır. Bu teşvikler, bir değer atfedilemeyen devlet yardımlarını ve işletmenin normal ticari işlemlerinden ayırt edilemeyen devlet ile yaptığı işlemleri kapsamaz"* (TMS20, Paragraf 3), şeklinde açıklanmaktadır.

Devlet teşviklerinden faydalanan işletmelerin, teşvikleri muhasebeleştirip finansal tablolara aktarması zorunlu olup, işlemlerin muhasebeleştirilmesinde TMS 20 standardının uygulanması, dürüst resim ilkesine göre finansal tabloların hazırlanmasını sağlayacaktır (Zeytinoğlu, 2015: 188). Devlet teşvikleri, nakit olarak veya devlete olan bir mükellefiyetin azaltılması şeklinde elde edilse dahi muhasebeleştirilmesi aynı şekilde olacaktır. Teşviklerin elde edilme şekli, teşvikin muhasebeleştirme yöntemini değiştirmemektedir (Sevim, 2009: 571).

Arsa ve diğer kaynaklar gibi parasal olmayan devlet teşviklerinde, teşvik konusu parasal olmayan varlıklar gerçeğe uygun değerleri ile finansal tablolara kaydedilmesi genel uygulamadır. Bazı durumlarda izlenen alternatif yöntem, varlık ve teşvikin nominal değeri üzerinden kaydedilmesidir (TMS-20, paragraf, 23).

Teşvike konu varlıklar, gerçeğe uygun değerleri üzerinden muhasebeleştirilirler. Bu varlıkların türü muhasebeleştirme yöntemini etkilemez. Sorun, kayda alınan varlığın, gelir yazılma zamanı ve şekli olup, muhasebeleştirme yöntemleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Örten, Kaval ve Karapınar, 2019: 492-493).

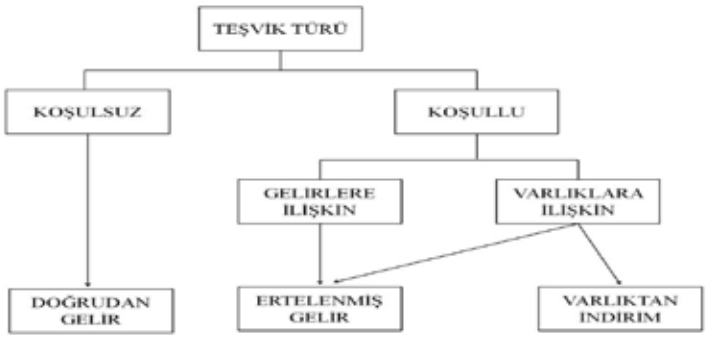

Şekil: Teşvik Türlerine Göre Muhasebeleştirme Yöntemleri

Gerçeğe uygun değerleri ile izlenen parasal olmayan devlet teşvikleri

de dahil olmak üzere devlet teşviklerinin tamamı, işletme tarafından teşvikin elde edilmesi için gerekli koşullar yerine getirilmeden ve teşvik işletme tarafından elde edilmeden veya gerçekleşeceğine dair makul bir güvence oluşmadan muhasebeleştirilemezler (TMS-20, paragraf 7).

Devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi ile ilgili "sermaye yaklaşımı" ve "gelir yaklaşımı" olarak iki yaklaşım bulunmaktadır. Teşvik, Sermaye yaklaşımında, kar ve zarar dışında muhasebeleştirilirken, gelir yaklaşımında ise bir veya daha fazla dönemde kâr yada zararda muhasebeleştirilmektedir (TMS-20, paragraf, 13).

Sermaye Yaklaşımı

Standartta yer alan sermaye yaklaşımı 14. paragrafta; "*(a) Devlet teşvikleri, finanse ettikleri harcama kalemini netleştirmek amacıyla kâr veya zarar olarak muhasebeleştirilmek yerine, finansal durum tablosu (bilanço) ile ilişkilendirilmelidir. Geri ödeme beklenmediğinden, bu tür teşvikler kâr ya da zarar dışında muhasebeleştirilmelidir,*

(b) Kazanılmış bir gelir olmamaları, aksine herhangi bir maliyeti olmaksızın devlet tarafından sağlanan bir teşviki temsil etmeleri nedeniyle, devlet teşviklerine kar veya zararda yer verilmemelidir." gerekçelerine dayanır.

Bu yaklaşımda, devlet teşvikleri, finanse ettikleri harcama kalemini netleştirmek amacıyla gelir tablosunda değil, bilançoda muhasebeleştirilmektedir. Bu tür teşviklerin devlete geri ödemesinin yapılmaması nedeni ile kar veya zarar dışında muhasebeleştirilmelidir. Elde edilmiş gelir olmamaları, herhangi bir maliyete katlanmaksızın devlet tarafından sağlanmalarından dolayı kar veya zararda içinde yer almamalıdırlar (Okutmuş, vd., 2015: 71).

Gelir Yaklaşımı

Standartta yer alan gelir yaklaşımı ise paragraf 15'te "*(a) Devlet teşvikleri, hissedarlar dışındaki bir kaynaktan elde edilmiş olmaları nedeniyle, doğrudan* özkaynak *olarak kaydedilmemeli, fakat uygun dönemlerde kâr ya da zarar olarak muhasebeleştirilmelidir,*

(b) Devlet teşvikleri nadiren karşılıksızdır. İşletmeler koşullara uymakla ve önceden konan yükümlülüklerini yerine getirmekle teşvikleri kazanır. Bu nedenle bu teşvikler sözü edilen teşviklerle karşılanması amaçlanan maliyetlerin gider olarak muhasebeleştirildiği dönemler boyunca kâr ya da zararda muhasebeleştirilmelidir ve

(c) Gelir vergisi ve diğer vergilerin bir tür harcama olması göz önüne alındığında, mali politikaların bir uzantısı olan devlet teşvikleri de kâr

veya zarar ile ilişkilendirilmelidir." gerekçelerine dayanır.

Bu yaklaşımda, devlet teşvikleri doğrudan gelir tablosu hesaplarıyla ilişkilendirilmekte olup, kullanılan tüm teşviklerin bu yönteme göre kayıt edilmesinde muhasebe sistemi açısından bir sakınca bulunmamaktadır. Bu yaklaşıma göre teşviklerin muhasebeleştirilmesi durumunda teşvikler gelir tablosunda "Diğer Faaliyetlerden Olağan Gelir ve Karlar" kısmında yer alacak ve kullanılan teşvik üzerinden devlete vergi verilmesi durumu ortaya çıkacaktır (Yıldız, Topal ve Küçükkahraman, 2012: 310). Teşvik elde edildiği zaman doğrudan gelir tablosuna alınması durumunda vergi nedeni ile işletmeden bir fon çıkışına neden olacaktır. (Okutmuş, vd., 2015: 79).

Tahakkuk esasına göre devlet teşviklerinin tahsil edildiği dönemde gelir olarak kaydedilmesi uygun değildir. Sadece tahsil edildiği dönemden farklı dönemlerde finansal tablolara yansıtılmasına ilişkin bir esas yoksa bu uygulama kabul edilir. TMS 20'ye göre tahakkuk esası benimsenmiştir. Ayrıca sadece tahakkuk esasının uygulanamayacağı durumlarda teşvikten sağlanan fayda elde edildiği anda kaydedilir (Onay, 2016: 38).

4.3. BOBİ FRS'ye Göre Devlet Teşvikleri

BOBİ FRS seti, TFRS seti gibi Avrupa Birliği direktifleri ile tam uyumlu bir set olmasına rağmen, her iki set arasında ölçme, muhasebeleştirme ve raporlama konularında birçok farklılık bulunmaktadır (Gökçen, Öztürk ve Güleç, 2018: 438). 27 Bölümden oluşan BOBİ FRS'de, Devlet Teşvikleri 16. Bölümde yer almaktadır.

BOBİ FRS kayıt ve ölçüm başlığı altında yer alan 16.7 paragrafta devlet teşviklerinin nasıl kayıt altına alınacağı aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır.

"*a. İşletmenin gelecekte herhangi bir performans şartını yerine getirmesini gerektirmeyen ya da performans şartını önceden yerine getirdiği teşvikler, alındıkları anda kâr veya zarara yansıtılır.*

b. İşletmenin gelecekte belirli performans şartlarını yerine getirmesini gerektiren teşvikler, performans şartları karşılandığı anda kâr veya zarara yansıtılır. Bu teşvikler alındıkları andan kâr veya zarara yansıtılıncaya yada performans şartları karşılanamadığı için iade edilene kadar Finansal Durum Tablosunda "Ertelenmiş Gelirler" kalemi içerisinde gösterilir."

Devlet Teşviklerinin ölçümü ise 16.8'de teşvikin alınan ya da alınacak olan varlığın gerçeğe uygun değeri üzerinden ölçüleceği belirtilmiştir. Bölüm 16.9'da da piyasa faiz oranından düşük bir faiz oranıyla devletten alınan krediler, alınan bu kredi için devlete yapılacak olan geri ödemelerde benzer bir kredi için uygulanan piyasa faiz oranıyla iskonto edilerek hesaplanan bugünkü değer üzerinden ölçülerek Finansal Durum Tablosunda,

Diğer Finansal Yükümlülükler kalemi içerisinde kayıt altına alınacaktır. Buna göre, devletten alınan kredi tutarı ile Finansal Durum Tablosuna yansıtılan finansal yükümlülük arasındaki fark devlet teşviki olarak kayıt edilecektir (kgk.gov.tr).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere BOBİ'ler için ayrı bir model geliştirilmiş olup, BOBİ'ler devlet teşviklerinin tamamını, koşullu, koşulsuz, gelire ilişkin, varlıklara ilişkin gibi her hangi bir ayırım yapmaksızın muhasebeleştireceklerdir (Örten, vd., 2019: 503).

Devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesinde BOBİ FRS'de, TMS 20'den farklı olarak, sermaye yaklaşımı uygulanmamaktadır. Yani BOBİ FRS'de devlet teşvikleri bilançoda raporlanmamakta ve doğrudan kar veya zararla ilişkilendirilmektedir. Devlet teşvikleri TMS-20'ye göre bir kaynak olarak finansal durum tablosunda raporlanabilirken, BOBİ FRS 16'ya göre ise zorunlu olarak bir gelir unsuru şeklinde raporlanması gerekmektedir (Gökçen, vd., 2018: 442-453).

4.4. KÜMİ FRS'ye Göre Devlet Teşvikleri

KÜMİ FRS standardı Küçük ve Mikro İşletmeler için gerçeğe ve ihtiyaca uygun finansal bilgi düzenlemek, düşük maliyetli kredi ve finansman temin edebilmek, vergi esaslı muhasebe anlayışı yerine karar alma sürecinde yöneticiye daha fazla bilgi sunabilecek, genel kabul görmüş muhasebe ve finansal raporlama ihtiyacını karşılamak üzere yayımlanmış muhasebe standartlarıdır. Bu standart Avrupa Birliği direktifleri ve İngiltere'de Mikro İşletmeler için uygulanan FRS 105 Standardı da dikkate alınarak hazırlanmıştır (kgk.gov.tr).

KÜMİ FRS, diğer standartlara göre daha kolaylaştırılmış bir standarttır. Küçük ve Mikro İşletmeler için yönetim raporlama anlayışına çok daha yakın, uluslararası normlara uygun finansal bilgiler hazırlanabilmesi için düzenlenmiştir. Bu standart işletmelerden sadece Bilanço, Kar veya Zarar Tablosu ve Dipnot istemektedir. Bu standarda giren işletmeler AB Direktiflerindeki ölçekler dikkate alınarak belirlenmiştir. Buna göre aşağıda belirtilen üç ölçütten en az iki şartı sağlayan işletmeler KÜMİ FRS'ye tabi olacaktır.

1. Aktif toplamı, 350.000 euro ile 4.000.000 euro aralığında olan,
2. Net Satış hasılatı, 700.000 euro ile 8.000.000 euro aralığında olan,
3. Çalışan personel sayısının 10 ile 50 kişi aralığında olan,

KÜMİ FRS 22 bölümden oluşmaktadır. Devlet Teşvikleri 14. Bölümde yer almaktadır. Bu bölümde devlet teşviklerinin nasıl kayıt altına alınacağı ve ölçüleceği 14.6 ve 14.7 deki paragraflarda belirtilmiştir. KÜMİ FRS 14.6 paragrafı BOBİ FRS 16.7 ile aynı olup tek fark b maddesinde teşvikte

performans şartları karşılanamadığında iade edilene kadar Finansal Durum Tablosunda "Ertelenmiş Gelirler" kalemi yerine "Ertelenmiş (Gelecek Aylara Ait) Gelirler ve Gider Tahakkukları" kalemi içerisinde gösterileceği ifade edilmiştir. Ölçüm için ise yine aynı şekilde BOBİ FRS'de olduğu gibi teşvikin varlığın gerçeğe uygun değeri üzerinden ölçüleceği belirtilmiştir. BOBİ FRS'deki 16.9 paragraf ise KÜMİ FRS'de kaldırılmıştır.

5. Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi

Devlet Teşviklerinin Tek Düzen Muhasebe Sistemi ve 3 Standarda göre muhasebeleştirilmesini örnek uygulamalar ile açıklayalım.

5.1. ÖRNEK

A işletmesi, bir teşvik yasası kapsamında, 10 yıl boyunca yönetim işlerinde kullanmak üzere 01.01.2020 tarihinde bankadan EFT yapılarak bir bina satın almıştır. Binanın gerçeğe uygun değeri 1.000.000 TL'dir. İşletme yasal formaliteleri de yerine getirdiği için 13.01.2020 tarihinde teşvik kapsamında, devletten 300.000 TL iade almıştır.

5.0.1. Tek Düzen Muhasebe Sistemine Göre Muhasebeleştirilmesi

	01.01		
252 Binalar		1.000.000	
102 Bankalar			1.000.000
Binanın Satın Alınması	13.01		
102 Bankalar		300.000	
602 Diğer Gelirler			300.000
Teşvik Kaps. Alınanan Para			

Tek Düzen Muhasebe Sistemine göre Devlet Teşvikinin tamamı ilgili yılda alındığı için Brüt Satışlar içerisinde Diğer Gelirler kaleminde izlenmesi gerekmektedir. Dönem sonunda da Dönem Karı hesabına aktarılması gerekmektedir.

	31.12		
602 Diğer Gelirler		300.000	
690 Dönem K/Z			300.000
Dönem Karı			

Bina için ayrılacak amortisman tutarı ise Vergi Usul Kanunu'na göre beton idari binaların ekonomik ömrü 50 yıl olduğu için her yıl kayıtlı değer üzerinden %2 oranında normal amortisman uygulanacaktır.

	31.12		
770 Genel Yön. Gideri		20.000	
257 Brk. Amortisman			20.000
Yıllık Amortisman			

5.0.2. Standartlara Göre Muhasebeleştirilmesi

TMS 20 Standardına göre bu teşvik, varlıklara ilişkin teşvik olup, iki farklı şekilde kayıt altına alınabilir. İlki Ertelenmiş gelir olarak kayda alıp, ertelenmiş gelirleri varlığın faydalı ömrü boyunca kar ya da zarara aktarmak, ikincisi ise, Teşvikin, varlığın defter değerinin hesaplanması sırasında indirilmesi ve amortismana tabi varlığın faydalı ömrü boyunca amortisman giderinin azaltılması olarak kayıt altına alınır. BOBİ FRS ve KÜMİ FRS'de ilk maddeye göre kayıt edilmektedir. Buna göre örneğin muhasebeleştirilmesi aşağıdaki iki maddeye göre olacaktır (Bozkurt, 2013:433-435).

(1) Ertelenmiş gelir olarak kayda alıp, ertelenmiş gelirleri varlığın faydalı ömrü boyunca kar ya da zarara aktarmak.

	01.01		
252 Binalar		1.000.000	
102 Bankalar			1.000.000
Binanın Satın Alınması	13.01		
102 Bankalar		300.000	
4XX Al. Devlet Teş.Gel.			300.000
Teşvik Kapsamında Alınan Para			

2020 yılından başlamak üzere, 10 yıl boyunca her yıl sonunda aşağıdaki kayıtlar yapılacaktır.

	31.12		
4XX Alınan Devlet Teş.Gel.		30.000	
.01 Ertelenmiş Gelir			
3XX Al. Dev.Teş.Gel.			30.000
.01 Ertelenmiş Gelir			
Vade Kaydı	31.12		
3XX Alınan Dev.Teş.Gel.		30.000	
.01 Ertelenmiş Gelir			
649 Diğ.Faal.Ol.Gel.ve Kar.			30.000
Teşvikin İlgili Dön.Düşen Kısmı	31.12		
770 Genel Yön. Gideri		100.000	
257 Brk. Amortisman			100.000
Yıllık Amortisman			

TMS 20 paragraf 26, BOBİ FRS 16.7. ve KÜMİ FRS 14.6. maddelerinin b bendine göre alınan teşvikler, alındıkları andan itibaren Uzun Vadeli olarak Alınan Devlet Teşvik Gelirlerinde Ertelenmiş Gelirler olarak muhasebeleştirilir. Değerleme günü, kar veya zarara kaydedilme dönemi geldiğinde ilgili hesap kısa vadeli olarak açılır ve kar veya zarar olarak kayıt edilir. Bu işlem varlığın faydalı ömrü boyunca düzenli olarak yapılır. Sonuç olarak, bina için ayrılan amortisman 100.000 TL iken teşvik kapsamında yazılan gelir de 30.000 TL olduğu için, toplamda ilgili bina için yazılan gider 70.000 TL olmuştur. Örneğimizde de devletten alınan teşvik 10 yıl kullanım amacıyla alınan bina için olduğu için alınan 300.000 TL'yi uzun vadeli olarak kayıtlarda izleyip dönem sonunda ilgili yıla ilişkin teşvik kısa vadeli hesaba atılıp, ilgili gelir hesabında izlenir.

(2) Teşvikin, varlığın defter değerinin hesaplanması sırasında indirilmesi ve amortismana tabi varlığın faydalı ömrü boyunca amortisman giderinin azaltılması

	01.01		
252 Binalar		140.000	
102 Bankalar			140.000
Binanın Satın Alınması	13.01		
102 Bankalar		40.000	
252 Binalar			40.000
Teşvik Kapsamında Alınan Para			

2020 yılından başlamak üzere, 10 yıl boyunca her yıl sonunda ise 100.000 TL amortisman yerine 70.000 TL amortisman ayrılacaktır.

	31.12		
770 Genel Yön.Gideri		70.000	
257 Brk. Amortism.			70.000
Bina için Ayrılan Amortisman			

Bu muhasebeleştirilme yöntemi sadece TMS 20 Standardında vardır. BOBİ ve KÜMİ FRS'de yoktur.

5.2. ÖRNEK 2

Devlet teşviki kapsamında ABC İşletmesine Organize Sanayi Bölgesinde gerçeğe uygun değeri 1.500.000 TL olan bir arsa tahsis edilmiştir. Arsanın üzerine faydalı ömrü 20 yıl olan bir bina yapılmıştır.

5.2.1. Tek Düzen Muhasebe Sistemine Göre Muhasebeleştirilmesi

250 Arazi ve Arsa		1.500.000	
.01 Arsa			
602 Diğer Gelirler	31.12		1.500.000
602 Diğer Gelirler		1.500.000	
690 Dönem K/Z	31.12		1.500.000
730 Genel Üretim Gid.		30.000	
257 Brk. Amortis.			30.000

Teşvik kapsamında tahsis edilen arsa Arazi ve Arsalar hesabına kaydedilir ve tamamı ilk yıl için Diğer Gelirler hesabına atılır. Dönem sonunda Dönem Kar veya Zararı hesabına atılan gelir için ayrıca VUK göre beton binalar için 50 yıl olan ekonomik ömür için amortisman ayrılır. Örneğimizde binanın üretim işletmesinde kullanıldığı varsayıldığından Genel Üretim Giderleri hesabında izlenmiştir.

5.1.1. Standartlara Göre Muhasebeleştirilmesi

"Amortismana tabi olmayan varlıklara ilişkin teşvikler belirli yükümlülüklerin yerine getirilmesini gerektirebilir ve ilgili yükümlülüklerin yerine getirilmesinde katlanılan maliyetlerin gerçekleştiği dönemler boyunca kar yada zararda muhasebeleştirilir Örneğin, üzerine bina inşa edilmesi koşuluyla alınan bir arsa teşviğinin, binanın ömrü boyunca kâr ya da zararda muhasebeleştirilmesi uygun olacaktır." (TMS 20, 18. Paragraf)

250 Arazi ve Arsa		1.500.000	
.01 Arsa			
4XX Al. Devlet Teş.Gel.			1.500.000
.01 Ertelenmiş Gelir			
Teşvik Kapsamında Alınan Arsa			
	31.12		
4XX Al. Devlet Teş.Gel.		75.000	
.01 Ertelenmiş Gelir			
3XX Al. Devl. Teş.Gel.			75.000
.01 Ertelenmiş Gelir			
Vade Kaydı	31.12		
3XX Al. Devlet Teş.Gel.		75.000	

.01 Ertelenmiş Gelir			
649 Diğ.Olağan G/K	31.12		75.000
730 Genel Üretim Gid.		75.000	
257 Brk. Amortisman		75.000	

Arsanın alındığı gün, arsa gerçeğe uygun değeri ile kayıt edilir ve uzun vadeli olarak Ertelenmiş Gelirler hesabında izlenir. Dönem sonunda arsanın üzerine yapılan binanın ömrü 20 yıl olduğu için %5 oranında ki tutarı kısa vadeli hesaba alıp sonra Diğer Olağan Gelir ve Karlar hesabına atılacaktır. Amortisman ise binanın faydalı ömrü süresince ayrılacaktır.

5.2. ÖRNEK 3

Bir tarım işletmesinde teşvik kapsamında "Damla Sulama Sistemi" tesisi verilmiştir. Bu tesisin gerçeğe uygun değeri 50.000 TL olup, faydalı ömrü 10 yıldır.

5.2.1. Tek Düzen Muhasebe Sistemine Göre Muhasebeleştirilmesi

253 Mak.Tes.ve Cihazlar		50.000	
.01 Sulama Sistemi			
602 Diğer Gelirler	31.12		50.000
602 Diğer Gelirler		50.000	
690 Dönem K/Z	31.12		50.000
730 Genel Üretim Gideri		5.000	
257 Brk. Amortisman			5.000

Teşvik kapsamında alınan sulama sistemleri teslim alındığında Diğer Gelir hesabına atılır dönem sonunda ise Dönem Kar veya Zararı hesabına atılır. Vergi Usul Kanuna göre ekonomik ömrü 10 yıl olan sulama sistemleri her yıl % 10 oranında amortisman ayrılacaktır.

5.2.2. Standartlara Göre Muhasebeleştirilmesi

253 Tes. Mak. ve Cihazlar		50.000
.01 Sulama Sistemi		
4XX Al. Devl. Teş.Gel.		50.000
.01 Ertelenmiş Gelir		

Teşvik Kaps Alınan Sulama Sis.	31.12		
4XX Alınan Devlet Teş.Gel.		5.000	
.01 Ertelenmiş Gelir			
3XX Al. Devlet Teş.Gel.			5.000
.01 Ertelenmiş Gelir			
Vade Kaydı	31.12		
3XX Al. Devlet Teş.Gel.		5.000	
.01 Ertelenmiş Gelir			
649 Diğ.Olağan G/K	31.12		5.000
730 Genel Üretim Gid.		5.000	
257 Brk. Amortisman			5.000

TMS 20'ye göre parasal olmayan devlet teşvikleri gerçeğe uygun değeri ile muhasebe kayıtlarında Ertelenmiş Gelir olarak veya varlığın defter değerinden indirilerek gösterilir. BOBİ ve KÜMİ FRS'ler TMS 20'nin ilk yöntemi olan Ertelenmiş Gelir hesabını benimsemektedir. Buna göre teşvik, varlığın faydalı ömrü boyunca sistematik bir biçimde ertelenmiş gelir olarak kar veya zararda muhasebeleştirilir. Yukarıdaki kayıt buna göre yapılmıştır.

Sulama Sistemi gerçeğe uygun değeri ile kayıt edilir ve uzun vadeli olarak Ertelenmiş Gelirler hesabında izlenir. Dönem sonunda sulama sisteminin ekonomik ömrü 10 yıl olduğu için %10 oranındaki tutar kısa vadeli hesaba alınır sonra Diğer Olağan Gelir ve Karlar hesabına atılır. Amortisman ise sistemin faydalı ömrü süresince ayrılır.

TMS 20'nin ikinci yönteminde ise teşvik, varlığın defter değerinin hesaplanması sırasında indirilir. Amortismana tabi varlığın faydalı ömrü boyunca amortisman giderinin azaltılması yoluyla teşvik, kar yada zararda muhasebeleştirilir. Sulama Sistemlerine ilişkin örneğe göre TMS 20 paragraf 27 maddesine göre muhasebe kayıtları aşağıdaki gibi olacaktır.

253 Tes.Mak.ve Cihazlar		50.000	
.01 Sulama Sistemi			
549 Özel Fonlar	31.12		50.000
549 Özel Fonlar		5.000	
257 Brk. Amortisman			5.000

Alınan sulama sistemi, Özkaynaklar grubunda Özel Fonlar hesabında izlenir. 10 yıl boyunca doğrusal amortisman yöntemine göre kayıtlı değer üzerinden her yıl %10 oranında amortisman ayrılacaktır.

6. SONUÇ

Rekabet piyasasının her geçen dönemde arttığı küresel ekonomilerde istihdamın arttırılması, gelir dağılımındaki dengesizliklerin giderilmesi, tüketicilerin beklentilerinin değişmesi gibi gerekçelerle firmaların bu süreçte olumsuz etkilenmemeleri için ulusal ve uluslararası teşvik uygulamaları söz konusu olmaktadır. Teşvik, devletin ilgili birimleri tarafından sağlanan her türlü yardım, destek ve özendirmeler olarak ifade edilmektedir. 1960 yıllarda Devlet Planlama Teşkilatının etkisiyle Türkiye'de çeşitli teşvikler ve destekler ilgili şirketlere devlet tarafından sağlanmaktadır. Teşvik kapsamında, yatırım maliyetlerin düşürülmesi, finansal anlamda yetersiz kalan üretim kapasitesi olan firmaların rekabetçi piyasada geride kalmaması amaçlanmaktadır.

Küresel ekonomide yabancı şirketler ile yerli şirketlerin konsolide olabilmeleri açısından aynı muhasebe dili ile ifade etmeleri gerekmektedir. Bu bağlamda Uluslararası Muhasebe Standartlarının (UMS) kapsamında Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) benimsenmesi ve uygulanması önem arz etmektedir. Son dönemde Türkiye Finansal Raporlama Standartlarını (TFRS) uygulayan işletmelerin çerçevesinde Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standartları (BOBİ FRS) ve bağımsız denetime tabi olmayan şirketler için ise Küçük ve Mikro İşletmeler için Finansal Raporlama Standartları (KÜMİ FRS) tasarısı getirilmiştir.

Tekdüzen Muhasebe Sisteminde ki uygulama, devlet teşviklerinin gelir tablosunun brüt satış karı bölümünde kayıt altına alınarak muhasebeleştirilmesi yönündedir. Fakat teşvik gelirleri sadece işletmelerin satış faaliyeti sonucunda elde etmiş olduğu bir satış hasılatı değildir. Tekdüzen Muhasebe Sistemine göre yapılan uygulamada dönemde gerçekleşen Brüt Satışların yüksek görünmesine neden olmaktadır. Devlet tarafından ilgili dönemde alınan yüksek teşvikler, ilgili dönemin karlılığını yüksek miktarlarda artırmaktadır. Buda işletme sahiplerini ve finansal tablo kullanıcılarını hatalı ve yanlış kararlar vermeye itecektir. Şirketin ilgili dönemindeki Brüt Satışların diğer dönemlere göre yüksek olması ve sadece o ilgili döneme ilişkin yapılacak yorumlar ve analizler şirketin gerçek mali durumunu göstermeyecektir. Karşılaştırmalı analizlerde veya oran analizlerinde de yanlış bilgiler ile şirketin geleceğine yönelik kararlar alınmasına neden olacaktır. Ayrıca teşvikler vergisel anlamda da işletmelerin vergi yükünü artırıcı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Dönemde vergi yükünü artırması nedeniyle yatırım maliyetini azaltmak için sağlanan teşvikler, kendisi bir maliyet unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. İlgili dönemde devlet tarafından sağlanan teşvik aynı yıl tamamı vergilendirilerek devlet tarafından geri alınmaktadır. Teşviklerin amacına uygun olmayan bu uygulama Standartlar ile ortadan kaldırılmaktadır.

TMS 20 Devlet Teşvikleri Standardında şartlı verilen teşviklerde iki şekilde muhasebeleştirilme yöntemi vardır. İlk yöntemde ilgili teşvik alındığı dönemde uzun vadeli hesaplarda Ertelenmiş Gelir olarak kayıt edilir. Her yıl sonunda teşvikin ekonomik ömrü süresi oranınca uzun vadeli Ertelenmiş Gelir, kısa vadeli Ertelenmiş Gelir hesabına aktarılır, kısa vadelideki Ertelenmiş Gelir İlgili Kar veya Zarar hesabına atılır. Bu süreç varlığın faydalı ömrü boyunca devam eder. İkinci yöntemde ise varlığın defter değerinin hesaplanması sırasında indirilmesi şeklindedir. Doğrusal amortisman yöntemi uygulanarak ekonomik ömrü boyunca her yıl varlığın kayıtlı değeri üzerinden indirilir. Bu uygulama varlığın ekonomik ömrü boyunca devam eder.

BOBİ FRS'de şartsız verilen teşviklerde yani işletmenin gelecekte herhangi bir performans şartını yerine getirmesini gerektirmeyen yada performans şartını önceden yerine getirdiği teşviklerde alındıkları anda kar yada zararda izlenirler. Fakat gelecekte performans şartı gerektiren teşviklerde performans şartları karşılandığı anda kar yada zarara yansıtılır. Performans şartları sağlanana kadar Finansal Durum Tablosunda Ertelenmiş Gelirler kaleminde izlenir. Şart sağlandıkça kar yada zarara yansıtılır. Bu uygulama TMS 20'nin ilk yöntemi ile aynıdır.

KÜMİ FRS genel olarak BOBİ FRS ile aynıdır. Sadece Finansal Durum Tablosunda "Ertelenmiş Gelirler" ifadesi yerine "Ertelenmiş (Gelecek Aylara Ait) Gelirler ve Gider Tahakkukları" ifadesi kullanılmıştır. Bu uygulamada TMS 20'nin ilk yöntemi ile aynıdır.

6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'na göre Standartların uygulanması zorunluluğu gelse de piyasa şartları ve koşulları standartların uygulamasını geciktirmektedir. TMS 20, BOBİ FRS ve son olarak ta KÜMİ FRS uygulamaları süreci hızlandırarak muhasebe kayıtlarında her işletme için uygulanması küreselleşen ekonomide zorunluluk haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

Akay, H. ve Oğuz, M. (2015). Türk Turizm Sektöründe Teşvikler ve 20 No'lu Türkiye Muhasebe Standardı Çerçevesinde Muhasebeleştirilmesi, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 8(4), 213-228.

Akdeve, E. ve Karagöl, E.T. (2013). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Teşvikler ve Ülke Uygulamaları, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 37, 329-350.

Bozdemir, E. (2010). İstihdama Yönelik İşveren Sigorta Primi Teşviklerinin

Türkiye Muhasebe-Finansal Raporlama Standartları (TMS-20) Açısından Değerlendirilmesi ve Muhasebeleştirilmesi, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi,* 3, 93-116.

Bozkurt, İ. (2013). *Türkiye Muhasebe Standartları*, Adalet Yayınevi, Ankara, 433-436.

Çiloğlu, İ. (1997). Teşvik Sisteminin Değerlendirilmesi, *Hazine Dergisi,* 8, 1-15.

Çiloğlu, İ. (2014). *Türkiye'de Uygulanan Teşvik Politikalarının Analizi,* Nobel Yayınevi, Ankara, 83-122.

Gökçen, G., Öztürk E. ve Güleç, Ö.F. (2018). BOBİ FRS ve TFRS'nin Finansal Raporlara Etkileri Açısından Karşılaştırılması, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 3 (4), 637-457.

Gündüz, A. Y. (2006). Bölgesel Kalkınma Politikası, *Ekin Kitabevi,* Bursa, 156.

Gündüz, A. Y. (2019). Ekonomik Kalkınmada Teşviklerin Önemi: Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 12(62), 1326-1332.

İnternet: Kamu Gözetimi Kurumu, (2019). Küçük ve Mikro İşletmeler Standardı, https://www.kgk.gov.tr/DynamicContentDetail/5151/Bu%CC%88yu%CC%88k-ve-Orta-Boy-I%CC%87s%CC%A7letmeler-I%CC%87c%CC%A7in-Finansal-Raporlama-Standard%C4%B1-(BOBI%CC%87-FRS), (Erişim Tarihi: 10-02-2020).

İnternet: Kamu Gözetimi Kurumu, (2019). Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (BOBİ FRS), https://www.kgk.gov.tr/DynamicContentDetail/5151/Bu%CC%88yu%CC%88k-ve-Orta-Boy-I%CC%87s%CC%A7letmeler-I%CC%87c%CC%A7in-Finansal-Raporlama-Standard%C4%B1-(BOBI%CC%87-FRS), (Erişim Tarihi: 10-02-2020).

Karacan, S. ve Uygun, R. (2018). Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (Bobi Frs) ile Türkiye Muhasebe/Finansal Raporlama Standartlarının (Tms/Tfrs) Karşılaştırılması, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 11 (56), 799-813.

Karataş, G. ve Tetik, N. (2018). Turizm İşletmelerine Sağlanan Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesinin Tms-20 Standardı Ve Tekdüzen Muhasebe Sistemi Açısından Karşılaştırılması, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi,* 11 (1), 1-26.

Mazlum, M., Yücel, İ. ve Tekeoğlu, M. (1990). Özel Yatırım İmkanları ve Yatırım Kararlarında Teşviklerin Etkinliği, *TOBB,* Yayın No: Genel 162, Ar-Ge:71, MN Ofset, Ankara

Okutmuş, E., Uyar, S., Gövce, M. (2015). Sağlık Turizminde Devlet Teşviklerinin TMS 20 Kapsamında Muhasebeleştirilmesi, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16 (2), 63-82.

Onay, A. (2016). Muhasebe Standartları Kapsamında Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 8 (3), 31-45.

Örten, R., Kaval, K., ve Karapınar, A. (2019). *Türkiye Muhasebe-Finansal Raporlama Standartları ve Uygulama Yorumları,* Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 490-503.

Sevim, A. (2009). *TMS-20 Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi ve Devlet Yardımlarının Açıklanması,* 3. Baskı, Maliye ve Hukuk Yayınları, Ankara, 563-595.

Yıldız, F., Yusuf Topal, Y. ve Küçükkahraman, B. (2012). Sanayi İşletmelerine Verilen Teşviklerin TMS 20: Devlet teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi ve Devlet Yardımlarının Açıklanması Standardı Işığında İncelenmesi ve Muhasebeleştirilmesi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi,* 14 (1), 295-312.

Zeytinoğlu, E. (2015). Devlet Teşvik ve Yardımlarının TMM 20 Kapsamında Muhasebeleştirilmesine Yönelik Değerlendirmeler, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 45, 175-189.

Bölüm 27

ULUSLARARASI LOJİSTİK FİRMASI BİLGİ TEKNOLOJİLERİ SORUMLULARININ BİLGİ GÜVENLİĞİ VE SİBER SALDIRI KORUMA YAZILIMI SATIN ALMA TERCİHLERİ ÜZERİNE KALİTATİF BİR ÇALIŞMA

Sezer YILDIZ[1]

1 Siber Güvenlik Mühendisi, Kuveyt Türk Katılım Bankası, szyildiz10@gmail.com

1.Giriş

Sanayi 4.0 ile işletmelerin tüm süreçleri dijitalleşmektedir. Bu dijitalleşme siber fiziksel sistemlerin nesnelerin interneti teknolojisi ile birleşmesi ile sağlanmaktadır. İnternet alt yapısının her yapılan işte devrede olması nedeniyle sanayi 4.0 bileşenlerinin siber saldırganlar tarafından sömürülme ihtimali artmaktadır.

Bu nedenle lojistik alanında kullanılacak yazılımların mutlaka siber güvenlik yönünden ele alınması ve zaman zaman tekrar siber güvenlik sağlayıp sağlayamamaları yönünden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Uluslararası lojistik sektörü de Lojistik 4.0 ile beraber ciddi bir değişim sürecine girmiştir. Lojistik 4.0 dönüşümü ile birlikte büyük veri, bulut teknolojisi, nesnelerin interneti konuları ile daha fazla içli dışlı olan lojistik firmalarının müşterilerine dair kritik bilgilere sahip olma düzeyleri uluslararası ölçekte artış göstermiştir. Hatta artışın fazlalığı, Dünya Bankası tarafından *lojistiğin siber tehditlere karşı dayanıklılığı* başlığı altında acil trendler olarak ifade edilmesine sebep olmuştur.

Bu durum bilgi güvenliği konusunu lojistik firma bilgi teknolojileri bölümlerinin daha fazla gündemine getirmekle beraber olası siber saldırılara karşı firmaların hem kendilerinin hem de müşterilerinin kritik bilgilerini korumaları önem kazanmaktadır.

Çalışmanın amacı; uluslararası lojistik firma bilgi teknolojileri sorumluları ile yapılan derinlemesine görüşmeler sonucu elde edilen verileri içerik analizine tabi tutarak uluslararası lojistik sektöründe koruma yazılımlarının nelere dikkat edilerek satın alındığını ortaya koymaktır.

Böylece çalışma, pazarlama açısından gerek uluslararası lojistik firmaları gerekse de uluslararası lojistik firma müşterilerinin istek ve ihtiyaçlarını tespit ederken bu alanda faaliyet gösteren yazılım firmalarının kendilerini hangi alanlarda geliştirmeleri gerektiğini de belirlemiş olacaktır.

2.Dünya'da ve Türkiye'de Kullanılan Bilgi Güvenliği ve Siber Saldırı Koruma Yazılımlarına Genel Bakış

Siber güvenlik seviyesinin yüksek olmasına katkı sağlayan uluslararası alanda kabul görmüş siber güvenlik önlem adımları vardır. Bu adımların her ne kadar iyi uygulandığı düşünülse de güvenlik hiçbir zaman yüzde yüz olmayacağı için belirli zaman aralıklarında güvenlik süreçlerinin yeniden ele alınıp güncel tutulması gerekmektedir.

Japonya'nın 2005 yılında web üzerinden hizmete aldığı sistem sayesinde kurumsal firmaların siber saldırılara kurumu açısından ne kadar hazırlıklı olduğunu, aynı sektördeki paydaşları ile siber güvenlik durum

karşılaştırabilmesine olanak sağlaması ve siber güvenlik seviyesini arttırmasına yönelik teşviklerinden dolayı siber güvenlik için yapılması zorunlu güncellemelere olanak kılmaktadır. Yazılım, bir kurumun siber varlıklarından birisidir.

Yazılım yürütülmesinde, geliştirilmesinde veya yapılandırılmasındaki bir hata nedeniyle savunmasız hale gelerek güvenlik ilkeleri ihlal edilebilir. Bu kapsamdan dolayı ortaya çıkan durum yazılım açıklıkları olarak tanımlanmaktadır (Krsul, 1998).

3. Uluslararası Lojistik, Bilgi Güvenliği ve Siber Saldırı Yazılımları Üzerine Literatür Taraması

Uluslararası lojistik ile dış ticaretin sosyal bilimler alanında birçok çalışmaya konu olduğu açıktır. Benzer biçimde fen ve mühendislik bilimleri alanında ise bilgi güvenliği ve siber saldırılar konularında çalışmalara sıklıkla rastlanabilir. Her iki alanın özelliklerini harmanlayan çalışmalar ise doğal olarak daha nadirdir.

Uluslararası lojistik ile bilgi güvenliği- siber saldırı yazılımları konularını bir arada değerlendiren araştırmamız konunun genişliği ve çok alanlı oluşu dolayısıyla literatür evrenini son on yılda yapılarak Google Akademik üzerinden ulaşılabilen konu, kapsam ve yöntem olarak benzerlik gösteren çalışmalar ile kısıtlamaktadır.

Baykara, Daş & Karadoğan (2013), Bilgi Güvenliği Sistemlerinde Kullanılan Araçların İncelenmesi isimli bildirilerinde güvenlik araçları detaylıca irdelenmiş ve bilgi sistemleri güvenliği sağlanmasına yönelik çözüm önerileri sıralanmıştır.

Keser ve Güldüren (2015), Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeği (BGFÖ) Geliştirme isimli makalelerinde yükseköğretim kurumlarındaki öğretim elemanlarının bilgi güvenliği farkındalık düzeylerini belirlemek için kullanılabilecek geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmişlerdir.

Yıldırım (2015), Bilişim Sistemlerine Yönelik Siber Saldırılar ve Siber Güvenliğin Sağlanması isimli makalesinde dünyadaki bazı ülkelerde farklı kurumlar tarafından hazırlanan siber güvenlik raporları ve yapılan siber güvenlik anketleri incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda siber tehditler ve bu konuda neler yapıldığı, güvenlik riskleri, güvenlik zafiyetleri analiz edilmiş, alınması gereken önlemler ve farkındalık konusunda önerilere yer verilmiştir.

Uzel ve Durdağ (2014), Sürücülerin Tehlikeli Madde Taşımacılığı Eğitimine Bakış Açıları Hakkında Kalitatif Bir Çalışma isimli makalelerinde benzer bir yaklaşımı sürücü-eğitim üzerinde çalışarak göstermişlerdir.

Tanbaş, Durdağ, Mesutoğulları & Kayabaşı (2018), Tehlikeli Madde Taşımacılığı İçin Güvenlik Danışmanlığı Eğitimi Hakkında Kalitatif Bir Çalışma isimli bildirilerinde ise eğitim-eğitilen ilişkisini benzer yöntemle değerlendirmişlerdir.

Durdağ, Deniz, Özsoy & Sargın (2016), The Effect of Political Crisis between Countries on International Trade and International Logistics:A Qualitative Study on Turkey-Russia Relations isimli makalelerinde uluslararası ticaret ile uluslararası lojistik açısından iki ülkenin yaşadığı politik krizlerin sektöre etkisini benzer yöntemle değerlendirmişlerdir.

Deniz ve Durdağ (2014), ise A Qualitative Study About The Perceptions of Customers Toward the Carriage of Shopping Materials by Logistics Firm isimli bildirilerinde müşteri-lojistik firması-AVM ilişkisini benzer yöntemle irdelemişlerdir.

4.1. Örneklem ve Odak Grup Görüşmesi Yöntemi

Bu çalışma, kalitatif araştırma tekniklerinden odak grup görüşmesi tekniğiyle İstanbul ilinde çeşitli uluslararası lojistik firması bilgi teknolojileri sorumlularından oluşan 10 kişilik bir örneklem grubu ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya katılan bilgi teknolojileri sorumlularının ağırlıkla bilgisayar programcılığı bölümünden mezun oldukları tespit edilmiştir. Sorumlular içerisinde yazılım mühendisliği mezunu olanlar da bulunmaktadır.

Çalışmada bilgi teknolojileri sorumlularının bilgi güvenliği ve siber saldırı yazılımları hakkındaki görüşlerinin alınması hedeflenmiştir. Bu amaç doğrultusunda, İstanbul ilinde uluslararası lojistik hizmeti sunan firmalarda çalışan, geçmişinde farklı sektörlerde de çalışmış bilgi teknolojileri sorumlularının deneyimleri, eğitimleri ve hassasiyetlerine **göre** konu hakkında farklı görüşlere sahip olup olmadıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bütün katılımcılara odak grup görüşmesinin amacı ayrıntılı biçimde anlatılarak konu hakkında bilgi sahibi olmaları sağlanmıştır. Her bir görüşme ortalama 60 dakika sürmüştür. Görüşmelerde katılımcıların izni dahilinde ses kaydı ve notlar alınmıştır. Görüşmeler aynı ilde, ayrı zamanlarda, bilgi güvenliği ve teknolojileri eğitimlerini veren eğitmen bir moderatör tarafından düzenlenmiştir.

Bilgi teknolojileri sorumlularına “Bilgi güvenliği konusunda düşünceleriniz nedir?” ve “Siber saldırı yazılımlarını tercih sebebiniz nelerdir?” şeklinde toplam iki adet konuyu açmak üzere soru sorularak katılımcıların özgürce konuyu tartışmalarına zemin hazırlanmıştır.

4.2. İçerik Analizi ve Bulgular

Odak grup görüşmesi neticesinde toplanan verileri analiz etmek amacıyla içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi yönteminin kullanılmasının temel amacı, toplanan verilerin kavramsal ve ilişkisel olarak bir anlam ifade ettiğini ortaya çıkarmaktır. İçerik analizindeki temel fikir, birbirine benzeyen verileri bir araya getirmek, aynı kavramlar ve temalar altında sınıflandırmak ve son olarak da okuyucuların tam olarak anlayabileceği şekilde sonucu aktarmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

İçerik analizinde ilk olarak veriler anlamlı parçalara bölünürler. Daha sonra bu anlamlı parçalar kavramsal olarak tanımlanırlar ve konularına göre bu kelimeleri düzenlemede kolaylık sağlamak amacıyla belli kodlar atanır. Kodlama tamamlandıktan sonra bu kodlar benzerlik veya farklılıklarına göre kategorize edilir. Buna göre benzer olanlar aynı kategori altında toplanır. Kodlama ve kategorilere ayırma içerik analizinin zengin ve sistematik olmasını sağlar (Uzel ve Durdağ, 2014).

Araştırmada sorumluların konuyla ilgili yaptıkları konuşmalarda kullandıkları kelimelere göre kodlar verilmiş ve birbirine benzeyen kelimeler aynı kategori altına konmuştur. Sorumluların "Bilgi güvenliği konusunda düşünceleriniz nedir?" sorusuna verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde sorumluların hepsinin bilgi güvenliği konusunun önemi hususunda hemfikir olduklarını beyan ettikleri tespit edilmiştir.

Buna karşın bilgi güvenliğinin nasıl sağlanacağı konusunda farklı değerlendirmeler yapıldığı görülmüştür. Bir sorumlunun aşağıdaki cümleyi sarf ettiği kaydedilmiştir:

"Mail sistemimiz yurtdışı tarafından yönetilmektedir. Exchange sunucu üzerinde çalışıyoruz, koruma ne ile sağlanıyor bilgim yok."

Bir diğer sorumlunun ise, "*Türkiye operasyonumuzda bilgi güvenliği'nden sorumlu bir departman olmadığı için bu algı hala içeride oluşmamış durumda"* ifadesi dikkat çekicidir.

Araştırmanın diğer sorusu "Siber saldırı yazılımlarını tercih sebebiniz nelerdir?" sorusuna sorumluların verdikleri cevaplar içerisinden en çok tekrar edilen kelimeler aşağıda Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1: Bilgi güvenliği ve Siber saldırı yazılımlarıyla ilgili sırasıyla en çok tekrar edilen kelimeler

Siber saldırı yazılımı tercihiyle ilgili sırasıyla en çok tekrar edilen kelimeler
1. Yazılım performansı
2. Kullanım kolaylığı
3. Yerel ve uluslararası servis desteği

4. Entegrasyon yeteneği
5. Yatırımın karşılığını verecek fiyat düzeyi
6. Yazılımın koruma düzeyi
7. Yazılımın teknik özellikleri

Buna göre katılımcıların hepsi siber saldırı yazılımının yüksek performanslı ve verimli olması gerektiğini, kullanım kolaylığı ve esneklik sunmasını, firmanın diğer sistemleri ile kolayca entegre olması gerektiğini, fiyat-fayda dengesinin pozitif olmasını, yazılımın teknik özelliklerinin geniş ve servis olanaklarının güçlü olması gerektiğini beyan etmişlerdir.

Bir katılımcının "*Virüs yazılımını ve altyapı güvenlik sistemlerini kullanırken asıl amaç veri güvenliği olduğundan konunun öneminin farkındayız ve olabildiğince bu anlamda bize destek olacak uygulama, donanım ve platform seçimi yapmaktayız"* ifadesi beklentiyi özetlemesi sebebiyle öne çıkmaktadır.

Tüm bu bulgular doğrultusunda, sorumluların görüşleri yapılan içerik analizine göre iki ana kategori altında ve aşağıda belirtilen kodlar ile Tablo 2. deki gibi özetlenmektedir:

Tablo 2: İçerik Analizi Tablosu

TEMA	Siber Saldırı Yazılımları Tercih Sebepleri	
Kategoriler	Siber Saldırı Yazılımdan Beklenenler	Siber Saldırı Yazılım Firmasından Beklenenler
Kodlar	Performans Kolaylık Entegrasyon yeteneği Yazılımın koruma düzeyi Yazılımın teknik özellikleri	Yerel ve Uluslararası Servis Desteği Yatırımın karşılığını verecek fiyat düzeyi Yazılımın güncel tutulması Güvenilirlik ve hızlı destek

5. Sonuç ve Öneriler

Uluslararası Lojistik gibi her geçen gün daha fazla kritik bilgiyi işlemek, saklamak ve korumak zorunda bulunan bir sektörde çalışan bilgi teknolojileri sorumlularının bilgi güvenliği ve siber saldırı koruma yazılımları hakkında fikirlerini, tercihlerini ve satın alma kararlarını etkileyecek değişkenleri belirlemek amacıyla yola çıktığımız çalışmanın sonunda bilgi teknolojileri sorumlularının uluslararası lojistik sektöründe bilgi güvenliğinin hem kendi firmaları hem de tedarik zinciri içerisinde paydaş oldukları diğer firmalar açısından çok önemli olduğunu kabul ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Uluslararası lojistik sektöründe özellikle Türkiye merkezli firmaların kendi güvenlik duvarlarını kurdukları gözlemlenirken küresel lojistik hizmet sunucusu firmaların Türkiye temsilcisi durumunda bulunanlarının ise güvenlik konusunu yurtdışı merkezin inisiyatifine bıraktıkları tespit edilmiştir.

Çalışma ile bilgi güvenliği konusunun kimi işletmeler için bir nevi tabu olduğu ticari sırların paylaşılması kapsamında değerlendirilerek bu konuda yapılan işlemlerin paylaşılmadığı da belirlenmiştir.

Siber saldırı yazılımlarıyla ilgili değerlendirmelerde ise büyük bir konsensüs görülmüştür. Bütün bilgi teknolojileri sorumlularının siber saldırı yazılımlarından benzer beklentileri mevcuttur. Kolaylık, esneklik, uygun fiyat, satıcı firma desteği en çok vurgulanan beklentiler olarak öne çıkmıştır.

Her araştırmada olduğu üzere bu araştırmada da örneklem sayısı ve örneklemin özellikleri temel kısıtlar olarak belirtilmelidir. Gelecek araştırmalarda farklı sektörlerin bilgi teknolojileri sorumluları ile çalışılarak uluslararası lojistik sektöründe çalışan bilgi teknolojileri sorumluları ile kıyaslanmaları mümkündür. Ayrıca bilgi güvenliği açısından tedarik zincirlerinin dayanıklılığını araştıracak çalışmalar da yapılabilir.

Dayanıklılık çalışmaları hem Türkiye hem de diğer ülkeler açısından karşılıklı kıyaslamaları içerecek biçimde gerçekleştirilebilir. Yine siber saldırı koruma yazılımlarının kontrollü ataklara tabi tutularak gösterdikleri performansa göre tercih edilebilirliklerini değerlendirecek araştırmaların yapılması da mümkün gözükmektedir.

Kaynakça

Baykara, M., Daş, R., Karadoğan, İ. (2013). *Bilgi Güvenliği Sistemlerinde Kullanılan Araçların İncelenmesi*. 1st International Symposium on Digital Forensics and Security, Elazığ.

Deniz, Ş. Ü., Durdağ, C. (2014). *A Qualitative Study About The Perceptions of Customers Toward the Carriage of Shopping Materials by Logistics Firm.* 12. International Logistics and Supply Chain Congress, İstanbul.

Durdağ, C., Deniz, Ş. Ü., Özsoy, Ç., Sargın, S. (2016). The Effect of Political Crisis between Countries on International Trade and International Logistics:A Qualitative Study on Turkey-Russia Relations. *Journal of Economic and Social Thought*, *3* (4), 497-508.

Keser, H., Güldüren, C. (2015). Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeği (BGFÖ) Geliştirme. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, *3* (23),1167-1184.

Krsul, I.V. (1998). *Software Vulnerability Analysis*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Purdue University, Indiana.

Tanbaş, E., Durdağ, C., Mesutoğulları, D. T., Kayabaşı, B. (2018). *Tehlikeli Madde Taşımacılığı İçin Güvenlik Danışmanlığı Eğitimi Hakkında Kalitatif Bir Çalışma*. VII. Ulusal Lojistik ve Tedarik Zinciri Kongresi, Bursa.

Uzel, E., Durdağ, C. (2014). Sürücülerin Tehlikeli Madde Taşımacılığı Eğitimine Bakış Açıları Hakkında Kalitatif Bir Çalışma. *Beykoz Akademi Dergisi*, *2* (1),55-73.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Sekin.

Yıldırım, Y. E. (2018). Bilişim Sistemlerine Yönelik Siber Saldırılar ve Siber Güvenliğin Sağlanması. *Mesleki Bilimler Dergisi, 2* (7),24-33.